

हृदय- (द्वितीयावृत्तीचे)

“ मराठी साहित्याची रूपरेषा ” या पुस्तिका स. १९५२ साली प्रसिद्ध केल्या प्रथाची द्वितीयावृत्ति काढण्याचा सुयोग भाजि ज्ञेत आहे, तो रसिक पण विचक्षण वाचकवर्गाच्या वृत्तेमुळे होय. ज्या आपुलकीने त्यांनी पहिल्या आवृत्तीचा स्वीकार केला, त्याच आपुलकीने ते या द्वितीयावृत्तीचा स्वीकार करेत अशी त्यांना प्रार्थना आहे.

पहिल्या आवृत्तीत शिल्पकलांच्या काळापासून ते इ. स. १९५० साला पर्यंतच्या मराठी साहित्याचा स्थूलमानाने विचार केला होता, प्रस्तुत आवृत्तीत शिल्पकलांच्या काळापासून ते इ. स. १९६० पर्यंतच्या काळातील मराठी साहित्याचा स्थूलमानाने परामर्श घेण्यात आला आहे. गेल्या दहा वर्षांत काव्य, नाटक, कथा, फाटरी इत्यादि क्षेत्रात नवे प्रवाह, मूळ मराठी साहित्याच्या सरितेला येऊन मिळाले आहेत. ही कामगिरी अक्षरशः शेषनास ठळक लेखका कडून शाली आहे. या सर्वांचा संपूर्ण विचार या ग्रथात केला नसून, त्याचा निर्देश मात्र केला आहे. या लेखकाविषयी आताच निर्णयात्मक काही लिहिणे उचित होणार नाही.

आता आभार मानण्याची कामगिरी. पहिले आभार ईश्वराचे. अलीकडे प्रकृति नाटुरस्त गद्दत असल्याने, द्वितीयावृत्तीचे काम शेषेल की नाही, या शक्य होतो पण ईश्वराच्या द्येने ह अवघड काम तडीला गेले इतर सज्जनांचेही साहाय्य झाले. त्यात प्रमुखपणे आभार मानावयाचे ते माझे विद्यार्थीमित्र श्री. भालचंद्र चंद्रकांत धारकर एम् ए. यांचे. सागीतलेला मजदुर लिहून घेण्याचे व प्रसक्तोपी तयार करण्याचे बरेचसे काम त्यांनी केले. मुद्रितें तपासण्याचे व सुची तयार करण्याचे काम श्री. रामचंद्र चिंतामण भावे, श्री यशवतराज देवता व विद्यार्थीमित्र श्री. ग. ल. वैद्य एम् ए. यांनी केले. या सर्वांचा मी ऋणी आहे. धरातील मडळीचे आभार काय मानावयाचे ! परंतु माझी पत्नी

व मुल याच मुकें तपासण्याचें कामीं पुष्कळ साहाय्य आलें. श्री सयार्जी साहित्य मालेचे चालक यानीं हीं द्वितीयावृत्ति काढण्याची परवानगी दिली त्याबद्दल त्याचेहि आभार मी मानतां काहीं महिन्यांमागें महाराष्ट्रातील लेखकाना स्वतःच्या साहित्यसंघेची माहिती पुरविण्यामाग्त मी विनति केली होती या विनतीला ज्यानीं ज्यानीं सक्रिय उत्तर दिलें त्याचा मी ऋणी आहे शेवटीं बडोदें येथील श्रीरामविजय प्रेसचें मालक श्री कृष्णराव मराठे यानीं अथ छापण्याची कामगिरी चागली केल्याबद्दल त्याचे आभार मानतां

रसिकवाचकांनीं 'न्यून त पुगते अधिक तें सरतें' करून प्रस्तुत ग्रथाचा उपयोग करावा, अशी त्यांना विनती करून हें द्वितीयावृत्तीचें हद्दत पुरें करतो

बडोद

बुधवार ता १४ जून १९६१

वि पा दाडकर

भारतीय दिनांक २४ सौर ज्येष्ठ १८८३

हृदय (पहिल्या आवृत्तीचे)

मराठी नाट्यसृष्टि-पौराणिक नाटके, मराठी नाट्यसृष्टि-सामाजिक नाटके हे प्रथम लिहिण्याची प्रेरणा जशी मी अँलमडाईस निकोल याच्या ' ब्रिटिश ड्रामा ' या ग्रंथावरून मिळविली, तशी प्रस्तुत ग्रंथ तयार करण्याची मूळ प्रेरणा मला एमिल लेम्बॉय व लुई कझामिया यांच्या ' अ हिस्टरी ऑफ इंग्लिश लिटरेचर ' या ग्रंथामुळे झाली. श्री सयाजी साहित्यमालेच्या संचालकांनी मला, मराठी साहित्याची स्थूल कल्पना देणाना, ग्रंथ तयार करायला सांगून या प्रेरणेला प्रोत्साहन दिले, आणि अशा रीतीने ' मराठी साहित्याची रूपरेषा ' हा ग्रंथ तयार झाला.

प्रस्तुत ग्रंथात शिलालेखाच्या काळापासून ते इ. स. १९५० पर्यंतच्या काळातील मराठी साहित्याचा परामर्श घेण्यात आला आहे. हा परामर्श अर्थात्च मर्यादित स्वरूपाचा, रूपरेषेच्या स्वरूपाचा आहे. मराठी साहित्याचे संपूर्ण, सविस्तर, सूक्ष्म विश्लेषण यात नाही. परंतु मराठी साहित्याचे प्रमुख मानकरा आणि त्याचे कार्य याविषयीचे यथार्थ ज्ञान प्रस्तुत ग्रंथावरून होईल, अशी तजवीज करण्यात आली आहे.

ही ललित साहित्याची रूपरेषा असल्याने हीत ललिततर साहित्यिकांचा दृष्ट्या असूनहि फारसा विचार करता आला नाही. खुद्द बडोद्यातील श्रीमंत दत्तात्रय चिंतामण ऊर्फ आशासाहेब मुजुमदार यांनी दहा खंडांचा व्यायाम ज्ञानकोश तयार केला असूनहि त्याचा उल्लेख या ग्रंथात नाही ! ग्रंथाचा विस्तार होऊं नये म्हणून लिहिलेल्या मजकुरातील सुमारे दीडशे पाने गाळावी लागली ! मोरोपतांच्या शब्दात याविषयी सांगायलाचें तर असे म्हणता येईल " गाथा श्रवण कराया योग्य परि ग्रंथविस्तरकरिता । इतिहास गाळल्या हा ज्ञान्य भ्रम मलाहि चित्त आवरिता ॥ "

प्रस्तुतची 'रूपरेषा' तयार करत असताना व्यक्षरशः शेंकडो ग्रंथाचा आणि ग्रंथकाराचा उपयोग करण्यात आला असला तरी, महाराष्ट्र सारस्वतकार

भावे, डातहामाचार्य राजवाडे, डॉ. भादारकर, महामहोपाध्याय ट. वा. पोतदार.
 इ. म. प. पागारकर, प्रा. ट. पा. कुळकर्णी, प्रा. रा. श्री. जोग, सरवटे,
 प्रा. सरदार, डॉ. कोल्हे, बाळकृष्ण मदानुभावशास्त्री, डॉ. शम्भू दा. पट्टे,
 प्रा. श. वा. दाडेकर, प्रा. न. र. फाटक, शंकर श्रीकृष्ण देव इत्यादि ग्रंथकारांचा
 आधार प्रामुख्याने घेण्यात आला आहे.

सामाजिक-राजकीय-भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम साहित्यावर होतो
 प्रस्तुत ग्रंथात कोणत्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीत निश्चित ग्रंथकारांनी
 निश्चित प्रकारचेच ग्रंथ निर्माण केले. त्यांचे मुळाव्याच्या काळापासून ते अगदी
 अलीकडच्या काळापर्यंत विवेचन केले आहे. ग्रंथकारांच्या चरित्रासंबंधी भावडे
 पणने किंवा भाविकपणाने पाहताळ करात न समता, चरित्रवजा माहिती अगदी
 थोडक्यात व तळटीपत दिली आहे. ग्रंथकारांचे कार्य व ग्रंथानील मर्म ही विशद
 करून सांगण्यावरच मुख्य भर देण्यात आला आहे. अर्थातच कमी महत्त्वाच्या
 लेखकांचा आणि पुस्तकांचा प्रस्तुतच्या 'साहित्याच्या रूपरेषेत' उल्लेख टाळण्यात
 आला आहे. वी. ए. व एम्. ए. करिता मराठी विषय घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना
 मराठी साहित्याच्या सर्वांगीण व साधार अभ्यासाकरिता वातावरण अनेक ग्रंथ
 अभ्यासावे लागत प्रस्तुत ग्रंथाने ही सर्वांचा दमदम कराने वाचेल असे वास्तु मराठी
 साहित्यासंबंधी व त सजविणाऱ्या दोकडो लेखकांसंबंधी माझे काही विचार आज
 इतक्या वर्षांच्या अनुभवांने व अभ्यासाने तयार झाले आहेत. ते विचार मराठी
 साहित्यसिद्धाच्या समोर मांडण्याचे कार्य या ग्रंथाने मी करित आहे. माझा हा
 अल्पसा प्रयत्न वाचकांना आवडल्यास मला धन्यता वाटेल.

बदादे

ता. २८-९-७७

विजयादशमी शके १८७४

शि. पां. दाडेकर

अनुक्रमणिका

पूर्वार्ध

१ प्रास्ताविक	१
२ मराठी साहित्याची गंगोत्री	१७
३ महानुभाव साहित्य व तत्त्वज्ञान	२६
४ शानेश्वर	५५
५ नामदेव	७४
६ एकनाथ	८४
७ मुक्तेश्वर	९८
८ तुकाराहणे	१०४
९ समर्थरामदास	११७
१० यामनपंडित	१३०
११ दक्षिण हिंदुस्थानांतील कवी	१३९
१२ शाहू महाराजांच्या वेळचे काही कवी	१४२
१३ स्वतंत्र काव्याची मुरुवात	१४६
१४ संत चरित्रकार	१४९
१५ मोरोपंत	१५२
१६ मराठी काव्याची पहांट	१६३
१७ महानुभावेतर गद्य साहित्य	१७६
१८ अव्वल इंग्रजीतील साहित्य	१८२

उत्तरार्ध

१ अर्वाचीन मराठी माहित्याची पार्श्वभूमि२०९
२ तेजस्वी निबंध याद्वय२२१
३ क्रांतिकालांतील कविता२५३
४ कादंबरी याद्वय (१८७५-१९२०)२९६
५ नाटके (१८८०-१९६०)		
रगभूमि आणि समाज-नाट्यसृष्टीचा विकास३०५
६ आधुनिक काव्य (१९२१-१९६०) नवकाव्य३७६
७ कादंबरी याद्वय (१९२१-१९६०)४२१
८ लघुकथा-नवी लघुकथा४६०
९ विनोद४८०
१० निबंधकार-प्रबंधकार४९७
११ लघुनिबंध५१७
१२ चरित्रे व आत्मचरित्रे५२३
१३ उपसहार५३२
१४ सूची५४४

मराठी साहित्याची रूपरेषा

पूर्वार्ध

प्राचीन मराठी साहित्य

१

प्रास्ताविक

महाराष्ट्राचा पूर्वतिहास

मराठी साहित्याची रूपरेषा नीट लक्षात घेण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्राचा पूर्वतिहास, महाराष्ट्रातील राजकीय स्थित्यन्तरे, मराठी भाषेची उत्पत्ति इत्यादि जागणे उपयुक्त ठरेल.

महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तिप्रबंधाने निरनिराळीं मतें आहेत. डॉ. विल्सन^१ याच्या मतें, "महृष्ट हें महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचें पाली रूप आहे. हें रूप महाराष्ट्र या शब्दासोबर विष्णुपुराण वगैरे पुराण ग्रंथांत आढळतें, संस्कृत पंडित महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति महा+राष्ट्र=मोठें राष्ट्र अशी करतात... परंतु त्या व्युत्पत्तीस पुरेसा ऐतिहासिक अगर भौगोलिक पुराण आढळत नाहीं".—असे असून ते महाराष्ट्रें राष्ट्र तें महाराष्ट्र अशी दुसरी व्युत्पत्ति मुचवितात. याचें तेयें महाराष्ट्राचा, ही म्हणहि स्वमतपुष्ट्यर्थें ते पुढें करतात. हा व्युत्पत्तिविरुद्ध एका

१ मोल्गबर्ग कोशाची प्रस्तावना.

गोष्टीचा उल्लेख येथे पाहिजे की, ऐद्योळी येथील जैन रवीशर्मांच्या शिलालेखात (इ. स. ६३८) महाराष्ट्र हे एक राष्ट्र नसून तीन महाराष्ट्रांचा समुदाय आहे असे स्पष्ट म्हटले आहे. डॉ. ओपर्ट^१ यांनी दि ओरिजिनल इन्व्हेस्टिगटर्स ऑफ मातंग्य (भारतगर्भाचे आदिवासी) या आपल्या ग्रंथात "महाराष्ट्र म्हणजे महाराष्ट्र होय, मार म्हणजेच महाराष्ट्र व मार लोकानाच म्हणजेच महाराष्ट्र, महाराष्ट्राचे इच्छुक महाराष्ट्र होते, महाराष्ट्राच्या भाग्याला उतरली कळा जमजशी लागत चालली तसतसा त्याच्या महाराष्ट्र व महाराष्ट्र या नावाची अमलेल्या समवायाचा विसर पडून महाराष्ट्र असा अर्थ करण्यात येऊ लागला."—असे मत मुचविले आहे. महाराष्ट्रातील फार मोठ्या वर्गाचे कुलदैवत खडोबा याने मणि व महाराष्ट्र या देत्याचा वध केल्यावरून त्यास महाराष्ट्र असे म्हणतात. या गोष्टीवरून तसेच मळगण, मळगाव, मळगेडे, मळगाव, मळवली इत्यादि गावांच्या नावावरून महाराष्ट्रात पूर्वी महाराष्ट्र जातीचे लोक राहात असावेत असे कै. राजवाडे यांचे जे मत आहे त्यावरून ही व्युत्पत्ति अगदीच अप्राप्त अशी वाटत नाही. डॉ. भाडारकर^२ या वावरीत असे म्हणतात, "कुडा व बडेसा येथील शिलालेखात महाभोज असा उल्लेख आहे ज्याप्रमाणे भोज हे स्वतःला महाभोज म्हणून त्याप्रमाणे राष्ट्रिक, राष्ट्रि, राष्ट्रि, राष्ट्र स्वताला महाराष्ट्र किंवा महाराष्ट्र म्हणून. त्याच्या देनाला महाराष्ट्र व त्याचेच संस्कृत रूप महाराष्ट्र होय." अशोकच्या शिलालेखाने 'राष्ट्रिका'चा उल्लेख आहे. त्यावरून ह्या राष्ट्रिकाचे किंवा राष्ट्राचे जे राष्ट्र ते महाराष्ट्र किंवा महाराष्ट्र होय हे उघडच दिसते कै. वि. का. राजवाडे यांनी आपल्या 'महाराष्ट्राचा वसाहतकाल' या निबंधात डॉ. भाडारकर यांच्या व्युत्पत्तीला पोषक असेच मत दिले आहे. राजारामशान्ती भाग्यत याच्या मते महाराष्ट्राचा जो देश ताच महाराष्ट्र होय महामहोपाध्याय पा वा. काणे यांच्या मते मोठे राष्ट्र ते महाराष्ट्र होय. महाराष्ट्रात पूर्वी मोठे अरण्य होत. त्याच्या बागी आर्यांनी वसाहती स्थापून मोठे राष्ट्र निर्माण केले, म्हणून त्याला

१ पृ २२, २८९३

२ अर्ली हिस्टरी ऑफ दि डेक्कन (अक्षिप नेशाचा प्राचीन इतिहास)

महाराष्ट्र म्हणू लागले. ह्या व्युत्पत्तीला पोषक असा उतारा महानुभावीय ग्रथात (आचार महामाध्य) आढळतो. 'महाराष्ट्र म्हणजे महतराष्ट्र । म्हणून महाराष्ट्र । महत् म्हणजे थोर । असे त्यात एके ठिकाणी म्हटले आहे. वरील सर्व व्युत्पत्तीत रक्षाचा किंवा महारक्षाचा जो देश तो महारक्ष म्हणजे महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति आणि मोठे राष्ट्र तें महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति ह्या दोन आमच्या मते अधिक ग्राह्य आहेत. कारण या दोन्ही व्युत्पत्तींना शिलालेखाचा आधार' आहे.

आता ह्या महाराष्ट्राची व्याप्ति व मर्यादा या कोठपर्यंत आहेत तें पाहू या. स्थूल मानानें पाहता ज्या भागात मराठी भाषा चालते, बहुमुख्य लोकाकडून बोलली जाते तो महाराष्ट्र होय. या प्रदेशाची व्याप्ति निरनिराळ्या काळीं कमी अधिक असण्याचा सभ्य आहे. तथापि सामान्यतः या देशाच्या मर्यादा पुढें दिल्याप्रमाणें सांगता येतील. "मुख्य मराठी भाषा भरतखंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज अमलातार्थी असलेल्या गोव्याच्या हद्दीपासून सुरू होऊन समुद्र किनाऱ्यानें वर उत्तरेकडे दमग झरळील दमगरगा या नदीपर्यंत जाते. ही नदी सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील सप्तल प्रदेशापुरती मराठी भाषेची उत्तरेकडील सीमा होय घाटमाथ्यावर मात्र ही सीमा पाणलोट्याच्या राज्ञाज्जनें कोळी, भिल्ल वगैरे वन्य समाजातून वर नर्मदेपर्यंत जाते. नर्मदा नदी गुजराती व नेमाडी या भाषापासून मराठीला विभिन्न करणारी रेपा होय. हीच सीमारेपा पुढें नर्मदेला पूर्वेस व पश्चिमेस स्पर्श करून असलेल्या सातपुडा पर्वताच्या कडेनें गेली आहे. गान्धिलगडाच्या आसपास ज्या ठिकाणी सातपुड्याच्या एका दुसऱ्या फाट्यास सुरवात होते तेथें ही सीमारेपा पूर्वेकडे वैतुल व शिखणीकडे प्रारंभ करून नागपूर व शिखणी यामधील घाटात सपते. व तेथून नागपूर मध्य कल्पुन काहीशा अर्धवर्तुलाकार रेषेत ही सीमारेपा थोडी दक्षिणेकडे व थोडी पूर्वेकडे आणि नंतर पश्चिमेकडे वळून लाजी व वैरागड याना स्पर्श करून जाते. तेथें

१ अशोकाचे शिलालेख, पेंहोळी येथील शिलालेख; नाणेघाटातील शिलालेख.

२ महाराष्ट्र शब्दकोश, खंड तिसरा.

तिची गोडी व नेलगू भाषांनी गाठ पडते तेथून नंतर ही सीमारेषा चाल्याच्या नजीक जाऊन तेथून पश्चिमेकडे जाण्यास सुरुवात करून पैनागच्या गावनें माहूरपर्यंत जाते. ही रेषा मराठी व नेलगू यामधील विभाजक रेषा होय. माहुरापासून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गाने ती नैऋत्य दिशेकडे देगडूर, नल्दुर्ग, सोलापूर, पिनापूर, याना स्पर्श करून जाते. तेथून ही रेषा कृष्णेपर्यंत जाऊन जवळ जवळ कोल्हापूर पर्यंत जेथे कृष्णा उत्तरेकडे घळमा घेते तेथपर्यंत जाते. कृष्णा ही मराठी व कागडी यामधील विभाजक रेषा आहे. नंतर ही रेषा नैऋत्य दिशेकडे वळून कोल्हापूर संस्थानचा मुद्राप व गोव्याच्या घाटावरील मुद्राप पोचत घेऊन तेंद्रेगोलच्या खाडीवारी समुद्रास मिळते." ह्याच्या महाराष्ट्र राज्याच्या निश्चित सीमा याचकाना परिचित असल्याने, त्या येथे दिलेल्या नाहींत.

जर ज्या मर्यादा दिल्या आहेत त्यात आज परिचित नावांनी पहावयाचे म्हणजे मुख्यत पुढील प्रदेश यतात. गोकर्ण, गोंवें प्रात, कोंकण, देश, खानदेश व हाड, मराठी मध्यप्रात, व निजामाच्या राज्यातील मराठवाडा या मुख्य भागात पुढील जिल्हे समा यत मोबले जातात. कारवारचा काही भाग, गोवा, वेळगात्रचा काही भाग, रत्नागिरी, तुलात्रा, टाणें, साताग, सोलापूर, पुणे, अहमदनगर, पूर्वे व पश्चिम खानदेश हे मुबई इलाख्यातील जिल्हे, व हाडातील बुलडाणा, अकोला, यतमाळ, अमरावती हे चार जिल्हे, तसेच मध्यप्रातातील (आताच्या महाराष्ट्र राज्यातील) वधा, नागपूर, चादा व भाडारा हे जिल्हे आणि गालाघाट व छिंदवाडा या जिल्हाचा भाग व छत्तिसगढ, रस्तार, रायपुर, द्रुग वगैरेचा काही भाग दक्षिणतील पूर्वीची संस्थानं, आणि निजामशाहीतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी हे जिल्हे, उस्मानाबाद व बेर याचा काही भाग, या सर्व प्रदेशास आज आपण महाराष्ट्र या नावाने सामान्यपणे संबोधितो परंतु याम महाराष्ट्र हें नाव फार प्राचीन काळापासून दिलेले आढळत नाही. प्राचीनकाळां या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागांम निरनिराळीं नावे असलेली आढळतात. वहाड ह्या प्रदेशास पूर्वी विंभ म्हणत खानदेश, अजठ्याचा पहाड

वगैरे भाग अशक या नावाने प्रसिद्ध होता. नाशिकच्या आसपासच्या भागास टण्डकारण्य या नावाने सरोधिले जाई. ह्या दंडकारण्याच्या दक्षिणेकडील कृष्णेज्यळच्या भागास कुतुल व कोंकणास अपरांत असें नाव आढळते.

बृहदारण्यकोपनिषद्, महावसो, बौधायनस्मृति, महाभारत, रामायण इत्यादि प्राचीन ग्रंथात व अशोकाचीं शासनं आणि भाजे, बडेसा, कालें, नाणेघाट, नाशिक इत्यादि शिलालेखात विदर्भ, वनयास, महारष्ट, दक्षिणापथ, अपरान्त, नाशिक्य, कुतल, सुपारग (सोपारा), कलियग (कल्याण), पतिठाण (पैठण) इत्यादि महागण्टात अन्तर्भूत होणाऱ्या स्थळाचा निर्देश असला तरी महाराष्ट्र या नावाचा उल्लेख वराहमिहिराच्या काळापर्यंत (इ. स. ४९०) आढळत नाही. वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेत विदर्भदेश भारतवर्षाच्या मध्यभागाच्या आग्नेय दिशेला आहे असे सांगितले आहे. (बृहत्संहिता अ. १४-८) याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायात महाराष्ट्राचें नाव आलेलें आहे. 'भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यस्त्रीकन्यका महाराष्ट्राः ।' (बृ. स. १० ८) ऐहोळीचा जैन रविकीर्ति यानें लिहिलेला शिलालेख अत्यंत महत्त्वाचा आहे. हा इ. स. ६३४ मध्ये सत्याभय पुलकेशीच्या कारकीर्दीत लिहिण्यात आला असून त्यात रविकीर्तीनें असें म्हटलें आहे कीं, महाराष्ट्राचे तीन भाग असून त्यात ९९००० गावें आहेत. (अगमदधिपतित्व यो महाराष्ट्रकाणा । नवनयति सहस्रग्रामभाजा त्रयाणाम्) रविकीर्तीच्या वेळीं वदामी शहर महाराष्ट्रात मोडत होतें. ऐहोळी शिलालेखाच्या वेळीं हिंदुस्थानात आलेला चिनी प्रयासी ह्युएनत्संग ह्यानें आपल्या प्रवामवृत्तात महाराष्ट्राबद्दल ग्वालील सीमादर्शक उल्लेख केला आहे. द्रविडदेशाहून उत्तरेस तो एफाई एक लहान गावास गेला. तेथून २००० ली (२५०-३०० मैल) प्रयास केल्यावर तो कोंकणपुर (Kung kin-napul) ह्या देशाला गेला. हा देश ५००० ली आहे व त्याच्या राजधानीचा विस्तार ३० ली आहे. कोंकणपुर देश सोडून वापयेस (इशान्येस ?) प्रयास केल्यावर एक मोठे अरण्य लागलें. त्यात वन्यपशु व पुष्कळ शूर लुटारू होते. कोंकणपुरापासून २४०० ली (३५०-४०० मैल) वाट चालल्यावर तो महाराष्ट्र (Mo ha-la-cho)

देशाने आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली होता व त्याची राजधानी ३० ली होती.

ह्या महाराष्ट्रात आर्यांनी केव्हा वसति केली, या मुद्याकडे आता आपण वळू या. दडकारण्य किंवा महाकान्तार म्हणजे प्रचंड अरण्य असलेल्या या भागात केव्हापासून लोक येऊन राहू लागले हा मुद्दा परोपरच महत्त्वाचा आहे. पाणिनीच्या काळी (शकपूर्व ९०० वर्षे) दडकारण्याची किंवा त्रिंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील माहिती आर्यांना नसावी हे उघड आहे. कारण पाणिनीसारख्या अत्यंत चौकस वैयाकरणाने इतर देशाचा आपल्या सुवात उल्लेख केला, तसा दडकारण्याचा केलेला नाही. कात्यायनाने मात्र आपल्या वार्तिकात महिष्मत् या देशाचा उल्लेख कुमुद्रत्, नदवत्, वेतस्वत् या देशाबरोबर केला आहे. महिष्मत् हा देश महाराष्ट्रात मोजला जात असून त्याची राजधानि नर्मदाकाठी असलेल महिष्मति किंवा महेश्वर हे शहर होते. कात्यायनाचा काळ शकपूर्व महाशे वर्षे मानतात. कात्यायनाने नासिकय उर्फ नागिक शहराचाहि उल्लेख केला आहे. पतंजलीच्या काळी तर सरसहा सर्वांच्या परिचयाचा दक्षिणापथ हा देश झाला होता. महिष्मती, वैदर्भ, काचिपूर, केरल इत्यादि शहराचा उल्लेख पतंजलीच्या ग्रंथात आहे. अर्थात् शकपूर्व सातव्या शतकापासून आर्यांची वसति दडकारण्यात हळुहळू होऊ लागून, शकपूर्व तिसऱ्या शतकात तर रट्टाची किंवा राष्ट्रकूटाची छोटी छोटी राज्ये महाराष्ट्रात सिद्ध झाली होती. अशोकाच्या शासनावरून तसेच नाणेघाटातल्या शिलालेखावरून ही गोष्ट सुस्पष्ट आहे. आर्योपेक्षीच मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नळ, कदंब, मौर्य, सेद्रक, चालुक्य इत्यादि शेंकडो गोत्राचे रट्ट दडकारण्यात शिरले. त्यांनी येथे ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिलकी व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुखी व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुखी इत्यादि अधिकाराचा स्वीकार करून आपले वर्चस्व स्थापन केले. ह्या शेंकडो गोत्राच्या रट्टाना महात्म्य कुळीचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. आजच्या माने, सिंदे, जाधव, कदम इत्यादि आडनावात पूर्वीच्या मानव्य, सेद्रक, यादव, कदंब इत्यादि गोत्राचा ठसा स्पष्ट दिसतो. आर्य दंडकारण्यात येण्यापूर्वी येथे

देशात आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली होता व त्याची राजधानी ३० ली होती.

ह्या महाराष्ट्रात आर्यांनी वेव्हा वसति केली, या मुद्याकडे आता आपण वळू या. दडकारण्य किंवा महाकान्तार म्हणजे प्रचंड अरण्य असलेल्या या भागात वेव्हापामून लोक येऊन राहू लागले हा मुद्दा रररोररच महत्त्वाचा आहे. पाणिनीच्या काळी (शकपूर्व ९०० वर्षे) दडकारण्याचा किंवा विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील माहिती आर्यांना नमावी हें उघड आहे. कारण पाणिनीसारख्या अत्यंत चौकम वैयाकरणानें इतर देशाचा आपल्या सुनात उल्लेख केला, तसा दडकारण्याचा केलेला नाही. कात्यायनानें मात्र आपल्या वार्तिकात महिष्मत् या देशाचा उल्लेख पुमुदत्, नदवत्, वेतस्वत् या देशाबरोबर केला आहे. महिष्मत् हा देश महाराष्ट्रात मोजला जात असून त्याची राजधानि नर्मदागळी असलेले महिष्मति किंवा महेश्वर हें शहर होते. कात्यायनाचा काळ शकपूर्व सहाशे वर्षे मानतात. कात्यायनानें नासिकय उर्फ नासिक शहराचाहि उल्लेख केला आहे. पतंजलीच्या काळी तर सरसहा सर्वांच्या परिचयाचा दक्षिणपथ हा देश झाला होता. महिष्मती, वैदर्भ, काचिपूर, केरल इत्यादि शहराचा उल्लेख पतंजलीच्या ग्रथात आहे. अर्थात् शकपूर्व सातव्या शतकापामून आर्यांची वसनि दडकारण्यात हळुहळू होऊ लागून, शकपूर्व तिसऱ्या शतकात तर रट्टाची किंवा राष्ट्रकूटाची छोटी छोटी गज्ये महाराष्ट्रात सिद्ध झाली होती. अशोकाच्या शासनावरून तसेच नाणेघाटातल्या शिलालेखावरून ही गोष्ट मुस्पष्ट आहे. आर्यांपैनीच मानव्य, हैहय, भोज, यादव, नळ, कदव, मौर्य, सेद्रक, चालुक्य इत्यादि सैकडो गोत्राचे रट्ट दडकारण्यात शिरले. त्यानीं येथें ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिलकी व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुखी व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुखी इत्यादि अधिकाराचा स्वीकार करून आपले वर्चस्व स्थापन केलें. ह्या सैकडो गोत्राच्या रट्टाना शहाण्णव कुळींचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. आजच्या माने, शिंदे, बाधव, कदम इत्यादि आडनावात पूर्वीच्या मानव्य, सेद्रक, यादव, कदंब इत्यादि गोत्राचा ठसा स्पष्ट दिसतो. आर्य दडकारण्यात येण्यापूर्वी येथें

मूतिव, पुलिंड, शघर, मिहळ, कातकरा, ठामूर, गाड, खोंड, कोळी व नाग इत्यादि अनार्य लोक गहृत अमात्रेत असे वाटतें. कदाचित् हे लोक, अमेरिकेंत नीग्रो युरोपियनाच्या मागाहून आले तसे, आर्यांच्या मागाहून किंवा बरोबरीने आले असावेत असेहि एकमत आहे. मराठींत व तत्पूर्वीच्या महाराष्ट्रींत अगदी देशी, ज्याचा संस्कृतशी काहीहि संपर्क नाही असे डोळा, पोत्र, हाड, आई, नाप इत्यादि अनेक शब्द आहेत त्यावरून तसेच आर्यांच्या संस्कृत भाषेला महाराष्ट्री सारख्या अपभ्रंश भाषेचे जें स्वरूप दडकारण्यात आलें त्यावरून, या प्रदेशात अनार्यांची पुष्कळ वसति असावी हें उघड होतें. साप्रत महाराष्ट्रात वराहाम्नाच्या दृष्टानें पाहता पश्चिमेकडील भागात सिरियन व द्रविडियन अशा मिश्रवशाचे लोक मुख्यत राहतात, व पूर्वेकडील भागात मोंगळद्रविडियन वशाचे लोक वसति करून आहेत. पश्चिमेकडील भागात ब्राह्मण, प्रभु, पाठारे प्रभु, मराठा, कुण्डी, महार, घनगर, मिहळ, त्रिगायत या जाती मुख्य असून पूर्वे कडील भागात ब्राह्मण, चामार, भिल्ल, गोंड, कुण्डी, कोळी या जाती प्रमुख आहेत. या शिवाय याणी, माळी, माग, कुमार, मुतार, आगरी, सोनार, न्हावी, बेरड, मादारी, वागळी, शिपी, तेली, लोहार, बगजारा, अहिर याहि जाती महाराष्ट्रात आदळतात. मुगलमानाची लोकसंख्याहि महाराष्ट्रात आहे पण तिचे प्रमाण फार थोडें आहे. सर्वांत जास्त लोकसंख्या मराठा याची असून कुण्डी याची लोकसंख्या त्याच्या सालोमाल आहे.

प्राचीनकाळीं अगस्त्य ऋषीने ज्या मार्गानें विंध्य पर्वत ओलाहून आर्यांच्या वसाहतीची मुहूर्तमेढ दडकारण्यात रोविळी, त्याच मार्गानें दाशरथी गमानें जाऊन हे वसाहतकर्म पुढें चालविलें. पूर्वसरीच्या याच मार्गाचा अवलंब करून शकपूर्व सानव्या-भाडव्या शतकात आर्यांनी दडकारण्यात घुसण्याचा जोराचा प्रयत्न केला. ह्या रट आर्यांनी इतकें यशस्वी वसाहतकार्य केले की त्यांच्याच दडकारण्याला पुढें महाराष्ट्र किंवा महाराष्ट्र म्हणू लागले.

महाराष्ट्रातील राजकीय स्थित्यंतरे

सम्राट अशोकाच्या शिलालेखातून महाराष्ट्रावर राज्य करणाऱ्या राजघराण्यात मौर्य घराण्याचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. हे घराणे ख्रि. पूर्व ३२० ते ख्रि. पूर्व, १८३ पर्यंत राजमत्ता उपभोगीत होते. महाराष्ट्राच्या सर्व भागावर या घराण्याची सत्ता नमावी. कागज अशोकाच्या शिलालेखात आपल्या राज्याच्या दक्षिणेकडे राष्ट्रिक (राष्ट्रिक) व पैठणिक (पैठणिक) याची राज्ये असल्याचा उल्लेख आहे. तरी पण विदर्भ व शूर्पांक (सोपारा) या भागात मौर्यांची सत्ता होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मौर्य घराण्यातील शेवटचा राजा बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति शुंगवंशीय पुष्यमित्र किंवा पुष्यमित्र याने ठार करून शुंगवंशाची स्थापना केली. या घटनेत ख्रि. पू. १८३ पासून ख्रि. पू. ७३ पर्यंत महाराष्ट्रावर राज्य केले. या नंतर ख्रि. पू. ७३ पासून ते इ. स. २१८ पर्यंत शातवाहन (शालिवाहन) किंवा आध्रभृत्य घराण्याकडे राजमत्ता आली. या आध्रभृत्य घराण्यातील सिमुक (सिंधुक), कृष्ण, शातकर्णी, गौतमीपुत्र, पुटमायी, यज्ञश्री व मंदरिपुत्र इत्यादि राजांचा नाशिक व कान्हेरी येथील शिलालेखात उल्लेख आहे. गौतमीपुत्र शातकर्णी व नासिटीपुत्र पुटमायी ह्या पितापुत्रांनी एकाच वेळी अनुक्रमे घनकट्टक (गन्तूर जिल्हा) व पैठण या भागात राज्य करून शक-यवन पल्हवांचा नाश केला, व आपल्या राज्याचा विस्तार उत्तरेत मुराष्ट्रा पासून दक्षिणेस धर्निकोट पर्यंत केला. हे पितापुत्र अत्यंत पराक्रमी, उदार व दानशूर होते असे नाशिक येथील शिलालेखावरून स्पष्ट होतं. आध्रभृत्यांच्या अमदानीत मुमारे पलास वर्षे शकाचे आक्रमण यशस्वी ठरून, महाराष्ट्राच्या काही भागात त्यांचे राज्य होतं अहिरात नहपान व त्याचा जावई उशवदात ह्या शक राजांचा उल्लेख नाशिक व जुन्नर येथील शिलालेखात आहे. बुद्ध मिश्रकरिता उशवदाताने विहार बाधरिल्याचा उल्लेख नाशिक येथील लेखात आहे. वायुपुराण, विष्णु पुराण, मत्स्यपुराण इत्यादि पुराणात आध्रभृत्य राजांची जी वंशावळ दिली आहे ती व शिलालेखात शातवाहनांची जी यादी आढळते ती ही दोन्ही एकच होत

कदंब ३ - नंतरच्या तीन शतकांच्या इतिहास घडणुकांसाठी येथे काही

आभ्रमृत्याच्या पडत्या काळात महाराष्ट्रातील मूळचीं गद्याची किंवा स्फुटाचीं घराणीं पुन वर डोकी करू लागलीं असतील. एतद्देशाच्या भागात आमीराचें व त्याच्यालालीं स्फुट किंवा राष्ट्रकुटाचें राज्य ह्या काळात असावें यापैकीच इद्र राष्ट्रकुटाचा जयसिंह चालुक्यानें पराभव करून, चालुक्य राजवशाची स्थापना महाराष्ट्रात केली. जयसिंह चालुक्यानंतर रणराग व त्यानंतर त्याचा पुन पुलकेशी पहिला हा गादीवर आला हा मोठा पराक्रमी राजा होऊन गला. यानें चदामी (वातापीपूर) येथें राजधानी स्थापन केली व अश्वमेध यज्ञ केला. मगलीश चालुक्यानें त्रिपुरीच्या चेदीवंशीय कलचुरीचा पराभव केला. चदामी येथील लेण्यात मगलीशानें विष्णुपूजा सुरू केल्याचा निर्देश आहे. दुसरा पुलकेशी हा तर मोठाच पराक्रमी होता. यानें मौर्य, लाट, मालव, गुर्जर इत्यादिकाचा पराभव केला त्याचें पूर्ण नाव सत्याश्रय श्री पृथ्वीवल्लभ पुलकेशी महाराज असे होत. अजिंठा येथील एका चित्रात इगणी वकीळ याच पुलकेशीला रालिते देत आहे असे चित्र आहे. याच्याच राज्यात इ. स. ६३९ च्या सुमारास चिनी यात्रिक ह्युएन्त्संग हा चीनहून फिरत फिरत महाराष्ट्रात आला होता चालुक्य घराणें इ. स. ५९३ पासून ७५३ पर्यंत चालू होतें चालुक्य वशातील शेवटचा राजा दुसरा कीर्तिवर्मा याचा पराजय दन्तिदुर्ग या राष्ट्रकुटानें करून, पुनश्च राष्ट्रकुट घराण्याची राजसत्ता प्रस्थापित केली. हें घराणें इ. स. ७५३ पासून इ. स. ९७२ पर्यंत सत्ता उपभोगित होतें

राष्ट्रकुट घराण्यातील प्रथमचे काहीं राजे अत्यंत पराक्रमी झाले दन्तिदुर्गानें चालुक्याचा पराभव केल्यानंतर त्याचा पूर्ण निःपात कृष्णराज राष्ट्रकुटानें केला. ह्याच कृष्णराजाने वेरूळ येथें आजहि दृष्टीस पडणारे प्रचंड कैलास लेणें तयार करविलें. तिसऱ्या गोविंद राष्ट्रकुटाने आपल्या राज्याचा विस्तार माळव्यापासून काचीपूरपर्यंत केला. ह्या राष्ट्रकुटाच्या कारकीर्दीतच बुद्धविहार मार्गें पडून शिव व विष्णु यांच्याकरिता भव्य देऊळें जागोजागी उभारलीं गेलीं. बुद्धघमाचा या काळांत नेवट झाला तरा जैनधर्मानें आपला टिकाव धरला. विद्या व कला ह्यांना उदार आश्रय याच काळांत मिळाला. राष्ट्रकुटाची राजधानि मान्यखेट किंवा

माटयेड येथे होनी. राष्ट्रकूट घराण्यातील शेवटचा राजा कडाल यास चातुक्र वशीर तैलपाने इ. स. ९७२ च्या सुमारास जिंकून पुनः चाटुक्याचे साम्राज्य स्थापन केले. हे उत्तर चातुक्य व पूर्वेचे चातुक्य एकरू नव्हते असें कै. डॉ. भादारकर यांचे मत आहे. तैलपानंतर गत्याश्रय त्रिकमादित्य (पहिला), अयसिंह, सोमेश्वर (पहिला), सोमेश्वर (दुसरा), विक्रमादित्य (दुसरा), सोमेश्वर (तिसरा), सोमेश्वर (चौथा), इत्यादि अरुण राजे इ. स. ११८९ पर्यंतच्या काळांत झाले. या राजांत दुसऱ्या त्रिकमादित्याची कारकीर्द चरीच गाजली. त्यानें इ. स. १०७६ ते इ. स. ११२६ पर्यंत पन्नास वर्षे दणदणीत राज्य केले. चाटुक्याची राजधानी वेदरजयळील कल्याण किंवा कल्याणी ही होनी. शेवटचे चातुक्य राजे दुर्लभ प्रनल्यामुळे त्यांच्या मांडलिक राजांनी त्यांच्याविरुद्ध बड पुकारण्यास सुरुवात केली. अशा मांडलिकांपैकीच कलचुरी वंशाचे राजे होते. थलेरीम यादवशीय पाचव्या भिळमाने इ. स. ११८९ च्या सुमारास यादवांचे साम्राज्य स्थापिले. यादववंश हा मूळचा उत्तरेत मथुरेस राज्य करित होता तो कृष्णाच्या काळी द्वारकेचा राजवंश झाला. याच वंशातील दृढप्रहार याने प्रथम दक्षिणेत चंद्रादित्य पुर किंवा चादवड येथे आपले राज्य इ. स. ७५४ च्या सुमारास स्थापिले. पुढे या वंशातील बलाढ्य राजा भिळम याने चाटुक्याचा शीमोड करून देवगिरी (आधुनिक दौलताबाद) येथे राजधानी नेली. भिळमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल हा गादीवर उमल्ला व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सिंघण याने सर्व दक्षिणभर यादवांची सत्ता स्थापून गुजरातहि आपल्या अमलाखाली आणला याच सिंघणाचा मुपसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्यांचा नातू चागदेव हा ज्योतिषी होता. यानेच कोल्हापुरच्या शिलादार राजा दुसरा भोज याचा पराभव करून (इ. स. १०८९) त्याचे राज्य देवगिरीस जोडले सिंघणानंतर त्याचे नातू कृष्ण व महादेव यांनी अनुक्रमेण इ. स. १२४७ ते १२६० व १२६० ते १२७१ राज्य केले. महादेवानंतर त्याचा पुतण्या रामचंद्र किंवा रामदेव हा इ. स. १२७१ मध्ये गादीवर बसला याच महादेव व रामदेव राजांचा प्रधान हेमाद्रि किंवा हेमादपत नावाचा विद्वान ब्राह्मण होऊन गला यानेच मराठीत मोठी लिपी

अस्तित्वांत आणिली यानें चतुर्बर्गचिंतामणि नागाचा चारदि पुरुषार्थांचे विवेचन करणारा ग्रंथ लिहिला. रामदेव राजाच्याच कारकीर्दीत श्रीजानेश्वरानीं ज्ञानेश्वरी नामक ग्रंथ रचिला. मुहवातीच्या लीला चरित्र, सुत्रपाठ, बडाहरण, रुक्मिणी स्वयंवर इत्यादि महानुभावीय वाङ्मयाची रचना याच काळात झाली.

महाराष्ट्रातील यादव राजाच्या साम्राज्याचा शेवट अह्लाउद्दीन खिलजीचा एक सरदार मलिक-इ-काफूर यानें केला. ज्ञानेश्वरीत ज्या रामदेवराव यादवाचा गौरवपूर्वक उल्लेख करण्यात आला आहे, त्याच्यावर अह्लाउद्दीन खिलजीने स्वारी करून त्याला आपलें माडलिकत्व कबूल करायला लाविलें होतें रामदेवरावानें काहीं दिवस माडलिकत्व मान्य करून पुढे दिल्लीस राहणी देण्याचें बंद केलें. तेव्हा मलिक इ-काफूरने त्याच्यावर चढाई करून त्यास पुनः दिल्लीच्या बादशाहाचें वर्चस्व कबूल करायला लाविलें. हें त्यानें आमरण कबूल केलें. पुढें रामदेवराव वारल्यावर त्याचा मुलगा शंकरदेव यादव हा गादीवर बसला. त्यानें दिल्लीचें वर्चस्व नाकारल्यानें मलिक इ-काफूरनें पुनः देवगिरीवर स्वारी करून या खेपेस (इ. स. १३१२) शंकरदेव यादवाला ठार मारलें अशा तऱ्हेनें मराठ्याची राजधानी देवगिरी ही मुसलमानांच्या ताब्यात गेली.

इ. स. १३१२ पासून पुढें तीनशें सव्यातीनशे वर्षेपर्यंत महाराष्ट्रात मुसलमानांचेंच राज्य चालूं होतें. खिलजी घराण्यानंतर दिल्लीच्या गादीवर तघलख घराणेंआलें. महमूद तघलखानें साम्राज्यविस्तार चराच केला. पण त्याला तो साभाळता आला नाहीं. त्यामुळें मुल्तान धंगाल-चरगळ-बेदर देवगिरी-गुजरात अशी जिऱुडे तिऱुडे बघें उप्तन्न झाली. अशा बढातूनच हसन गंगू ब्राह्मणी (कोणी यास झफिरखान ऊर्फ अलाउद्दीन हुसेन कागो म्हणतात) यानें महाराष्ट्रात इ. स. १३४७ मध्ये ब्राह्मणी ऊर्फ बहामनी राज्याची स्थापना केली. हसन हा मुळचा गंगू नामक एका ब्राह्मणाच्या पदरी गुलाम होता. पुढें त्या ब्राह्मणानें त्यास मुक्त केलें. तेव्हा हसननें आपल्या मालकाच्या उदारपणाची आठवण म्हणून त्याचें नाव आपल्या नागाम जोडलें असे म्हणतात. भीमानदीजळचें कलजुर्गा शहर ही हसनची राजधानी होती. त्याच्या पश्चात् कलजुर्गाच्या गादीवर एक

लहान मुन्ना आल्याने, राज्यकारभार महमद गजान नाराच्या इराणी सरदाराकडे आला. महमद गजानचा राज्यकारभार चाचसा शिस्तीचा व शाततेचा झाला तरी देखील त्याला शत्रू उत्पन्न होऊन इ. स. १४८१ मध्ये त्याचा खून झाला यापुढे महमदी राज्यात फूट पडून त्याचे वऱ्हाड, विजापूर, अहमदनगर, गोवळकोंडा व वेरूर असे पांच तुकडे झाले.

मुलमानांची सत्ता महाराष्ट्रात तीनशे वर्षे टिकल्यानंतर तिला हळुहळू उतरती कळा लागून, तिच्या जागी मगठ्याची सत्ता हळुहळू पग निश्चिंतपणे आपले आसन जमवू लागली. शिवाजी महाराजांचे वडिल शहाजीराजे भासले हे प्रथम अहमदनगर व मागाहून विजापूर अशा दोन मुसलमान सस्थानात मातबर सरदार म्हणून गाजले. त्यांच्याकडे पुणे व मुपे या दोन प्रांताची जहागीर होती. या जहागिरीवर देखरेख ठेवण्याची कामगिरी त्यांनी टाटाजी कोंडदेव मळठगूर ह्या कर्तबगार ब्राह्मणाकडे सोपविली होती. शिवाजीने राजकारणाचे पहिले घडे टाटाजी कोंडदेव याकडून घेतले आरल्या जहागिरीच्या आस पासच्या हळुहळू होणाऱ्या निःप्रथ यावनी सत्तेकडे पाहून शिवाजीच्या मनात गडस्थानपनेची कल्पना येऊन त्याने आपल्या मावळ्यांच्या मदतीने इ. स. १६४५ ते १६४८ या तीन वर्षांत गजगड, तोरणा, पुरदर, लोदगड, राजनाची हे विजापूरच्या ताब्यातील किळे हस्तगत केले. विजापूरकरांनी शहाजीला कैद करून शिवाजीला भीति दाखविण्याचा धर्म्य प्रयत्न केला शिवाजीने दिल्लीच्या बादशहाशी खून जमवून व विजापूरकरांना त्याचा कोंडागा परत देऊन शहाजीची मुक्ता करवून घेतली. या पुढच्या काळात शिवाजीने डावळी प्रात, कोल्हापूर प्रात, मुधोळ, सावतगाडी इत्यादि सह्याद्रिलगतचा भाग जिंकून व विजापूरकरांनी पाठविलेल्या अफतुलखान, मिर्झि शंभार इत्यादि बलाढ्य सरदारांना नामोहरम करून विजापूर दरबारकडून आरस्त्या राज्याला मान्यता मिळविनी. ह्या वेळी कल्याणपासून गाव्या पर्यंतची कादगरी आणि भीमपासून वारणेपर्यंतचा घाटमाथा असा १५० मैल लांबीचा आणि १०० मैल रुंदीचा मुठप शिवाजीच्या ताब्यात होता. इ. स. १६६४ मध्ये शिवाजीने मुरतेवर स्वारी करून त्या शहराची खडणी यस्तु नेली,

व याच वर्षी शहाजीराजे वारल्याने 'राजे' हे पद स्वतःकडे घेतले, व आपल्या नावाचे नाणे पाडले. इ. स. १६७४ मध्ये काशीचे ब्राह्मण झोल्यानू रायगडावर हिंदुधर्मपद्धतिप्रमाणे शिवाजीने आपणावर राज्याभिषेक करवून घेतला व याच प्रसर्गा 'छत्रपति' असा नवा किताब धारण करून नवा शक त्याने सुरू केला.

इ. स. १६८० मध्ये शिवाजी महाराज कालगश झाल्यावर इ. स. १८१८ पर्यंत महाराष्ट्रात मराठ्यांचीच सत्ता होती. शिवाजीच्या नंतर त्याचा वडील मुलगा सभाजी हा गादीवर आला त्याचा औरंगजेबाने १६८९ मध्ये क्रूरपणे वध केल्यानंतर, त्याचा भाऊ राजाराम याने अव्यत कठिण परिस्थितीत मराठ्यांचे राज्य आपल्या मृत्यूपर्यंत (इ. स. १७००) टिकविले. राजारामानंतर त्याचा पुत्र शिवाजी हा सातान्हाच्या गादीवर राज्य करू लागला. इतक्यात इ. स. १७०७ मध्ये सभाजीचा मुलगा शाहू व त्याची आई येसूबाई मोगलांच्या कैदेतून सुटून आल्यावर मगठी राज्यात दुक्री उत्तन्न होऊन त्यापायी कोल्हापूर व सातारा अशी दोन राज्ये झाली. त्यापैकी कोल्हापूर येथे राजारामाचा मुलगा याचे राज्य व सातारा येथे सभाजीचा मुलगा शाहू याचे राज्य सुरू झाले. शाहूच्या पक्षाकडे प्रथमपासून परेच मराठे सरदार होते. शाहूला बाळाजी विश्वनाथ भट नावाच्या कर्तबगार ब्राह्मण सरदाराची जोड मिळाल्याने, छत्रपति म्हणून पुढच्या काळात त्याचेच नाव सर्वतोमुर्ती झाले. इ. स. १७१५ च्या सुमारास शाहूने बाळाजी विश्वनाथ यास मुख्य पेशवा करून राज्यकारभार त्याच्याकडे सोपविला. ह्या पेशव्याच्या कारकीर्दीत मराठी राज्य हे नुसते राज्य न राहता त्याचे रूपांतर साम्राज्यात झाले. बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव बाळाजी, नानासाहेब, थोरले माधवराव इत्यादि रणक्षुब्ध पेशव्यांच्या काळात मराठ्यांची सत्ता घेष्ट अट्टरेपर्यंत जाऊन पोचली. शिंदे होळकर, भोंसले, गायकवाड इत्यादि छत्रपतींच्या सरदारानी मराठ्यांचा भगवा झेंडा उत्तर हिंदुस्थानातहि फडकविण्याच्या कामी पेशव्यांना बरीच मदत केली. पुढे पेशव्यांच्या घराण्यात गृहकलह माजल्याने तसेच मराठे सरदारात आरापसात दुही सुरू झाल्याने, वाढत्या इंग्रजी सत्तेचा आशय त्यांनी ध्यायला सुरवात केली आणि त्यापायी इ. स. १८१८ मध्ये

दुसऱ्या राजीगवाने स्वराज्याचे उदक इंग्रजांच्या हातार सोडून तो ब्रह्मावर्तास चालता झाला.

या नंतरच्या इ. स. १९४७ पर्यंतच्या काळात महागुलत इतर हिंदुस्थानातल्या प्रमाणेच इंग्रजांचे राज्य सुरू होते. पूर्वीच्या मराठी राज्याच्या सरदारपैकी शिंदे होळकर, गायकवाड, भोमले, घोरपडे, पटवर्धन, पतप्रतिनिधि इत्यादिकांनी इंग्रजांशी तट केल्याने त्यांची राजे इंग्रजांच्या सार्वभौमत्वापली टिकाव धरून राहिली होती. तीं सर्व भारत स्वतंत्र होताच इ. स. १९४८ पासून हळुहळू निरनिराळ्या प्रांतात जोडली गेली.

इ. स. १८१८ पासून हिंदुस्थानात सर्वत्र इंग्रजांचे सार्वभौमत्व सुरू होताच त्याला पहिला प्रतिकार इ. स. १८५७ सालच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाने झाला. या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेतृत्व नानासाहेब पेशवे, ताल्या टोपे व राणी लक्ष्मीबाई यांच्याकडे होतं. त्यानंतर हिंदुस्थानचे पहिले क्रांतिकार वासुदेव ऋषभत फडने यानी इंग्रजांची सत्ता खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न इ. स. १८७९ साली केला. पुढे इ. स. १८८५ मध्ये राष्ट्रीयसमाज कर्क कॉंग्रेसची स्थापना होऊन सनदर्शीर मार्गांनी स्वराज्यप्राप्तीचे प्रयत्न सुरू झाले. एकीकडे लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी इत्यादिकांच्या पुढारीपणाखाली स्वराज्याचा प्रचंड चळवळ सुरू असताना, दुसरीकडे भारतीय क्रांतिकारकांनी परकीय राज्यकर्त्यांना दहाशत बाटेल अशी चळवळ चालूच ठेविली. दुसरे महायुद्ध सुरू होताच नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आझाद फौजेने सैन्यात देशभक्तीचे धारे भरून दिले. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम होऊन इंग्लंडमध्ये मजूर मंत्रिमंडळ असताना ता. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी पूर्वीच्या हिंदुस्थानाचे हिंदुस्थान व पाकिस्तान असे दोन भाग होऊन दोघानाहि ब्रिटिश राष्ट्रमुलतर्गत स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. त्यानंतर हिंदुस्थानची राज्यघटना तयार होऊन तिने ता. २६ जानेवारी १९५० रोजी भागतात साव भौम लोकसत्तात्मक राज्याची स्थापना केली मुद्देंच्या द्विभाषिक राज्याची पुनर्रचना होऊन, महाराष्ट्र व गुजरात अशीं दोन राज्ये एप्रिल-मे १९६० मध्ये करण्यात आली

मराठी भाषेची उत्पत्ति

महाराष्ट्रात रूढ असलेल्या मराठी भाषेच्या उत्पत्तिसंबंधी विद्वानामध्ये बराच मतभेद आहे. काही लोक सस्कृत भाषेला मराठीची जननी मानतात, तर काही पालीभाषेला हा मान देतात. काहीकांच्या मते महाराष्ट्री नावाची प्राकृत भाषा ही मराठीची जननी होय तर उलट काहीकांना वेदाच्याहि पुर्वी लोकात चालू असलेल्या प्राकृत भाषेपासून मराठी निघाली असे वाटते. अशा तऱ्हेने मराठी भाषा ही निश्चिन्पणे अमुक एका भाषेपासून निघाली असे सांगता येत नाही. गुजराती, बंगाली, हिंदी ह्या भाषांचे मूळ निश्चित रीतीने सांगता येते. परंतु मराठी भाषेची तशी स्थिति नाही. ह्याचें कारण मराठी भाषेच्या व्याकरणाच्या निरनिराळ्या अवर्तीत सस्कृत, पाली, पैशाची, महाराष्ट्री, अपभ्रंश इत्यादि भाषांचे अवशेष व त्यांचीं काही चिन्हे आढळून येतात हे होय. मराठी भाषेत जे शकटो तत्सम सस्कृत शब्द आहेत, त्यांच्यावरून सस्कृतला मराठीची जननी ठरवायला जावे तो तिण, पाऊस, छकडा, गूळ, अस्वल, रूढ इत्यादि अनेक पाली शब्द जे मराठीत टाण देऊन असले आहेत ते आपणाला तसे करण्यापासून परावृत्त करतात. पैशाची भाषेप्रमाणे 'ण' व 'न' ह्यासंबंधीचे बदल मराठीत आढळतात. ऊन, तहान, कान, रान, जानवे इत्यादि शब्द पैशाची भाषेची लक्ष्य दर्शवितात. मागधी प्राकृतात 'र'कार व 'स'कार या दोहोबद्दल 'ल'कार व 'श'कार हे वर्ण अनुक्रमे येतात, तसेच सस्कृत 'स्य' अगर 'थं' ह्या बदल मागधीत 'स्त' होतो. मराठीतहि हा प्रकार आढळतो उदाहरणार्थ मिसळ (मिश्र), घोळतो (घूर्णते), जोशी (जोइसी, केशर (केशर). अशाच रीतीने अर्थ मागधीच्याहि काही लज्जा (दीर्घस्वर न्हस्य करणे इत्यादि) मराठीने स्वीकारल्या आहेत. पण ह्या सर्व भाषांपेक्षा महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोन भाषांचे ऋण मराठीपर सर्वात अधिक आहे. अकारान्त नपुमकलिगी नामे जशी महाराष्ट्रीत लिंग बदलत नाहीत, तशीच मराठीतहि बदलत नाहीत. मराठीतील द्वितीयेचा 'स' प्रत्यय महाराष्ट्रीतील पयी व चतुर्थीच्या 'स्म' प्रत्ययापासून आला आहे. (उदा० इत्तीम < इत्तिम, आगीम < अग्निम < अग्ने.) नामाला लागणारे

विभक्तीचे प्रत्यय मराठीने अपभ्रंश भाषेपासून घेतले आहेत. मराठी कवितेत सामान्यतः आढळणारे अन्त्य यमक अपभ्रंश भाषेपासून आले आहे. संस्कृत किंवा पालीमध्ये ते नाही. जुन्या मराठीत जे उकारप्राचुर्य (उदा० जीवु, निष्कामु, दमनकु) आहे ते अपभ्रंश भाषेच्या परिणामामुळे होय.

हा सर्व पुराव्यावरून असे दिसते की 'मराठी' ही कोणत्या तरी एका प्राकृतापासून-महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश-ह्यापासून निघाली असे म्हणवत नाही. महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्ही भाषांची चिन्हे-इतर भाषापेक्षा-बरोबरीने व यरीच मराठीत ज्याअर्थी आढळतात, त्याअर्थी ती ह्या दोन्ही भाषांच्या मिश्रणाने तयार झाली असे ठरते. महाराष्ट्रीपासून मराठीने आख्यान विभक्तीचा भाग म्हणजे काळ, अर्थ वगैरे क्रियापदास लागणारे प्रत्यय उचलले, व अपभ्रंशापासून कारकविभक्तीचा किंवा नामाच्या प्रत्ययाचा भाग उचलला. अशा रीतीने मराठीच्या उत्पत्तीत ह्या दोन्ही भाषांचा सारखाच वाटा आहे. मराठी ही महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन भाषांपासून उत्पन्न झाली. सातव्या शतकातील शिलालेखात मराठी शब्द आढळतात. त्यावरून मराठी भाषा ही इसवी सनाच्या सातव्या शतकात जन्म पावली असे म्हणावयास हरकत नाही.

मराठी साहित्याची गंगोत्री

प्रस्तुत प्रकरणात मराठी साहित्याच्या प्राथमिक अवस्थेचा थोडक्यात विचार करण्याचें ठरविले आहे हा विचार करित असताना प्रथमच आपणाला मराठीची स्थूलमानानें साक्षात् जननी अशी जी महाराष्ट्री भाषा, तिच्यानील साहित्याच्या निर्देश करणें प्राप्त आहे साकपुत्र सातव्या शतकापासून ते साकोत्तर महाव्या शतकापर्यंत म्हणजे सुमारे हजार चारशे वर्षेपर्यंत महाराष्ट्रात महाराष्ट्री भाषा मरमदा वापरली जात होती इतकेंच नाही तर या भाषेनें अखिल भारतीय कीर्ति त्या काळात मिळविली होती कात्यायन व वरदचि या टोपा प्राचीन ग्रंथकारांनी आपल्या व्याकरणविषयक ग्रंथात महाराष्ट्री ही तत्कालीन इतर प्राकृताहून श्रेष्ठ प्रकारची भाषा होय, अस स्वच्छ म्हणलें आहे महाराष्ट्री भाषा ही वरळ मराठीचीच जननी नसून अर्वाचीन हिंदी व गुजराती या भाषांचीहि जननी आहे गायामु महागष्ट्री म्हणजे गायत्री भाषा महाराष्ट्री असे आलंकारिक म्हणतात यावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळां महाराष्ट्रीच होती असे म्हणार्जे लागतें असे असल तर महाराष्ट्री ही भाषा पाली किंवा अर्धमागधीप्रमाणें कोणत्याहि पथाच्या धमग्रथाची भाषा नसल्यामुळ वरळ महागष्ट्री भाषेत असे वाङ्मय फारसे आढळत नाही सेतुग्रथ, सप्तशती व कपूरमजरा हेच महाराष्ट्री मधील उपलब्ध असलेले प्रमुख ग्रंथ होत सेतुग्रथ ग्रंथाचा कता प्रवरसेन होता सप्तशतीत प्राकृत सुभाषिताचा सम्राट करण्यात आला असून, त्याच कतृत्व शातवाहन राजा ह्याला यांजकडे जाते हा ग्रंथ साकाराहीं किंवा साकपूर्व पहिल्या शतकात लिहिला गला सप्तशती ग्रंथात हल्लींच्या मराठीत सापडणारे भण्डण

(भाडग), बोलिस्सम् (बोलेन), गहल्लभ (गाहुलं), वेह्लइळ (वेल्हाळ), वड (वई), सबाडि (सागाडि, सागड) इत्यादि अनेक शब्द बहुतेक जसेच्या तसेच सापडतात. कपूरमजरीचा कर्ता राजशेखर (इसवी शतक आठवें) याला त्या ग्रंथाच्या हस्तलिखित प्रतीत अनेक ठिकाणी महाराष्ट्रचूडामणि असे म्हटलेले आहे. कर्पुंगमजरीतील श्लोक महाराष्ट्रीत आहेत. ह्या ग्रंथात पक्काउज (फगगाज) ढिळ (ढिला) इत्यादि अनेक शब्द हल्लींच्या मराठीत आढळतात तसे आहेत.

इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून महाराष्ट्रीची कन्या मराठी भाषा ही महाराष्ट्राने घेतली जाऊ लागली. जरी ही मेलभाषा होती तरी तिच्यात जोरदार अशी ग्रंथरचना चारव्या शतकापर्यंत झालेली दिसत नाही. याचे एक कारण संस्कृत भाषेचा पगडा. त्या काळात शिक्षण घेणारे पार थोडे लोक होते, व जे होते त्यांचा ओढा संस्कृताकडे होता. भवभूतिसारंग्या नाटककार, राजशेखरा 'सारंग्या कवि व मास्करायासारख्या ज्योतिषी व गणिती हे सर्व महाराष्ट्रीय होते. परंतु गार्गी ग्रंथरचना संस्कृतमध्ये केल्याने साहित्यिकच या पाचशे वर्षात शिलालेखातील सामान्य जनसमूहाला कळण्याकरिता म्हणून योजलेल्या काही वाक्याखेरीज मराठी साहित्याचा सार अल्प आढळत नाही. अगदी प्राचीन शिलालेख म्हैसूर संस्थानातील भ्रमणवेळगोळा येथील असून, त्याचा लेखनकाल इ. स ९८३ आहे ह्याला गोमेश्वराचा शिलालेख म्हणतात. शिलेख लिहिलेले पहिले मराठीतील वाक्य या लेखात जे आढळते ते असे— "श्री चावुण्ड राजे करवियलें ॥ गगगजे सुत्ताले करवियले."

(२) या शिलालेखानंतर सुमारे दीडशे वर्षांनी चालुक्य वंशातील सोमेश्वर राजाने रचिलेला 'अभिलषितार्थ चिंतामणि' (शके १०५१) नावाचा ग्रंथ आहे या ग्रंथात मराठी रूपे व मराठी शब्द अनेक ठिकाणी आले आहेत. शिवाय ग्रंथाच्या एका भागांत काही पद्ये आगें आहेत त्यापैकी एक पद्य त्याच्या अर्थासुद्धा पुढे दिले आहे—जेणे रगातळ उणु मत्सरूपे वेष्ट आणियले

मनुशिवक वाणियेले तो संसारमायतारण मोह (ह) ता रावो नारायण ॥४३॥
 (अर्थ :-ज्याने रसातलाहून मत्स्यरूप धारण करून वेद आणि
 शिव वर्णिले तो ससारसागरातून तारून नेणारा व मोह नाहीसा करणारा राजा
 नारायण आहे.) सोमेश्वराने महाराष्ट्रातील त्रायका काढताना ओव्या म्हणतात
 असे लिहिले आहे, त्यावरून ओवी छद्म याहि वेळी चांगला प्रचलित होता
 असे दिसते.

(३) या नंतरचा शिलालेख आहे गावातील जोगाईचा सभामंडप या नावाने
 ओळखल्या जाणाऱ्या एका लेण्यात डॉ. र्श. गो. तुळपुळे याना अलीकडेच प्राप्त
 झाला ^१ प्रस्तुत लेखातील लिपी दक्षिणी वळगाची चारव्या शतकातील नागरी
 आहे लेखात पृष्ठमात्रेचा उपयोग बहुतेक ठिकाणी केल्याचे दिसते. तीन चार
 ठिकाणी शिरोमात्रा देखील आहेत. शिलालेख "सवतु (शक) १०६६ रक्ताक्षी
 सवत्सरतर्गत अश्विन शुद्ध १ गुरुदिने"चा असून कालगणनेप्रमाणे तो बरोबर
 आहे. हा काल इंग्रजी पद्धतीप्रमाणे ३१ ऑगस्ट ११४४ इ. म. असा येतो
 प्रस्तुत शिलालेखात आठशे वर्षांमागील मराठी भाषेत सुमारे सहा ओळींचा व
 पाच पंचवीस शब्दांचा मजकूर अभाग व अखंड मिळतो हे त्याचे एक वैशिष्ट्य
 होय शने १०६६ अश्विन शुद्ध प्रतिपदेस गुह्यारी आश्वदेशाचा अधिष्ठाता
 महामंडलेश्वर उदयादित्यदेव याने नाथाच्या म्हणजे शिवाच्या देवळाच्या योग-
 क्षेमासाठी जे वृत्तिपत्र केले, त्याचे शासन हा प्रस्तुत शिलालेखाचा विषय आहे.
 या उदयादित्यदेवाने भूचरनाथाच्या योगक्षेमासाठी म्हणून परमभक्तीने सेळ
 नावाच्या गावातून वीस गय्याण, काम नावाच्या जमिनीपैकी चारा गय्याण, राही
 नावाच्या गावातील भातशेतापैकी काठीच्या मापाने मोजलेली तीन निवर्तने व
 सिधणदेवाच्या जवळगावातील जमीन इतके दान दिले आहे. तसेच पूजाच्यासहि
 त्याने चाग गद्याग, कुभेकळ गावातील पाच गय्याणाची जमीन, तळ गावातून
 चागल्यापैकी पसतीस तैल, गावातील प्रत्येक घाण्याभागें तेलाचे एक पान, दर
 हाताभागें एक करडा, फुडाची एक माळ व एक मळा याप्रमाणे वृत्ति करून दिली

आहे. हे शासन जो कोणी एत करील त्यावर योगिनीचा वज्रदंड पडेल ही शपथ व एतत्सम शासनलेखाच्या शेवटी नेहमी येणारे दोन श्लोक रोडून हे शिला लिखित पूर्ण केले आहे. शिलालेखातील महत्त्वाचा भाग पुढील प्रमाणे आहे :-

ॐ ॥ स्वस्ति सप्त १०६६ रक्ताक्षी संयत्स्मरातर्गत अश्विन
शुद्ध १ गुरुदिने अयेह श्रीभूचरनाथपक्वभ्रम
र श्रीरत्नदेवः गुरुश्वरशाराधनतत्परः अज्ञासमाधिष्ठि
त महामंडलेश्वर उदउदयादितदेवेनपरममत्त्या ना
था कामतु सेलुग्रामी ग २० तथा कामाल्ये भूमि ग १२
राष्ट्रिए सालिवत्र दाडेभाची निवर्त्तने सिंघणदेवा
जयलग्रामी भुमि दत्त नाथपूजितेभा पुजारेभा ग १२
कुभैरली भूमि ग ५ तलि मान्य त्रैल ३५ घाणआप्रति
तेला डो १ हाटप्रति कनडा १ फूलामरी १ मथा १ जो फेडी
लोपी तेभा योगिनीचा वज्रदंड पडे ॥

(४) यानतरचा शिलालेख शके १०७५-७९ मधील दोंडाजवळील परळसदेव येथील देवळावर आहे. त्याच्या प्रारंभीचे वाक्य असे आहे :-
श्री स्वर्गदेव दंडनाके विष्णुगृह नेले ... ईश्वर सबळी नीफनेले प्रासादी
.. तेहाचे पुत्र भाइया... ।

(५) या पुढील शिलालेख शके ११०२ मधील असून तो सुम्ई येथील परळ विभागात सापडलेला आहे त्यात कोंकणच्या अपरादित्य नावाच्या एका राजाने तीर्थीत स्नान करून श्री वैद्यनाथ देवाम पंचोपचार पूजेसाठी दत्तपट्टि म्हणजे हल्लीची साष्टी यातील माहुलीजवळील एका जमिनीचे उत्पत्तीपत्र २४ द्राम उत्पन्न दिल्याचे वर्णन आहे. शिलालेखातील देगगीच्या २१ ॥ ओळी सस्कृताने अर्धून बहुजनसमावास कळावे म्हणून शपथेच्या दोन ओळी मगठीत आहेत त्या अशा :- अथ तु जो कोणुदु पि ए शासन लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुबी आपडे ॥ तेहाची माय गाढवे x विजे ।

(६) यानंतरचा खानदेशातील पाटण येथील देवीच्या देवळामाहेरील भिंतीत असलेला शिलालेख. हा लेख ज्ञानेश्वरीच्यापूर्वी सुमारे ८४ वर्षे म्हणजे शके ११२८ चा आहे. लीलावती नावाच्या ग्रंथाचा कर्ता जो सुप्रसिद्ध भास्कराचार्य त्याच्या नातवाच्या म्हणजे चागदेवाच्या नावाने हा लेख जोडविला आहे. लेखाच्या २६ ओळी असून त्यापैकी २१ संस्कृतात व उरलेल्या ओळी सामान्य लोकाना कळव्यात म्हणून मराठीत आहेत त्या अशा :— द्या पाटणीं जें जेणें उघटे तेहाचा असि आउं जो राउला होता ग्राहकापासीं तो मदा दीन्हला । ब्राह्मणा जें विकतेयासीं ब्रह्मोत्तर तें ब्राह्मणीं दीन्हलें ॥ ग्राहकापासीं दामाचा वीसोवा आसूपाठीं नगरें दीन्हला । तुलडाइया बैला सिद्धवै ॥ ग्राहीगिला आसूपाठीं गिधर्वें ग्राहकापासीं । पाच पोफळी ग्राहकापासीं ॥ पहिले आघाणे आदाणाची लोटि मदा दीन्हली ॥ जेती घाणे वाहति तेतीया प्रति पली पली तेल ॥ एथ जे मविजे ते मठीचेन मापें मजावें मापाउ मदा अर्दें ॥ अर्दें मापहारी । रूपाचे सूक । तथा भूमिः ॥ चतुरायाट निशुद्ध ॐ हुमामु पपड बालेआ कामतामध्ये चहवटा ॥ एकल वटा ॥ पडिताचा कामतु ॥ श्रीतेमामी चाउरा ॥ घामोजाचीअ सोडिआ ॥

(७) ह्या शिलालेखानंतरचा शिलालेख शके ११५० मधील आवेजोगाई येथील होय. त्याला खोलेश्वराचा शिलालेख म्हणतात. यातील ४-५ ओळी मराठी आहेत

(८) यानंतरचा शके ११६१ मधील नेत्रासे येथील शिलालेख होय त्याची भाषा संस्कृत मराठी मिश्र आहे. “हे भूमि देवें पुरुषेण जीवणा दिघली” हें वाक्य लेखाच्या शेपटी आहे

(९) यानंतरचा शके ११९५ मधील पदरपुरच्या देवळानील चीन्याशी शिल्लेवरील लेख होय. या शिल्लेवर देणग्या देणान्याचीं नावें आहेत. या लेखात प्रशस्ति श्लोकानंतर असें वाक्य आहे : स्वस्ती श्री सकु ११९५ श्रीमुख सयत्सरे फागनिपूर श्रीविठ्ठलदेवरायासि तिसासिति फुलें दाडे आचद्रार्क चालावेआ नानामक्त मालीआं दत्त पैसाचा विवरू ॥ यात अनेकांचीं नावें आहेत. यादवाचा

कारभारी हेमादपत याने सन् १९८ धाना संवसरे माग यदि तृतीयेम वर्गांति
दिल्याचा उल्लेख यात आहे. पुढें श्रीगणदेवरावाच्या देग्रीचा उल्लेख आस्पूयंक
केला आहे. तो असा :—श्री सन् १९९ ईस्वर मण्डरे मार्गसिर मुदि १०
मुके । श्री विठ्ठल देवरायामि पादरी फट मुख्य ममताद्राग आचद्रार्क श्री गण
नागयग प्रौढ प्रताप चक्रवर्ति श्री रामचंद्रदेव गण्ड ॥ अदमासं शक १२००
पर्यंत हा लेख कोरण्याचें काम चाडू हांतें अंत मानिल तर या मुद्रसिद्ध व
सुमंगल लेखानंतर बागच कर्णोनी पाडुरगमक्त ज्ञानेश्वरानी आपल्या ज्ञानेश्वरीची
शके १२१२ मध्ये पूर्तता केली असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. महागाय
सारस्वतकार वि. ल. माचे म्हणतात त्याप्रमाणें “शिलालेखाच्या ल्हानमहान
रचनेंनून आसण मराठी भाषेतील असादृश्य प्रयत्ननेच्या कालात येऊन पोचतो”
निवेकसिंधुने मुकुंदराज, काही महानुभावीप कवी व ज्ञानेश्वरदिमाची रचना
याच सुमारास झाली.

१ मराठीच्या उत्पत्तीकालासंबंधी निर्णय करतांना पुढील परवणी उपयोगी
ठरवां (१) के वि का राजवाडे मराठी भाषा शके ४०० च्या सुमारास सुरू
झाली असे मंगळवेढे व चिकुडें येथील तास पगवरून म्हणतात त्यावर असा आश्रय
घेण्यास येतो की, हा शक शालिवाहन नमून शिलाहार होय म्हणजे नासपटाचा
शक जरी ४१० असला तरी तो वस्तुतः ११२६ हा होय (२) अनिबागेजवळच्या
अर्धा येथील शिलालेख शके ९३४ चा असून त्यांत संस्कृत मराठी अशी वाक्ये आहेत
हा मराठीतील पहिला कालोन्वित शिलालेख होय. त्यातील एक वाक्य असे आहे

भरजुंवाणे (देवीच्या) बोडणामाठीं नऊ ववळी (धान्य) नेमून दिले
(डॉ श. गो. तुळपुळ, मराठी संशोधन पत्रिका, वर्ष ५, अंक १ पृ. १) (३) नारद-
स्मृतींत (५ वें शतक) प्राकृत भाषेची अमदानी संपल्यावर देशभाषा (मराठी-
गुजराती-हिन्दी) सुरू झाल्या असे म्हटले आहे ‘संस्कृत प्राकृत वाक्ये य
शिष्यमनुरूपान् । देशभाषा सुयायैश्च बोधयेत् स गुरु स्मृत ॥’ (४) हे वि वि
वैष याच्या मनें मातव्या शतकांत धर्मक्रान्ति-विचारक्रान्ति झाली त्यामुळे देशी भाषा
वस्तुतः शास्त्रा (५) के पा दा गुणे याच्या मनें भिन्न संस्कृतीचे, भिन्न भाषांत
लोक (अरब बगैरे) आठव्या तऱ्हेच्या शतकांत भारतांत आऊ त्यावेळ वर्तमान

यापैकी मुकुंदराजादिकाचा उल्लेख येथेच करून महानुभाव व ज्ञानेश्वर यांचा पुढील प्रकरणात करणें इष्ट होईल. प्राचीन काळापासून मुकुंदराज हे मराठीचे आदिकवि म्हणून ओळखले गेले आहेत. जोंपर्यंत ऐतिहासिक पुराव्याने दुसरा कवि त्यांचे हे स्थान हिरावून घ्यायला पुढें येत नाही, तोंपर्यंत त्यांच्याकडे आत्यभ्रित्य चांद्र ठेवायला इकत नाही. मुकुंदराजाची गुरुपरंपरा पुढील प्रमाणें आहे. :—हरिनाथ—रघुनाथ—मुकुंदराज. हरिनाथाची समाधि मध्यप्रांतात अंभोर येथे असून रघुनाथाची छिंदवाडा येथे आहे. मुकुंदराजाची समाधि त्रैतुल जवळील खेडलें या गावीं आहे. अशा रीतीने मराठीचा आत्यभ्रित हा मराठीच्या माहेरघरचाच ठरतो हे योग्यच आहे. मुकुंदराजाचा मुप्रसिद्ध ग्रंथ विवेकसिंधु हा होय हा ग्रंथ त्याने “शके ऋक्रादाहोत्तर । साधारण सप्तसर । राजा शारंगधर । राज्य करी ” अशा वेळीं रचिला. साधारण सप्तसर शके १११२ ला

(पान २२ वरून पुढें चालु)

कालिन बोल भाषा नयार ज्ञाख्या (६) शक सवत ९८२ (इ. स. १०६०) मध्ये दिवे (कोंकण) या गावातील ताम्रपट उपलब्ध झाला असून, त्यात मासुरदेव भट्टाने मायल-भट्टाजवळ हा ताम्रपट दिल्याचा उल्लेख आहे त्यात मध्या प्रचलित अमलेनी घैनाम, देवल अशीं नावे आहेत (७) यशवंद्रकुल राजमति प्रबोध (११ वें शतक) ग्रंथाने एक महाराष्ट्रीय एका स्त्रीचे पुढील प्रमाणें वर्णन करित आहे— ‘देव, चतुरागुलाची जीहा, मा काई साधनी. गोमटी मुह, फाष्ट निलाट, चापडु आसळ्याची, ताहीची वीणा वाली, न छोटी न मोठी ’ (८) उद्योतनसुरी हून कुवलवमाला या ग्रंथाने मरहट्टाचे वर्णन आहे. तो बळहमील, बळकट, ठेंगणा, साबळा असा आहे त्यावेळच्या मराठीत दिष्णले, महिले, ही रूपे आली आहेत (९) शके ६०२ ते १०४९ पर्यंतचे १६ ताम्रपट उपलब्ध आहेत त्यातील शके ६०२ मधील ताम्रपटाने पन्नम, त्रिधिवी, श्वादि मराठी शब्द आहेत. (१०) रामदेवराय यादवाच्या काळातील पुणे जवळील पूरगावातील शके १२०७ सालचा ११ ओळींच्या शिलालेखातील काही भाग—प्रभुणे नायक । रामचंद्र देवो नाडिती सोदि. (११) शके १२११ (इ. स. १२८९) मधील जनकेश्वराचा शिलालेख यात मराठी आठ ओळी आहेत. काही पुढील प्रमाणें “मरभगाना आत्मना ज्ञाने । मरभग प्रीत्यर्थे हे उदक उल्ल केले । तो राम प्रामादु भंपुर्णु जाला । तेवाचा नमस्कार हरिहरा ’

येतो. म्हणजे विवेकसिंधु हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वी शंभर वर्षे रचिला गेला असे दिसते. मुकुंदराजाकडे आग्ररुविन्य देणारी एक आख्यायिका आहे ती अशी. ज्ञानेश्वरी ग्रंथाची रचना झाल्यानंतर निवृत्तिनाथ ज्ञानेश्वरास म्हणाले की, “तू भाष्यानुसार गीतेवर टीका लिहिलीस, पण धन्य मुकुंदराज की ज्यांनी विवेकसिंधु सारखा ग्रंथ स्वमनीने लिहिला.” विवेकसिंधूत यावरी शब्द मुळीच नाहीत. त्यावरूनही मुकुंदराज यावरी सत्तेपूर्वी होऊन गेला हे नवी ठरते. विवेकसिंधूच्या आजच्या स्वरूपाकडे सामान्यतः बरं पाहिले तर तो ग्रंथ ज्ञानेश्वरीपूर्वीचा वाटत नाही. परंतु हे त्याचे स्वरूप नरुलकाराच्या आधुनिकीकरणाने वृत्तिमुळे त्याला आले असावे असे अमलं तरी त्यात मातु, हुडे, आरोग्य, शेनी, पौळी, निदार, कडसणी, ऐणी, रोळू, दळ्याडे, रेटमकहाणी, वाशिपे, उपलब्ध इत्यादि जे शब्द आले आहेत, त्याच्यावरून त्याच प्राचीनत्व निर्दिष्ट आहे. विवेकसिंधूच्या यशमाळ येथील शारदाश्रमाच्या जुन्या पोथीत नामाची ओकारान्त रूपे राज्याडे ज्ञानेश्वरीप्रमाणेच पुढीलप्रमाणे आहेत :—येमा शीक्षाचा सदेहो । आहकोनि ऊटिला स्नेहो. विवेकसिंधूतील निप्रयप्रतिपादन अध्यात्मपर असूनही पार मुग्धे झाले आहे. त्यात मूळ शंभराचार्यांच्या मायावादाने त्रिवेचन करण्यात आले असल्याचे श्री मुकुंदमुनींच सांगतात :—“शंकरोक्तिवरी । मी बोलिली मराठी वैखरी ।” पण हे मराठी त्रिवेचन कोठेही दुर्लभ झालेले नाही. उलट गुरुशिष्यांचे जे मधून मधून काल्पनिक सवाद दिले आहेत त्याने प्रयाच्या गोडीत भरच पडली आहे. ग्रंथाचा त्रिप्रय जागोजागी घरगुती दृष्टात देऊन सोपा केला आहे उदा०.—सोंग संपादिता तोपलेपणे । नगसी दीजे अलंकार भूषणे । सोंग मिथ्या परि पावणे । नगसीची ॥ तैसे वीर मायिक अवतग्न ॥ तेथे कीजे जे मजन । ते होय समर्पण । जगदीश्वरी ॥ मुकुंदराजांनी विवेकसिंधूत राजयोगाची तरफदारी केली आहे. ते म्हणतात, “न लग वेदशास्त्राचा पाग । अभ्यासाने न लगे अष्टांग । जरी पाविजे राजयोग । श्रीगुरुप्रसादे ॥” प्रपचात राहूनही अध्यात्मयोगाचा अनुभव घेणे याच नात राजयोग होय असे ग्रंथकाराने सांगितले आहे सामान्य लोकाकडिता सगुणोपासनेचे महत्त्वही मुकुंदराजांनी सांगितले आहे.

“चित्त अचलप्रनेत्रिण । जरा न राहे स्थिरपण ॥ तरा देवाचें सगुण । स्वरूप चिंतावें ।” विजेकसिंधूची संस्कृत आवृत्तिहि आढळते. हं संस्कृत भाषांतर गोपाळ मुद्गल यानें केलें. मुजुदराजानीं परमामृत, पवनविजय, पनीकरण, मूलस्तंभ इत्यादि दुसरेहि अध्यात्मपर ग्रंथ रचिले आहेत. त्यांपैकीं परमामृत हा ग्रंथ सुमारे तीनशे ओव्यांचा असून विशेष लोकप्रिय आहे.

याच काळातील दुसरा ग्रंथ म्हणजे श्रीपतिवृत्त (शके ९६१) रत्नमाला हा होय. श्रीपतीनें रत्नमाला व जातकपद्धति असे दोन ज्योतिषविषयक ग्रंथ प्रथम संस्कृतात लिहून, नंतर त्यांपैकीं पहिल्याचें मराठींत भाषांतर केलें. रान्यात गजरी, राहण्यात विनचुन्याच्या इमारती व लिहिण्यात मोडी लिपी यांचा महाराष्ट्रात प्रथम प्रचार करणाऱ्या हेमाद्रि उर्फ हेमाडपताच्या नांवार काहीं ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत महादेवराज व रामदेवराज जाधवांच्या दरबारात ‘श्रीमरणाधिप’ या हुत्रानें तो राज्यकारभाराचें काम पाहात असे धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष अशा चार पुरुषार्थांचें तसेच शेंकडो व्रतवैकल्याचे विवेचन करणारा ‘चतुर्गच्छितामणि’ नांवाचा ग्रंथ यानें संस्कृतात लिहिला असून याशिवाय हेमाद्रिवृत्त कालनिर्णय, कैवल्यटीपिका (श्रीगोपदेवाच्या मुक्ताफल ग्रंथावरील टीका) आयुर्वेदसायण (अष्टागहृदयान्वरील टीका) दानशास्त्रानलि, लक्षणसमुच्चय, नीतिबोध, लेखनरूपनरु भेस्तके इत्यादि प्रकरणेहि याच्या नांवार प्रसिद्ध आहेत नाथपथातील गोरक्षनाथाचीं ‘गोरक्षभ्रमरसवाद’, ‘गोरक्षगीता’ व काहीं पदे प्रकाशित झालीं आहेत. अद्वैतवेदात व योगाभ्यासाची माहिती या प्रकरणात आनी असून यातील कित्येक ओव्या आणि ज्ञानेश्वरीतील ओव्या यांच्यात विल्क्षण साम्य आहे ज्ञानेश्वर हे नाथपथी असल्यानें असे होणें साहजिक आहे

महानुभाव साहित्य व तत्त्वज्ञान

मराठी साहित्याची गंगा मुहूर्तानीलाच पवित्र, मन्त्र आणि मुद्गर वाविण्याने श्रेय जर कोणाला द्यायचे असेल तर तं महानुभाव पथाच्या दिले पाहिजे. या पथाच्या अनुयायींनी मराठी भाषेचा पाया अगदी भक्कम दमवून, वर उभारल्या जाणाऱ्या उत्तुंग इमारतीची चागली कल्पना आणून दिली. 'महान् अनुभावास्तेजो बल वा यस्य स महानुभाव' ह्या व्युत्पत्तिप्रमाणे मोठ्या तेजाने युक्त असलेल्या लोकांचा जो मार्ग त्याला महानुभाव पथ असे म्हणतात ^१ या पथाची स्थापना श्रीचक्रधर यांनी बाराव्या शतकात केली चक्रधर याच मूळचे नाव हरपाळ भडोच येथे सुमारे आठशे वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या विशालदेव नावाच्या (मल्लदेव नावाच्या भडोचच्या राजाला पुत्र नसल्याने त्याने मृत्युसमयी त्याचा दिवाग विशालदेव यास राज्य दिले) राजाचे ते पुत्र होते. त्याचा जन्म शके १११६ मध्ये झाला यादवराज सिध्दाने शके ११३८ मध्ये भडोचवर केलेल्या स्वाराच्या प्रसर्गातसेच त्याने अनहिल्याडवर शके ११४१ मध्ये केलेल्या स्वाराच्या प्रसर्गात राजपुत्र हरपाळ त्याच्याशी लढला होता पुढे शक ११४३ वृषभ सवत्सर माद्रपद शुक्र द्वितीया या दिवशी हरपालदेवाचे निधन झाले त्याचे प्रेत स्मशानात नेले अमता श्रीचागदेव ऊर्फ श्रीचक्रपाणी (महानुभाव पथाचे पूज्य तिसरे अवतार) यांनी द्वारकेत कामाख्या नामक हठयोगिनीच्या दुराग्रहामुळे देहत्याग करून हरपालदेवाच्या मृतकायेत प्रवेश केला राजपुत्र हरपाळ यास शूतक्रीडेचा नाद लागून त्यापायी त्याचे स्वतः जपठचे सर्व द्रव्य, त्याची पत्नी कमलादेवी हिच्याजपठचे सर्व द्रव्य नाहीसे होऊन, शिवाय

पतिपत्नीत वेम्नाप (श्रुतात लावण्या करिता हरपालदेवाने दागिने मागीतले असता कमलादेवीने नफार दिल्याने) निर्माण झाल्या. याने उपरति येऊन हरपाळ यात्रेनिमित्ताने रामटेकला गेला. तेथे वाटेंत ऋद्धिपूर येथे श्रीगोविंदप्रभु नावाच्या सत्पुरुषाची व त्याची गाठ पडली. गोविंदप्रभूने त्यास मंत्रोपदेश देऊन त्याचे नाव चक्रधर ("अरे जा, तू चक्र आहेस, तू चक्रधर आहेस" असे गुडम प्रभु म्हणाले.) असे ठेविले. यापुढे औरंगल शहरी कमळ नाईक नावाच्या सामवेदी ब्राह्मणाच्या हसामा नामक रूपवती त्रिदुपी कन्येशी त्याने लग्न केले. पण वैराग्याच्या भरात त्याने हे गाव व पत्नी याचा त्याग करून देशपर्यटन सुरू केले. ह्या पर्यटनात अचळपुर (एल्लिचपूर) येथील रामदेवराव दरणा या सत्यानिकाच्या उमादेवी नावाच्यामु लीशी लग्न लाविले. लग्न लावूनहि हरपाळाचे मन वैराग्यातच रमत असे. तशात उमादेवीचा मृत्यु (चक्रधर चंद्रभागा नदीत बुडून मेल्याची वार्ता ऐकून दुःखाने मेली) झाल्यावर हरपाळाने गृहत्याग करून विदेही अवस्थेत भटक्याला सुरुवात केली. अशा स्थितीत एकेवेळी प्रत्यस्थानी भोगावतीचे काठी त्यास श्रीदत्तात्रेयाचे दर्शन घडले. आणि त्याने शके ११८५ कार्तिक महिन्यात गुरु सिंह राशास अघता सन्यासदीक्षा धारण केली. यानंतर तो शिष्य संप्रदाय वाढवून उपदेश करीत हिंडू लागला. श्रीचक्रधर हे गुजरातेतील व गुजराती सामवेदी ब्राह्मण असूनहि त्यानी आपल्या पयाचा प्रसार घेला तो महाराष्ट्रात. याचे कारण इतर देशापेक्षा ईश्वरोपासना करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र अधिक सात्विक आहे अशी त्याची समजूत होती. (कानडदेसा तैल्लादेसा न वचावें: ते वीरए बहुल देस: तेथ अत्रधुत मान्य: महाराष्ट्री असावें: ॥२४॥ आचार प्रकरण, सूत्रपाठ.) चक्रधराचे सुमारे पाचशे शिष्य होते. या शिष्यापैकी नागदेवाचार्य, महिंद्रभट्ट, जनार्दन, दामोदर, भाडगेकर इत्यादि प्रमुख होते. त्यात पयप्रचाराचे कार्य मुख्यत. नागदेवाचार्य यानेच केले. आपले कार्य उरकून समाधि घेण्याच्या उद्देशाने श्रीचक्रधर बदरीकाश्रमाच्या बाजूला गेले त्यावेळी हाच त्याच्या बरोबर होता. शेवटी यालाहि माग ठेवून श्रीचक्रधर एकटेच पुढे गेले. त्याचे पुढे काय झाले याची कोणालाच माहिती नाही. परंतु याचा प्रयागसाल

शके १९४ हा महानुभाव पगान मानला जातो. नागदेवाचार्य यांनी शके १२२४ मध्ये समाधि घेतली. नागदेवाच्या शिष्यांच्या प्रमुख तेंग शाखा किंवा आमाय झाले. हे आमाय आजही चारू आहेत. यात कर्नाश्वर, उपाध्याय, तळेगावकर आणि पागमाडल्य यांचा विशेष प्रचार आहे. श्रीचक्रधरानीं सांगितलेल्या सिद्धांताचा या आमायांनी आषाढच्या मगदुगप्रमाणे अर्थ लाविला आहे तथापि उपाध्याय आमायांनील लेखनीं लिहून ठेविलेले तत्त्वज्ञान म्हणजेच महानुभावाचें गुरेखुरें तत्त्वज्ञान सामान्यपणें मानले जाते.

श्रीचक्रधरांच्या काळीं महाराष्ट्रांत देवगिरीच्या यादव राजांची कायकाईद सुरू होती. हा काळ अत्यंत भ्रममगटीचा व ऐभेषांचा होता. अर्थात्च चैनशक्तीकडे आणि दिवाळगावकडे लोकांचे विशेष लक्ष असणें स्वाभाविक आहे. यज्ञशास्त्र आणि अनेक देवतांच्या उपासनेला या काळांत अगदीं उद्दण्ड आला होता. मुप्रसिद्ध पंडित हेमाद्रि याच्या चतुर्वर्गचिंतामणि या ग्रंथावरून त्याकाळीं शकडों प्रकारच्या व्रतवैकल्यांत लोकांच्या शक्तीचा अपव्यय कसा होत होता हें समजते. शंकराचार्यांचे अद्वैत तत्त्वज्ञान उत्तम असले आणि त्यांचा प्रचार होऊन तीन चारशें वर्षे शास्त्रीं असलीं तरा सामान्य लोकांना तें फारसे पटलेले दिसत नव्हतें याच उद्देशानें मध्याचार्यांनीं भक्तिप्रधान अशा द्वैतमार्गाचा प्रचार केला. ईश्वर आणि जीव हे भिन्न असून, मोक्षानर्थक्य देखील भिन्नच राहतात असे मध्याचार्यांचें सांगणें होते. मध्याचार्य हे चक्रधरांचे समकालीन होते. शंकराचार्यांची शाननिष्ठा व रामानुजाचार्यां मध्याचार्यां यांची भक्तिनिष्ठा यांचा समन्वय करून चक्रधरानीं आणल्या द्वैती तत्त्वज्ञानाचा प्रचार महाराष्ट्रांत गेला क्षुद्र देवतांच्या भक्तीचें बड त्याकाळीं महाराष्ट्रांत खूप माजले होतें व मोडून सर्वसाधारण जनतेला सगल्या परमेश्वरी मार्गाकडे लागण्याच्या उद्देशान चक्रधरानीं देवतांची अस्हेष्टना न करता त्यांना कमी मद्रत्वाच्या ठरविल्या देवतांची उपासना कर्गारे देवताना पावतात आणि ईश्वराची उपासना करणारे ईश्वराला पावतात, असे सामान्य मागसाला समजणारे तत्त्वज्ञान त्यांनीं सांगितले क्षुद्र देवतांचें जस प्रत्य त्यांनीं कमी वल, त्याचप्रमाण जार्ताची मितसदारादि त्यांनीं नाहींशी केली आणल्या पयान त्यांनीं

स्त्री, शुद्र, ब्राह्मण, क्षत्रिय अशी सर्वानांच मग्यास घेण्याची सोय ठेवून, शिवाय सग्याशाने कोणाकडेहि भिक्षा घ्यावी असे सांगितल मात्र एका गोष्टीवर त्यांनी फारच मग दिला ती म्हणजे सपूर्ण अहिंसा व कडकडीत वैराग्य ही ज्ञाना माग्य श्रसतील, ते कोणत्याहि जातीचे असले, तरी त्यांना मग महानुभाव पंथात मुक्तद्वार असे. धर्म सोपा पण कल्याणकारक करण्याच्या दृष्टीने श्रीचक्रधरानी द्वैतमताचा प्रसार करून देवतापूजनाचा निषेध रेल असला, तरा आज्ञामितीला बहुजन हिंदु समाज मनाने अद्वैती म्हणजे सर्वत्र एक ईश्वरच आहे असे मानणारा परंतु पूजनाच्या चारतीत अनेकात एम्तच पाहून आपापल्या इच्छेप्रमाणे त्या त्या देवतेची पूजा करणारा असा आढळतो आणि याच कारणाने श्रीचक्रधर याचा धर्म आणि तत्त्वज्ञान ही सोपी व श्रेष्ठ असूनहि, आणि आज आटोणे वरें तीं तावून मुलाखून निघालीं असूनहि, त्याचे अनुयायी काही फारसे आढळत नाहीत

श्रीचक्रधरानी स्थापन केलेल्या महानुभाव पंथात अनुयायी फारसे नसले तरी त्याचा प्रसार व विस्तार दूरदूर पर्यंत झाल्या अगदीं सुरुवातीलाच त्याला राजाश्रय मिळाला देवगिरीच्या यादव राजानीं आपण सगध यदुवशीय श्रीकृष्णानीं जोडला असल्याने, श्रीकृष्ण उपास्यदेवत असलेल्या महानुभाव पंथाकडे त्याचे साहजिकच लक्ष वेधल गेले गणदेवराव यादवाच्या दरवागत महानुभाव पंथाच्या प्रथकाराचे श्रीकृष्णाच्या लीला वर्णन करणारे अनेक प्रथ वाचले जाऊ लागले. पधगव्या शतकात या पंथाचा प्रवेश पंजाब सारख्या यजतप्रधान व भद्र्याभस्त्राकडे फारसें लक्ष न देणाऱ्या प्रांतात झाला. सारगकोट येथील कृष्णराज नाराच्या क्षत्रिय गृहस्थाचा दक्षिणेंत मालाची ने-आग करण्याचा व्यापार होता व्यापारानिमित्त वहाडात फिरत असताना त्याची कृष्णरामाच्या आमायातील मावेराजपुत्राचो गाठ पडली त्याचा उपदेश ऐकून कृष्णराजाना लपरति झाली व त्यानीं तागडताय महानुभाव धर्माची दीक्षा घेतली सारगकोट येथ परत गल्यावर त्याच्यात पडलेल्या बदलाने आका रित होऊन त्याच्या शाक्तपंथी धाक्या भावाने त्याच्याकडून या अहिंसा व वैराग्यप्रधान धर्माची दीक्षा घेतली.

अशा तऱ्हेने या पयाचा प्रसार प्रथम पश्चात लाहोर, अमृतसर वगैरे ठिकाणी होऊन, पुढे तो काश्मीर, पेशावर, काबूल, कदाहार पर्यंत झाला या पयाला निकडे त्याच्या वृत्तगोसासनेमुळे जयहृष्णी पथ म्हणतात. या पथाची त्या भागात उष्णमदिरे असून, त्यात महानुभावीय मराठी ग्रंथ मोठ्या पूज्यमानेने पठन व लेखनात स्तोत्रे, आरत्या, सूत्रपाठ वगैरे मराठींनच म्हणण्याची निकडे चाल आहे मंदिरनिवासी महंत व सन्यासी यांना तर मराठी लिहिता व अस्वलित लेखता येत काबुलात महानुभाव धर्माचा प्रवेश अमीर टोस्त महमद याच्या कारकीर्दीत झाला टोस्त महमदाचा दिवाण चंगरास याच्या कुटुंबातील मंडळींनी प्रथम महानुभाव पथाची दीक्षा घेतली व नंतर तेथे या पथाचा प्रसार झाला याच कुटुंबाच्या प्रेरणेने काबूल येथे श्रीहृष्ण मठ स्थापन झाले व तेथील पहिले महंत म्हणून नागेंद्रमुनि विज्ञापुरकर नावाच्या महाराष्ट्रीय गुरूयाची नेमणूक झाली अशा रातीने या रितरागी, निरुपद्रवी, स्वार्थत्यागी, अल्पमनुष्य, ज्ञानमार्गीयाचा सध जरी सख्येने फार मोठा नमला तरी त्याने आपला क्षेत्रवित्तार रूपच जला आणि मराठी भाषा व महाराष्ट्र देश याची कीर्ति दूरवर पसरविली

श्री चक्रधरणी पद्यप्रसाराकरिता प्रथम व्यापमार्गे महाराष्ट्र देशाची पसति जली, त्याचप्रमाणे मराठी भाषेची देखील पसति केली त्याकाळी पंडित मंडळी समृद्धतात ग्रंथरचना करित तरीपण सामान्य लोकांना आरली धर्ममते कळावीत म्हणून चक्रधरानी तमंच त्यांचे पट्टशिष्य नागदेवाचार्य यांनी महानुभाव पथी यांना मराठीतच ग्रंथरचना मुद्दाम करावयास सांगितली केशवराजसूरा याच्या मनातून मस्तूगात ग्रंथरचना करानाचे येऊन त्याने त्यासंबंधात नागदेवा-चार्यांची आज्ञा मागितली असता ते म्हणले, "नको गा" देशवदेया येणे माझिये स्वामीचा सामान्यु परिवार नागवैद्य की परमेश्वरें तरा जीवाचेया मकोचिता आग अनेक व्यमना अयोग्यता जागीनी. अमन काटिष्यता चुकवोनी मकळासी अल्पाशान प्रज्ञाविद्याचचे ठाये गिवसिता येवोनि परमेश्वर लाभुगमा यावु होआवा म्हणोनिची महाराष्ट्रीये निरोपिले की गा एरव्ही सवशा काद

देववाणि निरोप न लाहे की गाः भणीनि घेशवा सम्भूत सुननळ प्रकृण न करी
तू कीः नागदेवाचार्यचरित्र, परशरामृत, कथा ४७ वी.”

“सामन्यु परिवार” नागवू नये म्हणून मुरुवाणीला तरी मराठीत व
देवनागरी लिपीत ग्रंथरचना झाली, तरी चक्रधराच्या मागून ६०-७० वर्षांनी
पंथतराना आपली धर्मपुस्तके अगम्य व्हावीत या हेतूने ती सांकेतिक लिपीत
लिहायला मुरुवात झाली. प्रथम गद्य व ऊर्फ खळ व्यास याने सखळ लिपी
नागाची एक सांकेतिक लिपी शके १२७५ च्या सुमारास तयार केली. नंतर
सुंदर (श. १२८५) पारमाह्वय (श. १२९०) अरु, शून्य, मुभद्रा, श्री
इत्यादि दुस-या सांकेतिक लिप्या तयार होऊन त्यात महानुभावीय ग्रंथ लिहिले
जाऊ लागले. सांकेतिक लिप्याची कुठपै महानुभावीय वाङ्मयाला लागताच त्याची
शुद्धता बरी राखली गेली, तरी त्याचा प्रसार कमी होऊन, लोकांत गैरसमज
मान ज्ञपात्र्याने वादीस लागले. सांकेतिक लिपीचा एक नमुना म्हणून पुढे
देवनागरी व सुंदरी अशा दोन लिप्यात एरूच मजकूर दिला आहे.

देवनागरी लिपी

श्री. चक्रवराये नमः ॥ श्री पचकृष्णायै नमः ॥ ज्ञानभक्ति वैराग्य भेजु
मोचजु भेजु अमोचजु अंसा त्रिविध बोधुः ते अन्य व्यावृत्ति भागचे ॥ १ ॥

सुंदर लिपी

श्रीज्ञान्यभयारे भजाः ॥ श्रीकंजनुव्यारे भजा. ॥ क्षानधन्म मियाज्ज भेजु
बोधनु भेजु अवोक्षनु भेता ॥ स्वमिम शोभुः से अज्ज ग्रामुस्सिः ॥ १ ॥

श्रीचक्रधरानी आपल्या शिष्यांना वेळोवेळी प्रमगानुसार उपदेश पुष्कळ
केला परंतु स्वतः ग्रंथरचना काही केली नाही त्यामुळे त्याच्या या मौखिक
उपदेशानर टीका प्रतिटीकात्मक पुष्कळच ग्रंथ तयार झाले चक्रधराची दिनचर्या
व चरित्र ज्यात जाले आहे असे गद्य लीलाचरित्र त्याचे शिष्य महिंद्रभट्ट ऊर्फ
महीमभट्ट व्यास यानी तयार केले.

महानुभावीय वाङ्मयाच्याच नव्हे तर मराठी गद्यवाङ्मयाच्या अग्रभागी पनारेप्रमाणे शोभणारे दोन ग्रंथ म्हणजे 'लीलाचरित्र' व 'गुनपाठ' हे होत. श्रीचक्रधरानी वदरिकाश्रमाकडे शके ११९४ मध्ये प्रथम^१ ज्ञानानंतर लागलीच पुढील पाच दहा वर्षांत हे दोन्ही ग्रंथ तयार झाले असे स्वष्ट ठिसूत टोन्डी मथात रचनाकाळ किंवा कागत्यादि घटनेचा शक दिलेला नसला, तरी प्रथाच्या स्वरूपावरून व उद्देशावरून चक्रधराच्या प्रथागानंतर लगेचच ते तयार करण्यात आले हे निश्चिन् मराठी गद्यवाङ्मयाचा श्रीगणेशा पंचतंत्र किंवा रघुरो किंवा एनिहासिक ग्रंथ घनागनामून होतो असे काही काळापूर्वी मानण्यात येत होते. महानुभावीय वाङ्मय उरूनच होऊ लागल्यापासून मराठी गद्याची परंपरा घट नागच्या द्यतकार्येन माग नेऊन पोचविता येते. आधुनिक भारतीय भाषांचा विचार केला असता मराठी गद्याइतके प्राचीन व समृद्ध गद्य क्वचित्च एखाद्या आर्थोद्भव भाषेन असेल. या दृष्टीने पाहता मराठी भाषाभिमान्यांचे हृदय आनंदाने आणि अभिमानाने तुडुप भरून जावे, अशा याग्रतचे हे टोन्डी ग्रंथ नि मय आहेत.

“लीलाचरित्रकार” महीभट्ट याना चक्रधराच्या मात्रिधाचा लग्न झाल्यामुळे प्रस्तुत चारत्रास प्रयत्न प्रमाणाच साहित्यिक महत्त्व लाभल आहे. याशिवाय चक्रधराचे प्रमुख शिष्य नागदेवाचाय याच्या प्रत्यक्ष देवरेखीराळी लीलाचरित्र तयार झाले असे म्हणून त्याच्या विश्वसनीयतेविषया सदा घेण्याचहि कारण नाही इयजी वाङ्मयात नॉसवेलकृत डा जॉनसनच्या चरित्राच जे महत्त्व आहे, तच मराठी वाङ्मयात प्रस्तुत चरित्राच आहे, असे म्हणल्यास फारशी अतिशयोक्ति हाणार नाही. नॉसवेलने ज्या आत्मने, आत्मने, साक्षेपाने व व्यवस्थितपणे डा जॉनसनच्या चरित्राची साधन जुळविली, तशाच पद्धतीने महीभट्टाने आपल्या गुरूच्या लीला वणन केल्या आहेत. लीलाचरित्रात एकत्र १७०९ लीला किंवा कथा आल्या असून, त्यावरून श्रीचक्रधरासबर्धा सर्व प्रकारची साहित्यी तर मिळतेच पण त्याशिवाय पाचपन्नास महत्त्वाच्या स्थळाची, व्यक्तींची

माहितीहि मिळते. यादवाच्या उत्तमजातीतील महाराष्ट्राची परिस्थिति कशा प्रकारची होती, मात्री विनाशाची बीजे तीत कशाप्रकारे पेरली गेली होती, याचाहि अदाज चरित्रात लागतो. सर्व लीला एक प्रकारच्या प्रेमळपणाने सांगण्यात आल्या असून सांगणारा हा त्याचा प्राण आहे. भाषाविलासाकडे लक्ष न देता त्या मागितल्या आहेत. वाक्ये लहान लहान असून, त्यात दीर्घ इकाराचे प्राचुर्य आहे. लीलाचरित्राची मुरुवातीचीच काही वाक्ये आहेत ती अशी :- श्री परेशाय नमः ॥०॥ फलेठाणीं कन्हाडेया ब्राह्मणाचा घरीं अतारू स्वीकरीला; मगः केतुले एक दीस राज्य केले; एक दिनीं आध जाले; ते गोसावीया भार्या रतीचीया चाडा विनविले आगि. गोसावियाभि तेऽळि ब्रह्मचर्याची प्रवृत्ति मगः ते निमीत्य करुनि मातापुरा बीजे केले; तेथ देवगीरीवरि बीजे करीता श्री दत्तात्रय प्रभुः व्याघ्राचा वेखु धरुनि जाळितळुनि बीजे केले. हाक दीधलीः श्रीमुगुटीं चवडा ठेगिलाः लोकू भीयाला तो पती केला. तेथ शक्ति स्वीगरिली ॥ अतारू स्वीकरीला :

लीलाचरित्रकारांनीच श्री चक्रधराचे गुरु श्री गुडम राजळ ऊर्फ श्री गोविंद प्रभू यांचे गद्य चरित्र (ऋद्धिपुरचरित्र) गोविंदप्रभूच्या मृत्युनंतर सहा महिन्यांच्या आत म्हणजे साधारणपणे जके १२१० च्या पूर्वार्धात तयार केले. (श्री गोविंद प्रभू चरित्र. संपादक प्रो. वि. मि. कोलते पृ. १०) बाजारात मिळणाऱ्या छापील प्रतीचा मूळ पाठ शके १२७४ ते शके १३१४ च्या दरम्यान तयार झाला असावा, असे प्रो. कोलते यांचे म्हणणे आहे. म्हाइंभटानी लिहून घेतलेल्या गोविंदप्रभुनियरु आख्यायिका म्हणजे हे चरित्र होय याच कारणाने ते तत्कालीन वन्हाडी पोलीत व मुद्रोधपणे लिहिल्यासारखे दिसते. सांप्रतच्या चरित्रप्रयातील व्यवस्थितपणा यात अर्थातच नाही तत्कालीन सामाजिक चालीरीतींचा बोध या चरित्रावरून चांगलाच होतो शिवाय लीलाचरित्राप्रमाणे यातहि वन्हाडातील अनेक गावांचा जो उल्लेख आला आहे तो भौगोलिक व ऐतिहासिक असा दुहेरी महत्त्वाचा आहे

सूत्रपाठ हा ग्रंथ मन्दरदेवगाय अथवा याचे योगाधिकारी अनंतभट्ट याचा नावू केशव व्यास यांनी रचिला. हाहि ग्रंथ लीलाचरित्राप्रमाणे नागदेवाचार्यांच्या देखरेखांत राहिली तयार झाला. महीभट्टांनी तयार केलेल्या लीलाचरित्रांत श्रीचक्रधराच्या तोंडिचीं जीं १८६२ पुढे आर्यी आहेत, तीं एकत्र करून व क्रमवार लावून प्रस्तुत पाठ तयार करण्यांत आला आहे. लीलाचरित्राप्रमाणे याहि ग्रंथाचें पठन महानुभाव मदली अव्यक्त आड्याने करतात. महानुभावांचे तत्त्वज्ञान म्हणून जें काही आहे तें या ग्रंथाधारेंच तयार झाले आहे. सूत्रपाठाची भाषा तत्त्वज्ञानी जुनी मगठी असून, तीं तद्भव शब्दांचा स्वरूप भरण आहे. वाक्ये लहान लहान व सार्थी आहेत. प्रस्तुत सूत्रपाठाचा आधार घेऊन त्याच पुढें विपुल ग्रंथरचना महानुभावीय पद्धितांनी केली. खुद्द केशव व्यासांनी त्या रूपा सूत्राच्या स्पष्टीकरणां धीचक्रधरांनी दृष्टात दिले, तसवीं सूत्रे त्याचरील दृष्टातासहित एकत्र करून दृष्टात सूत्रपाठ तयार केला. चक्रधरकारांनी ममाशाचें यथायें दर्शन घडविणाऱ्या या दृष्टातपाटात एकरुशेचीं दृष्टात घेतले असून, त्या दृष्टातासून केशव व्यासांनी सिद्धात काढले आहेत. या सिद्धातानाच दार्शनिक म्हणतात. सूत्रे व दृष्टात हे चक्रधरोक्त असल्याने त्याची भाषा व सिद्धात किंवा दार्शनिक यांच्या भाषेत थोडा फरक आहे. केशव व्यास हे चांगले द्युत्पन्न असल्याने त्यांच्या दार्शनिकांची भाषा ही अधिक प्रौढ, तसम शब्दांनी मंडित व पाडिती घाटाची आहे. केशव व्यासांच्या दृष्टातपाटाची कल्पना याची म्हणून गाली एक दृष्टात दिला आहे.

सूत्रः—जो जें होअीनि असे तो तेंचि बोले ॥ १ ॥ अनंतशक्ति परमेश्वर सकळासिही विषय व्यवस्था करीत ॥ २ ॥

दृष्टातः—गावा इति आलाः तेथ जात्येव हस्ती पाहो गेलेः एके पात्रो देखील्लो. एके मोड देखील्लोः एके कानु देखील्लोः एके पाठि देखील्लोः एके पोटा देखील्लोः एके पूस देखील्लो. मग एकमेका सवाडति आरे तुना हस्ती देखील्लो. पात्रो दग्नीला तो म्हणे हस्ती न्वावासरीयाः सांड देखील्लो तो म्हणे

(४) प्रकरणवश—म्हणौनि चित्रीची स्त्री न पाहावी: स्त्रीचेन नावे ठकारहि न पाहाना:

(५) वचनसंबंध—हो का: स्त्री दर्शनमात्रे माजवी: मा तरि: सपूर्ण दर्शनै: संभाषणै: स्पर्श: माजवी: ते साधावेचि न लगे: ऐमें म्हणीतलें: तरि तयासि काइ उपाए: असे: कींया नसे पा: ना: उपाए न पवीजे ऐमे काही असे: म्हणीतलेया दृष्टादृष्टी गुणदोषी सगळ्यासिही उपाय श्रमत: तरि तेचि उपाय कवग पा: ना: दर्शनादी तीन्ही चुरुनावे: हे काइ पा: परि स्त्रीचेनि नावें जडाचेंही दर्शन न घ्याये: तेंचि केवि: ना: सर्वज्ञे म्हणीतलें: चीत्रीची स्त्रीही न पाहावी: आणि: द्वापराचा देवी म्हणीतले काष्टाची घुतळी पावेंही न स्पर्शावी: एणे करुनि: स्त्रीची मुख्य आणि सप्तधातु आटिकरुनि जेतुकी नव जाती स्त्रीचीं लेपें: तेतुंकही न पाहायें: मा: चेतन काइ पाहें येईल: एसें नीरूपीलें. हा एक मंत्रध: आता दुसरा मंत्रध: तरि तोचि कैसा: ना: स्त्री दर्शनमात्रे माजवी: तरि: काइ चेतनचि माजवी: आणि: एराचेनि माज नुपजे: आणि: काइ: ना: चीत्रीचीही स्त्री न पाहावी: म्हणीतलेया: चेतनाचेनि उपजे हें काइ म्हणावें असे: परि जडाचेनि उपजे एणे करुनि दोषाचा शोषट सागीतला.

(६) भाषार स्पष्ट :—चीत्र ते मनुष्यापसि चरवें: अवयेय शुद्धि: वग्वे अवलकार: भाय तावण्य ऐसें जरि मनुष्य तरि काइ म्हणावें असे: चीत्रीची स्त्री: भीतरील मनोधर्म वामु: तैसेचि येकामन द्रव्यातु स्त्री असे.

महानुभावीय तत्त्वज्ञानात्मक तसेच कथात्मक वाङ्मय पुष्कळ वाढूनहि, शहरच्या जगला त्याची मध्यनरीच्या काळात मुळीच वार्ता नव्हती. गेल्या सुमारे पन्नास वर्षांपासून महानुभाव पथ व त्याचें साहित्य या गोष्टींरुडे पंथतराचें लक्ष जाऊ लागलें आहे. ता. २१ नोव्हेंबर १८९९ च्या केसरीन लोकमान्य टिळकानीं एक विम्वृत लेख लिहून या पंथामंबधानें पंथतराना प्रथमच कल्पना आणून दिली. त्यानंतर डॉ. भादाराकर, इतिहासाचार्य राजगाडे, गोविंद काशिनाथ चांदोरकर, विनायक लक्ष्मण भावे, केशव आप्या पाध्ये, हरिभाऊ नेने, नी. व.

मवाळकर, डॉ. यशवंत खुशाल देशपांडे, वा. ना. देशपांडे आणि प्रो. वि. मि. कोलते इत्यादि विद्वानांनी निरलसपणे व परिश्रमपूर्वक माहिती जमा करून महानुभाव पंथ, त्यांचे तत्त्वज्ञान व साहित्य यासंबंधी सविस्तर माहिती मगठी बागगाऱ्यांना करून दिली आहे. या त्यांच्या कामगिरीत माहूरच्या सुप्रसिद्ध महंत दत्तलक्षराज कवीश्वर महानुभाव, मुगरी यशदेव महंत, बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्री, श्रीगौरव व्यास महानुभाव, श्रीगोपीगज, श्रीकृष्णराज दादा लासकर व श्री. सुरलीधरशास्त्री यांची मदत झाल्यानेच सांकेतिक लिप्याची कुलुप उघडली जाऊन, महानुभावीय साहित्याचा खजीना त्यांना उपलब्ध झाला महानुभावीय वाङ्मय व तत्त्वज्ञानासंबंधी आपणाला आज जी माहिती उपलब्ध झाली आहे तिचे सर्वश्रेष्ठ या सर्व विद्वानांना आहे यात शका नाही.

महानुभावाचे वेद म्हणा, गृह्यसूत्रे म्हणा, उपनिषदे म्हणा 'सुत्रपाठ' हा ग्रंथ होय. पुढे देण्यात आलेली माहिती या सुत्रपाठावरच मुख्यतः आधारलेली आहे. महानुभाव तत्त्वज्ञानात चार वस्तु नित्य मानलेल्या आहेत. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर ह्या त्या चार वस्तु होत. ह्या स्वतंत्र, नित्य, अनादि व अनंत आहेत. ह्यांचा थोडक्यात परिचय करून घ्यायचा तर तो नित्यब्रह्म देवता, ब्रह्ममुक्त जीव, नित्यमुक्त परमेश्वर व प्रपंच अनित्य या सुत्राने करून देता येईल. त्यात प्रपंच अनित्य असे जे म्हटले आहे ते कार्यरूप प्रपंचाला उद्देशून होय. कारणरूप प्रपंच हा नित्य व स्वतंत्रच आहे. इतर धर्मपंथांच्या तुलनेने महानुभावीय तत्त्वज्ञानात देवताना स्वतंत्र पदार्थ कल्पिल्या आहेत, हे त्यांचे एक वैशिष्ट्य आहे. जेनाच्या तत्त्वज्ञानात देवता ह्या जीवाची एक मुद्रसंपन्न अगत्या समजली जाते. विशिष्टाद्वैत प्रतिपादन करणारे रामानुजाचार्य देवता ही जीवयोनीच मानतात द्वैती मध्याचार्यांनी देवताना जीवयोनीतच स्थान दिले आहे. सर्व खल्विद ब्रह्म मानणाऱ्या अद्वैती शंकराचार्यांच्या दृष्टीने देवताना स्वतंत्र स्थान असणे शक्यच नाही. महानुभावीय तत्त्वज्ञान हे पूर्ण द्वैताचे तत्त्वज्ञान असल्याने जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर ह्यांपैकी कोणाचेहि दुसऱ्याशी किंवा सर्वांशी मिळून असे ऐक्य होत नाही.

जीव हे अनंत आहेत. 'आनंतं ब्रह्माहं: आनंत जीवः आनंत देवताः आनंत परमेश्वर (परमेश्वरावतार)' (विचार २१२). मूत्रपाटात जीवाचे लक्षण 'नित्यः केवलः आनादिः अवित्रायुक्ताः वस्तु एतु आतिः ते जीव सन्दे जाणिजे' (महावाक्य २), असे दिले आहे. जीवाला जडलेली अवित्रा परमेश्वर सेवेने नाहीशी झाल्यार तो मुक्त होतो. परंतु मुक्तावस्थेत देखील तो म्वतत्र असतो. जीवाला ज्ञानमार्गाने ब्रह्मस्वरूप प्राप्त झाले किंवा भक्तिमार्गाने ईश्वरस्वरूप प्राप्त झाले तरी तो आपले स्वतंत्र अस्तित्व काही टाकीत नाही. एखाद्या विस्तीर्ण तलावातील पाण्यात तेलाचा थेंब पडला म्हणजे तो जसा आपला स्वतंत्रपणा कायम ठेवून त्यात हरपून जातो, त्याप्रमाणे जीव ब्रह्मस्वरूप किंवा ईश्वरस्वरूप प्राप्त करून घेतल्यावर जीवाचे होते. (यथा तद्व्यात तेलाचा थेंब घातला : तो हारपीनि गेला : उदकाचेनि बाहुल्ये : लक्षणस्थळ उद्गम. ६४) जीव हा मुळात निष्क्रिय असतो. शुभाशुभ कर्मे करण्याची इच्छा तोच करतो. परंतु जडभगतासारखा तो पडून राहिलेला असतो. त्याला प्रेरणा सलग्न झडून मिळते. हा सलग्न म्हणजे मायास्वरूपाचा असा असून तो परमेश्वरी इच्छेने जीवाला दिव्य जातो. जीवाच्या इच्छेप्रमाणे निरनिगळीं कर्मे करण्याची प्रेरणा त्याला सलग्न झडून मिळते. जीव भोगतो तीच सुखदुःखे संलग्नाला भोगावी लागतात व जीवाच्या मोक्षान्त्येपर्यंत सलग्नहि मुक्ति मिळवितो. हा संलग्न जीवाला लागता क्षणी त्या जीवाला बलाची वासना होते. या वासनेमुळे संलग्नाला पाहताच मायेच्या प्रेरणेने जीव 'चैतन्यमहं' म्हणजे 'मी माया आहे' असे म्हणतो. त्याचेच अनुकरण करून सलग्नहि म्हणतो 'चैतन्यमहं' याप्रमाणे जीव व सलग्न या उभयतासहि व्यापण म्हणजे मायास्वरूप आहे असे मिथ्या ज्ञान झाले. हे होताच चैतन्याचा उर्फ मायेचा किंवा चैतन्य मायेचा 'मन्त्र' जीवाला व सलग्नाला लागतो. याला आद्यमल म्हणतात. मन्त्र याचा अर्थ सुक्ष्म शरीर. यानंतर सलग्नच्या प्रेरणेने जीव 'मी विश्व आहे,' 'मी प्रकृति आहे' असे म्हणतो. त्यानंतरच त्याला विश्व, प्रकृति वगैरे देवतांचा मल बडतो. म्हणजे विश्व,

प्रकृति वगैरे देवतांच्या सूक्ष्म शरीराची प्राप्ति होते. महानुभाय तत्त्वज्ञानात देवताची संख्या ८१०१२५०१० येवढी आहे. अर्थात् जीवाला जडगान्या मलाची किंवा सूक्ष्म शरीराची संख्या ८१०१२५०१० ही झाली. जीव हा मुळात अयुक्त असल्याने व जीवाला त्याच्या शुभाशुभ कर्मानुरूप फल देणे हे देवतांचे मुख्य कर्तव्य असल्याने देवता जीवाला आपापले सूक्ष्मरूप देऊन त्याला व्यक्त करतात. इतक्या देवतांचे 'मल' जडूनहि जीवाची बऱ्याची वासना तशीच राहते. शेवटी त्याला मनुष्य देहाची प्राप्ति होऊन ही वासना पूर्ण होते. यानंतर त्याला कर्माकर्माप्रमाणे पुढील जन्माची प्राप्ति होते व दर खेपेस पहिल्यासारखी देवतांचे मल जडवून घेण्याची कसरत त्याला करावी लागते. ज्ञान प्राप्त होऊन मोक्ष मिळेपर्यंत जन्म आणि पुनर्जन्माच्या फेऱ्यात जीवाला राहावे लागते. मोक्ष मिळाल्यावर जीव ब्रह्मस्वरूप किंवा ईश्वरस्वरूप प्राप्त करतो आणि सलग मूळ मायेत किंवा चैतन्यात सामील होतो.

देवताची संख्या घर सांगितलीच आहे ह्या देवतांचे कर्मभूमीच्या देवता, अष्ट देवयोनि देवता, स्वर्गाच्या देवता, अष्ट भैरव इत्यादि नऊ प्रकार असून त्यांचे स्वरूप लक्षावधि योजनाचे आहे. ह्या देवता मुळात अव्यक्त असतात. परंतु परमेश्वराच्या आज्ञेने साकार व परिमित बनतात. या साकार देवताना 'ब्रह्मांडस्थ देवता' म्हणतात. मनुष्याला स्वर्गनरक देणाऱ्या याच देवता होत. मनुष्याच्या शरीरात मेदमान रूपाने सूक्ष्म शरीर धारण करून राहणाऱ्या देवताना पिंडस्थ देवता म्हणतात. या देवता उच्च देवता नीच देवता असाहि भेद असून तो कायम स्वरूपाचा आहे. उच्च देवता उच्च राहतात व नीच देवता नीच राहतात. याच कारणाने देवताना 'नित्यरुद्र' मानले जाते. अविद्येने जीव बद्ध व अविद्यानाशाने मुक्त होत असल्याने जीवाला 'बद्धमुक्त' म्हटले जाते

प्रपंच म्हणजे जगत् किंवा सृष्टि. हा दोन प्रकारचा आहे कारणरूप प्रपंच व कार्यरूप प्रपंच 'कारणरूप प्रपंच अनादि सिद्ध असून अष्ट भैरवस्थित आहे. प्रत्येक भैरवस्वरूपापासून आठ आठ भूतांचा समूह उत्पन्न होतो. या आठ भूतात

पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश या पंच महाभूतांचा आणि सत्व, रज व तम या तीन गुणांचा समावेश होतो. या आठ भूतांमध्ये एक कारणभूत व सात समलभूत असतात. अष्टभैरवापासून प्रत्येकीं आठ आठ अशीं एकदर ६४ भूतें निर्माण होतात या ६४ भूतांत सर्व मिळून ८ कारणभूतें व ५६ समलभूत असतात हीं कारणभूतें आधार असून त्याचीं समलभूत हीं आवेष होत प्रत्येक भैरवापासून निघणाऱ्या आठ भूतांच्या गंगेत एक कारणभूत जरी नमल, तरी त्याच्याशिवाय बाकीचीं सात समलभूतें निरूपयोगी होतात. वरील ६४ भूतां मधल्या ८ कारणभूतांचा मिळून विश्वरूपदेवतेचा मूल ऊर्ग सूक्ष्म शरीर स्तंभ. जीवाला ८ कारणभूतांचा झालेला विश्वरूप देवतेचा मूल बडल्यावर तो कार्यरूप प्रपञ उत्पन्न करतो कार्यरूप प्रपञ सहारानंतर कारणरूप होऊन राहतो ११

परमेश्वराला सृजणासाठी त्र्यश म्हटलें आहे 'सत् सन्दे ब्रह्म जाणिजे चिन् सन्दे माया जाणिजे आनंद सन्दे ईश्वर जाणिजे ब्रह्म माया ईश्वर एसा त्र्यश परमेश्वर एकु आति' (महावाक्य ५) परमेश्वराच्या ठिकाणी नित्यत्व, व्यापकत्व, सर्व आत्मकत्व, सर्व आर्णतत्व, सर्वकर्तृत्व व सर्वसाक्षीत्व, (महावाक्य ९) आहे. निराकार व अव्यक्त परमेश्वराला जीवाचें कल्याण अकल्याण काहींच करता येत नसून जीवाला ज्ञान देण्यासाठी त्याला मनुष्य देहच धारण करणा लागतो महानुभावता चार युगांचे चार अवतार मानतात कृतयुगात इमावतार, त्रेतायुगात दत्तावतार, द्वापरयुगात कृष्णावतार व कलियुगात चक्रधरावतार. महानुभावाचा दत्तावतार भाग्यताच्या चतुर्थे स्क्थाप्रमाणें एकमुखी व चतुर्बाहूच आहे. साकार परमेश्वराच्या सन्निधानानें देहधारी जीव आत्मकल्याण करून घेतात. अवतार विद्यमान असताना त्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें व सेवेनें जीवाना आत्मकल्याण करता येत व तो विद्यमान नसताना त्याच्या स्मरणानें (आनुस्मरण) व संप्रधानें म्हणजे त्याच्याशीं स्पर्श झालेल्या मागसाचा किंवा वस्तूचा सद्वास घडवून आगल्यानेंही आत्मकल्याण होत

मोक्षार्ची साधने दोन मानत्री आहेत. एक ज्ञानमार्ग व एक भक्तिमार्ग. त्यातहि 'ज्ञानापसि प्रेम उत्तम' असे म्हणून भक्तिमार्गाचें श्रेष्ठत्व प्रतिपादन केले आहे. ज्ञानियाला परमेश्वर आपल्या पाठिशी घालतो व भक्ताला आपल्या पोटाशी धरतो. देवताचें देणें हें चिरकाल ठिकणारें नसतें. ईश्वर अवचकत्वानें, सपूर्णतेनें आनंद देतो देवताची उपासना न करता, ईश्वराची उपासना करावयाची ती याचकरिता. ज्ञान आणि भक्ति यापैकी कोणत्याहि मार्गानें साधक गेला तरी त्याला उरलेल्या मार्गाची प्राप्ति होतेच. ज्ञानानें भक्ति प्राप्त होते तसेंच भक्तिने ज्ञान प्राप्त होतें. या दोन्ही गोष्टी ईश्वराच्या प्रसादानें मिळत असल्यानें व दोन्हीची आवश्यकता असल्यानें साधकाला त्या क्रमाक्रमानें मिळतात. या चार्त्तीत एका सूत्रांत असे म्हटलें आहे कीं, वेधूनि बोधीति: का बोधूनि वेधीति. (विचार १११) याचा अर्थ असा कीं ईश्वरानें आधीं 'वेधलें' म्हणजे भक्ति दिली तर मागाहून तो बोधतो म्हणजे ज्ञान देतो आणि आधीं बोध दिला तर मागाहून तो वेधतो म्हणजे भक्ति देती. अशा रीतीनें भक्ति व ज्ञान याचा चक्रधरानें समन्वय केला आहे.

महानुभाव पय हा मुख्यतः साधकाचा, मुमुक्षुचा अमल्यानें पथाच्या अनुयायाचे नियम कडक आहेत. पथात सन्यासी व गृहस्थ असे दोन वर्ग आहेत. सन्यासानें नित्याटन, भिक्षाभोजन, एकातवास व परमेश्वर नामस्मरण करीत आपलें जीवन चालविलें पाहिजे. यात चान्द्रकल कोणत्याहि प्रकारची करता कामा नये सर्व प्रकारच्या वासनाचा, इच्छाचा, आवडींचा त्याग करून जीवतपर्णी मेल्यासारखे वागलें पाहिजे. (जीतेनि मृताचा धर्मा वर्तविं. आचार ७४) दुसरा वर्ग हा गृहस्थाश्रमी असल्यामुळें त्याला सासारिक कर्में यथोचित पार पाडणें आवश्यक आहे. चातुर्वर्ण्य व्यस्त्या ही परमेश्वरानेंच निर्माण केली असल्यानें त्याच्या आज्ञेनुसार ती गृहस्थाश्रमीयानें अमलात आणून आपला लोकव्यवहार चालविला पाहिजे. गृहस्थात तीन भेद आहेत परंपरागत गृहस्थ, सन्यागम्युत गृहस्थ (म्हणजे आधीं सन्याग घेऊन पुनः संमारात पडलेले) व भोपी गृहस्थ (म्हणजे देवस्थानाची सेवा करणारे) सपूर्ण अहिंसेचें पालन व द्युत, मद्य, मास, वेद्या, शिकार, चोरी व परदारसेवा या सात दुर्व्यसनाचा

सर्वथा परित्याग करणाची व देवीदेवतांना शरण न जाता एका परमेश्वराचीच अनन्यमक्ति करणाची दृष्ट प्रतिज्ञा गुरुच्या समोर परमेश्वरापुढे प्रत्येक महातुभावाला घ्यावी लागते. या शक्तीत त्याचें बरोबरीं साम्य वारकरी पंथाची आहे. महानुभाव हे मूर्तिपूजक नि सदां आहेत परंतु त्यांच्यात मूर्तीचा बुज्जुबाज्ज नाही. मूर्तीची ते अग्रहेत्ना करीत नाहीत. तर श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय यांच्याखेरीज इतर मूर्तींना उचळून ते एकान्ता देवी-देवतांच्या देवळात नेऊन ठेवतात. ईश्वर किंवा ईश्वरायतागखेरीज इतराची पूजा महानुभाव करीत नमल्याने ईश्वराच्या किंवा ईश्वरायतागच्या (उदा० श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय इत्यादि) मूर्तीचीच पूजा ते करतात. याहि मूर्ती ते श्रीकृष्ण, श्रीदत्तात्रेय, श्रीचाणदेवगाळ, श्रीगोविंदप्रभु व श्रीचक्रधर या पाच परमेश्वरांपैकी (यानाच पंचकृष्ण असे म्हणतात.) कोणत्याहि परमेश्वरायतागच्या चरणरक्षानें पवित्र झालेल्या सजवी पायागाची बनवितात. परमेश्वर चरणरक्षित पवित्र पायागाची किंवा त्याभासून बनविलेल्या मूर्तीची म्हणजे विगेयाची (याच विशेष म्हणण्याचें काग्य असे की यानील पावित्र्य, कृपा, माया इत्यादि शक्ति सृष्टीचा सहाय होईपर्यंत नष्ट होत नाहीत हे याचें वैशिष्ट्य आहे) स्थापना देव्हान्यात केल्यानंतर दगरोज सकाळी, दुपारी व संध्याकाळी त्याची पूजा अत्यंत करारी लागते ती केल्याशिवाय अन्नपाणी कधीच ग्रहण करता येत नाही पूजेत ईश्वराच्या लीलाचें स्मरण, प्रार्थना व नमस्कार यांचा अतर्भाव होतो. प्रार्थनेत आपल्याकडे सर्व प्रकारचा कमीपणा घेऊन, ईश्वराची आळसणी केली जाते. महानुभावाना ज्याप्रमाणें देवताचा मुळमुळाट नाही, त्याचप्रमाणें गुरुचाही देसील नाही. गुरुला परमेश्वर समजून त्याच्या ठिकाणी परम प्रीति करवी पर त्याला परमेश्वर समजू नये अने चक्रघर्ने सांगितले आहे. गुरुच्या समाधीची पूजाहि अर्थातच वज्य आहे. कारण सदाधीची पूजा म्हणजे प्रेतपूजा होय व प्रेतपूजा करणारे नरकास जातात असे गीतंन (यानि देवपत्नी देवान् । पितृन्वानि रितृपत्नी । भूतानि याति भूतज्या । यानि मद्याजिनोऽपि माम्-गीता अ. ९, २५) सांगितले आहे. महानुभाव ईश्वराखेरीज इतराची उपासना करीत नसल्याने राधा, रुक्मिणी इत्यादि देवींची किंवा मारुती, गजानन, विष्णू इत्यादि

देवाची पूजा किंवा एकादशी वगैरे सारखी देयताव्रतं ने करित नाहीत. महानुभाव जातिभेद किंवा स्पर्शात्पर्श मानतात किंवा नाहीत, या बाबतीत असे सांगता येईल की, महानुभाव सन्यासी जातिभेद मानीत नाहीत. ते सर्वांकडची भीक्षा ग्रहण करितात. लीलाचरित्रात एके ठिकाणी असे लिहिले आहे की, जोगेश्वरी येथे एक मातंग श्रीचक्रघरस्वामींचे दर्शन घेत असता त्याने एक लाडू त्याच्या हातावर ठेवला तो त्यानी आपल्या मवं भक्षाना वाटून दिला. अर्थात् महानुभावीय सन्यासी असृश्यता मानीत नाहीत जे महानुभाव गृहस्थ आहेत, त्यांच्यात जातिभेद, असृश्यता मरणे इत्यादि गोष्टी आहेतच 'महानुभाव पर्यायील अनुग्रहीत आणि सन्यस्त या दोन वर्गापैकी पहिल्या अनुग्रहीत वर्गात इतर लोकाप्रमाणे रोटीव्यवहार व वेटीव्यवहार या संधाने सर्वत्र प्रतिबंध पाळले जातात'^१ सन्यासशिक्षा महानुभाव पथात स्त्री पुरुष, ब्राह्मण-शूद्र वगैरे सर्वांना घेण्याचा अधिकार आहे, हे त्यांचे एक वैशिष्ट्य आहे. आज शकराचार्यानी ब्राह्मणाखेरीज इतरांना सन्यासदीक्षेचा अधिकार ठेवलेला नाही

महानुभाव पंथ हा सनातन वैदिक धर्माचीच एक शाखा होय प्रत्यक्ष वेदपठण जरा महानुभाव करित नसले, तरी त्यांना वेद पूज्य वाटतात गीता व भागवत हे ग्रंथ ते आपडीने व आदराने वाचनात सर्व हिंदूंना प्रिय असलेल्या श्रीकृष्णाची उपासना ते करतात. श्रीकृष्णाबरोबर श्रीदत्तात्रेयाचीहि पूजा ते करतात महानुभाव सन्यासी चानुर्वर्ण्य मानीत नसले, तरी महानुभाव गृहस्थ ते मानतात आत्मा व पुनर्जन्म यादि गोष्टींवर त्यांचा पूर्ण विश्वास आहे. संपूर्ण अरिषा व संपूर्ण शाकाहार यामुळे चागणुकीने देखील ते सादिक आहेत. असे असून स्याच्याविषयी नामदेव एकराधाच्या कालापासून ते अगदी आचतागायत अकारणच गैरममत्र पसरले आहेत. हे गैरममत्र गृहीत देखील समापिष्ट झाले आहेत, त्यावरून त्याची तीव्रता कळेल. करणी कमावाची व शोणणी मानभावाची, या गृहीतवरून ब्रह्मण समाजाच्या मनात या धोर पंथाबद्दल किनी अनुदारपणाची

भायना वसत होनी किंवा आहे हे हिमते. महानुभाव हे श्रेयविरोधी आहेत, वर्णाश्रमसंस्था त्यांना मान्य नाही, ते सनातनी हिंदु नाहीत. त्यांनी यज्ञ राजा कडून मोठ्या कुशलतेने जिझिया कराची माफी मिळविली, गोसावी इत्यादि हिंदु साधु लोकांवर जो गृह्य यज्ञांनी उद्विग्न त्यांसाठी अलिप्त राहता यावे म्हणून महानुभावांनी कायाय वस्त्र टाऊन देऊन काळी वस्त्र धारण केली, आपण मूर्ति पूजक नाही असे भासवून त्यांनी मुसलमान बादशाहाची मर्जी संपादन केली इत्यादि आक्षेप त्यांच्यावर अनेक विद्वानांनी आणले होते.^१ हे आक्षेप अज्ञान व गैरसमजावर आधारलेले असल्याने मागाहून त्यापैकी काहींना ते मागही घेतले. आता तर नागपूर हायकोर्टाने आपल्या तारीख २१-८-१९४४ च्या निकालाने असे जाहीर केले आहे की, महानुभाव हे सनातन हिंदुहून कोगल्यादि प्रकारे भिन्न नाहीत जिझिया करापासून महानुभावानी माफी मिळविली या म्हणण्यातहि पुरेसे सत्यकथन नाही. कारण औरंगजेब बादशाहाने ता २८-३-१६८४ ई ल जे सनद गोविंद राघो वगैरे महानुभाव महात्म्यांना कळविली तीत 'हिंदू फकीराना जिझिया कराची माफी द्यावी' असे म्हटलेले आहे वकळ महानुभाव पधीयाना ती माफी द्यावी असे कोठेहि म्हटलेले नाही^२ आपल्या राज्याच्या उत्कर्षामाठी हे फकीर ईश्वराची प्रार्थना करतील या उद्देशाने औरंगजेब बादशाहाने ही सनद दिली हे उघड आहे काळी वस्त्र किंवा शहापोश याचा या सनदेत कोठेच उल्लेख नाही.

महानुभाव पधाचे अनुयायी हे सनातनी वैदिक हिंदु असूनहि त्यांचा द्वेष इतर हिंदूंनी करण्याचे एक कारण म्हणणे हे की, अज्ञा प्रकारचा आपल्यातीलच इतर पधीयाना द्वेष करण्याची प्रथा आपल्याकडे पूर्वीपासून आहे. सैबानी

१ विष्णुशेवा जोग, गोविंद काशीनाथ चांदोरकर, इतिहासाचार्य राजवाडे विनायक लक्ष्मण भावे के वा पाध्ये, डॉ. शं दा. पेंडसे, कृष्णशास्त्री धुले, श. गो चंदे, संतोष भारती हे ते गृहस्थ होत इंपीरियल गॅजेटियरच्या जुन्या आवृत्तीत अशीच चुकीची माहिती देण्यात आली होती.

२ महानुभाव पंथ, ले बाळकृष्ण महानुभाव शास्त्रा १९४७, पृ ३८० ८१

वैष्णवाम पाखंडी म्हणजे किंवा उलट वैष्णवांनी शैवास पाखंडी समजणे हे आपल्या दृष्टी पूर्वीसुद्धा चालत आले आहे. महानुभावाना याच पद्धतीने इतर हिंदू पखंडी म्हणत असते. दुसरे व मुख्य कारण म्हणजे महानुभावानी केलेला देवताभक्तीचा निषेध. अनेक देवतांची भक्ति, त्या सर्व देवता एकत्र परमेश्वराच्या निरनिराळ्या आकृति भक्ती समजुतीने करणे, हे बहुजन हिंदुसमाजाला अधिक रुचते. नद्याचे पाणी जसे समुद्राला मिळते तसे मर्यादेच्या देवता केलेले नमस्कार वेदांमार्फत पोचतात, अशा सामान्यपणे सर्व हिंदूंची समजूत आजपर्यंत चालत आलेली आहे. आणि म्हणून आपापल्या आज्ञाप्रमाणे राम, कृष्ण, विठ्ठल गजानन, मारुति, अवागाई, दुर्गादेवी, रंगडोगा इत्यादि अनेक देवतांची पूजा आपले लोक करीत असतात. नेमक्या याच म्हणजे अनेक देवतापूजाच्या विरुद्ध महानुभाव असल्याने त्यांच्याविषयी इतरांच्या मनात अप्रीति निर्माण होणे साहजिकच होते एका ईश्वराची पूजा करावी, देवतांची करू नये याविषयी महानुभाव ग्रंथात उत्तम प्रमाणे दिली आहेत. ही प्रमाणे जर इतर हिंदूंना फळी असती तर महानुभावानिषेधी पुढे जे गैरसमज निर्माण झाले ते झाले नसते. परंतु चक्रवर्त्याच्या नंतर आपली ब्रह्मविद्या गुप्त ठेवण्याच्या हेतूने स्वलोकास घानी सकललिपी नावाची सांकेतिक लिपी तयार करून, तिची पुस्तके सर्व ग्रंथाना टोवून दिली यामुळे इतरांना महानुभाव भक्त पद्धतीने का वागतात हे कळनासे झाले, आणि मग जसजसा काळ गेला तसतसा गैरसमज अधिकाधिक वाढत गेला. या बाबतीत महानुभाव अधिकारी श्री ब्रह्मकृष्ण महानुभाव शास्त्री म्हणतात. “कोणत्याहि पंथाचे परे अतस्वरूप त्या त्या पंथातील व्यक्तींच्या, आचरणावरून नव्हे, तर धार्मिक ग्रंथातील तात्त्विक सिद्धांतावरूनच ओळखले जात असते. पण महानुभाव पंथाचे धार्मिक ग्रंथ पथीयानी सांकेतिक लिपीत लिहून ठेविल्याने महानुभाव पंथाचे परे अतस्वरूप इतर पथीयाना कळनासे झाले शिवाय महानुभाव पथीयानी स्वतःला सनातनधर्मी तर म्हणावयाचे, पण सनातनधर्मीयांच्या हाडीमार्ती लिखलेल्या देवताभक्तीचा निषेधहि करावयाचा व देवतांच्या देवळातहि जावयाचे नाही, सन्यस्त तर म्हणावयाचे, पण सन्याशाची

मगरी वळ न नेमता काळीच वरें नेमाययाची इत्यादिक श्रीचक्रधरस्वामींच्या नतरच्या महानुभावाचे बाह्याचार इतर पंथीयाम तेंचू लागले- तेव्हा वाटेल तशा कंड्या पिकविण्याची सधि त्यांना अनायासच प्राप्त झाली व त्यांच्या हृदयात भन्त्र्याच गैरसमजुती पर करून घमस्या .. जेव्हापासून महानुभाव पंथाचे वाढाय उजेडात येऊन वाचाय्यास मिळू लागले, तेव्हापासून महागव्रीय निदानाच्या मतात किती परिवर्तन घडून आले, याचा प्रत्यक्ष अनुभव सर्वांम आलेलाच आहे. १”

महानुभाव पंथाच्या स्थापनेपासून शंभर वर्षांत झालेले व चक्रधराचा महाम ज्याच्या लेखकाना घडला आहे, अशा प्रघात सार्ती प्रथ' पवित्र मानले जातात हे सर्व आनीतृतात रचिले आहेत. बहुधा ही सार्ती काव्ये एकाच पोर्थात लिहिलेली आढळतात. हे “सार्ती प्रथ” पुढीलप्रमाणे होत —

वच्छहरण :—हें काव्य दामोदर पंडिताने श.स. १२०० च्या सुमारास रचिले दामोदर पंडित व त्याची पत्नी हिरया या दोघानींहि महानुभाव पंथाची मन्थाम दीना नागदेवाचायीकडून घेतली होती. वच्छहरण ऊर्फ वत्सहरण क काव्यात श्रीकृष्णाने गाल्पणी केलला अधासुवध आणि कृष्णायतार हा रंग आहे किंवा नाही, हें पाहाण्याच्या उद्देशाने ब्रह्मदेवाने गोपाळाचे व त्याच्या वत्साचे फलेल हरण असे दोन प्रसंग वर्णिले आहेत मगठोत वत्सहरणाच्या प्रसंगावर काव्यात काव्य रचले नाही. त्यावरून पाहता ‘वच्छहरण’ हें काव्य प्राचीन, प्रथमच व स्वतंत्र असे सहजच ठरते. काव्याच्या आर्या पाचव्या तीन असून त्यात ‘भगे मुनी वगणराजु’ असा उल्लेख पाच वेळा आला आहे या उल्लेखावरून वच्छहरण हें काव्य वगणराजाने रचले असे वाटण्याचा संभव आहे. परंतु वस्तुत तसे नाही वगणराज हा दामोदर पंडिताचा परम मित्र होता. मिनगौरवाय त्याने आपल्या काव्यात त्याच नाव अनेक वेळा गाविले आहे याच्या उलट ‘रत्नमाला स्तोत्र’ या शाने १२०७ मध्ये लिहिलेल्या आपल्या प्रघात दामोदर पंडिताचे नाव

केशवराजाने ग्रथसमार्थांत घातले आहे. प्रस्तुत काव्याची भाषा शानेश्वरीसारखी पुनी मराठी असून तींत प्राकृत किंवा तद्रव शब्दांचा भरणा पुष्कळ आहे. श्रीकृष्णाच्या सवगड्यानीं केलेल्या क्रीडा यात मुदर रीतीनें वर्णिल्या आहेत. मुनिमडित सरोवराची, यमुना तटाकाची आणि श्रीकृष्णाची यात आलेलीं वर्णनें काव्यपूर्ण आहेत. निसर्गाचे वर्णन करताना मात्र वास्तवतेकडे दुर्लक्ष करून वृंदावनात नागळी, पोपळी, फणस, खजुरी नारिंग इत्यादि वेगवेगळ्या हवामानात होणारे वृक्ष एकत्र आणले आहेत. ब्रह्मदेवानें गोपाळाचे हरण केल्यावर श्रीकृष्ण स्वतः गोपाळ व वत्स बनला याचे वर्णन असे केले आहे. "गोमुळा जाती जाली वेळः संव आपणची जालेवच्छे गोपाळः एन्द्ही गाई स्त्रियाचे मन व्यामुळः निन्दा होतें." १४९ ते १५१ या ओव्यावरून दामोदर पडिताला हठयोगाची माहिती असावी असे दिसते. याशिवाय उपमाउत्प्रेक्षादि अलंकारानी हें काव्य अगदीं हिरेजडित बनविलें गेलें आहे. त्यातील 'जैसी कुलन्निपची गुण संपत्ति भोगावी एके चि पती ॥ तैसी हरिकथारसी गतीः भक्ता वाचौनि नाहीं ॥२०॥ कालिंदीजल निर्मलः श्रीकृष्णकान्ति श्यामल ॥ प्रतिबिंबैली भगवौनि मुनील होवौनि ठेली ॥ १६८ ॥ एकागुष्ट तपिए वक्रः नामाग्रीं दृष्टी घालिनी टोक ॥ यशदीक्षीत तैसे चक्रवाकः प्रिया तै साडिनीना ॥ १८१ ॥ दीपे उगळिजे दिगम्बरः धीगन्धा दुधार्चा पादोनेरुं ॥ तैमा तुज पुढा मतीचा निस्तारुः आदके सर्वज्ञनाथा ॥४०८॥ या ओव्या कोणालाहि आवडतील नसा आहेत.

रुक्मिणीस्वयंवर :- हें काव्य नरेंद्रानें शके १२१४ मध्ये लिहिलें. श्री. कृष्णराजशाहा पागमाडल्य याच्याबरोबर असलेल्या पोर्तुगेज या काव्याच्या २९३४ ओव्या असल्या, तरीपण शाकीच्या सर्प महानुभावाच्या सान्नीग्र्यात या काव्याच्या ८७९ इतक्याच ओव्या आहेत. हें काव्य प्रा वि. मि. कोलते यानी इ. स. १९४० मध्ये संपादन प्रसिद्ध केलें. काव्याची रचना भागवताच्या दशमस्कंधाचा व एका विशिष्ट पद्मपुराणाच्या आधारे करण्यात आली आहे. १ भीमकाच्या मंत्र

कल्याणकीर्ती नावाना एक भाट येतो. त्याच्या बरोबर अमटेच्या किन्नराने निगनिगळ्या देशातील गजाचे गुणानुवाद केले तरी पण रुक्मिणीला आनंद झाला नाही. परंतु श्रीकृष्णाचे वर्णन ऐकताच ती उद्दसित झाली. एकनाथ व विठ्ठल यांच्या रुक्मिणीस्वयंवरगत कीर्तिनामा ब्राह्मण किंवा कीर्तिनामा नटश्रेष्ठांचा उल्लेख अमला, तरी नरेंद्राने जी निरनिराळ्या देशाच्या राजांची वर्णने केली आहेत ती त्याच नाहीत. नरेंद्राच्या रुक्मिणीस्वयंवराना हा एक उल्लेखनीय विशेष असून त्यावरून त्याचे रचनाचातुर्य चागले प्रत्यक्ष येते. मगीनकृत्य व धातुकृत्य यांच्यामधील नरेंद्राला उत्तम ज्ञान होतं असे प्रस्तुत काव्यावरून दिसते. रुक्मिणीस्वयंवराने जागोजागी आलेली निसर्गाची वर्णने बहुविध व बहाराची आहेत. प्रतिपदेपासून तो पौर्णिमेपर्यंत वादुगान्या चाटण्यावर, कृष्ण तयार होऊन त्यापासून पुढे सख्यात धान्याची राम पडेपर्यंतच्या अवस्थाची जी कल्पना केली आहे ती सुंदर नाही असे कोण म्हणेल ? (ओ. ४८९-९१) यादिपेशा 'की चंद्र नव्हे ते स्वेनदीपः माझारि सायळें तें श्रीकृष्णाचे रूपः वरि टाकौनि पाहौ आले स्वरूपः श्रीचक्रवर्गचे (५००) की गोपिनाथु जोडापेशा नोःगः सर्गिचिया भिनळिया ताराः गगनगमे मोतियाचा वाडुसराः पुजिया निळोवली (१०२)' हे वर्णन सरम आहे. उपमा, उल्लेखा, दृष्टांत, रूपक व अपहृति या अलंकारांची योजना विपुल असून रसिकाना मोहविहारी आहे. रुक्मिणीच्या निरहावस्थेचे वर्णन तसेच तिने लिहिलेली प्रणयपत्रिका यात भारताचा परिपोष अगदी उत्तम झाला आहे. विग्दोरचारात आलेल्या कल्पनाविलास व इतर अलंकारी ग्लोक्तता या दोन्ही दृष्टींनी रुक्मिणीस्वयंवर ह्या वर्णने आहे. रामदेवराय जाचराचा दरारात नरेंद्राने हा ग्रंथ राचला अमता त्याना तो इतका आवडला की त्यानी प्रयाचा मागणी करून त्यात शेअरी आपले नाव घालण्यास मागितले ! या प्रकाशने नरेंद्राच्या अशी इतके वेगळ्या बागले की त्याने एट्साधम सोडला व नागदेवाचाराकडे येऊन सन्यासदीक्षा घेतली.

शिगुपालबध व एकादशस्कंध :- सुप्रसिद्ध सार्नी ग्रंथात भास्करभट्ट शौराकर ऊर्फ कवीधर मान्दर यांचा शिगुसायब व एकादशस्कंध अथवा उद्धरगीता

याचा समावेश होतो. याचें कारण या प्रथात असलेले काव्यगुण आणि भास्कर मंडाचें महानुभाव पयातील तृतीय आचार्यत्व. शिशुपालग्रंथ व उद्धवगीता ही काव्ये अनुक्रमें शनै ११९५ व ११९६ साली लिहिलीं गेलीं असल्यानें तीं ज्ञानेश्वर पूर्वकालीन होत अशी समजूत बरेच दिग्गम होती. परंतु महानुभावीय वाङ्मयाचे चिकित्सक संशोधक प्रा. वि. भि. कोल्ते यांनी ही समजूत सर्वस्वी चुकीची असल्याचें आता सिद्ध केलें आहे.^१ त्याच्या मते हीं काव्ये शनै १२२८ ते १२३१ च्या आत लिहिलीं गेलीं असावीत। शिशुपालग्रंथ हें मराठीतील पहिलें ललित काव्य आता न ठरताना, हा मान नरेंद्र कवीच्या रुक्मिणी स्वयंवरकडे जाता. ते कमेहि अमले तरी काव्यदृष्ट्या कवीश्वर भास्कराचे टोन्ही ग्रंथ पहिल्या श्रेणीचे आहेत यात शंका नाही. शिशुपालग्रंथाची कथा भारतात, हरिवंशात व मागयतात आली आहे. तिच्याच आधारेनें भास्करमंडानें आपलें काव्य रचिलें अमल, तथापि त्याला काव्यरचनेला एरी स्फूर्ति सुप्रसिद्ध माध कवीच्या शिशुपाल वधाकरून उघडच झालेली दिसते नारदागमन, द्वारकावर्णन, ऋतुवर्णन, जलक्रीडावर्णन, युद्धवर्णन इत्यादि प्रसंगीं माघाच्या काव्याची सतत आठवण होण्याजोग साम्य टोन्ही काव्यात आहे. असे असलं तरी हे सर्व प्रसंग भास्करानें आपल्या स्वतः व सुंदर उपमा उत्प्रेक्षादि अलंकारांनीं गडबडिले आहेत. बलराम, श्रीकृष्ण, उद्धव यांची स्वभावचित्रे माघापेक्षा किततीतरी पटीनें भास्करानें चांगलीं रचिलीं आहेत. याशिवाय नारद व उद्धवाचा त्रिनोद, श्रीकृष्णरुक्मिणीचा प्रेमकलह, विगडिणी गोपींची वर्णनें हा सर्व भाग भास्करकवीच्या स्वतः प्रतिभेचा बलराम म्हणून दाखविता येईल. शिशुपालग्रंथात गत्य व वीर हे रम्य आले आहेत परंतु त्यात एरा बद्दल रसराज शृंगाराचीच होय. भास्कराने या रसाचा परिपाक भगदीं तन्मयतेनें केला आहे. जलक्रीडा संपल्यानंतर राहेंर येऊन देवांगनांनीं आपापले मोठ्ठे वेस बांधले त्यापलीं रमातील पाण्याचे धब त्याच्या नितंबावर पडू लागले. त्यावर भास्करानें “नितंब आलिंगना मुवावर

^१ भास्करभट्ट बोरीकर, पृ. २६

बावता आमुवें गालो त्यागे । तेवि केराकळाप मीरवले. उदकप्रिदुम्नव (७०१)”
अशी रमणीय उत्प्रेक्षा केली आहे.

शिशुपालरथ काल्यानंतर भास्कराने उद्धवगीता ऊर्फ एकादशस्कंध हें काव्य रचिलें. या भाषनेंत सांप्रदायिक माहिती आहे ती अशा प्रमाणची शिशुरालरथ काव्य रचून झाल्यावर कवीनें ते महानुभाव पंथाचे द्वितीयाचार्य ब्राह्मदेवनाम (भानुदेवव्यास) यांस याचून दाखविले. त्यावेळीं ते म्हणाले, “भरो हा प्रथु निका जाला. परी नीवृत्ताजोगा नव्हेचि. प्रवृत्ताजोगा जाला ” त्यावर मग कवीनें एकादशस्कंधाची रचना करून ती आचार्यांस दाखविली तो परींमूनि ब्राह्मदेवनासी म्हणितले. आता होए कवीस्वर हां हा आता निवृत्ताजोगा जाला. ऐसें म्हणोनि थोर तोरले ॥ वृद्धाचार ९ ॥ व्यासानीं रचिलेल्या श्रीमद्भागवताच्या अकराव्या स्कंधाच्या आधारे भास्करकवीनें उद्धवगीतेची रचना केली आहे. ‘एकादशोर्षी सरिसी’ भानुनी साहित्य देशीः मिया आमारुं केले जगासि शन अमृताचे (८२६)’ असे खुद्द कवीच मागत असला, तरी मूळप्रघात त्यानें गृह्यच संक्षेप व विस्तार केला आहे पहिली १ ते १० प्रकरणें, ६४ ते ८० व १०३ ते १०७ हीं प्रकरणें मुळात नाहींत ऋष्यशृंगाचे कथानक व उद्धवाचा शोक हीं प्रकरणें विस्तागचे सुंदर नमुने म्हणून दाखविण्याजोगा आहेत. उद्धवगीतेत आलेले तत्त्वज्ञान हें महानुभावीय सिद्धांत सूत्रपाठाला धरून अग्रेसर आहे. उद्योग्याम याच्या शके १२०६ मध्ये रचितेल्या ‘मूर्तिप्रकाश’ नामक तत्त्वज्ञानप्रधान काव्याचा प्रमुक्त काव्यावर विशेष परिणाम झालेला स्पष्ट दिसतो. दोन्ही काव्यांत साम्यस्थळें पुष्कळ आहेत १ हें काव्य तयार करात असताना कवीला आत्मविश्वास किती दाडगा वागत हाता तो पुढील ओव्यावरून दिसतो. “पिळिलेया चंद्रविंश मुटति अमृतधागचे कदंब तैमे पुटति तुव नवरमाचे ॥३०॥ ऐसिये कवितालत ब्रह्मविद्येचीं पुत्रे दिमति पाकते तरि पसरतेनि हात कवग न ताडी ? ॥३१॥ ब्रह्मविद्येचेनि कसे कामनच्या भावनी दिसे तरि कनगाचे मन आपैगें

अभिजातु न करा ? ॥३४॥ तैमे साहित्याचा राहाणी शातिरसा अयतरण आणी
 तार माझी पवित्र वाणि करण नाईजे ? ॥३५॥” उद्धवाचा शोक ५८ ते १५३
 आख्यात आला असून तो हृदयान्त चक्का लावणारा आहे. उद्धव म्हणतो,
 “का आद्यई हृदय न फुटे प्राणतनु न तुटे ? चाळापान न फुटे या
 कळेयगचा ॥१४७॥ तो मृत्यु काई जाला ? का मात वीसरला ? किं हाथिपरू
 मोडला अतकाचा ? ॥१५०॥” ऋष्यशृंगकथानकाच्या स्थाने पुन एम्ना
 याहि काव्यात भास्करकवीन त्याला आवडणाऱ्या शृंगाररसाची मेजवानी वाचकाना
 घातली आहे. मुळात एक श्लोक असूनहि भास्कराने त्यावर सुमारे पन्नास
 ओव्याच शृंगारि कथानक तयार केले आहे

ज्ञानप्रबोध —पडीत विश्वनाथ त्रळापुरकर याने हा ग्रंथ शके १२५३
 मध्ये रचिला भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायात अमानित्वादि जीं ज्ञानाचीं लक्षणें
 सांगितलीं आहेत, त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ एकशे पचवीस ओव्याचे हें लहानसे पद्य
 स्वतंत्र काव्य करण्यात आले आहे

सह्याद्रिवर्णन —(शक १२५४) हा ग्रंथ रचलो व्यास ऊर्फ राघवोपाध्ये
 यानी लिहिला असून त्यात श्रीदत्तात्रेयाचे लीलाचरित्र आले आहे

श्रीऋद्धिपूर वर्णन : हें काव्य पडीत नारायण व्यास बहाळिये यानी शके
 १२८५ मध्ये रचिलें महानुभावानी पवित्र मानलेल्या ऋद्धिपूर क्षेत्राचे व तत्रस्थ
 देवतानें वर्णन यात आले आहे. महाराष्ट्रातील वारकऱ्यांना पंढरपूर क्षेत्राविषयी
 जे प्रेम वास्त, तें प्रेम महानुभावाना ऋद्धिपुराविषयी वाटतें. प्रस्तुत काव्य हें
 मुख्यत स्थलवर्णनात्मक असूनहि कवीने त मानपूर्ण व रसाळ बनविले आहे.
 ज्ञानेश्वरीत जशी उत्प्रेक्षाचा मालिका लागलेली असते, तशी याहि काव्यात
 पाहाययास सापडते विशेषत ‘आपुलेनि प्रसन्नर्णे दृष्टीसि माहीति धरणे
 अमृता आणीति उणे गोडिया आगीचिया ॥९४॥’ असल्या ओव्या ज्ञानेश्वरीची
 आठवण करून दिल्याखेरीज रहात नाहींत. काव्याची रचना ओंरीवृत्तात असून,
 ओंरीसूर्या सहारोपचेचाळीस आहे मुखवातीला परा वाचा, नागाभिका, नागदेवा-

चायं याना कवीने वंदन करून नगर ऋद्धिपूर क्षेत्राच्या वर्णनाला आरम केल्या आहे. त्यात 'मानुत्वामे शीगळीः तिये भेटे जेवि माउळीः असो हे तंती परि जालीः श्रीऋद्धिपुर देसिरेआ ॥ ४८ ॥' अशा प्रकारचे मुद्दवानीलाच भावपूर्ण वर्णन आहे. यात आलेली निसर्गाची वर्णने अत्यंत बक्षारीची असून श्रीगोविंदप्रभूच्या मूर्तीचे वर्णन अत्यंत गुंथम व सरम आहे.

महानुभावीय वाङ्मय त्रिपुल आहे. या वाङ्मयाचे स्वरूप य. सु. देशपांडे याच्या 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' या पुस्तकावरून बऱ्याच अशानी लक्षण येऊ शकत हे वाङ्मय अद्यापि सर्व छापले गेलेले नाही. श्रीचक्रधराच्या हयार्तीत व नंतर मुमारे पद्माम यंपेपर्यंत ललित वाङ्मय बरेच तयार झाले त्यानंतरच्या काळात टीपात्मक, विवरणात्मक, तत्वज्ञानपर साहित्यच अधिक तयार झाले. महत्त्वाच्या ग्रथांचा व ग्रंथकारांचा उल्लेख यापूर्वी वर करण्यात आल्याच आहे. येथे त्यापैकीच उरलेल्या थोड्यांचा निर्देश करतो.

दृष्टातपाठकर्ते केशवव्यास याचा मूर्तिप्रकाश (शके १२०६) नावाचा अंबीवीवृत्तात रचलेला ग्रंथ असून त्यात श्रीचक्रधराचे वर्णन आहे. केशव व्यासांनी रत्नमाला नावाचे स्तोत्र संस्कृतात लिहिले असून त्यातहि चक्रधराच्याच लीला वर्णिल्या आहेत. केशव व्यासांचे बंधू गोपाळ पंडित ऊर्फ आनेराज व्यास (मृत्यु शके १२६२) यांनीहि सूत्रपाठ तयार केला असून तोहि महानुभावीय लोक आदराने वाचतात. यांचे दृष्टातलक्ष्म व दृष्टात व्याख्या हे दोन मराठी गद्यग्रंथ आणि लक्ष्मरत्नाकर व द्वात्रिंशलक्ष्म नांवाचे दोन संस्कृत ग्रंथ आहेत. याचा समकालीन असा मावे देवनास नावाचा ग्रंथकार होऊन गेला. याने पूजा अवसर पांचापुराचे मूर्तिज्ञान, नामाचे दस ठाय व साठ प्रश्न, असे चार गद्यग्रंथ लिहिले आहेत. नागदेवाचार्यांची नात नागबा हिने सूनमालिका, शय्यापालन, दृष्टात व्याख्या, दुर्भंगा प्रमेय, व उद्धरणपट असे चार गद्यग्रंथ लिहिले आहेत. गोपाळ पंडीत याचे शिष्य हयग्रीव व्यास (मृ. श. १२४६) यांनी भीमद्रागवताच्या दशमस्कंडावर २८० श्लोकांची मराठी टीका केली असून तिचे नांव 'गद्यराज' आहे. पंडित भीष्माचार्य यांनी लक्ष्म रत्नाकर भाष्य, मार्गमजरी नावाची मराठी

पुराणें व दिनकर प्रबंधादि सस्कृत ग्रंथ रचिले आहेत व्याकरणाकर नामविभक्ति आणि भाषाशास्त्रावर पंचवार्तिक असे आणगी दोन ग्रंथ यांनी केले आहेत. दुर्बाध शब्दांचे अर्थ गाणमारा 'टीप' नावाचाहि ग्रंथ यांचाच आहे. गुर्जर शिवव्यास आणि सिद्धाते हरिव्यास या उभयतार्नी श्रीचक्रधराच्या सुमानून निघालेल्या स्वरूप वाक्याना आधारात घेऊन त्यावर आचार, विचार व लक्षण यावराल तिन्ही स्थळाची बाधाणी शके १३२५ च्या सुमारास केली.^१ गीतेवर अनेक महानुभावीय पंडितांनी मराठी व सस्कृत टीकापर ग्रंथ लिहिले आहेत. अशा टीकात लक्ष्मिद्री गीताटीका, गीतार्थशोधिनी ऊर्फ भिंगागकरी, गोपाळदासी, गोपी भास्कररुद्र भास्करां टीका, पडीत शाङ्गधर पुसदेकरकृत कैवल्यदीपिका या गीताटीका विशेष प्रसिद्ध आहेत. भगवद्गोतेप्रमाणें 'रुक्मिणीस्वयंवर' हा महानुभावीय कर्णाचा आवडता विषय असून त्यावर सुप्रसिद्ध नरेंद्र कवीखेरोळ इतरदि कवींनी रचना केली आहे. अशात सतोपमुनि वृष्णदास (१५ वें शतक) याचे ओरीग्रंथ २८ अध्यायी रुक्मिणी स्वयंवर विशेष प्रसिद्ध आहे. यानें आपल्या काव्यात मगठी भाषेची रूढ प्रशंसा केली आहे

महानुभावीय ग्रंथकार आपल्या वाङ्मयाची विभागणी भुति (श्रीचक्रधराचे समकालीन अथवा प्रत्यक्ष त्याच्या सुमानून निघालेले शब्द), स्मृति (नागदेवा चार्यांसर्धी अथवा तत्कालीन ग्रंथ), वृद्धाचार (परशुरामाचार्य इत्यादिकांचे सर्धी अथवा तत्कालीन आचारविचारासर्धी ग्रंथसमूह), मार्गरूढि (गुर्जर शिवव्यासाच्या काळातील ग्रंथ) आणि धर्तमान (१६ व्या शतमानतरचे ग्रंथ) अशी करितात

जिच्या उल्लेखावाचून महानुभावी साहित्याला पूर्तता येणें अशक्य अशा महदाइतेचा विचार करून हें प्रकरण संपवू या. आग्र मगठी करयित्री म्हणून महदाइसा ओळखिली जाते. रूपाई व महदा अशीं हिचीच आणखी दोन नावें आहेत. महानुभाव पयाचे सखापक श्रीचक्रधर याचा मुख्य शिष्य नागदेवाचार्य

याची ही चुलत बहीण. चक्रधराच्या शिष्यमालिनेत हिचीहि गणना होणे. हिने रचलेल्या धनळ्याबद्दल हिची मुख्यतः प्रसिद्धी आहे. धनळ्याचा अर्थ (धनम्) लग्नात गावयाचीं बगवियरु गीतं असा होतो. श्रीचक्रधराचे गुरु श्रीगोविंदप्रभु यांच्या सागण्यावरून महदाहनेने धनळ्याचा पूर्वाध रचिला, आणि लीलाचरित्रकार म्हाडभट व लक्ष्मीद्रभट यांच्या सागण्यावरून व साहाय्याने धनळ्याचा उत्तरार्ध रचिला. धनळ्याचा पूर्वाध शके १२०८ पूर्वी म्हणजे शानेश्वरी-मन्त्रेपूर्वी चार वर्षे तयार झाला. उत्तरार्ध शके १२३४ पूर्वी श्रेष्ठा तरी रचिला गेला. धनळ्यात रुक्मिणीस्वयंवरची कथा गाण्यात आली आहे. साधेपणा व सरळपणा हे या काव्याचे विशेष होत. अलंकाररहित काव्यहि कसे चित्तमेधक वने शकते, त्याचे प्रस्तुत धवळे हे उत्तम उदाहरण होय. कृष्णदर्शनाने वेभान वनून महालावरून उडी टाकण्यास निघणाऱ्या तसेच रुक्मिणीसाठी कृष्णाला आवडणारे खाद्यपदार्थ स्वतः करणाऱ्या रुक्मिणीचे आणि तिच्या सख्याचे यात आलेले वर्णन बहारीचे आहे. हे धवळे सयमक असून त्यात दर कडव्यान चार चरण आहेत. त्यांना गणमात्राचाच नव्हे तर अक्षरसंख्येचाहि निर्भय नाही. वृत्तशैथिल्य, विस्कळित रचना, पुनरुक्ति व ढिलईचीं यमके हे प्रस्तुत काव्यातील ठळक दोष होत. भाषा व्यर्थान् जुनी मराठी म्हणजे तेराव्या शतकातील शानेश्वरी इत्यादि प्रयातील भाषेसारखी आहे, मातृकी रुक्मिणीस्वयंवर हे महदाहसेने रचिलेले दुसरें काव्य असून तें ओवीवृत्तात आहे. यातील ओव्याची मुरुवात अ पासून ह पर्यंतच्या वर्गांनी किंवा मातृकांनी साधली असल्याने याला मातृकीरुक्मिणीस्वयंवर असे नाव देण्यात आले आहे. धनळ्याप्रमाणेच यातील विषय रुक्मिणीस्वयंवर हा असला तरी धनळ्यापेक्षा हे काव्य निःसशय अधिक सरस आहे. अगदी थोड्या शब्दात वानकाच्या मनावर कायमचा ठसा उमटवितील अशी 'उधातु क्षीरोदक कासे वेदियेला परीवटी शोभला. रुक्मिणीचा ॥९२॥ उदीत काचोळी लेदली रुक्मिणी ठीकल्या लेणी प्रभा फाके ॥९३॥ डोळे अभ्रजळीं देह न सभाळीः श्रेय तीये वेळीं घालू पाहे ॥३८॥'—यासारखी मुदर शब्दचिन्ने बांत आहेत.

ज्ञानेश्वर^१

ज्ञानेश्वराच्या अथक्वृत्त्याचें मूळ त्यांच्या असामान्य जीवनांत आणि त्यांच्या काळाच्या विलक्षण लोकस्थितींत आहे. त्यांना आणि त्यांच्या कुटुंबातील सर्वांना लोकांकडून खूपच त्रास झाल्य. त्यांचे वडील विद्वलपत उद्वेग, वैराग्य आणि ईश्वरप्रेमाच्या भरात पत्नीची अर्धवट समति मिळवून काशीला गेले व तेथें रामानंद (श्रीपाद) स्वामींकडून त्यांनी संन्यास घेतला रामानंदाच्याच आशेवरून अशास्त्रीय संन्यासाचें परिमार्जन करण्याच्या हेतूने त्यांनी परत गृहस्थाश्रम स्वीकारल्य. या कारणानें प्रथम आळंदीकर ब्राह्मणांनी आणि नंतर आपेगाकर ब्राह्मणांनी त्यांना वाळींत टाकले. वाळींत टाकणें या गोष्टीचा अर्थ आज आपल्या लक्षांत येणें शक्य नाहीं. ज्ञानेश्वरांच्या काळीं एखाद्याला वाळींत टाकणें म्हणजे सर्व वाजतीत त्याच्यावर संपूर्ण बहिष्कार टाकणें असे समजलें जाई. रोगजनूपासून दूर राहण्याची जी आज आपली वृत्ति आहे, ती त्यावेळीं वाळींत टाकलेल्या व्यक्तींच्या वाजतीत अमळत येई. वाळींत टाकलेल्या व्यक्तींना मुसते दूरच ठेवीत असत असे नाहीं, तर कुजके बोलून त्यांना मारहाणहि करण्यात येई. विद्वलपत सर्व प्रकारचा छळ मुकाट्याने सहन करून, धर्मग्रथांच्या वाचनात आणि ईश्वर-भजनात वेळ घालवीत असत. अशाच स्थितीत त्यांना चार अपत्यें झालीं. तींच अनुक्रमे निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान आणि मुक्ताबाई हीं सुप्रसिद्ध भावडें होत. यांच्यावरहि बहिष्कार पुकारण्यात येऊन निवृत्ति, ज्ञानदेव आणि सोपान यांची मुज करण्याची वयं होऊनहि त्यांची मुज यथाविधि होईना. तेव्हा विद्वलपतांनी न्यवधेश्वरी जाऊन गंतीनाथांकडून सर्व कुटुंबाला नाथपथाची दीक्षा

१ जन्म आळंदी येथें ११९७ (जनाबाईंच्या अर्भगा प्रसंगें शके ११९१) भावण वय ८, ममाधि शके १२१८ कातिक वय प्रयोदशी आळंदी जेथें

देवविली, आळंशीला पग्न आल्यावर त्यांनी पुनः एकदा तेथील ब्राह्मणांना आपल्यापरील बहिष्कार काढून घेण्याची व काही प्रायश्चित्त अमेल तर ते मागण्याची विनंति केली. धर्माचा फक्त शब्दार्थच जाग्याच्या ब्राह्मणांनी त्यांना देहात प्रायश्चित्त मुचविले. आपल्या अपत्याच्या कल्याणार्थ विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांनी या प्रायश्चित्ताचा स्वीकार करून व प्रयागधेरी जाऊन गेले. आपले देह अर्पण केले. या भयंकर घटनेमुळे निवृत्तिज्ञानदेवादि ब्राम्हणांच्या क्रोधान्तःकरणावर किती जबरदस्त परिणाम झाला असेल याची कल्पनाच केलेली नाही. आलेल्या विकट परिस्थितीला मन घट्ट करून त्यांनी तोंड दिले आणि बहिलानी दिलेल्या ज्ञानात आपल्या अध्ययनाने भर घातली. फिरेन एकदा त्यांनी ब्राह्मणांना आपणाला पारन करून घेण्याची विनंति केली. यावेळी या ब्राह्मणांनी प्रति काशी ममजल्या जाग्याच्या पैठणधेरी जाऊन तेथील ब्राह्मण कडून शुद्धिपत्र घेऊन येण्यास त्यांना सांगितले. हे शुद्धिपत्र अर्थातच महामादरी मिळाले नाही. त्याकरिता रेड्याच्या तोंडून वेड बघविण्यासारखे काही चमत्कार ज्ञानदेवाना करावे लागले. आणि मग या चमत्कारामुळे कर्मठ ब्राह्मणांनी त्यांना नमस्कार घालून शुद्धिपत्र लिहून दिले. याने या भावंडावरील बहिष्कार उठला तरी त्यांच्या काळजातील क्रमा तशाच राहिल्या. धर्माची लोकाकडून होत असलेली विडवना पाहून ती अंतर्मुख झाली. धर्माचा मार्ग न समजता जेवढे तांत्रिक कर्मे करणाऱ्या लोकांची त्यांना किळस आली असली धर्मदृष्टी करणाऱ्या मनुष्य माणुसद्वारा पिसरतो, शुष्क व खक बनतो आणि खऱ्या ईश्वरी प्रेमाला आचरतो. चमत्कारामुळे आणि सात्त्विक वर्तनामुळे आपल्या भोवती जमा होणाऱ्या लोकांना खरा धर्म म्हणजे कोणता तो कळावा म्हणून ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ग्रंथाची रचना केली.

ज्ञानेश्वरांनी विष्णु लोकांस्थिति मंत्राने इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे म्हणतात " वादवाच्या अमदानीत म्हणजे इसवीच्या तेराव्या

शतकाच्या उत्तरार्धात मराठ्यांचे सर्वे लक्ष परमार्थाच्या नागार ऐहिक उपभोग घेण्याकडे लागल होते. तेराव्या शतकातील अत्यंत मोठा असा मानिलेला ग्रंथ मूटला म्हणजे हेमाद्रीचा^१ चतुर्वर्गचिंतामणि हा होय. ह्या ग्रंथात दर दिवसाला व दर तिथीला दहा दहा पाच पाच व्रतें सांगितलीं आहेत व त्या त्या व्रताला कोणत्या देवाची कोणतें प्रकार करून व किती ब्राह्मण घालून प्रीति संपादन करावी ह्याचा श्रुति स्मृति व पुण्ये ह्यातून उतारे देऊन, गभीरपणें निर्णय केला आहे. हेमाद्रीच्या व्रतग्रंथावरून पाहता वर्षाच्या ३६५ दिवसांची एकदर २००० व्रत व्हावी असा अंदाज होतो लोकांचीं व्रतें करण्याकडे, ब्राह्मणभोजनें घालण्याकडे, प्रकारें खाण्याकडे व तद्वारा मोक्ष मिळतो अशा मतांकडे अतोनात प्रवृत्ति असल्याविना हेमाद्रीनें ही व्रतें केवळ पांडित्य दाखविण्याकरिता सांगितलीं असतील ह् संभवत नाही. एवढीं दोन हजार व्रतें ज्या ग्रंथात सांगितलीं आहेत असा पृथ्वीसराल दुमन्या कोणत्याहि भाषेत कोणत्याहि काळीं एकहि ग्रंथ अद्यापपर्यंत निर्माण झाला नाही ! ..मिथशादि वीरांच्या विजयानें लोकां अत्यंत धनसंपन्न होऊन व्रत, उद्यापने करण्याच्या निषानें सुपैकपरायण व विलासनिमग्न झाले .. परमार्थाच्या नागापालीं ही जी सुपैकपरायणता नाशत होनी तिचा फायदा घेऊन मुसलमानांनीं मराठ्यांचा पगभंग केला.'

याशिवाय जैन, शिवायत व महानुभाव ह्यांच्याकडून वैदिक धर्म पोषरण्याचे काम याच सुमारास सुरू होत. जैनांनीं अहिंसा तत्त्वाचा अतिरेक करून लोकांना दुर्बल बनविले शिवायतानीं वर्णाश्रम धर्म अमान्य ठरवून वडप्रामाण्य धुडकावून दिले आणि महानुभावानीं सन्यस्तवृत्तीवर भर देऊन आणि द्वैत प्रतिपादन लोकांना सामाजिक कर्तव्य करण्यात उत्तेजन दिले नाही अहिंसा, वैराग्य, द्वैतवाद, रूढिभंगन व रूढिपाळन किंवा कर्मठपणा यांचा एकात्मिकपणा धर्माच्याच नागार होत असलेला पाहून ज्ञानेश्वराना वाईट वाटले स्वतःच्या दुःस्थाने आर्थाचे मूट

१ हा सुप्रसिद्ध पंडित कृष्ण, महादेव व रामचंद्र या यादवराजांच्या पदवीं करणाधिप या मोठ्या हुषावर होला,

वनलेल्या त्याच्या अन्तःकण्ठान लोकाची होत असलेली अवनति पाहून कर्णा उत्पन्न झाली, आणि बहुजन समाजाला सन्मार्ग दाखवायला ते उद्युक्त बाले. लोकाना धार्मिक क्रिया अग्रगत होत्या, पण त्या क्रियातील भावार्थ कळत नव्हता. लोक गीता वाचीत होते, पण तिच्यातील रहस्य किंवा भावार्थ समजल्यानाचून. लोकांची वेदावरील निष्ठा अटळ रहावी, त्यांनी स्वतःचा ससार नेटनेपणाने वगधा, सामाजिक कर्तव्ये उल्लसितवृत्तीने करावीत, उच्चनीचपणाच्या कल्पना सोडून सर्वत्र परमेश्वर आहे ही भावना अर्गा राणून घ्यावी म्हणून श्रीमद्भगवद्गीतेचा भावार्थ स्पष्ट व सुबोध करून सागर्ग्य भावार्थदीपिका नावाची टीका ज्ञानेश्वरानी मराठीत लिहिली. हीच ती सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वरी होय.

ज्ञानेश्वरी हे काही श्रीमद्भगवद्गीतेचे मराठीत केलेले सुबोध भाषांतर नव्हे. तसे असते तर गीतेच्या सातशे श्लोकाकरिता ज्ञानेश्वरानी फार तर एक हजार श्लोकांची अस्तव्या. ज्ञानेश्वरीत नऊ हजारवर श्लोकांचा आहेत. आणि असे असून ज्ञानेश्वर या विस्ताराला भावार्थच म्हणतात. याचा अर्थच असा की, गीतेचा जो भाग किंवा जे श्लोक भावार्थरूप त्यांना वाटले, त्या भागाचे किंवा श्लोकांचे निमित्त करून ज्ञानेश्वरानी स्वतःचीं ठाम वनलेलीं मते लोकांना समजतील, पत्नील, रुचतील अशा शैलीत सांगितलीं. गीतेत ज्ञान, कर्म भक्ति आणि योग यांच्यावर विवेचन आले असले तरी ज्ञानेश्वरानी त्यापैकी ज्ञान, कर्म आणि योग यांच्यावर विशेष भर दिलेला आढळतो. आधल्या भक्तिपेक्षा डोळमभक्ति त्यांना अधिक प्रिय होनी. ते स्वतः योगी असल्याने सदाच्या अध्यायान मूळ गीतेत घाडेसे निमित्त सापडतान त्यांनी स्वतःच्या अनुभवातील इष्टयोगाची सर्व प्रक्रिया मोठ्या बहारीने वर्णन केली आहे हीच तऱ्हा कमयोगाचा. सभोवतालचा कर्तव्यपगड्गुय वनलेला समाज पाहून आणि त्याचे निमित्त करून स्वधर्म आणि निवृत्ति या नावाखाली त्यांनी प्राप्त आणि विहित कर्तव्ये करण्यार भर दिला आहे. ईश्वराला "स्वकर्म कुसुमाची पूजा । केली होय अपारा तोपानागी" असे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटल आहे. ज्ञानेश्वरच्या काळी महाराष्ट्रत प्रथम नमले तरी याचीच्या हिंदुस्थानात धर्म आणि देवता यांच्यावर मोठे मकट सुमलमानानी

आणिलें होत. हे सक्त महाराष्ट्राग्रहि चार्शन येईल अर्शा साधार भीति ज्ञानेश्वराना वाटत होती. शुद्ध देवता आणि व्रत याच्या नाडी लागलेला समाज अवस्कळित बनला होता हा समाज सुसघटित व्याजा, एकरूप व्याजा म्हणून ज्ञानेश्वरानीं कर्मयोगावर सहजच भार टिळा या प्रार्थनात सुप्रसिद्ध व चिन्मित्मक वद्वान प्रो न र. फाटक म्हणतात, "ज्ञानदर्शनी गीतेवर टीका लिहिताना कर्मयोगाचे निरूपण इतके ठासून नेल आहे कीं ते निवृत्तिमार्गी होते कीं प्रवृत्तिमार्गी, हा वादच एरोखरी उपस्थित होऊ नये ..कर्म टळत नाही, ते करावच लागते तर ते कसे कराव हा प्रश्न ज्ञानेश्वरानीं स्वधर्म या एका शब्दानें सोडविला आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्ये या शब्दाचा त्यानीं पुन पुन उच्चार केला आहे देव्ये अनुक्रमाधारें । स्वधर्म जो आचरे । तो मोक्ष तेणें व्यापारे । निश्चित पावे ॥८०॥ कुळ, जाति, देश, अधिकार, परपरा, वगैरे गोष्टींचा अतर्भाव अनुक्रम शब्दाच्या अर्थात करावा लागतो. अशा अनुक्रमाच्या आधाराचा जो स्वधर्म त्याचे आचरण केल्यानें मागसाला निश्चित मोक्ष मिळतो असे ज्ञानेश्वराचे येथें प्रतिज्ञापाक्य आहे. तुम्हा वर्ण विशेषदर्शें । आम्ही हा स्वधर्म मिहिला असे ॥ (३-८८)" याशिवाय अज्ञातवाद आणि मायावाद याचा स्वतःपणें पुरस्कार ज्ञानेश्वरानीं दुसऱ्या अध्यायात केला आहे यावरून हें स्पष्ट होईल कीं, ज्ञानेश्वरानीं अद्वैतवाद, अज्ञातवाद, मायावाद, कर्मयोग, ज्ञानयोग व इतयोग यासंदर्भी आपली स्वतः व ठाम मते ज्ञानेश्वरीत प्रतिपादन केली आहेत

शालिवाहन शके १२१२ मध्य ज्ञानेश्वरीची रचना केल्यानंतर ज्ञानेश्वरानीं अमृतानुभव किंवा अनुभवामृत नावान्चा स्वतः प्रथ लिहिला ज्ञानेश्वरी लिहिताना गीतेचें ग्रंथन थोडे फार होतेच. परंतु स्वतःची पूर्णाद्वैतमिथक मत नि संदेहपणे मांडायला ज्ञानेश्वराना भरपूर वाव या ग्रंथात मिळाला अनुभवामृत ह नाव योग्यासिद्धातील अनास्तगलद्रूप नित्य च अनुभवामृत । अह नि शेषचक्राणि चिद्ब्रह्माहमलेयकम् ॥ यो वा. ६ १० ७१ यावरून सुचलें असावें. सुभारे

आठशे श्रोत्यांच्या या प्रधान ज्ञान्याचा परब्रह्माविषयीचा अनुभूत सांगितला आहे. ज्ञानी पुरुषाला सर्वच चिद्रैताचा अनुभूत येतो. त्याच्या दृष्टीने माया, अज्ञान व तन्मूलक विश्वाभास ही अस्तित्वातच नसतात. परमात्मा, शिव, शक्ति आणि जीव यांचे ऐक्य, गुरु आणि शिष्य यांचे ऐक्य, ज्ञान अज्ञान यातील भेद, सत् चिन् व अज्ञान यांचे ऐक्य, अज्ञानागंतन, ज्ञानागंतन इत्यादि विषय यात उदात्तपणे रचिले आहे. अन्य आणि व्यतिरेक अशा दुहेरी पद्धतीने मुख्यतः अद्वैताचेच प्रतिपादन करण्यात आले आहे. परतत्याच अतिम व निरपेक्ष स्वरूप 'निराका आत्मभासो' (प्र. ७ १९२) या शब्दात ज्ञानेश्वरांनी वर्णिले आहे. एक श्वास संपल्या आहे, दुसरा घेतलेला नाही किंवा सर्वेद्रियांनी सर्व विषय घेतल्यानंतरचा जो क्षण आहे, अशा मविद्याळात जी निरपेक्ष निर्विशेष अशी अवस्था असते तिला 'निराका आत्मभास', परतत्त्वाचे अतिम स्वरूप म्हणता येईल.

ज्ञानेश्वरांच्या स्फुटरचनेत हरिपाठ (श्लोका २७,) चागदेवपाठष्टि (श्लोका ६५), नमन (श्लोका १०८), व अभंग (मग्या ९७२) याची गणना होते. चारकरामहळात हरिपाठाला मध्येची योग्यता आहे. चागदेवपाठष्टीत योगी चागदेव यांना ज्ञानेश्वरांनी जो उपदेश केला तो देण्यात आला आहे. दोन्ही ग्रंथात भक्ति आणि पूर्णाद्वैत यास सुसोप विवेचन आले आहे. ज्ञानेश्वरांनी अभंग मधून मधून परत आमुष्यांच्या शैलीसुख्यत रचिले, असे समजले जाते. याम्बेरीच योगवासिष्ठ, उत्तरगीता प्राकृतगीता, पचीकरण, गायत्रिटीका, शुकाष्टक, स्वात्मानुभव आणि समाप्त हेहि ग्रंथ ज्ञानेश्वरांच्या नावावर स्वपतात परत ते ज्ञानेश्वरांचे नाहीत, असे अधिकारी पुरुषांचे म्हणणे आहे.^१

ज्ञानदेव एक होते फी दोन होते, असा वाद मधून मधून निघत असतो, ही मांडावर प्रभृति काही पंडितांच्या मत अभंग व हरिपाठ ज्ञानेश्वरांक या ज्ञानदेवाचे नसून त्यांचा कर्ता कोणी दुसरा ज्ञानदेव असावा ज्ञानदेव दोन होऊन गेले असा पूर्वपक्ष सुधारक पत्रानून इ सन १८९८ मध्ये मारद्वारा हे

दोषग नाव धागग करून कै. भारदे यानीं सविस्तर केला होता ^१ ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, चांगदेवनामष्टि व हरिपाठ हे ग्रंथ एकाच ग्रंथकाराचे निःसंशय दिशतात. यात आलेल्या विवेचनात एकसुधीपणा आढळतो स्फुट अभंगाचे तसे नाही. त्यातील काही ज्ञानेश्वरीकृत्या ज्ञानदेवाचे आहेत व दुसरे काही त्याचे नसायत असे वाटते. दुसऱ्या ज्ञानेश्वराचे हे अभंग असावेत व मागाहून कोणीतरी ते सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वराच्या अभंगात घुमडन दिले असावेत.

ज्ञानेश्वर हे महान् आत्मानुभवी सत व प्रखर तत्त्वज्ञानी होते. योगज्ञसिद्ध, उपनिषदें व शंकराचार्याचे ग्रंथ यांचा त्यांनी गाढ अभ्यास केला होता. ज्ञानेश्वरीतील तत्त्वज्ञानाची बरीच घडण 'भाष्यकाराते वाट पुमनु' (१८-१७२२) म्हणजे आद्य ^२ शंकराचार्यांच्या ग्रंथाधारे करण्यात आली आहे. असे असूनहि ज्या नाथपंथीय गुरुपरंपरेत ज्ञानेश्वराचे पगजे, आज्ञे आणि गुरु व शंभू असे निवृत्तिनाथ वाढले त्या परंपरेचा त्याच्या तत्त्वज्ञानावर विशेष परिणाम होणें साहाजिकच आहे. ज्ञानेश्वराचे पगजोरा त्रिसरपत यांना गोरक्षनाथाकडून दीक्षा मिळाली होती व त्याचे आज्ञेचा गोविंदपंत व बडीलप्रभु निवृत्तिनाथ यांना गैरीनाथाकडून दीक्षा प्राप्त झाली होती. स्वतः ज्ञानेश्वराना नाथपंथाची दीक्षा निवृत्तिनाथानीं दिली होती. हा नाथ पंथ पूर्ण अद्वैती व शिष्योपासक असून गैरीनाथाच्या शाखेत वृष्णोपासना चालू असे. गुरुपरंपरेत प्राप्त झालेली अद्वया नंदाची अनुभूति हेंच ज्ञानेश्वराच्या अद्वैतमताचें मुख्य कारण होय. "एक आत्माच सर्व रूपानीं नटलेला आहे. शिष्योपासून तृणापर्यंत अथवा ब्रह्मदेवापासून मुगीपर्यंत एक आत्माच स्फुरत आहे, किंजुना विश्व व त्यात भरलेला आत्मा एवढें देखील द्वैत समजत नाही, तर अवघा एक आत्माच आहे असे ज्ञानदेवाच्या पूर्णाद्वैताचें स्वरूप सांगता येईल." ^३ उदाहरणार्थ :-

१ श्रीज्ञानदेव,

२ श्रीज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान, ले. डॉ. श. दा पेंडसे, १९४१, प्रकरण तिसरें.

३ श्रीज्ञानदेव, ले. श. वा. दांडेकर, १९२२, प्र. सहावें.

तथा श्रान्दयाच्चा भाग्या । न पडेचि दुमरी रेग्या ।
 जगें विश्वा अगेग्या । मग्ले आहे ॥ अमृ. प ७।१४६
 तेषीं शिरीनि पृथ्वीवरी । भागती पटाथोचिया परी ।
 प्रकाशे तें एरुमरी । सवित्ति हे ॥ चागदेवपामथी, ओ. १२
 जालेंनि जगें मी झाकें । तरी जगत्वे काग फाके ।
 त्रिळेररी मागिकें । लोरिजे काई ॥ शाने. अ. १४. १२४
 अळफागत आलें । तरी सोनेपग काई गेलें ।
 कीं कमळ फाकलें । कमळत्वां मुकें ॥ शाने. अ. १४-१२५
 म्हणोनि जग परीतें । सारुनि पाहिजे मातें ।
 तैसा नोहें उरितें । आपवें मीचि ॥ शाने. अ. १४-१२७
 मी ये परीचा भूत भायतु । परि मरे भुतासि अभिन्तु ।
 जैसी प्रमा आणि भानु । एकचि ते ॥ शाने. अ. ९-८६
 हा आमुचा ऐश्वर्य योगु । तुझा देजिला कीं चागु ।
 आना सागे काहीं पय लागु । भूतभेडाचा असे कान ॥ शाने. अ. ९-८७

ब्रह्म खरें आहे व जग हें मिथ्या आहे, हा जो शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धांत आहे, तो ज्ञानेश्वराना मनावून मान्य नाही. ब्रह्म आणि जग अमा वेगळेपणा ते मानीतच नाहीत. सर्वत्र एक आत्माच आहे असें ते मानतात. ज्ञानेश्वरांच्या मतानें जग हें अज्ञानकार्य-मायाकार्य नाही. ते शुद्ध अद्वैतवादा अस्त्यानें ब्रह्माच जगन् आहे असें मानतात. हाच ज्ञानेश्वरीचा चिदाद होय. “जगताचा निराम करग्रयाचा व ब्रह्म पादावयाचें म्हणजे ज्ञानदेवाचाच दृष्टात दावयाचा तर चंद्राच्या कला सोडून काढून चंद्रविंव पाहण्यासारखें आहे, अथवा ज्ञानेश्वरभक्त कै. गु. विष्णुबोवा जोग याचा दृष्टात दावयाच तर वेदा

सोल्ण्यासारखें आहे.”^१ गमाजनाईनाच्या आरतीतहि ज्ञानेश्वराचें मुख्य कार्य म्हणजे “प्रकट गुह्य बोले । विश्व ब्रह्मचि जेले” असे आहे.

“आगखी एका मुत्राचा विचार करणें अवश्य आहे. ज्ञानदेव हे जगताम भ्रम म्हणावयास तयार नाहीत. याचा अर्थ ते जगत् सत्य मानतात, असा कदाचित् समजला जाण्याचा मभय आहे. परन्तु तशी बन्तुस्थिति नाही. जडवादी चार्पां ज्याप्रमाणें जगतास सत्य मानतो, त्याप्रमाणें ज्ञानदेव काहीं मानीत नाहीत तथापि ते जगताम मायाकार्य म्हणावयास तयार नाहीत. सर्व विश्व हा आत्माच आहे असा त्यांचा सिद्धांत आहे. विश्व एक वेगळें झाले, असें जग ते मानीत असते तर विश्व उर्फ जगत् सत्य अथवा मिथ्या हा प्रश्न उद्भवला असता, परन्तु विश्व आत्म्याहून काहीं वेगळें झाले असे ज्ञानदेव मानीतच नाहीत. या विषयी त्यांचे मत गौडपादाचार्यांच्या ‘न निरोधो नचोत्पत्ति. (माहृक्यकारिका प्र. २ । ३२) या मताशीं अतिशय जुळतें आहे.”^२

ज्ञानेश्वरीतील अध्यात्माविषयी डॉ. श. दा. पेंडसे ह्यांनी “ज्ञानेश्वरी पद्मात्मतत्त्व हे सर्व शून्याचा निष्कर्ष आहे असें वर्णन केले आहे.”^३ असे जे म्हणले आहे तें योग्य व साधार आहे. शंकराचार्यांनी असे वर्णन केलेले नाही. ज्ञानेश्वरांनी स्वतंत्र रातीनें हें वर्णन केले आहे ज्ञानेश्वर हें एक चांगले वैशिष्ट्य त्यांनीं दाखिलें आहे. प्रो. न. वा. दाटेकर यांची ज्ञानेश्वरांच्या तत्वज्ञानाविषयीचीं मतें डॉ. पेंडसे यांनीं आमला प्रथात रजोडन काढली आहेत.^४ परंतु यात त्यांना फारसे यश आले आहे अस आम्हांला घाटत नाही. शाकर आणि ज्ञानेशाचें अद्वैत बरबर दिमायला एक अमलें तरी त्यात ज्ञानेशाची मेग्न म्हणून वेगळी आहेच. विविध योग्यतेच्या श्रोत्यांना आपला अद्वैतवाद पूर्णपणें समजावा

१ श्री ज्ञानदेव ले प्रो. शं. वा. दाटेकर, प्र सडावें.

२

”

’

”

३ श्री ज्ञानेश्वरांचें तत्त्वज्ञान, १९४१, प्र चौथें

४

”

”

”

म्हणून माया, अज्ञान इत्यादि शब्दांचा उपयोग शक्यचार्थाप्रमाणेच ज्ञानेश्वरांनी केला आहे ही गोष्ट सरत आहे. परंतु त्याचे निश्चिन् मत म्हणजे सर्वत्र एक आत्माच होय हे होय. सोन्यात सोनेपण असते, तसेच ते सोन्याच्या अलंकारातही असते. येथे अद्वैत आले परंतु ज्यांना सोने दिसत नाही आणि फक्त अलंकार किंवा आकार दिसतो त्यांना तो अज्ञानामुळे किंवा मायेमुळे दिसतो असे म्हणणे भागच आहे. या दोन्ही विधानात मारीच त्रिगोघ नाही ईश्वरच जगदाकार घेत असल्याने ईश्वर आणि जग यात पूर्णाद्वैत आहे. परंतु ज्या जडवाद्यांना फक्त जगत् दिसते, त्यातील किंवा त्यामागील ईश्वर दिसत नाही, तो अज्ञानाने मायेमुळ होय हे म्हणणे क्रमप्राप्तच आहे अभिनयमद्राट सुप्रसिद्ध बालगंधर्व यांचे उदाहरण आपण घेऊ. रुक्मिणी, द्रौपदी, मेनका, सिंधु, देवयानी, रेवती अशा विविध भूमिका ते घेत असत. या सर्व भूमिका ते घेत असल्याने त्यांच्यात आणि त्या त्या भूमिकात पूर्णाद्वैत होते. रुक्मिणी म्हटली तरी बालगंधर्व आणि सिंधु म्हटली तरी ते बालगंधर्वच किंवा सिंधुना बालगंधर्वच्यामुळेच रुक्मिणी, सिंधु या भूमिका आपणाला सन्यासुन्या वाटत. ज्यांना बालगंधर्व आणि या भूमिका यांच्यात अभेदप्रतीति होत असे त्यांना पूर्णाद्वैताचे मुख्य सहजच अनुभविता येत असे. परंतु ज्यांना रुक्मिणी आणि सिंधु याच सन्या वाटत (आणि त्यांच्या मागील बालगंधर्व दिसत नसे) त्यांना हे मुख्य मिळणे शक्य नाही. रुक्मिणी आणि सिंधु यांचे खरे रूप त्यांना दिसत नसे ते अज्ञानामुळे किंवा मायेमुळेच होय. नुसते जग खरे वाटते ते मायेमुळ, येथी किंवा वस्तुतः जग आणि ईश्वर ही भिन्न नाहीत असे जे ज्ञानेश्वर म्हणतात ते याचमुळे होय.

योगी, तत्त्वज्ञानी, पंडित या नावांनी ज्ञानेश्वरांची योग्यता जरी तब फोटीतील होती, तरीच ती कवि या नात्यानेही होती. केवळ काव्य किंवा केवळ साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीने जरी त्यांनी आपल्या ग्रंथाची रचना केली नसली, तरी त्यांच्या ग्रंथांना उत्तम काव्याचे स्वरूप म्हणूनच प्राप्त झाले आहे. अन्तःकणातील प्रबल भावनांचा सहज उद्रेक म्हणजे काव्य होय, अशी काव्याची व्याख्या सुप्रसिद्ध इंग्रज कवि रॉड्जर्स याने केली आहे तीच जगत् आणि ईश्वर यांच्या संबंधीच्या

किंवा व्यक्ति, समाज आणि ईश्वर यांच्यासंबंधीच्या विशिष्ट भावनांनी आणि विचारानी ज्ञानेश्वराचे हृदय काठोकाठ भरलं होते. एका उच्च समानतेच्या आणि अद्वैताच्या पातळीवरून ते जगाकडे बघत होते. जगात काय आहे किंवा जग कसे आहे ह्याचा स्वानुभव त्यांना चांगलाच होता. जग कमें अमावें याची मनोहर चित्रं त्यांनी आपल्या अन्तःकरणात तयार केली होती. ज्ञानेश्वर ऐन तारुण्याच्या वसंतकाळात होते. अद्वयानुभवाचा अनुभव ते अहर्निश घेत होते. न्यायाने पृथ्वीचं पालन करणाऱ्या श्रीरामचंद्रांचा यादवांच्या स्वराज्यात ते राहत होते. वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक दुःखाची 'कटकटाल्ये' त्यांची चेहऱ्याच 'त्रोषटली' असल्याने एक प्रकारच्या अपूर्व प्रसन्नतेने ते आपल्या भोंवतालच्या समाजाकडे पाहत होते. वसंत ग्रीष्माच्या सधिकाळात भोवताली उन्हाच्या ज्वाळा निघत असताना कोकिलाने आम्रमंजरीकडे पाहत कुहूकुहू असा खोल निशात ध्वनि काढून सृष्टिजाताला निवर्तवें त्याप्रमाणे ज्ञानेश्वरांनी तापण्यानी तापलेल्या मानव जातीला आपल्या प्रथातील शातरसानी भरलेल्या ओव्या ऐकवून अक्षरशः निवविले आहे. निविध जातीच्या आणि विविध धंदे करणाऱ्या श्रोत्यांना गीतेतील अद्वैत आणि समत्व, कर्मयोग आणि भक्तियोग, हीं कळलीं पाहिजेत, सहज कळलीं पाहिजेत, म्हणून दृष्टातामागून दृष्टात देऊन आणि उपमा उत्प्रेक्ष्यांचा पाऊस पाडून ज्ञानेश्वरांनी प्रचरचना केली आहे. एक प्रकारच्या प्रसन्नतेत, आधुनिक शब्द वापरण्याचा तर एक प्रकारच्या दिव्य मूर्तीत त्यांनी हे कार्य केले आहे. उपमा कालिदासस्य असे आपण परपरेने म्हणत आलों असलों तरी उपमा ज्ञानदेवस्य अग्रेच यापुढें आपण म्हणों इतक्या मरस उपमा ज्ञानेश्वरांनी दिल्या आहेत. प्रमाद, माधुर्य, ध्वनि आणि रस या ज्या काव्याला अत्यंत आवश्यक अशा गोष्टी आहेत त्याचा नुभवा सुफळ ज्ञानेश्वरांच्या प्रथान आणि विशेषतः ज्ञानेश्वरीत झाला आहे. कवि व, रसिकत्व आणि परतत्त्वम्परा असा त्रिवेणीसंगम ज्ञानेश्वरीत पाहावयास सापडतो. ज्ञानेश्वरांच्या आधी होऊन गलेल्या मुकुटगजासारख्या कवीत किंवा त्यांच्या समकालीन अशा महानुभाव कवीत किंवा त्यांच्या उत्तरकालीन आज्ञार्थनच्या मराठी कवीत, त्यांच्या तोंडीच्या काव्य झालाच नाही असे नि.स.दि.व

पणें म्हणावेसे वाटतं मुकुंदराजात परतत्वम्पर्दा आहे पण रमिकत्व नाही. महानुभाव करीत कवित्व व रसिकत्व भगपूर अमलें तरी वैचारिक उदात्ता नाही. आधुनिक काहीं श्रेष्ठ कवीत कवित्व, रसिकत्व व विचागची बैठकहि असली, तरी ज्ञानेश्वराच्या तुलनेनं ते फिरे वाटतात. ज्ञानेश्वराची प्राणी दिव्य आणि दिलखुलास वागते. प्रस्तुत ग्रंथात स्वलभागामुळे आम्हाला उनारे देऊन आमचे म्हणजे सिद्ध करतां येत नाही. तरी पण ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं आलेल्या प्रमाददाना पंढरे औदार्य आणि उदात्ता भक्ती आह ती वया :—

आता विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यजें तोषावें ।
 तोषोनि मज द्यावें । पसावदान हें ॥
 जे खळाची वनकटि साडो । तथा सत्कर्म रती वादो ।
 भूता परस्परें पडो । मैत्र जीयाचे ॥
 दुरिताचें निमिर जावो । विश्व स्वधर्मसुयें पाहो ।
 जो जें वाळील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥
 वर्षते मजळ मगळी । ईश्वरनिष्ठानीं माडियाळी ।
 धनमत्त भूतळी । भेटो तथा भूतां ॥
 चला कल्पतरूचे अरप । चेतनाविनामणीचे गात्र ।
 बोलते जे अणंब । पीणूपाचे ॥
 चंद्रमे जे अलाहन । मार्तंड जे तापहीन ।
 ते मजोही मज सज्जन । सोपे होतु ॥
 किंबहुना सर्व सुगी । पृणुं हांकुनि तिहीं लोकीं ।
 मज्जिजे आदि पुरुरी । अम्बडित ॥

माहिल्याच्या दृष्टीनें दाचमपें लक्ष वेधून घेणारी आगस्वी एक गोष्ट म्हणजे ज्ञानेश्वराचे कथनकौशल्य मद्गुरु निर्गुन्नाथ आपल्यासमोर झाले अमुन, ज्ञानेश्वर पण्डे वार्ताचे रमिक धीने टोन वाजल्या समळे आहेत, अशा कल्पनेनें

ज्ञानेश्वरी ग्रंथ ज्ञानेश्वरानी रचिला आहे. भारतीय युद्धप्रमगी अर्जुनाला पडलेला व्यामोड श्रीकृष्णानें तत्त्वज्ञान सांगून दूर केला, हा कथाप्रमग सजयाने धृतराष्ट्राला सांगितला. या कारणानें तत्त्वज्ञानासारखा दक्ष विषय सुत्रोधपणानें सागत असताना ज्ञानेश्वराना त्यात गोष्टीची गोडी निर्माण करता आली आहे. निवृत्तिनाथ-ज्ञानेश्वर, ज्ञानेश्वर श्रोते, कृष्ण-अर्जुन, सजय धृतराष्ट्र अशा जोड्या ज्ञानेश्वरीत योजून त्याच्या भावभावना संवादाच्या रूपानें अत्यंत मनोरम पद्धतीनें वर्गिल्या आहेत. या सर्व टिकणीं रसोत्कृष्टता आहे. प्रेम, आदर, सत्य या भावना अगदीं दुयडी वाहत आहेत. आपल्याकडे सर्व प्रभारें कमीपणा घेऊन सुख आणि श्रोते याचा अपूर्व गौरव ज्ञानेश्वरानीं केला आहे. वक्ता हा वक्ताचि नोहे श्रोतेनविण, असें म्हणून श्रोत्याचीं अन्तःकरणें ज्ञानेश्वरानीं अगदीं काडीज केली आहेत धृतराष्ट्राचा कौरवाजिदर्याचा पक्षपात आणि त्याचे अज्ञान यामुळे कृष्णार्जुनसंवादाची गोडी त्याला चाखता येईना, म्हणून त्याची जी घट्टा सजयानें नेत्री आहे ती सर्वथैव स्वतंत्र व बहारीची आहे. येथें विनोदहि चांगला आहे. यादिपेक्षा अकणव्या अध्यायात विश्वरूपदर्शनाची इच्छा करून अर्जुनानें स्वतःची जी घाबरगुटी करून घेतली आणि श्रीकृष्णाला सौम्य स्वरूपात दर्शन देण्याची जी यिनति केली ती प्रसंग तर उपरोधपूर्ण विनोद आणि प्रेम यानें ओतप्रोत भरला आहे. या व अशासारख्या दुसऱ्या युक्त्यांमुळे ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ अत्यंत सजीव वाटतो. निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर, श्रीकृष्ण, अर्जुन, सजय, धृतराष्ट्र आणि ज्ञानेश्वराचे तुम्ही आम्ही श्रोते किंवा वाचक या सर्व सजीव व्यक्ति वाटतात. व त्या सर्वांचा मधुर मेलना किंवा हृद्य हृदयसंवाद म्हणजेच ज्ञानेश्वरी होय असे म्हणावेसे वाटते

ज्ञानेश्वरीचें सौंदर्य तीत जागोजागी आलेल्या रूपकानीं वाटले आहे. या चावतीत सतप्रेमी ह. भ. प. पागाकर म्हणतात—“ज्ञानेश्वरीत रूपकें फार बहारीचीं आहेत. मूठ गीतेनेच क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे व अश्वत्थाचें अशीं दोन सुन्दर

रूपके दिली आहेत तथापि त्या रूपकाचहि विस्तृत, मनोवेधक व विंगड स्पष्टीकरण ज्ञानेश्वरानास्ये कोणीहि केलेंलें नाहीं. या शिवाय त्याची स्वतंत्र रचानमोठी अशी 'नितीतरी रूपके ज्ञानेश्वरींमर विखुरली आहेत. यापैकीं चार ठळक स्थले येथे टाळवितो. पहिल्या व सतराव्या अध्यायाच्या मंगलाचरणाचीं गणेशाचीं रूपके, तिसऱ्या अध्यायातील काम एष क्रोध एष या श्लोकांतील रूपक, सातव्या अध्यायातील मायानदीचे व तेराव्यातील प्रकृति पुरुषाचे रूपक, पंधराव्याच्या प्रारंभीच्या गुरुपूजेच्या ओवा, अठराव्यातील गुरुरूप चिःसूर्यानें रूपक अशी काहीं रूपक मूळानूनच पाहिलीं पाहिजेत. हीं सर्व रूपके इतरीं सर्वांगपरिपूर्ण आहेत हीं तीं पाहताना ज्ञानेश्वरान्या स्फूर्तीची, कल्पनाचातुर्याची व भाषाप्रभुत्वाची घन्यता वागते. याच अर्थानें तात्यामाहेर केळकरानीं आपल्या 'ज्ञानेश्वरा सर्वेश्व' या ग्रंथात "उपमा व दृष्टात यात श्री ज्ञानेश्वराचा हात धरणाग कवि मराठींत झालाच नाहीं" असे म्हटले आहे.

ज्ञानेश्वरी ज्या काळात लिहिली गेली त्या काळाच्या दृष्टीनें पाहता निची मराठी भाषेतील रचना हीहि एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट होय. मुकुंदराज आणि महानुभावीय कवि यांनीं अनुक्रमे चाराव्या तेराव्या शतकात मराठी भाषेत काहीं ग्रंथ लिहिले असले तरी सर्वसामान्यपणें महागुपीय पंडित मराठीकडे नाक मुरडूनच पाहत असत मराठीला भाषा न समजता बोली समजण्याचा प्रयास या पंडितांचा होता. भाषा हें नामामिधान व ऐश्वर्य फक्त संस्कृतलाच त्या काळात असे. त्यामुळे महाराष्ट्रीय पंडित काव्य, अध्याय, ज्योतिष, संगीत, धर्म इत्यादि विषयावर संस्कृतमध्ये रचना करीत. भवभूति, राजशेखर, शाङ्गदेव, बोपदेव, हेमाद्रि आणि मास्कराचार्य हे सर्व महाराष्ट्रीयच कवि व पंडित होते. हेमाद्रि व बोपदेव हे तर ज्ञानेश्वराचे समकालीन पंडित असून दोगांनीहि संस्कृतमध्ये प्रथरचना केली आहे. हेमाद्रीला ज्या ग्रंथानें अखिल भारतीय कीर्ति मिळवून दिली तो 'सुतुर्वर्गचिंतामणि' हा ग्रंथ संस्कृतात आहे. बोपदेवाचा मुक्ताफल हा ग्रंथहि संस्कृतात आहे. पंडितांनी व कवींनी प्रथरचना करावयाची म्हणजे संस्कृत भाषेच अशी त्या काळी समजूत होती. याला इंग्लंड देशाचाहि दृष्टात

देता येईल, सोळाव्या शतकापर्यंत तेथील विद्वान इंग्रजी भाषेत ग्रंथरचना करणे कमीपणाचें समजत असत. याच कारणानें युरोपीय कीर्ति मिळालेले युटोपिया (इ. स. १५१६) व इंग्लोरेशिया मॅमा (इ. स. १६२०) हे ग्रंथ अनुक्रमे सर टॉमस मूर व बेकन ह्या दोन आंग्ल पंडितानीं लॅटिन भाषेत रचिले. या दृष्टीनें पाहता ज्ञानेश्वरसारख्या मज्ञा व प्रतिभा याचा बरदहस्त अमलेल्या पंडिताने आपली गीताटीका मराठींत कववी ही अपूर्व गोष्ट आहे. असे करण्यात दोन प्रमुख कारणे होती. व्रतवैकल्ये आणि अनेक देवतापूजनाच्या मार्गे लागलेला बहुजनसमाज हा संस्कृत भाषा जागत नव्हता. इतकेच नव्हे तर या समाजाला आपल्याकडे ओढून घेण्याची कामगिरी महानुभावीय ग्रंथकारानीं मराठींत ग्रंथरचना करून आरंभिली होती. अशा वेळीं त्यांच्या वैदिक धर्माचें आणि तत्त्वज्ञानाचें ज्ञान बहुजनसमाजाला समजेल अशा मराठी भाषेंत देण्याची अत्यंत आवश्यकता होती. पांडित्यानें मनुष्य किती अनुदार बनतो याचें उदाहरण ज्ञानेश्वरानीं आपेगाव, आळंदी, पैठण या गावातील भूदेवानीं त्यांच्यावर जो बहिष्कार पुकारला होता त्याप्रमाणे जागलें होते. बहुजनसमाजाला काय ? तो या शुष्क पांडितांचेंच अनुकरण करणार. कारण त्याला मस्कृताचे काहीं ज्ञान नव्हतें. ही स्थिति पालटण्याच्या हेतूनें ज्ञानेश्वरानीं आपले ग्रंथ मराठींत लिहिले. दुसरें कारण म्हणजे मराठी भाषेपरील त्याचें अपरंपार असें प्रेम. या प्रेमाचें प्रत्यंतर ज्ञानेश्वरींत एक टोन नाहीं तर तेरा ठिकाणीं त्यानीं टापाविलें आहे. मराठी भाषेची थोरवी वर्णन करून त्यानीं तिचें समर्थन अगदीं प्रासादिक वाणीनें केलें आहे. हें समर्थन मूळानूनच बघितलें पाहिजे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या स्वरूपाकडे पाहून आम्ही वानगीटाखल त्यापैकीं लहानसा उतारा देताः—

माझा मन्हाटाचि बोल कौतुके । परि अमृतातहि पैजा जिंक ।

ऐसीं अक्षरें रसिकें मेळवीन ।

जिये कोबळिकेचेनि पाडें । दिसती नादींचे रग थोडे ।

वेधे परिमळाचे बीक मोडे । ज्याचेनि ॥ अ. ६ ओ. १४१५

तीरें सस्कृतार्ची गहनं । तोडोनि मन्हाडिया शब्द-सांपाने ।

गचिर्ली धर्मविधाने । श्रीनिवृत्तिदेवें ॥

म्हणोनि भलतेणें एथ मद्रावें नहावें । प्रयाग माधव विश्वरूप पाहावें ।

येतुलेंनी संतारासी घाणें । तिलोदक ॥ अ. ११ ओ. ९-१०

ज्ञानेश्वरांच्या प्रथरचनेला आज आता साडेसाहाशे वर्षे होऊन गेली असल्याने, त्यांच्या ग्रंथात योजिलेली मराठी भाषा आपणाला आजच्या मराठीसारखी वाटणें अगक्य आहे. तरीदेखील ज्ञानेश्वरांनी आपला ग्रंथ सस्कृतच्या तोडीचा करण्याच्या हेतूने तत्सम किंवा सस्कृत शब्दाचा चांगलाच भरणा ज्ञानेश्वरीत केला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या भाषेची आजच्या दृष्टीने काही वैशिष्ट्ये सांगण्यासारखी आहेत. इर्लीच्या मराठीत प्रथमाविभक्तीचे प्रत्यय नाहीत. ज्ञानेश्वरीत प्रथमेचा 'उ' प्रत्यय सर्वत्र व क्वचित् 'ओ' प्रत्यय घापरला आहे. (तेया विषयो ना स्वर्गुं मिले १६.४५२). पचमीचा औनि प्रत्यय हें ज्ञानेश्वरीचे खास वैशिष्ट्य आहे (तैसे मनौनि धन वेन्ही १६.८७) इर्ली आपले पचमीचे प्रत्यय ऊन, हून हे आहेत. द्वितीया विभक्तीचे साप्रतचे लोकप्रिय प्रत्यय ला आणि ना हे आहेत. ज्ञानेश्वरीत हे प्रत्यय ते, एया, आ, सि असे आहेत. याशिवाय क्ष व प या बद्दल ए, (तोख, टोख, विख, खीर), ए, घ, थ, घ व म यांच्या जागी ह (मेहुग, बहिरा, बहीग, बहाणी) असेहि वर्ण आले आहेत. यामुळें ज्ञानेश्वरी वाचण्याचा प्रथम कठिणच वाटते. परंतु दुसरें तिसरें वाचन होताच भाषेची लक्ष लक्षात येऊन ज्ञानेश्वरीचें गंगेप्रमाणें निर्मल असलेलें अन्तःकरण तेव्हाच दिसू लागतें

आपल्या ग्रंथात प्रतीत होणारे ज्ञानेश्वर विद्याविनयसंपन्न, प्रज्ञाप्रनिभामंडित, जीवन्मुक्तासुखा आणि अद्रयानंद याचा अनुभव घेत असलेले योगी, आणि अगाऊंचे अत्यंत सहानुभूतीने व प्रसन्नतेने भगणारे तरुण वाटतात. नामदेवाच्या आणि आपल्या भावंडांच्या बरोबर तीर्थयात्रा करून झाल्यावर त्यांनी आळशी येथें वयाच्या अवघ्या एकवीसाव्या वर्षी शके १२१८ मध्ये समाधि घेतली. त्यानंतर

एषा वर्षाच्या आत अनुक्रमे सोपानदेव, मुक्ताबाई व निवृत्तिनाथ या तिघांनि भावदाना निरनिराळ्या ठिकाणीं हिंडत असता मृत्यु आला. साडेसहाशे वर्षे होऊन गेलीं असूनहि ह्या अलौकिक चार भागडाचा कीर्तिपरिमल आजहि उभ्या मद्भागद्वारात दखळत आहे.

ज्ञानेश्वराची चार मूलपरंपरा पुढीलप्रमाणे आढळते—आदिनाथ—मच्छंद्रनाथ गोग्यनाथ—गैत्रीनाथ—निवृत्तिनाथ—ज्ञाननाथ ऊर्फ ज्ञानेश्वर. ह्या नाथपरंपरेतील पुरुषांनीं अथात्तत्रिंशेचा प्रसार तेराव्या शतकापासून ते एकोणोसाव्या शतकापर्यंत आग्रहूत चालू ठेवला ज्ञानेश्वराचे शिष्य तिसोत्रा खेचर, तिसोत्राचे शिष्य नामदेव व नामदेवाचे शिष्य चाणामेळा अशी एक परंपरा आहे. निवृत्तिनाथाची त्रींश मुक्ताबाई व मुक्ताबाईचे शिष्य चांगदेव अशी दुसरी एक परंपरा आहे मुक्ताबाईचे अभंग, पदें, कल्याणपरिक्रम व हरिवाठ अशी रचना प्रसिद्ध आहे त्यातहि “मंत्ररो दया करा । ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा ” या आळीने सुद्ध होणारे ताटीचे अभंग फाग्व प्रमळ व प्रासादिक आहेत चांगदेव याचा ‘तत्प्रसार’ नावाचा वेदांतप्रियकर ग्रंथ चांगला आहे. याहिपेक्षा दीर्घकाळ चाललेली तिसरी एक परंपरा आहे ज्ञाननाथ—सत्यामलनाथ—गैत्रीनाथ—गुप्तनाथ—उद्धाधनाथ—केसरीनाथ— (एक शाखा मंढारीनाथ राशीन येथील व दुसरा पैठण येथील) शिवदिनानाथ ऊर्फ शिवदिन केसरी—नरहरिनाथ—महिपति अशी ती परंपरा होय सत्यामलनाथांनीं सिद्धांतरहस्य ऊर्फ ललितप्रबंध नावाचा स्वतंत्र वेदांतप्रियकर ग्रंथ रचिला असून, त्यात तारा हजाराने अभंग असून एकत्र दहा प्रकरणे आहेत. सत्यामलनाथाना ज्ञानेश्वराचा अनुग्रह स्वप्नात ज्ञाव्य होता सत्यामल नाथाचा शिष्य गैत्रीनाथ (शके ११२०—१५८०) यांनीं पचीकृतविवेक नावाचा ग्रंथ, काहीं अभंग व पदें लिहिलीं आहेत गैत्रीनाथाची शिष्या गुप्तनाथ हिचें मूळचें नांव गंगाबाई. गुप्तनाथाचा शिष्य उद्धाधनाथ, यांनीं काहीं योगनागांचीं पदें लिहिलीं आहेत यांनीं शके १६०९ वैशाख वद्य ९ मीस राशीन येथे समाधि घेतली उद्धाधनाथाचे शिष्य केसरीनाथ (समाधि शके १६४६ मार्गशीर्ष शु २

आळंदी येथे । यानी मिद्वानसार (शके १६३८) नाथाना अध्यामपर ग्रथ लिहिला. येनरानाथाचे दोन शिष्य होते. एक उद्वोधनाथाचे चिरंजीव मन्हारीनाथ व दुसरे शिवदिननाथ ऊर्फ शिवदिन केमरी (जन्म शके १६२० व मनाधि शके १६९६ माघ वद्य १३) यानी विवेकदर्पण (१६९२) ज्ञानप्रदीप, भक्तिगद्म्य इत्यादि ग्रथ व काही श्लोक व अष्टक लिहिली आहेत. पैठण येथे गंगेच्या काठावर शिवदिननाथाचा भव्य मठ अजूनहि आहे. शिवदिननाथानी मराठेशाहीचे बरे दिवस जमे झालेले, तसेच पानपत्र येथे चमलेला जर घकादि पादिला होता. एका पदान याविषयी ते म्हणतात — सोळा शनं चौऱ्याशित शाली पुष्पानी । दैतगाग्र दुष्टबुद्धी नासिले प्रधानी ॥५०॥ व्शोशीऱ्याशी गले भाऊ नाना दोनी । तैनी कोणि कोणाची मानीना निशनी । सारा शगा जती पट्टी द्रव्य गृहखाणी । यंनशित लुगलुट मांडिली तापत्रय दुःगानी देशप्रामरस्नी आंम पाडिल्या पैदान्यानी । . तीथे क्षेत्रे गाईब्राह्मण फार कष्टली ऋशानी । भक्त विरक्त साधु सत प्राडी शोऱति वाणि । शिवदिनकेमरी भगवंतार तू यासी पात्र निर्वाणि ॥ सोळा० ॥ शिव-दिननाथाचा शिष्य त्याचा पुत्र नरहर्गिनाथ. याची काही पदे आहेत. त्याचे दोन शिष्य. एक त्याचा विलासी पुत्र लक्ष्मण व दुसरा महिपति. याची प्रसिद्धि उत्तर हिंदुस्थानात फार आहे. ग्वाल्हेर येथे याचा मठ व शिष्यपरपरा आहे. याने कडाका छदात पुष्कळ पद्यरचना केली आहे. यानी शके १७४४ पौष शु १३ व मनाधि घेतली. योगमार्गांत असगान्तांता येगाच्या रग, श्वनि इत्यादि अनु-भवांची वर्णने याच्या पदांत आहेत. 'शिमगा' नावाच्या पदातील काही भाग पुढीलप्रमाणे आहे. — साऱथ व्हा गडे हो नीट उमगा । शिमगा निघून जाईल की । ... निगुण मोळी बाधुन होळी ऐट पिटावर न्दावी की । सनावीचा लोट घोटुन लक्ष मुनीळा लावी की । फटफटित चाटणें जपोनिज्वाळा त्यात भाषा येईल की । नवरगाचा येकच गोळा ब्रह्मपाळा भासेल की । चंद्रसूर्य देणें गेलें. पाहता पाहणें नामेल की । लपेल दबळें दिसेल रिबळे यात काही बाही असेल की । त्यात मिळावें तग्मय व्हावें साधनि मन हें भावेल की । गुरुची सेवा घटेल जेव्हा समाधि लागुन जाईल की ॥

योगविद्या, वैराग्य व अद्रयानंद हीं नाथपरंपरेचीं प्रधानलक्षणें असून, या परंपरेचा शिवसंप्रदाय होता हें निर्विवाद आहे. चागल्या शतकात या पंथानें महागुप्तात धर्मजागृति केली. ज्ञानेश्वरनीं नाथपरंपरेनें आलेला योग व अद्वैत-सिद्धांत हे दोन्ही घेतले आणि त्यात भक्ति-प्रेमानंदाची भर घालून अद्वैतभक्तीचा क्षणजे भागवत धर्माचा पथ महागुप्तात निर्माण केल्या. या पंथाची एक शाखा वारकरी संप्रदायात परिणतासुद्धा पावली व तिच्यात नामदेव, एकनाथ, तुकारामासारखे भगवद्भक्त झळकले. दुसरी शाखा मत्यामलनाथ-येसरीनाथ-शिवदिन-येसरी मारव्या योग्याकडून परिपुष्ट झाली.

नामदेव

कर्मठपणाच्या नाटी लागून रुक्ष, जड, हृदयघूर्ण, वादरत बनलेल्या अश्व
कालीन महाराष्ट्रीय समाजाला रम्या शानतीची, कर्तव्यबुद्धिची जणूच, ज्याप्रमाणे
शानेश्वरगनी करून दिली, त्याचप्रमाणे त्याच्या ममकालीन परतु त्याच्याप्रमाणे
पुष्कळ वर्षे जगलेल्या नामदेवानीं ईश्वरप्राप्तीचा भक्तियुक्त नामस्मरणरूपी
सुलभ मार्ग सर्वांना साखरून दिला. नामदेवाच्या काळात यादगाचे स्वराज्य
नाहीसे होऊन, त्याचा जागा यावनी राज्याने घेतली होती. मुलमानांच्या टोळ
घाडी महाराष्ट्रभ्रम पट्टन, लोकाना नकानकोसें शाले होते मुघलात नादत असलेला
महाराष्ट्र दु त्याच्या बगव्यात मापडल्यासारख्या झाला होता अचैन, अस्वस्थ,
उद्विग्न, सनस्थ, वैतागलेल्या अशा बहुजनसमाजाला समाधानाचा आणि
शांतीचा मार्ग दाखवून कार्यान्मुख करण्याच्या दृष्टीने नामदेवानीं नामभक्तीचा
सोपा मार्ग दाखवून पदरपुरात एकत्र केले शैववैष्णवांचे शगडे मठागट्ट्याच्या
दक्षिणेकडे जोरात चालू होते व त्याचा यादगाहुत परिणाम मठागट्ट्यापरहि झाला
होता परचक्रात आणि पदरास्यात सापडलेल्या समाजाचे घर्माच्या नांगार

१ जन्मकाल शके ११८५ प्रभवसवत्सर कार्तिक शुद्ध एकादशी रवीवार
ममाधिकाल शके १२७२ आषाढ वद्य त्रयोदशी परमणी जिस्मानील नरमीबामणी येथे
राहात असत पदरपुरात वारीच्या निमित्ताने जात समाधि नरसी येथेच आहे. अस्वी
पंढरपुरात महाशाराजवळ बघिल दामाशेट. आश गोगार्ड शानेश्वरानेरीर व पुढेहि
अनेक यात्रा. पंजाबापरहि नामभक्तीचा प्रसार त्यांनीं केला गुरुदामपूर जिस्मानील
घोमान गांवी नामदेवाचे स्मारक आहे सुमारे चाळीस हजार नामावंसी नामदेव
संप्रदायी निवडे आहेत पाहा पंजाबातील नामदेव ले. शंकर पुरुषोत्तम जोशी

अधिक तुकडे होऊ नयेत म्हणून हरिहराची उपासना म्हणजेच पाडुरगाची उपासना होय हे तत्व ज्या सतानीं महागद्गात रुजविले त्यात नामदेव हे अग्रमर होते.

प्रथमय भक्तिचा एक प्रकारच्या रात्रस अद्भुत दगदार भक्तिचा, जिला इंग्रजीत 'रोमॅटिक डिव्होशन' म्हणता येईल तिचा प्रवेश मराठी साहित्यात (किंवा अधिक ग्रन्था अर्थानें मराठी भक्तिसाहित्यात) जर कोणी मोठ्या प्रमाणावर प्रथम जेला असेल तर तो नामदेवानीं. बालकवि ठोमरे हे ज्याप्रमाणें गालगणापासून निसर्गाचे भक्त व कवि होते, त्याप्रमाणें नामदेव हे लहानपणापासून ईश्वराचे भक्त व कवि होणे वयाच्या पाचव्या वर्षापासून त्यानीं देवाला प्रसन्न करून घेतलें होतें नरसीरामणी येथील केशवराजाच्या मूर्तीला त्यानीं पाचव्या वर्षी प्रेमाचा इष्ट घरून दूध प्यायला लाविले होते. नरसीरामणीचा केशवराज व पदरपूरचा विठोबा यांच्याशीं त्याचें बोलणें चालणें, त्यांच्या गुजगोष्टी तें वयात येताच सुरु झाल्या. होत्या. नामदेवानीं रुसावें आणि पाडुरगानें त्याची समजून घालावी, नामदेवानीं उद्विग्न व्हावें आणि पाडुरगानें त्यांना विसोबा खेचराचा' गुरुपदेश प्यायला सागावें, ज्ञानदेवाबरोबर यात्रेला नामदेव निराळे अमतांना विठोगानें त्यांचा निरोप घ्यावा, यात्रेहून परत आल्यावर रुक्मिणी-पाडुरगानीं नामदेवाच्या वृत्तीनें ब्राह्मणभोजन घाटून यात्रेची सागत करावी, नामदेवाच्या विनतीवरून पाडुरगानें बेदर येथील मेलेली गाय व मेलेलीं माणसे जीवत करणीत, आई आणि बायको रागावली असतांना पाडुरगानें नामदेवाची विनवणी करून त्यांना घरीं लागावेत—अशा एक की दोन अनेक प्रकारें त्याचें व देवाचे हितगुज चाले. दोन मित्रात, मायलेकरात, मित्रमैत्रिणींत ज्या प्रकारचे रुमवेपुगवे, प्रेमालाप, विनवण्यासुनावण्या, अडवणूक सोडवणूक हीं चालतात, त्याप्रकारचे रुमवे पुगवे वगैरे नामदेव व ईश्वर यात चालत.

१ पैठणाजवळील मुंगी येथील राहणारे. पेशा व्यापाऱ्याचा याचें हरिश्चंद्राख्यान, कांही अर्भग व पद उपलब्ध आहेत शके १९३१ भावण शु. ११ स काशी येथे हे ममापिस्व दाले

नामदेवाच्या अमगात अमलीं सखळें पुच्छळ आहेंत. अमंगनील पुदील
भाग या दृष्टीने चिंत्य आहे (१) पतितपावन नाम ऐकुनी आलों मी दाग ।
पतितपावन न होमि म्हणुनी जातों मायाग ॥४॥ सोडी देवा ब्रीद आता न
होसि अमिमानी । पतितपावन नाम तुझला ठेविल्लें कोंणी ? ॥ १ ॥ घेसी
तेव्हा देसी ऐसा अससी उदार । काय देवा रोधू तुमचे कृपगाच दार (२)
मुक्ताफळ नय नाहीं । नगणीं न्याली पाळे वार्की । पीतावरें अग हाकी ।
कृष्णाम्मा माही ॥ (३) विहळ माऊली कृपेची कायठी । आठविता घाली
प्रेमपान्हा ॥ तू माही माऊली मी वो तुझा बल्ल । परतां परतां वाट पाहें तुझीं ।
(४) डाळुले शिंगले पाहता वाटुनी ॥ अरव्या दाटली हृदयामाही । तू माही
जननी सरसीये मागातिणीं, विहळले धारोनी देई क्षेम ॥ तू माही पक्षिणी मी
तुझें अडक । क्षुधे पीडलां मज विसरलीसी ॥ तू माही कुरमी मी तुझें पाडस ।
गुता भवपाश तोडी माझा ॥ (५) जननिये जिवलग येवो पाडुरग । शिंगले भेटी
दे गे एक वेळा ॥ नामा म्हणे आई धावे लवलाई । बुडता चिताडोही काडी
मज ॥ (६) आम्ही शरणागतीं केलामे सरता । येग्व्ही अनता कोण जणे ॥
वेदशास्त्री पुगणीं उन्नगोनि साडिलासी । तो आम्ही धरिलासी हृदयमळीं ॥
(७) नेत्र माझे रोडले आठवे माहेर । कैं भेटेन निरतर चाईयानो ॥ चतुर्भुज
विहळ कैदेखेन डोळा । भक्ताचा जिह्वाळा जीव माझा ॥ (८) रात्र काळी
घागर काळी । यमुनाजळें हीं काळीं वो माय ॥ बुंय काळीं विल्वर काळी । गळा
मोतीं एकावळीं काळीं वो माय ॥ मी काळीं काचोळीं काळीं । कास कासली
ते काळीं वो माय ॥ एकली पाण्याया नय जाय साजणी । सर्वे पाठना मूर्ति
सावठी वो माय ॥ विष्णुगण नाम्याची स्वामिणी काळी । कृष्णमूर्ति बहुकाळी
वो माय ॥

रागवायथाच असल्यास देवावर रागनावं, प्रेम करावयाच असल्यास देवावर
प्रेम करावें, सख्य करावयाचें असल्यात देवाशीं सख्य करावें असा जो भागवतात^१

१ काम क्रोध भय ऐक्य रनेह सौहार्दमेव च ।

एवं विश्रुतो निर्लं यानि तमयतामहि ते । भागवत स्क ७

ईश्वरभक्तीचा प्रकार सांगितला आहे, आणि ज्याचें एकरूप सुफी पधियात पहाण्यास सापडतें तो नामदेवाच्या प्रस्तुत भंगणात उत्तम प्रकारें आढळतो.^१ या व्यभंगानील प्रेमळपणा, लडिवाळपणा, जि हाळा इतका अप्रतिम आहे की नामदेव हे ईश्वराचे लडके भक्त का होते याचा उलगडा आपणास सहज होतो.

नामदेवाना पाहुरगाच्या ग्वालोन्वाळ पदरपुरचें वेड होतें. पदरपुरास जावें, सर्वांनीं पंदरपुरात जमावें, ऐक्यभावना वाढवावी, परस्पराची सेवा करावी, पाहुरगाचा जयघोष करावा, आणि अशा रीतीनें पदरपुरास स्फुर्तिस्थान गातिस्थान बनवावें असे त्यांना वाटे. ते म्हणतात :—पदरीचें प्रेम आहे ज्याचे जीर्ण । त्याची नित्यनवी करिन आशा ॥ ते माझे सोदरे मुखाचे सद्गुरु । भवसिंधूचा पार उतरिती ॥ पदरीच्या मुखा अत पार नाहीं लेपा । शोषा सहस्रमुगा न वर्णवेचि ॥ पंदरीच्या मुखा तोचि अधिकागी । जन्मोजन्मीं वारी घडली जया ॥ नामा म्हणे धन्य धन्य ते समारीं । चालविनी वारी पंदरीची ॥ सपदा सोहळा नाबडे मनाला । छंद लागला पंदरीचा ॥ नित्य हे दिवाळी असे पंदरपुरीं । आगळिनी नारी विह्वलसी ॥ अगधी हे पदरी मुखाची मादूम । माझा स्वप्रकाश रज हरी ॥ धन्य सतजन तेथींचे पारखी । ज्या झाली ओळपी विह्वलनामीं ॥ पदरीची वारी जयाचिये कुळीं । त्याची पायधुळी लागो मज ॥ देव मज साग पदरीसी यारे । प्रेमे चितीं घ्यारे नाम माझे ॥ कायाचा मन दृढ धरा जीर्ण । मर्व मी चालवीं भार त्याचा ॥ भवसिंधु तारीन घ्यारे माझी भाऊ । साक्ष पुडलीक कहनीं बोले । लटकें जरी असे नामयासी पुमा । आहे त्या भरवसा नामीं माझा ॥

नामस्मरण हेंच सर्वसुखाचे मार हाय त्यानेच ईश्वरप्राप्ति व शांति हीं प्राप्त होतात. असा पूर्णविश्वास नामदेव महाराजाचा होता. या विषयीं ते म्हणतात,

^१ यावेळीं सुफीपंथी साधु महाराष्ट्रान संचार करीत होते तमेंच नामदेव उत्तरे-कडाल यात्रा करीत असतांना तेथील सुफीं माधुंच्या महावासान ते आले असताले. सुफी पंथाचा काहीं परिणाम नामदेवावर होणें अरिहार्य आहे

“न पदात्रे वेद नको शास्त्रबोध । नामाचे प्रथम पाठ कर ॥ नव्हे ब्रह्मज्ञान न होय वैराग्य । साधा भक्तिभाग्य मतमग ॥ हरि हरि भजन कर्नी जनार्दन । सर्वर्त्री ममान भूतदया ॥ भार्येचि भजार्थे हरिते पुजार्थे । निव्य हें सेवार्थे रामनाम ॥ न कर्गी कायाक्लेश इद्रिया विरोध । माझा आहे बोध वेगळाचि ॥ नामा म्हणे नाम गाडन निर्विकल्प येसी श्रापोश्राप शिंपसीत ॥ भवसिंधुचा पार तगवयालागीं ॥ साधन कलियुगीं आणिक नाही ॥ अहर्निशीं नाम जप श्रीरामाचे । जें सकळ घर्मांचे मुगुमणी ॥ ”

जीवोद्धाराकरिता नामस्मरणाबरोबरच सत्सगतीचें महत्त्वही नामदेवानी प्रतिपादन केले आहे. ते म्हणतात, “सताच्या चरणा घावें आलिंगन । जीवें निवलोण उतगर्वें ॥ संत चरणरज सेविता सहज । वासनेचे वीज जळुनी जाय । मग रामनामीं उपजे आवडी ! सुख घडोषडी वादो लागे ॥ ” परें, हे संत करी कोणते ? त्या शत्रुतीत ते सांगतात, “सर्वाभूर्ती पाहे एक वासुदेव । पुसोनिया ठाव अहंतेचा ॥ तोचि संतसाधु ओठलावा निजा । येर ते आइका मायाबद्ध ॥ ”

नामदेव हे लहानपणापासून ईश्वराची उपासना करीत असत हें आपण बर पाहिलेंच. सत्काम्नीन रीतरिवाजाप्रमाणें त्याचें वडील रामाशेट यानी त्याचें लग्न राजाई नावाच्या मुलीशीं लहानपणींच करून दिलें होते. त्यांना जगराहाटीप्रमाणें काहीं मुलेंहि झालीं होती. पुढें हा सगार वाढून त्यांना मुना आल्या व नातबडेहि झालीं इतकें असलें तरी मनातून ते ससागला कणळले होते, त्रिविधि तापानीं पोळलेले होते, आणि म्हणूनच सतत विठ्ठलाच्या नामस्मरणात ते वेळ घालवीत असत. ईश्वराला आळविताना त्यांची आर्तता किती यादत असे तीं बघा :-
“त्रिताप तापलो दु खें आहाळलें । कासावीस झाला दयासिंधु ॥ तुजवीग आता कोणात मी सागू तोडीं हा उद्रेगु नारायण ॥ नामा म्हणे आतां नको पाहू अत । उद्धरीं त्वग्नि पांडुरग । तुझा विष्णुगस म्हणताती जर्गी । नाही माझे अगीं प्रभुमागे ॥ जननिये जिवलग ये वो पांडुरग । शिगलें भेटी दे मे एक वेळा । श्राहें नाहें श्राहें कृपा दृष्टी पाहें । येउनिया राहें हृदयामाजी ॥ नामा म्हणे आं घावें लवलाई । बुडतां निताडोई कादी मज ॥ ”

आतापर्यंत आपण जे अभंग पाहिले त्यावरून नामदेवाच्या कवितेचे स्वरूप किती साधे, जिज्ञास्याने भरलेले, भावपूर्ण व प्रेमळ आहे याची खात्री पटेल. वाल्मिकीने शतकोटी ग्रंथ केला त्या धर्तीवर शतकोटी अभंग करण्याची प्रतिशा नामदेवांनी घेतली होती. परंतु सांप्रदायिक माहिती खरी मानली तरी त्याच्या हातून ही प्रतिशा पूर्ण झाली नाही असे ठरते. सुमारे ९६ कोटी अभंग नामदेवाच्या सर्व कुटुंबाने मिळून तयार केले व उरलेले चार कोटी पुढे तुकोबांनी केले असे मानतात. वस्तुस्थिति अशी आहे की, आज नामदेवाचे सुमारे अडीच हजारच अभंग उपलब्ध आहेत. त्याच्या ऐशी वर्षांच्या दीर्घ आयुष्याकडे पाहताना अडीच हजार अभंग थोडे वाटतात. काही अभंग नाहीसे झाले असावेत. माझा असा तर्क आहे की, नामदेवांनी पुष्कळ परिभ्रमण करून जागोजाग उपदेश केला असायला मुसलमानांचा अमल उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे फैलावत चालला होता. अना वेळीं लोकाना स्वधर्मांत राहून, स्वोन्नति करण्याचा उपदेश त्यांनी जरूर केला असावा. समाज बलिष्ठ करायला सांगणारे, समाजैक्य घडवून आणायला सांगणारे अभंग, त्याच्या कवितेत अरुघ्य असायला हवे होते हे अभंग त्याच्या राजकीय स्वरूपामुळे नाहीसे झाले की काय ? शाखासारख्या बलोपासक समाजाच्या पूज्य धर्मप्रधात ज्या नामदेवाची ६१ पत्रे आहेत, त्याची कविता जेवळ नामस्मरण करायला सांगण्यात धन्यता मानीत असेल असे वाटत नाही. तुकोबापेशा जेवळ जेवळ दुष्पट व शक्तिश्रवापेशा सुमारे चौपट आयुष्य लाभलेल्या ह्या लोकप्रिय संताच्या हातून, आपणाला आज उपलब्ध असलेल्या कवितेहून अधिक कविता तयार झाली असावी असे वाटते. या कवितेचे काय झाले हे एक कोडेच आहे. नामदेवाची जी आहे ती कविता मात्र साधी आहे तुकोबाच्या अभंगातील काव्यात्मकता व तत्त्वज्ञान या दोन्ही गोष्टींचा जेवळ जेवळ अभावच तिच्यात आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. तरीपण तिच्यातील प्रेमळपणामुळे ती वाचणाऱ्याला निरंतर रमवील यांत शक्य नाही. “युगे अष्टावीस विठेवरी उभा” ही नामदेवांनी तयार केलेली नागरी आज महारी वीं झाली मद्रासद्वीप लोक म्हणत आले आहेत. या एका गोष्टी-

वरूनहि जनमनापराध त्यांची पकड सिद्ध होते. त्यांच्या अभंगाची भाषा शनैश्चरौ मारगी जुनी वाटत नाही. याचे कागज आज इतकीं शतके ते लोकांच्या जिह्वाप्रीं वसत आल्याने त्याचे आधुनिकीकरण आपोआपच होत आलं आहे. तरी देखील दावडा, पट्टियते, साबळे, आरव्य इत्यादि शब्द त्यांचा जुनेपणा सिद्ध करतातच.

‘नामदेव’ या नावाचे माधु आणि कवि महाराष्ट्रांत एकदर पाच होऊन गले, असें श्रीनामदेवचरित्रकार ज. र. आजगावकर यांचे म्हणणे आहे. एक सुप्रसिद्ध संत ७ शानदेश-निवृत्तिनाथाचे समकालीन असे नामदेव याच नामदेवाचे अभंग लोकप्रिय आहेत. याच्या काही अभंगात ‘नामा’, काहीत ‘नामया स्वामी’, काहीत ‘कश्याचा नामा’, व काहीत ‘विष्णुदास नामा’, अशीं नावे येतात, नाभार्जने आपल्या ‘भक्तमाला’ ग्रंथात व नगरीमेहता यांनी आपल्या ‘दारमाळा’ काव्यात याचा उल्लेख केला आहे. याचे गुरु तिसोबा म्हेचर हे होत. (२) दुसरे नामदेव विष्णुदास नामा या नावाने ओळखले जातात. याचे ओवीवद्द महाभारत प्रसिद्ध आहे. एकादशी माहात्म्य, तुलसीमाहात्म्य, उपमन्युची कथा इत्यादि काही स्फुट कविताहि याची आहे. महानुभावाच्या ग्रंथात ज्या नामदेवाचा उल्लेख आहे तो याचाच असावा असें वागते (३) तिसरे नामदेव नामा पाठक हे होत. हे शानदेशममकालीन काव्या पाठक याचे चिरजीव यांनी जैमिनीअश्वमेधानर प्राकृत ओवीवद्द रचना केली आहे. (४) चवथे नामदेव महानुभावपयी नामदेव होत ‘महिकावर्ताची चमर’ ह्या जुन्या ग्रंथात याचा उल्लेख आढळतो. (५) पंचवे नामदेव नामा शिपी या नावाने ओळखले जात. हे तुकोबाच्या पश्चान् झालेले एक सामान्य लेखक असून त्यांनी अनेक सतार्थी चरित्रे अभंगवृत्तात वर्जिली आहेत ‘नामा’, ‘शिपीनामा’, व ‘नामदेव’ अशीं आपली तीन नावे यांनी आपल्या काव्येतर पानली आहेत.

नामदेवाचा काळ म्हणजे एक प्रकारे मताचा काळ किंवा मताचा वसत काळच म्हटला पाहिजे वसनशूनून जसे सर्व पक्षी गेव्हा किंवा गाऊ लागतात, तसे या काळार्थील सर्व भगवद्भक्तांचे दिमते ते सर्वच अभंग करतात.

अठरापगड जातीचे हे सत होते. त्यात चोखोबा व बकासारखे महार होते, गोरोबा व राकासारखे कुमार होते, सावतासारखे माळी होते, नरहरीसारखे सोनार होते, जोगा परभारनडासारखे तेली होते, नामदेवासारखे शिपी होते, कान्होपात्रा जनाबाईसारख्या स्त्रिया होत्या, तर ज्ञानदेव सोपानदेवांमारखे ब्राह्मणहि त्यात होते. यापैकी काहीकाचा उल्लेख पूर्वी आला आहे. काहीकाचा येथे पेल पाहिजे. गोरोबा (तेरदोकीला राहात शके १२००चा सुमार) हे सर्वांत वयाने मोठे होते नामदेव हे कच्चे मडके आहे, असं त्यानीच जाहीर केले होते. मानी तुडवीत असताना यांनी आपल्या लहानशा मुलाला पायाखाली तुडविले. पण निह्मण्याच्या भडनात त्यांना त्याची टाढहि नव्हती ! यांनी काही अभंग लिहिले आहेत. परिना भागवत हे लोकाना 'परिना भागवत' म्हणत, म्हणून त्यांना हे नाव मिळाले. कोणी म्हणतात रुक्मिणीने प्रसन्न होऊन यांना एक परीस दिला होता, म्हणून हे नाव त्यांना प्राप्त झाले. हे प्रथम नामदेवाची निंदा करित. पुढे त्याचे ते चाहते बनले. सकलसंतगाण्यात याचे काही अभंग असून ते फार प्रेमळ आहेत. 'अणूमाजी राम, रेणूमाजी राम । तृणकाठी राम वर्ततसे' हा त्याचा अभंग सरस आहे. विसोबा खेचर (प्रथम वास्तव्य आळदी, पुढे अर्ध्या नागनाथ या गावी (समाधि शके १२३१ थावण शु. ११) हे नामदेवाचे गुरु. (जेथे नाही देव । तेथे ठेवी पाय । सर्वश सदैव । तूचि असशी) मर्वत्र ईश्वर आहे, अशा अर्थाचे त्याचे थोडेसे अभंग आहेत नामदेवाची बहीण म्हणा, दासी म्हणा, जनाबाई (समाधि आशान वय १३, शके १२७२) हिचे अभंग फारच प्रेमळ व बहारीचे आहेत. गाण्यात सुमारे तीनशे अभंग जनाबाईचे दिले असून, त्यापैकी बहुतेक सरस आहेत येग येग विटाबाई । माझे पदरीचे आई गंगा गेली सिंधुपारशी । त्यानें अन्हेरीलें तिसी ॥ नोवरीयामने वन्हाडिया सोड्या ॥ इत्यादि तिचे अभंग कातुली द्राक्षाप्रमाणे अंतर्बाह्य गोड आहेत. मगळवेढ्याच्या ज्ञाना नायकिणीची मुलगी कान्होपात्रा (काळ शके १३९० राखाड्याच्या मते) हिचा पाहुरगाचे ठिकाणी दृढभाव होता. तिचेहि अभंग चांगले आहेत. सांगते (समाधि शके १३३७ पुणताचे येथे हे कौदारो जरीं

जगले अर्शा मान्यता आहे) हे योगी होते. तत्त्वसार नावाचा त्याचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्याचे मुमारे पाउगरी अभंग गाण्यात आहेत त्यातील भाषा योगमप्रदाशतील असल्याने, अर्थाला जरा दुरोध वाटते. चोग्गोवाचा (मृ. शके १२६० वैशाख वद्य ५) घात घाली विडो आता चान्दू नको मठ हा अभंग प्रसिद्ध आहे. त्याचे अभंग बरेच असून सुंदर आहेत. ऊम डोंगा परि रम नोहे डोंगा । कारे भुळ्यासी वरिलिया सोंगा ॥ नरी डोंगी परी नीर नोहे डोंग । कारे भुळ्यासी वरिलिया सोंग ॥ चोग्गा डोंगा परी भाव नाही डोंगा ॥ ” हा त्याचा अभंगहि फार लोकप्रिय आहे. त्याची पत्नी सांयराबाई हीहि अभंग रचना करी देहासी विटाळ म्हणती सकळ । आत्मा तो निर्मळ शुद्ध बुद्ध-हा तिचा अभंग सुरेल आहे. चोग्गोवाची घाकटी बंदीय निर्मळा दिचेहि काहीं अभंग असून ते सोपे व रसाळ आहेत. साजनामाळी (मृ. शके १२१७ आषाढ कृ. १४) याचे थोडे अभंग गाण्यात आहेत. “कादा मुळाभाजी । अमघी विठाबाई माझी ॥ लग्ग मिरच्या कोथिंबिरी । अवघा झाला माझा हरि”-हा त्याचा अभंग त्याचे व्यक्तिमत्त्व दर्शविणारा नाही असे कोग म्हणेल ! नरहरी सोनार (मृ. शके १२२५ माघ वृ. १) हे पदरपुरात राहात असूनहि शिवभक्त असल्याने पाडुरगाचे दर्शन घेत नसत. पुढे एका गि-हाईकाने पाडुरगाचा करगोग करायला सांगितला व खुद्द देवाचे माप घेण्याची विनंती केली. तेव्हा डोळे झाडून नरहरीने माप घेतले ! त्यापेळी शकगच्या मूर्तीला आपण हात लावतो आहोत असे त्याला बाल त्यानी डोळे उघडले तर तो पाडुरग. पुन. त्यानी डोळे मिटले. तो शकगच्या स्वागालुगा ! तेव्हा त्याचो रानी पटली की, हरि व हर हे एकच आहेत. त्यानीहि काही अभंग लिहिले आहेत साळ्या रसाळ, बरमग कूर्मदास, कान्हो पाठक, मानुदास इत्यादि दुसरेहि सामान्य कवि व मत्त या काळात झाले. नामदेवानंतरच्या परंतु एकनाथ पूर्वजालीन बर्वांचा येथेच उद्देख करणे सोयीचे होईल. पैठणच्या बहिरभट किंवा नहिरा पिसा ऊर्फ जातवेड याने श्रीभागवताच्या दशमस्कंधावर पाउगलार मराठी ओवी टीका लिहिली असून, त्याच्याबद्दल बर्णनात्मक प्रतिभा चागली आढळते. यशोदेला इतर गोपिकांनी जा बळंतविडा

केला त्याचें वर्णन सरस आले आहे. नामा पाठक या कवीचे नामरत्नमाला, भरतभेट व अश्वमेध हे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. ग्रंथाचे ९७ प्रसंग अमून भाषा व रचना अगदी साधारण प्रनीची आहे. नामा पाठकाचा आज्ञा कान्हो पाठक हा ज्ञानेश्वराचा समकालीन असून, त्याचे काही अभंग व 'गीतासार' नामक एक लहानमं प्रकरण उपलब्ध आहे. चौभा कवीचे 'उग्राहरण' ओंरीवृत्तात असून, त्याची ओंवी थोडी विचित्र आहे त्याच्या ओंवीच्या चरणापैकी पहिल्या, दुसऱ्या व चौथ्या चरणाच्या शेवटी यमक असते व मधलाच तिसरा चरण निर्यमक असतो. उदा० "गीताचेन नादें । चरों विसरलीं स्थापदें । हरणीं नोडविलें कर्ण । तीये राहिलीं नादबोधें ॥ " मैराळ सतीदामु नांवाचा आणखी याच काळातील कवि असून त्याचें द्रोगपर्व उपलब्ध आहे. कान्हो निमलदास, भास्कर व नवरस नारायण हेहि एकनाथापूर्वांचे होऊन गेले. जोगा परमानंद तेली हा चार्शांचा गहगारा असून त्याने काही अभंग रचले आहेत. बका महार (मृ शके १२४० मात्र शु. १५) याचे काही अभंग आहेत.

या सर्व सतानीं समानतेचा व भगवद्भक्तीचा संदेश महाराष्ट्राला दिला. 'देव भावाचा भुवेल । याति कुळ नाहीं त्याला' अशी याची दृढ श्रद्धा होती. याची कविता भक्तिभावानें ओथवली असून, तिची भाषा साधी व गोड अशी आहे. ही साधु मडळी प्रेमळपणाचा पाऊस त्यावेळीं महाराष्ट्रावर पाडीत होती. यावनी अमल सुरू झाल्याने वेदील बनलेल्या बहुजनसमाजाला याची अभंगवाणी अमृतासारखी पचित् वाटली असेल. याची नम्रवृत्ति, समाधान, समभावना व साधुता हीं पाहून त्याकाळच्या लोकांना चिंतामणीचें आगर प्राप्त झाल्यासारखें वाटलें असेल. याच मडळींनीं सर्वत्र फिरून भागवतधर्माचा प्रसार केला, लोकांना पदरपूरच्या अध्यात्मपीठात एकत्र आणिले, आणि भावी स्वराज्याला ज्या ऐक्याची जरूरी होती त्या ऐक्याचा पाया भरमकम तयार केला. सताना निव्वळ टाळमुटे म्हणणाऱ्यांनीं या त्याच्या कामगिरीकडे दुर्लक्ष केलेलें दिसतें.

एकनाथ

आचार आणि विचार, आणि आणि घर्नेन यान मेळ साधगाच्या ज्या काही व्यक्ति आहेत, त्यांत संत एकनाथाचा प्रमाणे वराच वर लागेल. संसारांत राहून त्यांनी संत पदवी मिळविली. तुकाराम महाराजासारखे ते संसाराच्या कंटाळलेले नव्हते. संसार उत्तम प्रकारे करून त्यांनी आत्मकल्याण व लोककल्याण साधले. ज्या भागवतधर्माचा प्रसार त्यांनी केला, त्यात सर्व गोष्टी ईश्वराला आपण अर्पण फेल्या आहेत, अशा बुद्धीने जगात व्यवहार करायला सांगितले आहे. स्वतः नापांचे जीवन आणि संसार ही दोन्ही परोपकारार्थ होती. अतिथी-अभ्यागताला ते सदैव आसरा देत. ब्राह्मण महार हा भेद त्यांना कधी शिजला नाही. (तैमा काया वाचा मनै प्राणै । साधु वादला उपकारा कारणै । आपले पारखे म्हणो नेणै । उपकारु करणै सर्वासी ॥ (एक भा. ११ अ.) ब्राह्मणांकरिता शिजविलेले अन्न त्यांनी त्यांच्या महार पाहुण्यांना वाढले, एका महारासमवेत ते एकाच विठान्यावर झोपले, काशीहून रामेश्वराला गंगेची कावड ते घेऊन जात असताना त्यातील गंगोदक पाजून एका गाढवाचे प्राण त्यांनी वाचविले, गंगास्नान करून

१ एकनाथाचा जन्म शके १४७० (पांगारकरांच्या मते जन्म शके १४५५) व मृत्यु शके १५२१. हे पैठणचे राहणारे. याचे पणजे सुप्रसिद्ध संत मानुदाम (शके १३७०) हे होत. जनार्दनस्वामीजवळ यांनी शके १४८० मध्ये उपदेश घेतला. दत्तपरंपरा व भागवतपरंपरा अशा दोन परंपरा एकनाथांत एकवटल्या आहेत. दत्तपरंपरेप्रमाणे यांनी हिंदुमुसलमानात घेवशाचे प्रयत्न केले व भागवत परंपरेप्रमाणे भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. दत्तपरंपरेत शिव व विष्णु ह्या उपासना एकरूप आहेत नाथानी शानेश्वरीच्या अनेक प्रती मिळवून शके १५०६ मध्ये एक शुद्ध प्रत तयार केल

ते परत येत असताना एक यवन त्याच्या अगावर वारवार धुकला. तरी त्याची शांति दळळी नाही, या व अशा त्याच्या चरित्रातील काही हकिगतींवरून 'सर्वत्र समभाव' हे जे भागवतधर्माचे मुख्य लक्षण ते त्यांनी किती आत्मसात केले होते हे दिसते. ज्ञानेश्वरी, रामायण व भागवत या प्रथावर ते प्रयत्न करीत. आपापलीं कर्तव्ये करूनहि, ससारात उत्तम नागरिक या नात्याने राहूनहि, मनुष्याला आत्मोन्नति कशी करता येते हे त्यांनी उत्तम प्रकारे दाखवून दिले

ज्या क्षेत्रात एकनाथ राहात ते पैठण क्षेत्र विद्वत्तेचे आणि कर्मठपणाचे माहेरघर होते. शालिवाहन व आंध्र राजाच्या ह्या एका काळच्या राजधानीत विद्वत्तेचा व कर्मकांडाचा खूपच बडेजाय होता. पैठणाला त्याकाळी दक्षिणपंथी म्हणत. अशा क्षेत्रात राहून त्यांनी अत्यंत सोप्या अशा भागवतधर्माचा किंवा भक्तिप्रधान धर्माचा प्रसार केला हे विशेष होय "वेदात सिद्धात पाहता खटपट । वाउगा बोभाट नामात्रिण । नामें होय भुक्ति नामें होय मुक्ति । नामें वैकुण्ठ प्राप्ति सर्व जीवा," "नाम पाठ सोपा भोळ्या भाविकासी । मतवादीयासी न रुचे नाम" असा त्याचा ठाम सिद्धात होता आद्य शंकराचार्यांनी "सारुनि कर्मठतेचा विचारू" ज्ञान मार्ग पसरविला, असे नाथ म्हणतात. त्यातच थोडा बदल करून आपणाला असे म्हणता येईल की, "सारुनि कर्मठतेचा विचारू" एकनाथांनी भक्तिमार्गाचा किंवा भागवतधर्माचा प्रसार केला.

नाथांच्या काळी महाराष्ट्रात मुसलमान राज्यकर्त्यांचा अमल होता. उत्तरेकडील मोगल राजाचा कडवेपणा व क्रूरपणा जरी दक्षिणेतील ब्रह्ममनी राजान नसला, तरी मुसलमानी धर्माचा प्रसार करण्याचा त्याचा प्रयत्न चालूच होता अशा काळात हिंदुमुसलमानात ऐक्य निर्माण करण्याचा एकनाथांनी प्रयत्न केला हे त्यात भूपणावह होय सर्वत्र समताबुद्धीने वरणाच्या नाथांना हिंदुधर्म व मुसलमानी धर्म यात समता न आदळली तरच नवल हिंदु तुर्क सवाद, हापसी, फकीर, दरवेश इत्यादि त्यांच्या भारूडात ही समता स्पष्टपणे आदळते. आपापल्या धर्माचा मोठेपणा अहंकार बुद्धीने गाणाऱ्या एका हिंदु व एका तुर्क अशा दोन

मागमाचा सगळ्या काव्यमय भाषेत वर्णन करून, शेवटी शेवटीची मैत्री झाल्याच हिंदुतुर्कमहादात आहे हापसी मारुडात पुढील ओळी आढळतात —
 “ख्याल कीया मच्छलीवाले वळे । दर्याव धुंडे गोविंद महमद । खेळ खिलाने
 आभा महमद ॥ १ ॥ .. नडका घरफा कांहा वळे । खेले जमुना तीर महमद ।
 कम मामाकु मारिये वळे । राज्य हिया उपसेन महमद ॥ ” फकीराच्या मारुडात
 रामगहीमाचें ऐक्य पुढील शब्दात वर्णिलें आहे, “इजरत मौल मौल । सब
 दुनिया पालनवाला ॥१॥ सत्र घटमो साई बिराजे । करत ह्य बोलयाला ॥२॥
 जीन रूपसे है जगत पभारा । बोही सलाल अह्या ॥५॥ एका जनार्दनी निज
 वद अह्या । आसल बोही विन्पर अह्या ॥६॥ ”

मराठीत ग्रथरचना करावयाची शाश्वरापामून चालत आलेली परंपरा
 एकनाथानीं जोमानें चालू ठेविली. त्यांच्या भक्तिमार्ग बहुजनसमाजाकरिता होता
 त्या समाजाला संस्कृत भाषेचें ज्ञान नव्हतें तेव्हा तरी एकनाथ पैठणसारख्या
 संस्कृत पंडितांच्या नगरीन राहात असले आणि स्वतःचागले व्युत्पन्न पंडित
 असले, तरी त्यांनीं आपले ग्रथ ‘भाळ्याभोळ्या’ लोकांना समजतील अशा
 सुबोध मराठीत लिहिले. मराठीविषयीं त्यांना किती जाळजल्य अभिमान वाग्त
 होता तो भागवतातील पुढील अध्यावरून दिसून येईल “संस्कृत ग्रथमते ते
 महाकर्वा । मा प्राकृती काय उणीवी । नवीं जुनीं म्हणारीं । कैसेनि कवीं
 सुवगमुमनें ॥ कपिलेचें म्हणावें धीर । मा इतराचें तें काय नीर । वर्णस्वाद
 एकचि मधुर । दिसे साचार सारिलें ॥ जें पाविजे संस्कृत अर्थें । तेंचि लाभे
 प्राकृत । तरी न मनावया येथ । विषमचि तें कायी ॥ संस्कृतवाणी देवें क्ली ।
 तरी प्राकृत काय चोरापासोनि झाली । असोतु या अभिमान भुली । वृथा चोरीं
 काय काज ॥ ” इसगीताच्या प्रारंभी एकनाथ म्हणतात, ‘एका माक्षी हे महाटी ।
 जनार्दनमृपापरिपार्ठी । नि शब्दाच्या सांग गाठी । चिंमारीं मिठी घाडनी ॥ ”
 नि शब्दाच्या गोष्टी सांगणाऱ्या मराठीच्या सामर्थ्याविषयीं नाथाना किती विश्वास
 वाग्त होता तो या उताऱ्यावरून दिसतो

एकनाथानीं ग्रथरचना घरीच वेली. त्यापैकीं चतुःश्लोकी भागवत, हस्तामलक शुकाष्टक, स्वात्मसुर, आनंदलहरी, भागवताच्या एकादशस्कंधावरील टीका, रुक्मिणीस्वयंवर, पौराणिक आख्याने, भावायंरामायण, मताचीं चरित्रे, अभंग व भारुडे हीं मुख्य होत. चतुःश्लोकी भागवत हें मूळ भागवताच्या दुसऱ्या स्कंधाच्या नवव्या अध्यायात असून त्याचे ४५ श्लोक आहेत. नाथानीं त्याच्या स्पष्टीकरणार्थ १०३६ ओव्या रचिल्या नाथाचे गुरु जनार्दनस्वामी याच्याबरोबर हिंदूत असताना चंद्रावती नगरींत गुर्वाशेखरून त्यानीं ही सुरुवातीची रचना केली. हा छोगा ग्रथ अध्यात्मपर असून तो जनार्दनस्वामींना इतका आवडला कीं, त्यानीं त्याची तारीफ करून एकनाथाना एकादशस्कंधावर मोठा ग्रथ रचान्याम सांगितले. हस्तामलक हें आय शंकराचार्याविरचित १४ श्लोकाचें अध्यात्मपर स्तोत्र असून त्यावर नाथानीं ६७४ ओव्याचें विस्तृत भाष्य केलें आहे. “जग भासे जें सफळ । तो जगदात्माचि निपळ ।” अशा प्रकारचा छिडात यात मांडिला आहे. शुकाष्टक नाथाच्या लहान अध्यात्मपर अष्टकावर एकनाथानीं ४४७ ओव्या रचिल्या आहेत हीं छोट्टीं प्रकरणें आपापल्या परीनें मधुर असलीं तरी नाथाची कीर्ति अजरामर व्हायला त्याचें भागवतच कारणीभूत झालें आहे. भागवताच्या एकादशस्कंधांत ३१ अध्याय असून १५०० श्लोक आहेत नाथानीं भागवतधर्माचें भाष्य करण्याच्या हेतूनें त्यावर वीस हजार ओव्याचा प्रासादिक ग्रथ तयार केला. गुरुवर्णनात, भक्तिच्या स्वानुभव वर्णनात, ईश्वराच्या सगुणरुपाच्या वर्णनात, नाथाची काव्यशक्ति बघते, भाषेल ओज चढते, आणि ओवीच्या रचनेंत सफाई व नादमधुरता येते. या ग्रथाचा आरंभ पैठणात झाला असला तरी ग्रथाचा चार पंचमाश भाग कार्शीत तयार झाला. ग्रथाचा समाप्तिकाल विक्रम शके १६३० कार्तिक शुद्ध पीणिमा किंवा शालिवाहन शक १४९५ असा आहे. उपसहाराच्या शेवटल्या भागात नाथ महणतात, “जनार्दने नवल केलें । मूर्खाहार्तीं ज्ञान बोलविलें । ग्रंथीं परमार्थरूप आणिलें । वाटाणविलें एकादशा ॥ .. ग्रथ देवाम पाव्युत्पत्ती । म्हणोनि नुपेक्षावा पढिती । अर्थ पहावा यथाधी । परमात्मगिथनीं

निजनिष्ठा ॥...प्रथारंभ प्रतिष्ठानीं । तेथ पचाव्यायी सपादूनी । इतर प्रथाची करणी । आनडवनीं विस्तारिली ॥ ...भाळे मोळे विप्रयीजन । याचें करिता श्रवण पटण । हरिभक्त होती जाण । सन्मार्गी पूर्ण बहुत होती ॥ हे टीका तरी मराठी । परी ज्ञानदानें होईल लाठी । ऐसें निजमुगें रोलेनि गोठी । वृपादृष्टि पाहिले ॥ .. जनीं जनार्दन एक । जाणे तो मुटला नि शेख । हंचि नेणोनिया लोक । गुतले अनेक भयचर्त्री ॥ ” यात आपलें गुह्येप्रम, स्वभाष्येप्रम जसे त्यानीं व्यक्त केले आहे, तसेच जनीं जनार्दन पाहण्याचें प्रथाचें सारहि सांगितलें आहे. डॉ. श्री र. कुलकर्णी म्हणतात त्याप्रमाणें श्रुतरक्षणार्थ धर्म (श्रुतविश्वविकासाचे निश्चय) धर्मार्थ कर्म, कर्मदोष परिहागर्थ भक्ति, भक्तीच्या साफल्यसाठीं निष्काम कर्म आणि ब्रह्मप्राप्ति साठीं कर्मब्रह्माची एकरूपता नाथ-वाङ्मयानें उपदेशिली आहे.

भागवतधर्माची मुलभूता व सर्वसमाहृक्ता विराट करून सागत श्रवताना नाथ म्हणतात., “भागवतधर्माची ख्याती । सप्रेम आदरिता प्रीती । तेणें तुष्टोनिया श्रीपती । दे सेनहातीं आपणियां ॥ इद्रियें कोडिता न कोडिती । विषय साडिता न साडिती । पुढत पुढती बाधो येती । या लागीं हरिभक्ती घोतिली वेदें ॥ दारा सुत गृह प्राण । करावे भगवतासी अर्पण । हे भागवतधर्म पूर्ण । मुख्यत्वे भजन या नाथ ॥ न करिता नाना व्युत्पत्ति । सुगमोपाये ब्रह्मप्राप्ती । अखळें तारावया निश्चिती । भगवतें निजभक्ति प्रगट केली ॥ स्त्रीशूद्रादि आपवे । घातूनिया ये नावे । येकेचि खेपे स्वयें न्यावे । भजन भावे परतीरा ॥ भागवत धर्माचिये स्थिती काळीं मोळीं मराण्डि तरती । सुखोपायें ब्रह्मप्राप्ती । होय निश्चिती मकळिकां ॥ अध्याय दुसरा ॥ महाराष्ट्रातील अशिश्चिन बहुजन समाजाची काळजी नाथाना वाटत होती. त्यामुळें त्याच्या पार मार्थिक कल्याण करिता भक्तीचा मुलभ उपाय त्यानीं आपल्या भागवतात निवेदन केला आहे. सर्वाभूती भगवद्भाव हा भागवतधर्माचा आत्मा आहे, आणि तो अनन्य मर्यानें ईश्वराची भक्ति केली अमराना प्राप्त होतो असा नाथाचा निश्चय आहे.

नाथाचा सर्वांत मोठा ग्रंथ भावार्थ रामायण हा होय. याची ओवी सख्या चाळीस हजार असून, त्यापैकी २५ हजार ओव्या नाथाच्या व पंधरा हजार ओव्या त्याचा शिष्य गावत्रा याच्या आहेत. युद्धकांडाचे ४४ अध्याय झाल्यापर नाथाचे प्रयाग झाले व नंतर उरलेला भाग त्याच्या शिष्यवराने पुरा केला. हिंदुस्थानात रामप्रेमाला या काळात जणू भरती आली होती. कारण ज्या वेळी नाथ भावार्थ रामायणाची रचना करीत होते, त्याच सुमारास संत तुलसीदास आपल्या रामायणाची रचना करीत होते. कृष्णदास मुद्गल याचे युद्धकांड याच काळात लिहिले गेले. हा योगायोग विलक्षणच म्हटला पाहिजे. नाथाच्या रामायणातील वर्णने सरम व रमणीय असून जागोजागी अध्यात्मविचारार्ची सुंदर उपवने आहेत. मगठीत पौराणिक आख्याने नाथाच्या पूर्वी महानुभाय कवींनी गाइली असली, तथापि ती लोकप्रिय करण्याचे श्रेय नाथानाच दिले पाहिजे. नाथ काहीहि लिहीन असले तरी त्याची दृष्टि अध्यात्मावर असे, हे त्याचे वैशिष्ट्य होय. याचमुळे 'आत्मप्रबोध तो लक्ष्मण । भावार्थ तो भरत जाण । निजनिर्धार तो शत्रुघ्न आनंदविग्रही पूर्ण श्रीराम' असे ते म्हणतात. विवेक आणि विचार तसे विश्वामित्र व वसिष्ठ, त्यावाशी राम शत्रु व शात्रु शिकला. अशा पद्धतीने नाथांनी आपल्या रामायणाची अध्यात्मपर रचना केली आहे.

नाथाचे रुक्मिणीस्वरूप शके १४९३ मध्ये तयार झाले. त्याचे अठरा अध्याय असून, ओवी सख्या सुमारे दोन हजार आहे. "ये प्रधीचे निरोपण । जिवागिना होतसे लग्न । अर्थ पाहाता सायधान समाधान सात्विका ॥" असे याहि ग्रंथाचे आध्यात्मिक स्वरूप त्यांनी सांगितले आहे. श्रीकृष्णस्वरूप, रुक्मिणूत कृष्णनिंदा, रुक्मिणीची कृष्णप्रीति, सुदेवप्रेमण, द्वारकावर्णन, रुक्मिणीपत्रिका, विराह समारंभ इत्यादि प्रसंग यात आले असून ते बहारीचे आहेत. याच कारणाने हे आख्यान अत्यंत लोकप्रिय असून, त्याची पारायणे अनेकाकडून होत असतात. एकनाथाच्या पूर्वी नरेंद्र कवि (शके १२१४), नृसिंह कवि (शके १३२५), सतोपमुनि कृष्णदास (शके १४७५), कवि कृष्णडिंभ विराट, लक्ष्मीर

कवि व कवि मंडळीक एव्हान अशा महा महानुभावीय कवींची रक्किमणीरपवर विषयक काव्ये अगुनहि महाराष्ट्राचे प्रेम नाथाच्या रक्किमणीस्वर्गपरावर स्विगारले याचे कारण त्याचा साधेपणा. लोकाना पटतील अशा पद्धतीने नाथानी विविध प्रमग यात वर्णन करून, शिष्याय त्याना आध्यात्मिक बैठक मिळवून दिली आहे. नाथार्ची धुन, प्रल्हाद, उपमन्यु व मुद्रामा ही छोटी आख्यानेहि भाविकाच्या नित्यपाठात आहेत. आख्यानक कवितेच्या जनर्राचा मान महानुभावा कवींकडे जात असला तरी ती लोकभोग्य व लोकप्रिय वनविष्याचें श्रेय नाथानाच दिलें पाहिजे.

नाथाच्या मारुटात (बहुलूट) तत्कालीन महाराष्ट्राची परिस्थिति उत्तम प्रकारे दिसते. पंधराव्या शतकातील महागष्ट कृती बहुविध प्रकारचा होता याचे शान या मारुडावरून होणे. ही मारुडे सुमारे तीनशे असून, त्यात सन्नाशेच्या वर विषय आले आहेत. यात विनोद, चमत्कृति, अद्भुतपणा, अध्यात्मवाद, सामाजिक चालीरीतीवर टीका, उपदेश याचें मिश्रण आहे. यातील भाषेचे स्वरूपहि मिश्र आहे. एकनाथी भागप्रतात उर्दु शब्द क्वचित्च येनात. परंतु अर्जुनास्त, ज्ञानचिह्नी, ताकीदपत्र, हापसी मारख्या मारुडान तत्कालीन प्रचलित अने शब्द उर्दु शब्द आले आहेत. डौर, नानक, जोगी, फकीर, दरवेश, हापसी, जोगवा, वेसकर, महारीग, चौपदाग, गोपाल, वामुदेव, जोशी, जगम, माळी वाच्या, पोषट, पिंचू, टिटवी, विंगळा, चौपडा इत्यादि जे वेगवेगळे विषय या मारुटात आले आहेत, त्यावरून त्याचा व्यापकपणा स्पष्ट होईल. कृती विविध प्रकृतीच्या लोकार्शी नाथ ममरम होऊ शकत असत हेहि या मारुडावरून दिसते. नाथाना सर्व लोकात सर्वा मभावांने नादगागा महापुरुष दिसतो. कोणाचा निरस्कार नाही, कोणाचा द्वेष नाही, अशा महानुभूतीच्या भावांने नाथानी ही मारुडे गाईर्नी अर्त "वैकुंठीचा दाग्यंटा" सर्वांना उघडा केल्याचें जाहीर केलें आहे नाथाच्या ठिकाणी विनोदबुद्धि भरपुर असल्यानेच ते सर्वांशी समस झाले, याचाहि प्रत्यय या मारुडान जगोजर्गी जी विनोदी वर्णने आहेत त्यावरून येतो. ही मारुडे वाचेमुग्ळ्या, गौवळी, भगडी, वामुदेव

वगैरे मडळी अजूतहि अनेक ठिकाणी म्हणताना आदळतात या गोष्टीवरून ती किनी लोकप्रिय आहेत तें कळतें या सर्व भारुडात 'दार उघड ज्या दार उघड' या शब्दांनीं मुरू होंगारे आदिमायेवरील भारुड अत्यंत ओजस्वी आहे. काहीं भारुडात आध्यात्मिक कोडी आली आहेत. त्यामुळें तीं कळायला अग्रघड वाटतात मत्वर पाव ग मला, भवानी आई रोडगा घाहीन तुला, कान्होंरा नवल सागतो गोष्टी । एक वृक्ष दृष्टीं देखिला तयाजरी सृष्टी-साग्गीं भारुडें या सदरारालीं येनात. नाथानीं काहीं अभग व पंदेहि रचिलीं आहेत. मन रामीं रगलें, असा कसा देवाचा देव बाई ठकडा, तें मन निष्ठुर का जेले इत्यादि पंदें व 'नाम वदता हे वैररी, चित्तघावे विषयाजरी', 'नाम मुलीं गाता विषयाची वार्ता, नोहेचि सर्गधा गातयासी' इत्यादि अभग वारकरी मंडळींत रूढ आहेत. नाथाच्या कवितेंत ज्ञानदेवाचा प्रतिभाप्रियम नसला, तरी तींत प्रसाद, शुचिता, प्रेमळपणा व अर्थाची पौढी ही भरपूर आहेत.

एकनाथ पचायतनात एका जनार्दन, रामा जनार्दन, जनी जनार्दन, विठा रेणुकानदन व दासोपत याचा अतर्भाव होतो त्यापैकीं एकनाथाचा विचार वर आपण केल्याच आहे. रामा जनार्दन याची रचना काहीं फारशी प्रसिद्ध नाही. 'भारती ज्ञानराजा महाकैवल्य तेजा' ही त्याची आग्ती मात्र वारकरी संप्रदायात सर्वतोमुलीं झालेली आहे. जनीजनार्दनाचा (शके १५२३) निर्विकल्प ग्रंथ उर्फ उद्धवबोध हा सुमारें सातशे ओव्याचा ग्रंथ असून त्यात कृष्ण व उद्धव याच्या सवादाच्या रूपानें माया, ब्रह्म, जीवशिव, सगुणनिर्गुण इत्यादि विषयाची चर्चा आली आहे. विठा रेणुकानदनाची कविता कोठें ऐनिवात नाही या पचायतनात एकनाथाच्या खालोखाल जर कोणता मोठा कवि झाला असेल तर तो दासोपंत (शके १४७३ ते १५३७) हाच होय हा नाथापेशा वयाने लहान असून जोगाईच्या आभ्यास राहात असे यानें दोन तीन लाखावर कविता लिहिली आहे असें म्हणतात. गीतार्णव, पदार्णव, गीतार्णवबोध, अवधूतराज, प्रथराज, पंचीकरण इत्यादि सुमारे पन्नास लहान मोठे ग्रंथ यानें लिहिल्याचें धुळ्याचे शकरराव देव यानीं प्रसिद्ध केलें आहे. गीतार्णवाच्या सव्यालास ओळी असून,

त्यात गीतेचे तत्त्वज्ञान अगदी सोपे कम्बन सांगण्यात आले आहे. गीतार्णवात दिग्ब्रह्मानुचक्र, दिग्ब्रह्म किंवा दाम अग्ने लेखकाचे नाव आढळते. दामाचे ल'हानी दासोपत बनविले. गीतार्णवान सर्वत्र लेखकाचा आत्मप्रत्यय व स्वतंत्र निव्दाय भागा दिसतो. " न पाहे श्रोतयाचें वदन । न करी भाष्याघरें विवरण । स्वस्वानुभवे ह मनन । म्हणोनि सयात्री ॥ आह्वेले तेणें आह्वकारे । मानैले तेणें ध्यावें । नावडे तेणे नेयावें । टोही धरणी ॥ स्वसाप्रदायिकु जे योगी । यया मननाचे विमार्गी । टीका हे तयानि जोगी । तेही आह्वकारी ॥ स्वानुभवचि वेधियें प्रमाण । स्वानुभव हेंचि साधन । अन्यत्र शास्त्रधवण । तैस नव्हे ॥ प्राकृत म्हणोनि दूषिनी । तेचि यया शना वचिती । भागानि केवळ भजती । ते मूर्ख की ना "—अशा प्रतिशोत्तराने आपल्या गीतार्णवाची रचना दासोपतानी केली आहे. दासोपताचा प्रथमराज हा प्रथम रामदासाच्या दासबोधचा पूर्वावतार म्हणता येईल. याची आठ प्रकरणे असून ओवीसख्या धाराशे आहे. गुरुलक्षणें, असच्छिष्य, अध्यात्माची मही इत्यादि यांनील प्रकरणें दासबोधातील असल्या प्रकरणांसारगीच आहेत. समर्थाना प्रथमराजासून दासबोध रचण्याची स्फूर्ति मिळाली अमण्याचा समर्थ आहे. दासोपताचीं पदे सहस्रावधि असून तीं भावपूर्ण व रमणीय आहेत. या पंचायतनाचें दत्तोपामना हें जें वैशिष्ट्य आहे, त्याला अनुरूप अशीच पदे दासोपताचीं आहेत. वाटु पाहता वेळ जाहला वो चाईये । श्रीदत्तु गुतला फोटें अजुनि का नये ॥४०॥ बहु दिवस नमले सलये, मी काये करू । मेदी नये अवधूतु याचे पाय धरू ॥४०॥ इत्यादि पदांनील आर्तता व प्रेमळपणा पाहिला की नामदेवाची आठवण झाल्याखेरीज राहत नाही.

एकनाथ पंचायतनातील कोंगत्याहि कवीत उत्कट प्रकारचा प्रतिभाविलास आढळत नाही हें खरें आहे. काव्याकडे ते कलाविलासाच्या दृष्टीने न पाहता उपदेशाचें एक साधन म्हणून पाहत असलेले स्पष्ट दिसतात. महाराष्ट्रातील सर्व जातींच्या लोकांना ईश्वरप्राप्तीचा भक्ति हा मुलभ उपाय त्यांनी दाखविला आणि महाराष्ट्रातील मुसलमानांच्या राजवटीत जितकें धर्मिक्य त्यांना करता आलें तें तें त्यांनी केलें. " कगना बुद्धीचा प्रकाश । अवघा देव हा उपदेश । परतु

चित्तदानदल्हरी नावाची अकरा हजार ओव्याची टीका लिहिली असून, ती बरीचशी शानेश्वरीला घडून आहे. शंकराचार्यांच्या योगानुभवकारादि यांना दोन हजार ओव्याची टीका मराठीत घेऊन आहे. रगनाथ निगडीकरांना योगवासिष्ठमार (शके १५८४) नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. नाशिक जिल्ह्यातील कृष्ण याशस्वती (मुमारे शके १५००) व मधुकर करि या दोघांनी मिळून कथासत्यत (शके १५४५) नावाचा मुमारे चाळीस हजार ओव्याचा ग्रंथ लिहिला आहे. यात भारत, मागयत व इतर पुराणें यातील कथा मनसीक्षपणें सांगितल्या आहेत यातील पूर्वार्ध कृष्ण याशस्वतीचा असून उत्तरार्ध मधुकर करीचा आहे. पुनरच्या लोलिवरानांना (शके १५०० ते १५७०) वैद्यकीय व रत्नकलाचरित्र हीं काव्ये रचिली आहेत त्यानदेशातील महालिंगदास (शके १४४७ ते १४८६) यांना अश्वचिकित्सा मित्रा सालिहोन नावाचा अश्वपरीक्षेवर ग्रंथ लिहिला असून त्या शिष्या सिंहासनवृत्तिशी (१४८७), वेताळ पंचमिशी (१४८६), पचोपा ख्याज इत्यादि पत्रपत्र कथाग्रंथ रचिते आहेत याचाच चांगळ्यानीति नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे प्रेमदास या कवींना कालगमना या विषयावर 'मूळस्तंभ' नामक ग्रंथ लिहिला असून, नरसिंह कवींना 'सामुद्रिक' शास्त्रावर ग्रंथरचना केली आहे एकनाथाच्या काळी घमेंतगहि कांहीं ग्रंथ तयार होत होते त्याचा हा पुरावा म्हणता येईल श्री अमृतानंददत्त योगगज टिळक (ओव्या ३३०) हा योगविषयक गुरुशिष्यसंवादात्मक ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ प्रत्यक्ष दत्तात्रेयांना अमृतानंदाला सांगितला व त्याने तो लिहिला असा भाव यात आहे.

आगखी एका ग्रंथाचा उल्लेख केल्यावाचून एकनाथाच्या काळाचे स्वरूप पूर्णपणें लक्षात येणार नाही. हा ग्रंथ सुप्रसिद्ध गुरुचरित्र (शके १४८० मुमारे) होय. याच्या लेखकाचें नाव सरस्वति गंगाधर साखरे (जन्म मुमारे शके १४५०) हें होय या ग्रंथात श्रीपाद वल्लभ व नृसिंह सरस्वति (शके १३८० मुमारे) यांच्या लीला व इतर तात्त्विक विवेचन आले आहे याची ओवीमख्या सात हजार असून अध्यायसंख्या त्रैपन्न आहे गेली चारसो वर्षे झाली या ग्रंथावरील

महाराष्ट्रीयाने प्रेम व आदर याना सागळी भरतीच येते आहे. एकनाथाच्या मारुडारून जशी तत्कालीन हिंदुमुसलमान मिश्र संस्कृतीची व अठरा पगड जातीची कल्पना येते, तशीच प्रस्तुत प्रथांवरूनहि येते. यवन, शबर, रजरु, माग, वैश्य, ब्राह्मण, वेदया इत्यादिकांच्या ज्या कथा गुरुचरित्रात आल्या आहेत. त्यांवरून, हिंदुमुसलमानाना व हिंदूतील सर्व जातींना समत्वाच्या एका धाग्याने बांधण्याचा प्रयत्न कसा करण्यांत आला आहे तो ठिमतो. दत्तसंप्रदायातील लोकाना हा ग्रंथ केवळ कल्पतरुप्रमाणे वाटतो.

याच काळात मराठीभाषेचे व लिपीचे रूप बरेच पालटले. बारावे शतकापर्यंत महाराष्ट्रात पृथ्वी भाषेचा प्रचार पुष्कळ होता. या काळात मात्रा अक्षरांच्या मागे न देता, डोक्यावर देण्याचा प्रघात मुरु झाला. पळसदेवाच्या शिलालेखातील (शके १०७५) तीन शून्याची ई, त्रिकोणी ए, तीन उभ्या रेखांचा ण ही अक्षरे आता अक्षरांचे मागे पडली. जेया, तेया, याचेंबद्दल जया. तथा हीं रूपे आलीं. म्हणौनि, वाचौनि, करौनि, हीं धातुमाधित अक्षरेहि मागे पडलीं. आयिचिना, होति नेदखे, पूजिजति वगैरे क्रियापदे नाहींशीं डोक लागली. चौश्या शतकातील सुप्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळामुळे महाराष्ट्रातील बरेच लोक उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे गेले. दुष्काळ संपल्यावर ते जेव्हा परत आले, त्या वेळीं त्यांनी आपल्याबरोबर काहीं खेळाचे प्रकार व तदनुषंगानें कानडी, तेलगु, ब्रज वगैरे भाषातील अनेक शब्दहि आणिले. “औडक चौडक दामाडू । दामाडूचे पचाडू, ” ‘आटकमाटक चत्रे चाटक, ” “अडगुलं मडगुल, सोन्याच कडगुल, ” थकट-लेंट-मुंड-नार इत्यादि खेळात व खेळाच्या परिभाषात कानडी-तेलगु वगैरे भाषांचे रूप मराठीत प्रतिबिंबित झालेले आढळते. याच काळापासून फारसी भाषेचाहि पुष्कळच परिणाम मराठी भाषेवर झाला. देवगिरीचे राज्य नाहीसे होताच मुसलमानांची सत्ता इकडे प्रबळ होऊन, तिचा भाषेवर खूपच परिणाम झाला. जाधवांचे राज्य इ. स. १३१२ मध्ये समाप्त झाले बहामनी राज्य इ. स. १३४७ ते १४९० पर्यंत चालून पुढे त्याची शकले होऊन पाच राज्ये झालीं. विजापूरच्या इब्राहिम आदिलशाहा (इ. स. १५५५)

यानें दरबागत मराठी भाषा सुरू जेली, असें असलें तरी मराठी वाङ्मयाची या काळात पिछेहाटच झाली 'महागष्ट सारस्वतकार' म्हणतात त्याप्रमाणें अर्जुनाराच्या फियादी काजीपुढें जाऊन त्याचा फैसला किंवा इनसाफ होऊ लागला गडकन्याचे नाईक पायीक, पाटील हे जाऊन त्यांच्या ऐवजी विल्लेदार व हवालदार आपल्या शिलेदार जमादागसह फौजेचा अमल करू लागले जे सुप्तसुप्त लोक होते व ज्याचा राजकीय बाबीशीं सगळें नव्हता त्याचे येथे देग्योल मेजवान्याच्या वेळीं आतपनाजी होऊ लागली व मेवामिठाई व गुलाबी अत्तर हीं त्यांना लागू लागली पूर्वी सगळें, पाया त्रिभुजा हीं वारें पुगत. त्यांची जागा ताऊन, टोल, ताशे व मफें यानीं घेतली व साखरभातामाख्या मुसलमानांची नकल वलेल्या पकाटाचा इकडील खाद्यपदार्थांत प्रवेश झाला गजकल्यांची भाषा मफाईनें लिहिणें व प्रोलणे ही एक घोरपणाची व अभिमानाची गोष्ट वाटू लागून वरच्या दर्जांचें लोक मुसलमानी भाषेचा अभ्यास जोगनें करू लागला यामुळें त्यांच्या मराठी वाक्याची रचना फारशी भाषेतल्या वाक्याच्या लक्षणीपर जाऊ लागली. मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें, नवड १८ लेखाक ३६७ च्या पुढील उताऱ्यावरून फारशी भाषेची छाप शरें १५१९ च्या मुमारास मराठीवर दिनी पडली होती तिची कल्पना येईल अत्र रसतखाने राजश्री बाबाजी गणे भोगले दामगोळतहू विज्ञानेनु कारकुनी हाल व इस्तकवाल व मोकदमानी कमवे पेडगोळ पा पाडपेडगोळ विज्ञान सुप्र समान तिसैनु व तिमामया दरवत्र इनाम ब्रल घर्माडाऊ वे ॥

गमेन्वरभट्ट दिन नारायणभट्ट चिंतामणीभट्ट दिन वाळभट्ट सेकिन आरबी मुद्दगल इचा जमीन दर सनाद प्रज गमजी चिंत्तलटाणा गजशरायनी चावर सवा पदमो नवलयाती व महमुद कुलवार कुलकानु दिधले असे दुमालो कीत अवलादी अपलादी चालो दीजे दर हर साल खुदखताचा उजूर न कीने तुग्ही तालीक येऊनु असली खुर्दगिन इनामदार मजकुरापासी दाच मोर्नु

तारीख २५

माहे जमादिलोवल

माहे जमादिलोवल^१

अशा रीतीने सर्व सृष्टि जरी तुर्की पेद्दाव पेद्दल्यासारखी झाली होती, तरां देखील गोघळ, कथा, कीर्तने वगैरे सारख्या घरगुती चानर्तीत व धर्मग्रंथांत मराठी भाषा बरीच निर्मळ राहिली. मगतर, जादुटोणे घासग्रंथींचीं टिपणें, औपधीपचाराच्या नोंदी व बाडे ही निर्मळ मराठींत लिहिलीं जात. औपधी प्रघात विठ्ठल गलाडूच्या रसरलदीपाची (शके १४००) भाषा शुद्ध मराठीच आहे. चायकारी आपलीं गाणी, ओव्या, कहाण्या, भूपाळ्या, आरत्या यांचा वेप अस्सल मराठीच चालू ठेवला.

१ हिजरी सन ९९८ च्या प्रस्तुत धर्मादाय इनामपत्रान बाबाजी राजे भोंसले यांनी आपल्या वर्तमान व भावी कारकुनांना व मुकादमाना वजावले आहे कीं, रामेश्वरभट विन नारायणभट व चिंतामणभट विन बाळभट यांना कोणत्याहि प्रकारचा अडथळा न आणतां त्यांचेकडे इनाम चालू ठेवावें व मूळ खूर्दखत इनामदारांना घावें. या इनामपत्रात साकिन (राहणारा) अक्लादअफलाद (वंशपरंपरा) रस्तखाना (बचेरी) अज (पाखन) बजानब (कडे) दामदोलतहू (त्याचे राज्य चिराडु असो) विदानंद (जाणोत) हाल व इस्तकबाल (विद्यमान व भावी) विन (पुत्र) इत्यादि शब्द फारसी अहित.

मुक्तेश्वर^१

मुक्तेश्वरानीं आपले सुप्रसिद्ध आजोबा एकनाथ याची आग्र्यानक-
कवितारचनेची परंपरा पुढे चालवून, तिची यशस्वी वाढ केली एकनाथानीं
मागार्थ रामायण, रुक्मिणीस्यार, ध्रुव, प्रल्हाद, उपमन्यु, सुदामा इत्यादि
कथानकपर जिना आख्यानक काव्ये लिहून तीं चांगलीं लोकप्रिय बनविणीं होतीं.
मुक्तेश्वरानीं त्यांच्याच पावलावर पाऊल टाकून आपली कविता लोकादगम पात्र
केली. त्यांनीं सक्षेप रामायण, मुक्तेश्वरी भारत, हरिश्चंद्राख्यान, शतमुख
रावणघाख्यान, शंकरभासनाद, श्रीएकनाथचरित्र इत्यादि कथामूलक काव्ये रचून
पौराणिक कथा आत्रालवृद्धांच्या आत्रडीच्या बनविल्या. भगवद्गीता-टीका या
सारख्या टीकाग्रंथहि त्यांनीं लिहिला. मुक्तेश्वर काव्य त्यांच्या रचनाकालासमन
आत्रनागायत उत्तम काव्याच्या सदरात पडत आले आहे. “श्रीमुक्तेश्वर कविवर
यातें कोण न शुभेच्छु वदील । वरी लक्ष जयाचें, यश ज्ञाचें मव्य जेवि मंदील.”
असे कविवर्य मोरोपतानीं आपल्या सन्मणीमालेत मुक्तेश्वराविषयी जें म्हटलें आहे,

१ मुक्तेश्वराच्या निश्चिंत जन्म, मृत्यु, गृहस्थिति, शिष्टण वगैरे माहितींना अभाव
आहे. त्याचा अदाजी जन्मकाल शके १५२१ असून मृत्युकाल शके १५७१ आहे.
एकनाथांच्या गोदा नावाच्या मुलीचा हा मुलगा. बापाचे नाव चिनामणी शास्त्री
मुक्तेश्वराचें खरें नांव मुद्गल. स्वतःच्या इष्टदेवतेचें नांव मुक्तेश्वर हें त्यांनीं पुढें स्वतःचें
दोषण नांव म्हणून धारण केलें. लीला विश्वर ऊर्फ दशनेत्र हेंच त्यांचे गुरु लीला
विश्वर म्हणजे मुक्तेश्वरांचे आर्शनाथ असून जें मानण्यात येई तें निराधार अनस्थाचें
अ का. प्रियोदकर यांनीं आपल्या मुक्तेश्वरकृत आदिपर्वाच्या अधिकृत प्रणीत दाखविलें
आहे. मुक्तेश्वर राहणारे पैठणचे परंतु त्यांचे वंशज तैरवाड (जुरूंदवाडवळ) राहतात.
मुक्तेश्वराचें वृंदावन तेंचच नदीकाठी आहे

त्यावरून रसिकांच्या उड्या मुक्तेश्वरी काव्यावर किती व कशा पडत असत हे वळून येते. लालित्यपूर्ण, भावपूर्ण, प्रामादिक परंतु आकर्षक काव्य कसे रचवें याचा नमुना म्हणजे मुक्तेश्वरी काव्य होय. काव्यरचनेपासून एखाद्या कवीच्या आनंद होत अमला, त्यातील कलाविलास, स्वभावरेखन, प्रसंगवर्णन यांनी तो खुलत असला म्हणजे विषय पौराणिक का असेना, त्याचे काव्य लालित्यपूर्ण व प्रामादिक बनते. काव्य रचीत असताना मुक्तेश्वरांच्या मनाची अशीच स्थिति असावी पौराणिक काव्यरचनेने स्वतः कवीला व याचकाला काय पुण्य मिळावयाचे असेल ते मिळेल. परंतु मुक्तेश्वरांचा त्या गोष्टीवर भर नाही. “मुक्तेश्वर कवीची बाणी । नवरसरसे सुगणी । तृप्त करी सुख भाजनी । श्रमगद्वारे संताते (विराटपर्व १००-२)” यात म्हटल्याप्रमाणे नवरसात्मक काव्य रचण्याकडेच त्यांचा ओढा विशेष होता. याचमुळे त्यांच्या काव्यात अध्यात्माची खटपट या तत्त्वज्ञानाची रुक्ष चर्चा ही नसून रसात्मक कथांचे प्रामुख्याने आढळतात. मोरोपंत शब्दांशी खेळण्यात-कचित् कसरत करण्यातहि-धन्यता मानीत. मुक्तेश्वर भावनांशी खेळण्यात कृतार्थता मानीत. मुक्तेश्वरी ओव्या साध्या पण मनोहर बनल्या आहेत याचे हेच कारण होय. संस्कृत न जाणणाऱ्या बहुजनसमाजाकरिता आपण देशभाषेत काव्य करित आहोत, याची जाणीव मुक्तेश्वरांनी सतत ठेविल्यामुळे त्यांची कविता सुलभ तसेच सुरत झाली आहे.

मुक्तेश्वरांच्या सर्व काव्यात त्यांचे भारत अत्यंत लोकप्रिय आहे. मुक्तेश्वरी भारतापूर्वी नवरसी नारायणकृत महाभारत, विष्णुदासनामा यांचे महाभारत ही लोकांच्या माहितीची होती. तथापि ती काही रसिकांच्या आदरास पात्र झाली नाहीत. मुक्तेश्वरांचे भारत मात्र तयार होताच त्यांचे अपूर्व स्वागत झाले. असले स्वागत पुढे मोरोपतांच्या आर्याभारताचे झाले. परंतु भावनोत्कटता व सापेक्षता या दृष्टीने मोरोपतांच्या भारतापेक्षा मुक्तेश्वरांचे भारतच श्रेष्ठ ठरेल. “मोरोपंतापेक्षा मुक्तेश्वरांच्या काव्यात ईश्वरीप्रसाद ज्यास्त दृष्टीस पडून त्याची काव्यप्रतिभा तत्त्ववर्णनप्रतिमेप्रमाणे सर्वत्र उज्वळ दिसते. मुक्तेश्वरी भाषा साधी गोड व सरळ आहे. पंताची ऐटदार, पाचापेचानी भरलेली व खुचीदार आहे...

मुक्तेश्वराचे काव्य द्वाक्षापात्राच्या वर्गात मोडणारे असून पनाचें काव्य नारिकेल पात्राच्या वर्गात मोडेल ... जेव्हातल्या श्रीमंत पाटलाची शहाणी आणि भावार्थी नायको आणि शहरातल्या साधारण कारकुनाची हुशार आणि पक्की वस्ताद नायको ह्यांच्यामध्ये जें अंतर असतं, त मुक्तेश्वर व मोरोपंत यांच्या काव्यात दिसून येतं” -असे जें कै. प्रो. श्रीधर निष्णु पगडपे यांनी म्हणलें आहे तें सर्वस्वी योग्य आहे. मोरोपताचें लघु शब्दचमत्काराकडे असे तर मुक्तेश्वराच अर्थमाधुर्याकडे.

मुक्तेश्वरां भारतापैकीं आदि, सभा, वन, विराट, सौप्तिक व शांति हीं सहाच पर्वे उपलब्ध असलीं तरी त्यावरून मुक्तेश्वरा काव्याची योग्यता उत्तम प्रकारें अश्र्माविता येने “मुक्तेश्वर कवीची वाणी। व्यासाश्रये चामके (वनपर्व १० २)” असे कवि स्वतः म्हणत असले तरी अगदी स्वतंत्र वाटेल अशा पद्धतीने त्यांनी आपल्या भारताची रचना केली आहे अनेक ठिकाणी त्यांनी व्यासाच्या कथाना अजिबात वाट दिली आहे किंवा त्या अत्यंत सक्षेपानें सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थ मूळात वनपर्वान्ते ३१५ अध्याय असून, त्याचा माराश मुक्तेश्वरांनी अवध्या १८ अध्यायात आणिला आहे सुदेव पुरोहितानें दमयंतीला तिच्या दोन भुज्यामध्ये असलेल्या रत्नवर्ण तिलावरून ओळखिली अस मुळात वर्णन आहे मुक्तेश्वरांनी तिच्या कपाळार असलेल्या अमूल्य मणानें सुदेवानें तिला ओळखिली असे वर्णन केलें आहे मुळातील मार्कंडेय समस्तपर्वान्च्या १८२ ते २३२ अध्यायाची ओळख मुक्तेश्वरांनी अवध्या तीन ओव्यात केली आहे अष्टावक्र, श्येनकपोती, सोमक, च्यवन, सागर, इत्यादि कथा त्यांनी अजिबात गाळल्या आहेत. द्रौपदीचा धामा ऐकून कृष्ण शय्येवर, रुक्मिणीला सोडून उठला असे मुळात वर्णन आहे परंतु मुक्तेश्वरांनी तो जेवत असताना उठला असे घिंगईचे वर्णन केले आहे याशिवाय अनेक ठिकाणी अगदी स्वतंत्र वर्णने त्यांनी केली आहेत. नलोपाख्यानपर्वान्तील नलदमयंतीची वर्णने अत्यंत बहारीची व स्वतंत्र आहेत. काम्यवर्णनांतील मोहनाचें वर्णन असेच सरल व स्वतंत्र आहे. मुक्तेश्वरां भारतात जगोजागी आलेली सृष्टिसंज्ञ्यांची वर्णने मनोरम आहेत जुन्या मराठी कवितेत निसर्गाची वर्णने नाहीत, असें म्हणणाऱ्यांनी

महानुभाव कवि नरेद्र व श्रिययं मुक्तेश्वर याची काव्ये वाचल्यास त्यांचा भ्रमनिगस होईच. मुक्तेश्वरी वर्णनात एकच दोष आहे आणि तो भ्रमजे फालविपर्यायाचा. स्वतःच्या काळातील युद्धरीति त्यांनीं भारतकालात लागू केली आहे. दुष्यन्त-राजाच्या अमलाखालील लोकात त्यांनीं इग्रज, फिरगी, हवशी याचा समावेश केला आहे. ऋतुपर्ण राजाकडून भास्कराचार्यांच्या लीलावर्णाच्या आधारे वृक्षाच्या पानाची गगना करविली आहे तर जामूतवाहनाचा पाड्याच्या फाळी उल्लेख केला आहे. या दोषावरून मुक्तेश्वरगंच्या काळातील परिस्थितीवर प्रकाश पडत असला, द्रौपदीवस्त्रहरणासारख्या प्रसंगी महाराष्ट्रातील अनेक पंथांचीं वस्त्रे वर्णन करण्यात त्यांचा चौकसपणा दिमत असला, तरी ते दोषच होत.

मुक्तेश्वरी भारतात अनेक आख्यान केवळ अपूर्व आहेत. आदिपर्वातील दुष्यन्तशकुंतलाख्यान, वनपर्वातील नलदमयनी आख्यान व सावित्रीआख्यान, समापर्वातील जरासध्वधारख्यान व वस्त्रहरणप्रसंग ही काव्यदृष्ट्या वदारीची आहेत. यातील पात्रांचे स्वभावरेखन, रसपरिपोष, अध्यायाचे आकर्षक व भावनोत्कट शेट व इतर वर्णने ही उत्तम साधली आहेत. द्रौपदी, शकुंतला, दमयंती, इत्यादि स्त्रियांची मुक्तेश्वरानीं काढिलेली शब्दचित्रे केवळ अविस्मरणीय आहेत. वनपर्वात धर्मराजाच्या साधुवृत्तीची हजेरी द्रौपदीने पुढील शब्दात घेतली आहे:-
जेणें पात्रिजे परम दुःख । काय ते साधुवृत्तीचें सुख । धैर्य उपहासिती लोक
भ्रंशती दीनें अशक्तं ॥ टाकिशी रायाचे धर्म । तोचि रायाते अधर्म । शातीनें
कलेश परम ! जुदुव्हेसी भोगिशी ॥ व्यग्रहारीं शाति नये कामा । परमार्थं क्रोध
नाशो धर्मा । जेथे ज्याचाचि महिमा । ते तेथेंचि योजवें ॥ उर्वशीच्या
प्रलोभनाना दाट न देणा-या अर्जुनाचे स्वभावरखन अंतर्च चागले झाले आहे.
अलंकाराच्या दृष्टीनें मुक्तेश्वरानीं मारवाडी स्त्रिया ज्याप्रमाणें म्थत चें सर्व शरीर
अलंकारानीं मदपून विरूप करतात तसे आपल्या काव्याचें केलेलें नाहीं योग्य
ठिकाणीं व अगदीं माफक व सुंदर दिसतील अशा तऱ्हेनें त्यांनीं मुख्यत
अर्थांलंकाराची योजना केली आहे. हे सर्वच अलंकार रमणीय आहेत. पुढीः

चार दोन अल्फागारून त्याचें स्वरूप लक्षात येईल. परिमळामाजी कस्तुरिका । पुण्यामाजी नमस्त्रिका । तेंवी दमयनी ननायका । भागडली हृदयवर्षी ॥ तेंवी दमयनी नागपद्मिनी भूपवृक्षातें अवेहेम्नी । नैपथराजहरिचदर्नी । वेंडालिडी मानसे ॥ न्याहाळुनी पाहता नयनी । भैमी घोळटिली लक्षणी । प्रपंचनिष्ठामानी शानी । आत्मनिष्ठ बोळखे ॥ वाते सारोनी अकरा । जेंवी लक्षिजे भागवतारा । तेंवी वारुनी कवरीभारा । रत्नमणी देखिण्य ॥ कश्यपारण्याचे पुढील वर्गान्दि किती सुंदर आहे पाहा :—तेथें चंदन पारिजात । देवदार केतकी सुपुष्पित । तुळसीरनें मुशोभिज । दवनें वनें घमघमिती ॥ सरिता सरोवरिचीं पैं जळें । पद्मगंध मुशीतळें । रातोत्पळें नीळोत्पळें सीतोत्पळें कनकाचीं ॥ तेथें राजहंस कारडक । चकोर सागस चक्रवाक । करींद्र करिणी करियाकर । स्वच्छा करिती बळकीडा ॥ सदा मर्चटा पुष्पी फळीं । वृषभनी भूमंडळीं । जैसा कुळीन ऐश्वर्यकाळीं । विनयें भजे सर्वाते ॥ अमल्या सरस काव्यस्थळाना उद्देगुनच हरि नारायण आपटे म्हणतात, “ज्याम निद्वत्त्व आणि क्विन्व याचें मिश्रण पाहानाचें असेल त्यानीं वामन पटिन व मोरोपंत याचे प्रथ पहावे, रसपरिपाक, वर्गंत सौंदर्य व भाषेची अव्याज्मनोहरता ज्यास हनी असेल, त्याचें मन रजविण्यास मुक्तेश्वर तयार आहेत .. निवर्गनोहर अशा युवतीच्या दर्शनाने जो आनंद होतो, तो आनंद मुक्तेश्वरच्या काव्यापासून होतो.”

रसाळ वाणी व उत्कृष्ट कविशक्ति अर्गी अगून मुक्तेश्वर अत्यंत विनयशील होते. पुढील ओव्यावरून हा मुद्दा चांगला लक्षात येईल : मुक्तेश्वर विनवी सता । कृपदस्त ठेऊनि माया । शिकराळ तरी बोडू कथा । शुक्सारिजे सारली ॥ अजळी ओढवी सिंधूदका । ब्रह्माड उचळू म्हणे अलिफा । तुम्ही कगळ तरी होय निफा । तोच अगस्ती कीं शोप ॥ मुक्तेश्वरची मनोआर्ती । कोरात्र माग संताप्रती । अयधान स्नेहाचिया शर्ती । स्वल्पमुष्टि न घरायें ॥

मुक्तेश्वरचें मराठी भाषेरील किंवा ते म्हणतात त्याप्रमाणें देशभाषेवरान प्रेमहि विलक्षण होते. संस्कृत पंडितांनीं मरलेल्या प्रतिष्ठान ऊर्फ पैठणसारख्या

शहात राहूनहि त्यांनी मराठीचा आदर घाळगला हें विरोध होय आपलें मराठी काव्य सस्कृतच्या तोडीचे आहे असा आत्मविश्वास त्यांचा होता. म्हणूनच ते म्हणू शकले की, “व्यासवचन इक्षुदुहु । गाळुनि सुरस सागश गोडु । देशभाषा वळिले लाहु । नावदेचे आयडी ॥ ते जैसे मुशी न सेवणें । तें आग्रहानाचूनि काय म्हणणें । कळकरेखेस्तव चाटणें । काय चकोरी वाळिजे ॥ व्यास प्रंथगिरीचें सोने । सस्कृत खोटिये गाळुनि मने । देशभाषा घडिलें लेणें । साहित्यरत्नी मुजडित ॥ तें लेवविना कर्णभूषण । काहो परते करावे कान । भोते हो तुम्ही विचक्षण । निर्मत्सर विचारा.” पैठणस्य पडितानीं मुक्तेश्वराच्या काव्याकडे कदाचिन् कानाडोळा केला असला, तथापि इतरानीं तसें केलें नाहीं, हें मोरोपताच्या यापूर्वीच आलेल्या अवतरणावरून कळेल. मुक्तेश्वराच्या काव्याकडे मराठीभाषाभिमानी तो एक अमूल्य ठेवा आहे या दृष्टीनेच पाहता आले आहेत व पुढेहि पाहतील.

तुका म्हणे-

देहूच्या तुकाराम^१ महाराजाना जाऊन आज तीनशेच्यापर वरें शाली असलीं, तरी ते महाराष्ट्रांनील बहुजनसमाजाच्या गळ्यानील नेपळ ताईत बनले आहेत. याचीं कारणें अनेक आहेत. ते बहुजनसमाजापैरीं एक होते. 'यानी शूद्र' असें ते स्वतःच्या जातीवेंपर्यां सागत होते. त्याचा धंदा वाण्याचा होता असे असून सामान्य वपरापलीकडे असलेल्या भक्तीचे आणि वेदाताचे ते धनि बनले. वामन पडितानीं त्याच्या शत्रुतीत म्हणूनच असें म्हटलें आहे कीं, "ज्याची वदे पूर्ण वेदान्त वाणी, कथें हो म्हणवें तयालागीं वाणी? परब्रह्मरूपीं असा हा तुकाजा, तयाचे तुकीं कोण दूजा तुकावा?" हिंदुस्थान देशात दोन वाणी विरोध प्रसिद्धीस आले. एक महाराष्ट्रांनील तुकोबा व दुसरे सौगंध्यांनील महात्मा गांधी. मनुष्याचा मोठेपणा हा त्याच्या जातीपर मुळींच अवलंबून नाहीं हे दोघानीहि सिद्ध केलें. प्रपंचात रममाण झालेल्याना परमार्थाची गोडी तुकोबांनीं लाविली. प्रपंच म्हणजेच सर्वस्व मानणान्याना देशहिताची दिशा गांधीजींनीं दाखवून दिली. जो नर कर्मी करे, तो नरका नागपण होय, ही म्हण तुकाराम महाराजांनीं अक्षरशः खरी करून दाखविली. त्याकरितां त्याना बटुसायास थोडे पटल असें नाहीं. अभ्यासी नमलेले चित्त त्यांना अभ्यासात गुंतवावें लागलें, संतांचे ग्रंथ पाहावे लागले, कीर्तन कर्णाटकाच्या मार्गे उभे गहून धुपद घगवें लागलें सताचा सह्याम करवा लागला, आतेशाचे बोल सहन

१ जन्म-नाथ वय ५ तां, गुरुवार २ रें १५२०. मृत्यु वास्तुन वय २ इनिवार राबें १५७१ (?) देहू येथें.

कगवे लागले, सनातन्याकडून होणारा छठ सहन करावा लागला, स्वतःचे प्रथ इंद्रायणीत बुड्याचे लागले, अशा एक की दोन, शेंकडो कसोत्र्याना त्याना उतरावे लागले साहजिकच त्याच्या तोंडीं पुढील उद्गार शोभतात : - साधूनी वचनाग खाती तोळा तोळा । आणिकते डोळा न पाहवे ॥ साधूनी भुजग धरितील हातीं । आणिकें कापती देखोनिथा ॥ असाध्य तें साध्य करितां सायास । काग अम्यास तुका म्हणे ॥ सामान्य वाण्याचे परम भगवद्भक्त व सतशिरोमणि तुकोबा वनले म्हणून लोकांच्या आदरास ते विशेष प्राप्त झाले. ज्ञानेश्वर, एकनाथ रामदासादि सताना त्याच्या उच्च कुळातील जन्मापार्थी ज्ञानाच्या ठेव्यापैकी बराच भाग जो सहर्जी प्राप्त झाला होता, तमा तुकोबांना झाला नव्हता. स्वप्रयत्नानें त्यांना ज्ञान मिळवावे लागलें.

ससारी लोकानाहि तुकाराम महाराज जपळचे वाटतात, याचें कारण त्याच्याप्रमाणें तेहि ससारी होते. 'बहु पीडिलों ससरिं', 'सवसारें जालों अतिदुःख दुःखी', 'वासला हा जीव संसारीच्या सुता' असे जें तुकोबांनीं संसाराविषयीं त्यानुभवावरून म्हटले आहे, तशा प्रकारचे उद्गार मनातल्या मनात हजारो लोक काढीत असतात. ससाराच्या दुःखांनीं कटाळल्यामुळें तुकाराम महाराजांनीं तिकडे उदासीनपणानें पाहण्याचा निश्चय करून पाडुरगाचे सख्य सपादन केलें. नारायणाचा त्यांना ध्यास लागला. शाश्वत मुक्ताचे ते उपासक वनले. शेवटीं त्यांना ईश्वरी सात्वात्कार झाला. ते सदेष्ट वैकुण्ठाला गेले. आपल्या देशातील गुरुसख्य असे जे ससारी लोक आहेत, त्यांचा ओढा परमार्थाकडे विशेष आहे. शेंकडों वर्षांची त्यांना तशी शिकवण आहे. नरजन्मा येऊनी देशाचें सार्थक्य करण्याचा म्हणजे ईश्वराची प्राप्ति करून घेण्याचा उपदेश त्यांना गतकानुगतकें मिळत आला आहे. हा उपदेश तुकोबांनीं, ससारी तुकोबांनीं, प्रत्यक्ष अमलात आणून दाखविल्यानें त्यांच्या मार्गानें आपण गेलां असताना आपणालाहि भगवद्प्राप्ति होईल असे बहुतेक ससारा लोकांना वाटते. आणि त्याचमुळ तुकोबाविषयीं त्यांना विशेष आपुलकी वाटते.

बहुजनसमाजाला व गृहस्थाश्रमी लोकाना पेलेल असा ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग तुकाराम महाराजांनी दाखविला, हे हि त्यांच्या लोकाप्रियतेचं एक कारण आहे. परमेश्वर हा भक्तिसाप्य आहे, त्याच्या प्राप्तिरुपिता वेदाध्ययन, पुण्यभ्रवण वगैरे कार्ये नको, पत्त भक्ति हवी, असं त्याचे सांगणें असे. 'ठक भावचि कारण देवा,' 'कायद्या पायाग पूजिनी पितळ, अष्टधातु पळ भावेंविग ?' भावचि कारण भावचि कारण, मोक्षाचे साधन झोतियेले.' 'युक्ताहार नल्गे श्यागिक साधनें, अल्प नारायणें दावविले, कल्पियुगामाजीं कर्गें वीर्तन, तेणें नारायण देईल भेटी,' 'नाम घेता उठाउठी, होय ससागसी तुठी ' 'नामसकीर्तन साधन पै सोपें अळनील पापें जन्मानरिचीं ' 'नल्गे सायास जाव वनातरा मुणें येतो घग नागग, टार्याच प्रेमोनी करा एकचित्त, आवडीं अनन आळवाग, रामकृष्ण हरि विष्टल वेशग, मन हा जपावा सर्वकळ, याहूनि श्यागिक नाहीं पै साधन, वाहतसे आग विठोबाची ।' इत्यादि शेंकडो वचनात ईश्वर प्राप्तीचा सोपा मार्ग त्यांनीं दाखविला आहे. ज्ञानेश्वर नामदेवाच्या काळापासून चालत आलेल्या भागवत धर्माचा किंवा भक्तिमार्गाचा प्रसार तुकाराम महाराजांनीं रूपच केला पदरपूरच्या पादुरगाची वारा करणाऱ्या वारकऱ्यांचा संप्रदाय त्यांच्याच मुळें विशेष लोकाप्रिय झाला संसारात राहूनहि पूर्णपणें वैराग्य अर्गीं आगता येत, ही शिकवण त्यांनीं स्वतःच्या उदाहरणानें लोकाना दिली संसारात अमत्ताना उदासपणें, अलिप्तपणें राहता आलें म्हणजे आत्मोन्नति मुलभतेनें करून घेता येते हें त्यांनीं स्वतःच्या वागणुकीनें लोकाना पटवून दिलें. संसार न सोडताना तां मुग्धाचा कसा करता येईल याविषयी 'जाडानिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारें वेवकरी' असा सोपा इलाज त्यांनीं सुचविला आहे.

तुकारामजींनीं जे अभंग रचिले, लोकाना जो उपदेश केला, तो लोकाना परिचित अमल्ल्या मार्गेंत व लोकाना अडचणीसारख्या वाटणाऱ्या गोष्टीमधून तें केला. बहुजनसमाजाला बहुजनसमाजाच्या मार्गेंत रात च्या दुःखातून बाहेर कसे पडतें हें सांगणारा सतकवि तुकारामाच्या रूपानें मिळाला. शुद्ध वीजा पोटी । फळें रवाळ गोमती ॥ मोलाचीच कठी चोलाचाचि भात । जेवूनिया तृप्त कोण झाला ? ॥

कोणो वटा कोणी निदा । आमुचा स्वहिताचा धडा ॥ बोले तैसा चाले । त्याची वटाणी पाउले ॥ नाहीं निर्मळ जीवन । काय करील सायण ॥ नीचपण रवे देवा । न चले कोणाचाहि देवा ॥ तुका म्हणे तोची संत । सोसी जगाचे आग्रत ॥ इत्यादि शेंकडे अभंगाच्या ओळींनून होमना हरघडी जे प्रश्न पडत व पडतात, त्याची उत्तरे अगदी सोप्या पण वेंचक शब्दात तुकाबाणी दिल्याने, आज तीन शतके झालीं लोकांच्या जिह्यांनी व त्यांच्या हृदयात ते असले आहेत. तुकाराम बोवा हे व्यवहारात गुतले नसले, तरी व्यवहार पूर्णपणे ओळखून होते काहीं दिवस नरमगरम असा वाण्याचा धडाहि त्यानी केला होता. साहजिकच जीवनाचा अनुभव त्याना प्रत्यक्ष व पुष्कळ होता. या जीवनाग्रच र्पानीं आपल्या अभंगाची रचना केल्याने, लोकांचीं मनें त्याच्याकडे ओढलीं गेलीं. तुकाराम-महाराजाच्या अभंगात त्याच्या स्वतःच्या जीवनाचें जसें निर्मळ प्रतिबिंब पडलें आहे. तसेंच सभोवतालच्या समाजाच्या जीवनाचेहि पडलें आहे. महाराज कसे होते हे पाहला इतर चरित्र वाचायला नकोत. त्याच्या अभंगावरून ते आधीं कसे होते व पुढे कसे बनले हे आपणाला यथार्थपणे कळतें. जुन्या संतर्षीत त्याच्या इतरी आत्मलक्ष्यी कविता क्वचित्च कोणाची असेल. हीनारस्थेंतून उच्च प्रकारची स्वतःची व्यापारिक उन्नति करी झाली याचें सुंदर चित्र त्याच्या अभंगात दिसतें. “काया वाचा मनें अघटित करणें, चर्मचक्षु हातपाय, निंदा द्वेष घात विश्वासी व्यभिचार आणि सागो किती काय, लक्ष्मीमर्दे मात घडले बहुत दोष, पत्नी दोनी भेदाभेद, पितृवचन घडली अवज्ञा अविचार, कुटिल कुचर निंदावाद; आणोक किती सागो ते अवगुण, न वळे जिह्वा कापे मन, भूतदया उपकार नाहीं शब्दा धीर, विषयी लपट शब्दहीन,” “ऐसें माग्य कई लाहाता होईन, अवघे देखें जन ब्रह्मरूप,” “लाज वाटे मज मानिती हे लोक, हें तो नाहीं एक माझे अंगी,” “वाचेच्या चापल्यें बहु जालो कुशळ, नाहीं चीजमूळ हाता आले,” “माझिये मनींचा जागा हा निर्धार, जिगासी उदार जालो आता ! तुजविण दुजे न धरी आणिका भय लजा शका टाकियेली;” “विटले हें चित्त प्रपंचापासुनी, वमन हें मनीं तैसलेसे, सोनें रूपे आम्हा मृत्तिने-

समान, माणिके पायाग खडे तैसे,” “गळित झाली वाया, हेचि लळि पदरिराया.” “रक्तश्वेत कृष्ण पीतप्रमा मित्र, चैतन्य अजन घुमले डोळा तथा अजनगुणें दिव्यदृष्टि जाली । कल्पना निमाली द्वैताद्वैत” —अशा इतुं वरच्या अक्षरस्येस्येन जागान्या तुकोबानाच मोयटी “पंचग दिनमानाजी साधात्कार झाला, विठोबा भेटला निगमार; भावगिरिपाठारी वसि जाग फेळी, वृत्ति धिगमटी पगवर्झी” हे आत्यंतिक मुक्त प्राप्त झाले व ते आध्यात्मिक मात्त्रिक प्रौढीने प्रौढ लागले. “घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं, मुक्ता आत्मस्थिति साडवीन,” “तुका उतरला तुकीं, नगळ जाले तिहीं लोकीं, तुका वैसल्य विमानीं, सन पाहाती लोचनीं, देव भावाचा मुनेला, तुका वैकुळासी नेला.” या व अशाच स्वरूपाच्या इतरहि अनेक अमगातून आपली आध्यात्मिक उन्नति कशी झाली याचे स्वच्छ चित्र तुकोबानीं काढल्यामुळे, अध्यात्माच्या उपासकाना फार मोठी सोय झाल्यासारखी घाटते. तुकोबाच्या अलौकिक लोफप्रतीचीं हेहि एक कारण आहे.

हे असें त्यानीं स्वतःच्या प्रगत होत जागान्या जीवनाचे चित्र रेखाटले आहे, तसेंच सभोवतालच्या सामाजिक जीवनाचेहि उत्तम प्रकारे रेखाटले आहे. “ऐसे सत झाले कळीं, तोंडीं तमान्बूची नळी । लाववूनि जग नेसोनि कामोय, अभिमान मोय करिताती । होऊनि सन्यासी भगवी लुगडीं, वासना न सोडी विषयाची । लावूनिया मुद्रा बाधोनिया कठी, हिंडे पोटासाठीं देशोदेशीं । ऐसे नाना वेध घेऊनि हिंडती, पोटासाठीं घेती प्रतिग्रह । गुरुमार्गामुळे भ्रष्टले सळ बहणती यातीकुळ नाहीं ब्रह्मीं । ऐसे कलियुगाच्यामुळे, जाले धर्माचे वाटोळे; साडूनिया रामराम ब्राह्मण म्हणती दोमदोम । सोईन्यासी करो पाहुणेर बरा, काडितो ठोंबरा संतालागीं । पुराणिक म्हणविती जाणोनि कादे भक्षिती ! इत्यादि जे शेंकडो अभंग तुकोबानीं लिहिले आहेत, त्याच्यावरून त्याच्याकालीन देशलोकस्थितीची यथार्थ कल्पना होते.

तुकाराममहाराजांच्या लोकप्रियतेचे आगखी एक कारण म्हणजे त्याचे शुद्ध चारित्र्य व लोकोत्तर भगवद्भाव. ससारी मागसाने शुद्ध कसे राहें, त्याला शुद्ध

फसें राहाता येत, याचे प्रात्यजिक म्हणजे त्याचे विमल जीवन होय. धुतल्या तादुळासारखे त्याचे वर्तन होत 'परानिया नारी रखुमाईसमान' असें तें म्हणत त अक्षुग्श सत्य होते कनक आणि काता याचा मोह त्यांना कधी पडलाच नाही. शिवाजीमहाराजांनी भक्तिभाषांन त्याच्याकडे मोठा नजराणा पाठविला अमतांना त्याला ते शिवलेहि नाहीत. उलट म्हणाले, "मुगी आणि राय, आम्हा सारखाचि जीव, गला मोह आणि आशा, कळिकाळचा हा पाता, सोनें आणि माती, आम्हा समान ह चिची, तुका म्हणे आले, घरा वेगुठ सगळें." सामान्य लोक 'रसना शिश्राचे अकित' असतात. तुकोबा याच्या पर्लेकडे गले होते. विद्वलाचा त्यांना ध्यास लागला होता त्यामुळें इतर निर्तीहि सकटे वाटेंत आली तरी त्यांनी त्याची पर्वा केली नाही. त्याची पत्नी जिजाबाई ससाराचा गाढा ओढून थरुली म्हणजे मुलाच्या काळजीमुळें त्यांना बरेच टाकून बोले "कोणाची जाईल शेऊनिया बोडू, सवसारीं काडू आपदा किती ? काय तरी देऊ तोडितील पोरें ? मरतीं तरी बरें होतें आता । उठितें तें कुटितें टाळ, अथवा माडिला कोल्हाळ ॥" अशा शब्दांनी तीं माऊली त्याची निर्भर्त्यना करी परंतु तुकोबांनी त्यामुळें काहीं आपलें पाडुरंगाचें सख्य कमी केलें नाही. 'पतिव्रता नेणे आणिजाची स्तुनी, सर्वभावे पति ध्यानी मनी । तैसे माझे मन एकवध जालें, नाउडे निदळे विणें दुजे" असे ते आपल्या भगवद्गाथाविषयी म्हणतात ईश्वराशी तद्रूप बनून तुकोबा कीर्तन करीत व अभंग रचीत. देहूतील सालोमालोसारख्या कनिष्ठुवाना व मराजीनोसासारख्या ग्रामकटकाना हें न साहून, त्यांनी तुकोबांना अनेक प्रकारें छळलें वेदपठनावढल त्यांना गाढवावर बसवून गागागादेर हासलून लावण्याची व त्यांच्या अभंगाच्या वहा इद्रायगीत बुडविण्याची शिक्षा रामेश्वरभट्ट वाघोलीकरासारख्य शब्दज्ञानी सनातन्धनें दिली परंतु यादि परीसेला तुकोबा बरोबर उतरले विद्वलानें त्यांच्या वहा न भिन्नरिता त्यांना परत केल्या तें पाहून रामेश्वरभट्टहि चकित झाले व तुकोबाचे शिष्य बनले सतांचा छळ टुट लोक करतात. पण त्यामुळें लोकांच्या हृदयातील त्यांचे स्थानच ते अधिक दृढ करात असतात, हें त्या विचान्याच्या काहीं लक्षात येत नाही.

आणि तुकोबाचे अभंग. आपणाला तुकोबा जे एवढे प्रिय आहेत, आदरणीय आहेत, ते त्याच्या अभंगामुळेच. कालिदास त्याच्या शाबुंतलामुळे लोमाना प्रिय, शेकमपियर त्याच्या नाटकामुळे लोकांच्या आवडीचा. ज्ञानेश्वर त्याच्या ज्ञानेश्वरामुळे अमर झाले. तुकाराम महाराज त्याच्या अभंगामुळे लोकांच्या हृदयमिहासनावर आरूढ झाले आहेत त्याचे अभंग हिऱ्याप्रमाणे चमकदार, कातुली द्राक्षाप्रमाणे मधुर आणि चदामपिस्त्याप्रमाणे कमदार आहेत. आज तीनशे वर्षे झालीं, अल्प महाराष्ट्राला आणि मराठी भाषा जागृतांना ते मुक्तीचे आहेत. निःस्वीन आहेत, आध्यात्मिक प्रेरणा देत आहेत. “तुका म्हणे श्रम, एक विसरता राम । तुका म्हणे आता सामाळारे पुढे अतरींचे जुडे देईल दुःख । तुका म्हणे माझा स्वामी अजोऱ्या । तुका म्हणे केला राडेने गाढव । तुका म्हणे भार घातलियावरी होईल कैयारी नारायण । तुका म्हणे नाहीं चालत तातडी, प्राप्त काळघडी आल्यानि । तुका म्हणे आम्ही तेथील पारजी, नाचे देखोवेखी जगां परे । तुका म्हणे माझे सर्व माढव, बोलाविले बोल पाहुरे ।” इत्यादि शब्दांनी सपणारे त्याचे शेंकडो अभंग लोकांच्या चालत्या बोल्या श्रुती आहेत. चन्नी नाण्यामारखा महागर्भीय लोक त्याचा उपयोग करीत असतात. लहान मोठ्या चरणाचे हे अभंग जिव्हाळा व सहानुभूतीने तुहुंब भरलेले आहेत. ईश्वराविषयी प्रेम, मानसाविषयी प्रेम, पशुपक्ष्याविषयी सद्भाव, दुर्जेनाबद्दल सहानुभूति, दामिकाबद्दल तिरस्कार आणि एक प्रकारची शुभ विनोदबुद्धि यांनी हे अभंग ओतप्रोत भरले आहेत. हे अभंग दोन प्रकारचे आहेत. काहीं भावपर आहेत तर काहीं विचारपर आहेत. भावपर अभंग म्हणजे तीं मुदर भावगीतच होत. त्यांत तुकाराम महाराजांनी आपल्या विषयीच्या व देवाविषयीच्या भावना इतक्या उत्कृष्टपणे गाडल्या आहेत की, त्यांना इतरत्र क्वचित्च तोड मिळेल. अनेक प्रकारे त्यांनी देवाला आळविले आहे. कोपाने, कृतककोपाने, लोभाने, प्रेमाने, अगतिकतेने अशा अनेक परींनी त्यांनी परमेश्वराची भावपूजा केली आहे आपल्या अतरीच्या मानना कोणताहि आडपडदा न ठेवता त्यांनी देवाबद्दल प्रगट केले आहेत “लाज वाटे मज मानिता हे लोक, हे तो नाही एक माझे

अर्गी । माझे मन पाहें कसून, चित्त न ढळे तुजपासून । इतुके करी देवा ऐकें
 हें वचन, समूठ अभिमान जाळीं माझा । जेथे जातो तेथ तू माझा सागाती
 चालविसी हातीं धरूनिया । अपराधी म्हणोनि येतो काकुळती, नाही तरी होनी
 काय चाड । तुजवर्गी माझा जीव झाला पिसा, अबलोकितो दिशा पाहुरगा ।
 कोण आम्हा पुसे सिणलें मागलें, तुजविग उगल पाहुरगा । तुम्ही काटाळिय तरी,
 आम्हां न सोडणें हरी । का हो देवा काहीं न बोलाचि गोष्टी, का मज हिंपुटी
 करीतसा । लाज वाटे मज म्हायिता देवाचा, न पुससी फुलाचा तुका म्हणे ।
 तुका म्हणे माझ्या जीवींच्या जीवना, घाला नारायणा उडी घेगी । प्रेमसपाव्हा
 पाजीं माझ आई, धावें वो विठाई वोरसोनि । कामना गुणदोष पाहों आणिमचे
 मज काय त्याचें उणें असे । ” अशा परोपरीने त्यानीं काव्यमय भावमय आत्म
 निवेदन केले आहे

विचारपर अभंग स्तोत्रासारखे (odes) प्ररेचसे आहेत प्रत्येक अभंगात
 एखादा प्रमुखा विचार मांडलेला असतो. या विचाराच्या समर्थनाथ काहीं दृष्टांत
 दिलेले असतात, लौकिकातले काहीं दाग्ये दिलेले असतात विचाराची कक्षा
 सामान्य व्यवहारापासून ते अत्युच्च तत्त्वज्ञानापर्यंतची असलेली वाढवते.
 “चन्नाचे हात पायही चडन, जे का रजले गाजले, ऐसा हा लौकिक कदा
 गायनेना, काय न करिसी मोवळें ओवळें, अभक्त ब्राह्मण जळो त्याचें तांड,
 पजिताभोरा मना किनी तुज सागो, नको नसे मना गुनू माया जाळीं, ब्रह्म सर्व
 गत सदा सम, मन कग रे प्रसन्न, न करा रे सग राहें रे निश्चळ’ इत्यादि
 अनेक अभंगात उच्च प्रकारचे विचार प्रगट झाले आहेत. महाराजाच्या टिपणीं
 विनोदबुद्धि कशी होती याचा प्रत्यय “भ्रनारासी भाया वाले गुज गोष्टी, मज
 ऐसी कष्टी नाही दुजी, कामाचा अफित काततें प्रार्थित, तू का हो दुश्चित्त निरतर,
 म्हातापणीं घेते पडसे लोकां, जातो वाराणसी निरग्री गाई घोड दैसी,”
 इत्यादि अभंगावरून येतो

तुकागणमहाराज व समर्थ रामदासस्वामी हे सामान्यतः समकालीन असे
 पोर भाग्यदत्त, सन व लोकप्रिय प्रथकार होऊन गेल्याने, त्यांच्यासमयी त्यांच्या

याद्विषयाच्या मनांत तुलना गरज विचार येणे अस्वाभाविक नाही. चारकरी संप्रदायात तुकोशाविषयी जगा परम आश्रय व भक्तिभाव आढळतो, तथाच प्रकार रामदासी संप्रदायांत ममर्थाविषयी आढळतो. अंग दाखून दोन्ही संप्रदायात या दोन थोर विभूतींविषयी परस्पर पूज्यभाव मनोमन तरी मान्य आहे. तुकोशाच्या नंतर ममर्थ वर्गीच थोडे दगान होते, स्वर्गशाच्या धामधुमीच्या व वैभववाच्या काळात वास्तव होते, त्यांच्याशी समरग होऊन आपल्या महंतांना व शिष्यांना त्यांत अप्रत्यक्षपणे भाग घ्यायला सांगत होते. साहजिकच त्यांचे वाङ्मय वेगळ्या घडणीचे तयार झाले आहे. तुकोशा प्रपंचाला विद्वान परमार्थांशुडे वळजे असल्याने, त्यांना कोमत्यादि अर्थाने आपल्या किंवा इतरांच्या संमाराची गोष्टी उरली नव्हती हरिभक्तिचा महिमा त्यांना पटला असल्याने, तो वादविषयाचा उपयोग त्यांनी आरम्भिला. साहजिकच त्यांच्या अभंगाची घडण निवृत्तिपर बनली आहे. याचाच परिणाम सामान्य लोकांवर होऊन सामान्यपणे असे समजले जाते की, तुकोशा हे निवृत्तिपर सतकवि असून, रामदास हे प्रवृत्तिपर राजभारणी सतकवि आहेत हे सामान्य विधान खरेच आहे असे माझ मत आहे. तुकाराममहाराजांनी भक्तिमार्ग लोकांना दाखवून दिला व ईश्वरप्राप्तिकरिता समार सोडायला लागत नाही असेही सांगितले. ' जोडोनिचां धन उत्तम वेव्हारे, उद्योग विचारें प्रेच करी । नसे त्यनू राख पोर, बाध सोप्या माझ्या घर । नसे गुना भोगी, नसे पडे त्यागी, लाबुनि सरें अगी देवाचिया । न लग लौकिक साहावा वेव्हार, ध्यावें यनांतर भस्म टढ " इत्यादि अभंगाच्या चरणावरून गृहस्थाश्रमी लोकांना समाराचा त्याग न करिता, भगवद्प्राप्ति करी करून घेता येते हे सांगितलेले स्पष्ट दिसते भागवतघमाच हे सारच आहे एकनाथी भागवतात देखील अशाच अर्थाच्या अनेक आख्या आहेत त्याच परंपरेत तुकाराममहाराजांनी बायला पागचा त्याग न करिता ईश्वरप्राप्तिची गाडी लोकांना लागावी म्हणून " नाम-सकार्तन साधन वै सोपें " सांगितले. नाम घेतल असताना इतर गोष्टी क्रमाक्रमाने होतीलच अशी त्याची मान्यता होती ' नाम घेता उठाउठी, होय समारासी तुठी, नाम घेता कठ शीतळ शरार, इद्रिशा व्यापार नाठवती " अशी

त्याची रात्री असल्याने भगवद्रात्रीचे सोपे साधन 'नाम घेणे' हे त्यांनी दाखविले. संसाराचा त्याग न करता देवाचे नाव घ्या, असें तुकाराममहाराजांनी सांगितले. एवढ्यावरून त्यांना प्रवृत्तिमार्गी कसे म्हणता येईल? त्यांच्या अभंगा पैकीं बहुतेक अभंगात ईश्वरभक्तिवरच सर्वांत अधिक भर आहे. ससार सोडणे कठिण म्हणून तो न सोडता आत्मोन्नति करावी इतकेंच त्यांनी सांगितले. वैयक्तिक संसाराचा राष्ट्रीय संसाराकरिता उपयोग करून घ्यावा, मंडळ्या जमवाव्यात, समुदाय करावेत, सावधपणे राहून लोकांच्या चिंता काय आहेत त्या हेराव्यात, मराठा तेतुका मिळवून महाराष्ट्रधर्म वाढावा, राजकारण करावे, यज्ञ तो देव जागावा, इत्यादि विजिगीषू, राष्ट्रीय, प्रवृत्तिपर शेंकडो गोष्टी शेंकडो ठिकाणी रामदासांनी सांगितल्या आहेत. स्वतःचा व राष्ट्राचा ससार सुखाचाच नव्हे तर समृद्धीचा कसा होईल, याचा विचार व आचार समर्थानीं पुष्कळ ठिकाणी दाखविला आहे. तसें तुकोबाना करण्याची जरूरी भासली नाही. यात त्यांच्याकडे काडीइतका कमीपणा येत नाही. त्यांना जो मार्ग पटला व भेष्ट वाटला तो त्यांनी प्रतिपादन केला. निवृत्तिपर शिक्कण आपल्या इकडे पुष्कळानीं दिली आहे. विंढुना बुद्धाच्या काळापासून या शिक्कणीकडे लोकांचे नेहमीं विशेष लक्ष असतें. अधूनमधून रामदासासारखे सत निर्माण होतात व ते कर्मयोगावर भर देऊन लोकसंख्याणायें कौशल्यानें कर्म करित राहण्याचा उपदेश करतात इतकेंच. गेल्या दोन अडीच हजार वर्षांपासूनचें भारतीय मन हें सामान्यतः निवृत्तिपरच आहे असें म्हणावयास चिंता नाही.

ते काहींहि असले तरी तुकाराम महाराजांनी महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें एक मोठी कामगिरी केली आहे वारकरी संप्रदायाच्या झड्यापत्नीं त्यांनी लक्षावधि लोकाना एकत्र करून भक्तिमार्ग दाखविला. भागवतधर्म उर्फ भक्तिचा धर्म त्यांनी आणि त्यांच्या वारकऱ्यांनी महाराष्ट्रभर पसरविला. या धर्मांत कोणी उच्च नाही व कोणी नीच नाही भगवंतापुढें सर्वां सारखे. सर्व सताची एक जात ते सर्व भगवद्भक्त जातिभेद, वर्णभेद, धर्मभेद, ईश्वराची प्राप्ति करित असताना कोणाच्याहि आड या

भागवतधर्मात येत नाहीत. याच कारणाने चोखामेळा, सायतामाळी, सेना न्हावी, नामा गिंपी, गोरा कुभार, विसा ग्वेचर, नरहरि सोनार, जोगा परमानंद तेली, शेख महमद, शेख फरीद, शेख मुल्लतान, शेख सय्यद, इत्यादि शेंकडें पाडुरगाचे भक्त निर्माण झाले. शैववैष्णवांचा झगडा महाराष्ट्रात नाही, याचं श्रेय या वारकरी संप्रदायालाच दिले पाहिजे. आधीं पारमार्थिक दृष्टीनें स्वहित साधा, आर्त्तीच्या गोष्टी मग आपोआप साधतील, हें पारमार्थिक स्वहित साधायला कष्ट सायास नको करायला, फक्त ईश्वराचें नांव भक्तिभावाने घेतले म्हणजे पुढे, इत्यादि मुख्य पण सोप्या तत्त्वांचा प्रसार महाराष्ट्राच्या कानासोपण्यात शानेश्वर नामदेवाच्या काळापासून जो सुरू झाला होता, त्याचाच परमोच्च बिंदु तुकाराम महागजार्नी गाठला याच अर्थाचा एक अभंग आहे “सततृपा झाली, रमारत फळा आली । शानदेवें रचिले पाया, रचियेलें देवाल्या । नामा त्याचा किर, तेणें केला हा निस्तार । जनार्दन एकनाथ, ध्वज उभारिला भागवत । भजन करा सावकास तुका झालसे कळम ।” (नित्यपाठातील अभंग) भागवतधर्म किंवा वारकरी संप्रदायाच्या पुढची पायरी म्हणजे समर्थोचा महाराष्ट्रधर्म होय. भागवतधर्मात ‘स्वहित’ साधण्याचा सोपा मार्ग सुचविला आहे. त्याच्याच पुढची पायरी ‘परहित’ साधण्याची. ‘परहित’ साधून, दुसऱ्याचा सत्कार सुखी करून, सर्व महाराष्ट्र सुखी करण्याचा महामंत्र रामदासांनी जो दिला तो क्रमप्राप्तच होना असे म्हटलें पाहिजे.

तुकारामाच्या काळीच घामगावचे घोषलेबुवा, निंबरात दैठगकर, मोगरा गोमायी चिंचणडकर, गणेशनाथ, शेख महमद, शेख फरीद, शेख सय्यद, ब्रह्मिणाशई (जन्म शके १५७० मृत्यु १६२२) इत्यादि कवि व कवियित्री होऊन गेलीं घोषलेबुवाचें सर्व कुटुंब पदरीची घारी करीत असे. निंबरात दैठगकर यांनी ‘जपमाळ’ नांवाचे पुस्तक रचिलें असून त्यात प्रत्येक सतांशर परिश्रवैशिष्ट्यवर अभंग आहेत. मौरया गोसावींनीं गणेशपुराण नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे वारकरी गणेशनाथांनीं अनेक पदे व अभंग रचिले आहेत. सेना न्हावी याचे

काहीं अभंग प्रसिद्ध आहेत. शेख महंमदाची ग्रंथरचना उरीच आहे याचे पयनविजय, निष्कलरूपप्रबोध, योगसग्राम व ज्ञानसागर असे चार ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध आहेत. योगसग्रामाची ओवीसख्या २५०० आहे. शेख महंमद हा मूळचा मुसलमान असून पुढे पदरीचा वारकरी बनला. मूर्तिपूजा ही खुळखुळ्या सारखी होय, मोठे झाल्यावर हा खुळखुळा टाकला पाहिजे, असे तो म्हणतो ईश्वर तेथून सर्वांचा एकच आहे. हिंदु आणि मुसलमान हा फरक त्याचे घरी नाही असे सांगताना तो म्हणतो, “हकला इलाहा इलाह्ला। दजरत महंमद रसुलह्ला ॥ या दोही चरणात पाहिजे ओळखिला। ईश्वर विश्वरूपे ॥ मुसलमान कहे जिफिर बुखानद। मराठे म्हणती कथेचा आनद ॥ परी दोही भाषाचा भेद। ईश्वर अह्ला जाणे ॥” शेख महंमदाची रेणुका तेलीण या नावाची एक भक्तीण होती. तिनेही काहीं अभंग केले असे म्हणतात. या सर्वांत तुकाराम महाराजाची शिष्या बहिणाबाई हिचे अभंग प्रेमळ असून तिच्या शब्दात सावेपणा व मोहकपणा आहे. तुकाराम महाराजांनी स्वप्नात येऊन बहिणाबाईस उपदेश दिला. त्याविषयी ती लिहिते—“ठेउनिया कर मस्तकीं रोळिला। मन सांगितला कर्णरधीं ॥ कार्तिकात वय पंचमी रविवार। स्वप्नींचा विचार गुरुकृपा ॥” बहिणाबाईचे अभंगवृत्तात्मक आत्मचरित्र जिह्वाळ्याने भरलेले आहे. तुकारामाच्या चौदा शिष्यात प्रमुख असे दोन तीनच होते. बहिणाबाईचा आताच निर्देश झाला दुसरे शिष्य तुकोशाचे बहु कान्होबा. त्याचे शे सव्वाशे अभंग प्रसिद्ध आहेत. तुकोबा वैकुण्ठासाई झाल्यावर कान्होबाच्या तोंडून खबलेले अभंग कश्गरसाने ओतप्रोत भरले आहेत. नाटाचे अभंग, आशीर्वाद, लळित आणि गौळणी अशी त्याची काव्यरचना आहे. तिसरे शिष्य सुप्रसिद्ध निळोबा पिंपळनेरकर. तुकारामाच्या निर्याणानंतर वीस पचवीस वर्षांनी तुकोशाच्या ध्यासाने ते देहूस आले असताना त्यांना तुकारामाचा स्वप्नसाक्षात्कार व अतुग्रह झाला वारकरी संप्रदायातील निळोबा हे शेवटले सतसवि होत तुकारामांना ज्याप्रमाणे नामदेवा पासून स्फूर्ति प्राप्त झाली, त्याप्रमाणे निळोबांना तुकोबापासून झाली. ते म्हणतात—

“निळा म्हणे आम्ही नोळखुचि देवा । तुक्याचा घाना करितसों ” तुकारामांच्या स्तुतिपर यानी काही श्लोकशतके लिहिर्ली असून त्यात प्रेमळपणा आहे तुकारामाचा प्रत्यक्ष सहवास नसताना त्याच्या साहित्यातून स्फूर्ति मिळवून, मागवतधर्माची पताका महाराष्ट्रभर फडफडविण्याचे कार्य वेळ्याचढल निळोवाना कोणीहि धन्यनादच देईल.

समर्थ रामदास

आधुनिक काळातील राष्ट्रीय कवि विनायक यानीं रामदासांच्या^१ समर्थां "साधुसंत झाले लोनी, तथाची न वाग । मात्र रामदासा साजे समर्थाभिधान ॥" अशा प्रकारचे उद्गार काढिले आहेत. शिवशाहीतील राष्ट्रीय कवि, राजकारणी सत किंवा प्रथकार म्हणून जर कोणाकडे बोट दाखविता येत असेल तर ते समर्थांकडेच होय. सभोवतालच्या परिस्थितीची सूक्ष्म पाहणी व छाननी करणारा, त्या परिस्थितीचे यथातथ्य चित्र आपल्या साहित्यात जागोजागी रेखाटणारा, त्या परिस्थितीतून कोगल्या रीतीने वर डोके काढावे ते ओजस्वी व अनुभवाच्या शब्दात सांगणारा जर कोणी प्रथकार शिवशाहीत झाला असेल तर ते समर्थ रामदास स्वामी हेच होत. तुफानारायाच्या काव्यातहि त्यांच्या काळच्या परिस्थितीचे चित्र उमटले आहे. परंतु त्या हीन परिस्थितीतून बाहेर निघून समर्थ कसे व्हावे याचा विचार त्यांनी फारसा केलेला नाही हा विचार तर रामदासी साहित्याचा गाभा आहे. स्वतःच्या आणि इतरांच्या दुःस्थितीला कटाळून इतर संतानीं केवळ निवृत्तिपर परमार्थाची कास धरली. याच्या उलट समर्थांची स्थिति होती. त्यांनी

१ खरे नांव नारायण. पिलाचे नांव स्याजीपंत ठोसर मातेचे नांव राणुबाई बडोल भावाचे नांव गंगाधर ऊर्फ श्रेष्ठ रामदासांचा जन्म गोदातीरी जांब येथे चैत्र शु० ९ शके १५३० रोजी झाला त्याचा मृत्यु सज्जनगडावर माघ वद्य ९ शके १६०३ रोजी झाला. समर्थांनी शके १५५४ पर्यंत गोदातीरी टाकडीस राहून बारावर्षे तपश्चर्या केली पुढे बारा वर्षे भरतखंडांत तीर्थयात्रा केल्या शके १५६६ च्या पुढे ते कृष्णातीरीं आले रामदासी संप्रदाय स्थापन व प्रचरण करून जागोजाग शेंकडो मठ त्यांनी स्थापिले या नंतरच.

देखील व्यक्तिच परमार्थाची काष्ठ धरली असली, तरी हा परमार्थ सर्वस्वी प्रवृत्तिपर, लोकरुल्यागकारक, लोकांचे ऐहिक व पारलौकिक हित साधणारा असा होता. 'परमार्थ सक्ळास विसारा। परमार्थ जन्माचें साथक। परमार्थ सगारीं तारक। परमार्थ तो राज्यधारी। (द १ स. ९)' ह्या वचनावरून त्याची परमार्थाची कल्पना किती विशाल होती हे कळेल. एखाद्या सार्वजनिक कार्यकर्त्याने आधुनिक काळात ज्याप्रमाणे आपले कार्य उत्तम प्रकारे व्हावे म्हणून संसारात स्वतःला गोंगूत घेण्याचे नाकारावे, त्याप्रमाणे समर्थानी केले लोकांचा संसार सुखाचा व्हावा, नेटका संसार त्यांना करावला सांगता यावे, त्यांना सर्व प्रकारची मदत करता यावी, म्हणून त्यांनी परमार्थात, उच्च व उज्ज्वल प्रकारच्या परमार्थात स्वतःला गोंगूत घेतले. उपाधीना न कळावता, सरुनी घाबरून न जाता, सावधानता राखून समुदाय जमविण्याची कामगिरी त्यांनी स्वतः केली व स्वसंपदायातील महताना करावला सांगितली यातील मर्म हेच होय. शिवाजीमहाराजांचा स्वराज्यस्थापनेचा जो प्रचंड रसदोष चालला होता, त्याला सर्वस्वी उपकारक, प्रोत्साहक अशाच प्रकारची रामदासाची कामगिरी होती.

समर्थांची ग्रंथसंख्या मोठी आहे त्याच्या उपलब्ध असलेल्या मुमारे सव्वीस हजार कवितेत तीन चतुर्थांश कविता अध्यात्मपर आहे मुमारे चार हजार कविता देवताख्यानपर आहे आणि उरलेली कविता आत्मपर, भावगीतात्मक अशी आहे. अध्यात्मपर कवितेत ओवी शतापैकी बाराशत, पंचाक्षर योग, चतुर्थमान, मानपंचक, पंचमान, आत्माराम जुना दासबोध (यासच एकवीम समाप्ती म्हणतात. याच्या १३४० ओव्या आहेत) आणि दासबोधातील बरेचसे दशक याचा समावेश होतो. यात सगुण-निर्गुण, ब्रह्म-माया, पुरुष-प्रकृति, पद्मिपु, नवनिधामक्ति, त्रिविध ताप, द्वैताद्वैत इत्यादि अनेक आध्यात्मिक गोष्टींचे सुबोध विवरण करण्यात आले आहे. हे ग्रंथ वेगवेगळे असले तरी त्यातील मुख्य विषय एकच आहे. अहं ब्रह्मासि आणि तत्त्वमसि ह्या दोन वेदांत वाक्याचा समर्थांच्या खास पद्धतीने विचार करण्यात आला आहे मी ब्रह्म आहे आणि तूहि

तेंच आहेस हें जानानें ओळखून त्याचे सतत मनन करणे, त्याचा भाग्यार्थ आपल्या आचरणात त्रिंबविणें, सर्वत्र एक अद्वैत आहे या भावनेनें जनतारूपी जनार्दनाची सेवा करणे, सद्गुरूची कास धरून सगुण अशा ईश्वराची उपासना करणे, मक्ति ज्ञान वैराग्य अशा चढत्या क्रमानें आत्मोन्नति करून लोकस्वागार्थ कर्म करात राहणें हें या सर्व आध्यात्मिक प्रकृगाचें सार आहे. या सर्व अध्यात्मपर प्रथात 'दासबोध' हा सर्वांत मोठा व सर्वांत काल्पित्या शोभता असल्यानें ममर्थाच्या सर्व उपदेशाचें, विचाराचें सार त्यात प्रगट झालें आहे. दासबोधासारखा ग्रंथ एकनाची व एका त्रैकीत तयार होणें शक्य नाहीं. जसा वेळ मिळेल आणि जसा प्रसंग उद्भवेल तसा हा ग्रंथ इच्छुद्ध कित्येक वर्षे तयार होत होता. एखाद्या राजराजा किंवा कैलासलेण्यासारखें लेणें हें जसे वर्णानुवर्ण तयार होत असतें, त्याप्रमाणें दासबोध हा अनेक वर्षे तयार होत होता. त्यातहि पहिले आठ दशक प्रथम करून, नंतरच्या दशकाची रचना सावकाश केलेली आढळते. आठ दशकाच्या पूर्वार्धाची रचना शके १५८१ च्या सुमाराग झाली, आणि उरलेले बारा दशक जरी मधून मधून लिहिले गेले असले तरी एका सुनात असे ते शके १६०३ च्या मार्गशीर्षात ओविले गेले. पहिले सहा दशक प्रथम लिहिल्यासारखे दिसतात सातवा दशक हा स्वतंत्रपणे तयार केलेला दिसतो. कारण त्यात मंगलाचरण, उपसहार इत्यादि स्वतंत्र प्रकरणां शोभेशा गोष्टी आढळतात. आठवा दशक हा सर्वांत अर्धी तयार झाला असावा असे शंकर श्रीकृष्ण देव याचें मत आहे ' अशा प्रकारें हा ग्रंथ सुमारे वीसवर्षांत वर्षे तयार होत होता असे स्पष्ट दिसते

रामदासस्वामींच्या दासबोधात ज्या अनेक विषयांचा पगमर्ष घेतला आहे, त्याच्याकडे पाहून त्याला 'ज्ञानसिंधु' म्हणजेमे वाग्तें यात अध्यात्मनिरूपण हें तर मुख्य आहेच. पण याशिवाय राजकारण, यत्ननिरूपण, लेखनक्रिया, कवित्वकळा इत्यादि विषयहि यात उत्तम प्रकारें चर्चिते आहेत ग्रंथाच्या

सुरुवातीला त्यात काय काय आले आहे त्याची यादी आहे त्यात भक्तिमार्ग, ज्ञान, वैराग्य, अध्यात्म, मोक्ष, विदेहस्थिति, मुख्य देव, मुख्य ब्रह्म, मुख्य उपासना या सर्वांची मुख्यत्वे सांगितल्या असून त्यांना “शिवगीता रामगीता ! गुरुगीता गर्भगीता ! उत्तरगीता अग्रधृतगीता ! वेद आणि वेदात ! मगद्वीता ! ब्रह्मगीता ! हसगीता पाडवगीता ! उपनिषदे भागवत ” इत्यादि प्रथांचा आधार असल्याचे दाखविले आहे अशा तऱ्हेने हा ग्रंथ साधार व सोपपत्तिक असून त्याला समर्थींच्या स्वानुभवांचा पाठिंबा आहे या ग्रंथासंबंधाने समर्थींच्या ग्रंथाचे थोर अभ्यासक दाकर श्रीकृष्ण देव म्हणतात, “सर्पतोपरि निःकृष्ट स्थितीला पोचलेल्या समाजाला ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची दिशा स्पष्ट रीतीने आम्हून देऊन, शाश्वत मुक्तीची जोड करून देणे हेच या ग्रंथाचे प्रयोजन आहे. ऐहिक आणि पारमार्थिक कर्तव्याची सगळी या ग्रंथात जशी घातून देण्यात आली आहे, तशी दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथात कुचित्च असेल. स्वतःचे घरदार, धन, स्वतःची चायकामुळे, याच्या संधाने आपले जे कर्तव्य आहे तेवढेच काय ते ऐहिक कर्तव्य, असे समजावयाचे नाही. प्रपंच म्हणजे हा घर दिलेला स्वतःचा प्रपंच अधिक राष्ट्राचा प्रपंच. स्वतःचा प्रपंच प्राणिमात्र करीत आहेत स्वशासनाचा प्रपंच करण्यातच मनुष्याची श्रेष्ठता आहे हा बोध म्हणजेच महाराष्ट्रधर्माचे शिक्षण होय. अलिप्त्याचा भाषेत यालाच स्वदेशाभिमान म्हणतात. असले शिक्षण देणारा प्राकृतात तरी एवढाच ग्रंथ आहे. हाच या ग्रंथाचा विशेष ..”

समर्थकालीन लोकस्थितिपर उल्लेख मुख्यतः दशक अकरा, चौदा व पंधरा यात आले आहेत. त्यातून लोक भावावयूच्या, निर्नायक अशा अग्रभूत कसे होते ते दिसते. समाजाचे त्रैदिक व सांस्कृतिक धूरिगत्व ज्या ब्राह्मणकडे, त्याची निःकृष्टावस्था कशी झाली होती तीही यात आहे. मामल्याकरिता काही ओल्या पुढे देत आहे :—नाना मते निर्माण झाली ! नाना पाथाडे वादली ! नाना

प्रदारांघ्रीं उटिलीं । नाना बडे ॥ देव जाले उदड । देवाचे माडले मंड ।
 भूतादेवताचे थोडांड । येकचि जाले ॥ शास्त्राचा वाजार भरला । देवाचा गळ्या
 जाला । लोक कामनेच्या प्रताला शोबोन पडती ॥ मतामतांचा गळ्या कोणी
 पुतेना कोगाला । जो जें मतीं सापडला । त्यास तेंचि थोर ॥ कित्येक ग्लेंच
 होऊन गेले । कित्येक फिरगणात आटले । देशभाषानें रुधिले । कितीयेक ॥
 मन्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला । अवकाश नाही जेवायाला ।
 उदड कामें ॥ कित्येक युद्धप्रसंगीं गुतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले । रात्र दिवस
 करू लागले । युध्यचर्चा ॥ कित्येक कामनेचे भक्त । ठाई ठाई जाले आसक्त ।
 युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ॥ नीच प्राणी गुस्त्व पावला । तेथे
 आचारचि बुडाला । वेदशास्त्र-ब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ ब्राह्मण बुडीपासून
 चेचले । आचारापामून भ्रष्टले । गुस्त्व सांडून जाले । शिष्य शिष्याचें ॥ कित्येक
 दागळमळकास जाती । कित्येक पीरास भजती । कित्येक तुरुक होती । आपले
 इच्छेनें ॥ गुस्त्व आले नीच याती ॥ काहीं येक वाढली । महती । शूद्र
 आचार बुडविते ॥ ब्राह्मणाचा ॥ . आगहीहि तेनि ब्राह्मण । दु ऐ नोलिले
 हें वचन । बडिल गेले ब्रामणी करून । आगहा भोंवते ॥ या शिवाय 'अस्मान्नी
 सुलतानी' व 'परचक्र निरूपण' या दोन प्रकरणात तीर्थयात्रा प्रसंगीं त्यांना
 आलेल्या देशस्थितीचा अनुभव वर्णिला आहे.

समावताळच्या निरुष्ट स्थितीने समर्थ भाशावून गले नाहीत किंवा लोकाना
 त्यांनीं सन्यासहि ध्यायला सांगितला नाही. आहे ह्याच सतारात आनंद मानून
 व तो नेटकेपणानें करून राजकारणमूला परमार्थाची काम लोकांना धरावयास
 त्यांनीं सांगितले. हें त्यांनीं बसे वेले हें त्यांच्याच शब्दांत आपणास पाहावयास
 सापडेल धन्य धन्य हा नरदेशे । येथील अपूर्वता पाहो । जो जो कीजे परमार्थ
 लाहो । तो तो पावे सिद्धीत ॥ १-१०-१ ॥ मुख्य हरिस्थानिरूपणा । दुसरे ते
 राजकारण । तिसरें ते सावधपण । सव विपई ॥ ११-५-४ ॥ आधीं प्रपंच करावा
 नेटका मग ध्यावें परमार्थ त्रिकेका । येथें आळस करू नका विवेकी हो ॥ द.
 १२ स. १-१ ॥ ज्ञानी आणि उदास । समुद्राचा हव्यास । तेथें अत्तड

सायनास । येनात मेयाया ॥ नष्टासी नष्ट योजावे । वान्वाळासी वान्वाळ आमाचे
 आपणारी विकल्याचे गोवे । पडोच नेदी ॥ ग्रामण्य वर्मी सापडावे । राडन
 पौठचि करावे । करुनि मागुनि सायगारे । जुडवु नये ॥ खळ दुर्जेनासी भ्यावे ।
 राजकारण नाही गणिले । तेणे अपघ प्रगट जावे । घरे वाईट ॥ समुद्राय पाहिजे
 मोठा । तरी तनावा असाव्या बळकटा । मठ करुनी ताटा । धरू नये ॥ घगसी
 आमावा घट । उदटासी पाहिजे ठडट ॥ ट. १९ स. ९ ॥ उपार्थीन सायडों नये ।
 उपार्थीम कटाळों नये । निमुगदग कामा नये । कोणी येऊ विपरी ॥ ट. १९
 स. १० ॥ रात्राचीं प्रहृताचीं अतारं । गाग येतं तडनतरं । घेसी हीं निनेताचीं
 उत्तरं । ऐकणार नाही ॥ ट. १९ स. ३ १८ ॥ शिऱ्यावाचूनी कीर्ति कीची ।
 मान्यता नव्हे कीं पुढाची । जिऊडे तिऊडे होते चीची । अवलक्षणें ॥ ट. १९
 स. ३-२४ ॥ मारुडीमध्ये वतों जाणें । उपार्थीमध्ये मिळो जाणें । अलितपणें
 रागों जाणें । आपणासी ॥ ट. ११ स. ६ १३ ॥ काहीं गळवला काहीं निवळ ।
 ऐसा कटिन जावा काळ । जेणें करिता विश्रानावेळ । आपणासी पावे ॥ ट. १९
 स. ९-२९ ॥ बहुमिष्टर भोगू नये । मिष्टण्याग करिता नये । देहलोम धरूं नये ।
 बहुवाम खोटा ॥ ट. १४ स. २ ७० ॥ उत्कट भव्य तेंचि घ्यायें । मठमळीत
 अवघेंचि टाकायें । निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमडलीं ॥ ट. १९ स. ४-१७ ॥

दासबोधान प्रवृत्तिमार्गाची शिकवण आहे कीं निवृत्तिमार्गाची ? याचें उत्तर
 म्हणून असें देता येईल कीं, या दोन्हींच्या पलीकडे अमतेल्या व दोन्हींचा
 स्वतः मध्ये समावेश करणाऱ्या परमार्थाची शिकवण यात आहे. समर्थ या प्रथा
 सवधाने शेवटीं म्हणतात, “वीम दशक दामबोध । अणुद्वारे घेता शोध ।
 मननकर्यास विशद । परमार्थ होतो ॥” पहिल्या दशकाचे शेवटीं “नरदेह हा
 स्वाधेन । सह्या नव्हे पगधेन । परतु हा परोपकारी झिजवून । कीर्तिरूप उरवावा ॥
 साग नरदेह जोडल । आणि परमार्थपुढि विमरले । ते मूर्ख कैस भ्रम ॥
 मायाळाळीं ॥” असें त्यांनीं जे म्हटले आहे त्यावरून त्यांच्या परमार्थाचा अर्थ
 परोपकारार्थ, जगदुद्धार्थ, ईश्वरविपरीं आदरबुद्धि ठेवून जीवन जगणें असा
 उघडच ठरतो. समर्थांच्या परमार्थीन स्वतः चा व राधाचा ससार नेटका करणाऱ्याची

आपत्कृता प्रतिपादन नेली आहे. गिरिगव्हरात राहून वैयक्तिक मोक्ष साधणारा त्याचा परमार्थ नाही. तर लोकांत मिसळून त्याचा आणि आपला ऐहिक व पागलौकिक मोक्ष साधणारा तो आहे. राजकारण, प्रकलनाद, समुदाय किंवा मंडळ्या जमविणे इत्यादि संप्रदाने इतके विपुल व स्पष्ट उल्लेख दासरोधात आहेत की त्यावरून त्यातील प्रवृत्तिमार्गासंबंधाने कोणत्याही डोळस माणसाची खात्री शक्यच पाहिजे. विशेषतः दगडू ११, १२, १५, १८, व १९ यात राजकारण भरून ओसडत आहे. परंतु याच्याच जोडीला त्यात भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग हाही उत्कटपणे प्रतिपादन केला आहे. किंबहुना स्वतः रामदास लग्न करून संसारात पडले नाहीत त्यावरून एकट्या दुकट्याच्या संसारासंप्रदाने त्यांचे अनुकूल मत नसावे हे उघडच दिसते. परंतु सामान्य माणसाच्या मर्यादा आणि महाराष्ट्राच्या गरजा ते ओळखून असल्याने त्यांनी आपल्या परमार्थ कल्पनेचे उदात्तीकरण करून तीत राजकारण व प्रयत्नवाद याचा समावेश केला. एका अर्थाने असेही म्हणता येईल की त्यांनी राजकारणाचे परमार्थीकरण केले. आधुनिक काळात, महात्मा गांधीजींच्या काळात, ही कल्पना सुगमपणे कळेल. कारण गांधीजींनी राजकारणाचे परमार्थीकरण किंवा धर्मीकरणच (स्पिरिच्युअलाइझिंग पॉलिटिक्स) केले असे. या दृष्टीने पाहिले असताना (आणि मला वाटते ही दृष्टी सरी आहे) रामदासांच्या “मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरें तें राजकारण” ह्या किंवा “सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील त्याचे । परंतु येथे भगवताचे अधिष्ठान पाहिजे” ह्या वचनावर काही वेगळाच प्रकाश पडून त्यांचे सामर्थ्य शतगुणित झाल्यासारखे वाटते. गांधीजींना जसा रामदासांच्या ध्यास लागला होता, तसाच रामदासस्वामींनाही लागला होता, हे सामर्थ्य लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. राजेशाहीचा तो काळ असल्याने समर्थ गांधीजींप्रमाणे प्रत्यक्ष राजकारणात पडले नाहीत. आजच्यासारखा लोकशाहीचा तो काळ असता तर समर्थानी फाय केले असते याची सहज कल्पना करता येईल.

समर्थानी जी स्फुट प्रकरणे लिहिली आहेत त्यात त्यांच्या पारमार्थिक राजकारणाची कल्पना अधिक विशद करून सांगण्यात आली आहे. या पारमार्थिक

किंवा परमार्थमूलक राजकारणाचाच त्यांनी महाधर्म (महाराष्ट्रधर्म), महाराष्ट्राच्या अशी नावे दिली आहेत. शिवाजीमहाराजांना त्यांनी १६७१ मध्ये जे एक पत्र पाठविले आहे त्यावरून तसेच शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर सभाजीराजांना जे पत्र पाठविले त्यावरून या महाराष्ट्रधर्माची कल्पना येते या पत्रात एके ठिकाणी म्हले आहे "देवधर्म गो ब्राह्मण । कर्णव्या सरभण । हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरण येनी ॥ शूर पद्धित पुगणिक । करेश्वर वैदिक याज्ञिक । धूर्त तार्किक समानायक । तुमचा ठाई ॥ या भूमदळाचा ठाई । धर्म रक्षी ऐसा नाही । महाधर्म गहिला काही । तुम्हाकरिता ॥ ..कितेक दुष्ट सद्धारिला । कितेकासी धाक सुटला । कितेकासी आश्रयो जाना । शिक्कल्याण राजा ॥ " दुसऱ्या पत्रात म्हटले आहे, "महाराष्ट्राच्या करावे जिंकडे तिकडे," इतिहासाचार्य राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणे "समर्थान्या ह्या उर्चीवरून कळून येईल की, सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रातील निचारी पुरुषांची मने एखा जबर कल्पनेने माझ गलेली होती. ती कल्पना कोणती तर महाराष्ट्र धर्माचा स्थापना करणे ही ही कल्पना सफल करण्याचे अथवा काम शिवाजीने केले ही कल्पना ध्यानात ठेवून मग शिवाजीच्या व त्याच्या अनुयायांच्या कृत्याचा विचार कराना म्हणजे त्याकाली महाराष्ट्रात व कर्नाटकात जिंकडे तिकडे मराठे निष्कारण धावताना पगबीघ इतिहासकारांना जे दिसतात, ते मनात काही विशिष्ट हेतु धरून शिस्तवार मोहिमा करीत आहेत असें भागू लागतील महाराष्ट्रात प्रातर्ताळ हिंदुधर्म + धर्मस्थापना + गोब्राह्मणप्रतिपाल + स्वराज्यस्थापना + एबीकरण + धुरीधरण म्हणजे महाराष्ट्रातील हिंदुधर्म होतो अशी त्याकाली समजूत होती. ह्याच समजुतीला महाराष्ट्रधर्म म्हणून समर्थानी सहा दिली दामाजीपताच्या वेळचा स्तब्ध विठोबा सहिष्णु हिंदुधर्माची मूर्ति आहे व समर्थाचा उद्घाण करणारा मागति जयिष्णु हिंदुधर्माची पताका आहे." प्रवृत्तिनिवृत्तीचा मेळ साधणाऱ्या महाराष्ट्रधर्माकरिताच बणू

उद्देश लोकांना केला. वऱ्ही तो चेतवावा रे, धीर्घरा धीर्घरा, राजधर्म, उपदेश लोकांना केला. वऱ्ही तो चेतवावा रे, धीर्घरा धीर्घरा, राजधर्म, सेवकधर्म, धन्य सत्तार होतसे, मैत्री, रत्तार देव, गर्व, जन्मसफळता, परनिंदा, स्तुति, प्रपंचाचें वेड, सरस्वति इत्यादि शोकडो स्फुट प्रकरणावरून समर्थांच्या राजकारणमूलक परमार्थांचा किंवा प्रवृत्तिनिवृत्तीचा समन्वय करणाऱ्या महाराष्ट्र धर्माची उत्तम प्रकारें कल्पना येते

समर्थांच्या दासबोधादि अध्यात्मपर ग्रंथांना व स्फुट प्रकरणांना काव्य म्हणता येईल काय, या प्रश्नाचा येथेच आपण थोडक्यात विचार करू. ज्ञानेश्वरी हा अध्यात्मपर ग्रंथ असून आपण त्याला त्रिदिक्कत काव्याच्या सदरात घालतो. तुकारामगोवाचे अभंग तत्त्वज्ञानपर असूनहि आपण त्याची काव्यातच गणना करतो. याचे कारण ज्ञानेश्वरी व तुकोबाचे अभंग यात काव्याला अवश्य असलेली भावनात्मकता व भाषेची सजावट आहे. वऱ्ण्य वस्तूरोवरच इतरदि सदश वा निरसदश अशा अनेक वस्तूच एकाच वेळीं रमणीय दर्शन आपणाला घडतें, म्हणून आपण ज्ञानेश्वरी व तुकोबाचे अभंग हीं काव्यें आहेत असे म्हणतो. रामदासांच्या अध्यात्मपर प्रकरणांची भाषा काव्याची असली तरी त्यात भाषेच्या सजावटीकडे प्राय मुळींच लक्ष दिलेलें नाहीं. अर्थ रमणीय करून सांगण्याची रामदासांची हातोटी येथें मुळींच दिसत नाहीं. ऐहिक व पारलौकिक उन्नति साधणारे विचार त्यांनीं साध्या व सोप्या भाषेंत सांगण्यातच समाधान मानले आहे. गयापेशा पत्र पाठ करायला सोप म्हणून त्यांनीं आपल्या ग्रंथाची रचना पत्रात केली सांप्रदायिक अर्थानें पाहिलें असता समर्थांना कवि म्हणण्यापेक्षा थोर ग्रंथकारच म्हणणें अधिक श्रेष्ठ होईल मान विचाराची भव्यता व उत्कृष्टता हा काव्यगुण मानल्यास समर्थांना कवि म्हणण्यास चिंता नाहीं. इंग्रज कवि ब्राउनिंग याच्या काव्यात विचाराची भव्यताच आहे. स्वतः रामदास यांनीं "जेणें देहबुद्धि तुटे । जेणें भवसिंधु आटे । जेणें भगवत प्रगटे । या नाव कवित्व" अशी जी काव्याची व्याख्या केली आहे, तिच्यावरून भाषेच्या सजावटीकडे त्यांनीं का लक्ष दिलें नाहीं हें समजेल

असें असले तरी समर्थांची देवताग्यानपर, स्तोत्ररूप, आत्मपर अशी जी कविता आहे तिच्यात काव्य भरपूर आहे. रामायणापैकी सुंदरकांड निःसंशय सुंदर आहे त्यात कथानकरचनाचानुर्य व हास्यरस ही उत्तम प्रकारची दिसतात. मादनीच्या शंभटाचा पराक्रम वाचकांना हसविल्यापेरीज राहत नाही. ब्रह्मदेवांना पत्ररूपाने ही हविगत रामाला कळाविली असताना "तथा वाचितां वाचितां राम हासे । क्रिडाकौतुके अतगमाजि तोषे" असा तिचा परिणाम वर्णन वेगळ्या आहे. सुंदरकांड तर अत्यंत बहारांचे आहे याचे तेराशे श्लोक असून ते वाचून अमर्ताना आपण प्रत्यक्ष सुंदर पाहानों आहंते असे आपणाला वाटते. रामायणातील इतर कथाभाग सोडून देवतामुक्ति घडविणारा सुंदरप्रसंग समर्थांनी निवडला यात त्याचा हेतु स्पष्ट होतो. त्या काळी महाराष्ट्राची स्थिति लढकेंतील देवानारखी झाली होती, आणि शिवाजीराजासारख्या रामाची तो उत्कटेनें वाट पाहत होता. आनंदवनभुवन हे काव्य भव्य व सुंदर आहे. आनंदवनभुवन म्हणजे वाराणसी व या प्रकरणात वाराणसीचाच उल्लेख आहे, पण लौकिकात माय हे वर्णन महाराष्ट्राचे आहे असा समज झाला आहे," असे या प्रकरणी शंकर श्रीकृष्ण देव म्हणतात. 'करुणास्तोत्रे एकदर बचीस असून त्यात भक्ति व करुण हे दोन रस ओतप्रोत भरले आहेत. आपल्या मनीची मळमळ आणि तळमळ अगदीं जिहाळ्यानें समर्थांनीं यात वर्गिली आहे. अलंकाररहित काव्य भावनेच्या जोरावर किती प्रमाणाशी होऊ शकते त्याचा उत्तम नमुना म्हणजे हीं करुणास्तोत्रे होत. हीं सर्वच स्तोत्रे सरस आहेत. परंतु त्यातहि अनुदिन अनुतापे तापले रामराया, तुझा दास मी व्यर्थ जन्मास आलों, बुद्धि दे रज्जुनायका, उदासीन हे वृत्ति कोठें न लागे इत्यादि स्तोत्रे अत्यंत उहारीचीं आहेत. समर्थांनीं दुसरे कोणतेहि वाङ्मय निर्माण न करिता एवढीं स्तान्त्र लिहिलीं असतीं तरी मराठीवाङ्मयात तीं अमर झालीं असतीं. भीमरूपी स्तोत्रे एकदर तेरा असून तीं ओजोगुणानें भरलेलीं आहेत. 'मनाचे श्लोक' दोनशे पाच असून त्यात समर्थांनीं मनाशीं गुजगोष्टी करून त्याचे हित कशात आहे हे मोठ्या भावपूर्णतेनें सांगितले आहे. तुकोबाच्या

अभंगार महागष्टाची जशी प्रीति जडली आहे, तशीच ती रामदासस्वामींच्या या श्लोकावरहि जडली आहे. महाराष्ट्राचे सारे वातावरण या श्लोकांनीं निनादित झाले आहे. महाराष्ट्रात ओज व तेज भरण्याचे मासूर्य यात आहे. समर्थानीं अगदी प्रसन्न मनाने हे श्लोक गाइले असल्याने त्यात भव्यता, उत्कृष्टता व प्रसाद हे गुण सहजच आले आहेत. पदसंग्रहात एकशे आठ पद्ये असून तीं भक्तिस्ताने परिष्कृत आहेत. समर्थांच्या साहित्याला 'इतिथ्री' सारखा शोभून दिसणारा व "घाव रे रामाराया किती अंत पाहाशी" या शब्दांनीं सुरू होणारा "घावा" भावोक्त व गम्य आहे. कोहिनूर हिन्याचें तेज आणि काजुळी द्राक्षातील माधुर्य व रसवत्ता यात आहे.

रामदासांच्या रचनेत काही टोपहि आहेत जो मजकूर ग्यात लिहिला तरी चालेल (क्रिगहुना जो ग्यातच लिहिला पाहिजे) तो त्यांनीं पत्रात लिहिल्या-कारणाने, त्यांचीं पुष्कळ कविता रुक्ष, नीरम झाली आहे याग प्रकृण, कारग्याने प्रकरण इत्यादि प्रकारे अशा प्रकारची आहेत यात "प्रसंग निघाला स्वभावे । वागेमध्ये काय लावावे । म्हणूनि घेतली नावे । काहीं एक ॥ १ ॥ काटीं रामकाटीं फुलेकाटीं । नेपतीं सद्मुळीं कारमाटीं । सावी चिळारी सागरगोटी । हिंवर रौर ररगाटी ॥ २ ॥ ऐरा निघाचा प्रसंग । लावी रुदी यथाभाग । चौक नेमस्त त्याग । असोचि नये ॥ १ ॥ वीट लावी नऊ तसू । आणि रुदी सात तसू । उची जाणजे तीन तसू । पाठपोट नेमस्त ॥ २ ॥ " अशा प्रकारची गद्यसदृश रचना झाली आहे. रामदासांची प्रतिभा उत्प्रेक्षामूलक किंवा सृजनशील अशी फारशी नसल्याने त्यांनीं प्रायः काव्यमय प्रसंग असूनहि त्यांचे केवळ वर्णन केले आहे. वर्णनालीन वनश्रीचें वर्णन करणारे एरु जें स्फुट काव्य आहे त्यावरून रामदासां प्रतिभा ही केवळ वर्णनात्मक कशी होणार् हें समजने. या खेरीज त्यांच्या वृत्तरचनेतहि अनेक ठिकाणीं शिथिलता झाली आहे सुदर्य (सौंदर्य), गद्येम (रात्रम), मद्यक (मशक), जन्ननि (जननि), चित्तवृत्ति (चित्तवृत्ति), शिवाल्ये (शिवालये), अद्दात्म (अध्यात्म), स्तूति (स्तुति), अशे (अक्षय) इत्यादि सारसीं अशुद्धे त्यांच्या भयात जागोजागी आहेत. रामदासां रामदासांची

जों वीस लक्षणे' सांगितली आहेत त्यात 'प्रथम लिहीणें दुमरें वाचणें । नितरें सागणें अर्धांतर' असे लिहिलें आहे या संप्रदायात गयसदृश रचना का निर्माण झाले, याचा जोष या संप्रदायिक दडकावरून होण्याजोगा आहे

समर्थ संप्रदायातील काहीं प्रमुख व्यक्तींचा व कवींचा नख्खेल येथेच करणे युक्त होईल. श्री समर्थ रामदास, श्री जयगणेश्वामी वडगावकर (शक १५०१ ते १५९४) रगनाथस्वामी (शके १५३४ ते १६०६) निगडीकर, आनंदमूर्ति ब्रह्मनाळकर (मृ. शके १६१८) आणि केशवस्वामी भागानगरकर (मृ शके १६०४ या पाचजगास त्या वेळच्या लोकांनी 'दासपंचायतन' असे नाव दिलें आहे जयगणेश्वामींनी लिंभायत घराण्यात जन्म घेऊनहि कृष्णोपासनेचा प्रचार केला. त्यांनीं दशमस्कंध टीका, रुक्मिणीस्वयंवर, सीतास्वयंवर व अपराधानुभव हे ग्रंथ लिहिले याच रामदासी परंपरेंत जयगण नावाचा दुसरा कवि शाला त्याचे श्लोक, पदें, अभंग अशी विविध रचना मनोहर व सावी आहे रामनेगी रगनाथस्वामींनीं गजेंद्रमोक्ष, गुरुगीता, पंचीकरण योगवासिष्ठमार इत्यादि ग्रंथ लिहिले व पुत्रळ मुदर पदें रचिलीं. आनंदमूर्ति व केशवस्वामी यांनीं काहीं पद्यरचना केली. कश्यपित्रीत वेगापाई (शके १५५० ते १६००) हिची विशेष ख्याति आहे हिने पद, अभंग व इतर प्रथरचना बरीच केली आहे त्यात सीतास्वयंवर हा प्रथ विशेष मुदर आहे प्रथ ओशीरद्व अथून याचे एकत्र चौदा समास आहेत प्रथात जगोजागी मुदर स्वभावचिंन व वस्तुनिश्चें आनी आहेत रामदासाचे बडील धंदु गगाधरपत (शके १५२७ ते १-९९) ऊर्फ श्रेष्ठ (रामारामदास) यांनीं हारहरैक्य पत्रविगारा 'भक्तिरहस्य' व मगुणोपासनेचा तरफदारा कर्नागा 'मुगमोपाय' असे दोन ग्रंथ लिहिले आहेत दिनकर गोषावी (शक १५५०-१६२५) याचा 'सानुभवचिंनकर' हा प्रथ ६७०० ओल्याचा अथून त्यात वेगान व भक्तिमाग याचें विवेचन आहे रामदासी वाङ्मयात दासबोधाच्या सालाबाल याची योग्यता मानतान रामदासी संप्रदायातील इतर

कवीचा माहिती 'दक्षिण विदुस्वामनातील कवि' व 'कृष्णदयार्णव व श्रीधर' इत्यादि विभागात पुढे दिली आहे.

रामदासाच्या कल्याण उद्धारादि इतर दिग्दर्शनांदि थोडी फार ग्रंथरचना त्या काळाला अनुसरून केली असली तरी ती सामान्य प्रतीची अशी आहे. रामदासाची कळकळ व स्वदेशप्रीति यापैकीं एकातहि नाहीं नाहीं म्हणायला देवदासाची काही कविता मात्र जोरदार आहे. मुसलमानाची अप्रीति व स्वदेशप्रेम याच्या काव्यात आहे यानें गजेंद्रमोक्ष नावाचें लहान काव्य प्रमाणिका वृत्तात रचिलें आहे 'अवचितमुत काशि' यानें श्लोकवद्ध व ओवीवद्ध असे द्रौपदीम्बयनर प्रसगावर दोन ग्रंथ लिहिले असून त्यापैकीं ओवीवद्ध ग्रंथ शके १६१८ पौष वद्य १० मीस त्यानें पुरा केला असें वर्णन आहे. महानुभाव पथात याचे ग्रंथ विशेष वाचिले जातात याच काळात दुसरा एक उल्लेखनीय कवि होउन गेला. त्याचें नाव शिवराम ^१ शिवरामस्वामीचा जन्म शके १५५४ मध्यें झाला व त्यानीं हा लोकां शके १६११ (१) मध्यें सोडिला यानीं शकडो ओळीवद्ध व श्लोकवद्ध ग्रंथ रचिले असून ते सर्व वेदातपर व भक्तिपर आहेत. यानें भागवताच्या एकादशस्कंधावरहि टीका केली आहे.

१ शिवरामाच्या वदिलार्थे व गुरूचें नांव पूर्णानंद, पूर्णानंदाच्या गुरूचें नांव प्रह्लादानंद.

वामन पंडित^१

शिवशाहीत काव्यगुण आणि काव्यसख्या या दोग्ही दृष्टींनी सर्वश्रेष्ठ ठरणाऱ्या कवि म्हणजे वामन पंडित हाच होय. स्वराज्याच्या ऐश्वर्याला भव्यतेला आणि शुचितेला साजेसेच त्याचें काव्य होतें. शिवशाही म्हटली की तुकाराम आणि रामदास हीं दोन नावें चटकन् आपल्या नजरेसमोर येतात. याचें कारण दोघाच्याहि मागें असलेलें संप्रदायाचें पाटच्छ. वारकरी संप्रदाय आणि रामदासी संप्रदाय असे दोन प्रभावशाली व चलिष्ठ संप्रदाय तुकाराम रामदासाना लाभल्यामुळें त्यांचीं नावें आणि काव्य सर्वतोमुर्ती व्हायला मदत झाली यात शका नाही तुकाराममहाराज हे उच्च कोटीतील सत होते काव्यकरण्याच्या दृष्टिपेशा मनःपूर्वक पांडुरंगाची सेवा करण्याची त्याची मनोवृत्ति होती. प्राञ्जलपणा आणि जिद्दाला यामुळें त्याच्या साध्या उद्गाराना भावगीताचें स्वरूप आलें आहे. रामदास हे राजकारणां सत होते. आपल्या संप्रदायातील मदर्जीना उपदेश करण्याच्या उद्देशानें त्यांनी दासबोधाची रचना केली असें करीत असताना त्याचीहि दृष्टि काव्याच्या सजावटीपेशा नियमप्रतिपादनाकडेच अधिक होती काहीं आख्याने व कवशाष्टकें सारख्या त्याच्या रचनेंत काव्यगुण आहेत. परंतु असल्या काव्याची सख्या कमीच भरेल. काव्यगुण ओतप्रोत ज्याच्या काव्यात भरले आहेत अशा रघुनाथ पंडिताची येथें आठवण होणें माहाजिक आहे. नल्दमयतीस्वयंराख्यान हें काव्य अष्टपैतू हिच्यासारखें आहे यातहि शका नाही

१ वामन नरहरि शंभे ऊर्फ वामन पंडित हे मूळ विजापूरचे राहणारे व वासिष्ठगोत्री ब्राह्मण मृत्यु वैशाख शु ६ शक १६१७.

परंतु सख्येच्या दृष्टीने एका हाताच्या ब्रोटावर मोजण्याइतकीहि रघुनाथ पंडिताची काव्यरचना नाही विविधता, विपुलता आणि विदग्धता जर आपणाला पाहण्याची असेल तर वामन पंडिताच्या काव्याकडेच वळले पाहिजे तुकाराम रामदास-रघुनाथ पंडित यांना प्रत्यक्ष राजाधय किंवा राजप्रीति याचा लाभ झाला होता. असल्या आभ्रयाकडे किंवा प्रीतिकडे पाठ फिरवून वामन पंडितानीं वाम्प्रदायाची उपासना केली. महाराष्ट्रात पुनः स्थापन झालेल्या स्वराज्याच्या काळात वामन पंडिताने आपल्या काव्याची रचना केली अमूनहि, त्यात त्या स्वराज्याचा प्रत्यक्ष किंवा परोक्ष कोणत्याहि प्रकारचा उल्लेख नाही. ज्ञानानंद आणि काव्यानंदाने निमग्न असलेल्या पंडिताना भोगतालच्या जगाची मुळीच जाणीव असलेली दिसत नाही. अर्थात् ही घटना नव्याच अशांनीं तत्कालीन लौकिक काव्य न रचण्याच्या प्रयत्नरुद्धि निर्माण झाली असावी समोवताली चालू असलेल्या गोष्टींचा व्याप्रमाणें वामन पंडिताने आपल्या काव्यात निर्देश केल्या नाही, त्याचप्रमाणें त्यानें खुद्द स्वतःचाहि उल्लेख फारसा कोठे केल्या नाही. वामन पंडिताच्या जीवनाविषयी-त्याचे मातापितर आणि पत्नी यांच्या नावाखेरीज आणि गुरु सचिदानंद यांच्या भेटीच्या प्रसंगाखेरीज-त्याच्या काव्यात कोठेहि काहीं माहिती आलेली नाही.

वामन पंडिताच्या काव्याचे वेदातनिष्यक, पौराणिक व्याख्यानपर आणि भाषातरित असे तीन भाग पाडता येतील त्याच्या उपलब्ध असलेल्या सुमारे चाळीस हजार कवितेपैकी (म्हणजे कवितेच्या ओळीपैकी) निम्म्याहून अधिक कविता वेदातनिष्याला वाहिलेली आहे. यात यथार्थदीपिका, निगमसार, चित्सुधा, प्रियसुधा, तत्त्वमाला, राजयोग, प्रेमसरी, गीतार्णवसुधा, कर्मतत्त्व इत्यादि छोटी मोठी प्रकरणे आहेत. या सर्व काव्यावरून वामन पंडिताची गाढ विद्वता आणि रसोल अध्यात्मज्ञान याचा चांगलाच प्रत्यय येतो. यथार्थदीपिका काव्याच्या २२२६६ ओव्या अमून, त्यात भगवद्गीतेचा जसा असेल तसा अर्थ विस्तारपूर्वक सांगण्याचा हेतु पंडिताचा दिसतो. गीतेच्या सातदो श्लोकावर सुमारे बावीस हजार ओव्याचें केलेलें हें सुबोध व्याख्यानच म्हणावयाचें. ज्ञानेश्वरानीं सुमारे नऊ हजार

ओव्याची भाषायेदीपिका उर्फ शानेश्वरी नामक गीताटीका तयार केली. निष्ठापेशा वेगळे व अधिक चांगले भाषा काही तरी करतो आहेत याची प्राणीव पंडितांनी जागोजागी धरून घेतली आहे. शानेश्वरीच्या मुद्रवातीला गगनीला नमन करण्यात आले आहे. भगवद्गीता उर्फ कृष्णगीता रचित अगतांना, गगनीला करण्यात आलेल्या या वंदनाबद्दल शानेश्वराना वामन पंडितांनी एक क्रीडमूर्च्छी लगाविली आहे. भाषायेदीपिकेत व इतरही गीताटीकात गीतेचा स्वयं अर्थ आलेला नाही. तो खराखुरा अर्थ सांगण्याकरिता, निद्रास्तुतीची पर्वा न करता, आण यथार्थदीपिका तयार करित आहेत असे पंडितांचे म्हणणे आहे. ते म्हणतात, “टीका उदंड जाल्या । परी देवतास तनुपासकास म्याल्या । यथार्थ अर्थ नाही बोलिल्या । तैसी नव्हे हे टीका ॥११६४॥ म्हणेनि यथार्थदीपिका । नाव पावरी हे टीका । की अद्वैत आणि भक्तवै एका । श्रीवत्सला बगदगुलते ॥११६५॥ विद्वा न हो म्हणेनि । आरभी देवा एका प्रार्थुनी । स्फूर्ती देईल हे इच्छा धरोनी । पार्थना एका आणिकाची ॥११६६॥ . कोगाची नसे भीड । आणि कोगची नसे चाड । अनन्यमक्ति लागता गोड । या भगवद्गीतेत ये रीती ॥११७९॥ वाचोत जे वाचिती । न वाचोत जे वाईट मानिनी । सतुष्ट होय एक जगत्पति । या यथार्थ निरूपणे ॥११८०॥ अध्याय ७ ॥” नुमत ह्ये ज्ञान किंवा नुमती वाघळी मक्ति ही कुचकामाची असून ज्ञानसुख सगुणभक्तिच खरा मोक्ष मिळवून देऊ शकते, हा वामन पंडितांचा ठाम सिद्धांत असून तो आपल्या सर्व अध्यात्मपर प्रथात स्पष्टपणे मांडला आहे. यथार्थदीपिकेच्या निमित्ताने त्यांनी हेंच गीतेचे सार पुढील शब्दात सांगितले आहे. “ऐसे ब्रह्म तेंचि सगुण । ऐसा ज्ञाननिष्ठ भक्त निपुण । भगवत भागवत ऐसी खूण । जेथें वेगळी न सापडे ॥१२६॥ सगुण ब्रह्म चराचर । गीतेत या ज्ञानाचा आदर । म्हणूनि ‘धर्मपद’ वारवार । या ब्रह्मज्ञानी योजिले ॥१२७॥ अ. १ ॥” भगवद्गीतेचा यथार्थ प्रगट करणारी व्याख्या करित असताना पंडितांनी जागोजाग भुक्ति व श्रीमद्भागवतादि प्रथांचे आधार दिले असल्याने, ती व्याख्या जोरदार बनली आहे यात शंका नाही. यथार्थदीपिका रचित असताना काव्य करणाऱ्या कलावंताची दृष्टि

पंडितानीं स्वीकारली नसून, वाचनाना गीतंतील विषय मुलभतेनें कळाया इतनीच दृष्टि स्वीकारली आहे. ज्ञानेश्वरानीं गीतेचा भाषार्थ सागत असताना काव्याचा भावफुल्लोरा निर्माण केला आहे. ज्ञानेश्वरी आपल्याशीं एखाद्या मैत्रिणीप्रमाणें गुळगोष्टी करित अमलेली दिसते तर यथार्थदीपिका एखाद्या मातेप्रमाणें खराखुरा मोलाचा उपदेश करिते. पंडिताचा अध्यात्मपर रचना किती सुगोचर असे त्याचा नमुना म्हणून पुढें तीन चार ओव्या दिल्या आहेत. “आत्मा कळता केवळ । विदित होय हें निश्च कळ । की ओळखिता समुद्र जळ । ओळखिले तरग सर्वहि ॥१४२२॥ कळता तनु एक । पट कळले अनेक । कळता एक बनक । अल्फार सर्व कळनीच ॥१४२३॥ कळता एक मार्ता । कळल्या घटादि सर्व जाती । आत्मा कळता चगचर मूर्ती । अवध्याच कळल्या ॥१४२४॥ या कारणें आत्मज्ञ । तोचि जर्गी सर्वज्ञ । सर्वज्ञस म्हगती अभिज्ञ । विपश्चिन् म्हणूनी ॥१४२५॥ अ. २ ॥” ज्ञानेश्वरा ही तिच्यातील पहिल्या प्रतीच्या काव्यगुणामुळे आणि वारकरी संप्रदायाच्या पाठबळामुळे अत्यंत लोकप्रिय झाली आहे यात शका नाही तसलं भाग्य यथार्थदीपिकेला मिळणें अशक्य असल तरी ती जागत्या लोकांच्या आदराला किती पाद झाली होती हे कनिष्ठ मोरोपताच्या पुढील उद्गागरून कळेल. “केली श्रीगीतेची व्याख्या । बहुमक्ति जीत गाजविली । साजविली साधु समा भाषा कविकर्मनशक्ति लाजविली ॥” कर्मतत्त्व या आप्यात्मिक प्रवधाचे आठ अध्याय असून ते श्लोकवृत्तात आहेत. फलतत्त्व, यत्नतत्त्व, भोगतत्त्व, भोक्तृत्व, आत्मतत्त्व, वेदतत्त्व, जीवतत्त्व आणि अनुभवतत्त्व याप्रमाणें या अध्यायातील विषय आहेत. भक्ति आणि अद्वैतज्ञान याची सागळ याहि प्रसंगात पंडितानीं श्रुतिप्रमाणानें घातली आहे. आपला हा प्रबंध ‘भ्रमबंधारी’ आहे असे ते सागतान. निगमसार हा प्रथ ओवीवृत्तात असून त्याचे नऊ अध्याय आहेत. सर्व वेदायें सार म्हणून अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे विवरण यात आलें आहे. वामन पंडिताचे गुरु श्रीमच्चिदानंद याच्या भेटीचा प्रसंग मुहूर्तातील दिला असून तो वरीचा आहे. पंडिताच्या ग्रंथापैकीं फक्त याच ग्रंथाच्या शेवटीं “शक्रे पथरा शते पंचाण्य । तें प्रथ प्रणत्या अभिनव ।

जो अनादि अनुभव । सच्छ रत्नाचा” प्रयाचा रचनाकाल दिला आहे. चिन्मुषा, प्रियमुषा, राजयोग, प्रेममरी, गीतार्णवमुषा, तत्त्वमाला इत्यादि अध्यात्मपर प्रकरणे छोटी असून श्लोकवृत्तात्मक आहेत प्रियमुषा हे प्रकरण तर अग्या अठरा श्लोकांचे असून त्यात पंडितानी आपली पत्नी गीरा हिला आपलाच आत्मा आपणाला कसा प्रिय असतो ते मुग्ध भाषेन सांगितले आहे. ‘परम भावडि आपुलि आपणा बळग तूं तुज राजुनि मीपणा’ हे प्रस्तुत काव्याचे पालुवट आहे. यासर्वे अध्यात्मपर प्रकरणात अद्वैतज्ञानाचे प्रतिपादन असून ज्ञानयुक्त सगुणभक्ति ही सर्वश्रेष्ठ होय असा अंतःप्रवाद त्यात वाहत असतो.

अध्यात्मपर कवितेच्या खालोखाल वामनाने आख्यानपर कविता लिहिली. हीं आख्याने त्याने रामायण, महाभारत व भीमद्रागवत या ग्रंथातील कथांच्या आधारे रचिलीं. त्याने लिहिलेल्या मुमारे चाळीस आख्यानांपैकी सीतास्वयंवर, भरतमाय, नाममुषा, वनमुषा, वेणुमुषा, हरिविजय, कल्याणीवन, रासक्रीडा, द्वारकाविजय, राधाविलास, राधामुजंग, जटर्नीटा इत्यादि आख्यानांवर रसिकांच्या उच्च पडतात. हीं सर्व आख्याने विविध श्लोकवृत्तात्मक असून तीं अत्यंत वार्तार्ची आहेत. प्रत्येक आख्यानाच्या मुद्दातील मंगलाचरण किंवा नमन असून त्यातच प्रायः आख्यानातील विषयाचा सारांश सांगितलेला असतो. आख्यानाकरिता निवडलेला प्रसंग नाट्यपूर्ण असून त्याची मांडणी अत्यंत आकर्षक असते. नाममुषेत अजामिळाचा लिगदेह यमदूत नेत असताना तेवढ्यात विष्णुदूत येऊन त्याला सोडवितात राधाविलासात श्रीकृष्ण व राधा यांची क्रीडा चालली असताना बाहेर राधेच्या पतीची हाक ऐकू येते. आकर्षक व नाट्यपूर्ण प्रसंगांवरच आख्यानात संवादाची कुशलपूर्ण योजना केलेली असते. या संवादावरून बोलणाऱ्या पात्रांचा स्वभाव उत्तम प्रकारे कळतो. शृंगार, वीर, करुण, हास्य इत्यादि रसांचा परिपोष होईल अशा प्रकारे भावनाची गुफ्य प्रत्येक आख्यानात केलेली असते. आख्यानात वर्णिलेले प्रसंग आपण प्रत्यक्ष पाहतो आहोत अशा प्रकारे ते रेखाटलेले असतात. वनमुषेतील मस्तकी पल्लवाचे तुरे खोवून आणि गळ्यात गुळाच्या माळा घातून व मर्कटपुच्छ हाती

घरून 'वृद्धि टडो' पाहणारे आणि वेडकाप्रमाणे दुग्दुग् उड्या मारणारे 'वाळ ते बल्लवाचे' आपण प्रत्यक्ष पाहतो आहोत असे आपणाला वाटते आख्यानातील रसाला व प्रसंगाला पोषक अशा वृत्तात श्लोकरचना केलेली असून हे श्लोक अनुप्रासादि शब्दालंकार व उपमा रूपकादि अर्थालंकार यानीं नटलेले व सामान्यपणे प्रसादपूर्ण असे असतात. रामचंद्र बडवे यानीं 'मुश्लोक वामनाचा' म्हणून ज्या श्लोकाचा गौरव केला ते श्लोक आख्यानपर कवितेत जागोजागी आहेत. 'गोन्या गौळिणि सावळ्या हरितनू रासोत्सवीं नाचती । श्रीगणे यमुनेमधे तरल ते कळोल आटोलती । गोपीलोचन मीन लोलमकर श्रीकुडले डोलती । गोपस्त्रीकुचकुंभ तारक करी पोहे रतीचा पती ॥ किंवा अग वक्र अधरि धरि पावा, गोपवेष हरि तोचि जवावा । वाम बाहुवरि गालहि डावा तो टसा स्वाहृदयात पडावा ॥ सारख्या श्लोकात हिऱ्याची चमक आणि ताज्या खुडलेल्या मोगऱ्याच्या फुलाचा सुगंध नाही असे कोण म्हणेल ? या सर्व आख्यानातूनहि ज्ञानयुक्त सगुणभक्तीचाच महिमा वामनाने वर्णिला आहे. ईश्वर स्थावरजगम सर्व पदार्थात असला तरी ईश्वराने जे जे अवतार घेतले त्याचीं नावे जाणतेपणाने घेतली असता अमृताप्रमाणेच तीं घेणाऱ्याला अमृतत्व मिळून देतात असे नामसुधा या काव्यात सांगण्यात आले आहे वामन पंडिताच्या पूर्वी काहीं महानुभाव कवि कवयित्रींनीं आणि एकनाथ मुक्तेश्वरादिकांनीं काहीं आख्यानक कविता लिहिली आहे हे खरे परंतु वामनाच्या आख्यानात जीं नाट्यपूर्णता आकर्षकता व सफाईदारपणा आहे ती इतरत्र क्वचित्च आढळते. शिवाय विविधता व विपुलता याहि दृष्टीने पाहतां तो आख्यानक काव्य रचणाऱ्या कवीत फारच बऱ्या दर्ज्याचा वाटतो.

वामनाच्या स्फुट रचनेत कर्णाष्टक, उपदेशमाला, मनास, प्रोध, वामनबोध सिद्धांत, भगवद्दास्य इत्यादि प्रकरणांचा व पदांचा अतर्भाव होतो मात्रे विर्दांच मन निष्ठुर केवि केले, असें पालुपद असलेले कर्णाष्टक हृदयस्पर्शी आहे मना कासया व्यर्थ चिंता वहासी ? दिसे तें नसे काय अज्ञान हासी ?—अशा शब्दात व्यक्त होणाऱ्या 'मनासबोध' हे काव्य वाचीत असताना रामदासस्वामींच्या 'मनाचे

श्लोक' या काव्याची वाटचाल होते. वामनाने गमदासस्वामीचा टहेंख आपल्या आपल्या काव्यात फोटेंदि नेलेला नसला तरी त्याच्या ग्रंथाशी त्याचा चांगलाच परिचय असला असे प्रस्तुत काव्यावरून वाटते. पदापैकी 'अर्जुना तू जाग रे, होसील मुजाग रे, विश्व नाही मीचि आटे सख्या तुझी आग रे' हे पद मुदर व अर्थपूर्ण आहे.

वामन पंडिताच्या भारतातले काव्यांत चतुःश्लोकी भाग्यत, शक्राचार्यहृत अपरोधानुभूति, समश्लोकी भगवद्गीता, पंडित जगन्नाथहृत गणेशहरी व मत्स्यपुराण नीतिशतक, शृंगारशतक व वैराग्यशतक इत्यादि काव्यांचा अतमीय होता. सस्कृत कवींच्या काव्याचा वामनाने जो मराठी वाचकांना परिचय करून दिला तो त्यांना इतका आवडला की, निदान भृंगुरिपुरते तरी असे म्हणायला इकत नाही की, हा कवि वामनाच्या द्वारेच मुख्यतः मराठी जगणाऱ्यांना माहित आहे. समश्लोकी गीतेसंग्रहाने मोरोपंत म्हणतात, "रीति समश्लोकीची अतुला साधेल काय नव्यास । या सुयशे होईल कां रोमाचल्यासकाय न व्यास." या खेरीज पंडितांनी मिदनातनिश्चय व अनुभूतिलेश नावाची दोन अभ्यात्मपर प्रकरणे संस्कृतात लिहिली असून ती चांगली साधने आहेत.

वामन पंडिताच्या काव्यात काही विकृतींचा दोष आहेत. पुनरुक्तीचा दोष अनेक ठिकाणी झाला आहे. नामसुधेत हा दोष फारच उत्कटत्वाने मासतो. सुतावडल सूत, दारगावडल शर्ग, लोपकोनि ऐवजी लोपोनि, चौघेही ऐवजी चौघही असली न्हेस्वरीघोवी ओदानाग काही ठिकाणी आहे. अक्षोपही, मुग्गाज्जळी, गळीरवे, मोरपत्रमासखे घेडगुजरा किंवा दुष्प्रमासहि झाले आहेत. सधिरहितत्वाचा दोषहि अनेक ठिकाणी झाला आहे. रसदृष्ट्या संभोग शृंगाराची जी वर्णने गधाविलास व राधासुख या काव्यात आली आहेत ती देखील वाङ्मया दृष्टीने पाहतां सदोप वागतात. परंतु हे सर्व दोष असून ते केवळ सुावरील हाणप्रमाणेच होत. वामन पंडिताची काव्यरचना खरोखरच अपूर्व आहे. धीधर म्हणतो, "जैसा चडाशु सतब व्योमी । तैसाचि येवळ वामनस्वामी । ज्ञाची श्लोकरचना ये भूर्मी । भूमंडलावरी अपूर्वगा ॥"

वामन पडिनाचे ममकालीन असे नागेश व विठ्ठल याचा येथेंच उल्लेख केलेला नसतो. नागेश हा अहमदनगराजपळील भिंगार येथील वृत्त्यंशी जोशी होता. याचें उपनाम मुळे विठ्ठलाचें सपूर्ण नाव विठ्ठल अनंत क्षीरमागर व हा राहणारा शीडजपळील गौरिपुर गावचा याचा घटा व्यापान्याचा असे नागेशानें सीता स्वयंवर, चंद्रावळी, रुक्मिणीस्वयंवर, रसमजरी आणि शारदाविनोद अशीं पाच काव्यें लिहिलीं आहेत यांचें काव्य श्लोकप्रद असे, बरी त्यात सयमाचा अभाव असल्या तरी त्यात महज स्फूर्ति आहे. “ भ्रम करी प्रकरीपरी चचला । मन हरी न हरा अशि कोकिला । रसरसी सरसीरुहलोचनी । गजगमा जसि मानममोदनी ॥ ” हें चंद्रावळीचें वगण व “ रुळत चचळ अचळ भूवरी । उमळतो वलयधराने अवरी । मटभरें मग गौळणी चालती । थरथरा स्तनमथर हात्री ॥ ” इत्यादि तिच्याबरोबर गोरम विद्यायास जाणाऱ्या मैत्रिणीच्या वर्णनाची वामनी श्लोकाचें कितीतरी साम्य दिसतें विठ्ठलाच्या नावावर इहरीं रुक्मिणीस्वयंवर (श १५९६), पाचालीस्तवन (श १५९६), सीतास्वयंवर (१-९९), रसमजरा (१६०१), द्रौपदीसख्यहरण (श. १६०२), विद्वज्जीवन व विद्वह्य चरित्र असे सात प्रथ प्रसिद्ध असून ते सर्व श्लोकप्रद आहेत. सीतास्वयंवर व रुक्मिणीस्वयंवर यात प्रत्येकी सात सर्ग असून, विद्वज्जीवनात सात उल्लाम आहेत रुक्मिणीस्वयंवरात निरनिराळीं वृत्तें, निरनिराळे छंद, चामर, गज, उष्ट्र, सर्प इत्यादि चष, चमत्कृतिजनक अशी “ वीराजते मत्त उदार पाई । वींग धरीं शक्ति शराय साहे । हे सावरा शक्ति शरी धरावी । हें पारंग उत्तम तेज रावी ” सारखी प्रतिलोम यमके व अनुप्रामादि अलंकार भरपूर आहेत. आपलें चित्रकाव्यरचनाशैल्य व छंद शास्त्रनैपुण्य दाखवून विद्वानाकडून वाङ्मय मिळवावी अशी याची इच्छा दिसते विठ्ठलाच्या पूर्वी अशा प्रकारची बहुप्रधात्मक रचना मराठीत कोणीहि केलेली नाही या सर्व लक्षणांवरून काव्य, रमयत्ता, भावनाचा ओगता इत्यादि फोटच दिसत नाहीं रुक्मिणीस्वयंवर काव्यापेक्षा सीतास्वयंवर काव्य अधिक सरळ, प्रगाड्यूर्ण व गरम आहे यात एक दोनच कूट टिका असून काही काही वर्णनें हुबेहुब

आहेत. भानुदासांच्या संस्कृत रसमञ्जरीचें व विन्द्गचरिनाचें यानें केलेले भाषांतर यांच्या स्वतंत्र काव्यापेक्षा सरस उतरले आहे. विशेषतः वसंततिलका या गोड वृत्तात गाइलेले विन्द्गचरित्र चांगले आहे. कल्याणीचा राजा विक्रमाङ्ग देव याची कन्या चंद्रकला हिच्यास्तव वधस्तभावर जाण्याचा प्रसंग आला, तरी शेजरी विन्द्गानें तिचाच ध्यास घरिला व त्याचा परिणाम राजाच्या मनानर होऊन त्यानें स्वल्पेचा त्याचारी विवाह लावून दिला. हा प्रसंग चांगला वर्णिला आहे. “अद्यापि ते नृपमुना रति भोगकाली । प्रेमानुल्ले कस्युगं धरिं कठनाली । दतोऽपि पीडनश्चते मुच्यभाय दात्री । ते मी स्मरे मदनमदिर देवदेवी ॥ अद्यापि धूर्जटि घरो पिप ते स्वकठी । कूर्मे धरागिरिनरा धरले स्वष्टी । अमोनिषीष वडवानल नित्य जाळी । केलगिकार बुध पाळिनी सर्व काळी ” इत्यादि ओळींवरून या काव्यातील प्रसादगुण प्रत्ययास येतो.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील कवी

शिवाजीमहाराजाच्या काळात महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे भरघोस साहित्य निर्मिती होत होती, त्याचप्रमाणे जेथे जेथे महागष्ट्रीय वसत होते, तेथे तेथे ते सरस्वतीची उपासना करीतच होते. मराठी भाल्याबरोबर मगठी लेखणीचीहि चमक या काळाी दूरदूर दिसत होती. मराठे तंजावराड्डे शहाजीराजे भोंसले याच्या बरोबर गेले व तेथे त्यानी राज्यस्थापनेबरोबरच आपल्या सारस्वताचाहि प्रसार केला. शहाजी-शिवाजी-व्यंकोजी शाहू याच्या दक्षिणेकडील राज्याने, मराठी भाषा व साहित्य याचाहि प्रसार त्या प्रांतात झाला. राजभाषा मराठी अमल्याने, थेट दक्षिणेकडील राजाना व इतर लोकाना तिचा अभ्यास करणा लागला आपले अर्ब व आपला पत्रव्यवहार त्यांना मराठीतून चालवणा लागला. या कामी त्यांना महाराष्ट्रातून गेलेल्या महाराष्ट्रीय मंडळींचा चांगलाच उपयोग झाला. या महाराष्ट्रीय कुटुंबांपैकी काहींनी दक्षिणेतच स्थायी होऊन, आपल्या सङ्कृतीची व साहित्याची चांगली जोपासना व अभिवृद्धि केली. शिवाजीमहाराजाबरोबर रामदासस्वामींनी आपल्या शिष्यवर्गापैकी भीमस्वामी (शके १५६४ ते शके १६६३) अनंतमौनी, रामदासी वगैरे शिष्य तिकडे धाडिले होते. या शिष्यमंडळींनी तिकडे रामदासी संप्रदाय व मराठी भाषा याची उत्तम सेवा केलेली दिसते. याचे मठ व शिष्यपरंपरा आजहि तज्जार प्रांतात चारू आहे. भीमस्वामींनी प्रत्यक्ष साहित्य निर्मिती फारशी केलेली नाहीं. काहीं पदे व भक्तीलामृत (शके १७२०) इतकीच त्याची साहित्यसंपदा आहे. अनंतस्वामीचे शिष्य भेरुस्वामी यांनी बरीच व सरस ग्रंथरचना केली आहे. रामसोडळा या १४२७ ओव्याच्या ग्रंथात दासगोधातीलच बहुतेक विषय असून शिष्याय समर्थांचे चरित्र व कवीच्या तीर्थयात्रांचे वर्णन आले आहे. भीमोपदेश ग्रंथात मुमुक्षुदशा, राम मावति

समाप्त, पतितपावन कथा इत्यादि अनंत विषय अगळे तरी तो समाप्त आहे. रायस्वामींच्या शिष्य माधव यानें विपुलरचना केली आहे. श्लोकद्वय समाप्त, ओंशीबद्ध समाप्त, योगसिद्ध, गणेशपुराण, विष्णुपुराण, अश्वमेध व अठरा पद्ये महाभारत (शके १६२९) अशी याची एकदर रचना आहे. त्यापैकी महाभारताचा प्रसार मद्रास प्रांतात पुष्कळ झालेला दिसतो. याची अध्यायसंख्या ९२४ असून, कवीनें तो कावेरी नदीच्या काठी गौरीमयूर या गांठी लिहिला. प्रथाची भंगा व रचना साधारण प्रतीची आहे. माधवप्रमाणें विस्तृत रचना कथारा दुसरा या प्रांतातील कवि रगनाथ हा होय. यानें 'कावेरीमाहात्म्य' नावाचें भाविकांच्या उपयोगी पद्यारे विस्तृत काव्य लिहिले आहे. कावेरी नदीच्या काठी दामानुजम, भगवत, वैद्यनाथ नावाचे आगव्येहि कवि होऊन गेले. दामानुजस (शके १६२६) ऊर्फ राम यानें शानसन्ध्यास, शिडानुभव, काथाजीवल्लभ, शानामृत, शानमाग इत्यादि ग्रंथ रचिले. भगवतानें मच्छिदानदण्डनाम, निरुमुण वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. वैद्यनाथाची रचना पारशी महत्त्वाची नाही. या सर्व कवींची रचना अध्यात्मपर, भक्तिपर व अनेकवृत्तात्मक आहे. याच काळात इकडील कवींनीं लक्ष्मीनागयज्ञस्याग नाटकासारखीं शेकडो पौराणिक नाटकेहि लिहिलीं. हीं नाटके कलादृष्ट्या अगदीं सामान्य प्रतीचीं असल्यानें, त्यांच्या कल्याणी तीं शाहूराजाच्या नावानें प्रसिद्ध कथयला परवानगी दिली असोवी. या सर्व रचनेत पौराणिक व लावण्या हीं मद्र मराठ्यांचीं गीतें दिसत नाहींत. महाभारतातील मराठ्यांचा पगदम जमा गाजला, तसा येथील मराठ्यांचा गाजला नाही हें उदाचित् याचें एक कारण असेल. निलंगावाड येथील मठपति अनंत कवि यानें मुलोचना गहिवर (शके १६४३) व मुलोचना आख्यान (शके १६४५) नावाचीं काव्ये लिहिलीं अनंतकवींचे "प्रभात काळीं जननी यशोदा । उठी म्हणे सत्वर मा मुकुंदा । गोपाळ येती तुजला वहाती । गोविंद दामोदर माधवेति" हें गोपीगीत मुप्रसिद्ध असून सोपे व नादमधुर आहे अनंताप्रमाणे आनंदतनय (मृत्यु शके १६४५) हाहि कवि ख्रिष्ठाच्या व मुलाच्या आवडीचा आहे यानें पौराणिक प्रसंगान गीतें केलीं असून तीं प्रतिभायुक्त नसलीं तरी गोड आहेत भारत, भागवत, रामायण इत्यादि ग्रंथातील पौराणिक कथानर आधारलेलीं याचीं शेकडो आख्यानें असून

ती कीर्तनरागना कामधेनुप्रमाणे वाग्धारी आहेत. गौसावीनदाने जानमोदक, सीतारव्यंकर, नाही स्तोत्रे व अष्टके लिहिली असून ती गाधी व गाढम आहेत

दक्षिणेकडील ज्ञान सूर्य कर्नात तंजवर येथील सुप्रसिद्ध रघुनाथ पंडित हा सर्वश्रेष्ठ दिसतो. आनंदतनूच्या मुलाला रघुनाथ पंडिताची मुलगी दिली होती. रघुनाथ पंडिताने नटदमयनीस्वररागव्यान, गजेन्द्रमोक्ष व रामदासवर्णन इत्यादि काव्यरचना केली त्यात त्याची कीर्ति प्रथमच्या काव्याने महाराष्ट्रम व आजवर पसरली यात आश्चर्य नाही कारण नैपथाच्या काव्याच्या आवासान याची रचना झाली असली, तरी अनेक ठिकाणी कर्नाते स्वतंत्र व महाराची वर्णने केली आहेत का व अनेक वृत्तात्मक असून, बहुतेक श्लोक दिव्याप्रमाणे घोटीय व पैट्टदार आहेत यातील शब्दचित्रे व स्वभावचित्रे अत्यंत रमणीय आहेत. "त्यातील एक म्हणूंस तरी निजेला । जो भागला जलविहार विसार केला । पोरीच एक पद लावविला दुखा तो । पक्षी तनु लपवि भूप तथा पक्षतो ॥ आणीकहि पद न वाजत मंद चाले । जो चालता पदर सावरिला न हाले । हेही करा निरुद्धगी गग सापडेमा । तोही इच्छुःशुच होय पलीकडेमा ॥ गजवज्रोनि समस्त निच्या मरया । गजगमा उठल्या तिजमागच्या । पदर सावरिता नृपसालिमा । श्लक्ष्णी हृदयी मणिमालिका ॥ " इत्यादि श्लोक याची सात पर्यतील प्रस्तुत काव्यात कठिण समय येता कोण कामास येता, मागरीं जो अनेक मुभापिन आहेत, त्यावरून कर्नाचे मनुष्यस्यभावाविषयीचे ज्ञान उत्कृष्ट दिसते तेजी, पौज, हेजीय, लगामी, राजी, इत्यादि अनेक फारसी शब्द जे या काव्यात दिसतात, ते तत्कालीन भाषेला अनुरूप असेच आहेत काव्यातील मुख्य दोष म्हणजे काही ठिकाणी रचना क्लिष्ट झाली असून, श्लोकाचा अर्थ नीट लागत नाही असे अमळे तरी पडलालिय, सुंदर उपमा व त्रिविध महाराची वृत्ते यामुळे हे काव्य महागात्रीच्या अत्यंत आवडीचे बनले आहे केवळ भक्तिपर किंवा अध्यात्मपर काव्य रचण्याच्या त्या काळात, काव्यरचनेन मटित अम आपल काव्य रचल्याबद्दल रघुनाथ पंडिताला कोणीहि धन्यवाद देईल काव्यरचनेचा आनंद वामन पंडितानी किंवा पुढील काळात जमा मारोपतानी मानला, तथा काहीसा यानेहि मानलेला त्याच्या काव्यावरून दिसतो.

शाहू महाराजांच्या वेळचे कांहीं कवी

श्रीमंत सरकार शाहू महाराज यांचे वेळीं महाराष्ट्रांत जे कवी होऊन गेले त्यांत कचेश्वर,^१ निरञ्जन माधव व सामराज हे प्रमुख होते. कचेश्वरानें सुदामचरित्र व गर्जेन्द्रमोक्ष हीं काव्यें रचिलीं असून त्यांत घग्गुती शब्दाची योजना केली आहे. याचीं काव्यें अत्यंत लोकप्रिय आहेत. निरञ्जन माधव थोरले बाजीराव पेशवे यांचे आश्रयानें राहिले. पुढें तो बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे यांच्या आश्रयानें राहू लागला. याला नोकरीनिमित्तानें उच्चरेंत व दक्षिणेंत बराच प्रयाग कराना लागला व त्याची छाया त्याच्या काव्यांत जागोजाग उमटली आहे. यानें 'साम्राज्य परिमळ' नांवाचा ग्रंथ आपल्या पत्नीस गुरुपरपरेची हकीकत सांगण्याकरिता रचिला. निरञ्जनाचे दोन गुरू होते. एका लक्ष्मीधर ऊर्फ बापूभट बने व दुसरा शापजी पंडित. निरञ्जानें कृष्णानंदसिंधु नांवाचा अध्यात्मपर ग्रंथ प्रथम लिहून तो धीरगपट्टग येथें पूर्ण केला. याशिवाय त्यानें चिद्बोध रामायण, रामवर्गामृत, मंत्रगमचरित, निर्वोष्ट राघवचरित, ज्ञानेश्वरविजय, वृत्तावतम, वृत्तमुक्तावलि, अनेक स्तोत्रें व यात्रावर्णनें इत्यादि रचना केली आहे. ज्ञानेश्वरविजय (शके १६८७) हें सटकाव्य असून त्याची रचना चांगली आहे. याचीं प्रयागवर्णनें फारच बहारीचीं आहेत. प्रयागवळ्याची व गंगापुत्राचीं वर्णनें सत्तापजनक व विनोदी अर्गी आहेत. "गंगापुत्र गुमान फार घरिती घाटी सदा हिंडती । कगात्प्रसि पिडा करुनि घरिती दे दक्षिणा झोलती । थोडी घेति न

१ राहणारा चाकणचा, उपनाव ब्रह्मे. भगवद्भक्त. शाहू महाराज यांचे शिष्य बाळाजी विश्वनाथाला याचेविषयी प्रेमादर वाटे, मृत्यु शके १६५३ फाल्गुन शु० १ उत्रज येथें

बोलती खलमती नानापरी पीडिती । आगासी झटती निचाट करिती हाणोनि घेती किती" हे वर्णन किती हुवेहूत्र आहे. मद्रास मारत्वतकार वि ल. भाणे यांनी निरजनस्वीला 'सगरस' म्हटले आहे; कारण यानें चरित्रपर, वेदातपर, ईशस्तनपर, प्रनामपर अशी रचना केली आहे. मात्र काव्यदृष्ट्या ही रचना मध्यमप्रतीची आहे. सामराज (शके १५३०-१६१०) कवीनें निरजनमाध्या-प्रमाणेंच त्रुत्रिध रचना केली. कौकशास्त्रापासून भागवतटीनेपर्यंत निरनिराळे दर्जाचे ग्रंथ यानें लिहिले. यापैकीं मुद्रलाख्यान व रुक्मिणीहरण हीं काव्ये विशेष सरस व प्रसिद्ध आहेत. रुक्मिणीहरणाचे आठ सर्ग असून श्लोक अकराशेच्या वर आहेत. यातील वर्णनें विविध प्रकारच्या अर्थालंकारानीं व शब्दालंकारानीं नटलेलीं आहेत. शिवाय रुक्मिणी, श्रीकृष्ण, सुदेव यांचीं स्वभावचित्र रेखीव अशीच आहेत. या काव्यात आलेलीं निसर्गाचीं वर्णनें नेवळ वनरीचीं आहेत. प्रसाद, प्रतिभा, प्रौढार्थ व पदलालित्य या दृष्टींनीं रुक्मिणीहरण हे काव्य वन्याच वरच्या दर्जाचें आहे यात शका नाहीं.

कृष्णदयारणं व श्रीधर

काव्यप्रयोजनात मम्मदाने 'शिवेतरक्षतये' म्हणजे 'अनुभनितारणार्थ' असे एक प्रयोजन दिलें आहे महाराष्ट्रीय कवीत या प्रयोजनाची यथार्थता कृष्णदयारणंनें सिद्ध केली. याला आनंद सप्रदायातील गोविंद नावाच्या सत्पुरुषाकडून उपदेश मिळाला. यार्थें मूठचे नाव नरहरि. गोविंद गुरूनें 'कृष्णदयारणं' हा मंत्र दिल्यानें ते स्मृतला कृष्णदयारणंच म्हणू लागले. ससारात याच्यावर अनेक आपत्ति आल्या त्यात महारोगहि झाला तेव्हा गोविंद गुरूनीं व इतर सतानीं याम भागवताच्या दशमस्कंधावर प्राकृत टीका लिहिण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें वयाच्या ५४ व्या वर्षीं यांनीं आपल्या सुप्रसिद्ध 'हरिवरदा' या टीकेस प्रारंभ केला ४९ अध्यायांवा पूर्वाधें संपापला सात वर्षे लागलीं व

१ जन्म शके १५९६ अक्षय्यवृत्तीवा वीपरहें यधें मृत्यु शके १६६२ मार्गशीर्ष शु पंचमी, पैठण येथें

तोंवरून महारोगहि ब्रग झाला त्यानंतर यानीं उत्तमघ मुरू फेला यानें ३७ अध्याय झाल्यावर याचा मृत्यु आला उग्लेला प्रथ याचा शिष्य उत्तमश्लोक यानें शक १६६५ मार्गशीर्ष शु ५ स पुग फेला अशा तऱ्हेन हा प्रथ सोळा वर्षानीं पुर्ण ज्ञान्य हरिवंश प्रथ ओवीरद्व अमून, ओवी मळ्या ४००० श्राट आनी एरुनाथी आनीपनाणें साडेचार चरणी आहे प्रथान प्रतिभेचा उच्च पिलात नमन्या, तसी जगोजनीं मुग्घ वर्णने व प्रमाड गुग भरपूर आहे रंगनात सयमचा अभाव अमन्या तरी क्लिष्टता काठेहि नाही.

काव्यवर्गवाचा समकालीन असा दुमरा कवि मृगने सुप्रसिद्ध श्रीधर हा हाय याच्या कविपार गला अतीचने वपे झालीं उभा महागष्ट मूर आहे नामदेव तुकागमाचे अभग फार पमरले खरे, पण ते पक्त पुढ्यात आपली करिता त्रियाच्याहि त्रिशूरी प्रमविगारा कवि श्रीधरच याने प्रथ मुख्यत आनीरद्व अमून ते पौगणिक मळून व प्राकृत प्रथाच्या आघागनें त्यानें रचिले आहेत पणु ते रचात अमताना इतक्या तमयतेनें रचिले आहेत कीं, ते स्वतः काव्यप्रमाणेंच जागवेत याच्या काव्यान विविध रस अमून त अत्यंत सापें व मयूर आहे याचीं विविध प्रसगार्चा बगनें अत्यंत हुंहुं व नाम्यपूर्ण अशीं आहेत वामनी आरुनाप्रमाणेंच याचाहि आखरानें अत्र लोकरिय झालीं आहेत याचक कोणाहि बराचा व वृत्तीचा असा, आघराच्या प्रथान त्याला आरुनामा करुणाचें भरपूर सानर्घ्य आहे याच्या प्रथान हरिविजय (शके १६०४), रामविजय शक १६००), वनातपू (शक १६०५), पाडवप्रताप (शके १६३४), शिवगीणमृत (शक १६४०), जैमिनी अश्वमेध (शक १६३७), श्रीपदरामाहास्य व मत्स्यविजय हे मुरात रान हरिविजयात श्रीकृष्णाच्या लीला वर्णिल्या आहेत तर रामविजयात रामायण कथा आली आहे वनातपू हे हा या अघ्यावाचा अध्यायपर इय श्राट पाडवप्रताप मृगने एक प्रकारें महाभारतच हाय पात्राचा प्रताप यात मुरात वर्णिल्या अमलांनें प्रयाला कवीनें

पांडुरप्रताप मूढलें आहे शिखलीलामृतात शिवमत्तीचें वर्णन आलें आहे. श्रीधराची गुरुपरपरा रामानंद-अमलानंद-सद्गजानंद-पूर्णानंद-दत्तानंद-ब्रह्मानंद-श्रीधर अशी आहे. आनंद संप्रदायातील मंडळींनी अलोट ग्रंथरचना केली आहे. श्रीधराचे वडील व गुरु ब्रह्मानंद यांनी 'आत्मप्रकाश' नावाचा ग्रंथ शके १६०३ मध्ये लिहून पूर्ण केल्या. श्रीधराचा पुत्र दत्तानंद व कुटुंबातील इतर मंडळीहि काव्यरचना करीत.

आनंद संप्रदायाप्रमाणेंच या काळात रामदासी संप्रदायातील मंडळीहि ग्रंथरचना करीत. मार्गें याचा उल्लेख आलाच आहे. श्रीधराच्या समकालीन अशा रामदास सांप्रदायी गिरिधर^१ स्वामी (जन्म शके १५७५) याची बरीच ग्रंथरचना आहे. याची गुरुपरपरा रामदास-वेणुबाई-बादजाबाई-गिरिधर अशी आहे. याने 'समर्थप्रताप' ग्रंथात समर्थींचे चरित्र वर्णिलें आहे. या दिवाय यानें अद्रगमायण, मंगलरामायण, छंदोरामायण, प्रथमाचार्य, ग्रथान्वय, ग्रथराज भाग्यार्थ, मुद्गरामायण, सनेतरामायण व करुणारामायण, देवदर्शन, स्वामीदर्शन इत्यादि ग्रंथ लिहिले आहेत. ही सर्व रचना सोपी व प्रेमळपणानें झालेली आहे. गिरिधराचा एक भाऊ भीम याचा शिष्य नरहरि मोरेश्वर नावाचा होऊन गेला. याने महाभागताच्या उद्योग (श. १६८१) भीष्म, द्रोग व बर्ग (शके १६९०) या पर्वोपर टीका रचिली आहे त्याची भाषा चांगली अमून रचनेचा नोकशोकहि चांगला आहे. श्रीधराच्या भापेइतकी याची भाषा गोपी नसली, तरी तीत प्रसाद गुण भरपूर आहे.

स्वतंत्र काव्याची सुरुवात

मुद्रुदगात्रापासून ते श्रीधगपदेनची मराठी कविता ही अख्यात्माग व पौगणिक आख्यानांना शिरोपत पाविलेली होती. या कविनेला भगवद्गीता, महाभागत, भागवत, गमायग, उपनिषदे इत्यादिंचा आधार अमल्याने ती बद्दशी रूपांतरगमकच होती. अमृतानुभवासागती काही काये स्ततन असली तरी ती वेदातरिपरक होती. स्वतंत्र कवित्त कथानक पत्ररूपान पाग्मे कोर्गी मादले नव्हते. पेशवाईच्या काळान वादल्या ऐश्वर्याबरोबर व स्यास्याबरोबर कवींचे लक्ष या गोत्रीकडे जाऊन, त्यावेकी काहीनी स्ततनपणे काव्यनिर्मितीला सुरुवात केली. जगन्नाथ (शके १६६९) कवींचे शशितेना काव्य हे अगदी स्ततन आहे. सुमारे सदाशे पदाचे हे काव्य असून त्यात प्रधानपुत्र अहिमाणिक व रात्रच्या शशितेना याच्या परस्परप्रेमाचे व त्या प्रेमाच्या भाड येगाच्या अनेक सवगंच वर्णन आले आहे 'तू प्राग माशा सगुणे तुझा मी। तू चद्रमा कीमुदिनी तुझी मी। मुगव तू मी वनपुणपरल्ली। जशी सुरगी समयुक्त लाली'' अशा प्रकारच्या साध्या व सोप्या भाषेने मडिन झालेले हे काव्य चण्यापेरी आहे जगन्नाथाने याशिवाय पौगणिक आख्यानांन व वंशतविषयांन बरीच रचना केली बोधवैभन, ज्ञानवत्तिशी, वाक्यनुधा, भगवद्गीता टीका इत्यादि रचना अशापेरी होय.

जगन्नाथाप्रमाणेच जीवन नागाच्या दुमत्या कवीने 'अनुभनश्री' नागाचे काव्य रचिउ आहे. एका वक्राग गृहस्थाला त्याच्या कुटुंबाचील मागसानी व पत्नीने पांगउतारा केव्यांन आयुष्यात जे निरनिराळे अनुभन आले, सैन्यात शारल शाख्यानर जे विविध अनुभन आले, त्याच वर्णन 'अनुभनश्रीत'

कटाव करण्याची चाल पूर्वी नव्हती. अमृतगायानी ती हिंदीच्या अनुसरणाने सुरू केली. अमृतगायानी स्फुट श्लोक, पंदे, कटाव जसे पुष्कळ लिहिले, तसे पौराणिक आख्यानपर असे दामाजीपंत, कृष्णलीला, द्रौपदीसमूहण, गमजन्म, लंकारणन, मुद्रामचरित्र, वत्सलाहरण इत्यादि काव्येहि पुष्कळ रचिलीं. त्यांच्या कटावाचा थोडासा नमुना पुढे दिला आहे :—“भ्यानगदन अति अस्वस्थ होवुनि, सलज्ज मतिनें जवळ जाउनी, गडात आमुच्या नसे कामिनी, चैन पडेना दिवसयामिनी, अग्निहोत्र मज अस्वय घणें, अनुभवोनिया पुनरपि देणें, अमिलायाची वृत्ति नेणें, रमाकात एकान पाहुनी, वाता तुमच्या समीची न घरीं, कमीचि नघता शुद्धबुद्ध तो मुनिवर (नारद) वदला, ‘विषयसर्प कंदर्प झोबला,’ भ्रमला जाणुनि अबला मागे, कमलापतिचे करकमलानें कमलोद्भवसुत घरी करकमला कमलजभ तो प्रसन्न वदला...”

अमृतगाय्याच्या कटावाचा रंग पाहून शंकर, माधव, ब्रह्मगिरी, विनायक या त्यांच्या शिष्यांनी व चाहत्यांनी कटावरचना पुष्कळ केली. या एका गोष्टीवरून अमृतगाय्याची लोकप्रियता किती होती ती उत्तम प्रकारे दिसते.

संत चरित्रकार

मताचीं चरित्र लिहिण्याचा प्रघात महाराष्ट्रात फार पूर्वीपासून गृहजें ग्हाईमभट्ट, सच्चिदानंदबाबा नामदेव इत्यादिकापासून असला, तथापि तीं चरित्रें एकत्र्या दुकत्र्या सताचीं आहेत. ग्हाईमभट्टानें लीलाचरित्र (चक्रधर चरित्र, शक १२०० चा सुमार) व गोविंदप्रभु चरित्र (ऋद्धिपूर चरित्र, शके १२१० चा सुमार) लिहिलीं सच्चिदानंदबाबांनीं ज्ञानेश्वरचें चरित्र लिहिल आहे. “तीथावळीचे व्भग” यात नामदेवांनीं ज्ञानेश्वर व त्याचीं भावडें याचीं चरित्रें गाइलीं आहेत. निरजन माधवाने आपल्या ‘ज्ञानेश्वरविजयात’ (शके १६८७) ज्ञानोपाचें चरित्र विस्तारानें वर्णिलें आहे परंतु एकाच प्रघात अनेक सताचीं चरित्रें एकत्रित करण्याची स्फूर्ति महाराष्ट्रीय कवींना ग्वालहेरकडील नामाजीच्या हिंदी ‘भक्तमाला’ या काव्यापासून ज्ञाली नामाजीच्या (शके १६०० चा सुमार) भक्तमालेंत १९७ छप्पे असून, त्यात ज्ञानेश्वर नामदेव या महाराष्ट्रीय व इतर अनेक महाराष्ट्रीयेतर सताचीं श्रेक चरित्रें आली आहेत नामाजीचा शिष्य प्रियाणस (शके १६३५) यानें भक्तिरसगोविनी नावाचा हिंदीत सतचरित्रपर प्रय लिहिला आहे या दो-ही प्रथामुळें उद्भवचिद्दन, दासोदिगवर, महिपतिबुवा इत्यादिकांना मराठीत संतचरित्रें लिहिण्याची प्रेरणा ज्ञाली उद्भवचिद्दन (सुप्रसिद्ध स्वर्गशी ठत्तानपाद राजा। रूपवंती तुयास दोन जया या ओळींनीं सुरु होगत्या धुनाल्यानाचा कर्ता याचा काल शके १६११ नंतरचा मानतात.) याचें ‘भक्तकथामृतसार’ अप्रविद्ध व अनुपलब्ध असलें, तथापि त्याने लिहिते ?

पुष्कळ सताचा उल्लेख आहे दासो १७३३ ते १५३७) याचा सतविजय नावाचा ग्रंथ उपलब्ध असून, त्यात ३४ प्रकरणात अनेक सताची माहिती देण्यात आली आहे. याने आपल्या ग्रंथात नाभाजीचा उल्लेख केला आहे. दासो दिगमगच्या ग्रंथात चौफमपणाचा अभाव आहे. महिपति घोषा^१ ताहराबादमगनी अनेक सतचरित्र लिहून सतचरित्रकार म्हणून उत्तम नापलैखिक मिळविला. तुकोबांनी स्वप्नात येउन याना सतचरित्र लिहिण्याची आज्ञा केली व त्याप्रमाणे तो यानीं हे कार्य तडीस नेले. प्रथम त्यांनी भक्तविजय (शके १६८४) हा ग्रंथ रचिला. नाभाजी व उद्धवचिदनाचे ऋग ग्रंथारभी महिपतीने कबूल केले आहे. तथापि अनेक सतचरित्रे स्वतंत्रपणे व विस्ताराने त्यांनी भक्तविजयात दिली आहेत. ज्ञानेश्वर, नामदेव, दामाजी, भानुदास, तुकाराम इत्यादींची चरित्रे स्वतंत्र आहेत. इतर भक्तमालेप्रमाणे घेतली आहेत. 'कयासारामृत' (१६८७) या ग्रंथात कार्तिक, मान, वैशाख व एकादशी अशी मुख्य चार पिष्णूंची व्रत वर्णिली आहेत. यात पुष्कळ पौराणिक कथा आल्या आहेत. पाहुरगमाहात्म्य (शक १६८८) या ग्रंथात शंकरपार्वतीच्या सवाडरूपाने पुढलिकाचे चरित्र मुख्यत वर्णन करण्यात आले आहे. सतलीलामृत (शके १६८९) या ग्रंथात चागदेव, रोहिदास, गोपीचंद एकनाथ, तुकाराम हीं मुख्य चरित्रे व इतर सताची त्रोटक चरित्रे आली आहेत. भाषेच्या दृष्टीने एकनाथ-तुकारामाची चरित्रे सुरस व चित्तबेधक मनी आहेत. यानंतर घोषानी भक्तलीलामृत (शक १६९६) ग्रंथ लिहून त्यात आणखी काही सताची चरित्रे दिली. या ग्रंथानंतर 'सतविजय' नावाचा ग्रंथ लिहायला सुरवात करून त्यात रामदास स्वामीचे व बाबाजी गोसाव्याचे अशीं दोन चरित्रे त्यांनी लिहिली. हा

१ जन्म शके १६३७ ताहराबाद येथे, मृत्यु शके १७१२ भावण वष १२, ताहराबाद येथे. कन्नडेदी देशरथ ब्राह्मण वपनाव काबळे वडिलाचे नांव दादोपत व आईचे गंगाबाई शिपाई अपशब्द बोलल्याने यांनी सरकारी नोकरी सोडून दिली. दुष्काळात आपले घर यांनी कुटविले. दर तान वर्षानी हे आपले घर सुजवीत अमृत संतकार्या विषयी याचा अभिप्राय उदास असोनि वेणववीर, मे का फिरती देशावर वरावया जनाचा उदार आज्ञा साचार हरिची' असा आहे.

ग्रंथ अपूर्ण आहे. याशिवाय लहान लहान स्तोत्रे गोवानी पुष्कळ रचिली आहेत. त्यापैकी 'पांडुरंग स्तोत्र' काव्यरुप्या सुंदर आहे. मद्रिपतिगोपांचे चरित्रग्रंथ चिकित्सक बुद्धीने लिहिले नसले तरी त्यात माहिती व जिद्दाळा ही भरपूर आहेत. हे ग्रंथ ओवीकृतात असून ह्यात देण्याची याची पद्धति शानेश्वरी सारखी आहे.

आणवी काही सतचरित्रकार झाले. एक भीमस्वामी व दुसरे राजागम प्रासादी (शके १७५६ चा सुमार) भीमस्वामी हे रामदासीपरंपरेतील असून शिगगाय मठाचे अधिपति होते यानी भक्तलीलामृत शके १७२०) नागाचा अभंगग्रंथ लिहून त्यात प्रथम श्रीनमर्थांचे चरित्र देऊन पुढे निरनिगळी सदतीस भक्तांची चरित्रे सांगितली आहेत मात्र ग्रंथ यथातथाच आहे राजागम प्रासादी हेहि रामदासी संप्रदायातील होते. त्यांनी आपल्या 'भक्तमंजरी' तील १०९ अध्यायात मुद्रातील रामदासांचे चरित्र देऊन पुढे सुमारे सव्वाशे साधूंची चरित्रे दिली आहेत. राजागम प्रासादींनी आपल्या ग्रंथात माहिती पुष्कळ प्रयासानी मिळवून दिली आहे. उपलब्ध असलेल्या सतचरित्रात भक्तमंजरा हा ग्रंथ वरच्या दर्जाचा आहे उद्धवसुत नागाच्या समर्थशिष्याच रामदासचरित्र (श १६९६) ५१ अध्यायाचे आहे " श्रीदासविश्रामधाम " या प्रचंड चरित्राचा कर्ता आत्मागममहाराज येकनेहाळीकर हा असून चरित्राची ओवीसख्या सोळा हजार आहे. यात रामदासाबरोबर शेंकडो ज्ञात व अज्ञात पुढ्यांची पदेहि दिली असून ती चरित्राचा भंग म्हणून समजण्यात आठी आहेत ! नगहरी धुडिराज मालु याने 'मालुतारण' व 'भक्तिव्रथामृत' नागाचे दोन माठाले मत चरित्रपर ग्रंथ लिहिले आहेत यात मनमानेल त्याग्रंथाणे सताशिष्यांची सविस्तर पण चुकीची माहिती देण्यात आली आहे मेरुस्वामीकृत 'रामसाहळा' या ग्रंथात समर्थांचे चरित्र व दासगोपांनील निरयाग विनेचन आल आहे. निरधरस्वामीकृत 'समथप्रताप' या ग्रंथात समर्थांचे चरित्र आले असून ते सरस आहे शानी समाधि शके १६५१ मध्ये घतली.

मोरोपंत

पेशवाईतील रणधुमाळीच्या, साम्राज्य विस्तागच्या, युद्धजन्य यशापयशाच्या परतु एकंदरीत मराठ्यांच्या कर्तव्यगारीच्या व कीर्तिकर अशा काळात मोरोपंत^१ होऊन गेले, तो वीराचा काळ होता. भीमभडी तट्टोर वगून मराठे सारा हिंदुस्थान पादाक्रांत करित होते. यान त्यांना वचकून होते सारा महागष्ट शौर्यांच्या आणि वीर्यांच्या कथा गान होना. शाहीर पात्राडे आणि लावण्या रचून मराठ्यांच्या पराममाला आणि प्रेमाला अमररूप देत होते अशा वेळी आपली पूर्वपरपरा देखील शौर्यांची आणि वीर्यांची आदे हं दाराविण्याचें व लोकाना प्रेरणा देण्याचें कार्य मोरोपतानीं समायण भागतादि काव्ये मगठीत रचून घेले. यत्न करिता पिठाचा अण्णा कडाडकर दत्तरदार (सन १७३५-१७९५) यानीं मोरोपताना वीरकवि म्हणून सबाधिलें आह ते म्हणतात 'आर्थाउदे जोडुनि गमायणभारतादि आयकवी । नायक वीरकवींचा ऐमा होईल अन्य काय कवी ? ॥'

मोरोपंत हे कलाभिरु कवि, प्रभाकराणी पुगणीक आणि खरेखुरे भगवद्भक्त असल्याने या तिन्ही वृत्तींना साजेसे त्यानीं विविध, विपुल व विदग्ध काव्य

१ मोरोपंत यांचा जन्म पन्हाळगडावर सके १६५१ मध्ये झाला त्यांच्या विलासचें नाव रामाजीपंत व आईचें लक्ष्मी त्यांचे आडनांव पराडकर. मोरोपंतांच्या पूर्वजांचें गाव सौंदळ विद्याभवासाचें गाव पन्हाळगड कर्तव्याचें गाव वारामती व त्यांच्या वंशजांचें गाव पंढरपूर पनाचें गुरु केशव पाध्ये त्यांनी आश्रयदाने व मुदी नारिक जोशी वारामतीवर इ स १७८९ मध्ये त्यांनी अमरासिंह आपवास्तोरकर काशीयात्रा केली पंताचा मृत्यु पेत्र शुद्ध पौर्णिमा सके १७१६ ला वारामती येथे झाला

निमाण रल उत्तम चित्रमाला चित्रविषयाइतरेंच रग, कुचला, कॅनव्हस या साधनांचे महत्त्व वाटते. नव्हे या जिल्लसार त्यांचे प्रेम श्रमते व तो त्यांचा अत्यंत जागतेपगाने स्थलकाल पाहून उपयोग करतो. मोरोपतांचे असेच हातें. ते अव्वल दर्जाचे शब्दप्रभु होते. शब्दांचे सौंदर्य मामध्यं, गतिमानता ही त्यांना पुरेपुरी अजगत होती. प्रथम पाहून ते सहृदयप्रचुर, प्रौढ किंवा सुशोध-साधी रचना करीत. त्यांचे मुखसिद्ध सीतागीत किंवा कर्णपर्वातील 'पूर्वी सागरतीरी माधुनृपाच्या पुरांत एफ धन' अशा प्रागादिक वाणीने मुरू होगारें इसकाकीय आख्यान ही सुशोध सोप्या भाषेची उदाहरणे म्हणून सहज दाखविता येतील. अनेक प्रकारचे शब्दालंकार, अर्थालंकार व विरिध रम मोरोपतांनी आपल्या काव्यांत योजिले ते काव्यविषयाचा मगदूर पाहून. आपण कलापूर्ण काव्य करतो आहोत याची जाणीव त्यांना मतन होनी असे त्यांच्या काव्यसंभागकडे पाहिल असताना वाटते. बाबूजी नाईक व श्री रागमतीकर या सरदाराकडे पुराणीक या नात्याने मोरोपत सुमारे चाळीस वर्षे होते. निरनिराळी पौराणिक आख्याने व महाकाव्ये त्यांनी का रचिली याचें कारण त्यांचा हा पुराणिकान्चा पेशा. आणि हा पेशा देखील त्यांनी आनंदाने का पत्करला तर ते एतरेखुरे मगधद्रक्त होते म्हणून एकीकडे उदरनिर्वाहाचें साधन लाभून, त्या साधनाच्या द्वारेच ईश्वराची सेवा करायला लाभल्याने मोरोपताना गृचिन् धन्यता वागत नसली पाहिजे. ते अल्पसतोषी होते त्यांच्या काव्यावर खूप होऊन दुमण्या बाजीगवसाहेबानी त्यांना आपल्या आश्रयाला बोलाविले असताना, राममतीकर जाशाचा आश्रय सोडून ते गले नाहीत. ईश्वराच्या अनेक कथा अनेक तऱ्हांनी गाऊन परंतु रामायण, मंत्ररामायण, निरोध रामायण इत्यादि अष्टोत्तरशत रामायणे) त्यांनी त्याची सेवा केली. काव्यरचना करीत असताना आत्मोद्धाराची भावना पताच्या ठिकाणी सतत जागृत असे. आर्याभारताच्या सुरवातीलाच त्यांनी आपला हेतु स्पष्ट कला आहे तो असा - "हरि ज्याचा कैयरी त्या पाडुसुतासि वदिता भारें । वाटे चरित्र त्याचें काहीं आपण तरावया गावें ॥" कलाविलास, व्यवहारोपयोगी उपदेश व भक्तिभाव असे तीन प्रवाह पताच्या काव्यमरितेंत सारख्याच जोमाने वाहात असल्याने त्याला

प्रयागराज तीर्थातील त्रिवेणीसगमाच मन्त्र आल आहे अनेक प्रकारची रामायणे, अनेकविध यमक, अनेक दगात्रे प्राप्त, कथानील सक्षप विस्तार, विविध रम आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्वभावचित्रे ही कलाविगमाच्या सतरात पडतील रामायण, महाभारत, हरिश्चंद्र, कृष्णविजय, मंत्रभागवत, ब्रह्मात्तरसूत्र, कुश्टयाख्यान इत्यादि काव्ये पतानीं मनोरंजन व लोकशिक्षण हे हेतु मुख्य धरून लिहिलीं यातहि अप्रत्यक्षपणे ईश्वराची सेवा करण्याचा त्यांचा हेतु होताच परंतु रचणारे मात्त भाषांनें परमेश्वराची आठवणी करण्याकरिताहि काही काव्य त्यांनीं रचिलें हें काव्य ते दहावमानापर्यंत लिहिले होते अशा काव्यात समणिमालादि काव्यांमार्फत सताच्या प्रशस्ति, देवतांचीं स्तौत्रे, सशरद्वमाला, स्तौत्र चक्रादलीं वगैरे काव्य येतात ईश्वरविषयक लब्धिसाधना, साधुसताविषयीं आनंद, आत्मादायाची तळमळ, श्रद्धा, सगुणाबद्दल प्रेम इत्यादि मत्तीची विविध रूपे या काव्यात अद्युन त जिद्दाळ्यानें आणि व्यक्तिमत्यानें भरलेले आहे

मारापताची कविता समुद्राप्रमाणे विशाल व बहुलता असून तिच्यापैकीं सुमारे साठ हजार कविता ग्रंथरूपानें आज उपलब्ध आहे या कवितेवर तिच्या रचना कालापासून रासनाच्या उड्या पडत आहेत रामजोशी, विठ्ठल अण्णा, चिंतामणि जादी, धुाडराज, रानाराम प्रासादी, परगुगमपत तात्या गाडबोटे त्पनेरा पाहुरग विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, वामनगजजी आक बाळकृष्ण मल्हार हस, श्रीधर विष्णु पराजप, लक्ष्मण गमचंद्र पागारकर, इत्यादि कवींनीं आणि रसिक सहृदयांनीं पताच्या कवितेवरून स्वतःचा दंड आणून टाकला आहे असे असे तरी पतकाव्याचे काही निरोधी गीकासार असे ते चांगले वजनदार आहेत न्याय मूर्ति माधवराज गजडे यांच्या दृष्टीनें पताचें काव्य कृत्रिम आहे डा इवल्सन यांच्या मत मारापतांनीं कृत्रिम काव्ये रचून आपल्या जुद्धीचा अवयव कला विष्णुशास्त्र्याच वडाठ कृष्णशास्त्री चिपळूणकर मारापतांना मायातया मृत राजा शिवाजी नाथ्यरुते कुटे यांच्या दृष्टीन पताच्या ठिकाणी प्रमाण कवित्य, कल्पनाचातुर वगैरे काही नमून पत नुमती यमक कुठवगारा अरसिक मनुष्य होते ! कृत्रिमपणाचा आरोप हा इतका लवचीक आहे कीं त्यांन प्राप्त

कोणत्याच कवीची कविता सुट्टू शकणार नाही. गद्यापेक्षा पद्यात काही 'कृत्रिम' भाग असणारच. मोरोपताच्या काव्यातील यमक, अनुप्रास, श्लेष इत्यादि शब्दालंकारावरून हा आरोप केला गेला असला तरी त्यात फारसा अर्थ नाही. याचें कारण यमक अनुप्रासादिकामुळे पताच्या काव्याचें सौंदर्य वाढलें' असून ती साधायला त्यांना कष्ट पडत नसत. अत्यंत सफाईनें यमक व सानुप्रास कविता ते करीत किंवा हुना त्यांच्या काळीं समयक व सानुप्रास कविता करणें हे मुळींच अवघड किंवा कृत्रिम समजलें जात नसे. शाहिरी काव्याकडे पाहिलें असताना या म्हणण्याचा प्रत्यय सहज येईल. मोरोपंत हे नेत्रळ 'भापातरे' होते या म्हणण्यातहि काही अर्थ नाही एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंतची सर्व मराठी कविता ही ब्रह्मर्षी रामायण, महाभारत, भागवत, विविध पुराणें यांवर आधारलेली असल्यानें एका दृष्टीनें ती सर्वच भापातररूप ठरेल. परंतु तसें वस्तुतः नाही. कवींनीं आपले विषय पुगणानून घेतले असले तरी त्यांची माडणी स्वतंत्रपणें केली आहे. मोरोपताच्या काळांत तर हे विशेषत्वानें खरें आहे. रामायण, महाभारत, भागवतादि ग्रंथांवरून त्यांनीं आपल्या काव्याची रचना केली असली, तरी ती करीत असताना स्वतंत्र बुद्धिच सर्वत्र चालविली आहे. त्यांनीं केलेले संक्षेप विस्तार पाहिले असताना ही गोष्ट पटते आर्याभारत रचीत असताना त्यांचा भर पाडवाच्या चरित्रावर होता. याच कारणानें आदिपर्वीत दुःशला जन्म, दुःशला विवाह, कल्माषपादकथा, उरुकथा वगैरे त्यांनीं गाळल्या आहेत. मूळची कणिकनीति त्यांनीं फारच थोडक्यात सांगितली आहे. "विस्तरभयास्तव कणिकनीतियतर्गतं कथाचि असि काहीं लिहिली" (अ. २८ गीति २६) असे स्वतः पतच सांगतात. कर्णपर्वीत त्रिपुराचा इतिहास त्यांनीं गाळला आहे. आणि तसें करीत असताना असें म्हटलें आहे कीं, "गाथा, श्रवण कराया, योग्य, परिग्रहविस्तराकरिता । इतिहास गाळला हा; झाला श्रम मलाहि चित्त आवरिता ॥" कर्णपर्वीतील मूळच्या ४९ अध्यायाचा म्हणजे २११७ श्लोकांचा सारास त्यांनीं ३० अध्यायात किंवा १२३२ गीतींत सांगितला आहे. स्त्रीपर्वीत असाच संक्षेप विस्तार केला आहे. पहिल्या अध्यायातील धृतराष्ट्राचा

शोक पतानीं अमिवात गाळ्या आदे, विदुरकृत भृतगधूसत्वनाच्या मूळच्या ११६ श्लोकांपेवडी पतानीं चागच गीती गोजिल्या आहेत ! याच्या उलट दुसऱ्या अर्ध्यायातील कुरुम्बिगानीं धर्मगंजाम वंद्दुन केलेले उपात्मयुक्त मापग पतानीं अत्रिक विम्नागनें दिले आहे. रावेनें कर्णाव्हल केलेला विलाप वेचळ पंत प्रतिभेचाच विलास होय उत्तमविलाप, कर्णाव्हल कुंति व धर्म याचा विलाप, हे शोन विलाप व्यासभागताला बहुताशी सोडूनच आहेत. 'पाहुमुनाच्या' कथा 'स्वव्यातचि' आणीत अमतांना व्यासकृत महाभारत पत आपल्या जणठपाव ठेवीत यात शंका नाहीं. काग्य अनेक श्लोकांत व गीतींत शब्दाचें साम्य आदळतें. (मत्रौपद्ययन्नाही देहाययन रोग्या नेला । अधानीं दूर द्विज, अजुन ससत्तकाकडे गेला ॥ या मोरोपंती गीतींत व व्यासाच्या पुढील श्लोकांत साम्य आहे. प्रतीपकामे तु रगादश्वत्थाम्नि ह्ते इये । मत्रौपद्यिक्रियायोगेव्यांधौ देहादिवाहते) असे असले तरी अनेक ठिकाणीं मूठापेक्षा कितीतरी पट अधिक चागली रचनाहि त्यांनीं केली आहे कर्णापर्जानीलच पुढील दोन श्लोकावर पतानीं किती रमणीय उत्प्रेक्षा केल्या आहेत त्या कथा : पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराष्ट्रीह सयुग । कर्णेन विहता वीर युता वीरैर्मंशरथै ॥ हतवीर्यता होया धार्तराष्ट्री महाचमू । फल्गुशेया मशशाहो तृगैन्तुल्या मतामम ॥ मकरव्यूह विलोकुनि 'पहा' म्हणे धर्म सव्यभाचीसी । कर्णे केली रचना दिसते, द्यायामि भव्य, साचीसी ॥ सूतवकनि लाजे कुण्ठर गुरुधिरदाकृळा, कृपा निपट अरिसेना काढीना धूलिपटलमिप मुत्तावरुनि पट ॥ पत हे वेचळ भाषातरकार होते, त्याच्या ठिकाणीं रसिकता नव्हती, वगैरे विधानें किती वेजनावडारपणाचीं आहेत हें आता कळेल. आर्याभारतात संस्कृत साहित्यशास्त्रात आदळणारे निरनिराळे अलंकार व रस याची मैत्रवानीच वाचकाना अर्पण करण्यात आली आहे. आणि मौज ही की, यापैकीं बहुतेक सर्व ठिकाणच्या कल्पना स्वतः मोगोपताच्याच आहेत. रगागगावर होणाऱ्या प्रचंड ध्वनीची कल्पना होण्याकरिता ध्वनिद्योतक वर्णाची पतानीं योजना कशी केली आहे ती पाहा. -आनकदुदुभि ददुर्दुर्दुडिडिभमेरी सुशखपगवाचे । ध्वनि उठले यच्छूणें न क्षग ही त्या स्यळीं कृपा वाचे ॥

तसेच सगावी शीघ्रगति दर्शविण्याकरिता त्यांनी अनुप्रसंगी कशी मदत घेतली आहे ती बघा.-अरिगिरिवारशरवृष्टिहि, तें प्रेक्षुनि शम्भुहि धरि व्रीडा आर्याभारतात तसेच इतर ठिकाणीहि पतानी उत्तम प्रकारें रसपरिपोष कला आहे कर्ण व द्रोणपर्वीतील वीररस आणि स्त्रीपर्वीतील करुण रस पारच न्हारीचा आहे याच्याच जोडीला स्वभावचित्राचा विचार करावया हवा. वैशिष्ट्यपूर्ण, ठसठसित, मनोवेषक अशा स्वभावचित्रांनी मोरोपती कविता खचून भरली आहे. कर्ण, धृतराष्ट्र, कुंति, कृष्ण, द्रोणाचार्य, सीता, द्रौपदी, सुमद्रा, अर्जुन इत्यादि शेंकडो स्त्रीपुरुषांची मनोज्ञ गल्पचित्रे पतानी आपल्या काव्यात रेखाटली आहेत याच्या जोडीला सशयस्त्रमाला आणि वेकावली सारखी भावोत्कट आणि स्वतंत्र काव्ये आपण ठेविली आणि मोरोपती कवितेचा साकल्याने विचार करू लागले तर ती कृत्रिम व भातरित न वागता उरून ती स्वतंत्र घडणीची कलापूर्ण व अभिजात अशीच वाटेल सशयस्त्रमाला आणि वेकावली या काव्यात पतानी ईश्वराला परोपरीने, लडिवाळपणाने, कृतकरोपाने पण सर्वत्र प्रौढ अशा भक्तिभावाने आळविले आहे. उत्तम काव्यात ध्वनिसौंदर्य असतं वेकावलीत अशा कित्येक वेका आहेत की, ज्या ध्वनिसौंदर्याने मुमत्या न्हाल्या आहेत “दिलें बहु वरें उरें, परि गमे कृपा व्यग ती । अलङ्कृतिप्रती सती मनिं छुरे, न जो सगति ॥”-सारख्या वक्केतील ध्वन्यथ किती न्हारीचा आहे तो बघा

मोरोपती भाषा व काव्यविषय यांच्या सन्धाने येथें थोडासा विचार करू या. मोरोपती स्त्रीगीतें व हसनाक्रीय आख्यानासारखी काही आख्याने पाहिली असताना पंत किती सोपी व रसाळ कविता लिहू शकत याचा उत्तम प्रत्यय येतो “ऐशी आई माझी ऐकताची वाणी । डोळा आल पाणी भावोजीच्या ।”-अशा सारखी बालबोध व घरगुती भाषा लिहिणाऱ्या पतानी आर्याभारत, रामायण, कृष्णविजय, हरिवंश, वेकावली सारख्या काव्यात आढळणारी संस्कृतप्रचुर रचना नेलेली पाहून पुष्कळाना आश्चर्य वागते परंतु ही काव्ये बहुजनाकरिता

नसून तत्कालीन संस्कृतज्ञ रसिकाकरिता होती हे ध्यानात घेतल्यावर त्यांना आश्चर्य वाटणार नाही. शिक्षणाचा प्रसार आज जर अवघा दश टक्के आहे, तर पताच्या काली शिकलेल्याची संख्या काही हजारपेक्षा खचित् ज्यास्त नसेल. हे सर्व लोक त्यावेळच्या पद्धतिप्रमाणे संस्कृत शिकून, अशा लोकांच्या पसतीला उतरेल अशा प्रकारची प्रौढ रचना पतांनी मुद्दामच केली आहे. कवितेचा अर्थ लावण्यात थोडे थम पडावेत व नंतर तिची गंमत कळावी असें या संस्कृतज्ञ रसिकाना वाटे. तत्कालीन पुराणीक आणि कीर्तनकार पताच्या आर्यां लावून दागविण्यात धन्यता मानीत, आणि श्रोतेहि मग त्यांचा मित्रक्या मारात धाव्यात घेऊन. माझा मन्हाटाचि बोल कवतुकें परि अमृतातेही पैजा जिंके अशी प्रतिज्ञा ज्ञानेश्वराची होती. मोरोपताची प्रतिज्ञा अशी असावी— माझा मन्हाटाचि बोल कौतुकें । परि संस्कृतातेही पैजा जिंके. आणि खरोखरच मोरोपतांनी ही पैजा जिंकली काशीक्षेत्रात ते आपली कविता घेऊन गेले व तत्रस्थ संस्कृत पंडिताना त्यांनी ती दाखविली. पंडितांनी पंताच्या कवितेची शलाकापरीक्षा करून ती अत्युत्तम असल्याचा अभिप्राय दिला. पतांनी आपल्या काव्यात विविध यमकें, अनुप्रास, श्लेष हे मुद्दामच असल्या पंडित रसिकाना ते आवडत असत म्हणून वापरले आहेत. आज आपणाला पताच्या काव्यात अपरिचित संस्कृत शब्द, दीर्घ समास, दूगन्वयादि दोष जे व जितक्या प्रमाणात आढळतात, ते व जितक्या प्रमाणात त्यांच्या काळच्या पंडित वाचकाना वाटत नसावेत मुक्तउंदाच्या सध्याच्या जमान्यात मोरोपती यमकें नेबळ वृत्तिम ठरली, तरी ती मोरोपंताच्या काळात स्वागताहच होती. “अनळसमीहित सार्धी राया ! बारा महीवरा ! कामा । अनळस मी हि तसा घीरा ! यावा रामही बराका मा ! ॥” अशा एखाद दुसऱ्या मुद्दामच काव्यस्लोकौतुक म्हणून केलेल्या गीतीतील यमकें सोडल्यास मोरोपती यमकें सोपीं, अर्थपोषक व चमत्कृतिजनक अमतात यात शंका नाही. यमकें अनुप्रास, श्लेष इत्यादि बघनें संभाळूनहि पतांनी आपल्या भाषेचें स्वरूप सर्वत्र शुद्ध ठेवलेलें पाहून त्यांच्यारिषीं आदर वाटतो. “मराठीला व्याकरणसंस्कारनें पावन करून संस्कृतच्या पदवीला खदविण्याची पताना आवड होती असे उघड

दिसतें," असें जें पांगारकरानी^१ म्हटलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. असें असूनहि घरगुती दृष्टांत व लोभोक्ति यांचा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर पतानीं उपयोग केला कीं चलनी नाण्यामागण्या त्यांच्या काव्यपंक्ती महाराष्ट्रीयांच्या सवादांत वापरल्या जाऊ लागल्या व जात आहेत. "जरि उकिरड्यात पडला मळला न हिग तथापि सामान्य । प्रार्थुनि मागति पुनच्छात्रापासुनि भले परिभवातें । हसे मुक्ता नेली मग केला कळकळाट काकानीं । परि प्रभुहि समशीं सकल वस्तुला ठेविति । अर्गातपशुच्या शिरावरि वनि उभे काफसे । पुरुषे आरभावे कर्म न पौरुष रुद्रापि सोडावे । जां मृदु लागे तों तों दडपि शिशु फार ऊन मातातें । पाग्व चरी निग्यगति पर्यजता शतगुणे करी जाच । हासत कर्म कर्गें भोगावें रडत तेंचि परिणामी ।" इत्यादि ओळी या म्हणण्याची साक्ष देतील. मोरोपंतानीं निघडलेल्या काव्यत्रिपयासंग्रधानें इतकेंच म्हणता येईल कीं, तत्कालीन लोकांच्या आवडीप्रमाणें व इतर ग्रंथकाराप्रमाणें त्यांनीं पौराणिक कथानकाची निवड घेली. कालिदासासारख्या स्वतंत्र प्रतिभेच्या कवीनें देखील जेथें कुमारसंभव, रघुवश, शाकुंतल इत्यादि सारखे ग्रंथ पौराणिक कथाभाग घेऊन सजविले, तेथें मोरोपंताना दोष देण्यात काय अर्थ आहे. केवळ कल्पित कथानक रचण्याची आधुनिक तन्हा त्यावेळीं रसिकमान्य झाली नव्हती. ग्रंथकाराचें श्रेष्ठ्य तो रसपरिपोष, स्वभावापरिपोष कसा करतो, ग्रथाची माडणी कशी करतो, अलंकार व ध्वनि यांचा उपयोग कसा करतो, यावर अवलंबून असे मोरोपंतानीं या सर्व गोष्टीं उत्तम प्रकारें करून दाखविल्याने ते त्यांच्याच काळीं नव्हे तर मागाहून आज इतकीं वर्षे श्रेष्ठ कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

आर्यापति म्हणून पत निख्यात आहेत. ज्ञानेश्वराची ओवी, तुकाबाचा अभंग, दामनाचा श्लोक, त्याप्रमाणें आर्या अशी मयूरपताचीच. पताच्या आर्य-संग्रधानें पांगारकर^२ म्हणतात, "पतानीं जरी त्रिविध वृत्तात काव्ये केरी असली

१ मोरोपंताचें चरित्र, पृ ५५७

२ मोरोपंताचें चरित्र पृ ५६८

तरी त्यांची प्रसिद्धी 'आर्यापति' म्हणूनच आहे. पत्रांपूर्वी आर्यावृत्त मराठी वाचकांना माहित नव्हते. नाममुघाचपकान पत्रांनी आर्यावृत्तावर दहा आर्या केल्या आहेत. आर्यामुघा ही गीर्वांगभांगानिष्णात अशा बुधानी आकृष्ट प्राग्विती इंगी पत्रां प्राकृतानी ती कानानी मात्र ऐकिली होती (११५). त्यांनी ट्या करून मग शिक्किली (११६). शक्यांनी ती प्रथम छःशाखांत विंगलाचार्यांना शिक्किली होती व त्याच्यासुत मी ती शिक्किली (११४). प्राकृतवाचकाम पूर्वी इतर काही छंद माहित होते :— गवें ओव्या सवना दोव्यांत सर्व जागती लोक । श्लोक प्रिय त्याम ज्या प्रसन्न नू पुण्यउपेक श्लोक ॥११३॥ ओव्या, दोहे, श्लोक वगैरे लोकमान्य झालेल्या वृत्ताना उष्टेच करून पत्रां म्हणतात :— प्रकटी प्रथम भगीरथ वृत्तलोरीं सुनदीस ती आर्या । तसि हे मयूर नाही तरि सर्वांना न दीसती आर्या ॥१११॥ आर्याभागीरथीच्या वनकाचा हा अभिमानोद्धार ऐकून कोणास कौतुक वाटणार नाही ? .. पत्र दाक्याशी मागतात :— उचित प्रचार मासो रसिकास प्राकृतात आर्याचा । युष्मद्वरेचि होतो सत्कार प्राकृतान आर्याचा ॥११०॥ पत्राच्या आर्या ससृतात गीति असे नाव आहे." पत्राच्या आर्या त्यांच्या काळीच लोकमान्यतेस पावल्या. गडक्याच्या भाषेची परक व्याप्रमाणे दहापत्रांपूर्वी महाराष्ट्रीयांच्या मनावर होती, तशा प्रकारची परक मोरोपनी आर्यांची सुमारे शभसव्याने वसे होती. आर्यासप्रदायच महाराष्ट्रात निर्माण झाला. मोरोपनांना जितके अनुयायी कधी लागले तितके कचित्च इतर मराठी कवींना लागले असतील. विठोबा अण्णा, राम वटवे, चिंतामणि जोशी, धुडिराज, काशि कवी, परशुराम दण्डे, गजानाम प्रामादी, गणूसाहेब कुंठवाडकर इत्यादि शेकडो कवींनी आपली काव्यरचना आर्यावृत्तात केली आहे. धुडिराज कवीने प्रह्लादचरित्र, नारदाची लावणी, गमडुंडा इत्यादि काव्यरचना केली आहे. "न मरे यास्तव नेला पवतशिरसि लोष्टिञ्च खाली । परि तो निभय चिंती वाहे नारायणासि लासोली" ही प्रह्लाद चरित्रातील आर्या सर्वांच्या परचमची आहे. जनार्दन कवीने दामाजी पंचरित्र आर्यावृत्तात रचिले. अमुन वृष्णानंदनिमग्न या कवीचा 'राधाविलास' आर्यावृत्तातच आहे. विठ्ठल केराकर (शके १७०० नंतर) हा पत्रानुयायी असून

याच्या काव्यांपैकी रामनचरित, शुक्रभासवाद, कवीरकथा, गजगौरीव्रत हीं प्रसिद्ध आहेत. नारायण कवीने लिहिलेल्या कवीतख्यानांत तसेच शिवमोहिनी आख्यानात त्यानें पंताचें अनुकरण पुष्कळ केले आहे. चिंतामणी कवीनें गोपीचंद्राख्यानाचे प्रारंभी " विद्वज्जनवृक्षमना सौरभगुणशुद्धिला महागुणला । भार्ते प्यातां प्राकृत-काव्याचार्या मयूरकृमिगया " मोरोपताना नमन केलें आहे. यानें ' सीतास्वयंवर ' हें प्रकरणहि आर्यावृत्तांत रचिलें आहे. याशिवाय यानें गणपतीवर अक्रगणे आर्या रेल्या आहेत सोलापुरचे रामजोर्शासुया, पदरपूरचे रामचंद्रपत ब्रह्मे, रघुनाथपत कोशे यानींहि पंताच्या धर्तीवरच कादररचना रेली आहे. मोरोपताच्या श्रेष्ठत्वाचा हाहि एक अग्रन्त्यच का होईना पण भक्कम पुगवा आहे.

मोरोपताच्या समकालीन अशा काहीं कवींचा येथेंच उल्लेख केलेला असा. गोपाळ, शुभानंद, माधव आणि जिवारिना यानीं महाभारतातील कांहीं पर्वांवर मराठी टीका केली आहे. गोपाळ हा नेमासे येथील राहणारा होता व शुभानंद हा अकोले येथील राहणारा होता. सुरगरी, जनार्दन शिबनाथ, अनंततनय, हरिदास कान्हा याहि कवींनीं महाभारतातील कांहीं पर्वे मराठींत अनुवादिलीं आहेत. सुरगरीनें भीष्मपर्व शके १६७६ मध्ये रचिले शिबनाथाने भीष्म व द्रोण हीं पर्वे शके १६८८ मध्ये तयाच केलीं अनंततनयाने उद्योगपर्व रचिले असून हरिदास कान्हायाचें भीष्मपर्व उपलब्ध आहे. याचा काळ शके १७०० चा समजतात मोहिरोषानाथ अचिये (जन्म शके १६३६ मृत्यु शके १७१४) हे चांदे या गावचे राहणारे होते. यानीं अक्षयबोध, पूर्णाक्षरी, अद्रयानंद, सिद्धांत-सहिता, महदनुभवेश्वरी इत्यादि अध्यात्मपर व उपदेशात्मक ग्रंथ लिहिले असून सिंहाय पर्वे व अभंगहि पुष्कळ रचिले आहेत जोतिपतदादा (मृत्यु शके १७१० मार्गशीर्ष कृ १३) यानीं सत्रध भागवतावर मराठींत टीका लिहिली असल्यानें याना जोतिपतदादा महाभागवत म्हणतात. यानीं आपल्या काव्यांत अभंग व ओवी या दोन्ही वृत्तांचा उपयोग केला आहे रघुनाथ ऊर्फ हरिदास या कवीन योगसासिष्ठ हा ग्रंथ मराठींत अनुवादिला आहे. प्रथाची ओवीसंख्या

सोळाहजारांहून अधिक आहे. हरिवुत्रा भोंडवे (समाधि शक १६९९) जतीन दिापी असून मोठे विद्वल्भक्त होते. हे रामदासी सप्रदायातील होते यानी हरिवोध (शके १६९०) व ज्ञानसागर (शके १६९७) असे दोन अध्यात्मपर ग्रथ लिहिले आहेत शिवाय याची अभाग रचनाहि सुमारे पाऊग्यास आहे मिश्रु ऋवीने 'मत्ति अनुभव' (शके १६९६) नावाची धीम अध्यायाची उद्वयगीतेव मराठींत टीका केली आहे.

“ मराठी काव्याची पहांट ”

शिवाजी महाराज, राजाराम महाराज, बाजीरावसाहेब, नानासाहेब, सवाई माधवराव इत्यादिकांचा स्वराज्यस्थापनेचा व साम्राज्य विस्ताराचा अभूतपूर्व असा पराक्रम महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर चालला असताना, साहित्यिकांचा एक वर्ग आध्यात्मिक पौराणिक उपदेशात्मक अशा प्रकारची काव्यरचना करीत होता. या साहित्यिकात तुकाराम महाराज, काहीं अज्ञानी रामदास, वामनपंडित, रघुनाथपंडित, श्रीधर, मोरोपत यांच्यासारखे थोर कवी येतात. ज्या जगात हे वापरत होते, त्यातून काव्यविषय न निवडता, उपनिषदे आणि रामायण महाभारतातून त्यांनी आपले विषय निवडिले ! लौकिक जगाहून काहीं वेगळ्याच जगात हे राहत असल्यागत याची काव्यसृष्टि आहे. साहित्यिकांचा दुसरा वर्ग मात्र अधिक जागरूक होता. मराठे वीरांच्या पराक्रमात आणि प्रेमात, मुखात आणि दुःखात, सहानुभूतिपूर्वक सहभागी होऊन याने आपल्या काव्याची रचना केली. समोसतालच्या सृष्टीशी एकरूप होऊन या वर्गाने काव्यरचना केली अमल्याने, त्यांच्या काव्यात एक प्रकारचा जीवंतपणा नि जिव्हाळा, वास्तवता नि मराठेबागा ओतप्रोत भरला आहे. या साहित्यिकात अज्ञानदास तुलसीदासापासून ते प्रभाकर-परशुरामापर्यंतचे सर्व शाहीर येतात. यांचे काव्य अस्सल मराठी काव्य आहे. मुकुंदराजापासून ते मोरोपतापर्यंतच्या काव्याला मराठी काव्य म्हणण्यापेक्षा भारतीय काव्य म्हटलेले अधिक शोभेल. कारण त्यात महाराष्ट्राची विशिष्टता अशी फार थोडी उतरली आहे. अखिल भारतीय कथा आणि अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान यांचाच काव्यात्मक किंवा पद्यात्मक परामर्श यानी घेतला आहे. यांच्या उलट शाहिरांच्या पोराख्याची आणि लावण्यांची स्थिति आहे. मराठ्यांचे मनगट,

मराठ्यांचे मन, मराठ्यांच्या भावभावना, मराठ्यांचे आचार विचार, मराठ्यांचा पोवाख आणि मराठ्यांचा मानधनी मोठेपणा या सर्वांचे प्रतिबिंब पोवाड्यात आणि लावण्यात उत्तम प्रकारे पडले आहे. हे खरे मराठी काव्य होय. हे व्यासोच्छिष्ट काव्य नव्हे. मराठी काव्याची सुरुवात या लोकाभिमुख काव्यापासून झाली असे म्हटले पाहिजे. अच्युतराव कोल्हाकर यांनी या काव्याला उद्देशून 'मराठी काव्याची पहाट' असे जे म्हटले आहे ते अगदी यथार्थ आहे.

शाहिरांच्या पोवाड्याकडे आणि लावण्याकडे लोकांचे लक्ष शिरकात्यापासून असले, तरी साहित्याच्या दृष्टीने त्यांचे महत्त्व ओळखून ते छापून काढण्याचे काम इ. स. १८६९ पर्यंत कोणी केले नव्हते. या सली विविधज्ञानविस्तार मासिकाचा जन्म झाला. या मासिकातून १८७२ मध्ये नागयगराच्या उधाचा, १८७५ मध्ये कोल्हापूरकर आबासाहेब यांच्या खुनाचा, १८७७ मध्ये बाळा लक्ष्मण शाहीराचा गड्यांचा, १८७८ मध्ये सातारकर जगली राजाच्या जन्माचा व १८७९ मध्ये प्रभाकर शाहीराचा स्वर्गाचा इत्यादि पोवाडे प्रसिद्ध झाले. याच सुमारास निबंधमालेत विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी काही पोवाडे छापले. महाराष्ट्रात इतिहासशोधनाची स्फूर्ति शास्त्रीबोवापासूनच निर्माण झाली. शास्त्रीबोवांचे स्नेही शंकर तुकाराम शाळिग्राम त्यांनी त्यांच्यापासून प्रेरणा मिळवून, पोवाडे जमा करण्याचे काम शिरार घेतले १८७९ साली त्यांनी सुमारे चाळीस पोवाड्यांचा एक संग्रह प्रसिद्ध केला. पोवाडे जमाविण्याचा नाद याच सुमारास आंख्ये या इंग्रज गृहस्थासहि लागला. पुढे त्यांनी व शाळिग्राम यांनी मिळून १८९० साली पोवाड्यांचा दुसरा संग्रह प्रसिद्ध केला. गोविंद बळाळ शिन्त यांनी सुमारे शंभर पोवाडे मिळवून त्यांचा संग्रह कोल्हापूर सरकारकडून प्रसिद्ध करविला. दुर्दैवाने हा संग्रह कोठेही उपलब्ध नाही. त्यानंतर १८९३ मध्ये बाळकृष्ण आत्माराम गुते यांनी 'दोळकरशाईतले पोवाडे' नावाचा १९ पोवाड्यांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. शाळिग्रामांनी पुढे शाहिरांच्या लावण्यादि प्रसिद्ध केल्या. चित्रशाळा छापखान्याने प्रभाकर, शेनाजीबाळा, अनंत फारी इत्यादि शाहिरांच्या लावण्या व पोवाडे इ. स. १९२० च्या सुमारास

प्रसिद्ध वेंले, गो. गो. अधिकारी यांनी सगनभाऊ व पठ्ठे बापुगण यांच्या पोवाडे व लावण्यांना प्रसिद्धी दिली. त्यानंतर य. न. केळकर यांनी ऐतिहासिक पोवाडे भाग पहिला (१८२८) व भाग दुसरा (१९४४) प्रसिद्ध करून मराठ्यांचा काव्यमय इतिहासच जनतेपुढे ठेविला. या सर्व सग्रहात मिळून सुमारे तीनशे पोवाडे उपलब्ध आहेत यापैकी शिवकालीन सात, पेशवेकालीन दीडशे व अव्वल इंग्रजीतील दीडशे असं पोवाडे आहेत. ऐतिहासिक पोवाड्यात फक्त सगनभाऊचा पानपताचा पोवाडाच विषमकालीन आहे. बाकी सर्व पोवाडे समकालीन असल्याने इतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहेत. किंबहुना काही पोवाडे उपलब्ध ऐतिहासिक साधनापेक्षा चांगले आहेत. उदाहरणार्थ महारदास शाहीरकृत डभईच्या लढाईचा पोवाडा. यात माहिती भरपूर आली आहे. लहरीमुकुदाच्या नारायणगवाच्या वधावरील पोवाड्यात आनंदीबाईवरील आरोप निर्मूल केला आहे. प्रभाकराच्या खड्यांच्या पोवाड्यात पेशव्यांच्या सरदार शिलेगाराची त्रिनचूक यादी आहे. बवरीत हं नाही प्रभाकराच्या एका पोवाड्यात बाजीरावाचे दोन लेकरे (कुशाबा व हैबती) यांचा अन्धन नसलेला उल्लेख आहे.

पोवाड्यांचे तीन काल कल्पिता येतात. पहिला काळ शिवाजी ते पहिले बाजीरावांचा. यात फार थोडे पोवाडे आहेत. शिवाजीच्या मृत्युनंतरच्या वेवढ्याशीत हे पोवाडे नष्ट झाले की काय कळत नाही. दुसरा काळ, पानपत ते खडकीपर्यंतचा. यात पुष्कळ पोवाडे आहेत. पहिल्या काळातील शाहीर गोंधळी व मराठे आहेत. दुसऱ्यातील गोंधळी मराठे ब्राह्मण असे सर्व जातीचे आहेत. स्वर्णांचा युद्धसमाम आणि पुण्यातला श्रीमत सवाई माधवराज साहेबांचा डोळेमरून पाहिलेला रंग, या कर्नीसमोर असल्याने होनाजी बाळा, अनंतफदी, रामजोशी, प्रभाकर, सगनभाऊ, रामचंद्र, परशाम इत्यादि सर्वांनी या प्रसंगाची मनोहर वर्णने करून आपल्या देशबाधयास ऐकविली व आनंदाने व स्फूर्तीने लोकांचे देह पुन्हा उठविले. पोवाड्यांच्या पहिल्या काळात एकदि लावणी नाही. दुसऱ्यात अगणित आहेत. पहिल्या काळात गद्यसदृश मुलभ वृत्त आहे तर

दुसऱ्यात अनेक चालींचे व रागाचे पोवाडे व लावण्या आहेत. तिसऱ्या काळात इंग्रजी अमलाची वर्णने असून शाहिगाची घडोदें, गाल्हेर, इंदूर अशी वाताहत झालेली दिसते. 'जुने कायदे अगटि मोडले वधिपुन ह्याली इंग्रेजी' असे एक शाहिगनें म्हटलें आहे. शाहूच्या कारकीर्दीसमून मराठी राग्यात शाहिगाची चलत्री होती. तिचा कडेलोट दुसऱ्या घाजीरावाच्या कारकीर्दीत झाला. मगूहैबतीच्या फडाला सवाईमाधवरावाकडून आश्रय होता. होनाजीला कुडनपूरचे इनाम व शिमगाच्या तमाशाबद्दल सालीना ३०० रु. मिळत. दुसरा बाजीराव आरल्या-बरोबर शाहीर मिरवी. वेंकट नरसी नागाच्या कचनीला त्यानें नाचाबद्दल २६००० रु. दिल्याचा उल्लेख आहे. दुसऱ्या सयाजीरावाच्या कारकीर्दीत बडोद्यात पेशवाईतील शाहिगाना उत्तम आश्रय मिळाला. परशुराम एकवीस वेळा बडोद्यात आला होता.

पोवाड्याचा प्रसार शाहिगानीं तर केलाच, पण त्याच्याहिपेशा चित्रकडे, बहुरुपी, मराठी, गोधळी यांनीं विरोध केला. हे सर्वेजग लावण्या आणि पोवाडे म्हणत, आणि ते म्हगताना ढोलकीं, एकतारी, डोर, सवळ, डफ हीं अस्त्रल देशी वाद्ये वाजवीत. अन्नाबाई, भैरव, एकवीरा वगैरे सारख्या देवतांचे गोधळात पोवाडे म्हणण्याचा परिपाठ गोधळ्यांनीं मुरू केला. घरात एखादें शुभ कार्य असलें कीं गांधळ हट्कून होई. आणि गोधळ म्हणला कीं त्याची पूर्तता पोवाड्यावाचून होत नसे. महाराष्ट्रीयाना या पोवाड्याविदर्दी आतुरीपता बाटे याचें कारण त्याच्या कुळातील, त्याच्या नात्यापैकीं, त्याच्या पूर्वजापैकीं, कोगीनात्रोगी तरी पोवाड्यात वर्णन केलेल्या लढाईवर गेलेला असे. साहजिकच पोवाडे ऐकून त्यांना वीरश्रीचें व समाधानाचें भरतें येई. पोवाडे व लावण्या वेव्हाहि ऐकायला आनंददायक असल्या तरी त्या रणभूमीवर विभ्रातीच्या वेळीं अधिक मनोरञ्जक वाटत असतील यात शका नाहीं. कारण धीराच्या पराक्रमाचें वर्णन जसें पोवाड्यात असत, तसेच त्याच्या शृंगाराचें वर्णन लावण्यातून केलेलें असते वीरभोग्य असेच हे कवनाचे दोन प्रकार आहेत.

अगदी पहिला पोवाडा अग्निदास किंवा अज्ञानदासाचा अफसलपानाच्या वधावर आहे. शाहिराने हा प्रसंग स्वतःच्या काळी घडलेला असा ऐकला आहे. या पोवाड्याची रचना गयामागखी तुणतुण्यावर सहज म्हणता येईल अशी आहे. या पोवाड्यापेढल शिवाजीमहाराजांकडून अज्ञानदासाला घोडा बक्षीस मिळाला होता. दुसरा पोवाडा तुलसीदासाचा असून तो तानाजीवर किंवा गिऱ्गडावर आहे. अज्ञानदासाची तडफ यान नाही. परंतु काव्य ज्यास्त आहे. या पोवाड्यापेढल शाहीराला शिववाकडून सोन्याचा तोडा मिळाल्याचा उल्लेख आहे. यमाजीच्या पोवाड्यात बाजी पासलकराच्या झटापटीचे वर्णन आहे. चावू सवाई रामा याने १७२६ मालातील कर्नाटकस्यारीचा पोवाडा गाईला आहे. महारदासाने इमईच्या लढाईवर पोवाडा रचिला आहे. पानपतच्या युद्धावर सगनभाऊ, रामा सटवा, विंफळगावकर शिवराम, रमराम, अशा अनेक शाहीरानीं पोवाडे केले आहेत. "भाऊसाखा मोहरा। आम्हावर का रुसला पचीप्याग" या धूवपदाचा रामा सटवाचा पोवाडा करुण रसाने भरलेला आहे. लहरी मुकुटाचा "दरुवनचा दिवा मालवला दिग हरपला। काय गुपीत घाला केला नारायणगाला"-हा नारायणरावाच्या वधाचा पोवाडाहि करुणरसाने ओतप्रोत आहे सवाई माधवरावाच्या रग खेळण्यावर अनेक पोवाडे आहेत. त्यात प्रभाकर व होनाजीगळा याचे व्हारीचे आहेत. "जमा रग श्रीरग खेळले वृंदासने द्वापारात। तसा रग श्रीमंत खेळले कलियुगात अति आदरात" अशी आपल्या पोवाड्याची आकपेक सुरनात प्रभाकराने केली आहे. लड्याच्या लढाईवर प्रभाकर, आप्या यशवंत, कुशावा, अनंतफदी, बाळा लक्ष्मण, होनाजी गळा, रामचंद्र, गुरगी अशा अनेक शाहिरानीं पोवाडे रचिले आहेत. हे सर्व पोवाडे वीरश्रीयुक्त आहेत याशिवाय सवाई माधवरावाचा मृत्यु, पट्टगडुडीची लढाई, यशवंतराव होळकर, दुमरा बाजीराव, इ. स. १८०४ व १८०५ मालचा दुष्काळ, राटकी व अदीची लढाई, महादजी शिंदे, नाना फटणीस, आनंदराव बुळव, दत्ताजी जाधव, संतोजी भाणे, फत्तेसिंग गाथमवाड, दुसरे सयाजीराव, दामाजी नाईक, अहिल्यागई होळकर, इत्यादि व्यक्तींवर व प्रसंगानेहि शाहिरानीं पोवाडे तयार केले असून ते ऐतिहासिक माहितीनी भरलेले असून, रचनेच्या दृष्टीनेहि सफाईदार आहेत.

पोनाड्यात ऐतिहासिक वीरपुरुष आणि मुत्सद्दी यांनी शत्रूंशी घेतलेली जुद्धे आणि गात्रविलेले पराक्रम, त्यांनी रचलेली कारस्थाने इत्यादींची माहिती ज्याप्रमाणे मिळते, त्याप्रमाणे लावण्यातून ऐतिहासिक कालातील समाजस्थितिविषयी, लोक-समजुतीविषयी माहिती कळते. मराठेशाहीत लोकांचा शकुनांवर, मुहूर्तांवर किती विश्वास होता, विवाह कोगच्या मर्यादेपर्यंत होत, टागदागिने कोगते घालीत, यात्रा कोगत्या करीत, सगणार कोगते उजवीत, आपापमातीत संबंध कसे अमत्, गृहव्यवस्था कशी असे इत्यादि अनेक गोष्टींवर लावण्या उत्तम प्रकारान्ना प्रकार पाहतात मराठेशाहीचा सामाजिक इतिहास या लावण्यातून जसा व्यक्त झाला आहे तसा वरचित्त्व इतरत्र झाला असेल. “दिग माझे प्रालम्ब वाङ्मय कधी फिरेल वाई । एक गळफ पोर्गी नाही ” या होनाजीच्या लावणीत सततीचे महत्त्व त्या काळी किती वाढते ते दिसते रणागणावर गेलेला पति यश घेऊन परतून येत आहे असे कळल्यावर होणाग आनंद होनाजीच्या “सद्द मनामध्ये आले माझणी कधी स्वामीचा ऐकात घडे । तों जागृत येऊन सांगितले मुकाम गंगे आलीकडे ” या लावणीत व्यक्त झाला आहे. नागपंचमी नगरात या सणाचे प्रसंगी पति घरी नमला म्हणजे छिद्याना काय वाढते ते प्रमाणाच्या “नऊदियम नगरात गृही प्रासस्ता नाही । घरी ग वमली अवाबादे ॥ काय करू किती आरू भर नौतिग मी । पती वांचुन चालली मुनी नागपंचमी ” या ओळीत दिसते. त्याकाळी दागिने कोगते घालीत ते प्रमाणा सांगत आहे — “गाड हातमर ज्ये गिजमत्या मिनेदार करी चुडे । चालता विचित्र दृष्टि पंड । वाकड वेळा वाहुभूरगे वापुवट त्यापुढे । मोरता कोक्रेठ वृष्टी टडे ॥ विचपेच्या तन्मणी दिव्याचे छेदिव कोदग खडे । तादळीं पोत दृष्टि ना पडे ॥ पार्यी विरोशा जोन्वी अनवट विचवे गंड । रुद्रफुली विरोशा भारी नगाची चेंद । जड झाले शरीर मदन तोरें धुद ..” मूल न होणाच्या काया काय करीत ते परपुरामाच्या पुढील लावणीत पाशाननाम सापडते “पोट पिरेना म्हणून बाधिले भाराभर गडे । ...पचाक्षरीं आणून आर्या । घरवधन मी जेले । लेखाची माय पाहून ग तिच्या बाजेद्वळ गेले । तिणीं ना कळतां चोन्नग जावळाचे धस आगिले । ... वेष्ट्यात धैनगगा उभयता आले

जोड्याने न्हाऊन । ... नागवळी नारायण वळी नेला जाऊन त्रिघनश्री । .. घेतल्यातप्तमुद्रा । पायला देव मजला । झाले ब्राह्मण नयमानी । त्या सुग्रासी काय बाभूं । पति नेत्रळ गुणराशी ” शत्रुनावरील विश्वास परशुरामाच्या पुढील लावणीत दिसतो :—“ बोले कावळा लवतो डोळा फुगुरती बाही । गेले प्रग्रासी घरीं कधी येनील आमचे शिपाई. ” पेशवाईतील ऐश्वर्याची कल्याण यावरील परशुरामाच्या या ओळी वाचा :—“ छपर पलग झोपाळे माकळ्या चावीचे लटकती हलके । पडदे चिमाचे रगित मगीत जणू घट्टा काळीज कलके । .. एगोगर्गी तजविग काटिल्या आभेजी पेने जडले । शाल दुशाले महाळीं विठायत मत्तमारीं तकरे पडले । ”

शाहिरा वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यात रामजोशी, अनंतफर्दी, प्रभाकर, होनाजी ब्राह्मण, सगनभाऊ, परशुराम, गगु हैरती यांची गगना प्रामुख्याने होते. सुप्रसिद्ध रामजोशी सोलापूरकर (जन्म शके १६८४, मृत्यु शके १७३४) सर्व शाहीरात तुऱ्याप्रमाणे होत. त्याचा जन्म वेदशास्त्रसंपन्न अशा पित्याच्या पोटी झाला होता. परंतु लहानपणापासून त्याची वृत्ति रंगेल अमल्याने त्यांना लावण्याचा नाद न्यागला. पुढे ते स्वतःच मुदर व मार्मिक लावण्या तयार करू लागले. बयाबाई व चिमाबाई या मैत्रिणींच्या मगतीत त्याचा प्रतिभा प्रज्वलित होऊन अनेकोत्तम लावण्यांना जन्म देती झाली. बयाबाईविषयी एका लावणीत ते म्हणतात, “कविता इजसगे रगा आली । घन्या सत्कविता कविरायाची, रसिकता बयाची । दैवे ही गांठ प्रयाबाईची ॥ ” याच्या लावण्यातील शब्दयोजना इतकी सरस असे की, ती पाहून कनिवरे मोरोपतासारखा शब्दप्रभूहि खूप झाला. मोरोपताच्या सांगण्यावरून रामजोशानी पुढे निव्वळ शृंगारिक लावण्या न रचता, अध्यात्मपर व पौराणिक ऋथानकर लावण्या रचिल्या. याच्या लावण्यातील शब्द इतके वेगळ्या नसवलेले असत की त्यात इकडचा तिकडे करणे कोणालाहि कठिण वाटावे “मुद्रा मनामधि भरली, जरा नाहि ठरली, हवेलित शिरलि, मोत्याचा भाग ” या लावणीतील मुख्यानीचेच शब्द किती चपखल आहेत ते बघा रामजोशाना अभिरूपणाचा किती तिटकाग होता ते “ह्यातटाने पटा रगजुनि जटा धरंशि

तू शिरी । मराठी उदाठेर का करी ' हा त्यांनी मुबयनराग नागाच्या मठपतीच्या जो फटका लगाविला आहे त्यावरून कळते. जोशीबुवाची प्रसिद्धी त्याच्या छेकावरूनही विशेष आहे. गद्या व निची मग्नी याचा संवाद वर्णन करणारी पुढील छेकावरूनही विशेष आहे :—“गुणत दुचावर लोळे अति शोभला । तो कृष्ण काय ? नव्हे; शर कटेना तुला । बाई अंगप्रदनी अति मुगळ वाटला । तो कृष्ण काय ? नव्हे; कर् दूतचा भला । मत्र शीतळ करितो, धनि होउनित्र भला । तो कृष्ण काय ? नव्हे; व्यजन मुवमानला ।”

मगमेरचे अनंतकरी (जन्म शके १६६६, मृत्यु शके १७४३) हे त्यांच्या फटक्यामुळे व लावण्यामुळे विशेष प्रसिद्ध आहेत. त्याचा घग्ना घग्ना मगप्रीचा. त्याचें उपनाम घोळप. परंतु त्याचें घद्यात लक्ष असण्याऐवजी अनेक प्रकारच्या फटान असे. याचमुळे लोक त्यांना फटी म्हणू लागले व तें त्याचें उपनाम ठरले. राज्याची लढाई, यशवंतराव होळकर, दुसरे बाजीराव यांच्यावर रचलेले त्याचे पंगडाचे रचनेच्या दृष्टीने चांगले आहेत. “लडेगुडे हिरमे तड्डु याची सगत धरू नको”, “वर्म काडुनि शरमायाला उणे कोयाला शोळू नको । स्नेहासाठी पदमोड कर, पग जागिन कोगा राहु नकी” इत्यादि व्यवहारातील उपदेश करणारे त्याचे फटके आजही लोकांच्या जिह्वाशी वसत आहेत. अनंत-फटीची रचना विविध होती. मात्र तिच्यात रसयत्ता हा गुण वेताचाच होता. प्रभाकर जनार्दन दाता (मृत्यु शके १७६५) हा कवामिश्र शाहीर होता त्याची प्रतिभा उच्चरुत अखन वर्णनशैली अचुक आहे रसयत्ता, पदलालित्य, नाटमधुर्य या दृष्टींनी पाहतां प्रभाकराची चरोचरी करणारा दुसरा शाहीर दिसत नाही. यानें देवादिकाच्या स्तुतिपर कविता, राजभारणी पुरुषाचे पोवाडे व शृंगारत्रियक लावण्या अशी विविध काव्यरचना केली असून ती उत्तम काव्यात मोजण्यायोगी आहे. सवाई माधवराव याच्या रग खेळण्याच्या प्रसंगावरील याच्या बहारीच्या पोवाड्याचें वर्णन मागे आलेच आहे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या अपयशावरील पोवाड्यात याच्या मनातील खिन्नता काव्यरूप घेऊन कशी बाहेर पडली आहे ती बघा :—“यशस्वी झाले श्रीमत पहिले सर्वे लढायला ।

होनाजी बाळा

आताच आले अपेक्षे कोठून बाजीरायला ॥ ५० ॥ विपरीत आला काळ मर ॥
गिळिले मुंग्यानी । पंडीतास जिंकिले सभेमध्ये मद्राघ भग्यानी । भीमाम आणिले
हाराम रणागणी अशक्य लुग्यानी । कुयेसि पळविले अकिंचन कसे तेलग्यानी ।
बळी गधप्रमाशात अडविले असख्य झिंग्यानी जर्जर जाहला विष्णुग्राह
बदलाचे दग्यानी ॥ ११ याच्या शुगरिक लावण्या सगस आहेत. थोडक्याशा
शब्दात वाचकाच्या समोर चित्र उभे करण्याची याची हातोटी पुढील ओळीत
व्यक्त होते : - "निकोप गाभा सरळ कर्दळी हस्त तसेनाजुऊ दिसले । अधर लाल
रजधवित नौतीच्या रगरसामधी रसरमले ।"

होनाजी बाळा हा जातीने नदगयळी होता. याच्या जीवनावर 'अमरभूपाळी'
हा गेलपर तयार करण्यात आला, याच्या आज्ञेचे नाव साताण्या. हाहि लावण्या
करा, साताण्याचा थोरला मुलगा बाळा महिरू हाहि लावण्या रचीत असे. अशा
रीतीने होनाजीच्या ठिकाणी कवित्व आनुवंशिकतेने आले असे म्हणावयास
हसकत नाही. होनाजीने पोवाडे व लावण्या अशी दुहेरी रचना केली असून
ती प्रसादपूर्ण आहे. याच्या काही छेकापन्हुति देखील आहेत. याच्या सर्व
कवनात "घन श्याम मुद्रा श्रीवग, अरुणोदय झाला । उठि लौकर घनमाळी
उदयाचळी मित्र आला" ही भूपाळी सर्वांगसुंदर असून आज दीडगे घपे
महागाष्टाला आनंद देत आहे. होनाजीच्या तोडीचा दुसरा शाहीर सगनभाऊ
(ई म १७७८ ते १८४० ?) हा होय. हा जेजुरीचा राहणारा व जातीने
सिक्कलगर मुसलमान होना. याने रागदारीच्या लावण्या व पोवाडे रचिले आहेत.
पूर्वी, लीलाररा, ज्ञान, भैरवी, पहाडी, गारा अशीं रागाचीं नावे याच्या
लावण्यावर दिलेलीं अमतात. "लाडे लाडे येने मनरजना । उचलून फदेवर
का घ्याना" ही याची लावणी भावपूर्ण आहे. याचा पानपतचा पोवाडाहि
चागला आहे. गगू हैवनी, कुशाबा माळी, गोविंदा, मोतीगम हेहि शाहीर
त्यापैर्ही होते. ज्याचा उल्लेख अवश्य केला पाहिजे असा शाहीर म्हणजे
परशुराम मृत्यु द. स १८४४ हा हाय.) हा जातीने शिपी होता याला सत
शाहीर म्हणतात याचे कारण त्याचे तमाशे एकादशीच्या दिवशींहि करवीत

अगत हा निःशुद्ध अगून अत्यंत सात्त्विक वृत्तीचा होता. याने तात्त्विक, पौराणिक कथात्मक, विनोदी, उपदेशात्मक व मंकीर्ण अशा लावण्या रचिल्या असून त्या लोकरिषयिपर व प्रौढ अशा आहेत. मागे त्याचा उल्लेख आलाच आहे. "दुषट नार नरन्याग शिकवी म्हणे वेगळे निघा । जहामतीं समार शविते करून तुम्हाला भरा," "धट्टाट्टा तरगाताटा काही करीना चार्सी । धुटुन्यातरी तीन शेंगच्या निन उडवी भास्वी," इत्यादि लावण्यातील विनोद तसेच "दहा शिंदळक्या करीन परतु एक लग्नाचा नको नराग । माहेरी मासे चित्त मन रमलें मागणा नन्हे वारा ॥ परेहून परता त्याहून बरता परपुत्र पाहून चाई । करून इतके पतिव्रता मी मन याला मासे म्हादि," "नैराग्य पत्नी रोज मयास्य परपुत्राची । जाट पाहतेच । असून निरञ्ज मठी । रात्रदिशि एक तार लाविली । कधी पाहीन हटतरी" इत्यादि लावण्यातील 'भेदिक' तत्त्वज्ञान ही दोन्ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत यात शक्य नाही.

जर उल्लेखिलेल्या शाहिरात जमा होणारे परतु बऱ्याच पुढच्या काळात झालेले श्रीधर वृष्णाजी कुलकर्णी ऊर्फ पठ्ठे बापुराव (मृत्यु इ. स. १९४५ डिसेंबर ता. २२ मुकाम पुणे येथे) याचा उल्लेख येथेच केलेला सोबून दिसेल. "जन्मानें ब्राह्मण पण उभे आयुष्य महाराच्या सागाती, लौकिक दृष्टिनें बहिष्कृत व अस्पृश्य पण सरस्वतीच्या दरबारातील मानकरी व स्पृश्य, लहरी व साठर, बाणेशर पण मनाचा हळुवार व दिल्याचा दिलदार अशा विरोधाचे पठ्ठे बापूराव एक चित्र आहे." इतकींच्या तमाशात हार्मोनियम आवश्यक दिसते. परतु पठ्ठे बापूरावांनी सचळ डफ तुंगतुण्याची जुनीच पद्धत चारू ठेविली होती. त्यांच्या लावण्या भेदिक म्हणजे तत्त्वज्ञानपर आहेत. परशुरामाच्या असल्या लावण्याशी त्यांच्या लावण्याची तुलना होऊ शकेल. 'मला सागा मत' या लावणीतील पुढील ओळा या दृष्टीनें चिंत्य आहेत 'तुम्ही घंऊन आला एक उतनी जितस । तिला निजला देऊन उम । तिची ओळग्य विमरला त्वास घर बाधल सच ।

हा आमुचा मवाल तुमच्या जिन्हाडा भौत । साग गुणशोभणी निर्ना पसरली माया ।
आली सगुणात ज्वेळाया । तिनें वेळु खला एक ठाया । त्याला चहू शून्याचा
पाया । मोह शब्द दोल ब्रह्मारा.' नापूरावाच्या शृंगारिक लावण्या देखील
मर्यादशील व भावपूर्ण असून, त्यातील शब्दयोजना रमणीय आहे. 'मुबई शहर'
या लावणीतील मुबईचे वर्णन माहितीने भरलेले आहे.

शाहिराच्या लावण्या म्हटल्या की, त्या येथून तेथून सर्व उत्तम शृंगारिक,
अशी समजूत त्या न वाचणाऱ्या व गावठी तमाजे पाहणाऱ्यांनी करून घेतलेली
असते. ही समजूत साफ चुकीची आहे. सुप्रसिद्ध शाहिराच्या एकदर लावणी-
वाङ्मयात ज्ञाना अश्लील म्हणता येतील अशा लावण्या ज्यासाठी जास्त दहा पधरा
असतील. शर्कीच्या लावण्या शृंगारिक म्हणण्यापेक्षा प्रेमविषयक आहेत. ही सर्व
भावगीत किंवा प्रेमगीतें आहेत. प्रेमाच्या शरू कुशका, रुसने-फुगणे, भेटी मिट्ट
दत्यादींची मोडल्या मनानें व प्रामाणिकपणाने केलेली लावण्युक्त वर्णनें म्हणजे
या लावण्या होत ज्ञाना सोरळ्या अर्थानें अश्लील म्हणता येतील अशा
लावण्यातहि जें काहीं सभोगशृंगाराचें वर्णन आहे तें ध्वन्यर्थानें केलेलें आहे.
रा मर्देकरादिकांच्या आधुनिक वास्तवतावादी काव्यात गुमेंद्रियाचीं जीं वीभक्त
वर्णनें येतात, तसलीं वर्णनें या जुन्या शाहिरांच्या काव्यात मुर्ळाच येत नाहींत.
सभोगशृंगाराचीं सूचक वर्णनें काहीं थोड्या लावण्यात आहेत. शर्कीच्या सर्व
लावण्यात एका प्रेमभावनेचे विविध प्रकार लालित्यपूर्ण पणु सगळ व सोप्या
भाषेंत वर्णन केलेले आढळतात. मगठी साहित्यात शाहिरा वाङ्मयाला स्वतंत्र
व मानाचें स्थान द्यावयाला हवें तें याचफरिता

पेशवाई अखेरील कवी

पेशवाईच्या अखेरीस व्याप्रमाणें शाहिरी काव्य निर्माण होत हान, त्याचप्रमाणें
जुन्या वळगाचेहि काहीं काव्य तयार हानच होतें अमलें काव्य तयार करणाऱ्या
कर्नात देवनाथ (जन्म शके १६७६ मृत्यु शक १७४३ ग्यान्हर येथें) हें सुगम
होतें. देवनाथ हे धन्दाड प्रांतात मुर्जी अन्नगात्र येथे राहात असत. त्याची

गुरुपरपरा पुढीलप्रमाणे आहे :— वृत्तिद्वयस्वती-जनार्दनधामी-एकनाथ-गाववा ऊर्फ नित्यानंद कृष्णनाथ-विश्वभरनाथ-मुरारनाथ-रंगनाथ गोपाळनाथ-गोविंद नाथ-देवनाथ. या परंपरेतील उहुतेक पुरुषांनी ग्रंथरचना केली आहे. एकनाथ व गाववा यांची नावे यापूर्वीच आपल्या परिचयाची झालेली आलेत. गोपाळनाथ (समाधि शके १६८८) यांनी 'सिरोमणी' नावाचा मुमारे नऊ हजार ओंथाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे. याशिवाय समाधिगोध नावाचा दुमरादि एक लहानसा ग्रंथ त्याचा आहे. गोपाळनाथाचे शिष्य शैव सुल्तान व गाविंदनाथ. शैव सुल्तान हा पदरीचा वारकरी होता व त्याने काही अभंग रचिले आहेत गोविंदनाथ (जन्म शके १६४३ व मृत्यु शके १७३३) ग्लागिरीफडील मूळचे राहणारे व याचे उपनाव पराजपे. वऱ्हाडात असोले जिल्ह्यात धूसर येथे हे गहन. यांनी वऱ्हागपूर येथे मठ स्थापिला असून त्या ठिकाणी अजूनहि याची शिष्यपरपरा आहे. नाथकवीमध्यें श्रीची एकनाथाची, अभंग गोविंदनाथाचे आणि पदें देवनाथाचीं सगळीं समझलीं जातात. गोविंदनाथाचे पाच हजार अभंग व काही पदें उपलब्ध आहेत देवनाथांनीं श्रावगाख्यान, अहिमही आख्यान, कृष्णजमाख्यान वगैरे आख्याने व अनेक सुरत कथा रचिले आहेत "अमोल काया जाइल वाया, जसी काच की पुटे फटकन् । उमा काळ वक्राल, लक्षितो बेल, होय सावध चटकन्" हा याचा कथा डौलदार आहे तथाच मायळ्या सगुगमुदग, चला मदिग, इदिरा बरा, अति मद्य हृदय मृदु, तरि हरि तुम्ही कडिगता का घग" हा धानादि वऱ्हारीचा आहे

य सुमाराच्या मुसलमान भक्तात शहाभुनींचे नाव विद्यय घतले जाते यांनी मिदनाथगोध (शक १७८४) नावाचा स्वतंत्र अध्यात्मग्रंथ ग्रंथ लिहिला आहे अह्ला जीमस विष्णु ही मव एकाच परमेश्वरची नावे आहेत आणि वद व कुराण याचा वक्ता एकाच आहे असे यात करीने सुचवले आहे. बहद, साशजी, कृष्णस, विद्वन्नाथ वगैरे या वाळातील कवी पद अभंग वगैरे घन्यापैफी रचितात अमत् "राघिरेचा रग पाहुनि कृष्ण दग जाइला" हे विद्वन्नाथाच पद मुदग आहे सदाशिव कवने 'उमाविलास' नावाचे काव्य

लिहून शिंपपार्वती यांच्यातील चतुर व विनोदी सवाद वर्णिले आहेत. प्रल्हाद-
 चरित्र कर्ता शंकर पाटणकर, शतमुखरात्रगवधारव्यान लिहिणारा भ्रमृतराव ओक,
 भाग्यसिंदु रचणारा विष्णु गोरपले, पाडोबा पेंडमे व दाजीबा गोळे हे काँग्रेस
 ब्राह्मणातील या काळातील कवी उल्लेखनीय आहेत 'छंदोमंजरी' नावाचा
 छंदशास्त्रावरील ग्रंथ रामचंद्र दैवज्ञ याने रचिला असून त्यात गगनचें दिल्ली
 आहेत वृत्ताची उदाहरणे रामचंद्राची फार चित्ताकर्षक आहेत हा रामचंद्र
 उन्नत जपळील वेलपडे या खेड्यातील राहणारा होता हा उत्तम ज्योतिषी
 असून प्रतापसिंह महाराजांच्या पदरी होता छंदोमंजरी हा ग्रंथ कवीने अठराव्या
 शतकाच्या पूर्वार्धात लिहून पुरा वेला सतुबाई, रामराय, माधवेंद्र, हरिराज
 शेंडे, शंकरदास ही मंडळी रामचंद्र ज्योतिषाची समकालीन असून, यांनी काही
 किरकोळ रचना केली आहे

महानुभावेतर गद्यसाहित्य व चव्वरी

महानुभावाच्या तत्परिणामाचा व साहित्याचा मागें विचार करीत असतांना, महानुभावाचे गद्यानें मराठी गद्याचा पाया कसा घातला याचा आपण विचार केला. आता महानुभावेतर गद्यसाहित्याचा व तदनुषंगानें मराठी अक्षरींचा विचार करू या. प्राचीन मराठी साहित्य बव्हंशी पद्यमय असलें तरी ज्योतिष, वैयक्त इत्यादि शास्त्रीय ग्रंथ गद्यात लिहिण्याचा परिपाठ ज्ञानेश्वराच्या काळा पासून होता. श्रीपतींची ज्योतिषविषयक 'रत्नमाळा', नागाजुंनाचा जारणमाण्णार 'योगरत्नमाला' नावाचा ग्रंथ, निहलालाडूचा रसरत्नदीप हे अशा प्रकारचे होत. 'छत्तीस यक्षिणी' या ग्रंथातील मनाचे प्रयोग व त्याचीं तंत्रे मराठीत दिलीं आहेत. 'महाशक्ती शकुनवती' हा एक शकुन पाहण्याचा ग्रंथ आहे. हा सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी लिहिला गेला आहे. गमचीता शकुनवती, हनुमान शकुनवती, नगहरी शकुनवती इत्यादि शकुनासवर्षींचे ग्रंथ यानंतरचे आहेत. हेमादरपती भैरव व भास्कराचार्यांची मीलावती अशीं नावें धारण करून त्यात यादेल तो मजूर कोंबगारी काहीं गद्य चोपडी आहेत. 'वाश्वचिकित्सा' नावाचा विश्वेश्वरानें लिहिलेला ग्रंथ उपलब्ध आहे. 'भूगोल' नावाच्या एका प्रकरणात दधिसमुद्र, मेरु, मांडार वगैरेंची काल्पनिक माहिती दिली आहे. पद्यग्रंथाच्या शतकातील पंचतंत्राची भाषांतरेंहि बरीच आहेत. वेताळ पंचविशी, विजयनक्षत्राची सारखे कथात्मक गद्य प्रथाई अनेक आहेत. टासोनाचा 'वाक्पट्टि' या नावाचा एक प्रभोत्तरुपी गद्यग्रंथ आहे. रिस्तपुराण या फार स्टीफन विरचित (शके १५३६) पद्यग्रंथाचा प्रस्तावना गद्यात आहे. सोळाव्या शतकातील गोमनक प्राताः मराठी भाषा कथाप्रकारचा होती ती वळण्याच्या

दृष्टीने सदरहू प्रस्तावनेतील काही भाग पुढें दिला आहे “म्हणुन खिस्ताव तुमी उदड करुनु परमेश्वरासी अर्थ देआ वाणि उपेगू माना का तुमासि येमकोंडिचेया मार्गाचे व अनुभावार्थ्याचेया अधकारतुले काडुनु खिस्तावपणा भितुरी मेळसे केले तेयाचेया उत्तमा शास्त्राचा उजवाडु भोगुनुशी आमी जे कार्ये करुनुशी आधारले ते परमेश्वराचे कृपेस्तव आमचे अल्पशक्ति सगडे सिद्धी पावले, दा पुराणाचे अभग केले, तेयामाजी काहीं उत्तराची चुकी जाहाले यापरी ती तुमी जेमा करा ” या शिवाय राजवाडे, एरे, पारतनीस, सरदेसाई, सचनीस इत्यादिकांनी अनेक रचयामक ऐतिहासिक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झालेला असून तो बहुमोल आहे ह सर्व ग्रंथ उल्लेखनीय असले, तरी साहित्याच्या कसोटीला क्वचित्च उतरणारे आहेत

साहित्याच्या कसोटीला काहीं अशानीं उतरणारे ग्रंथ म्हणजे बपरी होत मुसलमानाच्या सहवासानें, त्याच्या तवारिरता पाहून, मराठ्यांनी बपरी लिहिण्यास सुरुवात केली पेशव्याच्या येथ बपरानवीम असत त्याचा धडा पुने कागदपत्र पाहून बपरी सजविण्याचा असे याच्या नकला होऊन जाहेर जात इतरग्रहि एक बपरी लिहीत सर्वांत जुन्या प्रपरी रामदेवरायाच्या प्रपरी व विजयस्थानची ऊर्फ ठाण्याचा प्रपरी या होत या नक्की वेव्हा रचिल्या गेल्या तें फळावग माग नाही तालिकोटची लढाई शके १४८६ मध्ये झाली या लढाईवर ग्चलेली “तालिकोट ऊर्फ राक्षमतागडीची बखर” प्रसिद्ध आहे प्रपरीची माग पधगव्या शतमानातील असून लेखक लढाईच्या वेळी ह्यात असाया अस बपरीतील वगनावरून वाग्तें लढाईचे आदले दिवशीं विजय नगरच्या राजभूवराम एक दु स्वप्न पत्रल त्या स्वप्नाचा काहीं भाग बखरीच्या भाषेच स्वरूप कळावें म्हणून पुढ दिला आहे ‘देखिलें ज आपुल कानीचे माती ताडून घेत होते तैसले सिंहासन हिरान घत अस आपणासी दूत येऊनु वादीन जेसे पाहुनु घाविरा हाऊनु उठिला सबची थार थार जोइसी व पडित वेगशास्त्री व प्रामजोसी चहुता दिवमाचे हात त्यासी गालाऊ पाठावळें”

इल्ली ज्या ऐतिहासिक बखरा प्रसिद्ध आहेत त्या सर्वांत १६ कालमी रंगर ही पार जुनी आहे. ही प्रथम अष्टाशतक वर्तमान पत्रात व नंतर 'भारतवर्षांत' छापिली गेली. ही फार महत्त्वाची असून हिच्या नंतरच्या अनेक शिवचरित्रकारांनी हिचा उपयोग केलेला आहे. बखरांच्या शेवटी पुढील मजकूर आहे. —

“सदरहु आख्यान नवद प्रकरणें पुण्यश्लोक राजा त्याची कथा दत्ताजीपत वाकेनिवीस त्यापासी तपसीलवार लिहिली होती त्यापासून सकलित तालिक लेहून घेतली. अनाजी रगनाथ मलकरे याचे पुत्र राडो अनाजी मलकरे याणी इस्ताशरें तालिक लिहिली आहे ” दुसरी बखर कृष्णाजी अनंत समासद यांनी राजाराम महाराजांचे सांगण्यावरून शके १६१६ चे सुमारास रचलेली 'सभामशे बखर' होय. कृष्णाजी अनंताने चदीचदार प्रती असता ती लिहिली यातील इकाकृत विश्वसनीय असून, लिहिण्याची शैलीहि चांगली आहे. यानंतर शके १६४० मध्ये शिवदिग्विजयाची रचना झाली ही रंगर बडोदें येथे पादुराम रामचंद्र नदुरबागकर यांनी सुमारे इ. स. १८९५ मध्ये छापून प्रसिद्ध केली. मुद्रित बखरींत हीच पहिली होय. शिवाजी प्रताप (१८९५) नावाची दुसरी एक बखर याच नदुरबागकरांनी प्रसिद्ध केली. शिवदिग्विजय आकाराने व महत्त्वानेहि मोठी अशी बखर आहे. बाळाजी विश्वनाथानें दिल्लीस जाऊन अवरगझेराच्या मुलीच्या मार्फत शाहूची मुक्ता कम्म त्यास महाराष्ट्रात आणिलें याचे वर्णन कर्णारी एक बखर आहे. शक १६८२ मध्ये पानपतचा घनघोर युद्धसमाम झाला. या प्रसंगावर पाच बखरी आहेत. पहिली मोरो हरी नावाच्या इसमने नारो सखाराम नावाच्या इसमास लिहिल्ली. दुसरी पानपतास स्वतः हजर असलेल्या अतार्जा माणकेश्वर या राजकारणी पुराणानें लिहून ठेवलेली तिसरा मल्हारराय हाळकर यांनी सर्व मोघमची आपले धनि श्रीमत पेशवे सरकार यास लिहून कळविलेली व 'होळकराची घेली' या नावानें प्रसिद्ध अमलेली, चवथी कृष्णाजी रामराव यांन लिहिल्ली व 'भाऊसाईबाची बखर' या नावानें प्रसिद्ध अमलेली, आणि पाचवी श्रीमत मातोश्री गोपिकाबाईसाहन यांच्या आजवरून रघुनाथ यादव यांन

तयार केलेली 'भाऊसाहेबाची खगरी' ही एका सायकागच्या दिव्ही येथील वृष्णाजी शामराव नावाच्या गुमास्त्याने लिहिली आहे. दादासाहेबांनी जाटम कुमेरीच्या विल्हात कोडिले तेव्हापासूनचे इतीहासीस खुरात फक्त ती शब्दच पानपत येथील बुद्धापर्यंत आणून सोडली आहे, व अन्नेर नानासाहेबांच्या मृत्युचा प्रसंग सांगून खगरीचा शेवट केला आहे. हीतील वर्णने फारच सरस असून, गद्य वैभवशाली आहे. वीररस व करुणरस यात बहारीचे साधले आहेत. बालविपर्यायाचा द्रोण जो इतर खगरीत फार आढळतो, तो हीत अत्यंत कमी आहे. रघुनाथ यादव याची खगरी विशेष विश्वसनीय आहे. याच प्रसंगातील नाना फडगरीम याचे आत्मचरित्रही उल्लेखनीय असून सरस आहे. पानपतच्या अग्निदिव्यातून ते कसे बाहेर पडले त्याचे वर्णन अपूर्ण आहे. ऐन प्रसंगी पानपतावर सरदागरी भाऊसाहेबास मदत केली नाही त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे :—

“लक्ष सैन्य त्यात मोठे मोठे सरदार अस्तंता एकही त्या समर्थी श्रीमतास आत न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिले कृपा पुत्रवत् केली तितके चांगला काळ होता तेव्हा कशास टका लागल्यास प्राण देऊ अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वरपटित विपरित काळ त्यात सोबती कोण होती ! सर्व मुक्ताचे सोबती.” आपल्याविपर्यां ते लिहितात, “धुषा तिसरे प्रहरी लागली. तेव्हा बोरीचा पाला सापडला तो गाऊन पाहिला, तो तोंडात जाईना. तमाच सायकाळी एका ग्रामाबाहेर आलों. तां एका तैराग्याने पीठ आणून दिले. त्याची भाकर खादली. ती अमृतप्रमाण लागली.”

पानपतच्या प्रसंगाशिवायच्या दुसऱ्याहि काही खगरी आहेत नानाफडगरीस याच्या सागण्यावरून गाळाजी गणेश याने मालोजी भोंसल्यापासून ते सवाई माधवराव पेशवे यांच्या काळापर्यंतची लिहिलेली खगरी. ही बखर सवाई माधवराव यांच्याकरिता मुद्दाम लिहवून घेण्यांत आली आहे ही शक १७०४ मध्ये तयार केली आहे. अयराम रामाजी बडगावकराची बखर शके १७३० ३५ चे सुमाराची आहे. हीत त्या गादीचे सस्थापक शातत्रिगाण्या याचे पासून तो महादेवबाबा पर्यंत इतिहास आली आहे. इनुभतधर्माची बखर शके १७१५ मधील असून

तीत समयांचे चरित्र देण्यात आले आहे. रघुनाथ यादव चित्रे याने 'चित्रगुप्ताची बप्पर' (शके १६८५ चा सुमार) लिहून तीत शिवाजीची सर्व हकीकत वर्णिली आहे. हिची रचना साधारण प्रतीची आहे. मात्र शब्द भगडपत्र वापरण्यात आले आहेत. रघुनाथ यादवापेक्षा मल्हार रामराव चिटणीस (बाळाजी आनजीचा निपणू) याने लिहिलेल्या 'शिवउत्तरीपतींचे सप्त प्रकरणात्मक चरित्र' हा ग्रंथ बर्या दर्जाचा आहे. मात्र कालविपर्यायाचे दोष यात फार झाले आहेत. याच्याच नावावर प्रसिद्ध असलेले 'गजनीति' हे प्रकरण चांगले आहे. त्यात राजे लोकांच्या सर्व व्यवहारासंबंधी सुरेख विवरण दिले आहे. नागपूरकर भोमल्याच्या बखरी गगावर माधवराव चिटणीस, खडो भगवत परभू व विनायक आनंदराव औरंगाबादकर यांनी रचिल्या आहेत. "मराठी साम्राज्याची छोटी उत्तर" शके १७३९ कार्तिक शु. ८ मीस तयार झाली. बाबाजी भोसले याच्यापासून तो तहत शेवटील प्रतापसिंह महाराजापर्यंतची सर्व हकीकत या उत्तरात आहे. बखर चांगली आहे, पण कर्त्यांचे नाव तिच्यात दिलेले नाही. "पेशव्याची बखर" कृष्णाजी विनायक सोहोनी यांनी तोंडी मजदूर इतरांना सांगून लिहिली आहे. बखरीची भाषा डोलदार आहे परंतु तीत कालविपर्यायाचे दोष पुष्कळ आहेत. याशिवाय हरिवंशाची बप्पर अथवा पटवर्धन सरदाराच्या हकीकती, साष्टीची बखर, श्री शाहू महाराज याची बखर, श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर, रघूजी भोसल्याची बखर, महिषासुराची बखर, ब्रह्मद्वेष्यामी घावडशीकर यांच्या निधनाची बखर, गोविंदपंत बुंदेल्याची कैफियत, नागपूरकर भोमल्याची बखर इत्यादि उल्लेखनीय आहेत. बखरीतील जोगदार भाषेचा नमुना म्हणून पुढे एक लहानसा उतारा कृष्णाजी रामराव यांच्या भाऊसाहेबांच्या बखरीतून दिला आहे :-

"बागाचा वर्षांन मेराप्रमाणें जाला. मोठा कडाका जाला. धुगची व धुडीची धुडी जाली. कोगाचे तोंड कोगाचे दृष्टीस पडेनासें जाले. यत्राच्या घड्याळ्यागळी घोडे मनुष्ये बघिर जाली. क्षणभर अशी गर्दी होऊन दोहीकडून हर! हर! म्हणोन एकदाच घोडे घातले. दोहीकडून घोड्याची तोंडे आन शिरली. ते समयांचा कडाका तेथील अनुभविक असतील त्यास टाऊक असेल. ऐशी भाग जाली.

नतर आगीचा भार गहून तरवारीची सजाखणी जाली. त्यात ते आधींच रजपूत, त्यात मारजाडी हाडें, त्याचे मर्दुमीचे नत्रल नाही. परतु मराठ्यानीं फार शय्य केली. ऐसे युद्ध गनिमात कोणी केलें नाही. मल्हारराव याचे दरेनें दातनिसकीस येऊन मोठमोठे खेतात येऊन जिवाअधिक केली. मोठा प्रलय जाहाला. न भूतो न भविष्यति.”

मर्य वररीसंबंधानें सात्रधानतेची सूचना देताना सुप्रसिद्ध इतिहास सशोधक विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे म्हणतात, “कोणतीहि मरर घ्या, तीत कालाचा विपर्यास झाला नाही असें क्वचित्च आढळेल रामरावणी कथाच्या पौराणिकांचे महत्त्व ह्या बखरनविसाच्या अगदींच लक्ष्यान्वून गेले. शिवाजीचा सूर्यवंशापासून उत्पत्ति, भाऊसाहेबाच्या वररीतील मल्काजमानीचें रडगाणें इत्यादि कथा कमज्यास्त कल्पित असून क्षुल्लक आहेत शिवाजीच्या पूर्वीच्या व त्याच्या वेळच्या मुसलमानी राज्याची माहिती, शिवाजीच्या कोणत्याहि मोहिमेचा सगतवार वृत्तांत, शिवाजीच्या किंवा पेशव्यांच्या गृहस्थितीची चोप हकीकत ह्या वररीन्वून त्रिलूल मिळण्यासारखी नाही मरळ ह्या वररींवर मिस्त ठेवून इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न केल्यास, सत्यासत्यतेच्या निर्णयाची कमोटी मरळ नसल्यामुळें, तो बायकळ जाण्याची ब्रहुतेक खारी आहे एक अस्मल चिटोरे सर्व वररींच्या ब्रहुमताला हाणून पाडण्यास बसत आहे.” इतिहासाचार्य राजवाडे याचा हा अभिप्राय जमेस धरूनहि असे म्हणता येईल कीं, कथानकाची माडणी, आकर्षक प्रसंगाची गुंफण भाषाविलास इत्यादि दृष्टीनीं ऐतिहासिक बखरी शमर टके इतिहासाच्या सद्गत टाकण्याजोग्या नसल्या, तरी साहित्याच्या सद्गत अवश्य जमा करण्याजोग्या आहेत.

अब्बल इंग्रजांतील साहित्य

मराठी साहित्यगंगेला एकोणिसाव्या शतकात काही वेगळेच उपप्रवाह मिळून, तिला एक निराळेच वळग मिळाले. इंग्रजांच्या साहित्याने, सत्तेने आणि साहित्याने हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या भागातील वाङ्मयाला मित्र स्वरूप प्राप्त झाले यात शंका नाही. हे स्वरूप सधखी चांगले नव्हते, तसेच सर्वस्वी वाईटही नव्हते किंहुना तरतमभाषाने पाहता त्याच्यात चांगलेपणा अधिक होता व आहे असेच विचाराती ठरेल. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या सुमारे पाठगशे वर्षांत जे साहित्य मराठीत तयार झाले, ते मूलतः मौलिक ऋदाचिन् नसले तरी देखील वैशिष्ट्यपूर्ण व परिणामकारक असेच होते. मराठ्यांच्या साम्राज्याच्या सीमा रमजशा लहान होऊ लागल्या, तसतशा इंग्रजी राज्याच्या लाल सीमा दूरवर पसरू लागून, त्याचे परिणाम सर्व क्षेत्रांत दिसू लागले. एतद्देशीयांच्या भाषा शिकण्याच्या निमित्ताने, एतद्देशीयाना नव्या प्रकारचे प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने, खिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याच्या निमित्ताने इंग्रज राज्यकर्त्यांनी, पाश्चिमात्य मिशनऱ्यांनी, व या दोघांच्या प्रोत्साहनाने व अनुकरणाने येथील लोकांनी मराठी भाषेत जी प्रयत्नना केली व करिली तिच्यावर इंग्रजी ठसा स्पष्ट आहे. या रचनेला मुळात बंगालमध्ये प्रथम झाली

मिशनऱ्यांचे प्रयत्न

इ. स. १८०० मध्ये कलकत्ता येथे लॉर्ड वेलेस्ली यांनी पोर्ट विटियम कॉलेजची स्थापना करून, त्यात आग्नी, फारशी, मस्कृत, बंगाली, हिंदी व

तेलुगु भाषा सनदी नोऱराना शिकविण्याची सोय केली इ. स. १८०३ मध्ये सुप्रसिद्ध वसईचा तह होऊन मराठ्यांचे व इंग्रजांचे राजकीय संध दृढ होताच, फोर्ट विलियम महाविद्यालयात मराठी भाषेचा अतर्भाव झाला. आतापर्यंत संस्कृत व मराठी शिकविणाऱ्या डॉ. विलियम कॅरी (जन्म इ. स. १७६१) यांच्याकडे मराठी अध्यापनाचे काम आठे हे काम करित असतानाच डॉ. कॅरी याना इकडील भाषांची गोडी लागून प्राथमिक पुस्तके व व्याकरणकोशादि ग्रंथ तयार करण्याची स्फूर्ति झाली. याच्यापूर्वी डॉ. कॅरी कलकत्ताजवळील डॅनिश सत्तेखाली असलेल्या श्रीरामपुरी रॅजिस्ट्रार सोसायटीत खिस्ती धर्मप्रसाराचे काम इ. स. १७९३ पासून करित होते. मराठीचे प्राध्यापक बनताच त्यांना आपल्या प्रचार कार्याचेहि रक्षण होऊन त्यांनी प्रथम मराठी भाषेचे व्याकरण (१८०५) इंग्रजीत तयार केले यानंतर मराठी इंग्रजी कोश (१८१०) त्यांनी तयार केला या प्रथात मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले आहेत. वाशिवाय पंडित वैजनाथ शर्मा ऊर्फ विशनाथ यांच्या साहाय्याने त्यांनी सेंट मॅथ्यु (१८०५), धायबल (१८०७), मंगळ समाचार (१८१०), सिंहासनवृत्तिशी (१८१४), पंचतंत्र (१८१५), हितोपदेश (१८१५), रघुजी भोसल्याची वसणवळ (१८१६) इत्यादि सुमारे पंधरा पुस्तके मराठीत श्रीरामपुर मिशनच्या विद्यमाने प्रसिद्ध केली. श्रीरामपुरी मराठी भाषेचा नमुना म्हणून सिंहासनवृत्तिशीताल पुढील छोटा उतारा बघण्यासारखा आहे :—

“अवर्तापुरीत राजा विक्रमादित्य साम्राज्य करात असे यजे दिवसी राज्याने सेनकासू आशा केली तुम्ही कोणते देशाची कशी चरात्र समजुन या. चाकर राजाशा पावुन अजणे देशात भ्रमण करून काश्मीर देशात पावलेत त्या देशात धनवान् यजे मनुष्याने मोट यक तळ जले आहे परतु त्यात पाणी नसे.” मराठी साहित्य गंगेत एक निराळाच उपप्रवाह उगळण्या दिशेन येऊन मिळाय असे या उतान्यावरून वळून येईल या उपप्रवाहाने अर्वाचीन मराठी गद्य वाङ्मयाचा एक प्रकार पायाच घातला असे म्हणता येईल. याचें कारण सापुंड जें गद्य निर्माण झाले त्याला अशी महानुमाची गद्याची परंपरा नव्हती, तशीच

बंगरीतील गद्याचीहि नव्हती. या टोन्ही सरस व सफ़स परपग मोडून ही नवे गद्य प्रथम तरी इंग्रजी बळगार व पाश्चिमात्यांकडून किंवा पाश्चिमात्यांच्या मार्फत तयार होऊ लागले. बंगालप्रमाणे महागद्दातहि मिशन-यांनी धार्मिक प्रसार करण्याचें जें कार्य केले त्याने मराठी साहित्यात भर घावली गेली. इ. स. १८१५ मध्ये मुंबईत अमेरिकन मिशनची स्थापना झाली. तत्पूर्वी लंडन मिशनरी सोसायटीचे दोन प्रचारक मुंबईस आले होते. स्कॉटिश मिशनची स्थापना मुंबईत इ. स. १८२२ मध्ये झाली. चाँचे ब्रुक अँड ट्रॅक्टर सोसायटी नावाची ख्रिस्ती धर्मपर पुस्तके छापणारी संस्था इ. स. १८३७ पासून आपलें कार्य करू लागली. या मिशनरी संस्थांनी धर्मप्रसाराच्या उद्देशाने मराठी भाषेचा अभ्यास केला, एतद्देशीयशक्तिशाळा व दवाखाने याची स्थापना केली आणि क्रमिक पुस्तकांची तसेच बायबलादि धर्मग्रंथांची भाषांतरे करविली. इ. स १८२६ पासून ते इ. स. १८७४ पर्यंतच्या सुमारे पन्नास वर्षांत अमेरिकन मिशन, स्कॉटिश मिशन व ट्रॅक्टर सोसायटी यांनी सुमारे सव्वादश पुस्तके मराठीत तयार केली. या एका गोष्टीपेक्षा या मंडळींचे कार्य किती जोराने चालले होते त्याची कल्पना येईल. या पुस्तकांच्या लेखकांत रॉबर्ट निजिस्ट, रे. मिचेल, रे. फगर, रे. डिकसन, रे. चार्च, रे. चाचा पदमनजी, रे. नारायण शेपाद्रि, हरि केशवजी हे प्रमुख होते. यात ख्रिस्ती धर्माचें महत्त्व गाणारी पुस्तके अशी आहेत, तशीच हिंदुधर्माची अवहेलना करणारा मूर्तीचा उच्छेद (१८५०), पुनर्जन्मनिर्णय (१८५३), खडोराची गोष्ट (१८७४), तुळशीचे लग्न (१८७४), शक्तिभेद-निर्णय (१८६५), नरसाला पावणे याविषयी विचार (१८६८), कृष्ण आणि खिल यांची तुलना (१८७१)-यामागतीहि पुस्तके आहेत. चाशिबाय मालबोध गोष्टी (मिसेम फगर, १८३८ यात्रिकक्रमण (हरि केशवजी १८४१), चात्राजीची बंधू (चात्राजी रघुनाथ मराठे १८४४) राजाचा पुत्र (१८७४) इत्यादि कथात्मक आणि पायमाविषयी विचार (१८४५), सचोटीविषयी (१८५३), गालिप्रदान (१८६९), गुरुजनाचें अर्थशास्त्र (१८७०) इत्यादि ज्ञानपर सर्कीर्ण अशीहि पुस्तके आहेत या सर्व ग्रंथनिर्मितीत हिंदूना आपल्या

धर्मांत ओढून घेण्याचा हेतु स्पष्ट दिसत असला, तरी देखील अप्रत्यक्षपणे मराठी साहित्यवृद्धीच्या कार्यां तिचा उपयोग निःसंशय झाला. या साहित्यात नवे विचार आल्याने, आपल्या दकडील मडळींनाहि आपल्या विचाराची पारंग्य करता येऊन ते निश्चित करतां आले. मिशनन्यायी प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांतील भाषा अशुद्ध अमली तरी ती सोपी असल्याने सोप्या भाषेचे वळण मराठीला लागले. हेंच सोप्या भाषेचे वळण पुढें वाणू उगे, हरिनेशवजी याच्या ग्रथात पुढें वाढू राहिलें मराठी साहित्याचें पाऊल पुढें पडण्याच्या कार्यां सुरुवातीच्या या ख्रिस्ती वाङ्मयानें मदतच झाली यात शका नाही.

सरकारी प्रयत्न

इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई नष्ट होऊन महाराष्ट्रात इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित होताच, एलफिन्स्टन मालकम सारख्या तत्कालीन उदार व समंजस प्राताधिकार्यानीं मद्रागद्रीयाच्या शिक्षणामुळे लक्षा पुरविलें. येथील लोकांमोठेर लयकर किंवा उशीरा इंग्रजांची फारकत झालीच पाहिजे, आणि अशा फारकतीच्या प्रमगीं तीं अद्यापि व जगली लोकांमोठेर न होता सुविद्य व सुसंस्कृत लोकांमोठेर व्हावी हे बरे, असा उदार विचाराचे एलफिन्स्टनसाहेब होते. अशाच प्रकारचे विचार इंग्लंडमध्येहि पार्लमेंटच्या सभामंडाचे होते. इ. स १८१३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला व्यापाराची सनद देतांना, हिंदी लोकांच्या शिक्षणकरिता तिनें एक लक्ष रुपये रक्कम केले पाहिजेत अशी अट पार्लमेंटनें घातली होती. इ. स. १८१५ मध्ये मुंबईसरकारच्या ताब्यात असलेल्या प्रदेशांत गरीबांना शिक्षण देण्याकरितां एक सोमायटी किंवा सभा स्थापन करण्यांत आली होती कंपनीच्या हातीं संपूर्ण सत्ता येतांच, हेच प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर करण्यांत आले मुंबई, पुणे, नाशिक इत्यादि ठिकाणी प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळा कंपनी सरकारनें स्थापन केल्या. इ. स १८२० मध्ये नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोमायटीची स्थापना होऊन तिला पाच हजार पोंढांचे सरकारी साहाय्य मिळू लागले. याच सोमायटीच इ. स. १८२७ मध्ये बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन

सोसायटी असे नाव मिळाले. ही संस्था इ. स. १८४० पर्यंत चालली. पुढे हिच्या शाळा एलफिन्स्टन शिक्षणसंस्थेला जोडून देण्यात आल्या व त्याच्यावर देवरेख ठेवण्याचे काम नवीन निघालेल्या बोर्ड ऑफ एज्युकेशनला संपविण्यात आले. बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीने पाश्चिमात्य व एतद्देशीय विद्वानांना उत्तम देऊन त्यांच्याकडून शालोपयोगी—शालोपयोगी अशीं शेंकडों पुस्तके तयार करविली. असल्या पुस्तकाच्या एका ढिगाकडे पाहून ले. ब्रिग्न याने “हं कशाला ?” अशी चौकशी माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन जवळ करताच त्या दृष्ट्याने उत्तर दिले, “एतद्देशीयांच्या शिक्षणाची ही सोय आहे. परंतु युरोपकडे परत जाण्याचा आपला हा राजमार्ग होय.” ज्या शिस्ताने व शानतेने इंग्रजांनी हिंदुस्थानचा राज्यकारभार इ. स. १९४७ मध्ये हिंदी लोकांना सोपून स्वदेशी प्रयाग केले, त्याच्याकडे पाहिले असताना एलफिन्स्टन साहेबांचे भविष्य खरेच ठरले असे म्हटले पाहिजे. सोसायटीने बाळगोष्टी (टोनसॉड), बाळमित्र घोषरचन (बापू छत्रे), गणित भाग १-२ (जॉर्ज जर्दिस), लिपीघाग (सोसायटीचे पंडित मडळ), पदार्थविज्ञान (हरि केशवजी), इत्यादि पुस्तके प्रसिद्ध करून शाळकरी विद्यार्थ्यांची उत्तम सोय केली. या मर्तोत सोसायटीने पद्मगुणपत तात्या गोडबोले, बाळशास्त्री घगवे, गगाधरशास्त्री फडके, सयाराम जोशी व दाजीशास्त्री शुक्ल अशा पाच पंडितांकडून जो “महागणू भाषेचा कोश” (१८२९ इ. स.) करविला, ते तिचे सर्वोत्तम कार्य होय. यानंतर १८३१ साली जे. टी. मोल्नरथे यांनी मराठी इंग्रजी कोश तयार केला. यांनीच मुरू केलेल्या इंग्रजी मराठी कोश इ. स. १८४७ मध्ये मेजर कॅडी यांनी पूर्ण केला. सोसायटीचे सेक्रेटरी जॉर्ज जर्दिस यांनी जगन्नाथशास्त्री ऋमवत, गगाधरशास्त्री फडके आणि बाळशास्त्री घगवे यांना मराठी भाषेचे व्याकरण तयार करण्यास सांगिले. या पंडितांनी आपापली व्याकरणे तयारचि केली. परंतु सोयटी दादोजी पंडुरंग तण्डकर यांनी तयार केलेले व्याकरण (इ. स. १८३६) हे उत्कृष्ट ठरून त्यानच राजमान्यता व लोकमान्यता लाभली वर उल्लेखिलेल्या पुस्तकांनोरीज मुंबईचे गव्हर्नर एलफिन्स्टन यांनी मुरू केलेल्या इतिनिवारंग व मंडिकर स्वल्पात मराठीतून शिक्षण घेणाऱ्या

विद्यार्थ्यांना रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, कर्तव्य भूमिति, यंत्रशास्त्र, वैद्यक, इत्यादि शास्त्राची माहिती करून देणारी तसेच भूगोल, ज्योतिष, शिक्षणशास्त्र इत्यादि विषयावर शेंकडों पुस्तके बाँवे नेटिव्ह एज्युनेशन सोसायटीच्या वार्धिक उत्तेजना-मुळेच वेळ तयार झाली. लहान पुस्तकांना चारशे रुपायापर्यंत व मोठ्या पुस्तकांना दोन हजार रुपायापर्यंत व्षीस देण्यात येत असल्याने, अनेक लेग्नक पुढे सरसावले. सोमायटीचे पहिले सेक्रेटरी जॉर्ज जॉर्जिस यार्नी इ. स. १८२५ मध्ये या गावठीत एक जाहीरपत्रक प्रसिद्ध करून त्यात हा सर्व खुलासा केला होता. भापातराकरिता जी भाषा योजावयाची तिच्यासंबंधाने सदरहू पत्रकात म्हटले आहे ते असे :—“ जी देशभाषा सर्व लोक समजतात ती ग्रंथास घ्यावी. प्रौढ भाषेचे शब्द घाटून टाटून अवघड करू नये.” या सुचनेचा मोठा फायदा हा झाला की, सस्कृतप्रचुर अशा प्रौढ मराठीत ग्रंथरचना न होता, ती प्रसादपूर्ण व सोप्या मराठीत होऊ लागली. जॉर्जिस साहेबाच्या इच्छेप्रमाणे हरि केशवजी पात्रारे यांची शास्त्रीय पुस्तके सुबोध व घरगुती मराठीत तयार झाली. ग्रंथ-प्रकाशनाला दुसरी मदत दक्षिणा प्राइझ कमिटी (इ. स. १८९४ पासून डेक्कन वर्नाक्युलर ट्रान्सलेशन सोसायटी) कडून झाली. पेशवाईत धावण महिन्यात ब्राह्मणाना जी दक्षिणा वाटत तिच्यापैकी काही रकम एल्फिन्स्टनने पुण्याची सस्कृत पाठशाळा व ग्रंथांना उत्तेजन म्हणून वापरण्याचे ठरविले. या कामी सुमारे तीस हजार रुपये खर्च होते. अशा रीतीने विविध प्रकारचे साहित्य सोसायटीच्या प्रोत्साहनाने व दक्षिणा प्राइझ कमिटिकडून होत असताना, त्यात इ. स. १८४० पासून सोसायटीच बंद करण्यात आल्याने रंड पडला. लॉर्ड बँटिकच्या कारकीर्दीत कंपनी सरकारने देशी भाषाप्रतीत्यर्थ होणारा खर्च अनाठायी व अधिक ठरवून तो बंद करण्याचा निर्णय घेतला. पुढे बोर्ड ऑफ एज्युनेशनची स्थापना झाली. त्याचे मुख्य सर अर्स्किन् पेरी हे गृहस्थ होते. याना मराठीविषयी मुळीच प्रेम नव्हते. याच सुमारास देशी साहित्याला कमी लेखणाऱ्या मेकॉले साहेबाच्या खटपटीने एतद्देशीयाना इग्रजीनून शिक्षण देण्याचे धोरण सरकारने ठरविले. इ. स. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होऊन पहिली काही वर्षे

वी. ए. च्या वर्गात मराठी शिक्षणाची सौय होती. पण पुढे तीही बंद करण्यात आली. उदार व थोर अन्तःक्रमाच्या राज्यकर्त्यांनी देशी भाषांचा प्रगति करण्याचे जे धोरण सुरुवातीला ठेविले होते, त्यात पचवीस वर्षांतच बदल होऊन जिंकडे-तिकडे इंग्रजीचा बंदोबस्त सुरू झाला. हॉलर्षेक्स सालिन्याने (इ. स. १८५४) सर्व हिंदुस्थानात प्राथमिक शिक्षणाखेरीज सर्व शिक्षण इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून देण्याचे नकी केले. याने देशीभाषांचे सरकारी मीठ अजिबात तुटले असे झाले तरी जे फायदा झाला तोही काही थोडा नव्हता इतकेच नाही तर सरकारी साहाय्यावाचून ग्रंथकारांनी स्वयंप्रेरणेने प्रथरचना चालू ठेविली.

स्वतंत्र विचारांचे साहित्य

ही प्रथ रचना केवळ भाषातरात्मक, केवळ इंग्रजी बळगची, केवळ बालोपयोगी शालेययोगी, न्यूनगटाने प्रेरित झालेली, अर्गा न होता निव्यात थोडे फार स्वतंत्र तेज समजू लागले. बापू छत्रे, हरि चेंबळजी, बाळशास्त्री ज्ञानेश्वर, दादोबा पाडुरंग, परशुरामपंततात्या गोडबोले, भाऊ महाजन, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर इत्यादि मंडळींनी इंग्रजी नियंत्रितारच इंग्रजी साहित्यात असलेल्या चांगल्या गोष्टी आत्मगात करून, नवीन पद्धतीचे साहित्य निर्माण करण्याचे सुरू केले. वर्तमानपत्रांनी व मासिकांनी लोकजागृति लवकर हाते ही खुगगाठ मनात बांधून बाळशास्त्री ज्ञानेश्वरी दपंग नावाचे वृत्तन (१८३२) व दिव्यदर्शन नावाचे मासिक सुरू केले. भाऊ महाजन यांनी रपनेच्या 'अद्वयणी' व 'गान्हाणी' स्वयंसेवक सरकारच्या नबरेस आगण्याच्या हेतूने "प्रभाकर" (१८४०) साप्ताहिक सुरू केले. बाँवे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी प्रसिद्ध करीत असलेले भाषातरात्मक वाङ्मय म्हणजेच सारसंख्य असे नसून आरलेहि जुने वाङ्मय पुनर्मुद्रण करण्याच्या व अम्मासाच्या योग्यतेचे कसे आहे ते पाडुरंग बापू जोशी पापसकर यांनी शनचंद्रोद्य मासिकाच्या (१८४०) द्वारे सिद्ध केले. यात जुन्या कवींची कविता क्रमशः येत असे. माघन चंद्रोबा हुक्ले (१८२५ ते १८८५) यांनी 'सर्वसंग्रह' (१८६०) मासिक सुरू करून असाच प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर

नेल्स. वामन पंडित, मोरोपंत, विठ्ठल, आनंदतनय, रामजोशी, रामदास, नामदेव इत्यादि कवींच्या कविता 'लोकसल्याणार्थ' शुद्ध करून माधव चंद्रोवानी छापिल्या जुन्या कवींच्या साहित्याचें मथन करून त्याप्रकार "नवनीत" (१८५४) ग्रंथरूपानें पद्मशुभानपत तात्या गोडगोले यांनी लोकासमोर ठावलें. खिस्ती मिशनन्यानीं स्वधर्मप्रसारार्थ "ज्ञानोद्य" (१८४२) पर सुरू करताच मोरमट दाडेकर या पंडितानें उपदेशचंद्रिका (१८४४) नावाचें मासक सुरू करून मिशनन्याच्या अपप्रचाराचा चांगला समाचार घेतला. डॉ. जॉन विल्सन या पात्री ग्रंथानें "हिंदुधर्म प्रसिद्धीकरण" नावाचीं दोन पुस्तकें (१८३२ व १८३५) प्रसिद्ध करून हिंदुधर्माची त्यात यथेच्छ निंदा केली होती. मोरमट दाडेकरानीं आपल्या मामिकान या पुस्तकाचीहि चांगली हजेरी घेतली. याच कारणाकरिता १८५२ साली कृष्णशास्त्री चिपळूणकरानीं 'विचार लहरी' नावाचें वर्तमानपत्र सुरू करून खिस्त्याची दुष्ट वद करण्याचा प्रयत्न केला. खिस्ती धर्मोपदेशकाच्या कारवायाना सुद्धन नाटणाच्या हिंदु लोमाना आपल्या धर्माची व संस्कृतीची थोरवी कळानी या हतून विष्णु भिकाजी गोखले ऊर्फ विष्णुगुवा ब्रह्मचारी (इ. स. १८२५-१८७१) यांनी वेदोक्त, धर्मप्रकाश (१८६९) नावाचा सात आठशे पानाचा ग्रंथ लिहून जी कामगिरी नेली ती अवश्य उल्लेखनीय आहे. यात पंचमीस प्रकरणें असून त्यात वेदोक्त धर्म, न्याय, निराकार देव, अतार कल्पना, आत्मज्ञान, इत्याग, राजयोग, राजनीति, मनशास्त्र इत्यादि हिंदुधर्मदृष्ट्या महत्त्वाच्या गोष्टींच विवेचन केलें आहे प्रथम हिंदु असून मागाहून खिस्ती बनलेल्या बाबा पदमनजी यांनी आपल्या ग्रंथात खिस्ती धर्माचा सर्वत्र जो उदोउदो केला होता त्याला तसेच डॉ. विल्सन यांच्या ग्रंथाला या ग्रंथानें चांगलेंच प्रत्युत्तर त्याकाळीं दिलें यात शंका नाही. विष्णुगुवाच्या ग्रंथाची भाषा चांगली प्रौढ, तर्कयुक्त व सावेश आहे.

ललित साहित्य-संस्कृत नाटकाची रूपांतरे

आपल्या धर्मातील अभिमानास्पद गोष्टींरुडे स्वनाघनाचें लक्ष ज्याप्रमाणें विष्णुगुवा ब्रह्मचारी, मोरमट दाडेकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी वेधिलें

त्याचप्रमाणे आपल्या मराठी व मसूून साहित्यातील गौण्यात्वर भागाकडे रमिकाचें लक्ष परशुरामपन तात्या गोडगळे (इ. म. १७९९-१८७४), कृष्णशास्त्री राजवाडे (इ. म. १८२०-१९००) गणेशशास्त्री लेले (इ. स. १८२५-१८९८) व दादोजा पांडुरंग (इ. स. १८१४ १८८२) यांनी घेविले. सदाशिव काशिनाथ ऊर्फ बापू छत्रे, बाळशास्त्री जामेकर, हरि केशवजी पाटारे ही मडळी ग्रथकार या नात्याने कितीही योग्य असली, बापू छत्रे व हरि केशवजी हे कितीही रमाळ भाषातंत्राचे असले, तरी त्यांना प्रेरणा सरकारी अधिकारी व मिशनरी यांच्याकडून झाल्याने, त्यांच्या ग्रंथात आत्मनिश्वास किंवा आत्मतेज फारसें कोठे दिसत नाही. शळमित्र (चिल्ड्रेन्स प्रेन्टसचे भाषांतर) व इसापनीति (इंसॉप्न फेदल्सचे भाषांतर) या दोन सुंदर व सरस भाषातरांनी बापू छत्रे यांनी आग्लजलीन गद्यसाहित्याचा पाया रचला यात शका नाही तरीपण ह्या ग्रंथाना स्वयंप्रेरणेचे ग्रंथ म्हणता येणार नाहीत. साहेबाच्या प्रेरणेने तयार झालेले ते उघडउघड दिसतात. परशुरामपंततात्यांनी मात्र इंग्रजी विद्यापी वाचिणीचे दूध पिगान्याना संस्कृत साहित्यातील व मराठी साहित्यातील गौमाची लज्जन टाखविली. येणीसहार (१८५७), उत्तरगामचरित (१८५९), श्यामुनल (१८६१), मृच्छकटिक, (१८६२), नागानंद (१८६५), पार्वती परिणय (१८७२) अशा एकाहून एक सरस संस्कृत नाटकाना त्यांनी बेमालूम मराठी घेप दिली. संस्कृत साहित्याप्रमाणे मराठी साहित्याचा रसिकतेने रसास्वाद घ्याया म्हणून त्यांनी मोरोपंताच्या केकावलीवर केकादर्श (१८६७) नावाची सुंदर टीका लिहिली. काय करणाऱ्याना मार्गदर्शक होणार त्याचें वृत्तदर्पण (१८६०) लहान असले तरी उद्देगनीय आहे. तात्याचें ग्रंथ भाषातरात्मक असले तरी त्यात हिंदुसंस्कृतीचा व आत्मतेजाचा ठसा स्पष्ट दिसतो. एतद्देशीयाना साहित्य व संस्कृति हीं दोन्ही नाहीत, असे म्हणणाऱ्या मेकॅलेसाहेबा सारख्याना तात्यांनी आपल्या साहित्याने रोगतडोक उत्तर दिले कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी मालतीमाधव (१८६१), मुद्राराक्षम (१८६७), अभिमान शाकुंतल (१८६९), विक्रमोर्वशीय (१८७४) अशी चार संस्कृत नाटकांची

भाषांतर केली व उत्सवप्रकाश व श्रुतुवर्णन हीं दोन स्वतंत्र काव्ये रचिलीं. याशिवाय अलंकारविवेक (१८५३) नावाचा ग्रंथहि त्यांनी तयार केला. गणेश-शास्त्री लेले यांनी जानकीपरिणय (१८६५, मालविकाग्निमित्र (१८६७), रिद्धिशालभजिका (१८८९), अशीं तीन संस्कृत नाटकांची भाषांतरें केलीं ह्यांनी केल्ले श्रुतुवर्णन पद्यात्मक भाषांतर एकेकाळीं फार लोकप्रिय व प्रसिद्ध होतें. या खेराज यांनी शिवाजीचरित्र, गंगाचरित्र, सीमतिनीचे आख्यान इत्यादि काव्ये तयार केलीं. यांची भाषाशैली सर्वत्र प्रमादपूर्ण व ओघवनी आहे. दादोजा पाडुरा हे त्यांच्या व्याकरणाबद्दल प्रसिद्ध असले, तरी चांगले रसिक टीकाकार व काव्याचे मोत्ते होते. त्यांनी मोरोपंताच्या केकावलीवर विल्लूत व मार्मिक टीका लिहून तिला आपल्या मातापितरांचे 'यशोदा-पादुरगी' (१८६५) असें नाव दिले. दादोजांनी इ. स १८७० मध्ये जे आत्मचरित्र लिहिलें तें तर रेवळ ब्रह्मराजे आहे. या काळात जी अत्यंत वाचनीय अशीं दोन आत्मचरित्रे लिहिलीं गेलीं त्यात याचा अंतर्भाव होत असून, दुसरे बाबा पदमनजी यांचे 'अरुणोदय' नांवाचे आत्मचरित्र होय. या दोन आत्मचरित्रांमून तत्कालीन देश-धर्म समाजस्थितीचे उत्तम ज्ञान हांत.

स्वतंत्र नाटके

याच काळात जित परधार्जिणेपणा किंवा परभूतपणा मुळांच नव्हता अशी एक साहित्याची शाखा नवीनच तयार होऊन पुढे तिचा घेरेदार व मनोहर पृथ तयार झाला. ही शाखा नाट्यसाहित्याची होय. सांगलीचे राजे चिंतामणराव अप्पासाहेब यांनी इ. स. १८४२ मध्ये सांगलीस आलेल्या भांगरत या नावाच्या एका फर्नांडी कंपनीची कारी नाटके पाहिलीं तीं त्यांना ओगडधोरड व बीमन्म घाटगी. तेव्ही त्यांनी आपल्या पदरी असलेल्या विष्णुदास भावे यांना मगडीत मध्य व चांगली नाटके तयार करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणें विष्णुदासांनी 'बरेच मंगाराग्रंथ' याचले व 'पौराणिक इतिहास समनून घेतला.' इतकी पृथंतयारी शास्त्रावर त्यांनी सीतास्वयंवर नाटक तयार करून त्याचा प्रयोग इ. स. १८४३

मध्ये श्रीमतांना वरून टागविला. तो प्रयोग उत्तम ज्ञानाने त्याच्या कर्त्यास उचेलून मिळून त्याने पुढे रामजन्म, सीताहरण, रावणवध, द्रौपदीस्ययन इत्यादि सुमारे तीस पौराणिक नाट्ये तयार केली. या नाटकांत पद्यभाग तेवढा लिहिलेल्या असे व गद्यभाग नगना तांडी सांगण्यात येई. विष्णुनाम मात्रे यांनी नाट्यशास्त्राचा पाया रचताच, त्याच्यावर हमारत तयार करण्याचे काम इतरांनी सुरू केले. यात विनायकशास्त्री नानू (नलनाटक-धी भिल्लणी नाटक), लक्ष्मण गोपाळ दीक्षित (मेधावती परिणय, रुक्मिणीहरण), गवनी बाळकृष्ण लेले गोपीचंद्र, श्रियाळचागुणामख्यदर्शन, मुलेचना, रावणवध), रघुनाथ शंकरशास्त्री अभ्यंकर (विराटपर्व, हरिश्चंद्रमख्यदर्शन), दत्तात्रय वामुदेव जोगळेकर (चित्रसेन), प्रज्ञाना गाळाजी नेने सीरधी), विनायक जनार्दन कीर्तने (अजपाळ) हे मुख्य अगून यांनी पौराणिक नाटक तयार केली. यात सुरधार, विद्रूपक, गगनपति, सरस्वति याचे प्रवेश झाल्यावर मुख्य नाटकाला सुरुवात झाल्याचे बहुतेक नाटकान टागविले आहे पत्र रागदाराची व मधून मधून आर्षा, शाकी, श्लोक, टिंडी अशादि प्रकारची आहेत सगळ्यांचे आहेत परंतु विनोद शब्दनिष्ठ, ओजसधोरण व शब्दळ स्वरूपाचा आहे. पौराणिक नाटकाप्रमाणेच काही ऐतिहासिक स्वतंत्र अशी नाटकेहि रचिली गेली विनायक जनार्दन कीर्तनेकृत थोरले माधवराज पेशव, वीरेश्वर मठाशिव छत्रेकृत नारायणराज पेशवे, कोंडो सग्याराम घाटेकृत अफझलखानाचा मृत्यु व एफ्ट रगा कडीकृत सवाई माधवराज ही अशा पैती नाटक होत. कीर्तन्याचे ' थोरले माधवराज पेशवे ' नाटक एरुकाळी रंगभूमीवर चाललेच लोकप्रिय होते सामाजिक नाटकात महादेव बाळकृष्ण चितळेकृत मनोरमा (१८७१) व रघुनाथ शंकरशास्त्री अभ्यंकरकृत प्रबाधविद्युत् अथवा सैरसनेशा (१८७१) ही नाटके खूबच गाजली याच काळात काही काव्यनिक नाटकेहि या. रा मोहनी, कोंडो मिकाजी मराठे, रावजी मनाहर ताकभाते यांनी तयार केली ही नाटक कला दृष्ट्या उच्च प्रतीची नसली तरी ती स्वतंत्र असल्याने त्याची मातब्बरी भाषातरित रूपातर्गित वाङ्मयापेक्षा वेगळीच आहे । प्रशय समजली पाहिजे. बाँप नैटिव्ह

एव्युद्देशान सोमायटीचा आश्रय त्रंड झाल्यावर ही नाटकें तयार झालीं हीहि गोष्ट लक्षात ठेवण्याजोगी आहे साहित्याची आवड लोकांच्या टिकार्णी चागलीच निर्माण झाली होती त्याचें हें द्योतक आहे. या सुमारे शंभर नाटकाकडे पाहिलें असतांना आपल नाट्यवाङ्मय तरी परोपजीवी नव्हतें हें पाहून समाधान वाटतें.

कथात्मक वाङ्मय

कथात्मक वाङ्मयात सिंहासनवृत्तीशी (वैजनाथ शर्मा), हितोपदेश, वेताळ पंचविशी (सदाशिव काशिनाथ छत्रे) इसापनीति (१८३०) बालमित्र (सदाशिव काशिनाथ छत्रे), यात्रिक क्रमण (हरि केशवजी पाठारे), आरबी भापेंनील सुरस व चमत्कारिक गाथी, (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर) चाडशाहा आणि विरबल याच्या गोष्टी, रॉविनसन क्रुशो (राजजीशास्त्री गोडबोले), रासेलस (कृष्णशास्त्री चिपळूणकर), काटवरीमार (परशुरामपत गोडबोले) इत्यादि सरस भाषातगनीं काहीं वरें लोकांची करमणूक वली असली, तरी त्याचें पूर्णें समाधान त्यांनीं हाऊ शकलें नाहीं. स्वतंत्र काल्यनिक कादंबऱ्या याच काळात तयार व्हायला मुह्यात झाली. शंभू पद्मनजीच्या “यमुना पर्यटन” (१८५७) या सामाजिक कादंबरीनें मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा पायाच घातला असे म्हणावयास हरकत नाहीं. खिस्ती घर्मांच्या पिवळ्या चप्प्यातून बाबाची यमुना हिंदुधर्माकडे बघत असल्यानें निला हिंदूंच्या सत्कारांत जिकडेतिकडे अज्ञान, जाच, दाभिकपणा भरलेला दिमतो हिंदु विधवाची दु स्थिति या कादंबरींत मडक रगानें रगविली आहे. अद्भुतरसात्मक कादंबऱ्यात लक्ष्मण मोरेश्वरशास्त्री हळवेकृत मुत्तामाला (१८६१), रत्नप्रभा (१८६६), नारो सदाशिव रिसबूडकृत मनुषोधा (१८६८), विश्वातराज (१८७०), केशव लक्ष्मण जोरवेकरकृत विचित्रपुरी (१८७०) यांचा मुख्यत उद्देश केल्या पाहिजे. गुहा-तळपार-किल्ले-अरण्ये-विमानांचे अपघात-सरूपपरपरा इत्यादि मानमसाला वापरून या कादंबऱ्यांना जितक्या अतिरजित कथा घेऊन तितक्या करणांचा प्रयत्न त्यांच्या लेखकांनीं केला आहे. स्वातंत्र्य युक्तांच गेल शेव, स्वतंत्रजापति अजून झाली नव्हती, अशा त्या अर्धयुग गुणीच्या

अधर्यंत अमलेल्या समाजाला अद्भुतरमात्मक कादंबऱ्या आरडणें अगदी स्वाभाविक होते. याच काळांत दोन ऐतिहासिक कथाग्रथ तयार झाले. मंगरोबा काव्होबा यांनी घाशीराम कोतवाल (१८६३) लिहून त्यात पेशवाई अखेरच्या स्थितीचें अर्धवट ऐतिहासिक असे चित्र रेखाटलें आहे. यात इतरांहि अनेक गांधी आल्याने जरी मनोरजन गांधलें तरी सुगूरता राहिलेली नाही. त्यामानने रा. भि. गुजीर यांची मोचनगड (१८७१) ही ऐतिहासिक कादंबरी बरा आहे.

इतिहास

इतिहासाच्या क्षेत्रात काही स्वतंत्र पुस्तके वा काळात तयार झाली. पूर्वीच्या काळचे शास्त्रीय दृष्टीने लिहिलेले इतिहास मराठीत बऱ्याच उबळ उबळ नाहीतच. महाराष्ट्राचा सुसंगत इतिहास प्रथम एल्फिन्स्टनादि युरोपियन लोकांनी लिहिला. त्याच्याच पुस्तकाची भाषांतरें आपल्या लोकांनी व काही अशीं त्यांनीहि मराठीत केली. ग्राट डफच्या मराठ्यांच्या इमजी इतिहासाचें भाषांतर कॅप्टन डेव्हिड पेपन व आवा साने यांनी मिळून इ. स. १८२९ मध्ये 'मराठ्यांची बत्त' या नावानें प्रसिद्ध केले. हा इतिहास निवृत्त मनोवृत्तीने ग्राट डफने लिहिला होता. त्यात अनेक घटनांच्या व सिद्धांतांच्या चुफा होत्या. नीळकंठ बनार्दन कीर्तने यांनी प्रथम ग्राट डफच्या इतिहासावर टीकात्मक सोदलें "ग्राट डफकृत मराठ्यांच्या बत्तरीवर गीता" (१८६७) या त्याच्या निबंधानें एतद्देशीयाना ऐतिहासिक दृष्टि दिली इ. स. १८६२ च्या सुमारास लोकहितवादी (गोपाळराय हरि देशमुख) यांनी मोसले, शिंदे, होळकर, गायकवाड इत्यादि घराण्यांची माहिती प्रसिद्ध केली. विष्णु गोपाळ भिडे यांनी इ. स. १८६६ मध्ये अस्सल ऐतिहासिक कागदपत्राचा उपयोग करून सातारच्या मोमले राजशाचा इतिहास लिहिला. संडेगाव बाळाजी फडके यांनी १८५७ सालच्या बलाचा इतिहास (१८६०) प्रसिद्ध केला. यात इमजाना जय मिळाल्याबद्दल इश्वराचें आभार मानले आहेत. याच विषयावर १८७४ मध्ये विनायक कोंडदेव आंक यांनी 'शिपायाच्या बंडाचा इतिहास' नावाच पुस्तक लिहिले. यात बंडाल्यांच्या

शीर्षांची प्रशंसा केली आहे. काही स्वतंत्र चरित्र ग्रंथहि याच सुमारास प्रसिद्ध झाले. कॅप्टन मॅकडोनाल्डकृत 'नाना फटणवीस यांची वनर' (१८५२), भास्कर हरि भागवतकृत राजा राममोहनराय (१८५८), रामचंद्र पांडुरंग आजरेकृत श्री विष्णुबोवा ब्रह्मचारी हीं अशापैकीं चरित्रे होत. मराठी ज्ञान-प्रसारक मासिकाच्या द्वारे हि शिवाजी महाराज, अहल्याबाई, बुद्ध, महंमद इत्यादींचीं चरित्रे प्रसिद्ध करण्यांत आली आहेत.

निबंध

स्वतंत्र विभागणीं सज्जविलेल्या साहित्यशाखेत निबंध प्रबंधाचाहि उल्लेख करता येण्याजोगा आहे. वाळशास्त्री जांभेकरांनी आपल्या 'दर्पण' व दिग्दर्शन ह्या नियतकालिकाच्या द्वारे तसेंच भाऊ महाजन यांनी आपल्या प्रभाकर साप्ताहिकानून समाजाच्या प्रगतीला पोषक असे अनेक निबंध लिहिले. ज्ञानप्रसारक (१८५०) पुणे पाठशाला पत्रक (१८६१), विविध ज्ञानविस्तार, चंद्रिका (१८५४) दमहारक (१८७१), ज्ञानसंग्रह (१८७२) याहि मासिकांनून वाङ्मयविषयक व सामाजिक निबंध अनेक प्रसिद्ध झाले. यापैकीं बरेच भारदस्त व माहितीपूर्ण आहेत. इ. स. १८३४ मध्ये स्थापन झालेल्या मुंबई टॅम्परन्स सोसायटीच्या विद्यमाने मद्यरानाचा निषेध करणारे पुष्कळ निबंध प्रसिद्ध करण्यात आले. आजस व कर्जशाजरीपणा यावरहि काही निबंध प्रसिद्ध झाले. १८५० साली डेक्कन स्टूडेंट्स सोसायटीने गोविंद नारायण याचा 'ग्रहनिषेधक बोध' नावाचा निबंध प्रसिद्ध केला. "हिंदुस्थानची प्राचीन व साधनची स्थिति" या विषयावर रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी विचारपरिष्कृत असा निबंध १८४३ त तयार केला. हा निबंध सडेतोड विचारांनी व उपरोधपूर्ण शैलीने नटलेला आहे. न्यायाच्या चान्तीत 'हा काळा, हा गोग' असा जो भेद करण्यात येई त्यावर यात टीका आली असून शेवटीं म्हटलें आहे, "वाः काय ही न्याय करण्याची उत्कृष्ट चाल! मग कर्ममाहेराने जो दोष ठेविला आहे, त्याचे आपण कां बरे आश्चर्य मानावे! कीं 'हिंदुस्थानात राज्य नव्हे, लष्करी

अंमल व दिवाणी घुसून आहे. ” भवानी विश्वनाथ कानविदे यांच्या “मुबर्तल मुशिश्त तहग हिंदुलोक ” या निबंधाने मात्रभाषेमध्ये होत असलेल्या दुर्लक्षाबद्दल खेद प्रदर्शित केला आहे. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांच्या ‘नावल व नाटक याविषयी निबंध’, १८७२ यात तत्कालीन कादंबऱ्या व नाटके यातील ठळक दोष दाखवून, लेखकांनी या दोष बाळगण्यापेक्षा वाचकांनी योग्य गोष्टी लक्षात ठेवल्या पाहिजेत त्या सांगितल्या आहेत.

ज्यांनी विविध विषयांवर प्रेरण व सरण निबंध लिहिले अशा लेखकांमधून रा. ब. गोपाळ हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी (इ. स. १८२३-१८९२), गोविंद नारायण भाडगावकर (इ. स. १८१५-१८६५), कृष्णशास्त्री चिपळूणकर (इ. स. १८२४-१८७८), विष्णुगुण ब्रह्मचारी (१८२६-१८७१), विष्णुशास्त्री पंडित (१८२७-१८७६), आणि ज्योतिबा फुले (१८२७-१८९०) यांचा सहज अंतर्भाव करता येतो या सर्वांच्या निबंधात समाजानिषेधीची तीव्र तळमळ व विविध सुधारणा घडवून आणण्याची इच्छा ही स्पष्ट दिसतात. आपल्या समाजातील दोष दाखवून स्वजनांचा तेजोभंग घेण्याबद्दल लोकहितवादींवर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी कडक प्रहार आपल्या निबंधमालेच्या द्वारे केले असले, तरी लोकहितवादींच्या कार्यांचे महत्त्व रतिमरहि कमी होऊ शकत नाही. प्रभाकर, ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, वृत्तवैभव इत्यादि नियतकालिकाने त्यांनी शेंकडो पत्रे लिहून आपल्या समाजाच्या डोळ्यात अन्न घातिले. “देश अज्ञानाने बुडाला तेव्हा ज्ञान सर्वत्र शतमुखानी वाढविले पाहिजे,” “लोकसास त्याची वास्तविक स्थिति कशी आहे ती कळून त्यांनी सुधारले पाहिजे,” त्यांनी विचार केला पाहिजे-इत्यादि विचार त्यांच्या निबंधातून अनुसृत झाले आहेत. त्यांच्या व्यासंगबद्दल व विद्वत्प्रेमबद्दल मालाकारानादि आदर होता. आपले पुरोगामी विचार कोणाच्याही रागलोभाची पर्वा न करता त्यांनी निस्वार्थपणे समाजासमोर मांडिले स्वदेशीचा प्रसार करण्याच्या हेतूने “याचकरिता सर्वांही असा कट करावा की जे आपल देशात पित्रे तैव नेस् तैव वापरू नसेही असो आणि तितक्यात चांगले विद्या व जिज्ञास उत्पन्न करावयाच्या

विद्या शिकू (हरदामानी) लोकास समजावें व्ही, तुम्ही मूर्ख आहा विचार करीत नाही यास्तव विचार करा व विद्या बग विलायततील लोकाप्रमाणें अकल्प्यान व्हा म्हणजे तुम्हास लक्ष्मी अनुकूल होईल," असें त्यांनी लिहिले आहे पुनर्विवाहाच्या बाबतीत ते सर्वस्वी अनुकूल होते. "इश्वरानें स्त्री व पुरुष सारखे उत्पन्न केले व उभयताचे अधिकार समसमान आहेत असे असता पुरुषास पुन्हा विवाहाची आज्ञा आणि स्त्रियास मात्र मनाई हा वेचढा चुकूम आहे." असे ते म्हणतात. "शास्त्र हे कायदे आहेत व जे अनहितकारक कायदे असतील ते सोडून दुमरे करण्यास काही चिंता नाही," या त्यांच्या स्पष्टोक्तीत आगरकराच्या विचारांची पूर्वचिन्हे स्पष्ट दिसतात. जालविवाह, जगदुमारी विवाह यांच्या विरुद्ध ते असून, याहि बाबतीत त्यांनी इ स १८४८ मध्ये काही पत्रे प्रसिद्ध केली. हरिजन उष अस्पृश्य (अस्पृष्ट) याच्याहि सवयी राजबहादुराचे विचार त्यांच्या थोर अन्त करणाची साक्ष पत्रितात. एका पत्रात हे थोर ब्राह्मण म्हणतात 'ब्राह्मण महाराची निद्रा करितात त्यास शिस्त नाहीत व इमज्जाव्यवळ प्रीतीनें प्रसतात ह पाहून मला आश्चर्य वाटते शास्त्रा प्रमाणें पाहिले असता महार घरे परतु इमजाचे मडळीत बाह्यण असु नयेत" (लोकहितवादी निबंधसंग्रह पृ. २०१). जातिभेद व वर्णव्यवस्था याहि सवधींचे त्यांचे निन्धन स्वतंत्र व विचारप्रयत्नक आहेत त्यांच्या सर्व निन्धांचा साकल्यानें विचार केला असता, सामाजिक विचारांच्या क्षेत्रात ते आगरकरांच्या तोंडीचे निन्धकार होते असे नि शक्यपणें म्हणता येईल

गोविंद नागयग माटगाकर याचे शुचिभूतपणा (१८४९), ऋगनिषेधप्ररोध (१८५०), सत्यनिरूपण (१८०२), दासपासून अनर्थ (१८५५) इत्यादि निन्ध पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाले. या शिवाय ज्ञानप्रभाकर मामिनांत त्यांनी कांहीं सामाजिक व आर्थिक निबंध लिहिले. यांची भाषा शुद्ध, सरळ आणि गोड आहे. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी मगठी शाळापरकर, ज्ञानप्रकाश व विचारलहरी या नियतकालिकांच्या द्वारे अनेक विषयांचे विवेचन फलें त्यांचे मगठी व्याकरणा यरील निन्ध व प्रथपरीक्षणें ही मार्मिक व मुद्देसुद आहेत त्यांची भाषाशैली

सौम्य व प्रमत्त आहे. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांमार्फत रसिक व विद्वान् विल्लूख्य हातागाली शाळापर्यंत उमेदवारी केल्यानेच चिपळूणशास्त्री पुढें ओढवी लिखन करू शकले. कृष्णशास्त्राच्या "अनेकविधा मूलनित्यग्रह" (१८६१) या प्रथांति अनेक विषयांवर मुद्रांश दीर्घानें लिहिलेले लेख आहेत. चिपळूणवाचा ब्रह्मचारी यांच्या वेदोक्तधर्मप्रकाश या प्रथाचा उल्लेख पूर्वी आणून आहे. त्याशिवाय 'मुख्यायक राज्यप्रकरणे निबंध (१८६७)' व 'महर्षिचरिताचा निबंध (१८६१)' हेहि त्यांचे निबंध पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाले अगून विचारप्रसन्नक आहेत. त्याची विचारमार्गणी स्वतंत्र, उदार व जोगदार होती. विश्वकुटुंबराजादिपर्यंत १८६७ सालीं प्रसिद्ध केलेले त्यांचे विचार आजहि ताजे वाटतात. मुख्यायक राज्यप्रकरणंत एकें ठिकाणीं तें म्हणतात, "...या प्रमाणें सर्व प्रजा एक कुटुंब व सर्व जमीन हाच एक प्राग व त्यानून जे जे निघेल ते ते सर्वांचे एक या प्रमाणें राज्यव्यवस्था अमली म्हणजे सर्वांना सर्व उपभोग मिळतात. व सर्वांना उत्तम खाद्ययाम मिळतें व सर्वांना उत्तम विपुल वस्त्रे व अलंकारभूषणें मिळतात व सर्वांना नाच, तमारो, वैठकी पहावयाम सापडतात. कोणाचा काही प्राग होत नाहीं असे होतच नाहीं. म्हणून सर्व लोक पूर्णकाम होतात यामुळें कामाच्या अपृथक्तेनें क्रोध येणें हें शिल्लक राहत नाहीं. आणि क्रोध नसल्यामुळें गुन्हा करणें किंवा गुन्हा करण्यत्नच मत्सर धरून वमणें यांचा लवलेशहि शिल्लक राहत नाहीं. यामुळें हाच प्रजेचा व राजाचा परोखर असावा तसा सर्वथ आहे." समाजसत्तावाद किंवा कम्युनिझम मध्ये बशा प्रमाणाची राज्यव्यवस्था असते, तशाच प्रकारची व्यवस्था आपल्या निबंधात इतक्या पूर्वेकालीं लिहिल्याबद्दल त्यांच्याविषयीं सादर कोतुक वाटू लागते.

स्त्रीशिक्षणाचा उपक्रम प्रथम मुबईत इ. स. १८२४ त अमेरिकन मिशननें केला. मिशनन्याच्या शाळेत मुलींना पाठनायकी लोक मुरुवातीला तयार नव्हते. पुढें या विषयावर ज्ञानप्रसारक मामिकात व इतरत्रहि अनेक लेख प्रसिद्ध झाल्यावर पालक मुलींना शाळात पाठवू लागले. इ. स. १८४१ मध्ये जोतिगव कुल्यानी पुण्यात एक मुलीची शाळा काढिली. अशा तऱ्हेनें स्त्रीशिक्षणाला मुरुवात होताच त्रिशाच्या पुनर्विवाहाचा प्रश्न आपोआपच पुढें आला, इ. स. १८४२ त

भाग चांगला आहे. परंतु ब्राह्मणानिधिपरी त्याच्या विचारमरणांत जो वळ उळीत दोष आढळतो, त्याला दमनुग्नितना आधार फारच अल्प आहे. ज्या काळांत ते वायव्य होते, त्यांत ब्राह्मणप्रमाणें मराठे व प्रभू हेहि अस्तृष्ट्यांना दूरून ठेवीत असत ब्राह्मणशिक्षक बसे अस्तृष्ट्यांना शिक्षादण तयार नसत, तसेच प्रभू शिक्षकहि तयार नसत. दादोबा पादुरगानी आपल्या आत्मचरित्रांत याचा उल्लेख केला आहे. धाकजी परभू नागाचे शिक्षकांनी बोंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळानून जुळवाव्याच्या मुलांना जगन्नाथ शंकरशेट व इतर पाश्चाी व युरोपियन सभासदांच्या मदतीने काढून टाकिली व असा घात घातला ही, जुळवाव्याचीं मुले शालेंत आल्यास परभू लोकांच्या मुलां येंण्यास आपण मनाई करू ! त्या काळाची परिस्थिति तशी होती. तिच्याकडे आजच्या दृष्टीने पाहून चालणार नाही. दादोबा पादुरग म्हणतात, “ त्यांच्या त्या काळाच्या आंतूड समजुतीप्रमाणें ह्यांना मोठा दोष द्यावा असें मला वाटत नाही. अद्यापि आता इतके शिक्षित लोक झाले आहेत व सुधारलेपणाचा मोठा अभिमान बाळगतात त्यांच्याहि मनानून ही प्रथि सुटत नाही. दिवहुना तेव्हापेक्षा आता जातिद्वेष आतून अधिक वाढल्यासारखा दिगती.” इतक्याचें रावण महागझार दीडरो वें हातें, अनेक मराठा सस्थाने महाराष्ट्रांत तसेच महाराष्ट्राचादेर होती, असें अतून मराठ्यांच्या शिक्षणाची प्रगति मदतीनें झालेली थापणा पाहतो. ब्राह्मणाच्यामुळे मराठ्यांचें शिक्षण झालें नाही हें म्हणें वस्तुस्थितीला धरून नाही. एजेकाळीं खुद्द ब्राह्मणांचें शिक्षणहि हल्लींच्या मनानें येनास वेत होतें धार्मिक गुणमगिरी ही ऐच्छिक गात्र आहे. ज्या ब्राह्मणेक्षणा आपल्या घरीं भटाना जाल्यापचें नसेल त्यानीं शेलतूं नये. आम्हाला शैलवाच, असा हद्द ब्राह्मण करीहि घग्गार नाही व पूर्वींहि त्यानीं कधीं धरला नव्हता. ज्या काळांत लोकहितवादी, विष्णुयुवा ब्रह्मचारी, विष्णुशक्ती पतितासारखे उदार मनाचे ब्राह्मण सर्व हिंदूंच्या उदारगकरिता झग्न होते, त्या काळांत “ ब्राह्मणाचे कसन ” या साखें पुस्तक ज्योतिषानी लिहिल्यामुळे, त्यांच्या लेखनाच्या साखपुढतेच्या अभ्यासाचा मोठाच दोष लागला आहे.

ब्राह्मणद्वेषापायीं ब्रह्मदेव, मत्स्य, कच्छ, वराह, नृसिंह इत्यादि अवताराच्या सत्रधी 'गुलामगिरी' या पुस्तकात त्यांनी जें विवेचन केले आहे तें नाविन्यपूर्ण असले तरी त्रैलोक्य काल्पनिक व व्रीभत्स आहे. "ज्योतिराव आणि धोडिया याचा सवाद"—अशा रूपानें असलेल्या गुलामगिरी या पुस्तकात तर्कशास्त्राला घरून असे फारच थोडे विवेचन आहे. दूषित पूर्वग्रहाच्या चष्म्यातून लेखकानें ब्राह्मणकांडे उधावयाचें ठरविल्यानें त्याला कोणताच सद्गुण ब्राह्मणात आढळलेला नाहीं. ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य असे त्रैयणीक आर्य समजले जात असून, ज्योतिर्गानीं पक्त ब्राह्मणानाच आर्य कल्पून त्यांच्याकडून सुद्रातिशुद्राना अनन्वित त्रास झाला असे म्हणले आहे. विप्रिय म्हणजे विप्र, नारसिंह म्हणजे सिंहाची बायको, मार्तंड म्हणजे मारतोड, मियामल्हार म्हणजे मिया नावाच्या मुसलमानानें मल्हार नावाच्या ब्राह्मणोतराच्या आश्रयानें केलेला राग, म्हसोरा म्हणजे महामुभा, उपाध्ये म्हणजे उपाधि देणारे, रक्षक म्हणजे राक्षस, भ्रष्ट म्हणजे भट्ट इत्यादि ज्योतिरावांनीं सुचविलेल्या व्युत्पत्तींत विनोद भरपूर असला तरी सत्य नावाला सुद्धां नाहीं. त्यावेळचे समजस देशाभिमानी लोक इग्रज लोकास व मिशनरीस हाकून लावल्याशिवाय देशाची उर्जित स्थिति यावयाची नाहीं असे म्हणत. इ. स १९४२ सालीं काँग्रेसनें महात्मा गांधींच्या प्रेरणेनें इग्रजाना 'भारत छोडो' असे निश्चून ठरावाच्या रूपानें सांगितलें. असे असून ज्योतिरावांना मात्र यात भगचा कावा वाटला, यावरून त्यांचा दृष्टिकोण कसा सटोप होता तें कळतें असें असलें तरी त्याकाळीं भूतदयेचा व समानतेचा संदेश त्यांनीं जो दिल व त्याप्रमाणें स्वतः शीज सोमून त्यांनीं जें शिक्षणप्रसाराचे व अस्पृश्यो-द्वाराचें कार्य केले तें निःसंशय अविस्मरणीय असेच आहे. त्यांना महात्मा ज्योतिराव फुले म्हणायाचे तें याचकरिता.

काव्य

काव्याच्या प्रातात जराच स्वतंत्रपणा आढळतो पेशवाई नष्ट झाल्यावर पोवाडे व लावण्या रवणाच्या शाहिराचा मोठाच आश्रय नाहींसा झाला दुसरे

धाजीराय पेशवे यांच्यावर प्रभाकरानें जो पोराडा रचला आहे त्यात तसेंच सातारच्या प्रतापसिंह महाराज यांच्यावर गगनभाऊनें जो पोराडा रचला आहे त्यांत, स्वातंत्र्यलक्ष्मी नष्ट झाल्याचें दुःख शाहीराना किती झालें होतें तें स्पष्ट होतें. “काही तरा सोड पुढे दिसेना जीव जगायला । कोणत जायें शरण कोण हरि देईल जायला,” असें मोठ्या कळरळ्यानें या स्थितीचें वर्णन प्रभाकरानें केलें आहे. पेशवाई बुद्धाल्यावर शाहीराना उडोयात दुसऱ्या सयाजीगव महाराजाकडून (इ. स. १८१९ ते १८४७) चांगला आश्रय मिळाला त्यावेळीं घडोयात चारू असलेल्या फुफट खिचडी वाटण्याच्या पद्धतीनें अनेक फुटुवाचें आपत्काळीं रक्षण झालें. या धर्तीत प्रभाकर म्हणतो, “भक्तवनाचे माहेर देशावर श्री पदरपूर । याचकाग हें योग्य घडोदें सर्वं ज्ञेश करी दुर ॥ नित्य उठून पाटितात खिचडी ॥ ब्राह्मणही महामुर । खिया पुष्ट मुलीमुलांसफट शेर होतो भरपूर ॥ पुण्यवान गायकवाड जगनीतळान ते महगुर । सर्वं कनकमय लोह परोधग निघे सोन्याचा धुर ॥ .. विश्वमुदुनी श्रीमंत ते तर तूर्त प्रजेला अतरले । गायकवाड आहेत म्हणुन हे समस्त ब्राह्मण सावरले । तानसेन पंधाचे गजये तेहि प्रभूनीं आवरले । कहीं तोडे हातात दुपेढे लाल जरीचे पाघरिले ।” आपल्याला झालेल्या कर्जांवादि उद्धव प्रभाकरानें दुसरें सयाजीराय याजवर रचलेल्या पोराड्यात केला आहे. तो म्हणतो, “प्रभाकर कवीभ्रमर गुनला पहा कर्जांच्या कमळान । द्रव्य कृपेना प्रकाश पडल्या मुद्दून जाईल स्वमुळान”.

प्रभाकराने द्रव्य मिळविण्याच्या आशेनें नाना शक्यण, विकासी व पेस्तजी शेर, साष्टी कलेक्टर ऑफिसातील मडळी यांच्यावरहि पोराडे कले यावरून त्याचा परिस्थिति किती हलाखीची झाली असली पाहिजे हें दिसतें या त्याच्या काव्यांत स्वतंत्रपणा अमला, त्याची भाषा प्रावादिक असली, तरा पूर्वीच्या त्याच्या लावण्यानील तेज यात नाही. गगनभाऊच्या काव्याची हीच तऱ्हा आहे. स्वातंत्र्याचें वैभवं पाहिलेल्या शाहीरकडून न या आग्रशाहीर सरम काय होणार वसे ?

याहि काळात जुन्या प्रकारची काव्यरचना अधून अधून होत होती, हें

अनंतमुत विष्टल्लोवा ऊर्फ कावडीचोवा याच्या “दत्तप्रबोध” (शके १७८२) ग्रंथारून समजते. या ग्रंथाच्या सुमारे चौदा हजार ओव्या असून, त्यात नारद, पद्म व शिव इत्यादि पुराणाच्या आधारे मुख्यत. दत्ताच्या कथा व तद्गुणगाने जनार्दनस्वामी, एकनाथ, निंबराज, दासोपनादि दत्तमत्तांच्या कथा आल्या आहेत. गुरुचरित्रापेक्षा या प्रथात अनुसूया व दत्त याचा तत्त्वज्ञानपर सवाद विस्ताराने आला आहे. तसेच जनार्दन एकनाथांच्या ज्या कथा आहेत त्याहि स्वतंत्र व गुरुचरित्रात नमलेल्या अशा आहेत. ग्रंथाची भाषा सुबोध व रमाल आहे. श्रोत्यांना विनवणी प्रेमळपणाने करण्यात आली आहे. विष्टल्लोवा म्हणतात, “ग्रंथरूपी हे मानससरोवर। येथे ह्यरूपी तुम्ही थोटे सुदर। अर्थमुक्ताफळे सेवणार। आणि निरडणार दुग्धपाणी ॥” ग्रंथाची मुद्रात व समाप्ति कोठे व नेव्हा झाली त्याविषयी कवि सांगतात, “हृदयभुवनी श्रीदत्त। प्रगतोनि वदविला प्रथ। आरंभ जाला माळव्यात। स्थळविख्यात परियसा ॥ ॐकार अवतिकामध्यस्थान। इद्रपुरनामाभिधान। तेथे चाळीस अध्याय सप्तोऽन। साधिले प्रयाग तेथोनी ॥ पाहावे द्वाग्धाधीशासी। म्हणोनि निराले वेगेंसी। पात्रले येथोनि गुर्जरदेशी। देवनीर्थ क्षेत्रासी पाहिले ॥ रेवाडाजुग्मध्यस्थ। क्षेत्र बडोदे विख्यात। वसती साधुसत योगी महत। दैवते अद्भुत महास्थाने ॥ या क्षेत्री मुस। अध्याय जाले एकवीस। पूर्वीचे असती चाळीस। एव एकमष्टीस रचियले। श्रीमद्दत्तपाप्रसादेकरोन। चोवड्या शब्दे जाले निरोपण। तुम्ही सतमाजुदयाधन। गोड करून घेइजे ॥ शालिग्रहन शके सत्राशे व्यापशी। सवत एतुणिसो सोळासी। प्रजावति नाम सवत्तरासी। परिपूर्तीसी प्रथ आला ॥ ...अनंतमुत विनवी सतासी। अनन्य भावे शरण पडासी। साभाळि जे दीनासी। अमपदानासी देइजे ॥ इति श्रीदत्तप्रबोध प्रथ। अरणेचि पुरती मनोरथ। सदा परिशोत भाविक्रमक्त। एकमष्टिमोघ्यायाथगोड हा ॥” जणळ जणळ श्रीधर कवीची आठवण करून देणारा विष्टल्लोवाचा हा प्रथ त्रडोदे येथे शके १८२२ मध्ये दामोदर सावळाराम आणि भडळीने पूर्णचंद्रोदय छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केला. ह्यराज (शके १७२० ते १७७७) याची रामदासी

पद्दतीची वेदातविषयक कविता याच काळातील होत. वेदातामारग्या निग्रहहि मुगम करून सांगण्याची याची शैली चारनागण्याजोगी होती. उदासवृत्तिचें वर्णन त्यांनीं असें केले आहे, “स्तब्धता परीं अड नव्हे । सावध परीं न हेलावे । उगेपगही न सरावें । हे उदासवृत्ति.”

विठोबा अण्णा दसरदार (इ. स. १८१३ ते इ. स. १८७३) यांनीं पदें, कृपा वगैरे बराच स्फुट व स्वतंत्र कविता लिहिली आहे. याची कविता खंडशेखर म्हणतात त्याप्रमाणें प्रासादिक व रसज्वी आहे. मात्र ती जुन्या वळगाची व उपदेशात्मक आहे. राजा सर टी. माधवराव (इ. स. १८२१-१८९१) याची कविता स्वतंत्र पण उपदेशात्मकच मुख्यतः आहे. त्याच्या आर्यां मोरोपती आर्यांनीं आठवण करून देतात भास्कर दामोदर पाळदे (इ. स. १८३२ ते इ. स. १८७४) याची कविता स्वतंत्र असून निविध वृत्तात्मक व पद्यात्मक आहे. त्यांनीं रत्नमाला नावाचा एक उत्कृष्ट ईश्वरभक्ति पर पत्रग्रथ लिहिला आहे. त्याची कविता भक्तिरसाने ओतप्रोत भरली आहे. त्याच्या रत्नमाला काव्यावर मोरोपताच्या केकावलीची टाट छाया पडलेली स्पष्ट दिसते. महादेव मोरेश्वर कुटे (इ. स. १८३५ ते इ. स. १८८८) याचें काव्य अगदीं स्वतंत्र शैलीचें आहे. वर्डस्वर्थ कवि प्रमाणें सामान्य लोकांच्या भाषेंत यांनीं आपल्या ‘राजाराम महाराज,’ ‘राजा शिवाजी’ व ‘मन’ या काव्याची रचना केली आहे बालसभाजीचें कुण्यांनीं केलेलें वर्णन किती हृद्य आहे ते या :- “चिमुकली पगडी झळके शिरी । चिमुकली तरवार धरी करी ! चिमुकला चढवी वर चोळणा । चिमुकला सरदार निघे रणा ॥ ” शिवगम रामकृष्ण नित्तुरे (मृत्यु इ. स. १८७८) याची कविता स्फुट व कथनपर अशी आहे. ‘नगर दहन’ हे याचें काव्य ग्रंथापेकीं असून, त्यात कदमगाचा परिपोष चागला झाला आहे परशुरामपत तात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री विपळगकर, गणेशशास्त्री लेले ही या काळातील विशेष प्रसिद्ध अशी कवि मंडळी होती. परंतु या तिघांच्या काव्यात स्वतंत्रपणा असा फारच थोडा आहे. उत्तररामचरित व मुच्छकटिक यातील परशुरामपंत तात्याची रूपांतरित कवय

प्रौढ, मुलभ व हृदयगम आहे. कृष्णशास्त्र्याचें मेघदूताचें भाषांतर अत्यन रमणीय आहे. याशिवाय त्याच्या अनेक अन्योक्ति मार्मिक व व्हारीच्या आहेत. गणेशशास्त्री लेखे यांनी फेलेलें रघुवंशाचें पद्यात्मक भाषांतर सरस आहे.

साहित्याचें मूल्यमापन

इ.स. १८१८ पासून ते इ.स. १८७४ पर्यंतच्या सुमारे साठसत्तर वर्षांच्या कालावधीत लहान मोठी अशी अदमासे एक हजार पुस्तके तयार झालीं. न्यायमूर्ति गानडें यांनी सरकारच्या हुजुमावरून इ.स. १८६४ मध्ये जो वृत्तांत तयार केल्या त्यांत ६६१ ग्रथांचा निर्देश आहे. इतर देशी भाषांच्या मानानें ही सख्या निःसशय अधिक असली, तरी जें साहित्य निर्माण झाले ते सामान्य प्रतीचेच झाल्याचे न्यायमूर्तींनीं म्हटले आहे. उत्तम साहित्याच्या सडरात पडू नजेल असा एकहि प्रथ एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या पाऊंगरो वर्षांत मराठी वाङ्मयांत तयार झाला नाहां लोकहितवादी, विष्णुमुना ब्रह्मचारी, नीळकंठराव कीर्तने, दादोबा पाडुरग, महादेव मोरेश्वर जुटे, बालशास्त्री जांभेकर, ज्योतिबा फुले अशासारकी पाच दहा मडळी स्वतंत्र प्रज्ञेची व प्रतिभेची वा काळात झालेलीं आढळताना याच्या वाङ्मयांत नावीन्य, ताजेपणा व तेज याचा प्रत्यय न्याच अंशानीं येतो. लोकहितवादींच्या “शतपत्रा”त, विष्णुमुनाच्या “वेदोक्तधर्मप्रकाशा”त, कुट्याच्या “राजा शिवार्जी”त, जोतिबाच्या गुलामगिरी पुस्तकातील काहीं भागांत विचारांचा ताजेपणा व दमदागपणा निःसशय आढळतो. समाजाला जागृत करण्याचें, द्विपिण्याचे सामर्थ्य यांच्या लिप्याणांत आहे. गर्जाचें सारें वाङ्मय परधार्जिणें, परभृत, पराश्रित असेच आहे. एतद्देशियांना अजिवात ज्ञानाचा, वाङ्मयाचा गंध नाही, तेव्हा त्यांना धुळ्याधरें शिकविण्यापासूनची तयारा उली पाहिज अशा भावनेनें, सरकारी प्रोत्साहनानें व मिशनन्याच्या प्रयत्नानें तयां झालेले हें वाङ्मय आहे. याचें स्वरूप मुख्यतः गालापयोगी, शालोपयोगी असें आहे. सुर्यवार्ताला याचे स्वरूप प्रायः गद्यप्रधान असल्यानें व याला इम्रबाची स्फूर्ति लाभल्यानें, महामहो-

पाण्याच दत्तोपत पोतदार यानी मराठी गथाच्या इंग्रजी अतार असें म्हळें आहे. एरोवर हा एक अतारच होना, यांत एतत्र तेज मुळीच नव्हतें. इ. स. १८१८ ते १८३९ या मुदतींत तयार झाल्ल्या माधवराव मुनशीचूत मभारजनी ब्रह्मरीतींतल जुन्या तेजुवी गवाशीं वापू छत्रे याच्या बाळमिन इ. स. १८२८) या तत्कालीन गात्रलेल्या पुस्तकातील गथाची तुळना केली असता, दोहोतील फरक स्पष्ट होतो. माधवराव मुनशी म्हणतात “ श्रीमन् इगदीश्वरप्रति नमन करून ग्रथ लिहिण्यास प्रारंभ करितां कीं, पूर्वी हा ग्रंथ साहेब आलियान मिस्तर हंगगटनसाहेब बहादुर यानी मेरअहदी मुनशी याजकडून उडवू भाषेन करवून याचें नाव आगयेच म्हणिल्ले असें ठेवून सन १८०४ या सालात छापव्यान्यात देऊन छापविला. परंतु जे लोक पारसी विद्येंत प्रवीण नाहींत त्याचें समजुनीत येत नाहीं. याजकरिता प्रवृत्तीचे मराठी भाषेन तरजुमा केला असता इकडलें सर्व लोकांचे समजुनीत जाणल येईल म्हणोन श्रीमन्महाराज क्षत्रियकुलान्तस गजधी छत्रपति स्वामी याणी आज्ञा केल्यावरून माधवराव मुनशीं याणें त्यातील सार अर्थ काढून या पोथीची योजना करून इचें नाव मभारजनी असें ठेविलें एतियास हा ग्रथ साद्यत जो कोणी मनन करील त्यास सर्व हिंदुस्थानचें वर्तमान येथपर्यंत समजेच कीं, कोणी सामान्य लोक त्याजपुढें येविपरीची कल्पना थोडू शकणार नाहीं.” बाळमिनकार म्हणतात. “असे दोघें होऊन तीं मुलें (बाई व कामू) निजाशास गेली. दुसरा दिवस उगदण तो ती उजाहता उठावी तीं प्रहू दिवस येईपर्यंत अथरुगावरच होती. अविज वेळ निजतात त्याचें आग जड होतें, काहीं मुचत नाहीं, तसें कामू आगि बाईस झाले. मेरडी कोणी हाक न मारिता, ती आपले आपण कावरीबावरी झालेलीं उटली. मग त्याचें मनात आलें कीं, आपण सगळ्या दिवस हवें तें करू. तेणेंकरून त्यचें निजाम अमळ सतोप वाटला.” वापू छत्रे याच्या भाषेन माधवराव नि सद्यत आहे. परंतु मभारजनीतील उतान्यात जें तेच आहे तें त्याच्या क्रिया तत्कालीन कोणत्याच गद्यात सामान्यतः आढळत नाहीं. ओडुवी आणि आमनप्रययी वाङ्मय या काळात तयार झाल्लेच नाहीं. एतत्रच गेल्यानें लाहाच्य टिकागचें तेच व आमनप्रयद

हीं गेली होती. भावावल्यासारखे, खुगटलेल्या विचाराचे, इग्रजांच्या आचार-विचारानी आणि साहित्याने दीपल्यासारखे सारे लोक झाले होते. जसे लोक तसे त्याचे वाङ्मय. ज्योतिषा पुल्यासारख्या स्वतंत्र विचार करणाऱ्या गृहस्थानाहि मिशनरी व इतर इग्रज यांचे सधे काही आवडे. स्वदेशामिमान-स्वधर्माभिमान स्वतिहामामिमान याची दाढ त्यांना देखील नव्हती. मग इतगची काय कथा ! विष्णुशास्त्री त्रिपळुणकराच्या निबंधमालारूपी तुतारीने सर्वांना गृहवद्भन जाग केल व स्वत्वाची जाणीव करून दिली. पण हा पुढील भाग आहे माक्याने पाहिले भ्रमना हे वाङ्मय अगदी सामान्य प्रतीचे आहे पेशवाई नष्ट होण्यापूर्वीचे वाङ्मय एक प्रकारचे हाल निबंधमालेपासूनचे वाङ्मय दुसऱ्या प्रकारचे आहे. पेशवाई नंतरच्या व निबंधमालेपूर्वीच्या वाङ्मयाला मधल्या स्थितीला मध्यम प्रतीचे वाङ्मय म्हणता येईल. या वाङ्मयासमधी महामहोपाध्याय पोतदार म्हणतात, " या पाऊणशें वर्षांत एकहि अलौकिक किंवा अजगमर ग्रंथ मराठीत झाला नाही. लहान लहान सटरफटर ग्रंथ भाराभर झाले. 'तारागण' पुष्कळ उगत्रला पण तमानाशक चद्र मात्र कोटच आढळला नाही...स्वराज्य गेले आणि पाठोपाठ सरस्वतीहि आम्हाम नि-मुरत झाली ! . कल्पना करा की, झाला प्रकार असा न होता आणि शुद्र स्त्रुलपुकाची मिकार भापातरे निपज-विण्याचा सामिमान हव्यास न धरिता ज्ञानेश्वर मुक्तेश्वर प्रभृति थोर वागीश्वराचा 'मागोवा' घेत आणि वृष्णाजी सभासद (सभासदी वरत) किंवा वृष्णाजी शामराव (भाऊसाहवाची वरत) यानारख्या रव्या बलरनवीसना 'वाट पुसत' जर व्यामची मडळी निघाली असती तर विशाल व अभंग अशा प्राचीन अधिष्ठानावर आरुढ होऊन ते न जाया तताप्यधिक यगाचे वाटेकरा झाले असत ! . जुन्या महनीय अधिष्ठानाचा विसराळुगाने किंवा अज्ञानाने त्याग न करिता त्याचेच सपूर्ण बल घेऊन जर नवीन अवतार आमच्या मगठी गथाने घेवला असता तर विद्रू इग्रजा अगदी गोंपडी आणि कुचडी घालीत असण्यात पाऊणशे वर्षे आम्ही एास फुकट दवडली नमती ! जुन्याच रस्त्यावर नवी

राही पसरून व प्रसंग पडल्याम लोखंडी रुळ टाकून आपण झटकन येझारा मुरू केल्या भ्रमत्या ! जुनी राजकारणा भाषा कमात्रलेली तयार हानी तेव्हा हा हा म्हणता त्याच साच्यात गिब्रनप्रोग आपण सहज ओतून दिले असते ! तवा सापलाच होता, तेव्हा त्या सिद्धाग्नीवर जुन्या पुरणपौळ्याप्ररोरच नवे रोट भागून घेणे काय अवघड पडले असते ? पण त्या सिद्धाग्नीवर आपण राख साचू दिली, क्वचित् पाणीहि ओतले व नरीन म्हण्या बांधण्यासाठी चिरलमार्ता तुडवू लागली ! याला काय म्हणावे ? पाऊणशे वर्षे गल्यापर विष्णुशास्त्र्यानी भाता फुडून जेव्हा ही राख फुडून उडविली तेव्हाच मग आपली चूक आपल्या ध्यानात आली ! ”

मराठी साहित्याची रूपरेषा

उत्तरार्ध

अर्वाचीन मराठी साहित्य

१

अर्वाचीन मराठी साहित्याची पार्श्वभूमि

(१८५० ते १९६०)

योगत्याहि देशाच्या साहित्यांत समकालीन अशा सामाजिक, धार्मिक व राजकीय घटनांचें प्रतिबिंब पडणें स्याभाषिक असतें. नदीच्या प्रवाहात समोप-
तालच्या वनश्रींचे प्रतिबिंब पडते, तद्वत्च साहित्यसरितेंतहि आजूगजुच्या
लोकांस्वर्नाचे-देशस्वर्नाचे चित्र उमटल्यावाचून राहात नाहीं. साहित्याचा
इतिहास पाहात असताना, याचकरिता त्या त्या काळच्या समाजाचा इतिहासहि
पाहणें शकत्याचे असत. “निश्चमाले” पासून, सर्व सामान्यपणें, सुरू
झालेल्या आधुनिक मराठी साहित्याचें मध्यदूर्शन होण्याच्या दृष्टीनें, गत्या
मुमारे शंभर वर्षांत महाराष्ट्रात उत्पन्न झालेल्या सामाजिक राजकीय-धार्मिक
आंदोलनाचा येथ थोडक्यात परिचय करून घेतलेला घरा. इ. स १८१८ मध्यें
पेशवाईचा दुर्दैवी शेवट झाल्यानंतर महाराष्ट्रात इंग्रजांचे राज्य सुरू झालें. भाषा,
आचारविचार, सङ्कृति, राज्यपद्धति-या सर्वच दृष्टींनीं हें नव राज्य पूर्वीच्या
राज्याहून पुष्कळच निराळे होतें राज्यकर्त्यांच्या आचारावचाराचा प्रजेवर परिणाम
हागें श्रगदीं स्याभाषिक असस्य ने, एतदेशीयात नवें वैचारिक धारे वाहू लागलें.

हे प्रथम मदमद वाहात असले तरी इ. स. १८७० नंतर त्याने प्रचंड स्वरूप धारण करून, लोकांच्या आचारविचारात अभूतपूर्व सक्रमण घडवून आणिले. व्यक्तिविकास आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारलेल्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या सान्निध्यात महाराष्ट्रीय जनसमाज येताच, त्याच्या ठिकाणी प्रक्षोभ उत्पन्न होऊन त्याने जोराने हालचाल करायला मुद्दवात केली. आतापर्यंत स्त्रियांकडे वगण्याची त्याची दृष्टि बरीचशी दूषित, पक्षपाताची व अन्यायाची असल्याचे त्याला आढळून येऊन, त्या दिशेने योग्य ती सुधारणा करण्याचे त्याने ठरविले. त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणून काही नवीन चळवळी महाराष्ट्रात सुरू झाल्या. त्यात स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, विधवावेश्मपननिषेध, बालावृद्धविवाहनिषेध, पुनर्विवाह, हुडानिषेध, मदिरापाननिषेध, वेस्यागमननिषेध कन्याविक्रयनिषेध व समतिययाचा कायदा इत्यादींचा मुखातीच्या चळवळी म्हणून उल्लेख करता येईल.

इ. स. १८८३-८४ च्या सुमारास पुणे येथे फिमेल हायस्कूलची स्थापना डॉ. भांडारकर, न्यायमूर्ति रानडे व रा. व. शंकर पांडुरंग पंडित यांच्या प्रोत्साहनाने झाली. याच्यापूर्वी मुंबई व पुणे या दोन्ही ठिकाणी मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय सरकारात व मिशनरी अशा दोन्ही प्रकारच्या शाळातून झाली होती. मुली शाळेत जाऊन इंग्रजी शिक्षण घेऊ लागताच, तत्कालीन समाजाने विन्ध्यग शोभ उत्पन्न झाला. शाळेत जाणाऱ्या मुलींना पाहिला, त्यांना घाम घायला, त्या काळी लोक ररत्यावर जमत असे सांगतात. शिक्षण घेणाऱ्या मुलींना त्या काळी फार त्रास होई. या गोष्टीचे प्रत्यक्ष हरिमाऊ थापटे यांच्या काठंबऱ्यात तसेच मुद्रिष्ठित स्त्री (पोतदार), मोर एलएल् बी. (ना. इ. भागवत), ना. बा. कानीदकरकृत तरुणीशिक्षण नाटकेमागल्या प्रघात पाहावयास सावडते.

स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसागराबरोबरच बालविवाहाचा निषेध व प्रौढ विवाहाचा पुरस्कार जोरानेच आला. बालविवाहाच्या अप्रत्यक्ष निषेधाचा एक प्रकार म्हणूनच पुढे समतिययाच्या विवाहाचा पुरस्कार काही मढळींनी चला. आणि या प्रसंगी विलाच्या पुस्कृत्यांत आणि निषेधकृत्यांत एकप्रकारची रणे माझनी. मलबारी शेट यांच्या विन्ध्यत समातययाचा मयादा दहा वर्षांच्या ऐवजी सुधारून

बारा वर्षांची मुचविण्यात आली होती. स्त्रीची समति असो या नसो, बारा वर्षांच्या आतील मुलीशी तिच्या पतीनेंदि समोग केल्याम तो जररी समोग समजून त्याला शिक्षा व्हावी अशा स्वरूपाच्या विलावर महाराष्ट्रातच नव्हे तर अमल हिंदुस्थानात तीव स्वरूपाचा मतभेद प्रदर्शित करण्यात आला. ता. ७ फेब्रुवारी १८९१ रोजी पुण्यात व ता. ८ फेब्रुवारी १८९१ रोजी मुंबईत विराट समा भरून त्यात विलाचा निषेध करण्यात आला आमच्या धार्मिक व सामाजिक वास्तूत सरकारला दखलगिरी करून कायदा करण्याचा मुर्तीच हक नाही या मुद्यावर ले. टिळकांनी या विलाचा निषेध केला तर सामाजिक सुधारणा कायद्याच्या मदतीने केल्यास त्याची गति वाढेल या मुद्यावर आगरकर, डॉ. भाडारकरादिकांनी त्याचा पाठपुरावा केला. शेवटी ता १९ मार्च १८९१ रोजी कलकत्ता येथील वरीष्ठ कायदे कौन्सिलत हे वील पास झाल्याने तद्विषयक चळवळ मंदावली, तरी या विलाने पाच दहा वर्षे लोकांच्या ठिकाणी खूपच क्षोभ उत्पन्न केला. आगरकरांच्या 'मुधाकर' पत्रात या विषयावर अनेक निबंध आले. नारायण चापूजी कानीटकर यांनी 'समतिचा कायदा' (१८९२) या नावाचे या विषयावर नाटकहि लिहिले.

बालावृद्धविवाहाचा निषेध व पुनर्निवाहाचा पुरस्कार या चळवळी देखील याच काळात (इ. स. १८५० ते १९०५) विशेष जोराने चालल्या. याचे प्रतिनिध बगटोद्वाह (पु. भा. डोंगरे), कन्याविक्रय (शिगणे-आचार्य), शारदा (गो.ब. देवल) स्वैर सक्शा (अभ्यंकर), मनोरमा (चितळे), सौभाग्यरमा (अण्णा मार्तंड जोशी) इत्यादि नाटकात पहिलेले स्पष्ट दिसेल पुरुषाने एक बायको वारल्यावर दुसरी, दुसरी वारल्यावर तिसरी-अशा तऱ्हेने अनेकवार लग्न करायला जर घर्मांची व कायद्याची समति मिळते; इतकेच नाही तर बालावृद्धविवाहासारखे सर्वस्वी अमानुष प्रकारहि समाजाला मान्य होतात, तर समानता आणि भूतदया या दोन्ही दृष्टींनी ख्रियाना एक पति मेल्यावर दुसरा पति वरण्याची मुभा अवलीच पाहिजे-हे म्हणणे आज कोणालाहि पटण्यासारखे आहे. हल्ली मधून मधून पुनर्निवाह होत असतात, पण समाज त्यांच्याकडे सहानुभूतीने बघत

असतो ही स्थिति अर्थात्च त्याकाळी नव्हती. पुनर्विवाह शास्त्रमन आहे असें म्हणून जमा शास्त्री आणि गृहस्य मंडळींचा एक पक्ष होता, तसाच तो सर्वस्वी धर्मशास्त्र आहे असें म्हणून गृहस्य मंडळींचा दुसरा पक्ष होता आणि या दोन्ही पक्षात विचार व आचार या बाबतीत चर्मकी उद्वेग महाराष्ट्रात इमजाचें राज्य सुरू होताच १५-२० वर्षांच्या आत पुनर्विवाहाची चळवळ मूळ धरू लागली. १८४१ साली 'पुनर्विवाह प्रकरण' नावाचें ल्हान चोपडें प्रसिद्ध झाल्यावर इ. स. १८४२ मध्ये वेळगाव येथे दोन ब्राह्मण घालनिववाचे पुनर्विवाह झाले. याच सुमारास लोकहितवादी (गोपाळ हरि देशमुख) यांनी प्रभाकर पत्रात पुनर्विवाहविषयक आठ दहा लेख लिहून पुनर्विवाहाची तरफदारी केली. १८५७ साली दादोबा पाहुरण यांनी विधवा-शुभाईन या नावाचें संस्कृतात व 'पुनर्विवाहाचें समर्थन' या नावाचें मराठीत अशी पुस्तके लिहून या प्रभाण चालना दिली. तरा या विषयाकडे खरें जनतेचें लक्ष जग कोणी वेधलें असेल तर तें विष्णुशास्त्री पंडित यांनी पुनर्विवाहाची चळवळ हें त्यांनीं आपले जीवितकार्य बनविलें. पंडितांनीं सरकारी नोंदराचा स्वार्थत्यागपूर्वक रानिनामा देऊन समाजसेवेला स्वतःला वाहून घेतले. १८६५ साली त्यांनीं मुंबई येथें पुनर्विवाहोत्सवक मंडळीची स्थापना केली या कामी त्यांना लोकहितवादी, न्यायमूर्ति रानडे व मोरोबा कान्होबा यांचे सपूर्ण साहाय्य होतें. पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या विधवाविवाह या ग्रंथाचे मराठी भाषानंतर विष्णुशास्त्री पंडितांनीं इ. स. १८६५ मध्ये प्रसिद्ध केलें. इतकेच नाहीतर इ. स. १८७४ मध्ये त्यांनी स्वतः पुनर्विवाह कर्मण आग कर्ते सुधारक आदेश असे सिद्ध केलें याच्यापूर्वी रा. व. मोरोबा कान्होबा यांनी १८७० साली पुनर्विवाह कला होता. अशा तऱ्हेने पुनर्विवाहाच्या सररी होत असताना, दुसराकडे विराधीपंथहि काही स्वस्य बसल्या नव्हता १८६५ साली ब्राह्मण लक्ष्मण दासद यांनी विधवाविवाहग्रंथान नावाचें पुस्तक लिहून आपली बाजू खोरदारपणे पुढे मांडली खुद्द शास्त्री मंडळींत दोनपक्ष निना होऊन त्याचा सदाजरीचा वाद पुढे येथे १८७० साली झाला. या सर्व गोष्टींचा

परिणाम साहित्यावर झालेला स्पष्ट दिमतो. बालाष्ट्रविवाहाच्या निषेधपर व पुनर्विवाहाच्या समर्थनपर अनेक नाटके व कादंबऱ्या (यमुना पर्यटन) आतां-पर्यंत तयार झाल्या आहेत.

हुंडा निषेध व कन्याविक्रय निषेध या चळवळी याच काळात सुरू होत्या. हुंडा प्रहसन (ना. ह. भागवत), हाच मुलाचा बाप (बरेरकर), व शारदा (देवल) ही या विषयावरील नाटके सुप्रसिद्धच आहेत. अस्पृश्यो-द्धाराची मोहीम याच सुमारास चालू झाली. लोकहितवादींनी लेखरूपानें व महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी प्रत्यक्ष अस्पृश्यांकरिता शाळा स्थापून या प्रश्नाच्या बाबतीत लोकमत तयार केले. पुढील काळात महात्मा गांधींनीहि हा प्रश्न राष्ट्रीय महत्त्वाचा ठरविताच, या विषयावरहि ललित वाङ्मय पुष्कळच तयार झाले.

पुणे येथील सार्वजनिक सभेची स्थापना इ. स. १८७० मध्ये होऊन, लोकांच्या तक्रारी नरकारसमोर मांडण्याचें एक चांगले साधन निर्माण झाले पुढें इ. स. १८८५ साली खुद्द राष्ट्रीयसभेची स्थापना होताच, राजकीय चळवळीला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली. सार्वजनिक सभेच्या अनेक बैठकी होऊन, न्यायमूर्ति रानडे यांच्या मार्गदर्शकत्वाखाली तिनें लोकजागृतीचें खूपच काम केले. राष्ट्रीय सभेत पुढें जहाल मवाळ असे तट पडून, सरकारकडून कामे करवून घेण्याच्या पद्धतीत दोन भिन्न तऱ्हा सुरू झाल्या धीरे धीरे सनदशीर मार्गानें राजकीय सुधारणा इस्तगत बगव्यात, तोंपर्यंत सामाजिक सुधारणा करून घ्याव्यात, असें म्हणणारा मवाळाचा एक पक्ष होना. तर दुसरा जहालाचा पक्ष राजकीय सुधारणा पदरात पडल्या र्फी, इतर सुधारणा आपोआप होतीलच म्हणून राजकीय सुधारणा सरकारचा रोष पत्करूनहि घडवून आणाव्यात असें म्हणत होता. हरिभाऊ आपटे, वामनराव जोशी यांच्या कादंबऱ्यात, तसेंच गडकऱ्याच्या नाटकात या गोंदींचे स्वष्टास्पष्ट पडसाद उमटलेले आढळतात. यातच सदास्र क्रांतिकारकाचा एक पक्ष निर्माण होऊन, त्यानें स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्राग पणाला लावून प्रयत्न सुरू केला. आय क्रांतिकारक वामुदेव बळवंत फडके यांनी

सरकार विरुद्ध पहिला बऱ्याचा झंडा उभागला त्याचें बड यशस्वी झालें नाहीं, तरी हा पन्थ इच्छुक बळागत चालला या पश्चातील स्वातंत्र्यवीर सावरकरादिकांनी स्वातंत्र्यविषयक तेजस्वी गद्यपद्यात्मक वाङ्मयहि निर्माण केलें

इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडात अत्यंत प्रभावशाली अशी डार कोगनी चळवळ झाली असेल तर बगमगाची होय. ही चळवळ हिंदुस्थानातील सर्व प्रातातून सांगण्याच उत्कृष्टपणें झाली. हिंदी लोकान्या अन्त मर्यात देशप्रेमाची ज्योत या चळवळीनें पेटवली म्हटल तरा चालेल लॉर्ड कर्झन यानीं ता. २० जुलै १९०५ रोजी बंगालची फाळणी प्रथम जाहीर केली. राज्य कारभाराच्या सोईकरिताच ही फाळणी करण्यात आली असताना, बंगाली लोकाना मान ती आपल्या मानखडनाथ करण्यात आली आहे असें वाटलें. या गोष्टीविरुद्ध देशात प्रचंड लोकमत अल्पकाळात तयार झालें. पंचाशत लाल बद्रतयार, महागझूत बाल गंगाधर टिळक व बंगालमध्ये विपिनचंद्र पाल अशा तीन पुढान्याची—लालबालपालाची—राष्ट्रीय त्रिमूर्ति याच चळवळीपासून देशान मान्य केली. या चळवळीचें एक उभाग म्हणून स्वदेशी वस्तूचा पुरस्कार व विदेशी वस्तूचा बहिष्कार सुरू झाला. हिंदुस्थानाच्या कोनाकोन्यात बहिष्कार व स्वदेशी हे शब्द धुमू लागले परदेशी कापडाच्या होळ्या होऊ लागल्या. 'बंदेमानरम्' या गीताला राष्ट्रगीताचें महत्त्व प्राप्त झालें. ही फाळणी पुढें सरकारनें लोकमताला मान देऊन रद्द केली. विधियरना अशी की चाळीस वर्षानंतर राष्ट्रीय पुढान्यांनी—इतकेंच नाहींतर बंगालच्या पुढान्यांनी पुर्वबंगाल व पश्चिम बंगाल असे एका बंगालचे दोन तुकडे स्वतःच कले ! लॉर्ड कर्झनची कारकीर्द म्हणने नोकशाहीचा उन्मत्त विलास माहजिकच नोकशाहीविरुद्ध लोकधोम उषल होऊन ती सभानून यत्नाच्या मुग्धागटे आणि साहित्यातून लेखकाच्या लेखणीशराल वळ होऊ लागला महाराष्ट्रात लोकमान्य टिळक, शिवरामपन् पराबरे, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, कवि गाविंड, मा व भावकर, कृष्णानी प्रभाकर खाडिलकर इत्यादि लेखकाच्या कीचकराधि साहित्यातून या प्रभागाचे पडसाद उमटलेले रस दिसतात.

दुसरी चळवळ-इ. स. १९०१ ते १९२० मध्ये-झाली ती सामाजिक सुधारणाची. न्यायमूर्ति रानडे यांच्या ह्यातीपर्यंत सामाजिक सुधारणाची समा, कॉंग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनाबरोबरच भरविण्यात येत असे. पुढें तिच्यात दोन तट निर्माण झाले. १९०३ साली मद्रास येथें प्रो. रगाचार्य यांच्या पुढारीपणानें हिंदु असोसिएशन स्थापन झाली. या काळात सुधारकांच्या विरुद्ध सामान्यपणें लोकमत असे. सुधारकांना 'बाटे' म्हणून संबोधण्यात येई. आपल्या धर्माचा व सस्कृतीचा अभिमान सुधारकांना नाही असे मानण्यात येई. लोकमान्य टिळकांना सामाजिक सुधारणा ह्या होत्या, पण त्या हिंदु सस्कृति टिकवून ह्या होत्या. हिंदु धर्माला लायाहून त्यांना सुधारणा नको होत्या. महादेव शिवराम गोळे यांच्या "हिंदुधर्म आणि सुधारणा" (१८९८) या प्रघात जुन्यानव्याचा दृष्टिकोण चांगल्या प्रकारें दाखविण्यात आला आहे.

या काळातील तिसरी चळवळ वेदोक्त प्रकरण या नावाने ओळखिली जाते. धार्मिक कृत्यात वैदिक मंत्राचा उपयोग करावा, पुराणात दिलेल्याचा करू नये, अशा प्रकारच्या साऱ्या व तात्त्विक बाबीला पुढें वेगळेंच स्वरूप येऊन धार्मिक सस्कार ज्याचें त्यानें करावेत, मराठ्यांनी मराठ्यांचे करावेत, मध्यस्थांची जरूरी नाही, असें म्हणणारा पक्ष निर्माण झाला. क्षात्र जगद्गुरु व मराठा जातीचे पुजारी वगैरे तयार करणें या गोष्टी याच्यातून निघून, ब्राह्मणब्राह्मणेतर वादात त्याचें रूपांतर झाले. ब्राह्मणांचे वर्चस्व झिडकारात असताना, ब्राह्मणद्वेषात या चळवळीचें पुढें पर्यवमान द्यायला लागलें. 'सत्यशोधक' चळवळ ही तत्पतः चांगली असली, तरी तिची परिणति जातिजातीतील द्वेष वाढविण्यात झाली, व या गोष्टीची कडू फळें महाराष्ट्रीयाना चाखावी लागली.

मद्यपान निषेधाच्या चळवळीनें या काळात विशेष जोर धरला. इ. स. १९०७ मध्ये पुण्यास मद्यपान निषेधक समा स्थापन झाली. सभत ना गोलले याच्यासारखे नेमस्ताचे पुढारी, राष्ट्रीय पक्षातील लो. टिळक, न. चि. वेळकर वगैरे लोक, मिशनरी रे. मॅनिकल आणि शेतकी कॉलेजचे प्रिंसिपॉल डॉ. मॅन

अशी सर्व पक्षाची मडळी होनी. टिफ्ठिमणी दारुच्या गुत्त्यावरील पिरेजिन्या याच मुनागस सुखात शाली. या चळवळीचे प्रतिनिध सगनीनिपाक (गोवडे), मूफ्नायक (कोल्हटकर), एकच प्याला (गडकरा), विद्यादरम (स्वाडिलकर), कोरडी करामन (वरेकर) इत्यादि नाटकातून पडलेले दिसते.

लो टिळक याच्यावर राजद्रोहाचा खटला इ. स. १९०८ साली मरण्यात येऊन न्यायमूर्ति दावर यांनी दाना सहा वर्षांची काळेपाण्याची शिक्षा दिली. मडालेच्या तुरुंगानून १९१४ साली लोकमान्य सुतून परत आले. त्यानंतर राजकीय चळवळीला पुनः जोर येऊन, काही वर्षांनी होम रूल लीगची स्थापना झाली. स्वराज्याच्या मागणाल तीव्रता येऊन लोकानुवर्ती राज्यशासन असावे, असे जोरदार लोकमत याच सुमाराम तयार झाले. याचा परिणाम म्हणून १९१९ साली हिंदी लोकाना मोॅटेम्यू चॅल्सफोर्ड सुधारण मिळाल्या याने मतदानाचा हक वाढून काही निरकोळ पायदा झाला, तरी राष्ट्रीय आकांक्षा पूर्ण होण्यासोप त्यात काहीच नाही, या मधवीतर देशात पुनश्च असतोप निर्माण झाला हा अमतोपाच्या आगतिक आर्थिक मदी व १९१८ चा इन्फ्ल्युएन्झा, रौलट अॅक्ट, पंजाबातील टायर प्रकल्प इत्यादींचा साथ मिळाल्याने त्याचे स्वरूप फारच तीव्र बनले. लोकमान्य टिळकाच्या मृत्यु नंतर देशाच पुढारापण इ. स १९२० मध्ये महात्मा गांधीकडे आले आणि त्यांनी आपल्या देशव्यापी असहकारितेच्या चळवळीला जोगने प्रारंभ केला. ब्रिटिश माल व शाला, कॉलेज, कचेऱ्या, सरकारा नाकन्या या वराल प्रहिष्काराने या चळवळीला जोर चढला. या सुमागसच खिलाफत चळवळीला काँग्रेसचा पाठिंब मिळाल्याने देशात हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याने नवे वानारण निर्माण होऊन, राष्ट्रीय चळवळीचा वग मूरच वाढला. नाहोर्नीच्या सत्याग्रहानंतर ही चळवळ मात्र मडावली व १९२६ च्या प्रातिक व चारष्ट कायदे कौन्सिलच्या निवटणुर्वाकरिता काँग्रेसमधीलच मंडळी नवा पथ स्थापून उर्मी राहताच व निवडून येताच असहकारितचा चळवळ नारापुर्तीच शिडक राहिणी तरापण १९३० साली महात्मा गांधी यांनी लंटाचा सत्याग्रह पुकारून

दाढी व धारासना या भागकडे मोर्चा फिरविताच पुनः एकदा जोगची चळवळ सुरू झाली पुढे पहिली, दुसरी व तिसरी अशा तीन गोलमेज परिपदा लढन येथे भरून त्यात हिंदी पुढान्याना पाचारण करण्यात आल्यानंतर काही काळ हिंदी राजकारण हे स्थगित स्वरूपाचेच मुख्यतः राहिले. इ. स. १९३९ च्या सप्टेंबरमध्ये दुसरे जागतिक युद्ध सुरू होऊन, पुनः एकदा हिंदी राजकारणाकडे हिंदी पुढान्याचे लक्ष लागून महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने १९४२ च्या ऑगस्टमध्ये काँग्रेसने मुद्रसिद्ध 'चले जाय' चा टावर पास करून इंग्रज राज्यकर्त्यांना देश सोडून जाण्याचा आदेश दिला. राज्यकर्त्यांनी राष्ट्रीय पुढान्याना पकडून तुरुंगात टाकताच, देशात रेल्वेचे रुळ उतरवून गाड्यांचे अपघात करणे, सरकारी राजिने हट्टणे इत्यादि घातपातीचे प्रकार सुरू झाले. काँग्रेसमधील डाव्यागटाचे पुढारी भूमिगत होऊन, या चळवळीची सूत्रे चालवीत होते. पुढे लॉर्ड वेव्हेल, लॉर्ड माऊन्टबॅटन यांच्या कारकीर्दीत काँग्रेसचे पुढारी व मुस्लिम लीगचे पुढारी यांच्यात वाटाघाटी होऊन, शेवटी हिंदुस्थान व पाकिस्तान असे देशाचे दोन भाग करण्याच्या अटीवर, देशाला १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. या सर्व चळवळींचे प्रतिबिंब १९२० ते १९६० पर्यंतच्या कथा कादंबऱ्या-काव्य नाटके यात उत्तम प्रकारे पडल्याचे आढळते. वीर वामनराव जोशी यांच्या नाटकातून तसेच लोकशासन, रक्षाबंधन, जनताजनादेन, आशा निराशा, राजाचे बड, रामरहीम, राजरजन, सत्तेचे गुलाम, तुरुंगाच्या दारात इत्यादि नाटकात, तसेच प्रवासी (फडके) समरभूमि, शाकुंतल, झक्षावात, मुक्तात्मा, दोन ध्रुव इत्यादि कादंबऱ्यात ते उमटलेले आढळेल.

इ. स. १९१७ मध्ये रशियात मजुराची क्रांति यशस्वी होऊन सोव्हिएट रिपब्लिकची स्थापना होताच, जगातील कामगार व शेतकरी यांचे या गोष्टीकडे लक्ष वेधले गेले. हिंदुस्थानातील मीलमजूर प्रथम जागृत होऊन, त्यांनी पगारात कपात तसेच कामाचे तास वाढलेले पाहताच संपाचे शस्त्र हाती घेतले. गिरणी कामगार युनियन, लाल बायटा युनियन, शेतकरी कामगरी सघ इत्यादि कामगार वर्गाच्या संघटना निर्माण होऊन, त्यांनी आपल्या मागण्या मीलमालकाकडून

निळनिळ्याचें धोरण स्वीकारलें. कामगाराचें पुढारीपण सुरुवातीला तरी कॉम्युनिस्ट पक्षाकडेच होते. पुढें ते सोशालिस्ट पक्षाकडे काहीं अशानीं आलें व काहीं अशानीं कॉमिसेपक्षाकडे राहिले. आजचा मनूर व शेतकरा बायत झाला असून, त्याच्या अशा आकाश्याचीं चित्रें गिरणीवाला (जोशी), सोन्याचा कळस (धरेरकर) इत्यादि आजच्या साहित्यात दिसत आहेत.

लोकहितवादी व महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या काळापासून महागणूत सुरू असलेली अस्पृश्योद्धाराची चळवळ, महात्मा गांधींच्या हातात देशव्यापी बनली. या चळवळीचे पडसाद सन्याशाचा समार (वरेरकर) एता ब्राह्मण (के सी टाकरे) वदे मातरम् (अत्रे) पडलेले दिसतात. स्वामी श्रद्धानं, डॉ मुन्ने, स्वातंत्र्यवीर सायकर इत्यादि हिंदु महासभेच्या पुढान्यानींदि या चळवळीत सामील होऊन ती यशस्वी करण्याचे भगीरथ प्रयत्न केले. महाराष्ट्रात अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळीला मंदीरप्रवेशानें तोंड फुल्लें. इ. स १९२९ च्या ऑक्टोबर महिन्यात पुणें येथील पवती देवाळ्याच्या सत्याग्रहापासून, जागोजागी अस्पृश्याचे मंदीरप्रवेशाबाबत सत्याग्रह सुरू होऊन बऱ्याच ठिकाणीं ते यशस्वीहि झाले. रत्नागिरी सारख्या ठिकाणीं सायकरांमागल्याच्या प्रयत्नानें अस्पृश्याकरिता एता मंदीरें स्थापन करण्यात आलीं या पुढचीं पायरी रोटी व्यवहाराची त्याकरिता जागोजागी छुगजाभाकरीचीं सहभाजनें अनंत हरि गद्रे यांनीं सुरू करून सृष्ट्य व अस्पृश्य हा भेद पुष्कळच मायळला. हिंदुस्थानची राज्यरचना तयार करण्याचें कार्य डॉ भीमराव आवेडकरासारख्याना सोंबविल्हापासून, अस्पृश्य हे कोणती मानाची पदवी मिळवू शकतात तें सिद्ध झाले. आजच्या भारतात कायदानें अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली असून, अस्पृश्यांना सार्वत्रिक ठिकाणीं कोर्टादि जाण्याची वरदा उरलेलीं नाहीं. त्याच्याकरिता शिक्षणाच्या, नागरीच्या, कायदे मंडळातील सदस्यत्वाच्या खास सबलती निर्माण करण्यात आल्या आहेत. अस्पृश्याकरिता या सब गोष्टी झाल्या, त्याचें काहीं भेय साहित्यालाहि द्यावें लागलें कारण अनेक कादंबऱ्यांतून व नाटकांतून अस्पृश्यांचीं अत्यंत सहानुभूतीनं काटलेला चित्रें आदळतात.

याच काळात हिंदुस्थानातील श्रीसमाज जागृत होऊन त्याने पाश्चात्य स्त्रियांच्या पारलार पाऊल टाकून पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान मिळविण्याचे उद्दिष्ट, गेल्या महायुद्धांत युरोपमध्ये पुरुष रणांगणार लढत असताना, स्त्रियांनी बरोबरी सरकारी कार्यां यशस्वीपणे सांभाळली होती. त्यामुळे सध्या मिळाल्यास स्त्रियांही उच्चपदांची काम करू शकतात हे सिद्ध झाले ज्या मतदानाच्या हक्कासह गेल्या शतकांत इंग्लंडमधील स्त्रियांना झगडायें लागले, तो हक्क त्यांना सहज प्राप्त होऊन पार्लमंटांमध्ये बसण्याच स्त्रिया निरडून आल्या. धार्मिक, आर्थिक, राजकीय क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळविण्याकरिता झगडून व ते नव्याच प्रमाणावर मिळवून झाल्यावर, खुद्द स्वतःच्या संमार्गात स्वतःच्या घरात पुरुषांच्या बरोबरीचे हक्क मिळविण्याची चळवळ स्त्रियांनी करणे अगदी स्वाभाविक होते. इंग्लंडात घटस्फोटाचा कायदा पास झाला असला, तरी प्रत्यक्ष घटस्फोट मिळविताना स्त्रियांना याच त्रास सहन करावा लागतो. हिंदुस्थानात तीही सोय नव्हती. हिंदी स्त्रियांना या बाबतीत खेळत तयार करावला किती कष्ट पडले. पूर्वीच्या तडोदें संस्थानात हा कायदा होता. तेव्हा ब्रह्मोत्रात जाऊन व तेथे सहा महिने राहून काही स्त्री पुरुषांनी घटस्फोट मिळविले. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे आता पुष्कळच हक्क मिळाले आहेत. घटस्फोटाचा कायदा आता अमलात असून, एकपत्नीत्वाच्या कायद्याने तर स्त्रियांना सवतीची मीती आता पारशी उग्लीच नाही. स्त्रिया हिंदी पार्लमंटांच्या सभासद होऊ शकतात. इतकेच नाहीतर त्या मध्यवर्ती व प्रांतिक प्रधानमंडळांच्या प्रधानहि बनू शकतात. समानतेच्या हक्काकरिता स्त्रियांच्या चाललेल्या खटपटींचे पडसादहि गेल्या पन्नास पाऊणशे वर्षांच्या आपल्या साहित्यात उमटलेले आढळतील.

ज्याला नवमतवाद किंवा व्यक्तिस्वातंत्र्यवाद म्हणतात त्याचा प्रसारहि रशियन राज्यक्रांतिनंतरच गेल्या तीस वर्षांत या देशात विदोपेकरून झाला. प्रत्येक व्यक्तीला सारखीच सध्या मिळून तिच्या संपूर्ण विकस झाला पाहिजे, या मुख्य तत्त्वाच्या भोवती नवमतवादाचे सर्व विचार फिरत असलेले आढळतील. व्यक्तिविकासाच्या आड सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक, क्वचित् लैंगिक

बंधने येत असल्याने तीं तोडून “बंधनाच्या पटीकडे” गेले पाहिजे; नैतिक बंधनाच्या पत्रांनी कडकपणाने लैंगिक भावना दाबण्या चातात व त्यामुळे मानसिक विकृति उत्पन्न होतात, अतएव याहि चावतींन “सीमोलुपन” केलें पाहिजे; घनांचा म्हणजे आचार प्रथान घनांचा उपयोग स्वातंत्र्या वर्गांच्या दैवाचीन व भीरू बनविण्याच्या कामीं केल्या जात असल्याने याहि क्षेत्रात समाजानें ‘अटकेपार’ गेले पाहिजे—अशा प्रचारचे विचार याच काळात देशभर वाहू लागले घणगाहे, आषढाची शाळा, कुल्लूधू, ट्याचा सधार सारख्या नाटकानून हे नवे विचार पहावयास साजडतात.

महायुद्धानंतरच्या काळात भीमत अधिक भीमत व गरीब अधिक गरीब बनले. महागाईचे प्रमाण प्रत्येक वर्षी वाढले जाऊन, लोकाना जगणेहि अशक्य होऊन बसले त्यातच देशाचे तुकडे होऊन भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झालें. या सधिराळात हिंदुमुसलमानांच्या न भूतो न भविष्यति अशा कत्तली सरहद्दी घरून घातानून होऊन निर्वासिताचे लोंडे लाखांच्या सख्येने—पाकिस्तानानून हिंदुस्थानात व हिंदुस्थानानून पाकिस्तानात जाऊ लागले. त्यांच्या अन्न नाही, राहण्य घर नाही, नेसायला वस्त्र नाही, आसाचा पत्ता नाही, अन्न शक्ती नाही—अशा दिव्यतीत निर्वासित गेल्या काही वर्षांभर आहेत. आधुनिक कथा-वाङ्मनात व काव्यात (जा. सी. मर्देकर, गगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले इत्यादिंच्या साहित्यात) इताश मानव्याचीं विनें आढळत आहेत तीं यामुळेच हे काळे टग जाऊन भारतीयांचा प्रतापसूर्य पुनः तेजानें ठळपू लागल अशी आशा आपण करू या.

तेजस्वी निबंध वाङ्मय

विष्णुशास्त्री चिपळूणकराच्या^१ सुप्रसिद्ध निबंधमालेने मराठी साहित्यात एक नवीनच युग सुरू केले. निबंधमालेच्या पूर्वी सदाशिव काशिनाथ छत्रे, हरि केशवजी, विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, परशुरामपत तात्या गोडबोले, दादोजा पाडुरग, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, भाऊ महाबन इत्यादि मंडळींनी मराठी साहित्यात काही नावाजण्याजोगी व वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी केली होती. परंतु निबंधमालेत जे सत्त्वांचे व सत्त्वांचे भरपूर तेज होते, ते याच्यापैकी फारच थोड्यात आणि फारच थोड्या प्रमाणात होती. अनेक तारे आणि ग्रह चमकूनदि, षोडशकलायुक्त चंद्रापुढे ते फिके ठरावेत, त्याप्रमाणे या सर्वांचे होते. साहित्यात अनुभूति आशय आणि आविष्कार या तिघांचीहि

१ विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, जन्म ता. २० मे १८५० पुणे; मृत्यु ता. १७ मार्च १८८२ पुणे. ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल, शाळापत्रकाचे संपादक, दक्षिण प्रादेश कमिटीचे मेम्बेदरी अशा सुप्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे हे चिरंजीव १८७१-बी. ए. पाम १८७३ साली महादेव मोरेश्वर कुटे यांच्या मरकरी हायस्कूलत उप-शिक्षकाची नोकरी. १८७४ निबंध मालेला सुरुवात १८७८ रत्नागिरी हायस्कूलत बदली. १८७८ मे, कृष्णशास्त्र्याचा मृत्यु १८६५ १८७० पर्यंत शाळापत्रकात संस्कृत कविपंचकावर लेख. रासेलसचे भापातर पुढे वेलें १८७८-विश्वशाळेची स्थापना. १८७९-किनाबरखाना स्थापना. सरकारी नोकगी सोडली. १८८०, २ जानेवारी सुप्रसिद्ध न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना. १८८० अखेरीस आर्यभूषण प्रेस सुरू. १८८१ केसरी व मराठा जानेवारीपासून सुरू वेंसरीतील वाङ्मयविषयक बहुतेक लेख त्यांनी लिहिलेले असून ते खडेरारव भिकाजी बेलसरे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या "विष्णुशास्त्री चिपळूणकर या किरकोळ लेखाचा संग्रह १" यात आहेत.

सारख्याच प्रमाणांत आवश्यकता असते असें सुप्रसिद्ध साहित्यिक वि. स. तांडेकर यांचे म्हणणे आहे चिपळूणकरांच्या पूर्वीच्या लेखात अनुभूति आशय आणिकार या त्रिगुणाचा मिलाफ झालेला नव्हता. त्याच्यात तो झाल्याने त्याच्या साहित्याकडे साक्षर्य सादर व साभिमानाने लोकांनी बघायला मुद्रात फक्त ते आपल्यात त्रिचिण्याचा प्रयत्न केला. चिपळूणकरांना लेखनाची प्रेरणा सभोवतालच्या परिस्थितीतून मिळाली. रमणारा, स्वधर्म, स्वैतिहास, स्वसंस्कृति व स्वदेश यांच्यासमवी लोकांची अनास्था, वेपचाई, गैरममजुर्ती पाहून त्यांना मनस्वी दुःख होई. इंग्रजी भाषा, इंग्रजी पोशाख, इंग्रजी चालीरीति, ख्रिस्तीधर्म, पाश्चिमात्य संस्कृति, पाश्चिमात्य देश इत्यादि सत्रधी लोकांचे आकर्षण व अधानुसरण पाहून त्यांना स्वजनाची चीड येऊ लागली. तत्कालीन बऱ्याच पटवीघरांना इंग्रजांचे सर्वच चाचतीत अनुकरण करावेसे वाटत असे. आपले तें सर्व वाईट व इंग्रजांचे तें सर्व चांगले असल्या विचाराचे लोक पाहून विष्णुशास्त्री मनांतल्या मनात वेचून होत. “इंग्रज जसे देव नव्हेत, तसेच आम्हीहि पशु किंवा राक्षस नाही” असे समतोळपणाने विचार करित असताना त्यांना वाटे. परंतु लोकहितवादींसारखे किंवा महात्मा फुले यांच्यासारखे जे लेखक होते, त्यांना फक्त आपल्या लोकांतील दोषच दिसत. या लोकांना आपली दुःस्थिति स्वाभाविक वाटत होती. आपल्यातील अनेकविध दुर्गुणामुळे आपण पराधीन झालो, असें यांचे म्हणणे होतें. याच्या म्हणण्यातील सत्यास चिपळूणकरांना मान्य होता. परंतु आपल्या लोकांचे नुमतेच दुर्गुण दाखविल्याने त्यांचा तेजोभा होतो व असल्या तेजोमग राष्ट्रोद्धाराच्या दृष्टीने घातक होय असे त्यांना वाटे. हा जो मानसिक कळोळ किंवा क्षोभ त्यांच्या मनात चालू होता, सभोवतालच्या लोकांच्या चालण्याबोळण्याचा, रीतरिवाजाचा त्यांना जो अनुभव आला होता, त्यातून त्यांच्या अमर लेखनाचा जन्म झाला असें म्हणायला हरकत नाही. इ. स. १८७३ च्या अखेरीस नाताळच्या सुटीत विष्णुशास्त्री व त्यांचे काही स्नेही व्याळदीस सड्ड मोजेने गेले होते. तेथून परत येत असताना जामेकर

नागाचे त्याचे एक स्नेही त्यांना म्हणाले, “तुम्ही एखादें मासिक पुस्तक का काढीत नाही ? त्यात कधी नवीन विषय घालावेत व कधी तुम्ही शाळापत्रकात संस्कृत कवीविषयी जे निबंध यापूर्वी छापिले आहेत त्यातीलच काही घालावेत.” या सहज बोलण्याचा चिपळूणकरांच्या मनावर तात्काळ परिणाम होऊन त्यांनी इ. स. १८७४ च्या आरंभापासून आपले सुप्रसिद्ध मासिक “निबंधमाला” हे सुरू देण्यास सुरुवात केली. काही महिन्यांचे मार्गाला लागलेल्या देशाध्ययनाच्या प्रगतीच्या मार्गावर आणून सोडण्याच्या हेतूने चिपळूणकरांनी निबंधमाला सुरू करून विचारजागृतीचे कार्य आरंभिले.

निबंधमालेचे चौथ्याशी अंक काढून विष्णुशास्त्रींनी ती आपल्या ह्यतीतच बंद केली. इ. स. १८८१ मध्ये वेसरी व मगठा ही पत्रे त्यांनी सुरू केल्याने त्यांना कदाचित् निबंधमालेची गरज भासली नसावी. निबंधमालेचा सर्व उद्योग ते स्वतःच पाहात. एखाद्या विषयावर निबंध लिहिणे, सुभाषिते देणे, विनोद-महाख्यायिका सजविणे आणि आलेल्या पत्रव्यवहाराची नीट मांडणी करणे, अशा चारी गोष्टी ते एकटेच करीत. इंग्रजी भाषेच्या फाजील वापगमुळे मगठा भाषा क्षयाच्याच पंथामे दिवसेंदिवस लागून चालली आहे, युनिव्हर्सिटी विभागाच्याच तिकडे दुर्लक्ष होते आहे, स्वभाषेविषयी उपेक्षाबुद्धि वाढते आहे, सध्या विद्यार्थ्यांनी स्वभाषेकडे लक्ष देऊन तिची नीटपणे जोपासना केली पाहिजे असे त्यांनी मालेच्या पहिल्याच अंकात सांगितले आहे. मुशिक्षित मंडळी बहुजन समाजाकडे पाहत नाही तेव्हा त्या बहुजन समाजाला बहुश्रुत करण्याकरिता आपण निबंधमाला सुरू करीत आहोत, असेंही त्यांनी सुरुवातीलाच सांगितले आहे. निबंधमालेत मगठा भाषेची दुःस्विति, भाषादूषण, लेखनशुद्धि, भाषांतर, इंग्रजी भाषा इत्यादि भाषाविषयक लेख आले असून त्याचा उद्देश आपल्या वाचकांना मगठा भाषा अधिनाधिक समृद्ध बनविण्यास सांगण्याचा आहे. इतिहासावर शास्त्रीजोशानी लेख लिहून आणला इतिहास आपणच लिहिला पाहिजे, मॉरिंग-मिन्-मेकॉल इत्यादि पूर्वग्रहदूषित पाश्चिमात्य लेखकांवर विसधून चालणार नाही, त्यांची तोंडी विधाने आपण समजाय सोडूनी पाहिजेत असे सांगितले आहे. डॉ. जॉन्सन व

मोरोपत याच्यावर निबंध लिहून या दोन ग्रंथकारांचे ग्रंथ किती अभ्यसनीय आहेत ते त्यांनी दाखविले. लोकप्रम, गर्व, सपत्तीचा उपयोग इत्यादि निबंध लिहून त्यांनी समाजात असलेल्या अनेक घातुक समजुतीची हजेरा घेतली आहे. आमच्या देशाची स्थिती या त्यांच्या शेवटच्या राजकीय निबंधात आपण गमाविलेल्या स्वातंत्र्याविषयी त्यांनी हळूहळू व्यक्त करून ते मिळविण्याचा मार्ग सुचविला आहे. ब्रिटिश राज्य विधिघटनेनेच आलेले आहे व त्यामुळे आपले आत्यंतिक हित होणार आहे, अशा विचाराचे न्यायमूर्ति गण्डे यांच्यासारखे काही लोक होते. चिपळूणकरांना हे विचार पमत पटणे शक्य नव्हते. दास्यत्व त राहून सोन्याच्या ताटातील पकातभोजन त्यांना नको होते इंग्रजी राजशापासून झालेले पात्रे त्यांना कबूल आहेत. परंतु त्यांच्याचरोबर द्यात-याच्या नाशाने झालेले नुकसानही त्यांना दिसून त्या भारतीत उपाययाजना करायला त्यांनी लोकाना सांगितले आहे. लोकहितवादी, दयानंदसरस्वती, ज्ञानोदयकार, महात्मा फुले, रे. गाथा पट्टमनजी वगैरे मडळींवर त्यांनी प्रेच कडक लेख लिहून त्यांच्या एकांगी विचारसरणीचा फोडणा दाखवून दिला तेजस्वी, राष्ट्रीय, स्वाभिमान द्योतक, स्वधर्म व स्वभाषाप्रेमी विचारांनी निबंधमाला ज्योतप्रोत भरली आहे. अनुभूति व भाषाय या दोन्ही दृष्टींनी निबंधमाला अशी श्रेष्ठ आहे, तशीच ती आविष्काराच्या भारतीत, सनादटीच्या भारतीत, कलाविलासाच्या चार्तीतहि रमणीय आहे. लोकहितवादी, विष्णुतुगा ब्रह्मचारी व महात्मा फुले यांच्याजवळ विचाराचा ताजेपणा व कांही अशी विचाराची मौलिकताही होती. परंतु आपल्या विचाराना आकर्षक, परिणामकारक शैलीत त्यांना कधीच माडता आले नाही साहित्यिक त्यांच्या लेखनाचा तत्कालीन तरणावर विशेष परिणाम झाला नाही. विष्णुशास्त्र्याच्या निबंधमालेने मात्र लोकाना वेड लावले. तेजस्वी आणि राष्ट्रीय विचार निबंधाच्या रूपाने कसे माडावेत याचा उत्तम आदर्शच त्यांनी लाकासमोर आपल्या निबंधमालेच्या रूपाने ठेविला असे म्हणले असता अतिशयोक्तीचे होणार नाही टिळक, आगरकर, गोळे, शिवरामपत पगडपे, नरसिंह चिंतामण नेळकर, श्रीपाद कृष्ण कोरूटकर इत्यादि उत्तमात्तम निबंधकाराना प्रेरणा देण्याचे कार्य निबंधमालेने केले. यात तिचा सारा माठेपणा साठविला आहे.

लेखनाचे घडे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानीं आपले प्रसिद्ध वडील कृष्णशास्त्री चिपळूणकरापासून घेतले असले तर त्यात त्याचे स्वतःचें वैशिष्ट्य पुष्कळच होतें कृष्णशास्त्र्याच्या शालापत्र मासिकात कालिदास, भगवद्भूति, बाण, मुच्यु व दडी या संहृत कविपत्रकावर त्यांनीं जॉनसनच्या घर्तीपर निबन्ध लिहिले होते. हे त्याचे टीकत्मक व चिकित्सात्मक लेख चांगले आहेत. मापेची प्रौढी यात चांगली साधली आहे परंतु निबन्धमालेत जें ओज आहे, तेज आहे, उपरोध उपालभ विनोद याची जी मखत्ती आहे, तीत जो दगदारपणा आहे तो या सुगवार्तीच्या उमेदवारीच्या लेखनात नाही हा दगदारपणा ते मेकॉले, व्हॅडिसन, स्टील, जॉन्सन यांच्यापासून शिकले. त्यांच्या वडिलांच्या प्रौढ, प्रशांत, साध्या मगठीला त्यांनीं चडकरदारपणा, आवेश, उपरोध याचीं नवीं लेणीं लेववून तीं विद्वन्मान्य, रसिकमान्य बनविलीं चतुर वकील जितक्या कुशलतेनें आपली बाजू कोर्टांपुढे मांडतो तितक्या कुशलतेनें विष्णुशास्त्री आपलें म्हणणें लोकांपुढे मांडीत साहाणा वकील कोर्टांपुढे कधीं दोन्ही बाजू मांडीत नाही. आपली बाजू तो सजवून मांडतो व सत्याचा निर्णय करण्याची कामगिरी न्यायाधीशावर सोंपवितो. विष्णुशास्त्री अशाचप्रकारें स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म व स्त्रेतिहास याची यकिली जनताजनार्दनरूपी न्यायाधीशाममोर करीत होते. असें करीत असताना तारुण्यमुलम अशा वृत्तीनें ते प्रतीपभाची तर उटवून त्याला अस्वस्थहि करीत त्याच्या लिहिण्यात कडकपणा चांगलाच असे. पण त्यात वैयक्तिक स्वार्थ नव्हता लोकहितवादींच्या वाघर्तीत त्यांनीं जें कडक धोरण अंगिकारल त्याचे समर्थन त्यांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे. “ हा कडकपणा पुष्कळांस आवडत नाही हें आम्हांस माहीत आहे, पण हें त्याचें मृदुत्व आम्हांस मिल्मुल पसत नाही आंगेत वादगान्या सनगवताचा किंवा काचमुयरीचा मुलाजा करण्यात काहीं हशील आहे काय ? मासिक पुस्तकें हीं कुलस्त्रिया व कुलपुरुष यांनीं पलगावर लोलत पडून वाचण्याचे हे दिवम आतां गेलें जें काय असेल तें स्वहृदयदित सांगण्याचे हे दिवम श्राहेत वाग्देवीच्या मुलखातला कायदा असा आहे कीं, त्यात पाऊल ठेवताच सर्वांचीं वयें सारलीं होऊन जातात, साऱ्यांचे हुद्दे एक

होतात, . हौयात उर्दा टाकल्याबरोबर दोघे मल्ल जसे समजयस्क होतात,... त्याप्रमाणेच सरस्वतीच्या साम्राज्यातील हालहवाल आहे. ”

या लढानशा उतान्यावरूनहि विष्णुशास्त्र्याच्या चित्ताकर्षक लेखनशैलीची व देशहितैकट्टीची वाचकाना ओळख पटल्यानाचून राहणार नाही. “ स्वार्थसाधू मिशनरी लोकांच्या निंवा अजागत्या इटवादी इमज प्रयकाराच्या म्हगण्यावरून आपली पारख करून घेणे हे अप्रयोजकपणाचे व आपणास अव्यत लज्जास्पद असे कृत्य आहे. ” असे त्यांनी लोकाना बजावून सांगितले. इमजी राज्यकारमार व इमज लोक यानी दिपून गेलेल्या त्यावेळच्या लोकाना काय वाटे याविषयी ते लिहितात, “ आमच्या^२ लोकांत सध्या जर स्वतःविषयी समजुती पाहिल्या तर अशा आहेत-‘अहो ! आम्ही कसचे लोक हो ! आम्ही का शूर आहो, का विद्वान् आहो, का सदाचारी आहो, का सद्धर्मी आहो ! आमचे पूर्वज तरी कसले ! आमचा धर्म काय, आमचीं शास्त्रें काय, आमचें ज्ञान काय ? सगळे येथून तेथून वेडगळपणाचे ! या सर्वांचा जेव्हा समूळ उच्छेद होईल तेव्हा कोट हिंदुस्थानास काहीं सुधारणेची कळा येऊ लागेल ! ’ ” असल्या कुत्सित मनाचे यथार्थ गहन आपल्या निबंधमालेंत करून विष्णुशास्त्र्यांनी तरुण पिढींत नवा ज्ञान निर्माण केला. स्वत्व विसरून गवन एताऊ लागलेल्या सिंहाच्या छाव्याला त्यांनी स्वतःची रसरी ओळख करून दिली. श्रेष्ठ साहित्यात चित्ताकर्षक माडणी जशी असते, तसेच हितकारक विचारहि असतात. निबंधमालेंत या टोन्ही गोष्टी एकत्र आल्याने, आणि तपूर्वीच्या कोंगत्यादि प्रयकाराच्या ग्रंथान त्या नितक्या प्रमाणात न आल्याने, निबंधमालेने राष्ट्रीय, तेजस्वी, हितकारक व रमणीय वग्न नव्या साहित्याला मुद्र्यात केली असे सर्वांनाच वाटलें. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाची मुद्र्यात इ. स. १८७४ सालीं मुन् शालेल्या निबंधमालेसामून मोश्तात त्याचे हेंच कारण होय. भाषाशुद्धि, भाषाभिवृद्धि, वाङ्मयीन टीका, शास्त्रीय सुद्धीने इतिहास लिहिणे, वाङ्मयाचा आणि ममाजाचा असलेला अन्वयनाधारी

१ निबंधमाला, अंक ७६

२ निबंधमाला, अंक ८

सत्रध, मासिराचें व वाढ्याचें वर्तव्य, धर्म व रुढि यातील गुणदोष इत्यादि पाचपन्नास गोष्टीसंबंधानें निबधमालेनें जे पायाशुद्ध विचार प्रसृत केले, त्याच विचाराचा मागोवा घेत आजपर्यंतचें मराठी वाङ्मय बऱ्हांशीं वाढत आलें आहे असें आढळेल. निबधमालेनें विचारवताची, राष्ट्रसेवकाची व साहित्यिकाची परंपरा निर्माण केली असें म्हटले असतां तिचें यथार्थ वर्णन केल्यासारखें होईल. न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भादारकर, विष्णु मोगेश्वर महाबनि, लोकहितवादी, महात्मा फुले यांना स्वातंत्र्यप्रेमी राष्ट्रीय वृत्तीच्या तरुणाची पिढी तयार करता आली नाही. परंतु अग्न्या एकतीस वर्षांच्या उमरींत टिळक, आगरकर, गोळे, शिवरामपत पराजपे, इतिहासाचार्य राजवाडे, महर्षि कर्वे निर्माण करण्याचें श्रेय विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं आपल्या राष्ट्रीय वृत्तीनें व तलपारीसारख्या तिरपट लेखणीनें मिळविलें.

लोकमान्य टिळक^१ हे जसे भारताचे थोर सेवक, लोकाग्रणि, वैदिक सशोधक व गीतेचे श्रेष्ठ रहस्यकार म्हणून ओळखले जातात, तसेच ते मराठी भाषेचे अग्रज दर्जाचे निबधकार-प्रबधकार म्हणूनहि ओळखले जातात. वेदकाल-निर्णय व आर्यांचें मूल वसतिस्थान या सवधीं मूलगामी चर्चा करणारे अनुक्रमें 'ओरायन' व 'आर्किटिक होम इन दि वेदाज' या नांवाचे दोन इंग्रजी ग्रंथ

१ लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक, जन्म २३ जुलै १८५६ रत्नागिरा येथें, मृत्यु ता. १ ऑगस्ट १९२० मुंबई येथें दुय्यम व उच्च शिक्षण पुणें येथें १८७७ सालीं बी. ए. १८७९ सालीं एल. एल. बी. ची परीक्षा पाम हाऊस १८८० सालीं स्थानीं पदवी घेतली १८८० जानेवारी न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांबरोबर १८८१ केमरी व मराठा पत्राची सुरुवात १८८५ जानेवारी फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना. १८८२ मध्ये कोल्हापूरच्या बर्वे प्रकरणामुळे ४ महिनांची शिक्षा १८९७ मध्ये १॥ वर्षांची शिक्षा. इ. स. १९०८ मध्ये राजद्रोहाच्या खटल्यात सहा वर्षांची शिक्षा १९१६-होम रूलची चळवळ १९१८-गोंडिग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा. १९२० कॉंग्रेस डेमोक्रेटिक पक्षाची स्थापना ग्रंथ -वेदकाल निर्णय (१९०८) आर्यलोकाचे मूलस्थान (१९१०), गीतारहस्य (१९१५), लो. टिळकाचे केमरीतील लेख सत्र १ ते ४, स्वराज्याबरोल मोहीम (व्याख्यानें) भाग १ ते ४ इत्यादि.

त्यांनी लिहिले आहेत. ते इंग्रजीत असल्याने त्यांचे विवेचन येथे करणाची आवश्यकता नाही. गीतारहस्य (१९१७) व जेमरीतील त्यांचे लेख याचाच विचार येथे करतच आहे. कलारिलासाच्या दृष्टीने टिळकांनी आपले लेखन केलेले दिसत नाही. समोवतालच्या देशलोक-परिस्थितीतून त्यांचे साहित्य निर्माण झाले आहे. वीर वामनराव जोशी यांनी या यावर्तीत लाकमान्याची जी आठवण (आठवणी गड ३ पृ २०) दिली आहे ती येथे उद्धृत करावीशी वाटते

“मन जिवत असेल तर शरिरत केव्हाहि प्राग भग्ता येईल. पण मनच मेल्यावर काय करणार ? विद्वान म्हणविणाना देशकार्याची दिशा कळू नये याचा समूळ अर्थ हाच फी, त्यांचे मन मेलें आहे. मी आणि गोपाळराव आगरकर शास्त्रीबुवांच्या भेटीस गेलें त्यावेळीं त्यांनीं आम्हास असेंच उत्तर दिले जेमरीत व मराठ्यात लिहित चला, असे शास्त्रीबुवांनीं आम्हाला सुचविले. तेव्हा आम्हाला लिहिता येत नाही असे आम्ही त्यांना म्हणालें त्याबरोबर झटक्यासरशीं ‘तुमचें अत करण देशाकरिता जळतें आहे ना ?’ असा त्यांनीं आम्हाला सवाल केला व आम्ही होय म्हणताच ‘तर मग तुम्हाला लिहिता आलख पाहिजे तळमळीतून शब्द जन्मास येतात, शब्दापासून तळमळ उत्पन्न होत नाही तुमच्या अन्त करणात जर तळमळ आहे तर तुम्हाला वाचा फुटलीच पाहिजे’ असे शास्त्रीबुवांनीं मोठ्या आवेशानें आम्हाला सांगितलें, आणि तेंच मी तुम्हाला सागतो”

साहित्य म्हणजे प्रबळ भावनाचा सहजोद्रेक होय, अशी जी वटस्वर्य कवीने साहित्याची व्याख्या केली आहे तीच टिळकांच्या साहित्याला लागू करता येईल आपल्या देशाची व लोकांची जी करुणास्पद स्थिति त्यांनी पाहिली, तत्कालीन इंग्रज राज्यकर्त्यांची चीट आणणारी राज्यप्रदति त्यांनी जी अनुभविली, तिच्यातून त्यांच्या घन्याचशा साहित्याचा उद्भव झाला आहे लोकांनी आपली कर्तव्ये नीट ओळखून त्यांचे पालन करावे, लोकोद्धारार्थ व देशोद्धारार्थ निस्वार्थ बुद्धीने कर्मे करानीत, या हेतूने त्यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध गीतारहस्य ऊर्फ

कर्मयोगशास्त्र नावाच्या मौलिक प्रथाची रचना केली. आपल्या तत्त्वज्ञानाची संपूर्ण पूर्वपीठिका देऊन भगवद्गीतेतून कर्मयोगपर अर्थच कसा निघतो याचे सोपपत्तिक विवेचन त्यांनी या प्रथात केले आहे. ललित वाङ्मय या सद्गुरूांनी हा ग्रंथ जरी घालता आला नाही, तरा ग्रथातील पुष्कळ भाग घरगुती व समर्पक दृष्टातांनी तसेच प्रासादिक भाषेने नटलेला आहे. भाषेच्या सजावटीकडे चिपळूणकर जसे लक्ष देत, तसे टिळकाना कधी आपसे वाटले नाही. तथापि विवेचनाच्या ओघातच किती तरी मुदर स्थळें त्याच्या साहित्यात सहजासहजी निर्माण झाली आहेत. भारदस्त, सगसणीत, मार्मिक आणि विद्वत्ताप्रचुर अशा त्याच्या सहजशैलीचे रूपांतरच अनेक ठिकाणी सरस साहित्यात झाले आहे. भगवद्गीता एकच असताही निरनिराळ्या सांप्रदायीमास ती निरनिराळी का दिसू लागली, या बाबतीत ते लिहितात, “समुद्रमथनाचे वेळी ज्याप्रमाणे एकास अमृत तर दुसऱ्यास विष, आणि कित्येकास लक्ष्मी, एखाक, कौस्तुभ, पारिजात वगैरे निरनिराळ्या वस्तु मिळाल्या तरी तेवढ्याने समुद्राच्या वास्तविक स्वरूपाचा निर्णय झाला नाही, तद्वतच सांप्रदायिक रीत्या गीतासागराचे मथन करणाऱ्या टीकाकाराची अवस्था झालेली आहे, किंवा कसब्याचे वेळी रगमंडपात शिरलेले भगवान श्रीकृष्ण ज्याप्रमाणे प्रत्येक प्रेक्षकाम निरनिराळे म्हणजे मळ्यास वज्रासारखे, स्त्रियास मटनासारखे, आपल्या मोतापितरास पुत्रासारखे इत्यादि प्रकारे भासले, त्याप्रमाणे भगवद्गीता एकच असताही निरनिराळ्या सांप्रदायिकास ती निरनिराळी दिसू लागली आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.” (गी. र. पृ. २०) असली मुदर दृष्टातांनी नटलेली स्थळें गीतारहस्यात चाळीस पन्नास सहज असतील. ग्रथाच्या पृष्ठ सख्येच्या मानाने ही थोडी असली, तरी ती योग्य ठिकाणी आल्याने ग्रथाच्या शोभेत भर पडली आहे.

टिळकाचे केसरीतील लेख शेंकड्यांनी मोजावे लागतील. राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, समाजकारण, तत्त्वज्ञान, चरित्र, काव्य, भाषा, शिक्षण, सशोधन, अशा अनेक विषयावर त्यांनी आपली मतं मांडली आहेत. राजकीय विषयासंबंधी जे लेख आहेत त्यात कुदाल यकिलाप्रमाणे स्वपक्षाचे मडनच

आदळतं. इतर लेखात प्रत्येक विषयाच्या टोन्ही चाजू माडून नंतर आपले विचार व्यक्त केलेले आदळतात. परोक्षगात्मक लेखांत पुस्तक परिचय करून देऊन नंतर त्यात अधिक काय अमावयास इवें होतें तें विषयाक पद्धतीनें माहलेले दिसतें. वर्तमानपत्री लेख सर्वंच्या सर्व साहित्याच्या सद्यत पडण्याजोगे नसतात. तसे ते टिळकाचे देग्नील नाहींत. परंतु घरेचसे लेख व उरलेल्या लेखातहि काहीं काहीं भाग वाळण्याची शोभा वाढविणारे म्हाम आहेत. मनोरंजनाच्या किंवा कल्पितसाच्या दृष्टीनें आपले लेख टिळकांनीं न लिहिता मतप्रचारार्थं व लोकशिक्षणार्थं लिहिले असले, तरी त्याची तळमळ व त्याचा जिद्दाळा हीं इतकीं पराकोटीचीं होती कीं, त्याच्या साध्या बोलाना साहित्याचें स्वरूप येई. अग्रलेखाना त्यानीं जे मथळे दिले आहेत त्याप्रमाणे ही गोष्ट प्रत्यक्ष येईल. 'मिन्सिपाल, पशुपाल कीं शिशुपाल ?; नवी विटी नवें राज्य, जनाय, दिल्ली तो बहोत दूर है, उजाडले, पण सूर्य कोठें आहे ? हे आमचे गुरुच नव्हेत, सरकारचें डोके ठिकाणावर आहे काय !,' इत्यादि मथळे व्यंग्यार्थानें ओतप्रोत भरलेले आहेत. टिळकाच्या भाषाशैलींत निश्चिंती वाचनें, जोरदार विशेषणांच्या मालिका, सुगोचर विवेचन, माफक उपमारूपकादि अलंकार, वेताचा विनोद, मार्मिक संस्कृत सुभाषितें हीं असत. "कर्मत्यागाच्या या मार्गास सन्यास असें म्हणतात पण त्यानींल प्रधान भाग कर्मत्याग आहे, भगवीं वस्त्रें नव्हत." (गी. र. पृ. ३०२), "एकाचा कापडाचा रंग (राग) काढून टाका असें म्हटल्यानें त्या कापडाचा नाश केला पाहिजे असे ज्याप्रमाणें होत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्माच्या ठायीं काम, सग किंवा राग म्हणजे प्रीति ठेवू नये असे म्हटल्यानें, तीं कर्मच सोडून धावीत असे होत नाहीं." (गी. र. ३२५), "हुशार अगर विद्वान् सरकारी कामगार आणि खरा लोकांचा पुढारी यामधील भेद नीटसा आग्हास कळवयास लागल तो सुदीन ! आजच्या काळीं कलमी झाडाचीच सर्वत्र चहा आहे" (के. ले. भा. १ पृ १५४). "या झफडें सत्राचें भयकर व घाणेरडें स्वरूप जरा नजरेपुढें आणीलें म्हणजे आग्ही विद्याप्रसाराची कितीहि बदाईं मारली तरी सत्याभिमान, एकनिश्ठा वगैरे ज्या

गुणानीं राष्ट्रं अभ्युदयास येतात ते गुण आमच्यामध्यें अजून हवे तितके आले नाहीत असे म्हणावें लागतें. आगीपामून दोन फोस दूर राहून फुडारक्या मिरविणारे शेंकडो आहेत ! पण आगीत सापडल्यावर मग सत्वास जाग्याच्या मनुष्याची संख्या मोडण्यास एका हाताच्या श्रोटाची सुद्धा जेथे जरूर पडत नाही ते राष्ट्र कसलें व लोक तरी काय ! विकारहेतू सति विक्रियन्ते येषां न चेतासि त एव धीम या कालिदासोक्तिप्रमाणे जेव्हा काहीं धीर किंवा वीर आपणात निपजतील तेव्हांच आमच्या देशास विद्येचा व सुधारणेचा सरा लाभ झाला म्हणावयाचा ” (के. ले. भा. १ पृ. ३).

टिळकाच्या लेखनशैलीविषयी न. चिं. केळकर म्हणतात, “ कोणतेहि वाङ्मय घेतलें तरी त्याच्या शब्दसौंदर्यापेक्षा तरनाच्या गहनतेकडे त्याचें (टिळकाचें) लक्ष विशेष असे टिळकाचा लेखनव्यवसाय पाहिला तरी त्यात घनापट किंवा सजापट अशी काहीं दिसावयाची नाही. अलंकाराची वेलनुट्टी फारच थोडी. आधारा-करिता वचन घेतलें तरी तें ठळक व समर्पक असावयाचें त्याच्या लेखनातील सरा गुण म्हटला म्हगजे लेखातील मुख्य कल्पनेचें चित्र इतक्या स्पष्टपणे व रगाच्या इतक्या थोड्या हातानीं उमटविलेले असे कीं, त पाहून मनुष्य कार्यकार्याविषयी निश्चक झालाच पाहिजे टिळकाच्या नेमरीनेच मगठी भाषा रदार व शुद्ध कशी लिहावी हें शिकविले अशी कवूली महाराष्ट्रातील वाचकां-गने दिलेली आहे. त्याचें लेखन अनलंकृत सौंदर्यानें भरित असे एवढेच ।मान्य वर्णन केले तरी तें समर्पक होईल. ” (टिळक चरित्र भाग १) टिळकाची शक्तिरूपी अनुभूति जशी श्रेष्ठ होनी, तसाच स्वराज्य मिळाल्याखेराज ।पणाला तरणोपाय नाही हा त्याचा आशय ही अपूर्व होता. अनुभूति आणि ।शयाच्या असल्या जोडीकरिता रचळ आलंकारिक भाषा न वापरता त्यानीं रळ, भागदस्त, जोरदार भाषा योजिली हेंच समुचित होय. टिळकाच्या वार्णीत, ।गणुर्णीत आणि राहणीत जी ऋजुता आणि मगठी बाग होता, तीच ऋजुता आणि तोच मगठी बाग त्याच्या साहित्यातहि होता मागसाचें व्यक्तिमत्त्व आणि त्याची भाषाशैली हीं अभिन्न मानतात तें येवढ्याचकारिता.

गोपाळ गणेश आगरकर* (१८७६-१८९७) एंजिनिंगच्या शतकाच्या उत्तरार्धात ज्या पाच महा थोर व्यक्तींनी महाराष्ट्रात राष्ट्रोद्धाराच्या कार्यांग सुरुवात केली, त्यांत आगरकराची गणना प्रामुख्याने करण्यात येत. न्या. रानडे, न्या. तेलंग, गाथाळगार गोखले, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक या थोर पुरुषांच्या शेजारीच आगरकराचें स्थान आहे महाराष्ट्रातील किंबहुना सान्या हिंदुस्थानातील राजकीय चिन्तागचा ओत्र बदलण्याचें श्रेय त्याप्रमाणें लोकमान्य टिळकाकडे जात, त्याप्रमाणें सामाजिक चिन्तागचा प्रवाह बदलण्याचें श्रेय आगरकराकडे जात

आगरकर म्हणजे सामाजिक सुधारणा व सामाजिक सुधारणा म्हणजेच आगरकर अशी एकरूपता या दोघात आहे आगरकर निर्भेळ मत्याचे उपासक होते. जगाचा प्रवाह कोणीकडे चालला आहे याचें त्यांना यथाय ज्ञान होतें साठमत्तर वर्षांपूर्वी त्यांनी आपले लेख लिहिले समानतावाद, सततिनियमन, स्त्रीस्वातंत्र्य यामबधानें आज र्ज प्रतिपादिले जात आहे ते त्यांनी पूर्वीच लिहून ठेवलेल पाहिले की, त्याच्या द्रष्टेपणाचा प्रत्यय येतो त्यांनी उच्चारिलेली मते आज सर्वमान्य होऊन त्याप्रमाणें न कळत लोकांचे आचरण होत आहे विधवाविवाह, प्रौढविवाह, अश्टदशानियम, स्त्रीशिक्षण, स्वदेशीचा प्रचार, मूर्तिपूजा, पेहेगार इत्यादि अनेक विषयावर त्यांची निश्चयात्मक व प्रागतिक मत दाखी व ती त्यांनी उघडपणें प्रतिपादिली अस करण्यात त्यांना व त्यांच्या पत्नीला लोकांप्रवाह व छळ पुष्कळ सहन करा लागला त्यांनी त्यांच्या जिवनपर्णी त्यांनी प्रेनयात्रा देखील काढली परंतु आगरकर आपल्या मतप्रचारापासून हटल नाहीत ' इष्ट असल तें प्रोत्साह व शक्य असेल त करणार ' या ' सुधारक ' पत्राच्या वाण्यासून ते जर्घीच दूर झाले नाहीत " कोण

१ १८८२ साली तुरुगावाम टिळकाच्याबरोबर वाऱ्हापूरच्या बर्वे प्रकरणाबद्दल १८८१-१८८७ पर्यंत कैदहीत लेख लिहीत १८८८ पासून स्वतंत्र सुधारक पत्र काढिलें वास्तव — डॉंगरीच्या तुरुगात आमचे १०२ दिवस १८८२ कैदशीतील निवडक निबंध भाग १२ १८८८ दिवारबिलसिन नाटक १८८३, वावयभीमामा १८८८, निर्बंधमग्रह (सुधारकातोल निवडक निबंध) भाग १, २, १८९५

दरस्य बसणार ! सुधारक ! टाकातून अर्थबोधक अक्षरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल व तीं वाचण्यास एक इसम तरी तयार असेल तोपर्यंत तरी हें लैंगकर्म सुधारकास स्पर्श करूं शकणार नाही.” अशीं त्यांनीं स्वतः केलेली मीध-प्रतिज्ञा त्यांनीं सरी करून दाखविली.

प्रत्येक समाजाची प्रगति त्याच्या नरूळत पण इल्लुइळू होतच भरते, या उत्क्रांतिवादाचे ते अभिमानी होते. व्यक्तीच्या शरीरात ज्याप्रमाणें प्रत्येक सात सात वर्षांनीं सर्व पेशी बदलून त्या जागी नवीन येतात असें म्हणतात, त्याप्रमाणें समाजाच्या शरीरातहि जुन्या आचाररूप पेशी बदलून नव्या येतात. हा बदल इल्लुइळू पण सतत चाललेला असतो. यातच व्यक्तीचा किंवा समाजाचा जिवत्पणा दिसून येतो. बदल होत नसेल तर तें मृतपणाचें, शिळावस्येचें द्योतक होय, असें आगरकराना वाटे. समाजात नवीन सुधारणा येतात त्या एकाएकीं येत नाहीत. काहीं लोकांच्या मनात प्रथम विचार येतात. या विचाराचा प्रसार होतो. टीकाकारांकडून या विचाराची परीक्षा होते, व मग असे ताबून सुलारसून निघालेले विचार लोकां वाचणात आणतात. तेव्हां आपले विचार उचडणें बोलून दाखविण्यात कोणीहि भिऊ नये असे आगरकराचें मत होतें. समाजानें मात्र त्या विचाराच्या श्रमणानें विचकून जाऊ नये. या बाबतीत ते म्हणतात, “एक स्थिति जाऊन दुसरी स्थिति येण्यापूर्वी जो काळ जातो त्यात विशेष अव्यवस्था दृष्टीम पडणें हें साहजिक आहे. समाजाची सुधारणा सुगीच्या पायानें होत असते. म्हणून या पत्रासारख्या पत्रात येणारे असामान्य विचार नवीन मडळींच्या हातात पडल्याबरोबर ती आपले फार दिवसापासून चान्दत आलेले धर्माचार, राज्याचार व सामाजिक आचार एकदम टाकील अशी भीति धगभगसुद्धा बाळगण्याची गरज नाही.”

आगरकरांचा मुख्य कटाक्ष सामाजिक सुधारणावर होता. राजकीय विषया-मग यानें त्यांनीं काहींच लिहिलें नाहीं, असें नाहीं. परंतु ज्या हिरीरीनें व आप्तेष्टानें ते सामाजिक दोषावर तुटून पडत असत त्या हिरीरीनें व तसत्या आवेष्टानें

राजकीय राजनीतिसत्रधी त्यांनी काही लिहिलेले नाही. सामाजिक सुधारणा शक्य तेथे कायद्याची मदत घेऊन आधी कराव्यात या मताचे ते होते. आपले आचारविचार बदलत्या कालमानाप्रमाणे व लोकाना उपकारक असे असावेत, आपल्या धर्मात चांगल्या ज्या गोष्टी आहेत त्याचा आपण स्वीकार करावा व बाईट रुढी असतील त्याचा त्याग करावा, या स्पष्ट विचाराचे ते पुरस्कर्ते होते. आपल्याला अनुकूल असा धर्मशास्त्राचा अर्थ सुद्धा न लाविता, धर्मशास्त्रात नसलेल्या परंतु समाजाला हितकारक अशा गोष्टी आपण धर्याने अपलक्षित्या पाहिलेले असे ते म्हणत. समतिस्या वयासत्रधाने घाट निरनाच त्यांनी आपली बाजू निर्मांडपणे लोकासमोर माडली. लग्नप्रसर्गी मुलगी प्रौढ असावी व तिला आपला पति पसत करण्याची मुभा असावी, या मताचे ते होते. या राजनीत ते म्हणतात, “क्रांगतेहि आचार घालण्यास पूर्वाच्या ऋषीस जितका अधिकार होता तितकाच आम्हांसहि आहे. ब्रह्माबाईटाची निवडानिग्रह करण्याची जितकी बुद्धि त्यांना होती तितकी किंवा तीहून अधिक आम्हांसहि आहे सत्र त्यांनी घालून दिलेल्या नियमापैकी जेवढे हितकारक असतील तेवढ्याचेच आम्ही पालन करणार व जे अपायकारक असतील ते गडून देऊन त्याचे जागी आम्हांस निर्दोष घाटतील असे नवीन घालणार ”

आगरकरांनी समाजाशी ज्याचा संघ आहे अशा सर्वच विषयावर ‘सुधारक’ पत्रात लिहिले आहे सौनद्रेओपळ, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यतानिग्रहण, विधवाविवाह, प्रौढविवाह, घटस्फोट, स्वयंवर, प्रियाराधन, सहशिक्षण, प्रेतपूजा, देवतोत्पत्ति इत्यादि अनेक विषयावर त्यांनी तर्कानुद्ध, मार्मिक व मौलिक विचार प्रगट केले आहेत वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि समाजानील सर्व घटकात समता व परस्पर वसुमाय ह्या दोन किंवा तीन मुख्य तत्त्वांवर त्यांच्या सर्व सामाजिक विचाराची उभारणी झालेली आढळेल खरी सुधारणा लोकमत सुधारण्यानेच होऊ शकते, असे लोकमाय मिळनाप्रमाणेच त्यांनाहि वाटे परंतु कायदा करून सुधारणा करण्यात समाजाला फक्त गति किंवा चालना मिळते असे ते म्हणत

धार्मिक चारुतीत त्याचा कल अजेयनादाकडे झुकणारा होता. त्याच्या मतानर मिल व स्पेन्सर यांच्या अभ्यासाचा परिणाम झाल्याने, धार्मिक चारुतीत कोगताच आग्रह ते धरीत नमत. धार्मिक चारुतीत त्याना उदारमतनारी, समाजसेनावादी म्हणावयाम हरकत नाही. मनुष्याला सुखी, कार्यक्षम, विचारी करण्यात ते ईश्वराची पूजा झाली असे मानीत असावेत. त्यांचे सर्व जीवन लोकाकरिता होते. पैशाची किंवा श्रीतीची हाच नव्हे तर इच्छाहि न धरिता, आमरण त्यानी लोकशिक्षणाचे व सत्यप्रचाराचे कार्य केले. स्वार्थत्याग आणि सेवा ही त्यांच्या आयुष्यातील दोन प्रधान तत्वे होती. हाच त्याचा धर्म होता. बुद्धिप्रामाण्यवादी आगरकराना कर्मकाटात्मक धर्म रचणे शक्यच नव्हते. कर्मटयणाने मनुष्य रुढिवादी अंधधडाळ बनतो. बुद्धीच्या आणि समाजहिताच्या कसोटीवर टिकणाऱ्या तेवढ्याच गोष्टी आगरकर स्वीकारीत असल्याने, त्याच्या काळातील कर्मठ लोक त्याना नास्तिक किंवा सुधारक म्हणत.

आगरकराच्या लिहिण्यात जिद्दाळा, सत्यप्रीति, समाजाविषयी कळकळ ही ओतप्रोत दिसतात. साहित्यनिर्मितीचा हेतू प्रधान न धरिताना, लोकशिक्षणाचा हेतू त्यानी प्रधान धरिला असला, तरी त्यानी जे लेख लिहिले आहेत. ते निरर्थक इष्टीने सज्ज सुद्ध आहेत नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे त्याच्या शब्दाचा ओघ कुठे सयपणे, तर कुठे सळसळ करीत असा वाहत असतो. अनेक ठिकाणी त्याची वाक्ये लावलेचक, भागभटाच्या वाक्याची काही अशीं आठवण करून देणारी, अशीं झाली आहेत. ज्ञानेश्वर ज्याप्रमाणे उपमाचा पाऊन पाहून आपला सुद्धा निशद करतात त्याप्रमाणे आगरकर अनेक उदाहरणे देऊन व आधार देऊन आपले म्हणणे प्रचमना पटवितात, त्याच्या भाषाशैलीत वक्तृत्वाचे गुण दिसतात. एखाद्या वक्त्याने श्रोत्याना संनोधून आवेशाने, माननोक्तटनेने बोलले त्याप्रमाणे ते 'वाचालमद सुधारकानो,' 'विपथलपट नि.शक्तनाचाळ राबूनो,' 'हे भीषण, अमंगळ हिंदुधर्मा,' 'निर्दय वचका,' अशीं संनोधने वापरून निरर्थक सज्जीत अमतात उपरोध व निनोद याचाहि उपयोग आगरकरानी आपल्या निबधात उत्तम प्रकारे करून घेतला आहे. सामाजिक सुधारणा करायला निघालेल्या

लेगझाला याच शस्त्राचा उपयोग करावा लागतो. अस्वल्प ज्याप्रमाणे गुदगुब्ब्या करून आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला जेरीम आगने, त्याप्रमाणे समाजसुधारणा करायला निराशेत्या लेगझाला लोकांना आपल्या बाजूचे करून घेताना उपरोध आणि विनोद यांचाच उपयोग करावा लागतो. आगरकरांनी या शस्त्राचा तर उपयोग केलाच परंतु, कधी कधी ते सरळ हद्दाहि समाजावर करित. आणि अशा वेळी त्यांची लेगणी चांगलीच तिरसट होई. कशी ती यथा :—“भेकड व प्रतिष्ठापत्रे हिंदू लोकांनो, ज्यावेळेस पोर्तुगीज लोकांनी ख्रिस्ती धर्म स्थापण्यासाठी कोणत्याहीत तुमचे अनग्नित हाल केले, त्यावेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठे गेला होता ? विप्रयत्न नि.शक्त वाचाळ बाबूनो, जेव्हा महंमदीयांनी...सान्या हिंदूलाकस आपल्या धर्मवेदाने नर्जर करून सोडले . तुमच्या सौख्या काढविल्या आणि तुम्हास गोमाम चारिले, तेव्हा तुमच्या धर्मरक्षणासाठी आताप्रमाणे तुम्ही नुसता आरडा तरी करावयाचा होता ! त्या सुखळमानाच्या मीर्ताने अजून तुम्ही आपल्या त्रायका कुलपात घातून ठेकल्या आहेत, हे तुम्हास कळत नाही काय ? आणि आता दयावत ब्रिटिश सरकार केवळ परोपकार बुद्धीने आपल्या लहान पोरींवर जुद्धम करू नका, येतडे अदबीने सागत असता त्यांवर तुम्ही आपले धर्मास्त्र सोडता आणि कामाच्या शपाट्यात निराश्रित फुमारिकाची अगें विदारण्याचा इक आमच्या धर्माने आम्हास दिला आहे व जर सरकार तो काढून घेण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला आमच्या असतोघाचें फळ भोगावें लागणार, अशी धमकी घालता ! विकार असो तुम्हाला, तुमच्या धर्माळा, आणि तुमच्या हकाला !!! होऊच या तर दोन हात ” या प्रौढ, आवेशयुक्त उपरोधपूर्ण, काहीशा विनोदी, व्यालकारिक, बक्तृत्वगुणाने युक्त, ओघवती भाषाशैलीच्या आणि तर्कशुद्ध, मार्मिक विचाराच्या मागे असणारे आगरकरांचे व्यक्तिमत्त्व विशेष विलोभनीय व आदरणीय असे आहे. देशाकरिता, लोकाकरिता फकिरी पत्करणाऱ्या, दम्यासारख्या रोगाशी जुज घेत इष्ट असतील त्या सामाजिक सुधारणा कशाचीहि पर्वा न करिता ‘सुधारकाच्या’ द्वारे प्रतिपादणाऱ्या, प्रतिस्पर्धींनी द्विवचले असताना मनाचा तोल सुद्ध न देणाऱ्या,

सत्याकरिता वाटेल तो त्याग करणाऱ्या, लोकावयर न रागावता त्याच्या दोषाकडे विनोदनुद्दीने पाहणाऱ्या, साध्या राहणीच्या परतु उच्च विचारसरणीच्या आगर-
कराचे जें दर्शन त्याच्या निरघातून होतें तें निःसशय मनाला स्फूर्ति देणारें
असेच आहे

महादेव शिवराम गोळे' (१८५९-१९०६) आगरकराच्या नंतर
फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल म्हणून प्रसिद्धीस आलेले गोळे यांनी हिंदुधर्माकडे
आणि हिंदुसमाजाकडे एका वेगळ्याच म्हणजे ऐतिहासिक दृष्टिकोनाने घडून
आपल्या प्रबंधाची रचना केली. ब्राह्मण आणि त्याची पिढ्या व हिंदुधर्म आणि
सुधारणा हे त्याचे दोन प्रबंध म्हणा किंवा प्रथ म्हणा सजोल बुद्धिमत्ता, व्यासंग,
समाजाप्रिथी कळकळ यांनी भोंतप्रोंत भरलेले आहेत. ग्रंथाना गांधीचा पेहेराव
दिला असला आणि त्यामुळे त्याच्या रज्जतेत भर पडत असली तरी मुख्यतः
ते शिक्षणविषयावरील व धर्मावरील निबंधच आहेत दोन्ही प्रबंधातील विचारात
ताजेपणा व जोरदारपणा आहे. या ग्रंथाची नावे पाहून आजच्या वाचकांने
त्यांना हातीं न घरणें अगदीं स्वाभाविक आहे. धर्माची पकड सल झालेल्या
आजच्या पिढीला 'ब्राह्मण आणि त्याची पिढ्या' 'हिंदु धर्म आणि सुधारणा' हीं
नावे रचित् आकर्षक वाटणारीं नाहींत. परंतु गुलाबाच्या बगीच्याच्या बाहेर
'निघडुगाचे शेत' अशी कोणी पाटी लावावीना, तसा प्रकार गोळ्याच्या ग्रंथाचा
हाला आहे पाटी पाहूनच लोक दूर सरणार ! असे असलें तरी हे दोन्ही प्रथ
सरस व नाथीन्यपूर्ण असून प्रत्येक महाराष्ट्रीयानें वाचण्याजोगे आहेत विचाराचे
औदार्य व गामीयें, समाजहिताची कळकळ, राष्ट्रीय वृत्ति, भाषेची सहजता
इत्यादि गुणांनी हे दोन्ही प्रबंध अभिजात साहित्याच्या सदरात पडण्याजोगे
आहेत. आजचा एखादा स्वतःला पुरोगामी म्हणविणारा लेखक किंवा समाज

१ जन्म सातारा जिस्झातील मडें गावीं १८८३ सालीं एम् ए १८९५ नंतर
फर्ग्युसन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल वाच्यय. — ब्राह्मण आणि त्याची पिढ्या १८९५,
हिंदुधर्म आणि सुधारणा १८९८, शाळेचा अभिमान, कुळाचा अभिमान, अमरसार,
मरकत कासॅस इ.

मत्तारादी जितक्या उच्च दर्जाचा विचार करणार नाही, तितक्या योग्यतेचा विचार या टोन्डी समानगाम्त्रविपरक प्रवधात आला आहे. आणि मौज ही की, हा सयं विचार आजपायन माठ वर्षांपूर्वीचा आहे! हिंदुधर्माची पाच महातत्त्वे, बालविद्याशास्त्रे रहस्य, नातिभेदाची उत्पत्ति, कमजिन्नाफाचे तत्त्व, विधवाविवाह, अतिरिक्त विद्याव्यासंग इत्यादि विषयासमधाने त्यांनी व्यक्त केलेले विचार आपणाला सर्वच्यासर्व मान्य झाले नाहीत तरी ते विचारार्ह आहेत. गोळ्यांची मायाशैली सहजगम्य असून, अनेक ठिकाणी त्यांनी काव्यमय वर्णन केली आहेत.

त्रिधनाथ कारिनाथ राजवाडे (जन्म ता. १२ ७ १८६४ मृत्यु ता ३१-१२ १९२६) सुप्रसिद्ध इतिहासशोधक राजवाडे याना आपल्या लेखनाची स्फूर्ति त्याच्या काळच्या परिस्थितीतून मिळालेली उघड दिसते. त्याच्या काळी देशोद्धाराचे जे सर्व बाजूनी प्रयत्न चालले होते, त्यात इतिहास, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, यांच्या शाखा समृद्ध करण्याचे कार्य त्यांनी स्वीकारले. राजवाड्यांच्या पूर्वी नीळकंठराय कर्तणे यानी गॅट डफच्या इतिहासातील भयंकर चुका दाखविल्या होत्या. त्रिधुनाथी त्रिधुनाथी इतिहास या विषयावर निब्रधमालेंत लेखनाला लिहून स्वैतिहास आपणच कसा तयार केला पाहिजे हे साधार प्रतिपादिले होते. विविधज्ञानविस्तार व काव्येतिहाससमृद्धाद्वारा काही बाजरी प्रसिद्ध झाल्या होत्या. या गोष्टीपासून स्फूर्ति मिळवून राजवाड्यांनी इतिहासशोधनाचे ककण हाती. बाधले. हे राष्ट्रकार्य उत्तम रीतीने व्हावे म्हणून त्यांनी लग्नादि नेले नाही दारिद्र्याचे बाण स्वच्छेने पत्करून आणि अखिल महागडू अक्षरशः पायाखाली घालून त्यांनी जे प्रचंड कार्य केले त्याला तुलनाच नाही. आपला इतिहास साधार व शास्त्रीय दृष्टींनी लिहिता यात्रा म्हणून त्यांनी "मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने" या नावाखाली अस्तल पत्रे, सनदा, याद्या, थैल्या, प्रसिद्ध घराण्यातील कामद वगैरे बावीस संडात प्रसिद्ध केले . हे प्रसिद्धीचे कार्य द. स. १८९८ ते १९१७ पर्यंत चालले होते या खडाना राजवाड्यांनी ज्या प्रस्तावना ओढला आहेत त्या म्हणजे उत्कृष्ट प्रवचन होत या प्रस्तावनात आलेली, विविध 'विचेचने' इतकीं मुद्देसूद, तर्कशास्त्राला धरून असलेली, नवविचारपरिप्लुत

आहेत कीं तीं श्रेष्ठ साहित्याच्या सदरात सहज पडतील. राजवाड्याची भाषा जिद्दाळ्याने भरलेली, तेजस्वी, प्रौढ व शुद्ध आहे. महागद्यधर्म, मराठी भाषा व फारसी भाषा, इतिहासशास्त्र, लोकनीति इत्यादि पाच पंचवीस विषयासंबंधी त्यानीं या प्रस्तावनाच्या द्वारा जे निबन्ध किंवा प्रबन्ध लिहिले आहेत ते अभिजात साहित्यच होय या प्रस्तावना "राजवाडे लेखसंग्रह भाग १ ह्या ऐतिहासिक प्रस्तावना" या नावाने स्वतंत्र ग्रंथरूपाने उपलब्ध आहेत. लेखसंग्रह भाग २ व ३ यात राजवाड्याचे सर्कारण लेख व निबन्ध आले असून ते चित्रशाळा प्रसनें प्रसिद्ध केले आहेत 'रामदास' व 'कादररा' या निबन्धात सूक्ष्म त्रिवेचनपद्धति, ऐतिहासिक दृष्टि व मूलग्राही विचार यांचा त्रिवेणी संगम झाला आहे. राजवाड्याच्या लेखणीचा हा गुण कीं, साध्या रूप ऐतिहासिक घटनातून व घटितानून तीं सजीव व चिरजीव असे काहीं तरी निर्माण करिते. मगट्याचा इतिहास त्याच्या हातात नुसता इतिहास न राहता ऊर्जस्वल स्फूर्तिदायी तत्त्वज्ञान प्रसतो. पुढील ल्हानशा उतान्यावरून या गोष्टीचा काहींसा प्रत्यय येईल :—

"शिवाजीच्या कारकीर्दीत रामदासस्वामीने नीतिमत्तेचा, देशाभिमानाचा, परस्पर विश्वासाचा व राजनिष्ठेचा घडा घातून दिला. तो इ स १६४६ पासून १६८ पर्यंत शिवाजीने, शिवाजीच्या मुत्सद्यानीं व शिवाजीच्या सरदारांनीं मनाभावाने गिरविला पुढे संभाजी गादीवर येऊन त्यानें करू नयेत अशीं अनन्यित कृत्ये केलीं. त्याचीं फळेहि तो लपकरच पावला. परंतु त्याच्या गैदी व तामसी वर्तमानं वडिलोपार्जित स्वराज्य अत्ररगसेवाच्या हातात ऱ्हुतेक गल्या सारखेंच झाले शिवाजीनें, रामदानाने व तत्समकार्णीन मुत्सद्यानीं व सरदारांनीं घातून दिलेला नीतिमत्तेचा, देशाभिमानाचा, परस्पर विश्वासाचा व राजनिष्ठेचा घडा पुढील पिढी नितपच गिरविते ह्याचा पराशा यावेळीं क्षात्री राजारामाने देशत्याग कला. शाहू शत्रूच्या हातात मापडला, सर्व स्वराज्य मोंगल्यानीं पादाक्रांत जले, व अत्ररगसेवाने नानाप्रकारचीं आत्मपै टागविलीं, परंतु या सकृपपरपरेनील

१. राजवाडे यांची इतर पुस्तके — टोडो व क्रीडा (भाषांतरित) राधामाधवविलास चपू, जयराम पाटयेकृत गदाजी चरित्र इत्यादि

एखाचीहि पंवा न करितां ह्या पुढील पिढींतील मुत्सद्यानीं व सरदारानीं स्वातंत्र्यार्थ लढण्याची परामाग्रा केली, व स्वातंत्र्य मिळविण्याचा पण शेवटाम नेऊन आपले पुढारपण व श्रेष्ठत्व साधें करून दाखविलें. ह्याचरून लक्षात एवढेंच घ्यावयाचें कीं, जाज्वल्य नीतिमत्ता आपला गुण सदसा विसरत नाहीं आता ह्या नीतिमत्तेच्या धड्याच्या जोडीला दुसऱ्या बाजीरावाच्या वेळची नीतिमत्ता अथवा अनीतिमत्ता घ्या अवरंगझेबाच्या वेळीं ज्या राष्ट्रातील पुढान्यानीं स्वातंत्र्यार्थ जिजापाड मेहनत घेतली, त्याच राष्ट्रातील मडळी बाजीरावाच्या वेळीं नेवळ स्तब्ध व उदासीन राहिली. रामदासी व भार्गुरामी धड्याचे हे असे वेगवेगळे परिणाम झाले^१;” या उतान्यात भाषेचा ठाडीवपणा, विचाराचा जोरदार नवेपणा, लेखकाच्या हृदयातील खळबळ व तत्त्वान्वेपी वृत्ति याचा उत्तम प्रकारें प्रत्यक्ष येतो. असले उतारे राजवाड्याच्या लेखात शेंकडो ठिकाणी आहेत वैचारिक हिऱ्याची साग लामलत्या राजवाड्याच्या सर्व साहित्यात अमल्या उतान्यानीं अगदीं गदीं उडवून दिली आहे. ज्ञानेश्वरींतील मगठी भाषेचें व्याकरण, मराठी छंद, सस्कृत भाषेचा उलगटा, हेहि निरुप भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें मौलिक असेच आहेत. मराठी भाषेच्या जाज्वल्य अभिमानानें राजवाड्यानीं आपले सर्व ग्रंथ मराठींतच रचिले त्याचें जीवन म्हणजे तो एक प्रकारचा राष्ट्रीय यज्ञच होता या ऋषीनें मराठी भाषा, मराठ्यांचा इतिहास, मगठी साहित्य, महागुपीय समाज थोडक्यात महाराष्ट्रधर्म याच्या प्रसारार्थ जें उज्वल साहित्य निर्माण वलें आहे त्याला क्वचित्च दुसरी तोड असेल.

चिंतामण विनायक वैद्य^२ (१८६१-१९३८) ललित वाङ्मय, भाषाशास्त्र,

१ ऐतिहासिक प्रस्तावना पृ १८४

२ वि. वि. वैद्याचे वाङ्मय - अखिलोन्नति लेखमाला भा १ ते ४ (१८९०-९२) प्रस्तुत कोणती सुधारणा शक्य आहे? (१८९८) संपादन-गोडसे विष्णु भट्टन माझा प्रवास (१९०७), दुर्बो रंगू-ऐतिहासिक कादंबरी (१९१४) निबंध आणि भाषणे (१९१५) भाग्यमहाभारताचा उपसंहार (१९१८), श्रीकृष्ण चरित्र (१९१९), श्रीराम चरित्र (१९२१) आमझगवद्गीता (१९२७), मस्कृत वाङ्मयाचा प्रोटोक इतिहास (१९२२), हिंदुधर्माचीं तत्त्वे (१९३१) वैद्याचे ऐतिहासिक निबंध (१९३१) सर्गीस मयोगिता नाटक (१९३४)

समाजशास्त्र, धर्मशास्त्र, इतिहास इत्यादि भिन्नभिन्न विषयावर चैत्रांनी आपली लेखणी यशस्वीपणाने चालविली असली, तरी 'भागताचार्य' अशी जी लोकानी त्यांना पदवी बघाल तेही तीत त्यांच्या कार्याचे सार सामावले आहे. सहानुभूति-पूर्ण रसिकतेने विचार करण्याचा त्यांचा मनोधर्म सुरुवातीच्या त्यांच्या अवलोकित-लेखनांतून देखील स्पष्ट दिसतो. सामाजिक सुधारणाकडे ते रसिकतेने व ऐतिहासिक दृष्टीने बरे वक्त होते ते या लेखनालेवरून दिसते. लक्षांच्या चालीचा सन्नमणेतिसाहस्य, चालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम, चालविवाह कसे शास्त्रसमत नाहीत, इत्यादि गोष्टींचा ऊहापोह त्यांनी इ. स. १८९०-९२ साली जो केला त्याने त्यांच्या साहित्यसेवेची दिशा ठरल्यासारखे झाले. समाजसेवेतून, लोक-शिक्षणातून त्यांनी आपल्या साहित्याची स्फूर्ति मिळविली. भाषा, इतिहास, धर्म, लोकाचार, वाङ्मय यांचा अभ्यास मूलग्राही पद्धतीने त्यांनी सुरू करून आपले विचार निबंध प्रबंधांच्या रूपाने लोकाममोर माझ्यास्य सुरुवात केली. कादंबरी आणि नाटक असे दोन वाङ्मयप्रकार जरी त्यांनी ज्याच यशस्वीपणाने हाताळले असले, तथापि निबंधकार प्रबंधकार याच नात्याने त्यांची कामगिरी विशेष उल्लेखनीय अशी झाली आहे. महाभारताचा उपसंहार, निबंध आणि भाषणे, चैत्राचे ऐतिहासिक निबंध आणि अवलोकितलेखनाला-इत्यादि ग्रंथांत दिग्गारे भारताचार्य वैद्य हेच पराठी साहित्याच्या दृष्टीने अभ्यसनीय होत लोकशिक्षणाच्या, देशाहिताच्या दृष्टीने त्यांनी आपले सारे वाङ्मय मजविलेले उघडच दिसते. त्यांच्या निबंधांची शैली प्रौढ, प्रसादपूर्ण, ओषधवती अशी आहे. त्यांच्या लेखनात अलंकार आले आहेत ते वेताचेच आले आहेत व जे आले आहेत ते शब्दालंकारापेक्षा अर्थालंकारच अधिक आहेत. जुने वाङ्मय व नवे वाङ्मय यांच्या सवर्षी त्यांनी जे उद्गार काढले आहेत, ते त्यांच्या वाङ्मयाला उत्तम प्रकारे लागू पडतात. ते म्हणतात, "जुन्या महाराष्ट्र वाङ्मयरूपी मदिगानी अधिष्ठात्री देवता जर भगवद्भक्ति होती, तर महाराष्ट्रातील या नवीन वाङ्मयाची अधिष्ठात्री देवता स्वदेशप्रीति ही आहे.

१ वैद्य यांचे निबंध व भाषणे आ. १ वी १९१५, पृ २६-२७

पूर्वीच्या अनेक साधुकवींनी अद्वैत-तत्त्वाच्या उच्च पायरीवर वसून भगवद्भजनात जात जात प्रासादिक प्रेम्हा काढिले, ते जसे अत्यंत रमणीय झाले आहेत, त्याप्रमाणे भावी मराठी ग्रंथकार स्वराज्याच्या उच्च पायरीवर वसून स्वदेशभक्तीने जेव्हा तल्लीन होतील तेव्हा तेव्हा स्वार्थत्याग, वसुधैव कुटुम्बकम् इत्यादि श्रेष्ठ मनोविकारांच्या अनेक स्फूर्तींनी ओथंबलेले त्याचे लेख स्पृहणीय व जगद्व्यापक होतील हे निर्विवाद आहे.” त्याच्या सहजमुदर भाषाशैलीच्या पुढील नमुन्यावरून त्याच्या साहित्याची कल्पना होऊ शकते. “ज्या भाषेला ज्ञानेश्वरांनी आपल्या अलौकिक कृतीने उदयास आणले, ज्या भाषेला एकनाथाने आपल्या अमोघ भक्तीच्या ओगाने आळविले, ज्या भाषेला तुकारामाच्या सरळ सुंदर शब्दांनी पाटाव नेमविला, ज्या भाषेला रामदासांच्या निसर्गप्रतिभेच्या वाणीने प्रेमभरित करून सोडिले, ज्या भाषेला मोरोपनांनी जोरदार व तेजस्वी उक्तीने मुकुट घातला, ज्या भाषेला विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निरघमालेने गळ्यात हार घातला, आणि ज्या भाषेला विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या हस्ते भाषांच्या सिंहासनावर आज बसविले, त्या भाषेचा भावी उत्कर्ष निश्चिन् आहे यात शक्य काय ?”

वामुदेव वामनदासो खरे (१८५८-१९२४) वामुदेवशास्त्री खरे हे जसे कवि व नाटककार नात्यांनी प्रसिद्ध आहेत, तसेच ते अखिल दर्जाचे इतिहास सशोधक व निबंधकार म्हणूनही सर्वभूत आहेत. इतिहाससशोधनावरून काढायच्या निदानाच्या तारतीत त्यांची प्रतिभा राजराज्याच्या प्रतिभेसारखी तहलत नसली, परी त्यांनी बाधलेली अनुमाने आजपर्यंत ठिकून आहेत. यावरून त्यांच्या विवेकक शक्तीची खात्री पटते ऐतिहासिक लेखसंग्रहाचे त्यांनी व त्यांचे चिरजीव यशवंत वामुदेव यांनी मिळून पंधरा भाग इ. स. १८९८ ते १९४५ पर्यंत प्रसिद्ध केले. या भागाना वामुदेवशास्त्र्यांना ज्या प्रस्तावना जोडल्या आहेत, त्यावरून निबंधकार या नात्याने त्यांची योग्यता वेचवी मानी होती त समजत या लेखसंग्रहाखेराच इच्छाकरजी सस्थानचा इतिहास, मिरज प्रकरण, हैदरअहदीसगील निमरी स्वारी, अधिहार याग, व हरिवंशाची चर

हीं त्याची ऐतिहासिक पुस्तकेहि विद्मन्मान्य झाली आहेत. त्याच्या लेखन पद्धतिनिपरी न चिं. जेळकर म्हणतात, 'ऐतिहासिक चित्रित्सक बुद्धीला-रुचकर, सहज पचगारें व कायमची पुष्टि देणारें त्याच खरेशाखी याच्या ग्रंथात जसे मिळते तसे इतरत्र क्वचित्च मिळेल मोठ्या पायावर लहान इमारत ते रचीत ह्यामुळे त्याची अनुमाने सहसा अत्राधित राहात व आपल्या ऐतिहासिक माहितीचा ते कधीहि मीनावाजार करून माडीन नसल्यामुळे त्याच्या निबंध-प्रतिबंधातीत प्रमेयें आपल्या ध्याकाक्यातील आहेत असेच सर्वास वाटे त्याच्या लिहिण्यात सुचरूपणा, सुप्रस्थितपणा व उपयुक्तता दिसून येते.'

रामचंद्र विनायक टिपेकर ऊर्फ धनुर्धारी (१८६२ ते १९०७) ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ या इंग्रजी लेखकाच्या दि. व्हिक्टोर-ऑफ वेकफिल्ड या कादंबरीच्या सुप्रसिद्ध चाईनर भटजी या रूपांतराबद्दल धनुर्धारी जमे सकारण प्रसिद्ध आहेत, तसेच ते त्याच्या अनेक निबंधावरील निबंधाबद्दलहि प्रसिद्ध आहेत. इतिहास, अर्थशास्त्र, व्यापार, याज्ञिक, धर्म, नीति इत्यादि विषयांवर सुशोधतेने व सुदृग्दृष्टीने ते लिहू शकत. त्याची भाषा साधी, सुसुटीत, घरगुती व प्रसादपूर्ण असे त्याच्या लिखाणात स्थानुभवाचे उद्गार व स्वदेशभूद्दल त्यांना घाटत असलेली तळमळ सर्वत्र दिसते. त्याच्या लेखनशैलीत अवतरणें, सुभाषितें, म्हणी, उपमा, दृष्टांत यांचा योग्य तऱ्हेने उपयोग केला जाई.

याशिवाय ज्याच्या निबंधकार म्हणून उल्लेख करायला हवा अशात कॅरलकोव्हिळ्फते वृष्णाजी नारायण आठल्ये, वामन पंडित मारोपताच्या काव्याचे चित्रित्सक अभ्यासी वामन टाजी ओक. बालशोधकर्ते विनायक कांडिदेव ओक, भाषाशास्त्रज्ञ पाहुरण वामन गुणे, काशिनाथ त्रिभक्त तलग, 'राष्ट्रमत' व 'राजकारण' कार सीनाराम केशव दामले, विविधज्ञानविस्तार मासिकातील मुख्यी टीकाकार गळकृष्ण नारायण देव, काव्य आणि काव्योदयकार वामुदेव बळवंत पटवर्धन, भारतीय साम्राज्य पुस्तक १ ते ११ कर्ते नागयण भवानराव पावगी,

गजागम रामकृष्ण भागवत, ललितकलामीमासाकार गोविंद चिमणाजी भाटे, उपनिषद्-भाष्यकार चिंतामग गगाधर भानू, सुप्रसिद्ध टीकाकार बाळकृष्ण अनंत मिडे इत्यादींची गगना प्रामुख्याने कगवी लागेल.

शिवराम महादेव परांजपे* (१८६४-१९२९) आतापर्यंत उद्देष्ट फेलेल्या निरघकारापेक्षा शिवरामपत परांजपे यांनी निवघाला काहीं निराळेंच रमणीय रूप दिलें. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निवघात चटकदारपणा, टिळकाच्या निवघात भावेश, आगरकराच्या निवघात उपरोध आणि जिव्हाळा हीं भरपूर होती. सहेतुकपणा हा विशेष या काळातील सर्वच निवघफारात आढळतो. लोकशिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून, स्वदेशमत्तीने प्रेरित होऊन आपले निवघ मुनोष शैर्गीत ते लिहीत. लोकशिक्षण, स्वदेशमक्ति, सहेतुफता हीं शिवराम पंताच्याहि लेखनात असत. पण यांच्याच जोडीण कलाविलाम, कल्पनाविनास हीं नव्याने त्यांनीं निरघात आणित्ती. काय लिहावयाचें यांच्याच इतके कसे लिहावयाचें याला तं महत्त्व देत. सामाजिक व राजकीय परिस्थितींनून इतर लेखकाप्रमाणेंच त्यांच्याहि लेखनाचा जन्म झालेला आहे. इतर काहीं लेखका प्रमाणें त्यांच्याहि लेखनात स्वदेशप्रीति ओतप्रोत भरलेली आहे. परकीय सत्तेने व त्या सत्तेच्या पाशवी लीलानीं जसा टिळफाना त्वेप येई, तसाच तो परांजप्याना देखील येई. सरळ लिहिलेले कायद्याच्या कचाट्यात सापडतें असें लो० टिळकाच्या उदाहरणावरून पाहताच त्यांनीं काळपत्रांनींल आपले लेखन वक्रोक्तिपूर्ण उपरोधपूर्ण रूपकात्मक असे ठेविलें. या कामीं त्यांना त्यांनीं कॉलेजात

१. शि म परांजपे यांचे वाक्य — काळपत्रांनींल निवघक निवघ, भाग १ ते १०, इ म. १९०० ते १९०८, साहित्य संग्रह भाग १ ते २. १९२२-२५, स्वराज्यांनींल निवघक निवघ १९२२, सुर्यांच्या गैरमोयी १९२०; नाटकें पहिला पांडव १९११; मानाजीराव १८९८, भीमराव १९०७, संगीत कादबरी १८९७, रामदेवराव १९०६, मोराबाई, कादबशा-गोविंदाची गोष्ट १९१८; विघ्याचल १९२४ मराठ्यांच्या लढ-यांचा इतिहास १९२८, रामायणाविषयी कांही विचार, अदल्याजार (फा०य) १९२४, कालिदासानें न लिहिलेले नाटक १९२५, केशवमिभाविरचित् तर्कभाषा १९०४, कौणाक्षिभास्करविरचिन अर्थसंग्रह

अभ्यासिलेल्या स्त्रिकण्या घोंचक रोजक शैलीचा उपयोग झाला इ. स. १८९८ मध्ये त्यांनी काळ पत्र सुरू केले. हे दर शुक्रवारी प्रसिद्ध होत असे. या पत्रातील लेखावर त्या काळाच्या तरुणांच्या नुमत्या उड्या पडत असत पुरागातल्या, इतिहासातल्या, साहित्यातल्या गोष्टी काळपत्रात येत. पण त्या अशा वेपातगत येत की, त्यांच्याकडे पाहून कायथाला काही करता आले नाही, तरी वाचकाना त्यातील स्वदेशभक्तीचा आशय बरोबर कळे हरिदासाची कथा जशी मूठपदार वारवार येते, गणई जसा समेवर वारवार येतो, तद्वत शिवरामपंत तत्कालीन हीन दीन अशा देशस्थितीवर येत आणि वाचकांच्या वीरवृत्तीला आड पड्याने आवाहन करीत. सतत दहा वर्षे त्यांनी अमलें वक्रोक्तिपूर्ण व प्रत्पर लेखन केल्यावर, सरकारची त्यांच्यावर अवकृपा होऊन त्यांना राजद्रोहाच्या गुन्ह्यावरह तुरुगवासाची शिक्षा झाली व त्यांच्या काळातील निवडक निबंधांच्या दहाहि भागाना जप्त करण्यात आले. रणराज्याच्या सध्याच्या काळात शिवरामपंतांचे हे वाङ्मय लोकाना आता उपलब्ध झाले आहे. पण ज्यावेळी तं सरकारजमा झाले त्यावेळी व त्यानंतर खुद्द लेखकाला किती वेदना त्यावाचतीत होत असतील याची कल्पना 'भासाची भवितव्यता' या त्यांच्या ग्रन्थाचशा अन्वोक्तिमूलक निबंधावरून होऊ शकते. साहित्यसंग्रहात हा लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यातील पुढील ल्हानशा उतान्यावरून शिवरामपंतांच्या भावना व त्याची लेखनशैली याचे स्वरूप वाचकाना सहज कळेल —

“पण भासा, तुझे ग्रंथ का जाळले गेले? तुझ्या शत्रूंनी तुझी काव्ये जाळली किंवा एखाद्या राजाच्या तुझ्यावर प्रकोप झाला? ..आपले ग्रंथ छत्तप्राय होण्याचा हा पुत्रसोकरुत दुर्धर प्रसंग तुझ्यावरच आलेला आहे, असें नाही. पुष्कळांनी ही दुर्दैव सहन केली आहेत.. अमराना मृत्यु याचा त्याप्रमाणें तुझ्या काव्याची आज दशा झाली आहे! पण, हे भासाच्या आत्म्या, तू असा निराश होऊ नको परमेश्वर या जगात जोपर्यंत ह्यात आहे, तापर्यंत दुष्ट लोकांनी किनीहि अपकार केले तरी फोगाल्याहि निराश होण्याचें कारण नाही. ज्याने बुडगारी श्रुति मत्स्यरूपाने तारली, ज्याने ज्वालामध्ये प्रविष्ट झालेली सीतादेवी प्रत्यक्ष अग्नी-

आहे हातून धीगमचद्राच्या हातीं आणून दिली, आणि ज्यानें तुझागमाच्या अमंगलाचा गाथा धीरांगुरगाच्या रूपानें इद्रायणीच्या दोंडातून कोरडीच्या कोरडी वर काढून आणली, तोच परमेश्वर तुझ्याडि कविनेच्या पाठीमागे उभा आहे ! तो पहा !” या लक्ष्मणा उतान्यात दिसणारी नाट्यात्मकता, शिवगणपतांच्या सर्व साहित्यात घोड्या फार प्रमाणात आढळते. ‘शिराजीची पत्रगत्र’ या लेखानाही ती आहे. नाट्यात्मकता, प्रतिभेची भंगरी, उपरोध, वक्रोक्ति यांनी हा लेख परिपूर्ण आहे. तान्यांना उद्देशून शिराजीने केलेले माण्य यात आहे. तारे भूमने कोणी देशभक्त अमून त्यांनी आपली पैटक गुनपणे मरविली आहे, अशी कल्पना यांत केली आहे. “ हे तान्यानो, तुमच्यावर कोमता जुळी गत्रा राज्य करीत आहे ! सागा, सागा .. मी तुमच्यामागल्याच तुमच्या एका जुळी गत्राच्या जुळमाने गजलेद्य प्राणी आहे . मीडि रतंत्रतादेवीचा एक उपासक आहे . हे पुण्यवान् पुण्यानो. चानू द्या; तुमचे स्वतंत्रतेबद्दलचे गुत कट अव्याहत चानू द्या.” अमन्या शिरगमपनाच्या काळालाहि लागू पडणाऱ्या वाक्यांनी हा लेख भगलेद्य आहे. शिवरामपंताच्या कलाविद्यासाच्या मागील हेतु लक्षात न घेतल्यास त्याच्या उज्वल साहित्याचे नीट मोजमाप होणार नाही. त्याच्या साहित्यातील मुख्य रस आहे स्वदेशभक्ति. या मुख्य रसाच्या सिद्धयर्थ त्यांनी रूपकें, व्याबोक्ति, व विविध अलंकार यांचे उपयोग केले आहे. त्यांनी लिहिलेल्या गोविंदाची गोष्ट व विध्याचल या कादंबऱ्यात व पहिला पाठव, मानाजीरायार्दि नाटकातहि रसिकतेबरोबरच स्वदेशभक्ति, या नाही त्या रूपाने, व्यक्त होते. एकेका विषयाशी तद्रूप होऊन, महानुभूतिपूर्वक ते जेव्हा लिहू लागत, तेव्हा त्यांना आपल्या देशाचाच आठवण त्या त्या विषयात होईल. भक्ताना देवमय जग दिसते, तथा देशमय त्यांना सर्व गोष्टी दिसत.

नरसिंह चिंतामण केळकर (१८७२ ते १९४७) विशिष्ट दावाखार्ची

१ केळकरांचे वाक्यन केळकरकृत लेखनसंग्रह १९२५, मध्यगुच्छ १९२६; भारतीय तत्त्वज्ञान १९३४, राज्यशास्त्र-मीमांसा १९३५, तरुण हिंदु नागरिक १९३४, संस्थानी राजकारण १९२९; विलासनाची वातमीपत्रे १९२२, तिरंगी नभमनवाद् १९३७.

कोळशाचेदि रूपांतर दिव्यात व्हावें, त्याप्रमाणें राळशास्त्री जामेकर, लोकहितदादी, विष्णुत्रुणा ब्रह्मचारा, ज्योतिषा फुले, विष्णुशास्त्री पंडित, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, टिळक, चिंतामणराव वैद्य इत्यादि लेखकांच्या हातापायांन गलेला निग्रह हा सावा व काव्याच्या तुलनेनें रुक्ष असा बाळग्यप्रकार केळकरांच्या हातीं येताच त्याला अपूर्व अशी अश्रुता प्राप्त झाली गिरज येथील हायस्कूलमध्ये केळकर शिस्त होते तेव्हापासून त्याचा निग्रहावर जो लोभ एकदा बडला तो कायमचा निग्रहाला ज्या उचित शब्दाची योजना आपश्यक असते, ती ते तेव्हापासून करित होते, असे त्याच्या एका वर्गबंधूच्या म्हणण्यावरून दिसत केळकरांनी तोतयाचे रड, कृष्णार्जुनयुद्ध, चंद्रगुप्त इत्यादि नाट्यदृष्ट्या मरस नाटक, नवलपूरचा मस्थानिकासारख्या कादंबऱ्या, पेशभूषेसारख्या सुंदर कविता लिहिल्या असल्या तरा, त्यांचें असाधारण व अपूर्व असे कर्तृत्व निग्रह किंवा प्रग्रह या बाळग्यप्रकारातच पाहण्यास सापडत मराठी साहित्यात निग्रहाचे ते केवळ बापूसादा आहेत. इ स १८९६ साली लो. टिळकाना त्याच्या कामात मदत करण्याकरिता म्हणून ते साताऱ्याहून पुण्यास आले तेव्हा, सार्वजनिक कार्ये आता आपल्या हातून हाईल, यापेक्षाहि आपणाला आता पुष्कळ लिहिता येईल, हीच जाणीव त्याच्या ठिमाशी विरोध हातीं असे त्याच्या चरित्रावरून म्हणता येईल लखनार इतकें मनापासून प्रेम करणारा मराठी लेखक क्वचित्च दुसरा असेल पुण्याला आल्यानंतराच प्रथम मराठा व नंतर फसरी पत्रात त्याच्या

(मराठी पानावरून च्याटू)

केळकरांचे लेख १, १९२५ मरसिंह विवेचने पुनरुज्जीवन १९२७ हास्यविनोद मीमांसा १९३७ आधुनिक मराठी वाङ्मयविवेचन १९२१ वा०जापहाट १९२७ पद्यगुच्छ १९२६ कृष्णार्जुन युद्ध नाटक १९२५ स वरविहवन १९२९, अमाल्यमाधव १९२५, चंद्रगुप्त १९२३ तोतयाचे रड १९२३ म भानुदाम १९२९ मरोत्तिनी १९०१, नवदेवाची जोडगाळी १८९८, बलिदान १९३७, नवलपूरचा मस्थानिक १९२४ भोजने चार प्रहर १९३२, इतिहासविद् १९२६, आयर्लंडने राष्ट्रवीर भाग १-२ १९३०, आयर्लंडचा इतिहास १९०९, फ्रेंच राजकारण १९३७, मराठा व प्रग्रह १९२८ टिळक चरित्र १९३३ मंगोष्ठा सुधारणा, मृत्यु व मर्यादा १९४५

लेखनाला मुक्तता शाली जे काही लिहायचाचें त आधीं माहिती मिळवून साधार अग जमे ते लिहित, त्याचप्रमाणें याचमान तं आनटानें याचाचें, मनात घाळ्याचें अशा हेतूनें कलापूर्णतेनें लिहित लिहितां लिहितां त्याचा हात असा काही बनला की, राजा मिहामप्रमाणें त ज्या कागत्याहि विषयाला हात लावत, त्याचें सोन्यात रूपांतर व्हायला लागलें फक्त इतकाच की, मिहाम राज्याच्या मुद्रणानें त्याला स्वतःला किंवा इतरांना समाधान लाभत नसे परंतु वेळकराच्या साहित्य मुद्रणानें इतरांना व त्यांनाहि सतोष दिला त्याच लिहिणें साधार, मुद्देसूर, गमतोल, महानुभूतिपूर्ण, औचित्यपूर्ण, मार्मिक जस असें, तसेच तें टगटार रंगारहि अस काहीहि लिहायचाचें झालें तरी तें सजवून, खुलवून फुलवून लिहीत प्रमगविदर्शी त्याचें लिहिणें उपरोधपूर्ण, मर्मभेदक असेंहि हाई. इमत्राच्या साम्राज्यप्रतिष्ठेला, राज्यप्रतिष्ठेला त्यांनीं शळीच्या शपटीचा दृष्टान देऊन असाच मर्मभेद एका लग्नात कला आहे शेळीची शपटी माशाहि वारू शकत नाही व लज्जेचेंहि रक्षण करू शकत नाही सरकारची प्रतिष्ठाहि अशाच स्वरूपाची आहे, अस मुचवून त्यांनीं जा टाकता दिला आहे त्याला तोड नाही फळकराचें नमरींतील लिहिण हें उघड उघड मतप्रतिपादनाथ होत “मराठे व इमत्र” यासारखा ग्रंथहि विशिष्ट हेतूनें त्यांनीं लिहिला आहे त्याच्या नाट्यवाङ्मयाचा हेतु मात्र कलाविलासजन्य आनटाचा उपभोग घणें असा असल्याच त्यांनीं स्वतः सांगितलें आहे अर्थात् त्यात साहित्यगुण विशेष असणारच परंतु मतप्रतिपादनार्थ लिहिलेल्या त्याच्या लेखाना अर्भजात वाङ्मयाच स्वरूप नकळत प्राप्त हाई याचें कारण लिहिताना ते स्वतः रगून जात साभा मद्रकूर सागावयाचा असला तरी त्याला समपकू घरगुती दृष्टात, विनतोड कोटिक्रम व सहज सुंदर भाषा यांनीं ते सजवीत एखाद्या पागळानें उन्न उडत गावें व क्वचित् गात गातहि उचवें, त्याप्रमाणें वेळकर हेतुप्रचाराथ लिहायला ब्रमले तरा कलात्मक वाङ्मय निर्माण करात, आणि कल्पी उपासना म्हणून त्यांनीं हार्ती लेखणी घतली तरा तिच्यातून सुंदर तत्वाना जम मिळ या शिक्षाथ लक्षकाथ व्याक्तमत्व प्रगट झाल्यानें निवडाला जी अवीट

गोडी येते, तसली गोडी केळकरांच्या अनेक निबंधातून आली आहे. धीरोदात्त, प्रसन्न, सौम्य, शांत, खेळकर, सहानुभूतिमय, विवेकी अशा व्यक्तीचे दर्शन त्याचे लेख वाचताना आपणाला सदैव होते. विनोदाच्या ज्या सुद्धम, तरल छटा त्याच्या वाङ्मयात सर्वत्र पसरलेल्या असतात, त्यानें तर आपण रसिक व प्रेमळ माणसाच्या सहवामात गप्पागोष्टी करित आहोत, याचा प्रत्यय वाचकाना येतो. निबंध प्रबंधांच्या सदरात पडेल असे तात्यासाहेब केळकरांनी खूप लिहिले आहे. “समग्र केळकर वाङ्मय”च्या नाग सडापैकीं केसरीपड, राजकारणपड, असहकारितापड, वार्ताहरपड, इतिहासपड, साहित्यखंड, सभृतिपड व तत्त्वज्ञानपड यात आलेला ऋतेक मजकूर निबंध किंवा प्रबंधांच्या स्वरूपाचा आहे. केळकरांच्या निबंधलेखनशैलीची सर्व सुंदर वैशिष्ट्ये यात पाहावयास सापडतात. त्याच्या हातात इतिहासहि साहित्य बनतो, याचे कारण त्याच्याकडेहि ते तत्त्वज्ञानाच्या व रसिकतेच्या दृष्टीने पाहतात व त्याला सुंदर शैलीनें अलंकृत करतात. मराठे व इंग्रज या प्रबंधांच्या उन्सहाराच्या एका भागात ते म्हणतात, “सदोप पारतन्व्य व सदोप स्वातन्त्र्य यात पसत नापसत करण्यामारखे काहींच नाही असे कोण म्हणेल ? मराठेशाही सदोप होती तरी तिच्या वेळीं मराठ्यांना जे तेज होते ते तेज त्यांना आज नाही यात शंका कसली ? तेज म्हणजे अर्थात्च अनेक अनुकूल गांधींचा एकत्र मिळून होणारा तो एक परिणाम असतो. मराठेशाहीत काय नव्हते याचा उल्लेख आम्ही जागोजाग केलाच आहे. पण काही गोष्टी आजच्यापेक्षा मराठेशाहीच्या काळी महाराष्ट्रात अधिक होत्या उदाहरणार्थ आजच्यापेक्षा तेव्हा महाराष्ट्रात साधनता, स्वतंत्रता, पौरुष व पराक्रम टांगप्रिण्याची संधि, राज्यकारमाराचा अनुमन, नशीब काढण्यास साधनें व खुली जागा, राष्ट्रीय वीरिती, हीं सर्वच अधिक होती तेव्हाच्या स्वातंत्र्याम एक प्रकारची अस्वस्थता चिकटलेली होती हे मरे, तथापि अस्वस्थता ही देगील काही प्रमाणान मनुष्यास तेजस्वी राखण्यास उपयोगी पडते ज्याचा जन्म माजवगच्या थडगाव मावलीत जातो त्याला छत्रीशिष्याय बाहेर पडताच येत नाही. आत्मसामर्थ्य व आत्मविश्वास हे वेदसहितेप्रमाणे नित्यपाठानेच जायत राहू शकतात. जेजाल

दुसऱ्यावर विसत्रावयास शिकविण्यास येतें, त्याचे पाय कालतरानें छुले होतात १” अष्टौप्रहर वर्तमानपत्राच्या व्यंगसायात गुतलेल्या वेळकराचे पुढीं उद्गार किती मजेशीर आहेत पाहा — “समुद्र हा प्रवाशाना लहरी पापासारखा वागवतो तो शात असला म्हणजे मुलाना माडीवर घाटेल त्या रीतीनें खेळू देतो, पण तोच रागावला म्हणजे लाटाचे तडान्ये देऊन त्याचे हालहाल करतो मला या प्रवासात सर्वांत अधिक आवडणारा गोष्ट ही कीं, वाचावयास वर्तमानपत्रें नाहींत ! वाटते बरी पीडा टळली ! यामुळें चित्ताला व्यग्रता मुळींच नाहीं मन समुद्राला व समुद्र मनाला काय गोष्टी सांगेल तेवढ्याच.” २ घरगुती उपमा देऊन वेळकर किती बहार करीत ती बघा. — “डोंगराच्या माथ्यावर उर्फ पडलेलें असे मीं आजच प्रथम पाहिलें या बर्फानर समोरून ऊन पडू लागलें, तेव्हा शोभा दिसू लागली ती सांगतां येत नाहीं उपमाच घ्यावयाची तर ती अशी देता येईल कीं, जसें काहीं वागीभाताच्या दिगावर तिसलेल खोपें पसरलेलें आहे ! मात्र उपमेवरून मला वागीभात खाण्याची इच्छा झाली आहे असे समजावयाचें नाहीं ३”

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर (१८७२-१९४१) महाराष्ट्रीय सतस्वीचे थोर अभ्यासक, मपाडक, टीकाकार आणि भगवद्भक्त म्हणून प्रसिद्ध असलेले पांगारकर हे प्रबंधकार निबंधकार या नात्यानेंही मोठ्या योग्यतेचे आहेत निबंध आणि प्रबंध अशा दोन्ही वाङ्मय प्रकारात ते सागरूपाच लीलेनें विहार करू शकतात प्रबंधात आवश्यक असलेला मनाचा समतोलपणा, प्रौढी, गाम्भीर्य हीं त्यांच्याजवळ बरीं आहेत, तशींच मनाचा मोफळेपणा, प्रेमळपणा, सहानुभूति हीं निश्चाला आवश्यक असलेलीं अगोरेही त्यांच्याजवळ आहेत शानेश्वर, एफनाय, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, मोरोपंत इत्यादि त्यांचे प्रबंध मांडणी, निवेचन, विचार या दृष्टींनीं सरस आहेत. ग्रंथकाराचें हृदय त्यांच्यानीं एकरूप झाल्या

१ समग्र वेळकर वाङ्मय खंड ७, पृ ३५१

२ समग्र वेळकर वाङ्मय, वार्ताहर खंड, पृ ३

३ समग्र वेळकर वाङ्मय वार्ताहर, खंड ५ १५

वाचून कळत नाही. पागारफराजपळ सहानुभूति इतकी अथाग होती कीं ते कोणत्याहि ग्रयफाराशीं तद्रूप होऊन त्याच्या अतरगाचें दर्शन घेऊ शकत. महाराष्ट्रीय सतकवि लोमप्रिय करण्याचें प्रेरचसें भेय त्यांना देता येईल. मराठी साहित्याची उभारणी सताच्या घाड्यांरूपीं पागावर वेलीं पाहिजे, हें त्याचें आवडतें मत होतें. "मराठी भाषा मंदिर हें शातिरसाचें घर आहे, भक्तिज्ञान-वैराग्याचा हा आधार आहे. मराठी भाषा ही ब्रह्मविद्येची कसोटी आहे," असे ते म्हणत. मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाचे तीन रजड त्पानीं लिहिले त्यातहि हीच त्याची दृष्टि आढळते. त्याच्या लिहिण्यात पाळाळिक्रपाचा जसा दोष होता, तसा प्रेमळपणाचा मोठा गुणहि होता. या त्याच्या प्रेमळपणामुळें त्याच्या लेखनाला विल्क्षण प्रसन्नता व गोडी प्राप्त होई. राजकीय किंवा सामाजिक विषयावर ते सहसा लिहीत नसत. परंतु त्याच्या पारमार्थिक लिखाणालाहि अशी राजकीय धार येई कीं, ते तत्कालीन राज्यकर्त्यांना झोवत. "मुमुक्षूचे उद्धार" नावाचीं त्याचीं पुस्तके इ. स. १९०८ मध्ये जप्त झालीं त्याचें हेंच कारण होय. त्याच्या मुमुक्षु पत्रातील निवडक निवड तीन भागांत पुढें इ. स. १९२३ ते १९२९ च्या दरम्यान प्रसिद्ध झाले. या त्याच्या निवडघात अनेक ठिकाणीं आधुनिक लघुनिवडघात आढळणारें लेखकाचें व्यक्तिमत्त्व सुदरपणें दिसतें "एक गावढळ तत्त्वज्ञ" या त्याच्या लघुनिवडघात निवडघात हा आत्मभाव आढळतो. लघुनिवडघाला आवश्यक असणारे खेळकरपणा स्वैरपणा हेहि गुणविशेष यात आहेत. चरित्रचंद्र हें त्याचें आत्मचरित्रहि वाचनीय आहे

अच्युत बळवंत कोल्हटकर (१८७९-१९३१) शिवरामपंत पराजपे व नरसिंह चिंतामग वेळकर यांच्या खालोखाल किंवा बरोपरीने निरध या वाङ्मय प्रकाराला कोणी सन्नविलें फुलविलें असेल तर हें अच्युतराम कोल्हटकरानीं. ते एक अजून शैलीकार होऊन गेले शब्दार्थी, शब्दसमूहाशीं, वाक्याशीं ते एकदा खेळ लागले कीं काहीं अलौकिक अद्भुत रंग त्यांच्या साहित्याला येई. मुद्दा थोडा पण पिंजग पार, मजकूर साधा पण टाईप मोठा-असा प्रकार त्याच लेखनात अनेक वेळा होई. तरी पण या पिंजगांत, या पाळाळांत कलात्मकत्त्व

सहृदयता असल्याने त्यातहि वाचक रगून जात मराठी निवघाला खेळकरपणाचें सोडकरपणाचें नवें लेणें त्यानीं लेवविलें व साध्याहि त्रिययातून मोठा आशय कसा निघू शकतो तें दाखविलें. चटकदारपणा, क्वचित् चवचालपणा, चमत्कृति यांनीं त्याचे लेख भरलेले अमत्त. साहजिकच त्यांना मोठा व बहुविध वाचकवर्ग मिळाला. चहा चिवडा चिरूट या सदराखालील त्याचे “चाबुकेश्वरा” तील लेख काय किंता ‘सदेश’ पत्रातील माझे रामायणकर्ते तुळजापुरकराची “वत्सलावहिर्नीचीं पत्रें” काय, यात चटकदारपणा ओतप्रोत भरलेला आढळतो. शिवरामपताप्रमाणेंच त्याच्या लेखनाचें अधिष्ठान स्वदेशभक्ति हेंच होतें त्यानीं कोगताहि गभीर विषय घेतल्या तरी तो जसा लोकभोग्य बने, त्याप्रमाणें त्यानीं कितीहि क्षुद्र विषय घेतला तरी त्याचें पर्यंतसान स्वदेशप्रेमात, होई त्याच्या काहीं लेखात सम्यपणाच्या मर्यादा उल्लिखिल्या जात. पण त्या लेखनाच्या मर्यादा केळकराच्या निवघात जो सूक्ष्म पिनोद होता किंवा आहे, त्याचेंच सदस्तग हसण्यात असे रूपांतर अच्युतरावाच्या निवघात झालें आहे; ‘माघनाश्रमात शिवाजी’ या त्याच्या लेखात शिवरामपताची कल्पकता व मव्यता हीं दोन्ही आहेत. ‘मराठी काव्याची पहाट’ या लेखात रसिकता, व्यासंग व त्रिवेचक शक्ति हीं चांगल्या प्रकारें दिसतात. अनंत हरि गट्टे यांनीं संग्रहित केलेल्या ‘अच्युत राव कोल्हटकर’ स्मारक प्रयांच्या तीन भागात अच्युतरावाचे बहुतेक सर्व चांगले लेख आले आहेत.

क्रांतिकालांतील कविता

(१८७५-१९२०)

या काळांत जें काव्य तयार झालें त्याचा चेहरा मोहरा पूर्वाच्या काव्याहून धराचसा भिन्न असा होता. नवनीतकार आणि काव्यसम्राट्कार यांनी प्राचीन कवितेचा चागलाच परिचय लोकांना करून दिला होता या बळगावर बापूमाहेच फुलूदादकर^१, शिवराम रामकृष्ण नित्सुरे^२ पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी^३, गोविंद बाभुदेव कानिटकर^४, बाभुदेव वामनशास्त्री^५ एने, त्रिदल भगवंत लेंभे^६ इत्यादि कवींनी आपल्या कवितेपैकी धराचसा भाग सजविला. धासे असलें तरी दुसऱ्या कित्येक कवींचें यानें समाधान न होता, त्यांनी आपली कविता इंग्रजी काव्याच्या बळगावर नेण्याचें ठरविलें. या कामी त्यांना इंग्रजी काव्याचें भाषांतर करणाऱ्या कवींकडून एकप्रकारें प्रेरणा मिळाली असें म्हणावयास हरकत नाही. इ. स. १८६०-६१ साली महादेव गोविंद कोल्हटकर यांनी "प्राकृत कवितेचें पुस्तक" या नावाने तीन भाग प्रसिद्ध करून त्यात इंग्रजी पुस्तक मालिकेतील कवितेचें भाषांतर दिलें. बजाबा रामचंद्र प्रधान यांनी वॉल्टर स्कॉटच्या लेडी ऑफ दि लेक या काव्याचें रूपांतर दैवसेनी या नावाने १८६७ साली प्रसिद्ध केलें. डॉ. कीर्तिकर यांनी इ. स. १८८४ मध्ये टेनिसनच्या प्रिन्सेस या काव्याचे "इंदिरा" नामक रूपांतर केलें. इ. स. १८८५ मध्ये विष्णु मोरेश्वर महात्रनि

१ रागावर्णना आर्यावृत्तांत २ अक्षरवृत्तांत व आर्यावृत्त कविता ३ आर्या व अक्षरवृत्तांत कविता ४ केकावलीच्या धर्तीवर समोदलहरी ५ अक्षरवृत्तांत यशवतराव महाकाव्य ६ अक्षरवृत्तांत गंगावर्णना

यानी इंग्रजी काव्याचे आधारें 'स्फुट कविता' प्रसिद्ध केली. या स्फुट कवितेच्या तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या या गोष्टीवरून तिच्या प्रसाराची कल्पना येते. महादेव मोरेश्वर कुटे यानी बर्डस्वर्थ कवीच्या पद्धतीने लोकगायेंत आपलें सुप्रसिद्ध राजा शिवाजी (इ. स. १८६९-७१) काव्य सहा भागांत लोकासमोर ठेविलें. विनायक कोंडदेव ओक याची पुष्पनाटिका (१८७१) इंग्रजी काव्याच्या आधारेंच रचण्यात आली. बर्डस्वर्थ, शेली, कॅट्स, बायरन, सेक्सपियर, मिल्टन, स्कॉट, लॉगफेलो इत्यादि कवींच्या काव्याचें वाचन या काळात मराठी कवि स्वतंत्रपणें किंवा हैमकोश (गोल्डन ट्रेझरी) या संग्रहाच्या द्वारे करीत असत. त्याच्याच जोडीला इंग्रजी काव्याधारें प्रसिद्ध झालेले काव्यग्रंथ पाहताच त्यांना नवीन वळणाची कविता करावीशी वाटली. इंग्रजी काव्यातील स्फुट कविता, सृष्टिवर्णनपर कविता, आत्मलेखनपर कविता, प्रेमविषयक कविता, समाजाभिमुख कविता, सुनीत भावगीत-विलापिका-स्तोत्रात्मक कविता पाहून त्यांना तसलीच कविता किंवा तशा स्वरूपाची स्वतंत्र कविता मराठींत आणण्याचा मोह अनिवार होणें हें साहजिकच होतें.

प्राचीन कविता भक्तिपर, पौराणिक, आध्यात्मिक, पारलौकिक विषयाचा विचार करणारी ब्रह्मंशी होती. नवीन कविता ऐहिक गोष्टींचा प्रामुख्याने विचार करू लागली. इ. स. १८७० सालीं केशव सदाशिव रिसबूड या कवींनी यशवंतराव भोसेकर नावाचें एक चांगले मामलतदार होते त्यांच्यावर पद्यात्मक 'यशवंत चरित्र' लिहिलें. वेदोक्त प्रकरणावर रा. धों. रेंयें यानी एक पोवाडा १८७० सालीं तयार केला. १८७५ सालीं बडोद्याचे मल्हारराव महाराजांना सरकारने पदच्युत करताच गो. आ. राजाधरशं यांनी त्यांच्यावर "बडोडा कमिशन" नावाचा कटाब तयार केला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकराचा ऐन तारुण्यांत मृत्यु होताना त्या प्रसंगावर दोन तीन विलापिका प्रसिद्ध झाल्या. गणेश बामुदेव जोशी उर्फ सार्वजनिक काका यांचा १८८० सालीं मृत्यु होताना वामन दाची

१. विठ्ठल भगवंत लेभेकर विष्णुनिधन, भीमराव सीताराम शालिग्रामकृत विष्णुविरहशतक, सखाराम बा. सरनारिकडुत विष्णुगुणदर्श इ. स. १८८२ .

ओरु या कवींनी गणपतिनिधनविलाप नामक काव्य प्रसिद्ध केले या काव्याची तीन वर्षांतच दुसरी आवृत्ति निघाली यावरून त्याची लोकप्रियता कळेल याच प्रसंगावर दुसऱ्याहि एका कवीने^१ एक विलापिका प्रसिद्ध केली पाझरा नदीच्या पुराने खानदेशातील एक गाव वाहून जाताच ह ह दामले यानी त्या प्रसंगावर पार्वतीप्रकोप (१८८०) हे काव्य रचिले प्राचीन कवी आपल्या विषयी काव्यान काही सांगत नसत याला काही अभंगाचा अपवाद दारपिता येईल परंतु या आत्मपर अभंगात कवि बहुधा आपली निर्भर्सना करून ईश्वराची आळंगणी करात असे आत्मपर गोष्टी सांगण्यात त्याचा आध्यात्मिक उन्नति हा हेतु असे नवीन कविता याच्या उलट फारसा आडपडटा न ठेविता वैयक्तिक सुखदुःख, आशा निराशा, रागलोभ याच्या गोष्टी सांगू लागली डॉ कीर्तिकर यानी त्याची पत्नी सौ सोनागई हिचा मृत्यु होताच विलापलहरी (१८८२) ह करुणसामक काव्य त्या प्रसंगावर लिहून त्यात अनेक खाजगी व प्रेमाच्या गोष्टी सांगितल्या आहेत प्राचीन कविता ही बहूशी पळेदार, लजलजक, आख्यानपर, रडकाव्याच्या किंवा महाकाव्याच्या घर्तींर लिहिलेली असे नवीन कवींनी काहीनी^२ आपल्या कवितेपैकी काही भाग रडकाव्य किंवा महाकाव्याच्या घर्तींर रचिले अमला तरी अहुतक कवींनी इमजी काव्याच्या अनुकरणाने स्फुट रचनांच पुष्कळ उली आह बिनापद कोंडदेव ओरु याची पुष्पवाटिका (१८७१) व विष्णु परशुगम पंडित याची पुष्पमाला (१८७४) ही अगर्गी सुखातीच्या स्फुट रचनेची उगाहणें म्हणून दाखविता येतील प्राचीन कविता सृष्टियणनाला सर्वस्वी वाहून घेत नसे नव्या कविनेत सृष्टियणनपर कविता घरीच येऊ लागली व तिचें स्वरूपहि दिवसानुदिवस अधिक चांगले होऊ लागले चापूमाहव कुरुनाडकर व चिंतामणा पंकर यांची गगावणना (१८७४) याच नागाची दोन काव्य सुखातीची सृष्टियणनपर काव्ये म्हणून उल्लेखनीय आह या पुढच्या काळात तरीच व सरस सृष्टियणनपर कविता लिहिली गली तिचा उल्लेख पुढे येईलच प्राचीन

१ कृ या माहून शोकानगम (१८८०)

२ वास्तवशास्त्री यारे, साधुगम गिरीग, नाथव ज्युलियन यशवन यारे

कविता बरीचशी भक्तिपर होती. नवीन कविता दडंस्यर्थ, साउदे, हाँगफेलो यांच्या पद्धतीवर नीतिपर, बोधपर अशी मुद्रातीला तरी विशेषकरून होती. विनायक फोंडदेव ओक, पु. बा. जोशी, मोरो गणेश लोंढे, धामन टाजी ओक यांची कविता मुख्यत्वे अशी आहे. बोध आणि नीतीचे प्रमाण यापुढील काळातहि चागले टिकून राहिले. परंतु त्याचे स्वरूप बदलले. नीतीचे व बोधाचे प्रत्यक्ष पाठ न देता, कर्मींनी ते अप्रत्यक्षपणे घायला मुद्रावात केली. काव्याच्या वैपात म्हणजे वृत्तात मुद्रातीला तरी फारसा बदल झाला नाही. अधरवृत्त, आर्या, माक्या, ओव्या, अमग, दिड्या, क्वचित् पदे यातच केशवमुतांच्या काळापर्यंत तरी काव्यरचना होत होती. केशवमुतांनी प्रथम व मोठ्या प्रमाणात यात बदल केला. त्याविषयी पुढे विचार करू.

नवीन पद्धतीची कविता रचणाऱ्या मुद्रातीच्या कवींची थोडी तोंडओळख येथे करून घेणे उचित ठरेल. यापैकी कुटे व नित्सुरे यांचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. ठरलेल्याचा येथे करावयाचा आहे. यात दोन तीन वर्ग सहजच पडतात. पहिला वर्ग इंग्रजी काव्याची रूपांतरें वा भाषांतरें करणाऱ्यांचा. ब्रजाबा रामचंद्र प्रधान (१८३८-१८८६) यांनी वॉल्टर स्कॉटच्या लेडी ऑफ दि लेक या काव्याचे देवसेनी हे रूपांतर इ. म. १८६७ मध्ये प्रसिद्ध केले. हे चागलेच लोकादराम पात्र होऊन त्याच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या. वामुदेव शास्त्री खरे (१८५८-१९२६) यांनी आयरन कवीच्या ओशन नामक कवितेचे समुद्र (१८८४) नावाचे भाषांतर रचिले. डॉ. कीर्तिकर (१८४९-१९१९) यांनी टेनिसन कवीच्या प्रिंसेस काव्याचे इदिग नामक सरस रूपांतर तयार केले. विष्णु मोरेश्वर महाजनि (१८५१-१९२३) यांनी आपली बहुतेक कविता इंग्रजी काव्याधारे तयार केल्या. त्यांची कविता भ्रुटित, विविधरसात्मक व हृदयंगम आहे. दुसरा वर्ग ऐतिहासिक काव्ये रचणाऱ्यांचा. गोविंद वामुदेव कानीटकर (१८५४-१९१८) यांनी नावायगव पेशव्यांचा वध (१८७८) अक्षर वादग्रह (१८७९) व कृष्णाकुमारी अशी तीन ऐतिहासिक काव्ये लिहिली असून ती प्रौढ व सरस आहेत. याशिवाय त्यांनी खुट रचनाहि बरीच केली

आहे. याचें समोहलक्षरी हें काव्य सृष्टि, ईश्वर, धर्म, कर्तव्य इत्यादि सगंधी चिंतनपर असून, त्याची रचना प्रौढ आहे. मोरोपंताच्या केकावलीची आठवण हें काव्य वाचीत असताना होते. वामुदेवशास्त्री रतरे यांनी यशवंतराय महामाव्य नावाचें ऐतिहासिक काव्य रचिलें असून त्यांतील प्रसंगाची मांडणी व व्यक्तीचें स्वभावरूपन हीं चांगलीं साधलीं आहेत. पु. वा. जोशी (१८५६-१९३०) यांनीं समाधिशतावली नामक शिवाजीमहाराजांच्या समाधीवर काव्य रचिलें आहे. अहल्याबाई व मुक्ताबाई नावाचें दुसरेंहि याचें एक काव्य आहे. नारायण वामुदेव जुवेकर यांनीं कृष्णाकुमारी (१८७४) हें ऐतिहासिक सडकाव्य रचून या क्षेत्रात चांगलीच कामगिरी बजावली आहे. याच प्रसंगावर पाडुरग गोविंद पारखी यांनींहि १८८४ सालीं काव्यरचना केली. तिसरा वर्ग निसर्गवर्णनपर काव्ये रचणाऱ्यांचा. बापूसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं तसेच पाडुरग ध्यंकटेश चिंतामणी पेटकर (१८५१-१८७९) यांनीं इ. स. १८७४ मध्ये स्वतंत्रपणें "गंगावर्णन" याच नावाचीं दोन दीर्घकाव्ये तयार केलीं. कुरुंदवाडकरांचें काव्य आर्यावृत्तांत असून सार्धे व सुशोध आहे. चिंतामणि पेटकराचें काव्य श्लोकवृत्तांत असून त्यात जागोजागी बहारीचे अर्थालंकार आले आहेत. पाडुरग गोविंदशास्त्री पारखी (१८४४-१९११) यांनीं साही ऋतूचें वर्णन कणारे पद्मस्तुर्णन (१८८७) नावाचें अक्षरवृत्तांत व मानावृत्तांत काव्य तयार केले असून ते रसाळ आहे. वर्षाऋतूचें वर्णन करताना एकेठिकाणीं ते म्हणतात "मेघ-बदुक रागेस बीज तोडे । पेटथी ऋतु तत्काळ ते धडाडे । तीक्ष्ण गारा गोळ्याच सोडुनी की । ग्रीध्र शमुस मारितो भक्त लोकीं ॥". विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांनींहि माघवीचें पुष्प, चंद्र, इत्यादि निसर्गवर्णनपर कविता रचिल्या आहेत. मोरो गणेश लंडे (१८५४-१९२०) यांचीहि मधमाशी, ओढा, इत्यादि काव्ये आहेत. द्रंयजी काव्याचें अनुकरण म्हणून हीं सर्व काव्ये शालीं असलीं, तरी त्यात वास्तवता किंवा सूक्ष्मता फारशी नाही. निसर्गाचीं समरस होऊन हीं काव्ये रचल्यासारखीं दिसत नाहीत. त्यात सहृदयतेपेक्षा ठरावीकपणा किंवा टोमळेवाजपणा अधिक आहे. चौथा वर्ग बांधपर नीतिपर काव्य रचणाऱ्यांचा.

विनायक कोंडदेव ओक (१८४०-१९१४) याची बहुतेक कविता या सद्ग्रात पडगारी आहे. वृद्धाचा पश्चात्ताप, मनुष्याची दुर्न्यता, मनुष्य आणि घड्याळ, उद्योगाची त्वरा करावी, इतिहासाचे गृहणें इत्यादि त्याच्या अनेक कविताचे नुसते मथळे पधितले तरी त्याचे स्वरूप महज कळेल. याची कविता सरळ, सुगंध. व अक्षर वृत्तात तसेच मात्रावृत्तात रचलेली आहे. कृष्णाजी नारायण वाठल्ये (१८५२-१९२७) याची कविता प्रथम त्याच्या नेगळकोकीळ मासिकातून व नंतर स्वतंत्र पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध झाली. ही चव्दशी नीतिपर उपदेशपर अद्युन तिची रचना सरस व घरगुती ह्यु भाषेन झाली आहे एके काळीं त्याची कविता महिला वर्गाच्या जिहारीं ग्येळत होती. तिकुडचे पहिले पत्र, टापत्य-सुलाचा ओनामा, मगळसुत्र, वधूवरास अहेर, माहेरचे मूळ, मुलीचा समाचार सौभाग्याची पुनर्घटना, सासरची पाठवणी इत्यादि त्याच्या काव्य पुस्तकांवरून त्याचा दृष्टिकोम स्पष्ट होता माहेरचे मूळ, मुलीचा समाचार व सासरची पाठवणी या काव्याच्या अनेक आवृत्त्या इ. स. १९२३ पर्यंत निघाल्या, त्यावरून वाठल्ये याच्या काव्याची विशिष्ट प्रकारची लोफप्रियता दिसते. ही कविता विविध अशा अक्षरवृत्तात तसेच कचित् मात्रावृत्तातहि आहे. पु. चा. जोशी यांची काही कविता उपदेशपर, प्रचारात्मक, देशभक्तीनें प्रेरित झालेली आहे. भारतस्थ तरुणास जिनति, भगतभूमीचे भावी स्वराज्य, श्रेष्ठत्याचा हागडा परिपदभिनदन, परिपद प्रहसन हीं काव्ये अशीं आहेत. यापैकीं शेजटल्या काव्यात उपरोध चागला आहे. जोशी यांची कविता विविध अक्षरवृत्तात तसेच आर्यावृत्तान आहे. मोरो गणेश लंडे (१८५४-१९२०) व गगाधर रामचंद्र मोगरे (१८५७-१९१५) यांचीहि कविता उपदेशपरच विशेषकरून आहे. मोगर्याची कविता त्रिपुल अद्युन तिच्यात अनेक ठिकाणीं विनोद उपरोध हादि गुण चागल्या प्रमाणात आहे. पदवीचा पाडवा ह काव्य याचें उत्तम उदाहरण म्हणून सागता येईल. याची कविता धराचरी आर्यावृत्तात आहे. एकनाथ गणेश भाडारे, शरि कृष्ण दामठे व वामन टाजी ओक यांचीहि कविता उपदेशपर व देशभक्तिपर अशीं आहे, मुखार्नाच्य या कवीत जुन्या पद्धतीची भक्तिपर

कविता रचणाऱ्याचाहि एक लहानसा वर्ग होता भास्कर दामोदर पाळेदे (१८३२-१८७४) याच्या "रत्नमाला" (१८६७ व १८७१) काव्यसंग्रहातील सर्व कविता भक्तिरमानें ओथंनलेली असून प्रासादिक आहे. ती अक्षरवृत्तात्मक पद्यात्मक, मात्रावृत्तात्मक अशी आहे. नारायण घोडदेव खाडेकर (जन्म १८४७, नारायण कृष्णाबुवा सुपेकर (जन्म १८७८), हे दोघे वटोदग्रथ कवि तसेच ब. र. अज्ञानकर (जन्म १८७९) यांचीहि कविता भक्तिपर जिद्दहाव्याची व सुबोध आहे.

केशवसुत^१ केशवसुताच्या काव्यात नवीन कवितेचे म्हणून उल्लिखिलेले सर्व विंगेप उत्कटत्वानें प्रनीत झाले. त्यांची कविता स्फुट स्वरूपाची, आत्म-लेखनपर, सृष्टिवर्णनपर, प्रेनविषयक, समाजमिमुल, काव्याच्या शब्द वेपात नवे नवे प्रयोग करणारी अशी आहे. चिपळूणकर टिळक, आगरकर, लोकहितवादी महारामा फुले, न्यायमूर्ति रानडे, इत्यादि मंडळी ज्या काळात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक विचार लोकांतमोर व्याख्यानें, पुस्तकें, साप्ताहिके, सभा यांच्या द्वारे प्रसृत करीत होती, त्या काळात केशवसुतानी आपल्या काव्यरचनेला प्रारंभ घेव्याने आणि त्याची मनोवृत्ति समोवतालच्या घडामोडींनी आदोलन पावणारी असल्याने, त्याच्या कवितेत त्याच्या काळचें चित्र उत्तम प्रकारें पाहावयास सापडतें. जगाच्या मुजबुदाकडे दुर्लक्ष करून काव्य रचणारे कवि ते नव्हते. किंवाहुना या काळातील सर्वच लेखक आपली सामाजिक जबाबदारी ओळखून साहित्यनिर्मिती करीत असलेले आढळतात. समाजातील विविध आदोलनें व्यक्त करणारे काव्य केशवसुतानी लिहिले, तर त्याच समाजाचें चित्र रेखाटणारे कादंबरी वाङ्मय हरिभाऊ आपटे यांनी तयार केलें आगरकराची सामाजिक

१ जन्म ता १५ मार्च १८६६ मालगुड येथें विवाह १८८१ मध्ये केशव गंगाधर चितळे याच्या कन्येशी. शिक्षण खेड, वटोदरे, वर्धा, नागपूर, पुणे येथे १८८९ मध्ये मॅट्रिक पास; नोकरी शिक्षकाची मुंबई, सावतवाडी भडगाव, जैनपूर व धारवाड येथे मृत्यु ता ७ नोव्हेंबर १९०५ रोजी दुरळी येथे प्लेगनें संपूर्ण नाव कृष्णाजी केशव दामले.

सुधारणा, अनिष्टरूढिविरोध ही जशी नेशवमुताच्या काव्यात व्यक्त झाली, तशीच ती हरिभाऊ आपल्याच्या कादम्ब्यातूनही स्पष्ट झाली.

समाजभिमुखता हा नेशवमुताच्या काव्याचा पहिला विशेष मानता येईल. केशवमुताचें नाव निघताच ज्या कविता आपल्या मनासमोर प्रामुख्याने उभ्या राहतात, त्यात सामाजिकच अधिक आहेत. तुतारी, नवा शिपाई, स्फूर्ति, गोफण, मूर्तिभजन या कवितात नेशवमुताचे सामाजिक विचार प्रामुख्याने आले आहेत. समता, ब्रुता आणि स्वातंत्र्य याचा उद्घोष व प्रचार यात तेजस्वी, ओजस्वी अशा भाषेत करण्यात आला आहे. “जुनें जाऊ द्या मरणा लागुनि, जाळुनि जिंदा पुरुनी दाना, मातकाल हा विशाल भूधर, सुंदर लेणीं तयात प्लोडा, अटक कशाची बसला घालुनि ? पूर्वज वदले त्या गमलें त, ऐका खुशाल सादर चिन्त, परतु सरका विशक पुढते, हड्डा करण्या तर दमावर तर बटावर, शूगानो या त्वरा करारे, समतेचा ध्वज उच घारारे, नियमन मनुजासाठीं मानव, नसे नियमनासाठीं जाणा (तुतारी १८९३), ब्राह्मण नाही, हिंदुहि नाही, न मी एक पंथाचा, तेच पतित कीं जे आपडिती प्रदेश साकल्याचा, जिऱडे जावें तिकड माझीं भावणें आहेत, तीं माझी मी त्याचा,—एकच ओष आम्हातुनि बाहे ! नव्या मनुतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे (नवा शिपाई १८९८), वैर तयाला, पूर्वीच्या आर्यांचा बडिवार, गाडुनि जे निज पदत्वा, मात्र दाविती फार (गोफण), देवदानवा नरें निर्मिलें, हे मत लोका करळू द्या ! काठोकाठ भरूं द्या पेल, केम भरभर उरळू द्या (स्फूर्ति १८९६); मूर्ति फोडूनीया देऊ जोडूनीयां परी विडूनीयां टाकू न त्या (मूर्तिभजन)” इत्यादि सामाजिक विचार पाहिले कीं ते किती प्रभावशाली होते याची साक्ष पडते. या विचारात जिद्दाला द्याणि दमदारपणा आहे. पूर्वीच्या काव्यातून हे काव्य सर्वस्वी भिन्न आहे, याचा प्रत्यय तें पाहताच येतो. लोकानी नेशवमुताना युगप्रवर्तक किंवा प्रातिकारक कवि म्हणून संबोधिले तें असल्याच स्फूर्तिदायक काव्यामुळे.

नेशवमुताच्या काव्याचा दुसरा विशेष म्हणजे त्यात आल्या प्रेमविषयक

व आत्मपर कविता. पूर्वोच्चा काव्यात प्रेमत्रिय अला असला तरी तो देवता-
विषयक आहे. रागण्यातून सात्विक प्रेमापेक्षा भडक, उत्तान शृंगाराचीच अधिक
वर्णने आहेत. वैयक्तिक प्रेमत्रियक कविता पुन्या काव्यात श्रमदी तुळक
आदळते. केशवमुतानी या रावतीत पुदाकार घेऊन प्रथमच मोठ्या प्रमाणापर
प्रेमकाव्ये लिहिली केशवमुताच्या सुमारे चाळीस प्रेमगीतापैकी प्रियेचे ध्यान,
अपर कानैतादेवत, नवज्येकडला वाग, वियुत्ताचा उद्गार इत्यादि बद्दशी
आत्मपर असून रात्रीची वैदिक रिया काव्यनिक आहेत. पुण्याला शिशुगाच्या
निमित्ताने केशवमुत असताना, त्याच्या पत्नी कौण्णात असत. त्याच्या विरह
गीतापैकी बऱ्याच गीतात त्याचा स्वतःचाच अनुभव त्यानी वर्णिला आहे.
प्रेमत्रियक कवितात सुखातीच्या ज्या आहेत त्यात शारीरिक प्रेमाचे वर्णन
असून पुढच्यात मानसिक विशुद्ध अशा प्रेमाचे कथन आहे. 'प्रीति' कवितेत
प्रीतिवाजारात मिळत नसल्याने 'प्रीतिने प्रीति संपादा' असे म्हटले आहे.
समृद्धि आणि प्रीति या कवितेत पराक्रमाने प्रीतिला मोल चढते, असे वर्णिले
आहे माझा अन्त, कविता आणि प्रीति इत्यादि कवितात प्रेमाने मनुष्य भ्रमिष्ट
होतो, त्याला काही सुचेनासे गेते, असा प्रेमाचा प्रभाव वर्णिला आहे. कर्तव्य
आणि प्रीति यात रान्या प्रेमजुद्धीने आपणाला प्रिय असलेल्या व्यक्ति करिता
आपण झटले पाहिजे, केवळ नीरस कर्तव्यजुद्धीने नव्हे, असे सांगितले आहे.
'मनोहारिणी' या मनोहर प्रेमगीतात सौंदर्याने व शालीनतेने रामायण मूर्ति
प्रमाणे शोभणाऱ्या प्रियेमुळे नायकाचे मन कसे उल्हसित होत असे, 'तिजविण
सगळे शून्यचि' कसे भासत असे ते आले आहे प्रीतीची भाषा या कवितेत
प्रीति सुकी असते असे म्हटले आहे तर प्रणयकथन या कवितेत प्रेम चोलके
पाहिजे असे बजावले आहे! केशवमुताची प्रेमविषयक कविता त्याच्या हृदयातून
निघाली म्हणण्यापेक्षा त्याच्या डोक्यातून निघाली असे म्हटले असताना ते
शोभेल त्याच्या सामाजिक काव्यात जो जिवाळा आहे तो काही प्रेमविषयक
काव्यात नाही प्रेमाशी तद्रूप होऊन, प्रेमाने वेहोप वून लिहिल्यासारखे
केशवमुताचे काव्य नाही. तटस्थवृत्तीने लिहिल्यासारखी त्याची प्रेमगीते आहेत

प्रेमगीताचा-आत्मपर प्रेमगीताचा पायडा त्यांनी पाडल्याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत एवढे खरे

केशवमुताच्या काव्याचा निमग्न विरोध म्हणजे त्याच्या सृष्टिवर्णनपर कविता वर्डेस्वर्थ, शेळी, क्रीड्म यांच्या काव्याचाचानाने नवीन मराठी कवींनी सृष्टिविपरक कविता लिहायला मुद्रगत केली. केशवमुतांनी त्याच पद्धतीचा अवत ५५ लून सुमारे वीस निमग्नविपरक कविता लिहिल्या आहेत. यात सूर्योदय, फुले, फुल्ल्यागरे, वातचक्र, दवाचे घत्र, सध्याकाळ, पर्वण्य इत्यादि विषय आले आहेत वर्डेस्वर्थ-प्रमाणे केशवमुतांना देगील निसर्गात ईश्वराच्या दिव्यत्वाचा प्रत्यय येई. फुल्ल्यातल्या “दिव्यत्वाला स्पर्शकगथा भय वाटे मजला” अस ते ‘पुष्पाप्रत’ कवितेत म्हणतात तर “एक खेडे” यात “देवळी त्या देवास बळें आगा, परी राही तो सृष्टिमधें गगा, भोरतालें रान तें टाट आहे, अशा टायी देव तो स्वयें राहे” असे म्हणतात. कर्तव्य आणि प्रीति या कवितेंतहि ‘वसे तो विश्वात्मा वरुनि कविता देविस तिथें’ असे नदीच्या काटावरील उपवनाचे वर्णन करण्यात आले आहे. निसर्गात अदळ सौंदर्य आहे, निसर्गाचे विक्रमन मानवाकरिता आहे, निसर्गात प्रीति-चास्ता आनंद आहे, निसर्ग चिरतरुग व चिररुचिर आहे, फुल्ल्यात प्रेम मार्देव-सद्गुण अमतात इतकेच नाही तर गाणेहि असते, मनुष्याला मरण असते परंतु फुल्ल्यात्तराचे मरण कोणी पाहिलें आहे काय?—इत्यादि विचार त्यांनी आपल्या निसर्गपर काव्यात वर्णन केले आहेत प्रेमविपरक काव्याप्रमाणेच केशवमुताची निमग्न गीत तटस्थपणे लिहिल्यासारखी दिसतात. निसर्गाशी तद्गुण होऊन ज्याप्रमाणे शालकरींनी काव्य लिहिले तसे केशवमुताचे झाले नाही. भावप्राधान्यापक्षा विचारप्राधान्य हा जो त्यांच्या काव्याचा विरोध त्यामुळेहि असे झाले असेल

केशवमुतांच्या काव्याचा चमया विरोध म्हणजे त्यांच्या काव्यविपरक कविता शनैश्वर-एकनाथ-गमनामादि प्राचीन कवींनी देखील गारदेविदयी व स्वकाव्या विपरकी विचार प्रगट केले आहेत केशवमुतांना आपण नवी कविता रचीत

अमल्याची जाणीव अमल्याने, त्यांनी या नव्या काव्याची तर्फदारी केली आहे. त्यांच्या काव्यविषयक विचाराने स्वतःचा मोठेपणा गाण्याचा त्यांचा हेतु नसून, सामान्यपणे कवि व काव्य यांचा गौरव व्हावा असा हेतु दिसतो. कविता आणि कवि, कवितेचे प्रयोजन, आम्ही कोण, प्रतिभा इत्यादि सुमारे पंधरा काव्यविषयक कविता त्यांनी रचिल्या आहेत. कवीवर कोणत्याही प्रकारचे निर्बंध न घालता 'कवीस सोडा कवितेबरोबरी' असे ते म्हणतात व त्यांचे कारण 'करूनिया काव्य जनात श्रावणे, न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणे, करुनि ते दंग मनांत गुणणे, तदीय हा सुंदर हेतु मी म्हणे' असे देतात (कविता आणि कवि). 'काचेमधूनी दिसते जनाला, धोड्यामधूनीहि दिस कवीला' असे असल्यामुळे 'आम्हा शिबीव मुन्ची मुर व्हायला, पृथ्वीम साग अमरावति जिंक्याला' असे ते म्हणतात (वा. च. पदवर्धन यास). कवितेचे प्रयोजन या कवितेत "प्रौढत्वी निज शैशवात जपणे चाणा कवीचा अस" असे असल्याने "या उचेजन हो कवीस, न करा गाणे तयाचे मुके" असे ते सांगतात. "हाती घेडनिया निशाण कवि तो पाचारतो शोधवा, या हो या झगडाय्यास सरसे व्हा मेळवा वाहना' असेहि कविकडून होणारे सामाजिक अभ्युदयाचे कार्य ते याच कवितेत दिदर्शन करतात. काव्याचे उद्दिष्ट "आशा, प्रेम तसेच वीथ कवनी तो आपल्या गाइल, गळे वैभव गाडनी स्फुग्ण तो युष्मन्ना देईल" असे त्यांनी सांगितले आहे (कवितेचे प्रयोजन). सर्वांनी देशहितार्थ झटाय्याच्या काळात कवींनी कविता करणे अप्रयोजक होय, अशा टीकेला प्रस्तुत कवितेत समर्पक उत्तर वेशवसुतानी दिले आहे. "प्रेतेहि उठवील जी निजराय ती तो तुतारी करी, आता नादबती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी' अशा त्यांच्या उच्चगारून काव्याचे प्रयोजन जरी त्यांनी आत्मरक्षण असल्याचे सुरुवातीच्या कवितात (कविता आणि कवि) सुचविले असले, तरी मागाहून त्यांचे या चाचतीतील विचार किती प्रगतिपर बनले ते दिसतात. कविच्या सामाजिक कर्तव्याविषयी त्यांना पुरेपूर कल्पना होती असे त्यांच्या सामाजिक कवितावरूनहि दिसते. एकातवासाने काव्यस्फूर्त होते, असे कर्तव्य आणि प्रीति या कवितेत मागितले

आहे. कवितादेवी 'सारे मुदर भव घेउनि' एक मदावस्त्र पृथ्वीकरिता तयार करिते (कल्पकृता), कवीना पाहून आकाशातील तारे खोत्र म्हणू लागतात व देव पृथ्वीवर हिंडायला म्हणून येतात (कवि), शब्दाच्या माहाय्यानंच कवि शारदेचे भजन करू शकतो (शब्दानो मागुते या), तरीपण सर्वच दिव्य मास शब्दांनी व्यक्त करता येत नाहीत (दिव्य भास), काव्याचें कारण दिव्यशक्ति किंवा शारदा होय (काव्य कोणाचें), प्रतिभेचें दिव्य शक्तिचें रुपें लाभलेले कवि देवाचे लाडके असतात, टिकाल्यानून ते आरपार पाहू शकतात, वस्तूनील मत्व ते निवडतात, त्यांना दगळल्यास 'गतप्रभ झगीं होतील तारागणें' व 'त्रिकेल कपडी मोलाउरी हू जिणें' (आम्ही कोण), इत्यादि त्याचे काव्यविषयक निश्चित व जोरदार विचार पाहिले की, त्यांना अनुयायी का लाभले हें ताबडतोब कळते. काव्य हें समाजाकरिता आहे, लोकशिक्षणाकरिता आहे, जगाच्या उद्धाराकरिता आहे, असल्या केशवमुताच्या विचारांमुळ त्यांनी नव्या मराठी कवितेला चांगलीच प्रतिष्ठा मिळवून दिली. काव्यविषयक ज्याच कविता लिहिण्यात एक प्रकारचा रोगरूपा आहे, असा आक्षेप माधवराव पदवर्धनांनी केशवमुताच्या काव्यावर घेतला आहे. या आक्षेपात काहीं अर्थ दिसत नाही. नवीन उलगाची कविता केशवमुत रचीत होते, तिचें ध्येय समाजोन्नति होते, अशावेळीं त्या कवितेची राजू जोरदारपणें मांडण्यात कोणती हरकत आहे? रोगरू मनुवृत्तीचा कवि तुतारा, नरा शिपाई मारुची ओजस्वी गीतें तयार करील असें वाटत नाही.

केशवमुताच्या काव्याचा पाचरा विदेष त्याच्या गूढगुणनात्मक कविता जीव, जगत्, ईश्वर यांच्या संबंधी एक प्रकारचें गूढ माननाल वाटत आलेलें आहे. याच्याच बराचर प्रेम, सौंदर्य, दिव्यता, भव्यता, यांच्याहि मोवर्ती एक प्रकारची गूढता पुष्कळ वेळा पसरलेली आढळत. सामान्य बुद्धीच्या कक्षत न येणाऱ्या, इंद्रियाना सर्वस्वी गाचर नमलेल्या, अशा जगातील कित्येक गोष्टींविषयी मनुष्याला एक प्रकारच कुतूहल असते. या गूढत्वाच्या कुतूहलानून गूढगुणनात्मक कविता निर्माण व्हाते. जीव जगत् ईश्वर यांच्या यथार्थ स्वरूपाविषयी तत्त्वज्ञानी व्याप्रमाणें तर्क चालवतात, त्याप्रमाणें कवींचाहि प्रयत्न चाललेला असतो. गूढासवधानें,

इद्रियातीत गोष्टीसमधाने काही तरी समजून सांगण्याचा हा प्रयत्न असल्याने, असल्या काव्याचा अर्थ एकदम लागत नाही. थोड्याशा समरसतेने काव्य वाचल्यास तें सहसा दुर्बोध वाटत नाही. केशवमुनानीं झपुक्षां, कोणीकडून कोणीकडे, म्हातारी व हरपले श्रेय अशा चार गूढगुजनात्मक कविता लिहिल्या आहेत. शिम्भामारजा खेळ खेळत असताना मुली 'जा पोरी जा-जा पोरी जा' असे म्हणतात. या शब्दाची लय वाढविण्यां तर 'जपुरीजा-जपुरजा-झपुक्षां' असे शब्द तयार होतील. खेलाशीं झालेली पूर्ण तन्मयाप्रस्था झपुक्षां हा शब्द दर्शवितो. या शब्दाप्रमाणे नेत्रमुनांना तल्लीनतेची कल्पना मुचली कोणत्याही क्षेत्रात व कोणत्याही व्यक्तीची एका तल्लीनता झाली म्हणजे मग तिला कसलीच चिंता राहत नाही हें शोक, प्रकाश-अंधकार, काटे-फुले ही त्या व्यक्तीच्या दृष्टीने सागरीच होत. मगज्ज्ञ, प्रियकर, चिक्कर, गायक, वादक, सशोधक या सर्वांना तल्लीनतेचे धग लयतात, आणि त्यावेळी "झपुक्षां" काव्यात वर्णिल्यामारजा त्याची स्थिति होते. अशा वेळीं ज्ञाताच्या पलीकडे असलेल्या अज्ञात प्रदेशात त्याची प्रतिभा जेंव घेते व तेथें तिला काहीं दिव्य साक्षात्कार होता या साक्षात्काराचे स्वरूप कसे असतें ? शब्दांनीं सांगणें कठीण आहे. परंतु करीनें प्रयत्न करून त्याचें स्वरूप "झपुक्षां" किंवा तल्लीनता तद्वरूपता असे सांगितलें आहे. "कोणीकडून ? कोणीकडे" या कवितेंत आपणाला दिसणाऱ्या साधनाच्या जन्माला महत्व जावयाचे वा जन्मापूर्वीच्या व जन्मानंतरच्या अवस्थेला जावयाचे ? सध्या आपण आहांत तो जन्म प्रकाशमय समजावयाचा कीं त्याची पूर्वीची व नंतर येणारी अवस्था प्रकाशमय समजावयाची ? इत्यादि विचार असून आपण प्रकाशानून आला आहोंत व प्रकाशाकडे जात आहोंत, ईश्वराकडून आलो आहोंत व ईश्वराकडे जावयाचें आहे, या जन्मात काहीं कर्तव्यें कणावयाची आहेत, ऋणें फेडावयाची आहेत तीं फेडलीं कीं आपण प्रकाशाकडे म्हणजे ईश्वराकडे जाणार असे स्फूर्तिदायक विचार या काव्यात आले आहेत. "म्हातारी" काव्यात शैलीच्या स्कायलार्क व बडेंदर्यच्या इटिमेशनस ऑफ इमॉटॅलिटी या काव्याचा परिणाम झाला आहे. लहानपणीं आपल्या भोवती ईश्वरी तत्त्व

असते, ही वर्डस्वर्यची आणडती कल्पना होनी. अर्थात ज्याना ईश्वराजवळ जाण्याचें आहे, ईश्वरासारें व्हाण्याचें आहे, त्यानें बालकाची अव्याजता टिकविली पाहिजे. प्रौढपणीं आपल्या मनावर किती तरी दडपणें असतान. त्यामुळें आपणाला जीवनातल आनंद लुप्तता येत नाहीं. लहानसहान वरून पाहून वेदोप होता येत नाहीं. कापसाच्या उडणाऱ्या म्हातान्या पाहून लहान मुलें नाचू लागतात त्यांना त्यात दिव्य भास होऊ लागतात. आपण आपल्या टिकणीचें बाल्य टिकविलें तर 'म्हातारी' सारख्या धुद्र पदार्थातूनहि आपण आनंद मिळवू शकू, हें मुख्य तत्त्व या कवितेत केशवमुताना मागावयाचें आहे व तें त्यानीं नीटपणें सांगितलें आहे. मात्र 'म्हातारी' वर गधर्वांच्या विमानाची, अज्ञातानील दिव्य घनीची, व गपुण्याची जी उत्प्रेक्षा केली आहे ती तितकी रसाभासिक वाटत नाहीं. 'हरपले श्रेय' ही केशवमुताची जवळ जवळ शेजरी कविता होय समाशाभिमुख असलेली त्याची दृष्टि अतंशुल वरून जीवनाविषयी अधिक खोल व चिरंतन स्वरूपाचा विचार करीत असलेली या कवितेंत दिसते. आपल्या दैनंदिन व्यवहारात आपण कितीहि गुंतलो तरी त्यात आपणाला खरे समाधान लाभत नाहीं, येथील सर्व व्यवहार आपणाला निरर्थक वाटतान; खऱ्या मुखाची खऱ्या प्रकाशाची आपणाला भूक लागलेली असते, जीवनाच्याचें परामर्शाची एरोखरीचे मुख्य जडलेलें असतें, परंतु या जन्मान परमात्म्याची ताटाट झाल्यानें आपलें हरपलेलें श्रेय हरपलेलें दिव्य स्वरूप आणाला परत केव्हा मिळेल असे त्याला होतें; आणि असे झालें म्हणजे त्या व्यक्तीची 'मीडमाड, जनमर्यादा' वगैरे जाऊन ती अमर्याद अशा ईश्वरी स्वरूपाला शोधण्याचा प्रयत्न, सर्तीनें पत्नीचा मागोना घेत जाणें त्याप्रमाणें करते. आपण रोजच्या व्यवहारात आत्मरूपाविषयी. परमतत्त्वाविषयी जी दिव्य व गोड अशी हुगहूर कचित् अनुभवातो तिचें मातृपूर्ण चित्र या काव्यात केशवमुतानीं काढलें आहे.

केशवमुताच्या काव्याचा आगरी उल्लेखनीय विशेष म्हणजे काव्याच्या वेपभूषित त्यानीं केलेल्या उदळ हा उदळ त्यानीं जाणीवपूर्वक केल्यानें त्याला विशेष महत्त्व आहे. केशवमुतापूर्वीच्या आगारी, मोगरे, लेंगे, थोर या कवीनीं

मूलग्राही असा काही उदल केला नाही. या कवींनी मानावृत्तात्मक काही कविता लिहिली असली, तरी क्रातिकारक असा काही उदल केला नाही. केशवसुतानीं मुख्यानीत्या अक्षरवृत्तात्मक थोडी कविता लिहिली. परंतु पुढे मात्र त्यांनी आपल्या गात्रेच्या सर्व कविता मानावृत्तातच लिहिल्या. मानावृत्तातहि त्यांनी रूप स्वातंत्र्य घेतलें. चरणांची संख्या, चरणाची लयी, यमकाची योजना, या सर्वांत त्यांनी सामान्यिकता सोडून स्वतंत्रपणें रचना केली. पादाकुलक, बालानंद इत्यादि मानावृत्तीची निवड व प्रचार त्यांनीं सुरू केला. फुलाची पसरण, फुलपाखरू, गुलाबाची कळी यासारख्या कवितातील रचना मुक्तउदासाराखी आहे. स्वतंत्र घर्ताच्या मानावृत्ताचा जोरानें प्रथम पुरस्कार जसा केशवसुतानीं केला, तसेच मराठी काव्यात मुनीत हा पाश्चिमात्य रचनाप्रकार त्यांनींच प्रथम आणिला. इ. स. १८८६ पासून साळा चरणाच्या स्रोत्रात्मक कविता लिहून हा प्रयोग ते करून पादांत होते. इ. स. १८९२ मध्ये त्यांचा हा प्रयोग सफल होऊन त्यांनीं “मयूरासन आणि तात्रमहाल” हें मराठीतील पहिलें चौदा ओळींचें मुनीत लिहिलें. केशवसुतानीं एकदर नऊ मुनीतें लिहिलीं. प्रतिभा, आम्ही कोण इत्यादि रचनादृष्ट्या व अर्थदृष्ट्या सुंदर अशा मुनीताचा यात अतर्भाव होतो. हा काव्यप्रकार विचारप्रधान असल्यानें, केशवसुताच्या स्वभावाला माजेसा होता. केशवसुताच्या नंतर या काव्यप्रकाराचा पुष्कळच प्रचार होऊन तो आता रसिकमान्य झाला आहे. मोरोपतानीं मराठी कवितेला ज्याप्रमाणें “आर्या” दिली, त्याप्रमाणें केशवसुतानीं मुनीत दिलें. “दुर्मुखलेख (१८८६)” या कवितेंत आपण भविष्यात सर्वांना डोलायत्या लावणारी “नर्ती काव्ये” लिहू असे जें केशवसुतानीं म्हणलें तें त्यांनीं पारें करून दाखविलेलें आज स्पष्ट दिसतें

केशवसुताच्या काव्यात काही न्यूनता आहे. पदालिख्य व सद्गता हा गुण त्याच्या ‘सतारीचे श्लोक, धुवड’ सारख्या काहीच कवितात आढळतो. काकीच्या कवितात लालित्याचा अभाव आहे शब्दालंकार व अर्थांलंकार त्याच्या काव्यात फारच थोडे आढळतात. मनातील विचार सरळपणें व जोरदारपणें

माडले गले कीं झालें, इतकाच या बाबतीत त्यांनीं विचार नेटेल्या दिसतो त्याच्या काव्यात निरर्थक संशोधनें, अनवश्यक दर्शक सर्वनामों भरपूर आहेत

असले काहीं दोष केशवमुताच्या काव्यात असले, तरी तें ओजस्वी समाजा भिमुख, विचार व वेप अशा दोन्ही दृष्टींनीं नवें ताजे असें आहे. केशवमुताची आर्थिक परिस्थिति अत्यंत हलाखीची होती. नोकरी निमित्तानें त्यांना खूपच स्थलांतरें करावीं लागलीं असें अमून आपल्या दैन्याचा त्यांनीं आपल्या काव्याला यासहि येऊ दिलेला नाही. स्वतःचीं वैयक्तिक दुःख त्यांनीं स्वतःच धैर्यानें सहन केलीं, पण त्यांचीं रडगाणी आपल्या काव्यात समाविष्ट केलीं नाहींत. हा त्याचा उल्लेखनीय विशेष होय. केशवमुताच्या सर्व काव्यांत “अस्मदीय हृदयीं टाळ कीं जग हें दु खें मरलें, काळोपाच्या जगामधें या मृत आशाच्या चितावदनिया, पिशाच माझ भक्त आहे-शांति नसेचि त्या, अमुचा पैला दुःखाचा, डोळे मिटुनी प्यानाचा” सारख्या सातआठ आळींच नैराश्याचेतक आहेत. बाकीच्या सर्व कविता येथूनतेथून ओजस्वी स्फूर्तिदायक अशा आहेत. गूढगुणनामक काव्यातील हुरहूर ही विच्य गोष्टीसंपर्धीची आहे. केशवमुत जगला काळलेलें क्वचित्च दिसतात. अशा कवींचा जगानें अयज्ञयकार केला यान नवल नाही. केशवमुताच्या मृत्युनंतर ‘तुतारी मडळ’ निघून त्यातील रे टिळक, गालकवि सारख्या सदस्यांनीं त्याच्याविषयींचा आदर त्याच्यासारखी रचना करून व्यक्त केला. गोविंदाप्रज्ञ व रेंगळकरांनीं तर त्याच्या शिष्यत्वाचीं विरुद्धें आपला अगावर अभिमानानें मिरविलीं.

रेव्हरड नारायण वामन टिळक (१८६२-१९१९) सभोवताऱ्याच्या परिस्थितीचा परिणाम होऊन जसें त्यानून केशवमुताचें काव्य निर्माण झालें, तसेच टिळकाचें देखील झालें. समाजाविषयीं, समाजातील स्त्रीपुरुषाविषयीं, देशाविषयीं तळमळ दोषानाहि सांगूनिच वाटे दाखवि जगाकडे व जीवनाकडे जागरूकतेनें पाहतात असत. पाश्चिमात्य संस्कृति, पाश्चिमात्य वाङ्मय, मिशनर्यांचा धर्मप्रचार यांचा परिणाम दोघाररहि झाल्या होता. यज्ञश्रमन ख्रिस्ती धर्म

स्वीकारण्याच्या विचारात होते. परंतु अमूर्त अशा ईश्वराकडे त्याचा ओढा अधिक असल्याने त्यांनी धर्मांतर केले नाही. टिळकाना प्रेममूलक अशा ख्रिस्तीधर्माचे आकर्षण वाढून त्यांनी धर्मांतर केले. केशवमुतांनी बाही इंग्रजी कवितांचे रूपांतर मराठीत केले. टिळकांनी देखील हाच प्रकार अवलंबिला. गोल्डस्मिथ कवीच्या डेझर्टेड व्हिलेज काव्याचे त्यांनी इ. स. १८८६ मध्ये भाषांतर केले. वर्डस्वर्थ, शेली, शायरन, लॉगफेलो इत्यादि कवींच्या काव्याचा जो परिणाम केशवमुतांवर झाला, तोच टिळकांवर झाला. वर्डस्वर्थप्रमाणे सोप्या भाषेत व निसर्गगुणनपर कविता दोघांनीही लिहिली. टिळकांनी वर्डस्वर्थप्रमाणे मुलापरहि पुष्कळच कविता तयार केली, सामाजिक अन्यायाचा तिढकारा दोगांनाही वाटे. केशवमुतांनी "तुतारी" काव्य लिहिताच टिळकांनी "दिग" व "गोग" हीं काव्ये लिहून समाजातील अन्याय वेडावर टागले, नव्या काव्याविषयी व कवींविषयी गौरवपर कविता दोगांनीही लिहिल्या "आम्ही कोण" या काव्यासारखेच कविगौरवपर "पुरे जाणतो मीच माझ वळ" हे टिळकांचे काव्य आहे. केशवमुतांप्रमाणे मात्रावृत्तात्मक कविताच टिळकांनी पुष्कळ लिहिली व "हाडा हाडा पाणी", "ला चाई ला" सारख्या लोकगीतांच्या चाली रुढ केल्या केशवमुतांच्या मरणानंतर काढण्यात आलेल्या तुतारी मंडळात टिळक सामील झाले, याचें कारण त्यांच्याशी असलेले समानधर्मत्व.

सामाजिक विचार प्रगट करण्याच्या बाबतीत, सृष्टिवर्णनपर काव्यरचनेत, कवितेचे वाङ्मय वर्डस्वर्थच्या पद्धतीवर लोकाना समजेल अशा भाषेनें सजविण्यात, केशवमुत व टिळक यांच्यात साम्य असले, तरी आणखी बाही बाबतीत त्या दोगांत फरक होता. केशवमुत वृत्तीनें गभीर होते. टिळक प्रेमळ होते. दिव्य गोष्टींची एक प्रकारची हुरहूर केशवमुताना वाटे. टिळकाची श्रद्धा इतकी तीव्र होनी की, त्यांना ईश्वरत्रिपयक शका कधीच आल्या नाहीत. सर्वोन्तालच्या सृष्टीशीं समरस होऊन, तिच्यावर खुप होऊन, आपल्या काव्याची रचना टिळकांनीं केल्यासारखी दिसते केशवमुताना समाजात अनेक उणीवा दिसत असत, सुधारणेला वाय दिसत होता, त्याची सामाजिक कविता या

कारणाने त्वेपपूर्ण ओजस्वी बनली आहे. टिळक कधीच कोणावर रागावत नमल्याचें, त्याच्या सामाजिक कवितेंतहि त्वेप किंवा आवेप मोठ्या प्रमाणात नाही. देशसमुहानीं दोनचार तरी राजकीय स्वरूपाच्या कविता लिहिल्या. टिळकाना राज्यकर्त्यांविषयीं आपुलकी वाटत अमल्यानें, राजकीय असतोप त्याच्या कवितेंत व्यक्त झालेला नाही. उलट 'राजनिष्ठा' व 'त्रिदंनिष्ठा' सारख्या काव्यांत त्यांनीं इंग्रज राज्यकर्त्यांविषयीं आपली राजनिष्ठा व्यक्त केली आहे. टिळकाच्या प्रेमळ प्रसन्न वृत्तीचा परिणाम त्याच्या काव्यावर होऊन, तेंहि प्रसादपूर्ण व रसाळ बनलें आहे. टिळकाची कविता साधी, सुबोध व सरस आहे.

टिळकाचें सिरिनी घर्मांवरील प्रेम त्याच्या भजनसंग्रह (१९०९), अभंगावलि (१९१९) व सिंस्तायन (१९२१) या काव्यात प्रगट झालें आहे. हीं काव्ये मत्तिपूर्ण व प्रेमळ आहेत. रामावणाच्या घर्तांवर सिंस्तायन रचण्याची त्याची मनीषा असावी. हे काव्य टिळकाच्या हातून अपुरें राहिलें आहे. त्याचे अक्रय अध्याय टिळकानीं रचले आहेत. त्या पुढील ७५ पर्यंतचे अध्याय त्याच्या पत्नी लक्ष्मीबाई टिळक यानीं लिहिले व शेजला अध्याय देवदत्त नारायण टिळकानीं तयार केला. टिळकाच्या कवितेचा पहिला भाग १९१४ सालीं प्रसिद्ध झाला व सिक्राना तो खुप आवडला यात त्याच्या स्फुट तसेच खडकाव्यात्मक कविता आल्या आहेत. 'बनरासी फूड' या दीर्घ रूपकात्मक कवितेंत प्रवृत्ति व निवृत्ति याच्यामधील झगडा, फुल आणि कवि यांच्यातील सगडाच्या रूपाने चित्रित करण्यात आला आहे. कांय मधुर कोमल भावनांनीं तसेच कल्पनांनीं नटलेल आहे 'सुशीला' या खडकाव्यात मध्यम स्थितींतल्या प्रेमळ कुटुंबाचें हृद्य चित्र काढण्यात आलें आहे. इतर स्फुट कवितात प्रेम, भक्ति, वात्सल्य हे गुण ओतप्रोत भरले आहेत. 'माझी माया' या कवितेंत पत्नीविरयक उच्च प्रकारचें प्रेम वर्णिलें आहे 'माझी जन्मभूमि' या कवितेंत त्याचें देशप्रेम प्रगट झालें आहे. टिळकानीं फुलावर व मुखावर जस अनेक व सरस कविता प्रसन्न मनाने लिहिल्या त्यामुळे ते फुलामुखाचे कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मुलांशी आणि पुत्रांशी इतकी तद्रूपता साधून त्यांच्याइतकें काव्य मराठीत अद्यापि कोणी

विनायक जनार्दन करंदीकर

केलेले नाही. 'बालोद्यान' (१९४७) नावाच्या संग्रहांत टिळकांच्या मुलांसंबंधी व मुलासाठी लिहिल्या कविता एकत्रित करण्यात आल्या आहेत. यात आलेले विषय, चाली व भाषा मुलाना आवडतील अशाच आहेत. बाहुल्यांचे वैद्यराज, प्रीतीचे राज्य, प्रीतिलता या कविता अत्यंत बहाराच्या आहेत. 'छडीदार पतोजी' या कवितेवरून जुन्या पद्धतीच्या मारक्या शिक्षकाविषयी त्यांना किती तिटकारा होता तो दिसतो. मुलांच्याविषयी आधुनिक शिक्षणशास्त्रज्ञांना साजेशा टिळकांच्या कल्पना अतिशय उच्च होत्या.

विनायक जनार्दन करंदीकर (१८७२-१९०९) "पूर्व दिव्य ज्याचें त्यांना रम्य भावि काळ" असा कणकर, ओजस्वी, आशावादी संदेश सांगणाऱ्या विनायक कवींचे काव्य पुजेजाच्या पराक्रमकथांनी व स्वाभिमानगीतांनी भरले नसल्यामच नवल. पद्मा, पद्मिनी, राणी दुर्गावती, सयोगिता, कृष्णाकुमारी, वीरमती इत्यादि वीररसपूर्ण काव्यात त्यांनी रजपूत रमणींचे पराक्रम रसाळ वाणीने गाइले आहेत. स्वदेश, स्वभाषा, स्वधर्म व स्वैतिहासाचा अग्रजयकार करणाऱ्या विष्णुशास्त्री त्रिपळकराकडून तसेच इतिहासाचार्य राजगडे यांच्यापासून विनायकाना ऐतिहासिक काव्ये रचण्याची स्फूर्ति मिळाली असावी. 'हतभागिनी' या कवितेत स्वदेशाच्या अवनय स्थितीचे चित्र 'कारटी करटी तिथे ! निपजली भूतें !' अशा शब्दात त्यांनी रेखाटले आहे. टसरा, कपि आणि पोपट, छत्राचा केसरा इत्यादि कवितात देशाच्या तराकालीन पारतंत्र्याबद्दल दुःख व्यक्त करण्यात आले आहे. विनायकांच्या काव्यात आढळणाऱ्या उत्कट देशप्रेमामुळे त्यांना आधुनिक राष्ट्रीय कवितेचे प्रणेते म्हणून समोधण्यात येते. ऐतिहासिक व राष्ट्रीय कविता-खेरीज विनायकांनी काही थोडी "स्त्री आणि पुरुष", "प्रीति निमाळी तर", "मुग्ध" या कवितांमार्फत ध्वन्यधपूर्ण, हळुवार हाताने लिहिलेली कविताहि रचली आहे. यात त्यांना स्त्रियांविषयी किती आदर व कळकळ वाटत असे ती दिसते. सामाजिक सुधारणांच्या काळात वाररूनहि विनायकांनी आपली कविता समाजाभिमुख न ठेवता, तिला ऐतिहासिक काळातच वायवू दिली हे विशेष

होय. वर्तमान काळापेक्षा भूत व भविष्य काळाकडेच त्याचे अधिक लक्ष दिमतं. त्याच्या कवितेची माया सर्वत्र सुशोभ, प्रौढ व ग्माळ आहे.

माधवानुन्न (डॉ. काशिनाथ हरी मोडक-१८७२ ते १९१६) नेमद-मुनाप्रमाणेच माधवानुन्नांची वृत्ति चिन्तनशील व “माध्याहि विषयान” मोठा आग्रय शोधगारी अशी होनी. मात्र केशवमुन्न सामाजिक घडामोडींशी जिनके समरस होत, तिनके माधवानुन्न होत नसल्याने, त्याची कविता केशवमुन्नाच्या कवितेसारंगी आवेशपूर्ण व जिज्ञाळ्याने, भरलेली वाटत नाही. केशवमुन्नाच्या काव्याचा माधवानुन्नापर परिणाम झाला होता यात शक्य नाही. ‘स्त्रीच प्रभात,’ ‘मूर्तिमन्न,’ या कविता केशवमुन्नी बळगाच्या उबड टरड आहेत. केशवमुन्नाच्या धर्तीपर काही मुनावेदि माधवानुन्नांनी लिहिली आहेत. केशवमुन्नाच्या काव्याप्रमाणेच त्यांनीहि आरंभे काव्य इमरी बळगापर नेऊन ते स्फुट, कांचिन् आत्मलेखनपर, सृष्टिर्गनपर व बोधयुक्त बनविले. माधवानुन्नाची कविता (१९२४) या सग्रहात ज्या कविता आल्या आहेत त्यातील काही दुष्काळग्रस्त लोकार, काही मगळ्यांच्या इतिहासापर, काही देशाच्या पारतंत्र्यापर व काही सृष्टिर्गनपर अशा आहेत. या कविता माध्या व सुशोभ आहेत. दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होणाऱ्या त्या आहेत. अर्थचमकृति, गन्धचमकृति, विविध अत्रकार इत्यादि गोष्टी माधवानुन्नाच्या कवितेत नाहीत. सावी, मळ अशी त्याची कविता “सुरेश्वर सगम” सारख्या गीतात सुदरदि कशी बनते ते पाहण्यासोभे आहे. याच्या उलट शोध हुडहुन काढण्याच्या त्याच्या इयासामुळे “तीन वृत्ति” सारंगी येरही सुदर टरगाती कविता पर विवडून गेली आहे. वरसायाने डाक्टर अग्रुनहि माधवानुन्न काव्याच्या क्षेत्रात ज्याच यगस्वीरगाने वावरत हे उल्लेखनीय होत.

दत्तात्रय कोंडो घाटे—एक कवीच्या प्रसिद्ध कविता पत्रासाच्या आत आहेत. पत्रविशीच्या आतच मृत्युने त्यांना गाठल. आहेत त्या कवितावरून

१ जन्म २६ जून १८७१ अहमदनगर येथे, मृत्यु १३ मार्च १८९९ बडोदे येथे साहित्य-दत्ताची कविता, संपादक. —वि घाटे (१९२१).

पाहना ते अधिक जगले असते तर संख्येने विपुल व गुणानी उत्कृष्ट भशा कविता स्वामीने त्यांनी रचल्या असल्या. आधुनिक कवितेची बहुतेक लक्षणं त्यांच्या काव्यात आहेत. ते स्फुट भावगीतामरू, सृष्टिगर्जनपर, प्रेमविषयक व ऐहिक आहे या शिवाय राष्ट्रीय व शिशुगीतात्मकहि ते आहे. निसर्गगर्जनपर सुमारे पंधरा कविता उत्तर्नी लिहिल्या आहेत. त्यातील मित्रा विहगा, वाई लतिके, कोकिलरूजन, विश्वामित्रीच्या काटी, प्रभात इत्यादि कविता सरस कल्पनांनी व मधुर शब्दांनी नटल्या आहेत. निसर्गापासून त्यांना आनंद होतो, तसेच शिक्षणहि मिळते. 'वास बडो चिरकाल तुझा या जगता शिकवाया,' असे वाई लतिके या काव्यात ते म्हणतात. देवाचे अधिष्ठान निसर्गात असते असे विश्वामित्रीच्या काटी या कल्पनापूर्ण काव्यात मुक्तविले आहे. प्रेमविषयक कवितात यत्र यत्र हरिणीदशा क्रमः, असतुष्ट पति, स्वप्न भेट इत्यादि कविता आहेत. यात सृष्टि-वर्गनपर कवितांचीच जिद्दाला आढळत नाही. जननी आर्यभूमि, श्री शिवछत्रपति, भगवा ज्ञान, स्वतंत्रतेस इत्यादि कविता तत्कालीन देशस्थितीत उद्देशून असून त्यात राष्ट्रप्रेम व्यक्त झाले आहे. शाहणी बाहुली, अ भा ई, बोलन का नाही, मालेभन या कविता शिशुगीताचे उत्तम नमुने होत. काही करुणरसाच्या कविता उत्तर्नी लिहिल्या आहेत. त्यातील निज निज माझ्या गाळा, प्रिये कविता सुदरी, मेनकेचे उद्धार, जा दृष्टिशेहेर या कविता करुणरसाने ओतप्रोत भरल्या आहेत. दत्ताचा कविता थोडीच आहे. परंतु जी आहे ती अत्यंत भावपूर्ण, प्रालिप्तपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

गोविंदाग्रज-राम गणेश गडकरी (१८८५-१९१९) भाषेची मोहिनी आणि कल्पनाविलास यानी चाचकाना मंत्रमुग्ध बनविणारा गोविंदाग्रजासारखा दुसरा कवि आधुनिक मराठी साहित्यात अजूनपर्यंत तरी झालेला नाही. भागविल्लाम, कल्पनाविलास, भागोत्कटता, धनिमोदर्य हे जे काव्याचे मुख्य विशेष त्यापैकी भागविल्लाम आणि कल्पनाविलास हे दोन विशेष गडकरीच्या काव्यात ओतप्रोत भरले आहेत. उरलेले दोन विशेषहि त्यांच्या मर्क नसरना तरी अनेक कवितानून आढळतात. गोविंदाग्रज म्हटले की, राजदस, मुगळी, विराम-

चिन्हें, गुलाबी कोंडें, पहिलें चुन्न, गोष्ट निराशा, धवेळीं ओरटणाऱ्या कोविलेम इत्यादि प्रमुख कविता न आठवणाऱ्या चानक दिवळा, लोकप्रियतेचे भरपूर गार गहन्याना आपल्या ह्यातीत व ह्यातीतनरहि लामलें. “नवशब्दाचे धुगुर बाधुनि रसवनी माझी, नाचन डोलत करि दिगलेनीं मनें पुन्हा ताजी” ह जें त्यानीं आपल्या काव्याविषयी म्हटलें आहे तें बऱ्शीं खरेच आहे.

गोविंदाप्रज्ञांच्या काव्यावर इमजी कवींच्या काव्याचा, मोरोपंती काव्याचा व केशवमुताच्या कविनेचा भरपूर परिणाम झाला होता. गायन, शेते हे त्यांचे आवडते कवि होते. आत्मपर प्रेमविषयक कविता, सृष्टिवर्णनपर कविता, गूढगुजनात्मक कविता, स्फुट कविता लिहिण्याची प्रेरणा त्यांना या काव्यातील इतर कवींप्रमाणें पाश्चिमात्य कवींकडून बरीचशी मिळाली. मोरोपंतीच्या समग्र काव्याचा जो त्यांनीं आस्थापूर्वक अभ्यास केला होता व इतरांनाहि ते कवयश्रव सांगत असत, त्यावरून त्यांच्या भाषाप्रमुखाचें मूठ फोड आहे ते समजत. केशवमुतांना तर ते गुरुम्यानींच मानीत असत. स्वतःला ते त्यांचे सच्चे चेले म्हणवीत असत. “केशवमुत मेले ?” व “केशवमुताची कविता वाचून” या टोन फारितात आपल्या गुरुच्या कार्याची महति गाउन त्यांनीं आपण नितात आठर व्यक्त केला आहे. शेलेचे ठरलेलें अवतारमार्ग केशवमुतांनीं पूर्ण केले. त्यांच्या काव्यानें ‘निजलेल्या जाणुनि आली, हो ताजे जें यकलेलें,’ ‘गूढास रूप सापडलें ! स्वच्छः अचेतन हाले,’ ‘अशुरेणूमधुनी आता, निघतील त्याचे चेल,’ अथात्च ‘केशवमुत कसले मेले ? केशवमुत गातचि उमले’ इत्यादि मार्मिक अभिप्राय या कवितेंत जो व्यक्त झाला आहे, त्यावरून गोविंदाप्रज्ञांच्या मनावर केशवमुताच्या कार्याचा केवढा पगडा बसला होता तो स्पष्ट होतो. शेले हा प्रमाणा शहीर जसा होता, तसाच तो आध्यात्मिक प्रवृत्तीचाहि होता. केशवमुतांनीं प्रेमविषयक आत्मपर कविता जी लिहिली व गूढगुजनात्मक काव्य जें निर्मिलें, त्यालाच अनुलभून ‘अवतरुनी फिरुनी शेले ! केशवमुत गाउनि गले’ असे त्यांनीं म्हटलेलें दिसतें प्रेमविषयक काव्यरचनेत गोविंदाप्रज्ञांनीं आपल्या गुरुवर ताण केली असें म्हणावयास मुळींच हरकत नाहीं. केशवमुतांच्या

प्रेमविषयक काव्यापवाणेन गोविंदाग्रजाच्या एतद्विषयक काव्यात काही काव्यनिक माग आहेतच. गोविंदाग्रजाचें प्रेमविषयक सर्वंच्या सर्व काव्य काही आत्मपर म्हणता येणार नाही. त्याचा एकदा प्रेममंग झाला होता, असें म्हणतात. त्याच्या प्रेमकवितेला याने उत्कटता आली असेल यात शका नाही. परंतु त्याची सारीच प्रेमकविता काही आत्मचरित्र प्रगट करणारा म्हणता येणार नाही. केशवसुतापेक्षा त्याच्या ठिकाणी भाननाशीलता पुष्कळच असल्यामुळे त्याचें प्रेमकाव्य मान वरेच जिद्दाळ्याचें व परिणामकारक झाले आहे. केशवसुत हे तर्कपधान असल्याने, त्याच्या प्रेमकाव्यात तटस्थता आली आहे

गोविंदाग्रजांनी प्रेमविषयक कविता सुमारे तीस लिहिल्या. यापैकी बहुतेकात प्रेममगामुळे, प्रियाविरहामुळे आलेल्या औशमिन्याचें, निराशेचें भावपूर्ण वर्णन आलें आहे. प्रेमसाफल्य झालेले असो किंवा प्रेममंग झालेला असो, प्रेमाचा प्रभाव काही अपूर्व असतो असे घ्याच कवितात म्हटले आहे प्रेमें बोल प्रेम बोलें, प्रेमे जग हालें; दतकेच नाहीतर जगत् रगलें, विश्व रगलें, एक प्रेम रंगें (प्रेमपाठ). प्रेम हे जातिधर्मातीत असते-जातिधर्म त्याचा मुटला, संघघ बगाशीं तुटला (प्रेम आणि मरण). दिव्य प्रेम हें निस्वार्थी असतें हे पुढील ओळींत व्यक्त केले आहे-“तदाकार करिते वृत्ति, दिव्य प्रेमाची जाति, निरभियाप तन्मयता ती” (दिव्य प्रेमाची जाति). प्रेम आणि मरण या कवितेंत प्रेमाचें सारे तत्त्वज्ञान आलें आहे असे म्हटले तरी चालेल. विष्णुव्रतेचें वेड लागलेल्या वृक्षाची मनःस्थिति यात वर्णिली आहे. “क्षम एक पुरे प्रेमाचा, चपांन पडो मरणाचा, मग पुढे” असे तो वृक्ष म्हणला. देवाना त्याचा निर्धार पाहून शंभरी विजेला त्याच्या भेटीप्रीत्यर्थ पाठवावें लागले. त्या भेटीत त्या वृक्षाचा नाश झाला. परंतु मृत्यूच्या क्षणापूर्वी आनंदाने त्याच्या छात्रा देह न्हाला, त्याला पाहणी फुटली, कळ्या आल्या आणि त्याचे जीवन सार्य झालें. कवि म्हणतात, “तो योग, एरा हटयोग, प्रीतिचा रोग, लागला ज्याला, लाभते मरणाही त्याला, हे असें.” प्रेमपाठ कवितेंत “मी प्रेमाचा वदा” असे ते म्हणतात. प्रेमाच्या बाबतींत गोविंदाग्रजाची निराशा झाली असावी असें अनेक

कविनामून घाटतं. पुनर्विज्ञान, फुल वेंचिली पण, अवेळी जोगदण्णा कोन्ड्रेस, पांगरास इत्यादि कवितात “या मदीय चिरनिरास, जीवन्मृत मानसास, पुनरपि उमगारयाम, काळ दिला कोमता, निःप्रेमाचें जीवन माझे वक्ष चितनीं जावें, हातीं समाराची माती. मनिच्या आशा मनाम घाती, चिरमृताला गायन हे तज उगाच हलवी जरा ” इत्यादि हृदयस्पर्शी उद्गार जे त्यांनी काढले आहेत, त्यामून त्यांच्या अन्तःकरणातील एका कोपरा सजोडित दुःखाभूच टाळीत असारा असें दिसतें शेवटचें प्रेमगीत या कविनें तें कळवळून म्हणतात, “जन्म जन्मातरी एका क्षणभरी, प्रेम लाभो तुजें शोकघाता.” प्रेमाच्या चारतीत त्याचा झालेला भ्रमनिरास निर्दयसास, मार पिसावरचा टोळा, अधाला टपिलाभ इत्यादि कवितात सुदरपणें वर्णिला आहे भ्रमनिरास शाला तरी दुःख हें होतेंच, आणि तमल्या दुःखाचें दिव्दर्शन गाऊ, मयाग एकात, फुलें वेंचिली पण इत्यादि कवितात आलें आहे. गोविंदप्रजांनी प्रेमामयधी पुष्कळ, सुदर, व जिद्दाळ्यानें मरलेल्या कविता लिहिल्या कारणानेंच त्यांना आज प्रेमाचे शाहीर म्हणून मराठी साहित्यात सजोडिलें जातें. प्रेम आणि मरण, प्रेमपाठ, प्रेमाचा प्रळयकाळ, दिव्य प्रेमाची जाति, प्रेमाची प्रामाणिकता इत्यादि त्यांच्या प्रेमविषयक कविता नितातसुदर आहेत. यात दिव्य विंशा मानसिक प्रेमाचें वर्णन मुख्यत्वे आलें आहे. केशवसुतांनी शारीरिक प्रेमाच्या चार दोन तरा कविता लिहिल्या. गडकऱ्यांनी “गुलाबी कोड्या” शिवाय कोठच प्रेमाच्या शारीरिक चेष्टा वर्णिल्या नाहीत आणि गुलाबी कोड्यात देखील ध्वनिराव्यामुळेच अवीर गोडी निर्माण झाली आहे. गोविंदप्रजाचें प्रेममाफलय झालें असतें तर त्यांनी गुलाबी काड्यासारख्या ध्वनिर्सादनां नटलेल्या अनेक शृंगारिक कविता लिहिल्या असत्या असे वाटतें.

केशवसुतांच्या घर्तीवर गोविंदप्रजांनी फुली तपली, कल्मीचें गाणें, मुरली, प्रेमाचा प्रयळकाळ, मनातली पाल इत्यादि गूढगुजनात्मक कविता लिहिल्या आहेत केशवसुत मेले ? या प्रश्नार्थक कवितेंत आपल्या गुरुंचे कार्य वर्णन करात असताना पुढील ओळी त्यांनी लिहिल्या आहेत :- “मरणातचि आल मरणें,

मग वेले त्याने काळ ! तो शब्द मुक्याला मुचले ! गृदास रूप सापडले ! स्वच्छद अचेतन हाले ! नश्वर तें ईश्वर वेलें ! केशवसुत गाउनि गेले । गगनाचे फाटुनि पडदे, दिसलें जें त्यापलिकडलें ! ” केशवसुतानीं गूढ गोर्धीना व्यक्त स्वरूप दिलें, गगनाच्या पलीकडील त्याना जें दिसले त्याला त्यानीं प्रगट वेलें आहे. अशा शब्दात केशवसुताच्या गूढगुंजनात्मक कवितेचें समर्थन त्यानीं केलें आहे. रसतः गोविंदाग्रजांनीं फुटरी तपेली, कलगीचें गाणें इत्यादि कवितात ईश्वरविपरीचें-जगाविपरीचें गूढ उकलण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न सर्वस्वी यशस्वी झालेला दिसत नाही केशवसुताच्या शपुर्जा किंवा हरपलें श्रेय यात दिव्यत्राच्या अधुरु जाणिवेचे का होईना वाचकाना निश्चित दर्शन घडतें. आपलें ‘निजरूप’ भिन्न आहे, तादात्म्यानें तल्लीनतेनें या रूपाचे आरुढन आपणाला होऊं शकते, असें केशवसुतानीं सांगितल आहे. गोविंदाग्रजाचें गूढगुंजन आत्मप्रत्ययी स्वरूपाचें वाटण्यापेक्षा बौद्धिक आकल्पासारखें अधिक वाटतें. ईश्वरा साक्षात्कार झालेल्याचे काहीं अनुभव ‘मुरली’ व ‘प्रेमाचा प्रलयकाळ’ यात पाहाय्यास सापडतात. रसतः गोविंदाग्रजाचे हे अनुभव असतील असें नक्की म्हणता न आलें तरी तसल्या अनुभवाचीं वर्णनें सताच्या ग्रंथानून आढळतात. अहंकार गळाल्यावर, देहविशिष्ट, अहंकारबुद्धि नष्ट झाल्यावर ‘गाणें झालें सर्वांचे गाणें झालें काळाचें’ असे अे वर्णन ‘कलगीचें गाणें या कवितेंत आलें आहे ते या दृष्टीनें खरें आहे. ‘पुण्याविण येईं वात, घान्याविण चाले श्वाप’ हें मुरलीतलें वर्णनहि सताच्या उद्गागना धरूनच आहे. “फुटकी तपेली” या काव्यातील तत्त्वज्ञान आपल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाला धरून आहे. “प्रेमाचा प्रलयकाळ” यातहि प्रेमाच्या अद्वैताने जगाकड पाहू लागलें कीं सर्व जग त्या प्रेमगागरानें भरलेलें कसें दिसतें, हें सांगितल आहे. गोविंदाग्रजाच्या गूढगुंजनात्मक काव्यात वायफळ नडबड, शब्दाची पैरात नुमती आहे, अशा आशयाची टीका ऐकू येते. मला ही टीका अयोग्य वागते. आपल्या इकडे शकराचार्यांच्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाच्या ज्या कल्पना आहेत, नामदेव तुकारामादि सतांनीं ज्या प्रेममय भक्तीच्या कल्पना प्रसूत केल्या आहेत. त्याचाच अनुवाद काव्यमय भाषेत

कवितांमून वाटते. पुनर्विजसन, पुत्रे वैचिली पण, अवेळी ओगडणाऱ्या कोकिलेम, पाउरास इत्यादि कवितात “या मदीय चिगनिरास, जीवन्मृत मानसास, पुनरपि उमज्यावयाम, काळ दिला कोगता, निःप्रेमाचें जीवन माझे रक्ष चिंननीं जवें, हातीं समाराची माती, मनच्या आशा मनाम राती; चिरमृताला गायन हें तव उगाच हलवी जरा ” इत्यादि हृदयस्पर्शी स्वरुप जे त्यानीं काढले आहेत, त्यांमून त्यांच्या अन्तःकरणातील एक कोरस सरोदित दुःखाधुच दाळीत असता असें दिसते. शेवटचे प्रेमगीत या कवितेंत तें फळयळून म्हणतात, “जन्म जन्मातरीं एखादा क्षणमरी, प्रेम लाभो तुजें शोकघाता.” प्रेमाच्या गावतींत त्यांचा झालेला भ्रमनिरास निर्दय्यालेस, मार-पिमानरचा डोळा, अधाला दृष्टिलाभ इत्यादि कवितात सुदरपणें वर्णिला आहे भ्रमनिरास झाला तरी दुःख हें होतेंच, आणि तसल्या दुःखाचें दिव्दर्शन गोरु, भयाण एकात, फुलें वैचिली पण इत्यादि कवितात आले आहे. गोविंदाप्रजांनीं प्रेमामनधीं पुष्कळ, सुदर, व जिद्दाळ्यानें भरलेल्या कविता लिहिल्या कारणानेंच त्यांना आज प्रेमाचे शाहीर म्हणून मराठी साहित्यात सन्नेषिलें जाते. प्रेम आणि मरण, प्रेमपाठ, प्रेमाचा प्रळयकाळ, दिव्य प्रेमाची जाति, प्रेमाची प्रामाणिकता इत्यादि त्यांच्या प्रेमविषयक कविता नितातसुदर आहेत. यात दिव्य किंवा मानसिक प्रेमाचें वर्णन मुख्यत्वे आले आहे. केशवसुतानीं शारारिक प्रेमाच्या चार दोन तरी कविता लिहिल्या. गडकऱ्यांनीं “गुलाबी कोड्या” शिवाय कोटेच प्रेमाच्या शारीरिक चेष्टा वर्णिल्या नाहींत. आणि गुलाबी कोड्यात देखील ध्वनिमाध्यामुळेच अवीट गोडी निर्माण झाली आहे. गोविंदाप्रजाचें प्रेमसाफल्य झाले असतें तर त्यांनीं गुलाबी कोड्यासारख्या ध्वनिसींढ्यानें नटलेल्या अनेक शृंगारिक कविता लिहिल्या असत्या असें वाटते.

केशवसुताच्या घर्तीवर गोविंदाप्रजांनीं पुढकी तपली, कलगीचें गाणें, मुर्ली, प्रेमाचा प्रळयकाळ, मनातली पाल इत्यादि गूढगुजनात्मक कविता लिहिल्या आहेत केशवसुत मेले ? या प्रश्नार्थक कवितेंत आपल्या गुरूंचे कार्य वर्णन करात असताना पुढील ओळी त्यांनीं लिहिल्या आहेत :- “मरणासचि आलें मरणें,

मग केले त्याने काळे ! तो शब्द मुखाला सुचले ! गूढास रूप सापडले !
 स्वच्छद अचेतन झाले ! नश्वर ते ईश्वर केले ! वेदवसुत गाउन गेले !
 गगनाचे पादुनि पडदे, दिसले जे त्यापलिकडले !” वेदवसुतानी गूढ गोष्टींना
 व्यक्त स्वरूप दिले, गगनाच्या पळीकडील त्यांना जे दिसले त्याला त्यांनी
 प्रकट केले आहे. अशा शब्दात वेदानुताच्या गूढगुंजनात्मक कथितेचें समर्थन
 त्यांनी केले आहे. द्यतः गोविंदाग्रजांनी फुटनी तपेली, कलगीचें गाणें इत्यादि
 कथितात ईश्वरगणित्यांचें-जगाविषयीचें गूढ ठकलण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा
 प्रयत्न सर्वस्वी यदास्वी झालेला दिसत नाही वेदानुताच्या शपुशां किंवा इतरपे
 थेंव यात दिव्यत्वाच्या अधुक्त जाणिवेचें का होईना मानकाना निश्चित दर्शन
 घडतें. आपले ‘निष्कलप’ मित्र आहे, तादात्म्याने तल्लीनतेने या रूपाचे आत्मन
 आपणाला होऊ शकते, असे वेदानुतांनी सांगितले आहे. गोविंदाग्रजांचे
 गूढगुंज आत्मप्रत्ययी स्वरूपाचें घाटण्यापेक्षा बौद्धिक आत्मनसारखे अधिक
 घाटतें. ईश्वरी साक्षात्कार झालेलाचे काही अनुभव ‘सुरली’ व प्रेमाचा प्रलयफळ’
 यात पाहानुता सापडतात. स्वतः गोविंदाग्रजांचे हे अनुभव असतात असे नक्की
 म्हणता न आले तरी तमल्या अनुभवाची वर्णने सताच्या संग्रहानु आढळतात.
 अहंकार गळालेना, देहविशिष्ट, अहंकारानुद्धि नष्ट झालेवर ‘गाणे झाले सर्वोचें
 गाणे झाले काळाचें’ असे जे वर्णन ‘कलगीचें गाणे’ या कथितें आले आहे ते
 या दर्शने परें आहे. ‘पुष्पागि वेदे धाम, घान्याविग चाले धाम’ हे मुक्तीतले
 वर्णनहि सताच्या उदागना घळूनच आहे. “फुटनी तपेली” या काव्यातील
 तत्त्वज्ञान आपल्या अद्वैत तत्त्वज्ञानाला घळून आहे. “प्रेमाचा प्रलयफळ”
 यातहि प्रेमाच्या अद्वैताने जगाकडे पाहू लागले की सर्व जग त्या प्रेमसारागाने
 भरलेले कंन दिसते, हे सांगितले आहे. गोविंदाग्रजांच्या गूढगुंजनात्मक काव्यात
 घाटलेले गूढ, शब्दाची रसात नुनती आहे, अशा भावार्था टीका ऐकू
 येते. मला ही टीका व्योम्य वागते. आपल्या इकडे सकुन्वायोच्या अद्वैत
 तत्त्वज्ञानान्या ज्या कल्पना आहेत, नामदेव तुकारामादि सतांनी ज्या प्रेममय
 मर्चीच्या कल्पना प्रकृत केला आहेत. त्याचाच अनुवाद काव्यमय भाषेत

गोविंदाग्रजांनी केला आहे. या कल्पनाचा अनुभव त्यांना आला असेल किंवा नसेल. परंतु त्यांनी जे मागितले आहे त्याचा व तसला अनुभव आल्याचं मढाराष्ट्रीय मतांनी अनेक ठिकाणी सांगितले असल्याने, त्याच्या या प्रकारच्या काव्याला निरर्थक म्हणणे घाडसाचं ठरेल.

केशवसुताप्रमाणे गोविंदाग्रजांनी काही थोड्या सामाजिक कविता लिहिल्या आहेत. अशात 'दसरा', 'समशानातले गाणे' 'घुबडास' या कवितांचा अतमीय कराययाम हरकत नाही. 'दसरा' कवितेला केशवसुताच्या 'तुतारी' ची चाल असून, त्यातील आशय तुतारी व नया शिपाई, या कवितांतल्या आशयामाखला आहे. 'समशानातले गाणे' व 'घुबडास' या कवितेंत सामाजिक स्थानावर खरपूस टीका आली आहे. दामिकपणाचा गडकून्याना तिडकारा होता. दामिकपणावर या दोन्ही कवितांतून कोरडे ओढण्यात आले आहेत. केशवसुताच्या सामाजिक मध्यात जो जिद्दाला आणि ओढस्वीपणा आहे तो मात्र गोविंदाग्रजांच्या असल्या काव्यात आढळत नाही. समाजाने चाललेल्या घटामोडीकडे त्यांचे लक्ष चांगलेच होते हे लोकमान्यास आशीर्वाद, गडगडाचे राज्यारोदन, गेठे गोपाळ कृष्ण इत्यादि कवितावरून दिसते, तरी ते सामाजिक आंदोलनांशी एकत्र झाल्यासारखे त्यांच्या कवितावरून तरा दिसत नाहीत.

या काळातील इतर कवींप्रमाणे गोविंदाग्रजांनी देखील काही निसर्गचंगणपर कविता लिहिल्या आहेत. नदीस पुर आलेला पाहून, मोगन्याचा हाग, प्रेम आणि मरण, अरुण, प्रेमपाठ, हाळ्या पिरळयानाम, गुलाशम, लाडोर, थोमाड आदीतील एकच फूल, जामेंत जगटगान्या लाडक्या लहानग्याम या त्या कविता होत. निसर्गाशी ममरम होऊन, त्यांच्या सुप्त छत्राचा अभ्यास करून, त्यांच्याच मनापासून प्रेम करून लिहिल्यामाखल्या या कविता वाटत नाही. नदीकडे, मोगन्याच्या हागकडे, हाडाकडे, अरुणाकडे, पिरळयानाकडे, गुलाशकडे पाहून कवीला ज्या निविध उपमा व उपदेशा मुचल्या त्यांची मोडदाद या कवितात आहे. एखादी वस्तु पाहून ज्यास्तीत ज्यास्ती किती उपदेशा मुचतील याची परीक्षा,

नैदिक कमोटी, पाहिल्यागत 'अरुण' कवितेची रचना आहे. त्या सर्व उल्लेखा एकूट केल्या तरी अरुणाची नीट कल्पना वाचकाला काही येत नाही. याच्या उलट शालकवीच्या अरुणाकडे पाहिले असताना त्यांनी अरुणच्छटा कशा रगविल्या आहेत त्या पाहा:—“पूर्वदिशा मधु मुदुल हामते गालींच्या गालीं, श्रिति जाची कड सारपिन्ही ही उज्वल दीर्तीनें, हे सोन्याचे, रक्तगर्ण हे, हे पिपळे काहीं, रम्य मेघ हे कितेक नटले मिश्रित रगाहीं, उडरातुनि वाहते कुणाच्या सोन्याची मगा, कुणीं लाविला विशुद्ध कर्पूररस आपुल्या अगा ?” घरांत असून निमर्गाची गीते रचारीत तशीं गोविंदाग्रजाचीं दिमतात शालकवि निमर्गाशीं इतके तन्मय होत कीं, त्याच्या नरळत त्याच्या मुखापाटे निसर्ग प्रगट होई ! गोविंदाग्रज आपल्या धैर्यकिं मायभावना घेऊन निमर्गांनरळ जात आणि प्रेमनिराशेचीं गाणीं गुणगुणत घरीं परत येत प्रेम आणि मरण, ओसाड आडातील एकच फूट, प्रेमपाठ, हालन्या पिंपळपानास इत्यादि कवितांत हीच कवीची वृत्ति दिमते. शालकवीचीं निसर्गगीतें वाचून जसे आपण वेगळ्या आपुलकीनें निमर्गांकडे पाहतो, तसे गोविंदाग्रजाच्या निसर्गगीतांनीं होत नाहीं.

काव्यात कल्पनाविलास, भाषाविलास व भावोत्कटता या मुख्य गोष्टी होत. त्या दृष्टीनें पाहता गोविंदाग्रजाचे काव्य ज्याच वरच्या कोटीचें धाडते. प्रेमपाठ, प्रेम आणि मरण, राजहस, मुरली, स्मशानातल गाणें, घुबटास इत्यादि काव्यात उच्च प्रतीचा कल्पनाविलास आढळतो. राजहस माझा निजला, दसर, ओसाड आडातील एकच फूल, प्रेम आणि मरण, मुरली इत्यादि कवितात जी भावोत्कटता आहे ती हुदयस्पर्शी आहे. भाषाविलासाच्या दृष्टीनें पाहता गोविंदाग्रजाची कविता अत्यंत आकर्षक आहे. वाचकाला रितमित, भासांत करण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे. दोषाचा विचार करतांना सयमाचा अभाव हा प्रमुख दोष गोविंदाग्रजाच्या काव्यात आहे. आल्मरिक भाषेचा आणि शब्दप्रवृत्तीचा त्यांना जो एक प्रकारचा दृष्टांत होता, त्यापाशीं त्यांची कविता अनेक टिमारी कृत्रिम भासते. गोडी रीतीची प्रौढ व साल्कृत कविता त्यांची आहे. वेदमां रीतीतील प्रमाद व पद्यदांचे गोडी तिच्यात वेतावताचीच आहे. असें असले तरी त्यांनी

कविताकामिनी कमालीची आदर्पक, तह्छर, नव्वरेल पग प्रेमळ व चतुर आहे यात शंका नाही त्याच्या इतर गीतांचा महाराष्ट्राला प्रिय पडला तरी प्रेमविषयक गीतांचा प्रिय पडणे शक्य नाही. प्रेमाविषयी अगदी भावविपश्च होऊन त्यांनी काव्यरचना केली आहे. प्रेमाचा शाहीर होण्याचीच त्यांची इच्छा असावी. प्रेमपाठ कवितेत ते म्हणतात, “हृदय शारदे ! हृदयि राहुनि करि मत्र प्रेमकवी !”

एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर*

रेंदाळकरांचे काव्य त्रिपुल, त्रिविध व मनोहर आहे. केशवमुताच्या काव्यातील आवेश, टिळकाच्या काव्यातील वात्सल्य, गोविंदाग्रजाच्या काव्यातील कल्याणिलस व वाणिविलस ही त्यांच्या काव्यात फारशी नसली, तरा ते वैशिष्ट्यपूर्ण व सरस आहे यात शंका नाही रेंदाळकर जुन्या परंपरेत वाढले, संस्कृत पंचमहाभाष्ये पढले व ज्ञानेश्वर-तुकाराम-मोरोपंतादि प्राचीन मराठी कवींना अभ्यासिते झाले. असे अमून त्यांची मते प्रागतिक स्वरूपाची आहेत व प्रेमाच्या शरतीत तसेच काव्याच्या वेपभूषेच्या वापतीत त्यांना नवीन काहीतरी सागाययाचे आहे.

केशवमुताच्या काव्याचे रेंदाळकर मोक्ते होते, चाहते होते व काही अशानी अनुकरण करणारहि होते. ‘रश्मसुतास’ या कवितेत त्यांनी रश्मसुताविषयी आपला आवेश व्यक्त करून “आहे साय कराययास बसलो राहून मागे तुझ्या, ह्ये देईन भीतभीतच कधी लवजायना सुगहि” असे म्हटले आहे. केशवमुतांच्या तुतारा, झपूझां. गोपण या काव्याच्या धर्तीवर त्यांनी शिंग, झपूझां, धि कार त्यांना असो-इत्यादि काव्याची रचना केली. केशवमुताच्या आवेही कोण ? या कवितेची

* ज.म-ता १ जुलै १८८७ रेंदाळ गावी, मृत्यु-ता. २२ नोव्हेंबर १९२० रेंदाळ वेधेच. काव्यरचना (१) रेंदाळकरांची कविता भा. १ (मंडारमंजरी, काव्यसुममाला कर्णमंगल, काव्यगुफा इत्यादि रक्त कविताचे समग्र एकत्र) १९२४, (२) रेंदाळकरांची कविता भा २ (दीर्घ कवितांचा समग्र) १९२८; (३) मुद्रणीनि १९१९, (४) अन्वोक्ति-मुक्तावलि भा. १ व २, १९११ व १९१५.

आठवण त्याच्या 'भाग्ही' या कवितेने होते, तर त्याच्या "नव्या शिपाया"ची आठवण 'धर्मनिष्ठ' ही कविता करून देते. सामाजिक सुधारणाविषयी लिहिणे, प्रेमविषयक आत्मपर काव्य रचणे, सृष्टिविषयक कविता रचणे या गोष्टी त्यांनी केशवमुनांच्या काव्यशासनानेच केल्या याशिवाय काही इंग्रजी कवितांचे अनुवादही त्यांनी केशवमुताप्रमाणे केले.

रेंदाळकरांची सामाजिक मते उदार व प्रगतिप्रिय होती. धर्मनिष्ठ कवितेत ते म्हणतात :— "नोहे हिंदुहि जैन मी न, अथवा बुद्धैकसेवी तसा सारेही मम घम ते असति हे उच्च स्वरे सागतो . सारें विश्वकुटुम्ब एक बनल माझ तुझे लोपल " शिंग या कवितेत ते बजावतात, "त्या शिंगाच्या गंभीर नादे गल्या बाफळ रूढि ध्वस्तुनि, क्षुद्र थोर हा निरस्तुनि भेद, एकत्वाचा समतेचा नव मधुर भाव सर्वत्र भरे । त्या शिंगाच्या नादवायुने, जुनं पुराणें उडून गलं नावीन्याच वर्षग झालें, पुष्पगुच्छसम विश्व सर्वही सुंदर हृदयगम विसलें । " 'भाऊ भाऊ' या कवितेत असेच उच्च विचार आहेत.

रेंदाळकर स्वतः ध्येयवादी होते 'सुंदर विश्वा'ची त्यांना स्वप्ने पडत परंतु सभोरताल्या समाजानिषयी त्यांचा काही चांगला ग्रह नव्हता. त्यात त्यांना अनेक उणीय आढळत 'घि रार त्यांना असो' या कवितेत त्यांनी दामिक लोकांवर, घनाढ्यांवर, लागूलचालन करणाऱ्यांवर सडकून टीका केली आहे त्यांचे दर्शनही नको, त्यजुनिशा सम्बन्ध त्यांचा तरें, मी जाईन सुखें लतातरुगणीं 'वापून गेल्या बनीं' असे ते म्हणतात कवि आणि जग या कवितेत जगानिषयी त्यांचा तिडकारा फारच तीव्र स्वरूपाचा आढळतो "जगाला मूढाला विदित न महादात विषय कवीना राहाया अनुचित असे ही यमुमती .. जगद्व्यापाराशी विसदृश असे सत्कवितृति .. परी हासी निन्दावचनिं जग गाजी कविस हें, तरी त्यातें गाय्या मुख कवि किती हा शटतसे ! . नको या लोकांचा असुरावर सम्बन्धचि नको ! . कशाला या लोकीं हरहर ! विभा जन्म दिघला ? .. मुझी आशा देवा ? म्हणुनि जगिं कर्तव्य करितो, परी औदास्यानें हृदय सतत

व्याप्तचि असे ! ” रेंदाळकरांच्या काव्यावर व त्यांच्या चारित्र्यावर जे गलिच्छ दिशतोडे काही टीकाकारांनी अकारणच उडविले होते ते पाहिले म्हणजे रेंदाळकरांचे उद्गार योग्यच वाटतात. जगाचा कट्टा अनुभव येऊनहि आपली काव्यरचना त्यांनी चालू ठेविली ही त्यांना भूषणावह होय.

रेंदाळकर आशावादी होते की निराशावादी ? प्रगतिवादी होते की परागतिवादी ? या प्रश्नाची निश्चित उत्तरे देणे कठीण आहे. घर्मनिष्ठ, शिंग, माझ्याच मुखासाठी, प्रबोधन, पुढें पाहा, अहारा कवे, अद्वैताची अनुभूति इत्यादि कवितात आशावाद, प्रगतिवाद, प्रमत्तता, उल्हास ही आढळतात. याच्या उलट नैराश्याचें साम्राज्य, धिःकार त्यांना असो, माझे तें माझे नव्हे, कवि आणि जग, पश्चात्ताप इत्यादि काव्यात नैराश्य, परागतिवाद आढळतो. रेंदाळकरांची गृहस्थिति परिस्थिति कधीच फारशी अनुकूल नव्हती. कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक व शारीरिक अशा सर्वच प्रकारच्या संकटना त्यांना तोंड द्यावें लागत होते. ही वस्तुस्थिति लक्षात घेऊन त्यांच्या काव्याकडे पाहिले असताना त्यात प्रमत्तता बरीच आढळते. प्रेमाविषयीच्या उच्च कल्पना प्रतिपादनासाठी कवि निगझादादी कसा असेल ! कर्तव्यबुद्धीने व निरलसपणे रेंदाळकर आपल्यासाठी सर्व जशाचट्यांच्या उत्तम प्रकारें पार पाहून, स्वामिमानाचें जिणे जगत होते. जगाच्या उणीवाकडे पाहून त्यांना दुःख होई. या प्रसंगावर ते काव्यहि करीत. मनातली सुखदुःखे ते काव्यद्वारा व्यक्त करीत. त्यामुळे हर्षशोकाने मिश्रित असे त्याचें काव्य बनले आहे. ते अधिक जगते, तर त्यांच्या काव्यालाहि निश्चिन् काहीं तरी वळग लागलें असतें. आहे तेवढ्या काव्यावरून तें निगझामय किंवा आशामय आहे असें म्हणणे अयोग्य होईल.

रेंदाळकरांनी प्रीतिविषयक पुष्कळच कविता रचिल्या आहेत. गोविंदाग्रजाच्या प्रेमत्रिरयक कविता भाषासीर्ष्य व कल्पनाविलसमाने अधिक नटलेल्या असल्याने, प्रेमाचे शाहीर म्हणून ते प्रसिद्धीम आले. परंतु रेंदाळकरांचे प्रेमकाव्यहि चांगले व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. “ जिकडे तिकडे प्रेम दिसे, माझाही हृदयात

वसे प्रेम प्रसाद तिमिरात, समचि प्रेमा दिनगत ” (प्रेमसाम्राज्य) असे त्यांना वाटे. स्त्रीपुरुषात बंधुमगिनीभाव असे शकणार नाही असा आक्षेप घणागस ‘दे माझी भगिनी मला’ या कवितेत त्यांनी ‘आहे फात जमा तिला प्रिय तमा बंधू नसावा कमा?’ असे योग्य उत्तर दिले आहे ‘भगिनीप्रेमा करिता!’ या कवितेत “पति प्रिय आहे तुज भारी, असो म्हणुनि मजवरिचि प्रीति काय सरे सारा” असे म्हणले असून “भायांप्रेमहि तें नलग, कामविलासीं परिगत होत वाटे निष्फल ग !” अशी त्यांच्या पुस्ती जोडली आहे विषय वामनने भरलेल्या प्रेमापेशा कवीला नि स्वार्थी व दिव्य प्रेमाची विशेष मातब्बरी वाटते व त्याचाच त्याने आपल्या काव्यात पुरस्कार केला आहे ‘माझी प्रीति’ या कवितेत ‘प्रीति भी करितो तुझ्यावरि सदा प्रीत्यर्थची भामिनी!’ असे म्हणून ‘का प्रीति करिता तुम्ही मजवरी?’ या स्वपत्नीच्या प्रश्नाला उत्तर दिले आहे रेंदाळकराच्या नि स्वार्थी अशा बंधुमगिनीप्रेमातहि आलिंगन व चुननादि शारीरिक किंवा उल्लेख पाहून कित्येकांस आश्चर्य वाटते पुरुष मित्र एकमेकांना भेटताना आलिंगन देतात, हे पुष्कळांनी पाहिले असेल बंधुमगिनी किंवा मित्र मैत्रीण यांच्या चुननाचा प्रकार तितकासा प्रचारात नसल्याने चमत्कारिक वाटला तरी, गर्हणीय नाही रेंदाळकराच्या सुदरी, प्रेमासाठी, प्रियेचे हास्य, पुनर्मिलन, अधर, आलिंगन देशील तर, प्रबोधन इत्यादि बहारीच्या प्रेमविषयक कविता असून त्यांत शृंगाराची व प्रीतिची शालीन वर्णने आली आहेत ससारात पदार्पण केल्यानंतरच्या सुखी काळातील त्या आहेत त्या सर्वांत ‘प्रबोधन’ ही कविता तर प्रसन्नतेने आणि प्रमाने ओतप्रोत भरली आहे. एवढी एकच कविता रेंदाळकर लिहिते तरी ते मराठी साहित्यात अमर ठरते कवितेची पहिलीच ओळ “उघडि नयन, रम्य उपा हसत हमत आली” ही असून ती वाचताच आनदाचे, सुखाचे, सीदयाचे समाधानाचे साम्राज्य आपल्या समोर पसरले आहे असे वाटत असले साम्राज्यहि स्वतःची प्रिया उठल्यावाचून कवीला ‘विफल गमत’ अमलेले पाहून त्याच्या श्रेष्ठ पत्नीप्रेमाची आपणाला कल्पना येते रेंदाळकराच्या ससारातील पहिली काही वर्षे तरी सुखात गेली

अमार्गीत अग्रे या कवितेवरून तसेच 'निज निज लाडले' या कवितेवरून घाटते. त्याच्या प्रेमकाव्यापैकी खरें साग, व्यर्थ प्रेम, प्रेमभंग, शेण्टची निराशा, कोगटीची फुलें, प्रश्नात्ताप इत्यादि कविता मावोत्कट आहेत. शेण्टच्या कवितेत कवीने जी आपली " पिढ्याला डाग लागला ! जडामक मी बनलों कैसा ? पापकर्तमीं पूर्ण बुडालों ! " अशा शब्दात निर्मर्सना करून घेतली आहे ती शब्दच. एरी मानण्याचें कारण नाही. शारारिक वासना व प्रेमाच्या दिव्य कल्पना श्या तडाक्यात सापडल्याने वैवाहिक आयुष्यात ज्या स्वामाविक गोष्टी कवीच्या हानून घडल्या, त्याच्यानिघ्नी अकारणच त्याने स्वतःला दोष लाविला आहे. या कवितेचा आधार घेऊन अनंततनय नावाच्या टीकाकारनी रेंदाळकराच्या चारि अ्यवर अयोग्य हद्दा चढाविला आहे. परंतु रेंदाळकराच्या प्रेमनिघ्नक काव्याकडे तसेच त्याच्या चरित्राकडे पाहिलें असताना कोगत्याहि प्रकारच्या वाईट कल्पना निघू शकतील असे आम्हाला वाटत नाही. रेंदाळकराच्या जीवनाप्रमाणेंच त्याचें प्रेमकाव्यहि भारदस्त व उदात्त स्वरूपाचें होतें.

रेंदाळकरानीं प्रबोधन, अनुनि चालतोचि वाट सारख्या शेंकडो स्फुट कविता रशा लिहिल्या, तथाच ममुनागीत, मोहिनी, शिम्क्याची तार, जाधवाची मनुजा सारख्या प्रदीर्घ कविताहि लिहिल्या. प्रेमविषयक काव्य जसे त्यानीं लिहिते तसेच नीतिमडन, शातिसोयान, श्रीअवधूतगीता सारखें मक्तिपर, उपदेशपर आध्यात्मिक काव्यहि त्यानीं लिहिते अनेक स्वतंत्र काव्ये त्यानीं जशीं रचिलीं तशींच रतिविलाप, कादंबरी, सारजासारखीं ससृत्त व इयजी काव्याची रूपा तरेहि त्यानीं केलीं. नवीन मात्रावृत्ताचा जसा त्यानीं उपयोग केला तथाच जुन्या श्लोकवृत्ताचा अक्षरवृत्ताचाहि उपयोग केला. मोरोपती व्यास देखील त्यानीं उत्तम प्रकारच्या लिहून टाखविल्या. पौराणिक आख्यानपर रुक्मिणीपत्रिका, सीतेचा निरोप, मुद्रिका इत्यादि काव्ये जशीं त्यानीं निर्मिलीं, तशींच सृष्टिवर्गन पर अशीं चढोत्यस, सरितेस, सदापुत्री, मधुमायी इत्यादि सृष्टिवर्गनर काव्यहि त्यानीं तयार केलीं. विविधता हा रेंदाळकराच्या काव्याचा ठळक गुण म्हणावनाम कांही हरकत नाही.

दुसऱ्यादि एका कारणानें रेंदाळकरांचे नाव मगठी साहित्यात नेहमी घेतले जाईल. ते कारण म्हणजे त्यांनी निर्यमक कविता. त्यांनी यमक कविता घरीच लिहिली आहे हे स्पष्ट. तरी पण निर्यमक काव्याचा त्यांनी श्रमही प्रथम यमकाचा प्रयोग मराठीत केला यांत शंका नाही. "गानकाऱ्या" खेरीज इतर कविता निर्यमक असायलास काही हरकत नाही असे त्यांचे मत होत. मधुसूदन दत्त या बंगाली कवीच्या काव्यग्रन्थानें निर्यमक कविता लिहिण्यास रेंदाळकरांना स्फूर्ति झाली व त्यांनी अनेक उत्तम कविता यमकाचें घवन शुभारंभ लिहिल्या. याबद्दल त्यांच्यावर टीकाभागकडून सडकून प्रहार करण्यात आले. परंतु त्यांनी आपले कार्य निरास्तुतीची पर्वा न करिता पुढेच चालू ठेविले. "निमर्गमृदुपाद हे रुचिर काव्यदेवी तुझे, कशास मग सांग या यमकश्रवण घातल्या?" असे ते म्हणत रेंदाळकरांनी घाडत केले म्हणूनच आज आपण निर्यमक व मुक्तउद काव्याचा आस्वाद घेऊ शकतो.

बालकवि-अरुण सापूजी ठोमरे*

बालकवि हे मरेखुरे निसर्गाचे कवि होते. आपल्या वडिलांबरोबर लहानपणी गानदेशात प्रवास करित असताना व पुढें महाबळेश्वरासारख्या ठिकाणी ते राहिले असताना त्यांचें निसर्गावर प्रेम जडलें. निसर्गाच्या विविध स्वरूपावर त्यांनी काव्यरचना केली असून तिच्यात सुदमता, सौंदर्य व माधुर्य भरपूर आहे. अरुण, निसर्ग, यामिनी, सध्यारजनी, फुलगाणी, तारका, श्रावणमास, तुंगपुण्य, पावर्, पाऊस, पारवा, द्युत्रिंदू अशा अनेक निसर्गरमणीय गाठींवर त्यांनी आत्मीयतेनें भरलेल्या कविता रचल्या आहेत. निसर्गाचा जवळून अभ्यास केल्यासारखे, निसर्गाशीं तन्मय झाल्यासारखे, निसर्गाच्या सौंदर्यावर भाळल्यासारखे

*नाम - १३ ऑगस्ट १८९० भरणगाव येथें मृत्यु एप्रिल १९१८ जळगावजवळ,

अपघातानें, साहित्य - बालकवीची समग्र कविता - स. भा. ल. पाटणकर १९४२ बालकवि हा पदवी १९०७ साली जळगाव येथें भरलेल्या महाराष्ट्र कविसंमेलन प्रसंगी अध्यक्ष डॉ. कीर्तिकर यांनी दिली

बालकवींचे सृष्टिनिपत्रक काव्य आहे. त्यांचे काव्य वाचीत असताना निसर्गाची ती ती दृश्ये आरग प्रत्यक्ष पाहतो आहोत असे आपणाला वाटते

‘अरुणा’ वर गोविंदाप्रज्ञानी देखील बालकवींप्रमाणे कविता लिहिली आहे. त्या कवितेत इतक्या उन्प्रेक्षा आल्या आहेत की, त्याच्या भाराव्याली अरुणाचे एरेखुरे चित्र काही आपणाला दिसत नाही. अरुणोदय प्रमर्गीच्या विविध रंगच्छटाची गमत ज्यांना पाहण्याची असेल त्यांना बालकवींचेच काव्य वाचले पाहिजे. त्याच्या “निर्झरा” च्या “गिरिशिखरे वननागहि, दरीदरी चुमवित येई; कड्यावरुनि घेऊन उड्या, खेळ लनापलयी फुगव्या; घे लोळण खटकावरती, फिर गरगर अगामवती; जा हळुहळु वळसे घेत, रूपत छपत हिरवाळीत, पाचूची हिरवीं गनें झुठप गडे झुळुझुळु गाने !” इत्यादि सुरवातीच्याच ओळी पाहिल्या तरी त्यात निर्झराचा खेळकरपणा आपल्या प्रत्ययास येतो, सध्याममयींच्या दिशांचे किती भावपूर्ण वर्णन ते करतात पाहा :- “अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या ननानीं फुगास बघती दिशा कळेना मदस्मित करुनी ? (सध्याममयी).” श्रावणमासी हर्ष मानसी हिरवळ टाटे चांदिकडे, क्षणात येते सरसर शिखरे, क्षणात फिरुनी ऊन पडे . झाल्या सूर्यास्त वाटतो, साज अहाहा! तो उघडे; तरुशिखरासर, उच घरावर पियळें पिवळें ऊन पडे !” हे वर्णन वाचले म्हणजे कोणाच्या डोळ्यासमोर श्रावणमास उभा राहणार नाही ? निरोपत ‘पिवळें पिवळ ऊन पडे’ या वर्णनांतील उहारीची सूक्ष्मता कोणाला आनंदविणार नाही ? सूक्ष्मता, हुबेहूबपणा, सौंदर्य या गुणास्रोवरच बालकवींच्या निमर्गवर्णनात भावनाचा ओलावा आहे. “अरुणा”तील पूर्वदिशा “मधुमृदुल हासते गालींच्या गाली”, “दिवसयामिनी परस्परचें चुश्न घेतात”-आणि त्याच्या “अनुगंगाच्या छटा खुलल्या गगनात.” विनोदी सप्यावाताने “फुल्राणीला” ‘रत्रिकर’ आणुली का, म्हणून विचारताच ती अगदी लाजून गेली. निसर्गात जे दिव्यत्व आणि पूर्णत्व आहे ते मानवाच्या कृतीत नाही असेहि काही कवितात त्यांनी सुचविले आहे. निर्झरास ते म्हणतात, “मी कवितेचा टाम मला, कवी मोळनी जगातला; परि न सरे माझ्या गानीं, दिव्याचीं असलीं भेणी.. शिकवी रे शिकवी माते,

दिव्य तुझी असली गीते !” बालत्रिदश या कवितेत ते म्हणतात, “अपूर्णताही यापरि मजला जर बुडवी शोकी, चित्र मनोहर रंगदाला परि मी तव अवलोकी”, “या समयी जर तडाग असतो, रम्य दिव्य तें रेखित चमत्तो’ असें बलाशयाला म्हणून त्याचा श्रेष्ठपणाच त्यांनी वर्णन केला आहे. निसर्गाशी बालकवि किती एकरूप झाले होते याचे वर्णन त्याच्याच शब्दात केलेले बरे. ते म्हणतात, “सृष्टि हासवी मला फुलांनी तारांनी नभ तसे, सदाचें मगल मज देतसे; जिकडे तिकडे दिव्य साठले रत्न झालें गायनी, पहाया जर्नी मनीं कीं वर्नी; त्या सहजी व्रीडा प्रेमच माझे ररें, ही व्रीडा म्हणजे जीवित माझे बरें, या दिव्यासह सखि कवितेशी जिणें बेंचिलें जरी, परी मज माझी मुक्ति तरी (माझे दिव्य).” निसर्गाचें केवढें वेड त्यांना लागलें होतें तें या ओळींवरून दिसते. या चरणांत आपण त्यांना काही विचारल्यास ते लागलीच उत्तर देतील, “परतु वेडाविण मुटतिल का हृदयाचीं कोडीं ? (अरुण).” निसर्गावर असलेल्या असल्या निरूपम प्रेमांमुळेच त्यांनी सूर्यकिरण, कौमुदि, नक्षत्र, निर्झर यात “आनंदी आनंद गडे, इकडे तिकडे चौहिकडे” असल्याचें सांगितलें आहे.

बालकवींची सृष्टिविषय कविता हीच रन्या मोलाची आहे. त्यांनी लिहिलेली सामाजिक, गूढगुननात्मक किंवा प्रेमविषयक कविता ही अगरी सामान्य प्रतीची आहे. केशवसुताच्या ‘तुतारी’चें अनुकरण त्यांनी ‘धर्मवीर’ कवितेत केलें आहे. “धर्म नव्हे संध्यास्तान. धर्म नव्हे आसनध्यान रुढि अशी कोणी दावा, बदल जिला नाही ठावा” यगैरे गोष्टी त्यांनी सांगितल्या असल्या तरी त्यात अंतरीचा जिद्दाळा व आवेश नाही. “सताचा अनुवाद” हीहि कविता ध्येयवादात्मक सामाजिक अशी आहे. “देउळीचा देव मेला, विश्वी विश्वरूप झाला” असे त्यात त्यांनी म्हटलें आहे. केशवसुताच्या घर्तीवर ‘शून्य’, ‘मी’, ‘दिव्य आणि प्रीति’ व ‘वनमाला’ अशीं चार गूढगुननात्मक काव्ये त्यांनी लिहिली. परतु त्यापैकी एकातहि झपूझा किंवा हरपले श्रेय याची गमत नाही. बालकवींनी प्रेमविषयक कविता लिहून त्यात प्रेमाची मडनी वर्णन केली आहे. प्रीति हवी तर, प्रेमाचें गार्जे, जादुगारीग इत्यादि कविता बऱ्यापैकी आहेत.

मालावर्षींचे सृष्टिविपरक काव्य आहे. त्यांचे काव्य वाचीत असतांना निमगर्भी ती ती दृश्ये भासण प्रत्यक्ष पाहतो आहोत असे आपणाला वाटते

‘अरुणा’ वर गोविंदाप्रधानी देखील बालकवीप्रमाणे कविता लिहिली आहे. त्या कविनेन इतक्या उत्प्रेक्षा आल्या आहेत की, त्यांच्या भाग्यवाली अरुणाचें स्वरेखुरें चित्र काही आणणाला दिमत नाही. अरुणोदय प्रसंगीच्या विविध रंगच्छटाची गमत ज्यांना पाहाययाची असेल त्यांना बालकवीचेंच काव्य वाचलें पाहिजे. त्यांच्या “निर्झंग” च्या “गिरिशिखरें वननाग्रादि, दरीदरी चुमविन येई; कड्यामग्नि घेऊन उड्या, रेल लनायल्यी फुगड्या; घे लोळण खडकावरनी, फिर गरगर अंगाभंयंती; जा हल्लुल्लु वळसे घेत, लपत छत्र दिग्वाळींत, पांचूची हिरवीं रानें झुळ्य गडे झुळुझुळु गानें !” इत्यादि सुरुवातीच्यान ओळी पाहिल्या तरी त्यात निर्झंगचा खेळकपण आपल्या प्रत्यक्षास येतो, सध्यामयीच्या दिशाचें मिनी मानपूर्ण वर्णन ते करतात पाहा :- “अर्ध्या मिटल्या अर्ध्या उघड्या असल्या नयनानीं जुणास शपती दिशा कळेना मदस्मिन करूगी ? (संध्यावजनी).” श्रावणमासी इपें मानमी हिरवळ टाटे चोंदिकडे; क्षणात येतें सरसर शिरवें, क्षणात किन्नी ऊन पडे...झालासा सूर्यास्त वाटतो, साज अहाहा! तो उघडे; तरुशिखरावर, उच घगवर पिवळें पिवळें ऊन पडे !” हे वर्णन वाचलें म्हणजे कोणाच्या डोळ्यासमोर श्रावणमास उभा राहणार नाही ? विशेषतः ‘पिवळें पिवळ ऊन पडे’ या वर्णनातील बहारीची सूक्ष्मता कोणाला आनंदविणार नाही ? सूक्ष्मता, हुवेहूवपणा, सौंदर्य या गुणाबरोबरच बालकवीच्या निसर्गवर्णनात भावनाचा ओलासा आहे. “अरुणा”तील पूर्वदिशा “मधुमृदुल हासते गालीच्या गाली”, “दिवसयामिनी परस्पराचें चुकन घेतात”-आणि त्यांच्या “अनुगगाच्या छटा खुलल्या गगनात.” विनोदी सध्यावातानें “पुल्लराणीला” ‘रविकर’ आवडला का, म्हणून विचाराच ती अगदीं लाजून गेली. निसर्गांत जें दिव्यत्व आणि पूर्णत्व आहे ते मानवाच्या कृतींत नाही असेहि काही कवितात त्यांनीं सुचविलें आहे. निर्झंरास ते म्हणतात, “मी कवितेचा दाम मला, कवी बोलनी जगातला; परि न क्षरे माझ्या गानीं, दिव्याचीं असली भेणी...शिकवी रे शिकवी मातें,

दिव्य तुझी असलीं गीतें !” ब्रुलविद्वा या कवितेंत ते म्हणतात, “अपूर्णताही यापरि मजला जर बुडवी शोभी, चित्र मनोहर खगबाला परि मी तव अवलोकनी”, “या समयीं जर तडाग असतो, रम्य दिव्य तें रेखित ब्रमतो” असें जलाशयाला म्हणून त्याचा श्रेष्ठपणाच त्यांनीं वर्णन केला आहे. निसर्गाशीं बालकवि किती एकरूप झाले होते याचें वर्णन त्याच्याच शब्दात केलेलें बरें. ते म्हणतात, “सृष्टि हासवी मला फुलांनीं तारांनीं नभ तों, सदाचें मंगल मज देतसे; तिरुडे तिरुडे दिव्य साठले रत झालें गायनीं, पहाया जनीं मनीं कीं बनीं; त्या सहजीं क्रीडा प्रेमच माझें खरें, ही क्रीडा म्हणजे जीवित माझे बरें, या दिव्यासद् सखि कवितेशीं जिणें वेंचिलें जरी, खरो मज माझी मुक्ति तरां (माझें दिव्य).” निसर्गाचें केवढें वेड त्यांना लागलें होतें तें या ओळींवरून दिसतें. या बाबतींत आपण त्यांना काहीं विचारल्यास ते लागलीच उत्तर देतील, “परंतु वेदाविण सुटतिल का हुदयार्ची कोडी ? (अहम).” निसर्गावर असलेल्या अमल्या निरुपम प्रेमायुलेंच त्यांनीं सुरकिरण, कौमुदि, नक्षत्र, निर्झर यात “आनंदी आनंद राडे, इकडे तिरुडे चाहिकडे” अस्तल्याचें सांगितलें आहे.

बालकवींची सृष्टिविषय कविता हीच खऱ्या मोलाची आहे. त्यांनीं लिहिलेली सामाजिक, गृहगुजनात्मक किंवा प्रेमविषयक कविता ही अगदी सामान्य प्रतीची आहे. केशवसुताच्या ‘तुतारी’चें अनुकरण त्यांनीं ‘धर्मरीर’ कवितेंत केलें आहे. “धर्म नव्हे संव्याप्तान. धर्म नव्हे आसनध्यान रुढि अशी कोणी टाया, बसत जिला नाही ठाया” वगैरे गोष्टी त्यांनीं सांगितल्या अमल्या तरी त्यात अंतरीचा विद्राडा व आवेश नाही. “सताचा अनुयाय” हीहि कविता प्येवनासामक सामाजिक अशी आहे. “देउळींचा देव मेला, विश्वी विश्वरूप शाला” असे त्यात त्यांनीं म्हटलें आहे. केशवसुताच्या धर्तीवर ‘शून्य’, ‘मी’, ‘दिव्य आणि प्रीति’ व ‘वनमाला’ अशीं चाग गृहगुजनात्मक काव्ये त्यांनीं लिहिली. परंतु त्यापैकी एकोनहि शपूर्णां किंवा हरपलें श्रेय यांची गंमत नाही. बालकवींनीं प्रेमविषयक कविता लिहून त्यात प्रेमाची मद्दती वर्णन केली आहे. प्रीति ही तर, प्रेमाचें गाणें. जादुगारांग इत्यादि कविता बऱ्यापैकी आहेत.

परंतु त्यात गोविंदप्रजांच्या प्रेमविषयक काव्याची भावनोत्कटता नाही. त्याच्या वर्णनात आत्मीयता न दिसता, वस्तुनिष्ठता दिसते.

यापेक्षा त्याची कविविषयक व शिशुविषयक कविता ठाकठिठीची याटते. कविज्ञाने, कवि, कवीची इच्छा, कवीचे अंतरंग, कवीचा विचार, कवीचे स्वप्न इत्यादि कवितानून सौम्यपणे का होईना, त्यानी कवीच्या कार्याचा 'मोठेपणाच वर्णन केला आहे. "कवि हा, हा जगताचा धनी" असे "कवि" या कवितेत त्यानी म्हटले आहे. निजलेल्या मुलाम; चांदोबा मजला देई; माझा भाऊ; चिमणी आणि आरसा; घोडा घोडा; पाळणा; इत्यादि शिशुगीते ह्य आहेत.

बालकवींच्या काव्यात निर्मर्गापासून त्याना होणाऱ्या आनंदाला उदासीनतेचा एक छोटासा अन्तःप्रवाह वाहात असलेला आढळतो. ही उदासीनता वैयक्तिक सुखदुःखामुळे निर्माण झाल्यासारखी न दिसता, काही वेगळ्याच प्रकारची दिसते. 'उदासीनता' कवितेत ते म्हणतात, "कोटुनि येते मला कळेना, उदासीनता हृदयाला; काय बोलते ते समजेना हृदयाच्या अन्तर्हृदयाला." निराशा कवितेत ते म्हणतात, "नुसती हुरहुर होय मनाला-का न कळे काही?" विचारी व भावनाप्रधान व्यक्तीना जगात वावरत असताना एक प्रकारची दिव्य हुरहुर वागते, तशा प्रकारची बालकवींची हुरहुर आहे. अपूर्ण अशा माननाला असली हुरहुर वाटणे हे स्वाभाविक नाही का ?

ज्या काळात बालकवि वावरत होते त्या काळाला अनुसरून त्यानी राष्ट्रसेवा, राष्ट्रगायित्री, आर्यांची अवनति सारख्याहि काही कविता लिहिल्या आहेत. परंतु हा काही त्यांचा काव्यविशेष नाही. त्यांच्या काव्याचा शेवटचा उल्लेखनीय विशेष म्हणजे त्यांची सुरम्य शैली. गोविंदप्रजांच्या शैलीत नटवेपणा आहे, कृत्रिमता आहे. परंतु बालकवींची शैली सहजगम्य आहे. लालिय, माणुर्य, प्रसाद, लडिवाळपणा हे तिचे गुणविशेष आहेत. वर्णांच्या आवृत्तीने, शब्दांच्या आवृत्तीने, गडबडीसारख्या शब्दांच्या योजनेने ते आपली शैली कमाळीची आकर्षक बनवितान. याशिवाय अर्थानुकूल नाटाचीहि ते योजना करितात. "जा हलुहलु वळसे घेत,

लगत छगत हिरवाळीत " या ओळींत वळसे घेत हळुदळू वाहणाऱ्या निर्झराचें शब्दचित्र स्पष्ट आहे. " झुळझुळ गानें-" या शब्दात निर्झराचें गानच ऐकूं येतें. " अर्घ्या मिटल्या अर्घ्या उघड्या असल्या नयनांनीं "-या ओळींतील भाव मधुर आहे. शालकवीचें निमर्गनाय्य निमर्गमणीय बनलें आहे तें असल्या सल्लिशपूर्ण शैलीने.

‘वी’ अर्थात् नारायण मुरलीधर गुप्ते (१८७२-१९४७)

वी कवि भारतीय स्वातंत्र्याचा सोहळा पाहण्याला जगू शकले असले, तथापि इ. स. १९२२ नंतर त्यांनी काव्यरचना केली नसल्याने त्याचा १९२० पर्यंतच्याच कालखंडात विचार केलेला बरा. त्याचा काव्यसंग्रह-पुलाची ओंजळ (१९३४)-अगच्या अडतीस कवितांचा असूनहि अत्यंत मौल्यवान आहे. त्याच्या कविता थोडक्यात पुष्कळ अर्थ सांगणाऱ्या, विचारपरीप्लुत व भावपूर्ण आहेत. पहिल्याच वाचनाला सगळा अर्थ कळणाऱ्या प्रामाणिक कविता त्याच्या नाहीत जो जो त्या अधिक वेळा वाचाऱ्यात, तो तो त्याचा अधिकाधिक गोड अर्थ कळणाऱ्या त्या आहेत. आपल्या परिपक्व विचाराचा आणि भावनाचा ठेवा वी कवींनीं आपल्या कवितात ठेविला आहे.

त्याच्या कवितांचा एक प्रकार आहे तो काव्य व कविविषयक कवितांचा. देशप्रमुताप्रामुन मुरू झालेल्या नव्या कवितेचे ते चाहते व पुरस्कर्ते होते. जुन्या परंपरेतील काही दीक्षाकाराना ही कविता आवडत नव्हती. जुनी नियमबद्ध, सनेतबद्ध कविता त्यांना पसंत होती. देशप्रमुताप्रमाणेंच वी कवींना यात काही अर्थ दिसना. देशप्रमुताप्रमाणेंच त्यांनीं हि 'कविप्रद', 'काव्यप्रद', 'विचारतरंग' इत्यादि काव्यविषयावर कविता लिहून जंगल भाषेत नव्या कवितेचा व नव्या कवींच्या कार्याचा पुरस्कार केला. काव्यहेतूविषयी त्यांच्या इतक्या निश्चिन्तना पारच थोड्या कवींच्या अमतील. काव्य म्हणजे सीढी. परंतु हे सीढी माथेमुथे नाहीं. ऐश्वर्या मर सामर्थ्य निर्माण करणारे हे सीढी अगते ते म्हणतात, " ऐश्वर्यामर सामर्थ्याची निर्माणमता अनरण ओंधुन ओंधे ती मुद्रता!

परंतु त्यांत गोविंदाग्रजाच्या प्रेमनिषयक काव्याची मानोत्कटता नाही. त्याच्या वर्णनात आत्मीयता न दिसता, वस्तुनिष्ठता दिसते.

यापेक्षा त्याची कविनिषयक व शिशुनिषयक कविता ठारुठिकीची वाटते. कविवाळे, कवि, कवीची इच्छा, कवीचें अंतरंग, कवीचा विचार, कवीचें स्वप्न इत्यादि कवितानून मौम्यगणें का होईना, त्यांनीं कवीच्या कार्याचा 'मोठेपणाच वर्णन केला आहे. "कवि हा, हा जगताचा धनी" असे "कवि" या कवितेंत त्यांनीं म्हटलें आहे. निजलेल्या मुन्यास; चाटोवा मजला देई; माझा भाऊ; चिमणी आणि आरसा; घोडा घोडा; पाळणा; इत्यादि शिशुगीतें हृद्य आहेत.

बालकवीच्या काव्यात निसर्गापासून त्यांना होणाऱ्या आनंदाखालीं उदासीनतेचा एक छोटसा अन्तःप्रवाह वाहात असलेल्या आढळतो. ही उदासीनता वैयक्तिक मुएदुःसामुळे निर्माण झाल्यासारखी न दिसता, काही वेगळ्याच प्रकारची दिसते. 'उदासीनता' कवितेंत ते म्हणतात, "कोडुनि घेते मला कळेना, उदासीनता हृदयाला; काय घोंचतें तें समजेना हृदयाच्या अन्तर्हृदयाला." निगशा कवितेंत ते म्हणतात, "नुमती हुरहुर होय मनाला-का न कळे काही?" विचारा व भावनाप्रधान व्यक्तींना जगात वावरत असताना एक प्रकारची दिव्य हुरहुर वागते, तशा प्रकारची बालकवीची हुरहुर आहे. अपूर्ण अशा मानाला असली हुरहुर वाटणें हें स्वाभाविक नाहीं का ?

ज्या काळात बालकवि वावरत होते त्या काळाला अनुसरून त्यांनीं राष्ट्रसेवा, राष्ट्रगायित्री, आर्यांची भवनति मारल्याहि काहीं कविता लिहिल्या आहेत. परंतु हा काहीं त्यांचा काव्यविशेष नाही. त्याच्या काव्याचा शेवटचा उल्लेखनीय विशेष म्हणजे त्याचो सुरम्य शैली. गोविंदाग्रजाच्या शैलीत नटवेपणा आहे, कृत्रिमता आहे. परंतु बालकवीची शैली सहजगम्य आहे. लालित्य, मायुर्य, प्रसाद, लढिवाळपणा हे तिचे गुणविशेष आहेत. वर्णांच्या आवृत्तीनें, शब्दांच्या आवृत्तीनें, गडे-चाईमारख्या शब्दांच्या योजनेनें ते आपली शैली कमालीची आकर्षक बनवितात. याशिवाय अर्थानुकूल नाटाचीहि ते योजना करितात. "जा हल्लुहल्लु वळसे घेत,

लगत छगत हिरवाळीत " या ओळीत वळसे घेत हळुदळू वाहणाऱ्या निर्झराचे शब्दचित्र स्पष्ट आहे. " झुळझुळ गनें—" या शब्दात निर्झराचें गानच ऐकू येत. " अर्घ्या मिटल्या अर्घ्या उघड्या असल्या नयनानीं"—या ओळीतील भाव मधुर आहे. बालकवीचें निसर्गकाव्य निसर्गगमणीय बनलें आहे तें अमल्या साहित्यपूर्ण ठेईनि.

'वी' अर्थात् नारायण मुरलीधर गुप्ते (१८७२-१९४७)

वी कवि भारतीय स्वातंत्र्याचा सोदळा पाहण्याला जगू शकले असले, तथापि इ. स. १९२२ नंतर त्यांनी काव्यरचना केली नसल्याने त्याचा १९२० पर्यंतच्याच कालखंडात विचार केलेला वग. त्याचा काव्यसमूह—फुलाची ओंजळ (१९३५)—अत्रच्या अडतीत कवितांचा असूनहि अत्यंत मौल्यवान आहे. त्यांच्या कविता थोडक्यात पुष्कळ अर्थ सांगणाऱ्या, विचारपरीप्लुत व भावपूर्ण आहेत. पहिल्याच वाचनाला सगळा अर्थ कळणाऱ्या प्रासादिक कविता त्यांच्या नाहीत जा जा त्या अधिक वेळा वाचान्यात, तों तां त्याचा अधिकाधिक गोड अर्थ कळणाऱ्या त्या आहेत. आपल्या परिपक्व विचाराचा आणि भावनाचा देणू वी कवींनी आरल्या कवितात ठेविला आहे.

त्यांच्या कवितांचा एक प्रकार आहे तो काव्य व कविविषयक कवितांचा. देशभक्तांपासून मुरू झालेल्या नव्या कवितेचे ते चाहते व पुरस्कर्ते होते. जुन्या परंपरेतील काही टीकाकारांना ही कविता आवडत नव्हती. जुनी नियमबद्ध, सरेतबद्ध कविता त्यांना रमंत होती. देशभक्तांप्रमाणेच वी कवींना यात काही अर्थ दिसेना. देशभक्तांप्रमाणेच त्यांनीहि 'कविरदन', 'काव्यानंद', 'विचारतरंग' इत्यादि काव्यश्रियांकर कविता लिहून जोरदार भाषेत नव्या कवितेचा व नव्या कवींच्या कार्याचा पुरस्कार केला. काव्यदेवूशिर्षी त्यांच्या इतक्या निश्चिन् कवनां पारच थोड्या कवींच्या असतील. काव्य म्हणजे सौंदर्य, परंतु हे सौंदर्य साधेमुधें नाहीं. ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्य निर्माण करणारे हे सौंदर्य अस्तित्, ते म्हणतात, " ऐश्वर्यात्मक सामर्थ्यांचा निर्माणशक्ता अतरंग ओंधेवुन आसवें ती सुंदरता।

(कविचन्दन)". काव्य म्हणजे नादमधुर शब्द किंवा अर्थमत्कृति नव्हे मत्काव्यात मृगच्छ नसतें तर अस्मल सौंदर्य असतें 'मृगच्छ पाणी भरुनि गडगी पादका पुचू दे! सौंदर्याचे कुडीं आम्हा रुजी घालू दे' असे म्हणून रचनेचे व शैलीचे निर्वेध घाल्गान्याना त्यानी पुढील शब्दात बजाविले आहे - 'इखदी धवेलाटीमायाशास्त्री जी घेती! जुनी मापकोटके जराशीं घाचूस साग तीं (कविचन्दन)." "विचारतरंग" कवितेत महागणपूजविपरपरा अलङ्कित चारूच आहे, मात्र एन्त्या रसिकाची सध्या उणीच आहे असे म्हटलें आहे. "काव्यानन्द" कवितेत काव्याचे भगाच सामर्थ्य वर्णिलें आहे जड इद्रियानीं स्वरा काव्यानन्द मिळू शकत नाहीं. काव्याशीं एकरूप झाल्यानेच "अम्लान प्रतिभाकळया" चोहीकडे उमल्लेव्या दिसतात. कवि म्हणतात, "सारींही जड इद्रिये न शक्तीं येथ प्रवेशावया। बुद्धिग्राह्य न वाव त्याम, न कळे ठाव प्रमात्रया! वृत्त्यनर्गत टाकर्णे कठिगता तद्रूपता पावणें। काव्यानन्दरसप्रमग मग हा निस्सुग सभोगणें (काव्यानन्द)." प्रतिमावृपी विश्वाच्या राणीचें सुदर वर्णन त्यानीं 'वेडगाणें' या दाचकाला वेड लावगान्या कवितेनें केलें आहे

'वी कवींच्या काव्याच्या दृसन्त्या प्रकारात वेडगाणें, पिंगा, चाफा इत्यादि गूढगुन्नात्मक कविता येतात केशरमुताप्रमाणेंच धीनाहि गूढ विश्वाचें गूढ उकल्ल्याचा ध्याम लागलेल्या होता. 'वेडगाण्णा'त ब्रह्माडाच्या घडामोडी करणा-या प्रतिभेचें किंवा प्रवृत्तीचें वर्णन आहे गड वैष्णवा वाणीनें या प्रतिभेचें वर्णन करणें अशक्य आहे असें कवि म्हणतात पिंगा या कवितेतहि प्रतिभा व प्रवृत्ति यांच्याच कार्याचें वर्णन आलें आहे 'चाफा' या कवितेत बाब्य सुलाच्या पलीकडीं प्रेमाचें रूप आलें आहे प्रियकराला 'चाफा' कलून त्याचा गग घाल्गान्या खेळकर वृत्तीच्या तरुणीचें यात आलें वर्णन बहारीच आहे. "इन विपशाचे किडे। याची घाव बाह्याकडे। आपग करू शुद्ध रसपान" असें त्या तरुणीनें (किंवा प्रवृत्तीनें) म्हणताच तिचा प्रियकर (किंवा परमपुरुष ईश्वर) तिच्याशीं एकरूप झाला - "चाफा फुर्ती आला फुलुन। तेजी दिशा गन्वा आदुन। कोग मी-चाफा? कोटें टोचे जग' द्वैतावस्था सोडुनी कीं ईश्वराशीं एकरूपता

आहेच, असेहि कदाचित् कवींना ध्वनित करावयाचे असेल. ध्वनिकाव्याचा ही कविता सुंदर नमुना आहे.

वी कवींच्या काव्याच्या तिसऱ्या प्रकारात त्याचे सामाजिक राजकीय धार्मिक तरपज्ञान आलें असून तें मौलिक आहे. 'तुतारी'च्या धर्तीवर त्यांनी 'डंका' तयार केला असून त्यात आत्मवाक्य व रूढींचा बडेजाव करणाऱ्याची हजेरी घेतली आहे. रूढिराक्षसी येमान घालू लागल्यावर ज्ञानेश्वरादिकासारखें बंडवाले पुढे सरसावतात व जनतेला 'अमृता'त न्हाऊ घालतात, असे स्फूर्तिदायक प्रतिज्ञावाक्य यात आले आहे. 'तीव्र जाणीव' या बहुमोल कवितेंत विश्व-स्वतंत्र्याचा कवीने उद्योग केलेला पाहून धन्यता वाटते. "तें स्वातंत्र्य खरें न फक्त अपुर्णें जें तोडिते बंधने ! अन्याच्या पदशूललास बघतें निष्कप ऐशा मने" असे कवी सांगतात व जन्मानें जातिनिर्णय जापर्यंत होईल तोपर्यंत खरी समता निर्माण होणें अशक्य आहे असें बजावतात. 'प्रभात पोवाडा' व 'भगवा झेंडा' या कवितात त्यांचे देशप्रेम व्यक्त झालें आहे. जगाकडे बघण्याचा वी कवींचा दृष्टिकोण आशापूर्ण आहे. जगान स्पर्जनशीलता आढळत असली तरी पण एकदरीत पूर्णानून निर्माण झालेलें जग पूर्णाकडेच जात असल्याचे त्यांनी म्हटलें आहे. पूर्ण वी अपूर्ण या कवितेंत ते म्हणतात "पूर्णाच्याहि पलीकडे मन पुढें गूढें पहाया उडे ! जीवाचा जणु हाचि धर्म दिसतो जावें पुढे त्या पुढें." केवदा दुर्दमनाय आशावादी या ओळींत व्यक्त झाला आहे.

'वी' कवींचे 'कमळा' हे काव्या कथानक काव्याचा अभिजात नमुना आहे. त्यात आलेली शब्दचित्रे आणि व्यक्तिचित्रे केवळ बहारीची आहेत. प्रणयपरिका प्रभिला, मार्गप्रतीक्षा, बुलबुल, चतुल इत्यादि काहीं प्रेमत्रिययक कविताहि वी कवींनी रचिल्या असून त्या मधुर आहेत. 'माझी कन्या' या कवितेंतील बल्लभस कारणपूर्ण आहे.

वींच्या कवितात कल्पनाविलास उच्च प्रतीचा आढळतो. गोविंदाप्रजाच्या कल्पनाविलासात थोडीशी कृत्रिमतेची छटा आढळते. तमला प्रकार वींच्या

काव्यात नाही. वेङ्कगण, चाफा, पिगा इत्यादि कविनातील कल्पनाविष्णु ह्यु आहे. एकच दोष त्यांच्या काव्यात आहे आणि तो अतिप्रौढ किंवा समृद्धप्रचुर भाषेचा. “अविजनसस्तुत काव्यदेवी”, ‘शाल सन्मिन आस्य नेत्र उरडे ईप्सु कपोली कर’, ‘विकटविपिनवाटिकेनिकट’ असल्या ओळींनी वाचक थोडासा बुडला तर नवल नाही. असें असलें तरी चींच्या काव्यात भावार्थाची गोडी एवढी मोठी आहेकी, असल्या लहान सहान अडचणींना वाचक टाट देत नाही.

१ रहाळकर व नागेश^२—ज्याच्या काव्यावर केशवसुताचा विशेष परिणाम झाला असे दोन कवी म्हणजे नरहर शंकर रहाळकर (ज. १८८२) व नागेश गणेश नवरे (ज. १८८९) हे होत. दोघानींहि प्रेमविषयक, आत्मलेखनात्मक, सृष्टिविषयक, सामाजिक, काव्यविषयक व स्फुट अशी कविता लिहिली आहे. होळकराचा फटका व जाग्रति या रहाळकराच्या आणि चडोल्गायन या नागेशाच्या कवितात केशवसुताच्या तुतारीसाग्न्या बराचसा आविश्कार आहे. निरक्षर, शपूष्ठा, मधमाशी इत्यादि नागेशाच्या कविता वाचून केशवसुताची आठवण झाल्याखेरीज राहात नाहीं रहाळकरांच्या काव्यात प्रेमाचे विविध स्वरूप चांगल्या रीतीने व्यक्त झाले आहे. “झरझरा । प्रीतीचा झरा । लागला वाहू । चल तयात आपण प्रेमानें ये न्हाऊं ।” असे ते म्हणतात. नागेशाच्या काव्यावर केशवसुताच्या विचाराचा जसा परिणाम झाला होता, तसाच त्याच्या शैलीवर त्याचे मित्र रहाळकर याचा परिणाम झाला होता या कारणाने त्याची कविता समृद्धप्रचुर, प्रौढ, नादमधुर अशी बनली आहे. बी कवींनी त्याच्या कवितेचे “आहे ती रुचिरा निसर्गमधुरा नागेश वागीश्वरी” हें जें म्हटलें आहे तें खरें आहे.

राधारमण (कृष्णाजी पाडुरग लिमये. जन्म इ. स. १८७७ मृत्यु इ. स. १९२२) राधारमण यांनी स्फुट व रसदाकाव्यात्मक विपुल रचना केली आहे. फडणीसकाव्य, आयामाताविल्याप, महाराष्ट्रवीरदर्श इत्यादि त्याची दीर्घकाव्ये प्रौढ. प्रसादपूर्ण, राष्ट्रियराण्याची व ओजस्वी आहेत त्याची स्फुट कविता

विभिन्नता, प्रसाद व विनोद या गुणांनी मंडित आहे. किरातार्जुनीय या संस्कृत काव्याचेहि त्यांनी मराठीत सरस रूपांतर केले आहे. 'कालचक्र' या काव्यात कोंकणातील सर्व ऋतूंचे काव्यमय वर्णन आले आहे. त्याची सर्व कविता 'सुमप्र राधारमण' (१९४९) या नावाने त्याचे चिरजीव चिंतामणी वृष्णाजी लिमये यांनी प्रसिद्ध केली आहे.

प्रातिकळानील इतर कवि—वर उल्लेखिलेल्या कवींनी आपल्या काळाशी समरस होऊन जशी बरीचशी कविता लिहिली, तशी ज्यांनी फारशी लिहिली नाही त्या कवींचा उल्लेख येथे केलेला बरा नव्या काळात राहूनहि याचा ओढा जुन्या रचनापद्धतीकडे विशेष होता. या कारणाने शोकरसाची भावना सोडल्यास त्यांच्या काव्यात आत्मपरता जपळजपळ नाहीच प्रौढ, संस्कृतप्रचुर व जुन्या शृत्ताचा व जातीचा उपयोग करणारी याची कविता प्राय आढळते. मनोरजन किंवा आत्मप्रगटीकरणापेक्षा लोकशिक्षणाकडे या कवींचा विशेष ओढा दिसतो. या कवींपैकी कानिटकर, मोगरे इत्यादिकांचा पूर्वी उल्लेख आला आहे. इतरांचा येथे कर्तव्य आहे.

१) विठ्ठल भगवत लेंभे (इ. स. १८५० ते १९२०) यांनी स्फुट तपेच राहत्यात्मक रचना केली आहे. सुतरगिणी, रचिता, आनंदकद या दीर्घ कवितात बहारीची वर्णने आली आहेत. लेंभे याची विशेष ख्याति त्यांच्या 'शोकावत' या विलापिनेत्र आहे. पत्नीच्या मृत्युनंतर लिहिलेल्या या विलापिकेंत निव्हाळा व शोकरस चागल्यापैकी आहे. लेंभ्याची भाषा प्रौढ, संस्कृतप्रचुर व मधुर आहे. गणेश जनार्दन आगाश (१८५२ ते १९१९) यांनी आपल्या मुलाच्या मृत्युंनर 'बाण्यात्रलि' नावाची विलापिका लिहिली अथन तिची रचना गफाईदार नमस्ती तरी निव्यात तरचरचिंतन बऱ्यापैकी आहे. विद्याधर यामन भिडे (१८६१ ते १९१६) हे चांगले साहित्यशास्त्रज्ञ होते. परंतु त्यांच्या काव्यात महत्ता, सरसता हे गुण मुळीच नाहीत. काकफागता, कीर्तनार्णव, तनुरायनिहाय इत्यादि त्यांच्या काव्याची शीर्षके पाहिली तरी त्यांच्या ब्रह्मज्ञाची कल्पना सहज

येईल. त्याचें काव्य प्रौढ व उपदेशात्मक आहे. लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले (१८७० ते १९३६) यांनी मेघदूताचें समवृत्त भाषांतर, तसेच अजयविलास रतिविलासासारख्या काव्याचें मराठीत भाषांतर जसे केले, तसेच अजयविलास नावाचें एक स्वतंत्रहि काव्य रचिले. शास्त्रीशंभूराजी रचना मात्र क्लृप्त व दुर्बोध वाटते. बाळकृष्ण अनंत भिडे (१८७४-१९२९) हे काव्याचे मार्मिक टीकाकार म्हणून एके काळी जसे प्रसिद्ध होते, तसेच कवि म्हणूनहि होते. पद्मिनीकाव्य, विदुलापुनानुशासन, अन्योक्तिविलास, करुणविलास इत्यादि पुष्कळ कविता त्यांनी लिहिल्या आहेत. परंतु त्या अगदी सामान्य प्रतीच्या आहेत भावना हा काव्याचा प्राग होय. भिड्याच्या काव्यात नैमर्की भावोत्कटताच नाही. दत्तात्रेय अनंत आपटे ऊर्फ अनंततनय (१८७९ ते १९२९) यांनी काव्यरचना पुष्कळ केली आपल्या “हृदयनरगा” च्या तीन भागात त्यांनी दीर्घ तसेंच स्तु अशी दोन्ही प्रकारची कविता प्रसिद्ध केली. या खेराज ‘तिलकविजय’ हेहि काव्य त्यांनी लिहिले. त्याची कविता मुबोध व साल्कृत असली तरी तिच्यात वाचकाला आकर्षिण्याचे सामर्थ्य नाही. अनंततनय हे जुन्या कवींचे अभिमानी होते. अप्पाराव धुडिगाज मुरतुले ऊर्फ मुमन (१८८१-१९३९) यांनी ‘माझे दुर्दिन’ या आत्मचरित्रपर काव्यात भगपूर वृत्तचिन्त्र्य आणिले असले तरी त्यात जिद्दाळा विशेष नाही “शाकतरंगिणी” नावाच्या विलापिकत कवीने आपल्या मृतकन्ये विषयी शोक प्रगट केला आहे रचना व भावना या दोन्ही दृष्टींनी हें काव्य चांगले आहे मुमताच्या स्तु कविता ‘मौक्तिकमाला’ व ‘भावनिनाद’ अशा दोन समग्रत प्रसिद्ध झाल्या असून त्यात सृष्टिविषयक, प्रेमविषयक, काव्य विषयक गूढगुंजनात्मक कविता आल्या आहेत. या सर्व कविता सामान्य स्वरूपाच्या आहेत गोपाळ गोविंद पाटणकर मुत्तुमदार ऊर्फ सातुदास (१८८४-१९४८) हेहि वी कवीप्रमाणे भारतीय स्वातंत्र्याचा महोत्सव पाहण्यास जगले असले, तरी सभोवतालच्या काळाशी फारसे समरस झाले नाहीत. ऐदिकाकडे पाठ फिरवून परमेश्वरभक्तीकडे त्यांनी आपल्या स्फूर्तिल कळविले. काही थोडी भावगीतात्मक रचना त्यांच्या निर्माल्यसमग्र भाग १

व २ आणि इतर स्फुट कवितात आढळली, तरी त्यांचे मन असल्या रचनेत
 कधीच रमले नाही साधुवृत्तीन जगात राहून ईश्वराचे दास म्हणविण्यातच
 त्यांनी घन्यता मानली. रामकृयेवर त्यांनी वनविहार (१९१२), रणविहार
 (१९१६) व गृहविहार (१९२८) अशीं तीन महाकाव्ये संस्कृत महा-
 काव्याच्या धर्तीवर प्रौढ व संस्कृतप्रचुर भाषेत लिहिली आहेत. महाकाव्याचे
 सर्व संकृत यात आले असून, शब्दचमत्कृति, यमकचमत्कृति व विविध बंधहि
 आले आहेत. असली रचना दुर्बोध होणे स्वाभाविक असल्याने, कवींनी भरपूर
 टीपा आपल्या काव्याला जोडल्या आहेत. प्रसाद व रसवत्ता या दृष्टीने गृहविहार
 हे महाकाव्य सरस आहे. याशिवाय भीमशती, रामशती व सद्गुरुशती लिहून
 आपल्या उपास्यदेवताची त्यांनी आराधना केली आहे. जगन्नाथाच्या गगात्शरी-
 प्रमाणे त्यांनी कृष्णानदीचे माहात्म्य वर्णन करणारे कृष्णालहरा नावाचे दीर्घ
 स्तोत्र रचिले असून ते चांगले आहे. साधुदासानी आपली कविता पंडित कवींच्या
 धर्तीवर रचिली असून प्रौढभाषा, अर्थगौरव, भावाविष्कार व अलंकारयोजना या
 दृष्टींनी त्याची बरोबरी सामराज, रघुनाथ पंडित व वामन पंडित यांच्याशी
 सहज होऊ शकेल. श्री. कृ. कोळ्टकर, न. चि. वेळकर, डॉ. गं. गो. दामले,
 महादेव हरि मोडक, सी. लक्ष्मीबाई टिळक, पा. रा. नदुरवारकर, कृ. रा. सत,
 श्री. सरस्वतीबाई मिडे, विष्णु सोमनाथ सखटे, केशव विश्वास फगसे, माधव
 गोविंद मिडे, सारजाबाई वापट, केशव महादेव सोनाळकर, श्री. नी. चापेकर
 यांचा नेवळ नामनिर्देश करूनच हे प्रकरण आटोपल पाहिजे.

फादंबरी वाङ्मय

(१८७५ ते १९२०)

हरि नारायण आपटे (१८६४-१९१९) अद्भुत फादंबऱ्यांनी मराठी फादंबरी वाङ्मयाला मुदवात झाली असली, तरी मराठी फादंबरी अद्भुतरसाच्या क्षेत्रांत पचवीम वर्षांहून अधिक काळ काही रमली नाही. इमजी शिशुगर्भे समोरताल्वा समाज ज्युत झाला असतांना, त्याज्य अद्भुत गोष्टीत गोडी घाटणें कठिण होते. इ. स. १८५७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाची स्थापना होताच, न्यायमूर्ति रानडे, डॉ. भाडारकर, न्यायमूर्ति तेल्हेग यांच्यासारखे विद्वान तयार होऊन स्वानी नव्या निचाराचे वारें समाजात वाहते गेले. मुंबई विद्याहोत्तेजक मंडळ (१८६५), मुंबई चवतृत्त्वोत्तेजक सभा (१८६७), मुंबई प्रार्थना समाज (१८६७), चवतृत्त्वोत्तेजक सभा पुणे (१८७१), सत्यशोधक समाज (१८७३), सार्वजनिक सभा (१८७३), धर्सेन व्याख्यानमाला (१८७५), अनाथगालसभम पदपूर (१८७५), निरवमाला (१८७४), केंसरी (१८८१), ज्ञानप्रकाश (१८४८), कथाकल्पतरू (१८७५), इन्द्रियन नेशनल कॉंग्रेस (१८८५) इत्यादि सामाजिक, राजकीय, साहित्यिक आंशेलने समाजात ती निर्माण झाली, त्यानी फादंबराकागना काव्यनिक किंवा ऐतिहासिक वातावरणातून काढून वास्तवतेच्या वातावरणात आणून उभे केले. आरा पदमजीकृत यमुना पर्यटन (१८५७), नि. को. ओक यांची शिरमनेदार (१८८१), म. वि. रझळकर यांची नागदगराच आणि गोशररी (१८८४) आणि ग. ग. चौगुले याची स्त्रीचरित्र (१८८४) या फादंबऱ्यानी सामाजिक फादंबऱ्यांचे शुभागमन मुचविले. विष्णुशास्त्री

चिपळूणकर, लोकहितवादी, ज्योतिबा फुले, रानडे, लोकमान्य टिळक, आगरकर इत्यादि महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी समाजात जी जागृति केली, तिचा परिणाम लेखकार होऊन त्यांना तिने समाजाभिमुख बनविले आणि त्यांच्याकडून समाजाच्या पोषक व समाजाचे प्रतिविंब उमटविणारे साहित्य निर्माण करविले. का'याच्या क्षेत्रात जी कामगिरी पेशवसुत व टिळक यांनी केली तीच कादंबरीच्या क्षेत्रात हरिभाऊ आपटे यांनी केली. एकाच म्हणजे इ. स. १८८५ या वर्षी पेशवसुतानी आपली पहिली कविता व हरिभाऊंनी आपली पहिली कादंबरी 'मधली स्थिति' ही लिहिली हरिभाऊची ही कादंबरी पुणेवैभय पत्रात दरमहा प्रसिद्ध होत असे. या कादंबरीवर रेनॉल्डमचा परिणाम झाला आहे. दोघानीही आपल्या साहित्याने समाजात चांगलीच जागृति निर्माण केली.

हरिभाऊंनी एकदर दहा सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांना ते 'आज कालच्या गोष्टी' म्हणत असत. इ. स. १८१८ मध्ये नष्ट झालेल्या पेशवाईतील व नवीन मुरू झालेल्या आंग्लशाहीतील समाजाचे चित्र त्यांच्या कादंबऱ्यात पहावयास सापडते इ. स. १८०० ते इ. स. १९१९ पर्यंतच्या सुमारे सव्याशे वर्षांचा महाराष्ट्राचा सामाजिक इतिहास हरिभाऊंच्या आजकालच्या गोष्टीत सामावला आहे. एका विशिष्ट ध्येयाने ते वाङ्मयाची निर्मिती करित होते. लोक-शिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून करता येईल तितके मनीरजन करण्याचे त्यांनी जाहीर केले होते. 'मधली स्थिति' या कादंबरीत पेशवाई व आंग्लशाही यांच्या सधिमालातील समाजाचे चित्र आले आहे या समाजाला पाश्चिमात्यांनी व्यसनं म्हणजेच पाश्चिमात्याची सभृति होय असे वाटत होते. गणपतराय (१८८७) या कादंबरीत पाश्चात्य शिक्षणाचा ज्याच्यावर सुपरिणाम झाला आहे अशा फार्लेज तरुणाच्या आत्मज्ञानाचे चित्र आले असून स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्निर्वाह यांचे समर्थन करण्यात आले आहे देशरपनाच्या दुष्ट चालीला निरपराध चालिका कशा बळी पडत त्याचे हृदयद्राकर चित्र 'पण लक्षात कोण घेतो' (१८९०) यात आहे. अविभक्त पुढुवपद्धतीचेचि चित्र यात आले आहे. राजकीय सुधारणा आधी झाल्या पाहिजेत असे म्हणणाऱ्या

जहाल पश्चात् प्रतिनिध 'यशवंतगव रुरे' (१८९२) या कादंबरीत उमगल आहे. देशकार्यार्थ सर्वेस्वानर पाणी सोळ्णान्या ध्येयवादी तरुणाचे स्वभापरखन मी (१८९३), या कादंबरीत आलें आहे उरलेल्या 'जग हें असे आहे' (१८९७) मकर दिव्य (१९०१), आजच (१९०४), मायेचा बाजार (१९१०) व कुर्मयोग (१९१३) यातहि निरनिराळ्या सामाजिक विषयाचीच चर्चा आली आहे. हरिभाऊंच्या करमणूक (स्थापना १८९०) पत्रात या कादंबऱ्या क्रमश येत हरिभाऊंनी करमणूक पत्र सुमारे तीस वर्षे चालविलें.

~~करमणूक~~

कलेच्या दृष्टीने पाहिलें असताना या कादंबऱ्या जरी सर्वोत्कृष्ट आज टरल्या नाहींत, तरी नव्याच बरच्या दर्ज्याच्या खात्रीने टरतील. हरिभाऊंची कथानके भावेसुद नसलीं तरी आकर्षक असतात. त्यांचीं पात्रे समाजातील सर्व थरांचीं नसलीं, आणि पादरपेशा वर्गातील असलीं, तरा देखाळ त्यांच्यात स्वभावाचे वैचित्र्य पुष्कळच आहे. त्यांच्या नायक नायिका ध्येयवादी असल्याने, त्यांच्या ठिकाणी उदात्ता, त्याग, सोडीकपणा हे गुण साहजिकच असतात. यमुना, शंकरमामजी, यशवंतराव, भीषरपत, मावानट, शिवरामपत, प्रा. डॅडी, बुली स्नीक, इत्यादि त्यांचीं पात्रे अविस्मरणीय आहेत हरिभाऊंचो भाषा अत्यंत साधी व घरगुती असल्याने वाचकाला आपण परिचित वातावरणात वावरत आहांत असे वाग्त विविध रसाचे आविर्भाव त्यांच्या कादंबऱ्यात जे आदळतात ते अत्यंत स्वाभाविक व परिणामकारक असतात. एकदोन दोष आदळतात ते म्हणजे पाह्हाळीकपणा व विस्कळीतपणा करमणूक पत्रात आपल्या कादंबऱ्या हरिभाऊ क्रमश छापित असल्याने त्यात विस्कळीतपणा फार आला आहे किंग्कोळ गोष्टींची पाह्हाळीक वर्णने अनेक ठिकाणी आल्याने ते ते भाग कगळवाणे नगले आहेत पुनरुक्ति अनेकदा झाली आहे अस असलं नरा त्यांनीं जें समाजाच चित्र रेखाळले आहे तें वास्तवतापूर्ण व ह्युच आहे त्यांच्या कादंबऱ्या वाढण्यात साहित्य आणि शांति, कल्या आणि प्रोध, लोकरिक्षण आणि लोकरजन याच सुत्र मिश्रण अनुभवायस सापडतें यात शका नाहीं.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, नीळकंठ जनार्दन कीर्तने, वि. का. राजवाडे इत्यादि थोर महाराष्ट्रीयानी आपल्या इतिहासाच्या आवर्तीत जी नवीन राष्ट्रीय दृष्टि लोकाममोर ठेवून त्याच्या ठिकाणी इतिहासाची गोडी निर्माण केली होती, तीच दृष्टि आत्ममात करून हरिभाऊंनी ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. आज जी ऐतिहासिक साधने उपलब्ध आहेत ती त्यांच्याकळी नव्हती. तरी ऐतिहासिक वातावरण त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून उत्कृष्ट निर्माण केले आहे. हरिभाऊंच्या आधी कांहीं थोड्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या असल्या, तरी ऐतिहासिक कादंबऱ्या लोकप्रिय बनविण्याचे सारे श्रेय त्यांच्याच वाट्याला जाते. उपःनाथ, चंद्रगुप्त, कालकूट, वज्राघात, सूर्योदय, गड आला पण सिंह गेला, सूर्यप्रहण, केवळ स्वगज्यासाठी, भैरवचा वाघ, मध्याह्न व रूपनगरची राजकन्या या अफरा कादंबऱ्यात त्यांनी शिवशाही, पेशवाई, विजयनगरचे हिंदू साम्राज्य यांचा इतिहास रम्य भाषेत मांडला आहे. त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची कथानके गुंतागुतीची असून, त्यात अद्भुतपणादि भरपूर असल्याने, कथानकांत गुंगणाच्या वाचकाना मोठी मेजवानीच त्यात आढळते हरिभाऊंची ऐतिहासिक पात्रे घरीचरी इतिहासाला घरून व चित्तप्रेषक आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यात कलादृष्ट्या चंद्रगुप्त व गड आला पण सिंह गेला या कादंबऱ्या चांगल्या आहेत. हरिभाऊंनी डिकन्सच्या धर्तीवर सामाजिक कादंबऱ्या व वॉल्टर स्कॉटच्या धर्तीवर ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या असे जे म्हटले जाते ते सामान्यपणे खरे आहे.

नारायण हरि आपटे (ज. १८८९) मुप्रसिद्ध हरि नागयगप्रमाणेच नारायण हरि आपट्यांनी विपुल कादंबरी वाढवून निर्माण केले आहे. इ. स. १९२० नंतरही त्यांनी अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या असल्या, तरी त्यांचा यथेच विचार केलेला सोयीचा होईल त्याची अजिंक्यतारा ही कादंबरी १९०५ साली प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर आनंदमंदिर, कपटज्ञान, कर्मगति, कल्पनाचिन्त, भुरळ, पद्मावतीचा लडखळ यांनी, दिव्याकर दृष्टि, पहाटे पूर्वीचा काळोप, न पटगारी गोष्ट, भाग्यभी, मुगाचा मूलमंत्र, हृदयाची भीमनी, वैभवाच्या कोंदगात, ऐंगणीरील हिरा इत्यादि कादंबऱ्या त्यांनी प्रसिद्ध केल्या. हरिभाऊंप्रमाणेच

लोकशिक्षणाची दृष्टि आभल्यासमोर ठेवून नारायण हरींनी समाजाची ध्येयवादाच्या भूमिनेरून चित्रे काढिली आहेत. अजिंक्यतारा, रजपुताचा मीध, मानवी आशा विरुद्ध देवाची इच्छा अशा तीन ऐतिहासिक कादंबऱ्या असून बाकीच्या सर्व सामाजिक आहेत. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यात न पटगारी गोष्ट, मुळ, पहाटेपूर्वीचा काळोस या विशेष गाजल्या. मुक्ताचा मूलमन ही कादंबरा एके काळी त्रिद्यार्थात विशेष प्रिय होती व्यायामाची व निर्वननीपणाची थोरवी यात गाण्यात आली आहे ग्लगुफा ही कादंबरी देखील त्रिद्यार्थासाठी लिहिण्यात आली आहे. लोकमित्र या कादंबरीचा नियम ग्रामोद्धार असून दिवाकर दृष्टि या कादंबरीचा विषय वेकारी हा आहे. नारायण हरींच्या सर्वच कादंबऱ्या नैतिक दृष्ट्या मोठ्या सोपळ आहेत कथानकचरना, स्वभावरेखन, भाषा या सर्व दृष्टींनी त्यांच्या कादंबऱ्या बऱ्याच निदोष असूनहि त्याचा मोलवान विशेष न होण्याचे कारण हृदयाला हलून मोडण्याचे किंवा बुद्धीला चकित करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या कादंबऱ्यात फारच कमी प्रमाणात आहे भावोत्कटता हा साहि त्याचा प्राण आहे. हरिभाऊंनी ही भावोत्कटता 'पग लक्षात कोण घेतो' व 'मी' या कादंबऱ्यात मोठ्या प्रमाणावर साधल्याने, त्यांच्या कादंबऱ्यात राचकाच्या उक्त्या पटल्या. हरिभाऊंनी लोकशिक्षणाची दृष्टि आभल्यासमोर ठेवूनहि तिला फाजील प्राधान्य कधीच दिले नाही याच्या उलट नारायण हरींनी विशिष्ट सदगुणाच्या प्रतिपादनार्थ कादंबऱ्या लिहिल्याने त्यात एक प्रकारची नीरसता, रुक्षता निर्माण झाली आहे.

नाथमाधव — द्वारकानाथ माधव पितळे (१८८९-१९२८) हरिभाऊ आपल्याप्रमाणेच नाथमाधवांनी सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्या अनेक

१ सामाजिक कादंबऱ्या — ग्रहदेशचा केरा, डॉक्टर कादंबरी, देशमुखाबाई, देवाचे मेक, देण मावई, नटसम्राट, प्रेमवेडा, परवांचा गोष्ट हेमचंद्र रोहिणी, रायडुव विदग्धवृद्ध, मायलमाव, मुहानिनी, स्वयंसेवक ऐतिहासिक कादंबऱ्या — मावळ्या तांडे स्वराज्याचा आंगणेश, स्वराज्याचा काव्यरंग, स्वराज्याची घटना, स्वराज्याची स्थापना, स्वराज्याची दुकडी इत्यादि

लिहिल्या त्याच्या सामाजिक कादंबऱ्यात रायवडय अथवा सोनेरी टोळी, डॉक्टर कादंबरा व देशमुखगार्दी विषेश गाजल्या. या कादंबऱ्या लाबलचक्र असून, त्यात कथानकाची गुणागुन खूपच आहे. नाथमाधवाच्या कादंबऱ्यात रहस्याची जुळवणी चांगली असल्याने, वाचकांचे लक्ष शोषणयैत टिकते. नाथमाधवाच्या सामाजिक कादंबऱ्यापेक्षाहि त्याच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या अधिक गाजल्या. इ. स. १६४४ पासून ते इ. स. १७०७ पर्यंतचा स्वराज्याचा काळ त्यांनी आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्याकरिता घेतला असून, त्यात स्वराज्याची विविध स्थित्यंतरे मनोवेधक शैलीने रेखाटली आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यात ऐतिहासिक वातावरणाला विशेष महत्त्व असते. त्या दृष्टीने पाहता नाथमाधवांनी प्रणयप्रधान कथानकाची जी गुफुग नेली आहे, ती तत्कालीन ऐतिहासिक वातावरणाशी विसंगत अशी वाटते. तरा देवनील मराठ्यांचा इतिहास लोकप्रिय व लोकमोग्य बनविण्याचे श्रेय हरिभाऊप्रमाणेच नाथमाधवांना देखील दिले पाहिजे.

वामन मल्हार जोशी (१८८२-१९४३) वामन मल्हार जोशी याच्या कादंबऱ्या १९२० नंतरच्या काळातहि प्रसिद्ध झाल्या असल्या, तरी त्याचे गुरे वैशिष्ट्य याच काळात प्रगट झाले. हरिभाऊच्या कादंबऱ्यात स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह इत्यादि सामाजिक विषय आले असल्याने, वामनरावांनी उच्च शिक्षण घेतलेल्या स्त्रीच्या समोर उभ्या राहणाऱ्या प्रश्नांचा विचार करण्याचे आपल्या कादंबऱ्यात ठरविले. उत्तम शिक्षण मिळविलेल्या स्त्रीचे जीवन कशा प्रकारचे असते, तिचे वर्तन कसे असते, तिला कोटल्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते इत्यादि प्रश्नांचा विचार त्यांनी आपल्या नायिकाप्रधान कादंबऱ्यातून केला आहे. महिला श्रमात व महिला विगारपाटात आमरण कार्य करण्याची सधि त्यांना मिळाल्याने, महिलांची याच सद्दानुभूतीने व सर्वांगीय रीतीने ते माडू शकले. समाजातील विविध प्रश्न, चर्चा व मतप्रसाराने अधिक चांगल्या रीतीने मोडविले जाताना. वामनरावांनी आपल्या कादंबऱ्यातून अशीच चर्चा करून, विवाहप्रश्नी वाचकांचे विचार उदार बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांनी लोकांचे लक्ष सामाजिक गोष्टींकडे वेधले होतेच. वामनरावांनी सामाजिक प्रश्नांची चर्चा

सगडरूपानें आपल्या कादंबऱ्यांतून आरभिल्यानें वाचकाची शैक्षिक भूक भागविली जाऊन, त्यांना त्यात एकप्रकारचें नावीन्य वाटलें. विशेषतः रागिणी, उत्तरा, मुशिला, इंदु, सरला इत्यादि त्रिदूषी या चर्चेत माग घेऊ लागल्यानें तीं चुरचुरीत, आकर्षक व समग बनली. रागिणी (१९१५), आश्रमहरिणी (१९१६), नलिनी (१९२०), मुशिलेचा देव (१९३०), इंदु काळे व सरला मोळे (१९३४) या कादंबऱ्यात मुशिक्षित स्त्रियांचे वैशिष्ट्यपूर्ण नमुने रेखाटण्यात आले आहेत. रागिणी समजस, भावनाप्रधान, गोड स्वभावाची, मिळते घेगारी अशी आहे तर तिची मंत्रीग उत्तरा स्पष्टवक्त्री पण निष्कपटी, स्व ताच्या हकाकरिता भाडगारा अशी आहे. गमस्तीगति आणि धौम्य या दोघाशींहि पत्नी या नात्याने वागगारी मुल्लेचना जुन्या वातावरणात वावरत असली, तरी तिच्या मनाची घडण आधुनिक अपवादात्मक विदूषीसारखी आहे. नव्या मुशिक्षित स्त्रींत असलेल्या उतावळेपणा व दुराग्रह 'नलिनी'तील कमलेच्या रूपानें त्यांनीं दाखविला आहे. कमलेच्या ठिकाणीं अविचारी आत्मविश्वास होना तर शैक्षिक विकास साधू पाहगारी नलिनी स्वतःच्या जीवनाविपर्यींचे प्रश्न सोडवायला असमर्थ होती. ईश्वरविपर्यक कल्पनात मुशिक्षित स्त्रियात कसा बदल घडत जातो तो मुशिला व्यक्त करते. तिच्या मतात होगारा बदल मोठ्या कौशल्यानें तिनें दाखविला आहे. कलेच्या मार्गातील धोकें न ओळखिता इंदु काळे पुढें जात असते, तर सरला मोळे त्यागात जीवनाचें सार शोवितें आणि प्रेमाची एकनिष्ठा काशी टपळे पटविते. अशा रीतीनें स्त्रियांचे नमुने वामनरावानीं रगविले असले तरी देऱ्जील आपल्या कादंबऱ्यातील पुरुषाकडेहि त्यांचे दुर्लक्ष झालेलें नाहीं रागिणीतील अस्सल सुधारक नानासाहेब, 'तरुण सन्यासी' सस्था स्थापूं पाहगारे आनदराव, नलिनीतील जलज्जहाल रगरान, मुशिलेचे बडाल विनायकराव, 'इंदु काळे व सरला मोळे' या कादंबऱ्तीतील विना यकराव मोळे व नारायणराव पाठक इत्यादि पुरुषाचीं स्वभावचित्रे वाचकाच्या हृदयावर कायमचा ठसा उमटविगारीं आहेत आपल्या पात्राच्या अन्तःकरणात चाललेल्या एळबळींचें चित्रण वामनरावानीं रल्यानें तीं मनोवेधक बनलीं आहेत. कथानकरचनेच्या बाबतींत मात्र वामनरावाना विशेष यश लाभलेल

दिसत नाही. 'इदु काळे व मरळा भोळे' या पत्ररूप कादंबरी शिवाय इतर कादंबऱ्यात अवास्तवता व विस्कळीतपणा पुष्कळच आला आहे. असे असले तरी सुगमवादांनी, विविध विषयांतील स्पृहणीय चर्चांनी, सूक्ष्म व्यक्तिचित्रणांनी, अतिसूक्ष्म विनोदच्छटांनी आणि मारदस्त वातावरणाने वामनरावांच्या कादंबऱ्या मंडित झाल्या असल्याने, मराठी कादंबरी बाह्ययात त्यांना नेहमीच मानाचे स्थान मिळेल यात शक्य नाही.

या काळातील दुसरे उल्लेखनीय कादंबरीकार म्हणजे दत्तात्रय गणेश आगासे, बळकृष्ण सतुराम गडकरी, सीताराम केशव दामले, कर्मफल प्रणयपंक इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते प्रभाकर, जानकीबाई देसाई, मनाचे मनोरेकर्ते बापू बळवंत देवधर, विंध्याचल व गोविंदाची गोष्ट कर्ते शिवरामपत पराजपे, दुर्देवी रंग कर्ते जि. वि. वैद्य व नागेश दिनायक श्रावट हे होत. चापटाची श्रीमंत बाजीराव बडाले ऊर्फ बाजीराव साहेब पेशवे ही ऐतिहासिक कादंबरी इतरी लोकप्रिय होती की तिच्या एकादर सात आवृत्त्या निघाल्या. छत्रपति सभार्जामहाराज, पानपताची मोहीम याहि त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या दोन दोन आवृत्त्या निघाल्या. १८५७ सालच्या बंडाची घामधूम वर्णन करणारी हवीरराव व पुतळाबाई (१८८५) ही वि. ज. पटवर्धन यांची कादंबरी एके काळी लोकप्रिय होती. तीच तन्हा सुशील यमुना (१८९१) या न. म. पंडित यांच्या कादंबरीची. ही कादंबरी वामुदेव बळवंत फडके यांच्या बद्दामर आधागली असून, तिच्या चार आवृत्त्या निघाल्या आहेत. कृष्णाजी अनंत एकभोटे ऊर्फ सडकारी कृष्ण यानी छोट्या मोठ्या अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या असल्या तरी स्थापित महाराष्ट्र (१९१६) या ऐतिहासिक कादंबरीने त्यांना एरी कीर्ति मिळवून दिली. पानपताच्या मुडाच्या पार्श्वभूमीवर आधागलेली बडामची "लालन वैरागीण" (१८९५) हीहि रंगून गाजली होती.

याच काळात इंग्रजी, बंगाली, गुजराती भाषांतील शेंकडो कादंबऱ्यांची मराठीत भाषांतरे या रूपांतरे प्रसिद्ध झाली. वि. सी. गुजर यानी शरच्चंद्र

घनश्री, कालिप्रसन्न रामगुप्ता, प्रभातकुमार मुन्शी, रवींद्रनाथ ठाकुर इत्यादि
 घन कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्या मराठीत आणून त्या विशेष लोकप्रिय केल्या. वा.
 गो. आरटे यांनी बरीमचंद्रांच्या पुष्कळशा कादंबऱ्यांना मराठी भाषेचा पोशाक
 चढविला. याशिवाय त्यांनी मिसेस हेनरी वुड, सॅम्युएल लॉड या लेखकांच्या
 कांहीं इंग्रजी कादंबऱ्यांनी मराठीत रूपांतरं केलीं. गोविंद नागय्य दातार यांनी
 रेनॉल्डस व मिसेस हेनरी वुड यांच्या कादंबऱ्यांची मराठीत रूपांतरं केलीं.
 घालचंद्र रामचंद्र कोठारी यांनी गोपांनील सुंदर स्त्रिया व निशाचराचा प्रेमविलास
 इत्यादि कादंबऱ्या रेनॉल्डसच्या कादंबऱ्यांच्या आधारेने तयार केल्या. ग. वि.
 कुळकर्णी, बा. रा. कुळकर्णी, भाऊ कुळकर्णी, चितळे, ताडपत्रीकर, त्रिपाठी,
 देव, कृ. के. गोगले, कृ. बा. मांडे, श. बा. मुजुमदार, धनुर्धारी, नाडकर्णी,
 पागनाईक, के. रा. पुणेहित (याचा उल्लेख पुढेंहि करण्यात आला आहे) पेशवे,
 वापट, भिडे मिर, रणदिवे इत्यादि अनेक लोकानी इंग्रजी, बंगाली, गुजराती
 भाषातील कादंबऱ्यांना मराठी भाषेचा पोशाक चढवून वाचकांना अर्पण
 केल्या आहेत.

५

नाटके

(१८८०-१९६०)

अर्वाचीन मराठी साहित्याची सुरवात सुप्रसिद्ध निरघमाष्टिपासून म्हणजे इ. स. १८७४ पासून झाली असे यथार्थपणे म्हणले जात असले, तरी त्यांतील नाट्यशास्त्रा इ. स. १८८० मध्येच रंग बहराला आली असे म्हणावयास हरकत नाही. त्रिभुदास भावे यांनी मराठी रंगभूमीला इ. स. १८४३ मध्ये मूर्त स्वरूप दिले असले आणि त्यानंतरच्या लेले, ताटके, जोगळेकर, दीक्षित, नेने, वेळकर, गोळे इत्यादि पौराणिक नाटककारांनी खरी तिची जोपासना केली असली, थोरले माधवराव पेशवे (१८६१) हे विनायक जनार्दन कीर्तने यांनी पहिले बुक्क नाटक तयार करून व ते इचलकरजीकर नाटककार मंडळीच्या रंगभूमीवर आणून एक प्रकारे मराठी रंगभूमीचा रंगखुरा प्रारंभ केला असला तरी देखील तिचे खरे तेज काही १८८० पर्यंत पडले नव्हते. परशुरामपततात्या गोडबोले, गणेशशास्त्री लेले, कृष्णशास्त्री राजवाडे यांनी संस्कृत नाटकांची सरस मराठी भाषातरे करून रंगभूमीची चागली सेवा केली. सोफर चापूजी त्रिलोकेकरांनीही उल्लेखनीय कामगिरी केली. तरी देखील लोमाना त्यात विशेष अग्रपंक्त काही बाबले नाही. उच्चत पांडुरंग ऊफ अण्णासाहेब किलोस्करांनी संगीत शास्त्रतल नाटक पुण्याच्या रंगभूमीवर इ. स. १८८० मध्ये आगताच एक नया साप्ताहार लोकाना झाला अगदी नवीन, सरस, कलापूर्ण, चित्ताकर्षक, आह्लादकारक, खातदानी, उच्च प्रकारचे नाट्य आपण पाहात आहांत अशी रात्री त्याची झाली विष्णुशास्त्री विपळ्णकरांनी "ही नवीन द्रुम रा किलोस्कर यांनी

कादली" असे जे वेंकेशरीत १८८१ मध्ये लिहिते, त्यात फार मोठा अभिप्राय आहे. आपल्या शाकुंतल नाटकाने मराठी रंगभूमीला अण्णासाहेबांनी अगदी वेगळं बलापुर्ण व मनोहर स्वरूप दिले.

अण्णासाहेब त्रिलोकर यांनी शाकुंतल, सौमद्र आणि रामराज्यवियोग अशीं तीन संगीत नाटके लिहिली. घोरटचे नाटक अपूर्णच असले तरी ते कलापूर्ण आहे. आपल्या संगीत नाटकांनी एक नवा मनुष्य मराठी रंगभूमीवर अण्णासाहेबांनी सुरू केला. त्याच्या पूर्वीच्या गजजी गळकृष्ण लेले, वि. ना. ताडके, घजाना बाळाजी नेने (सैरधी) व सोकर गणूजी त्रिलोकर (नळ टमयती हरिशचंद्र) यांनी आपल्या नाटकातून निगनिराळ्या पात्राच्या तोंडी गगदाराची पदं योजिलीं असलीं, तरी देखील त्याची नाटके तितकीशी लोकप्रिय न ठरल्याने संगीत नाटके सुरू करण्याचे श्रेय किलोस्करांना मिळाले. पूर्वीच्या नाटकातून पदं म्हणण्याचा मत्ता सूत्रधाराचा असे व त्याच्या पदाच्या अनुपगाने इतर पात्रे गद्य भाग घेऊन किलोस्करांनी ही पद्धति बदलून किंवा मोठ्या प्रमाणावर व यशस्वी रीतीने बदलून-नाटकातील सर्वच पात्रांना आफपंक व एका दृष्टीने मधुर मनविले. मोरोना बाबुलीकर, बाळगोत्रा नाटेकर यांच्याभारती त्यांच्या किलोस्कर नाटक मंडळीत काम करणारी मंडळी, चांगल्या खानदानी कुळातील, सुशिक्षित, १२ अशी होती जिण्णुदास भावे यांच्या कर्णीती ४ आचारोपायकथाचा घटा नगच्या तुलनेला, किलोस्कराचा नटवर्ग सहज श्रेष्ठ ठरणारा असल्याने प्रेक्षकांच्या पसतीला तो उतरला नसता तसच नवल पारशी व कानडी नाटकात लोकप्रिय ठरलेल्या चाली आपल्या पदाफरिता अण्णासाहेबांनी योजिल्या व ती पदं सुबोध व नाट्यमधुर केलीं प्रेक्षकांना पदं ऐकता ऐकता त्याचा अर्थ कळत गल्याने, त्यांच्या तीं सरणात राहल्या सोपे शाले पुन्वा नाटकातील ओगडघोरटपणा त्यांनी नाहीसा केला व त्यांच्या जागी सर्व प्रकारचा सफाईदागपणा आणि कथानकाची रचना, स्वभावपरिपोष, संवाद या मंत्रच वावतीत त्याची नाटके पूर्वीच्या नाटकाहून सरस ठरल्याने तीं लोकादरास पात्र जागी संगीत सौमद्र या अण्णासाहेबांच्या स्वतंत्र नाटकांगी माबर विनायक कळकृष्ण सुमद्राहरण

(१८७९) या नाटकाची तुलना केली म्हणजे त्याचें वैशिष्ट्य लक्षात येतें त्यानीं जुन्या नाटकांनील विदूषक किंवा वनचर काढून त्याऐवजीं कृष्णाचा मित्र अशा विदूषकाची योजना केली गणपतिमरस्वतीच्या प्रवेशाऐवजीं सुरुवातीला नटीसूत्र घाराचा प्रवेश ठेविला. साकी-दिंडी-आर्या असलींच पदें न योजिता, रागदारीचीं व लोकप्रिय चालींचींहि पदें योजिलीं. विदूषकी विनोदाची योजना करण्याऐवजीं सर्व नाटकातच विनोद वातावरण निर्माण केलें. कृष्ण-ब्रह्माम नारदादि दैवी पात्रांचे त्यानीं मानुषीकरण करून, प्रेक्षकाना तीं आपलींशीं वाटतील अशीं केलीं. पात्रांच्या तांडी स्वाभाविक अशी भाषा प्रथम त्यानींच योजिली. साहजिकच मग अण्णासाहेबाचें सगीत सौमद्र हें वेळकराच्या सुभद्राहरणापेक्षा श्रेष्ठ ठरून लोकादरास पात्र ज्ञालं पुणें-मुबई-इंदूर अशा अनेक ठिकाणीं किलोस्कराच्या शाकुंतल, सोमद्र, रामराज्यविधोम यांचे प्रयोग होऊन, प्रेक्षकांच्या झुडीच्या झुडी ते पाहल्या जात त्यावेळच्या ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, नेटिव्ह ओपिनियनसारख्या वर्तमानपत्रांतून या नाटकाविषयीं जो सतत व स्तुतिपर मजकूर आला आहे त्यावरूनहि त्यांच्या कर्त्यांच्या असामान्य कर्तृत्वाविषयीं रानी पटते.

किलोस्करांच्या पश्चात् त्यानीं लोकप्रिय व यशस्वी केलेली सगीत नाटकाची परंपरा पुष्कळ वर्षे टिकली. या सगीत नाटकासबर्धी माधवराय पाटणकर आपल्या सुप्रसिद्ध विक्रमदाशिकला (१८९०) या नाटकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, "आज सरासरी दहावर्षांपासून पूर्वीच्या नाटकाची सर्व तन्हा मरलून जाऊन लोकरुचीचा ओत्र सगीत नाटकावलोकनाफडे घळला आटे. लोकरुचीम ही दिशा मिळण्याचें कारण संगीत नाटकाचार्य ग. रा. अण्णा किलोस्कर हे होत. किलोस्कर याचें पहिलें सगीत नाटक शाकुंतल झाल्यापासून आम्हा महाराष्ट्रीयीयास पूर्वीच्या राक्षसप्रचुर नाटकांचा अगदीं कृळा आला. संगीत शाकुंतल झाल्यापासून ल्हान मोठी बरींच सगीत नाटकं मगठी भाषेत झालीं आहेत " किलोस्करांच्या पौराणिक संगीत नाटकाचें अनुकरण करून नाटके लिहिणाऱ्यात शामराय नारायण भेंडे, गोशाळ लक्ष्मण वेळकर, माधवराय पाटणकर, धुडिराज रोंबेकर, वा. वि. घामणकर, सी. ना. परुळेकर, वामुदेव नारायण होमरे, इद्रसमा-रगी नायकीम

भर्ते महादेव विनायक केळकर, ट. वा. जोगळेकर आणि वि. गो. श्रीगडे यांची प्रामुख्याने गणना करता येईल. यांनी पौराणिक कथानक घेऊन त्यांवर नाटके रचिली आणि संगीतारुढिता सरळ किलोस्कराच्या नाटकाकडे धाव घेऊन त्यातील पदांच्या चालीप्रमाणे आपल्या नाटकातील पद्ये तयार केली, हे सर्व नाटकार चरच्या श्रेणीचे नसल्याने त्यांनी किलोस्कराचे अधानुकरण करून नाटयकलेला संगीतकलेची नवीक नवविले, नाटक कोगर्तेहि असो त्यात गगदारीची भरपूर पदे घातली की नाटककार स्वतःला कृतकृत्य समजत, भेडे यांच्या साठ पानांच्या संगीत द्रौपद नाटकात पाऊणशे पदे आहेत तर गा. ल. केळकर यांच्या छत्ती सपानी शृंगारविजयातहि पाऊणशेच पदे आहेत ! माधवराव पाटणकराच्या संगीत शशिकलेंत दीडशे पदे आहेत ! संगीत गृणजेच नाटक समजणाऱ्या किलोस्कराच्या या अनुययानी रगभूमीचा विचका करून टाकला. साहजिकच त्याची नाटके साहित्य व कला यांच्या दृष्टीने सामान्य प्रतीची निर्माण झाली. मूख शिष्यांनी संगीताच्या दुरुपयोग केल्याने नाटयकलेची प्रगति काही काळ कुंठित झाली असली, तरी खुद्द किलोस्कराच्या नाटकाचे यश अघाधिनच राहिले. त्याच्या पश्चात् सतत पन्नास वर्षे अण्णासाहेबांची नाटके रगभूमीवर होत राहिली. इतकेच नाही तर आज जाता जवळ जवळ पेंशी वर्षे झाली असूनहि त्यांचे संगीत सौभद्र लोकाना डोलावयास लावल्याखेरीज राहत नाही

गो. व. देवल (१८५५-१९१६) अण्णासाहेब किलोस्कराना गुदल्यानी मानणाऱ्या गोविंद बहाळ देवल यांनी मराठी नाटकात धरीच सुधारणा घडवून आणिली. त्यांनी संगीत विक्रमोर्वशीय (१८८९), दुर्गा Isabella (१८८६), झुंजारराव Othello (१८९०) फाल्गुनराव (१८९३), संगीत मृच्छकटिक (१८८९), संगीत शारदा (१८९९), संगीत सशयकहोळ (मर्फीकृत ऑलडन दिरांग १९१६) संगीत शापसंभ्रम (१९००) (बाणाच्या काटनरीवर आधारलेले) अशी रूपांतरित व स्वतंत्र नाटके लिहिली. दुर्गा, झुंजारराव व फाल्गुनराव किंवा संशयकहोळ ही नाटके इंग्रजी नाटकाची रूपांतरे आहेत तर संगीत विक्रमोर्वशीय, संगीत शापसंभ्रम, संगीत मृच्छकटिक ही संहृत कलाकृतींची रूपांतरे आहेत

रूपांतरें अयुन हीं सर्व नाटकें मराठींत अस्मत्त नाटकासारखीं वाढतात. विशेषतः सद्यःकालांत व मृच्छकटिक हीं नाटकें तर मराठी रंगभूमीवर अभिजात व श्रेष्ठ ठरलीं आहेत आज पत्रास साठ वर्षे शालीं हीं नाटकें रसिकांच्या अत्यंत आनंदीचीं ठरलीं आहेत. संगीत शास्त्रात हें देवलाचें एकमेव स्तंभ नाटक असूनदि, त्यानें देवलाना थोर कीर्ति मिळवून दिली. मराठींतील हें पहिलेंच श्रेष्ठ दर्ज्याचें सामाजिक नाटक. चालाजरुट विवाह हा या नाटकाचा विषय असून, द्रव्य तोभानें शारदेचा भाप तिला एका वृद्धाला द्यायला वसा सिद्ध झाला तें यात दाखविलें आहे. वृद्ध भुजंगनाथ, धनलोमी कांचनभट, भद्रेश्वर दीक्षित, शारदेची आई, शास्त्रा इत्यादि पात्रांचे स्वभावरूपन स्वाभाविक व परिणामकारक झाले आहे. देवलाच्या पूर्वी प्रबोधनित्युत्कर्षे र. श. अभ्यंग, मनोरमाकतें म. गा. चितळे, तरुणीशिशुगर्भतें नारायण गणूजी कानीकर, संगीत सौभाग्यमासतें अण्णा मातंड जोशी यांच्यासारखे सामाजिक नाटकें लिहिणारे नाटककार होऊनहि लोकांच्या हृदयाला जाऊन भिडण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या नाटकात नव्हतें. याचें कारण भावपूर्ण भाषा आणि नाट्यपूर्ण प्रसंग याचा सुरेख मिलाफ जसा 'शारदा' नाटकात झाला आहे, तसा त्यांच्या नाटकात झालेला नाही. कथानकाची प्रमाण-बद्ध मांडणी, स्वाभाविक व सुंदर संभाषणे, तालबद्ध व भावपूर्ण भाषा, प्रसन्न पद्यरचना आणि मनोहर संगीत या गुणानीं नटलेलें हें नाटक व सामान्यतः देवलाचीं इतरहि नाटकें रंगभूमीवर यशस्वी शालीं यात काहींच नवल नाही. किलोस्कराचीं संगीत नाटकाची परंपरा देवलाचीं पुढें चालवून, तें संगीत अर्थपूर्ण व भावपूर्ण बनविलें. किलोस्कराच्या पदापेक्षा देवलाच्या पदात प्रसन्नता हा गुण विशेष आहे. देवलाचे समकालीन श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीहि स्वतंत्र व सामाजिक नाटके लिहिलीं. परंतु जो घरगुतीपणा व निव्दाळा देवलाच्या शारदंत आहे, तसला निव्दाळा कोल्हटकराच्या कल्पनारम्य नाट्यसृष्टीत कोठेच नाही. विषयवैचित्र्य, मनोविश्लेषण व फल्पनाविलास या दृष्टींनीं राम गणेश गडकरी, प्र. के. अत्रे व काहीं अशांनीं मा. वि. वरेकर व माधवराव जोशी इत्यादि नाटककार देवलाच्या पुष्कळ पुढें गेल्यासारखे दिसले तरी लयबद्ध व भावपूर्ण भाषा व

रसोत्कट प्रसंगाचा विचार करतांना देवल यापैकी कोणालाहि हार जागर नाहींत सुप्रसिद्ध 'शाग्दा' काव्याचा अमल्य जरीने होत असनाहि, आशदि देवलाच्या सुप्रसिद्ध 'शाग्दा' नाटकाची गोष्टी प्रेक्षकांना अग्रीहच वाटत आहे याचें कारण त्या नाटकातील रसवत्ता हें होय. नैमित्तिक स्वरूपाच्या बाल्याग्रगण्यविवाहाच्या प्रभाच्या जोडीला नित्यस्वरूपाच्या मानवी भावनांचे वदारीचें चित्रण 'शाग्दा' नाटकान अगदीं घरगुति भाषेंत आल्याने, आशदि तें नाटक रंगभूमीवर यशस्वीच ठरतें.

कृ. प्र. खाडिलकर (मृत्यु-२६ ऑगस्ट १९४८) क्लिमेंस देवलाच्या नंतर जर मराठी नाट्यसृष्टींत कोणते मोलाची भर घातली असेल तर ती कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनीच होय. काचनगडची मोहना, सवाई माधवराव यांचा मृत्यु, भाऊवंदकी, प्रेमध्वज, कीचक्रपथ, विद्याहृग्ग, स्वयंवर, वायसाचें वड, मेनका, द्रौपदी, सत्यपरीक्षा, सवतीमत्सर, मानापमान, सावित्री, त्रिदही सन्यास इत्यादि ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक नाटके लिहून 'नाट्याचार्य' ही उचित पदवी त्यांनी लोकांकडून मिळविली. समोवतालच्या सामाजिक वा राजकीय परिस्थितीत प्रमुखत्वानें आणि प्रक्षोभाने जे विचारप्रवाह वाहात असतील त्यांना अनुमूल असा पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कथामाग निघून त्यांवर नाट्यरचना करण्याची कला त्यांच्याइतकी कुणालाच साधलेली नाहीं. देशात स्वातंत्र्याची व स्वदेशाभिमानाची लढ उसळली असताना तिच्या आड आपापसांनां भाडणें येत आहेत असे पाहताच त्यांनीं सवाई माधवरावांचा मृत्यु व भाऊवंदकी हीं ऐतिहासिक नाटके लिहिली. इ. स. १९०५-०६ सालच्या सुमारास हिंदुस्थानातील त्या काळाच्या नोकरशाहीचा उन्मत्तपणा पराकोटीला जात असलेला त्यांनीं पाहताच कीचक्रपथ या नाटकाची निर्मिति झाली. हें नाटक पुढें त्या वेळच्या इंग्रज सरकारनें जप्त केलें. स्त्रियांचें शिक्षण मुरू होऊन स्त्रीमताच्याचे विचार समाजांत उत्पन्न होताच वायसाचें वड या पौराणिक नाटकावर त्यांनीं लोकांसमोर ठेविलें. कौन्सिलप्रवेशासदृशीं देशात फेरवाले नाफेरवाले असे राजकीयपक्ष निर्माण होताच इ. स. १९२६ मध्ये सगीत मेनका हें नाटक रचून त्यातील स्वर्गात प्रवेश

मिळविण्याकरिता पुतरीं रंगनाच्या विश्रामित्रशिष्यांच्या रूपाने वीन्सिलगत प्रवेश मिळविण्याकरिता रंगना करणाऱ्या लोकाची मन स्थिति त्यांनी वर्णन केली. परदेशांत शिष्यगाला जाणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या भाड वारणी आणि वारयापिता येताना असे वाढताच विद्याहरणात त्यांनी भाडर्श विद्यार्थ्यांचे चित्र रेखाळले. सभारतालच्या परिस्थितीचे चित्र आपल्या नाटकात दर्शवित असताना, मूळ नाटकाच्या कथानकाला फारसा धोका पाचगार नाही याची काळजी खाडिलकर नेहमी घेताना निव्व आणि नैमित्तिक याचा सुरेख समन्वय ते घाटू शकतात हे त्यांचे पहिले वैशिष्ट्य होय साहित्यकारांची नाटक सहजतुक, एसादं तच्च सागण्याकरिता लिहिलेली असतात हे स्पष्ट दिसेल वसुमार उन्मत्तपणा हा आत्मनाशाला कमा कारणीभूत होता हे ते 'वीचमयध' नाटकात दाखवितात, तर "राजाचे रगत" निमर्गाविरुद्ध चलेले रड हू कसे फमर्त याच चित्र ते काढतात. विद्याहरणात मद्यपानाने मनुष्य रनाभिमानाला देखील कशी निलाजली देतो याची भीमासा ते करतात, तर स्वयंरात राजाचा जन्म पराक्रमापासून होत असता, शब्दापासून होत नसतो, आणि मुकत्याच शहिणीपणाला चढत असतात हे ते सांगतात साहित्यकारांच्या नाटकांची आगखी उद्देगनीय वैशिष्ट्य म्हणजे त्याच प्रभाशाली स्वभावरचन, कथानक रचनाचातुर्य आणि प्रौढ व ओजस्वी भाषाशैली ही हात साहित्यकारांच्या नाटकातील सर्वच्या सर्व पात्रे प्रेशकाच्या मनानर खोल परिणाम करतील अशी अर्थात्च नसतात परंतु प्रमख पात्र मात्र प्रेशकांच्या मनाची पण्ड घेतल्यापाचून राहात नाहीत रचनेच्या श्रतीत अतसूक्तक मुखात, आरुपक मध्य व परिणामकारक शब्द ही त्यांच्या नाटकात नेहमीच पाहाण्यास सापडतात मशाराष्ट नाटक मडळी व गधर्व नाटक मडळी यांच्या रगभूमीवराळ मुख्यत्वेंकरून दाखविण्यात आलेली सा डलकरांची नाटक अत्यंत यशस्वी ठरली यात शका नाही साहित्यकारांच्या संगीत नाटकाच्या चाली अजले व कृष्णामास्तर यांच्याकडून मिळालेल्या असल्याने, त्या श्रोत्यांना डालायला लायतील अशाच आहेत विशेषत याचमयध आणि कृष्णामास्तर यांच्या तांगानून निघालेली साहित्यकारांची पद गनी चाळीम वपे झाली लोकाच श्रेष्ठ

प्रकारचे मनोरञ्जन करित आहेत. साहित्यकारांच्या नाटकातील प्रमुख दोष म्हणजे फाल्गु पात्राचा भग्ना, सहानुभूतीने वाचली असतानाहि अर्थाचा याग सहसा लागू न देणारी नीगस पद्ये आणि नित्येक टिकागी अगदी हठका वाटणारा विनोद हे होत.

श्रीपाद कृष्ण कोट्टकर (जन्म इ. स. १८७१ मृत्यु इ. स. १९३४) यांनी मराठी नाट्य वाङ्मयात एका नव्या युगाला सुरवात केली. कांहीं काही नवीन गोष्टी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात मराठी रंगभूमीवर आणिल्या. सर्वस्वी स्वतंत्र असे कथानक, त्याची गुतागुतीची व चमत्कृतिपूर्ण अशी गुफण, शेकसपिअर मोल्डिअरसाख्या पाश्चात्य नाटककारांच्या पद्धतीप्रमाणे त्यात योजिलेली आकर्षक अद्भुतगम्यता, चुरचुरित व चटकदार संवाद, नाटकातील विनोदी घाताचरण, काव्यात्मता आणि समाजातील अनिष्ट प्रकाराचे उद्‌हन इत्यादि गोष्टी साकल्याने अशा त्यांनीच प्रथम मराठी रंगभूमीवर आणिल्या पौराणिक मराठी रंगभूमीपेक्षा कोल्हटकरांच्या या सामाजिक रंगभूमीवर कठेचा दर्जा अधिक वाढून ती बहुरंगी झाली. कोल्हटकरांच्या नंतर ज्या ज्या नाटककारांनी नाटके लिहिली त्यांना कोल्हटकरांनी आणिलेल्या गोष्टी जमेस घेऊन, आणि त्यात काही नवीन भर घाडून आपली नाटके रंगभूमीवर आणवी लागत.

कोल्हटकरांनी एकरूपात नाटके लिहिली त्यापैकी सर्वेच सरस नसून तरी वीरतननागयून वधूपरीक्षेपर्यंतची त्यांची पहिली सहा नाटके अनेक दृष्टींनी चांगली आहेत. मराठी रंगभूमीचे वैभव या नाटकांनी ज्याप्रमाणे वाढविले त्याप्रमाणे त्यांच्या पुढील सहा नाटकाना वाढविता आले नाही. इतकेच नाही तर त्यापैकी काहीकाना रंगभूमीवर येण्याचे माग्यहि लाभले नाही. नाटक कपण्यात नाटके प्रसविण्याच्या त्रासनीत असलेली मिरासदारी ज्याप्रमाणे याला कारणोत्त झाली त्याचप्रमाणे गडकऱ्यांच्या भावोत्कट व प्रातभासपत्र नाटकापुढे ही नाटके काहीशी निष्प्रभ ठरली हेही खरे होय.

कोल्हटकरांच्या सर्वे नाटकात ज्याप्रमाणे हेतुगर्भता असते त्याचप्रमाणे ती सुरवातीच्या सहा नाटकांतहि आहे 'वीरतननाग' ते विभुरविवाहाचा

पुरस्कार करताना आदळतात तर 'मूकनायकात' दारूचे दुष्परिणाम वर्णन करीतात. 'गुप्तमंजूषात' स्त्रीशिक्षणाची थोरवी ते गातात तर 'मतिविकारात' ते पुनर्विवाहाची जोरदार बकिली करतात. 'प्रेमशोधनात' विषमविवाहाची धाईट घालून ते परिणामकारक रीतींनी पुढे माहतात तर 'बधूपरीक्षत' विवाह पद्धतीला लागलेल्या अनिष्टरूपाचे खडन करितात. हाच प्रकार त्याच्या इतरहि नाटकांन पाहण्यास सापडतो 'जन्मरहस्यात' प्रतिलोम विवाह कसा इष्ट आहे हे ते दाखवितात तर 'सहचारिणीत' दोन बायकांच्या दादल्याची करुणाजनक स्थिति रंगवितात.

म्हणजे व सधेतुक्त कथाविषयाच्या जोडीलाच चमत्कृतिपूर्ण प्रसंगाची योजना करून कोल्हटकरांनी लोकांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले. त्यांच्या बहुतेक सर्व नाटकांन काहीना काही तरी रहस्य असते आणि त्यांच्या उलगडपकरिता निगनिगळ्या प्रसंगाची योजना केलेली असते वीरतनयात पुरुषवेपथारी शालिनीचे शूरसेनावर प्रेम जडलेले असताना त्याला मात्र स्वनच्या मृत पत्नीच्या स्मृतिमुळे त्याचा विचारहि बगवत नाही असे दाखविले आहे. मूकनायकात मूकनायक हाच विक्रात होय ही माहिती सरोजिनी व राजा शरश्चंद्र याना नसल्याने कशी चमत्कृतिपूर्ण परिस्थिति निर्माण झाली ती दाखविली आहे. गुप्तमंजूषात प्रतीप राजाचा मुलगा विलास याच्या रहस्याभावती ज्याप्रमाणे कथानकाचा काही भाग फिरत असलेला दाखविला आहे त्याचप्रमाणे स्त्री शिक्षणा करिता झटणाऱ्या पुरुष वेपथारी सौमिनीच्या भोंवती बाकीचे कथानक फिरत असलेले दाखविले आहे सहचारिणीत राजाजिने पचविलेल्या पन्नास लाखांच्या चोरीचे रहस्य आहे तर प्रेमशोधनात नदन व बंदन ह्या सारख्या दिसणाऱ्या बुद्ध्या भावामुळे निर्माण झालेले अद्भुत व भावोत्कट प्रसंग आहेत जन्मरहस्यात तर उघड उघडच घुनाथाच्या जन्मरहस्यामुळे निर्माण झालेल्या अटीतटीचा प्रसंग वर्णन केला आहे 'परिवर्तनात' गणीच्या ताईतामुळे निर्माण झालेले घांगळे वर्णन करून त्या ताईताची टैरी शक्ति मुचविली आहे

चमत्कृतिपूर्ण प्रसंगाच्या जोडीला विनोदी उपकथानके व पात्रे योजिले, हे

कोल्हटकरांच्या रगभूमीचे तिसरे वैशिष्ट्य होय कोल्हटकरांच्या पूर्वीच्या मराठी रगभूमीवर विनोद नव्हता अस नाही पण तो विनोद एकच प्रकारचा म्हणजे शाब्दिक उघळ व स्वरूपाचा असे. कोल्हटकरांचा विनोद विविध प्रकारचा व मनोहर स्वरूपाचा आहे. कल्पनायुक्त व बहाराचा विनोद योजून कोल्हटकरांनी आपल्या रगभूमीला विलक्षण आकर्षकता मिळवून दिली वीरतनय या नाटकात मेकड शुभसेनाची व द्रव्यलोभी फेत्तिसिंगाची व्याप्रमाणे त्यांनी योजना जेली आहे त्याचप्रमाणे मूकनायकात प्रतोद व वेत्रिका या फटकळ दुकलीची स्थापना करण्यात आली आहे वेत्रिकेची समापण म्हणजे शब्दनिष्ठ विनोदाचा उत्तम नमुना होय गुप्तमजुपात प्रासंगिक विनोद श्टगी व भृगी या जाहीरद्वन जसा तयार होतो त्याचप्रमाणे वचक व कुचेष्टिता यांच्या स्वभावनिष्ठ विनाद अत्यंत बहाराचा निर्माण हातो अशा प्रकारे हास्यरसाला मिळालेल्या अमरामुळे कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीला एक प्रकारची प्रसन्नता आली आहे

या सर्वापेक्षा देखील जर कशामुळे कोल्हटकरांच्या रगभूमीला त्या प्रकारची विशिष्टता आली असेल तर ती त्यांच्या संगीतयोजनेमुळे होय कोल्हटकरांच्यापूर्वी किलोस्कर आणि देवल यांच्या संगीत चार्मीना सामान्यतः तत्कालीन संगीत नाटकात स्थान मिळत असे कोल्हटकरांनी पारशी, गुजराती नाटक मंडळ्यातील चाली मोठ्या प्रमाणावर याजून एकप्रकारची क्रांति घडवून आणिली रगभूमीवर संगीतविषयक क्रांति घडवून आणण्याच्या बाबतीत अण्णासाहेब किलोस्करांच्या पालोप्राठ श्रीवाड कृष्ण कोल्हटकरांनाच स्थान द्यावे लागेल सामान्यतः प्रमगाला अनुसरून अशा गगाची योजना जशी त्यांनी केली तशी पारच थोड्यांनी त्यांच्या पूर्वा जेली असेल सुदैवान त्यांना भाऊराव कोल्हटकरासारखी स्वगाय गळ्याची गायक पात्रे लाभल्याने त्यांच संगीत दीर्घायुषी बनले 'उमिच का काता गाजिता' यासारखे पद आजही श्रेष्ठ गवयाच्या पठडीत गायिलेले ऐकू येत हे पण म्हणजे कोल्हटकरांच्या क्रांतिकारक संगीत योजनेच स्मारक होय नवीन व आकर्षक चार्मीबरोबर कोल्हटकरांची पद लोकप्रिय होण्याच कारण म्हणजे त्यातील कल्पनाविलास किंवा काव्य देवलाच्या पदातील प्रसाद हा गुण जरी त्यांच्या पदात

आढळतात नसला तरी राम गणेश गडकरी, विठ्ठल रीताराम गुर्जर, अतल सदाशिव शुद्ध यांच्या पदात आढळणारा कल्पनाविलास मान लक्ष्मणाने त्यांच्या पदात आढळतो कथानकाशी काडीदतकाच संपन्न असणारी, अर्थशून्य व नीरस पद जशी राहिले त्यांच्या नाट्यसृष्टीत आढळतात, तशी कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीत प्रायः आढळत नाहीत. अनेक ठिकाणी या पदाची भारा अव्यत सधृतप्रचुर काहीशी श्रेष्ठ व दूरान्वययुक्त झाल्याने, त्यानील येव्ही रम्य वाटणारा कल्पनाविलास कळायला कठिण जातो. हा एक दोष कोल्हटकरांच्या पदात नसता, तर त्यांची पदे मराठी नाट्यसृष्टीत अगदी पहिल्या दर्जाची ठरली असती.

कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीकडे रसिकांचे मन घेवला जायला वर उद्देसिलेल्या कारणानेच एक कारण आहे त्यांच्या नाटकात जालेले सवाद आणि पात्रे ही वाचक प्रेक्षकांना सर्वस्वी नसली तरी उरीचशी आपल्या प्रतिविंशसारखी वाटत असत आपल्याच मनातील विचार, आशा, आकाशा, लोभ, मत्सर इत्यादि भावना याही पात्रांच्या ठिकाणी पाहून आणि त्यांचे घरगुती समाद ऐकून पुन प्रत्ययाचा भानद त्यांना अनुभवायचाम सापडे. वीरतनय, मूकनायक, गुप्तमंजुष या नाटकातील काही पात्रे राजघराण्यातील असली तरी बाकीच्या नाटकातील पात्रे ही मध्यम स्थितीतील व गरीब वर्गीतील असल्याने कोल्हटकरांची नाटके पाहून, नाटक हे साराचें चित्र आहे याची प्रचीति वाचक-प्रेक्षकांना बरीच येई. शिवाय वीरतनयादि नाटकातहि पात्रे जरी राजघराण्यातली असली तरी ती मध्यम स्थितीतल्याच लोकाची भाषा बोलत असल्याने त्यांच्या विषयी प्रेक्षकांना परधेपणा वाटण्याचें कारण उरले नाही

पौराणिक नाटकात ज्याप्रमाणें नटी सूत्रधाराचे प्रवेश अपरिहार्य होऊन बसले होते त्याचप्रमाणें इतरहि काही सामाजिक नाटकात नटी सूत्रधारावाचून एकहि पात्र शक्य नसे या चावर्तीत कोल्हटकरानी घडाडीने सुधारणा केली. पुस्तकरूपाने नाटके प्रेक्षकांना वाचायला मिळण्याच्या काळात नाटककाराची ओळख करून देणारा नटी सूत्रधाराचा प्रवेश बलुत वायकळच होता, तेव्हा कोल्हट-

कारनी हिंमतीने पुढे येऊन या प्रवेशाला आपल्या नाटकातून चाट दिली हे योग्यच झाले ही त्याची मुधारणा पुढे त्याचे शिष्य राम गणेश गडकरी व भार्गुराम विठ्ठल वरेकर यांनी चालू ठेविली

अशा तऱ्हेने काही काही चागल्या गोष्टी आपल्या नाट्यसृष्टीत योजिल्याने कोल्हटकरांनी तिला नि सशय वैभवशाली बनविली असली तरी तिच्यात काही काही दोषहि राहून गेले आहेत. आपल्या नाटकात कोल्हटकराना एकसूत्रीपणा कधीच आगता आला नाही. खाडिलकराची नाट्यसृष्टि तिच्यातील कथानक रचनाकौशल्याने जशी प्रेक्षकांना दिपवून टाकिते, त्याप्रमाणे कोल्हटकराच्या नाट्यसृष्टीचे होत नाही. याला एक कारण त्याच्या नाटकातील रहस्यमय व गुतागुतीच्या कथानकाचे देता येईल. कोल्हटकराच्या नाटकात आलेल्या उपकथानकाचा आणि मुख्य कथानकाचा एकजीव न झाल्याकारणाने त्याची नाटके रचनेच्या दृष्टीने सामान्यच ठरली आहेत. रहस्यमय कथानक लिहिण्याच्या आवडीमुळे ज्याप्रमाणे त्याच्या नाटकात साधनाचा सारंगेपणा (बहुतेक सर्व नाटकात पुष्पवेपधारी स्त्रिया, स्त्रीवेपधारी पुरुष, बुरसे इत्यादि गोष्टी आल्या आहेत.) निर्माण झाला आहे त्याचप्रमाणे कथानकाला कृत्रिमता किंवा अवास्तवताहि आली आहे. वधूपरीक्षेत पाश्चात्य देशात जाऊन उच्च शिक्षण मिळवून आलेला राजा धुरधर वधूपरीक्षा नीट करता यावी म्हणून जोतिषी धुरधराचा वेप घेऊन घरोघरी हिंडू लागतो, आणि त्यातच राजाच्या खुनाचा आरोप त्याच्यावर येऊन टैवयोगाने न्यायालयात त्याची आई आल्याने तो दोषमुक्त होतो असे वर्णन आले आहे! याच धुरधरराजाच्या चार कोटी उत्पन्नाच्या मोठ्या सस्यानात फक्त दोनच अधिकारी असतात! एक अर्धघट कोतवाल व दुसरा मुलीचा त्याग करणारा न्यायाधीश! 'जन्मरहस्य' नाटकात आपला मुलगा आपल्यासमोर वावरतो आहे असे पाहूनहि दशरथ-कौसल्या हीं आपले नाते उघड करीत नाहीत असे दाखवून, हीच कौसल्या पुढे कातेला विष मिळवून देते असे वर्णन केले आहे! या कृत्रिमतेचा कडेलोट 'गुप्तमंजूष' नाटकात झाला आहे. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व पटविण्याकरिता त्यातील प्रौढ राणी

सौदामिनी नवऱ्याला व एडुलत्या एक मुलीला सोडून जाते ! कुमाराचा वेप घेऊन प्रतीपराजाच्याजवळ ती सहा वर्षे राहते पण राजाला काही तिचे स्त्रीत्व उमगत नाही ! आणि पुरुषवेपात आपल्या मुलीशी ती शृगारचेष्टाहि करते ! राजाची दृष्टि रुग्णमार्जार औपधाने हल्लुहल्लु नाहीशी होते आणि लागलीच परत येते ! परिवर्तन नाटकातील राणीच्या अद्भुत ताईताने कर्दनकाळ पुरुष गोगलगाय बनतात ! अद्भुततेच्या मार्गे लागून कोल्हटकरानीं आपली नाट्यसृष्टि किती कृत्रिम बनविली तें या उदाहरणावरून चागले समजतें.

कोल्हटकराची तुलना त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या नाटककाराशी केली असताना पुढील गोष्टी आढळतात. अण्णासाहेब किलोस्करानीं आपल्या अभिनव सगीताने आणि घरगुती संवादांनीं प्रेक्षकांना संतुष्ट केले. सगीताच्या बाबतीत कोल्हटकरानीं, सुरुवातीला तरी, किलोस्कराप्रमाणेच लोकांचे लक्ष आपणाकडे वेधून घेतलं. संवादाच्या दृष्टीने पाहता कोल्हटकराच्या नाटकातील संवाद चतुर म्हणता आले, तरी स्वाभाविक किंवा घरगुती म्हणता येत नाहीत. कथानकरचनेच्या दृष्टीने पाहता किलोस्करांना जरी फार मोठे यश मिळालें नाही, तरी त्यांची कथानके कोल्हटकराच्या कथानकांमार्गी अवास्तव व कृत्रिम भासत नाहीत. देवळ आणि कोल्हटकर याची परस्पर तुलना करताना असे आढळतें कीं, देवळाच्या ठिकाणीं जें कथानकरचनाचातुर्य होतें तें, कोल्हटकराच्या ठिकाणीं नव्हतें. देवळाची भाषा अत्यंत घरगुती, लयबद्ध व भावपूर्ण आहे कोल्हटकराची भाषा त्या मानाने काव्यमय असली तरी कृत्रिम व अस्वाभाविक आहे. देवळाचीं पदे समजावल्या सोपीं व प्रामादिक वाटतात. उलट कोल्हटकराचीं पदे कल्पनायुक्त राशीं पण काहीशीं दुर्बोध भासतात. पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचीं नाटके खरोखरीनें होत असत, व दोघेहि लोकप्रिय नाटककार म्हणून एरे काळीं मोजले जात असत सामान्य प्रेक्षकांच्या दृष्टीने डोंगरे यांचीं चंद्रसेना व चंद्रहाम हीं नाटके खरोखरीच चागलीं होतीं. परक इतकाच कीं तीं स्वतः नव्हतीं, पौराणिक होतीं कोल्हटकरानीं प्रेक्षकांचे लक्ष आपणाकडे वेधून घेण्याच्या अनेक कारणात त्यांचीं स्वतः कथानके हें एक कारण आहे सामाजिक नाटककार

या नाट्याने कोल्हटकराची तुलना त्याच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या तन्वणोशिक्षकते ना. बा. कार्नाटकर, मोर एल्एल्. वी.कते ना. इ. भागवत, सौभाग्यमाकते अण्णा मातंड जोशी किंवा शारदाकते सुप्रसिद्ध गोविंद बह्दाळ देजल यांच्याशी करता असे आदळते की, या सर्व नाटककाराना सामाजिक नाटकाच्या क्षेत्रात जे यश मिळाले त्याच्या शतांशहि कोल्हटकराना काही मिळाले नाही. त्याच्या चमत्कृतिपूर्ण व रहस्यमय कथानकाच्या अगल्यानून वाढणाग सामाजिक प्रश्नाचा झरा इतका बाराक असें की तो क्वचिन्च कोणाला उमगे. विशेषतः भावपूर्णतेने सामाजिक प्रश्न "शाब्दत" सोडविल्याबद्दल जसे देवल प्रेम्पनाच्या आदगस पात्र झाले, तसा प्रकार कोल्हटकराच्या कोणत्याच नाटकाच्या बाबतीत झाला नाही.

कोल्हटकराच्या नाटकांचे जे अभूतपूर्ण असे स्वागत झाले त्याला कारण त्याच्या नाटकांनील त्रिशिष्ट गुणाप्रमाणेच, ज्या वेळी ही नाटके रगभूमीवर आली तो काळहि अमल्या नाटकाना योग्य होता हे होय. क्लिंस्कर नाटक मडळीच्या रगभूमीवर क्लिंस्करा देवलाची पौराणिक व सस्कृत नाटकावरून रुपांतरित झालेली नाटके होत होती. ही नाटके आपापल्या पराने किर्नाही चागली असली आणि एके काळी त्यानी जनमनरंजनाचे कितीहि काम केले असले तरी लोकाना आत्मप्रत्यय येईल, नाटक पहात असताना आपलेपणा वाटेल, असे त्यात फारच योडे होते. लोकाना काही तरी नवीन हवे होते, अद्भुत हवे होते, सामाजिक परंतु नवलपूर्ण हवे होते, दिव्यकल्पनेने नटलेल, काव्यपूर्ण भाषेने सजविलेले, चमत्कृतिपूर्ण व विनोदी असे काही तरी हवे होते. जुन्याच विपशाकडे नवीन तन्हेने पाहणारा, भावनाचे खेळ जुसलनेने रगविणारा, रोचक्या व्यवहारावर सुंदर कल्पनाचे आणि सोज्ज्वल विनोदाचे अल्भार चदविणारा एखादा नवा नाटककार लोकाना हवा होता. अगि तो त्याना श्रीशार कृष्णाच्या रूपाने मिळाला. साहजिकच लोकानी त्याचे सहर्ष स्वागत केले.

क्लिंस्कर देवल-वाडिलकर कोल्हटकर यांची नाटके एकीकडे होत असताना दुसरीकडे ज्यांची नाटके बहुजनसमाजाचे मनोरंजन करण्याचे कार्य करीत होती

अना नाटककारांत माधवराव पाटणकर, पु. भा. डोंगरे, बा. ना. डोंगरे, अर्जुन वामन बरे, कृष्णाजी हरि दीक्षित, य. ना. टिपणीस, वासुदेवशास्त्री खरे, वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर, दा. वि. नेवाळकर, बाबाजी दौलतराव राणे यांची गणना प्रामुख्याने करावी लागेल. माधवराव पाटणकरांची युवतिविजय, सत्य-विजय, विजयशक्ति हीं नाटके कलादृष्ट्या प्रथम श्रेणीचीं नसूनहि अत्यंत लोकप्रिय झालीं. या नाटकांच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या त्यांतूनहि त्यांची लोकप्रियताच सिद्ध होते. पुरुषोत्तम भास्कर डोंगरे यांची चंद्रहास व चंद्रसेना हीं नाटके अनुक्रमे स्वदेशहितचिंतक व मिल्लेस्कर संगीत मंडळींच्या रंगभूमीवर गुरव गाजलीं. य. ना. टिपणीस हे स्वतः उत्तम नट व नाटककार असल्याने त्यांची मरुतमघा, जरासंध, राधामाधव हीं पौराणिक नाटके, चंद्रप्रहंग, राधासिंहाजी, शिवाचार इत्यादि ऐतिहासिक नाटके तसेच आशान्निगशा, कमला, राजरंजनादि सामाजिक नाटके चांगलीच यशस्वी झालीं. टिपणीसांची भाषा व परचरना हीं सरस असल्याने काव्यदृष्ट्याहि त्यांचीं नाटके सरस आहेत. कृष्णाजी हरि दीक्षित यांनीं रानडिलकरांच्या नाटकांच्या तोडीस तोड अशीं विद्याभाषण, रुक्मिणीहरण, राजा सत्यधीर अशीं नाटके लिहिलीं. त्यांची विशेष ख्याति त्यांच्या “औदार्यांचा डका” या नाटकाने झाली. पौराणिक नाटकांतून प्रचलित राजकारणाचे प्रतिबिंब उमटविण्याची कला त्यांना चांगली साधली होती. वासुदेवशास्त्री खरे यांची गुणोत्कर्ष, तारामंडळ, शिवसभ्य हीं नाटके कला-दृष्ट्या उत्तम असून रंगभूमीवरहि यशस्वी ठरलीं आहेत. ऐतिहासिक नाटकांचा उत्तम नमुना म्हणून या नाटकांमध्ये शेट दारुवित्तां येईल शिरवळकरांचीं सत नुसाराम, संत एकनाथ व सत नामदेव याहि नाटकांनीं एके काळीं लोकमनाची जबरदस्त पकड घेतली होती. नेवाळकरांच्या संगीत दडधारी, संगीत कर्मयोगी, नाटकांनीं लोकमान्य टिळकाचे राजकारण घेऊन प्रस्तुत केलें. त्याच मनोविज्ञय हेहि नाटक चांगलेच प्रसिद्ध होतें बाबाजी दौलतराव राणे यांचीं सत नुसाराम, संगीत कुमुदचरा इत्यादि नाटक सामान्य लोकांची चांगली कर्मणूक करीत असा

राम गणेश गडकरी (जन्म इ. स. १८८५ मृत्यु इ. स. १८१९) याना काळपर्यंत होऊन चालीत वर्षे होऊन गेली. त्याच्या हयातीत आणि हयातीनंतर हयातीनंतर भन्नाबुन्ना टीकाकारांनी त्याच्या वाङ्मयावर पुष्कळच भक्तीपुरी टीका केली. ह्या टीकाकारात गडकऱ्यांना चालीत, कालिदास, भवभूति, शेक्सपीयर, डाटे याच्या तोडीला नेऊन वसविगारे (वि. सी. गुजराताखे) असे टीकाकार होते, तसेच गडकऱ्यांच्या वाङ्मयात थिडर, असम्य, अश्लील, पाचकळ म्हणून हिगविगारे (शिवराम गोविंद भावे याच्या सारखे) हरांचे लालहि होते. ह्या सर्व स्तुतीला आणि निंदेला गेली चालीत वर्षे पुरून गडकऱ्यांचे वाङ्मय उरले आहे. इतकेच नाही तर आपल्या स्वतःत तेजाने तळपत आहे यावरून ते किती मौलिक आहे ते सिद्ध होणेच आहे.

गडकऱ्यांनी आपल्या पूर्वी प्रसिद्धीत सर्व नामवंत नाटककारांच्या नाटकातील घेण्याजोगे विशेष आत्ममान करून आपली नाट्यसृष्टी मजबूत केली, इतकेच नाही तर तीत स्वताच्या जवळचे अनन्यसाधारण असे गुणहि टाकले. किलोस्कर, देवल व कोन्टकर हे प्रमुख नाटककार गडकऱ्यांच्या अगोदर मराठी रंगभूमीवर चमकले. किलोस्कर व देवल यांच्या नाटकात आदळगारे स्वाभाविक व घरगुती मनात आपल्या नाटकात योजून त्यात कोटीवाङ्मयाची मर गडकऱ्यांनी अधिक घातली. देवत्यांच्या नाटकात आदळगारी भावनात्मकता व शिवाळा याची लयद्रुत गडकऱ्यांनी आपल्या नाटकात केली, श्रीगद् कृष्ण कोल्हकराना गडकरी गुरुदानी मानीत असत. (माधवधन नाटकातील 'वृथाचि ज्याची काग्य केरळ मम पामर वचनाते वदुनि त्या श्रीगद्पदाप्रति याया यशकायांत' ह्या नमनाच्या साक्षीरून ही गोष्ट निर्विवाद आहे.) आपल्या गुढ्या ठिकाणच्या अनेक गुणांचे अनुकरण गडकऱ्यांनी आपल्या नाटकांत उत्तम प्रकारे केले. मराठी नाट्यसृष्टीला सरस विनोदाचे लेणे प्रथम कोन्टकरानी अर्पण केले. प्रसगनिष्ठ, रमभारनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ व शब्दनिष्ठ असा विविध प्रकारचा विनोद प्रथम त्यांनीच मराठी नाटकात निर्माण केला. गडकऱ्यांनी आपली नाट्यसृष्टि विविध प्रकारच्या विनोदाच्या वृत्तमोल अलंकारांनी

किती तरी आकर्षक बनविली आहे. आपल्या गुरुच्या एक पाऊल पुढे जाऊन गडकऱ्यांनी किती तरी विनोदी कथानके आपल्या नाटकात योजिली. पात्रांच्या स्वभावपरिपोषाच्या बाबतीत प्रेमशोधन (१९०८) नाटकापासून अंतर्द्वेषाच्या नव्या तराचा स्वीकार करून कोल्हटकरांनी, मराठी नाट्यसृष्टीला एका नव्या गोष्टीची ओळख करून दिली. पात्रांच्या अंतःकरणांत चाललेल्या खळखळीची किंवा अंतर्द्वेषाची मनोहर चित्रे गडकऱ्यांनी आपल्या साऱ्या नाट्यसृष्टीत जिकडे तिकडे माडून ठेविली आहेत. कोल्हटकरांनी रहस्यप्रधान व चमत्कृतपुर्ण प्रसंगांनी आपली नाटके सजविली होती. वेपातर कर्णे व बुरखे घेणे ह्या गोष्टी कोल्हटकरांच्या बहुतेक सर्व नाटकांत आढळतात. शेकसपिंशरच्या अगदी सुरुवातीच्या नाटकातून या तराचा अवलंब केला आहे. गडकऱ्यांनी देखील हीच गोष्ट आपल्या नाटकांत केली आहे. याला ठळक अपवाद 'एकच प्याला' याच नाटकाचा काय तो आहे. बाकीच्या नाटकातून वेपातराच्या साधनाचा उपयोग या नाही त्या प्रकाराने केलेला आढळतो. कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीत काव्यात्मकता बरीच आहे. त्यांच्या नाटकातील पदांत तसेच सभाषणांत काव्यगुण बरेच आहेत. गडकऱ्यांनी या बाबतीत आपल्या गुरुच्या वर कडी करून दाखविली. गडकऱ्यांच्या नाटकात किती तरी ठिकाणी गद्यकाव्याचे उत्तम नमुने आढळतात.

या सर्व गोष्टी त्यांच्या असल्या तरी गडकऱ्यांनी आपल्या नाटकांत किती तरी अभिनव गोष्टी योजून, आपली नाट्यसृष्टि नव्या नवलाईची बनविली. कथानकरचनेच्या बाबतीत त्यांनी प्रमाणबद्धतेपेक्षा भव्यतेकडे अधिक लक्ष पुरविले. गडकऱ्यांचे कोणतेही नाटक घ्या, त्यातील कथानकात एक प्रकारची भव्यता-उदात्तता आहे. देवल, खाडिलकर, केळकर यांच्या कथानकरचनेत जी प्रमाणबद्धता आढळते, तिचा गडकऱ्यांच्या नाटकात अभाव आहे. नाटकाची सुरुवात, मध्य आणि शेवट यात जो सुमेळ असावा लागतो, तो गडकऱ्यांच्या नाटकात नीटसा साधलेला नाही. काही अस्वाभाविक गोष्टीही त्यांच्या कथानकातून आल्या आहेत. पण इतके असून त्यांच्या कथानकांत एक प्रकारची भव्यता आहे. यात शंका नाही. प्रेममन्वाष नाटकातील ब्रजत लीला याचे प्रवेश; पुण्यप्रभाव नाटकातील

घमुघरा वृंदावन, घमुघरा-ईश्वर, वृंदावन कालिंदी यांचे प्रवेश; एकच प्याला नाटकातील सिंधूला माहेरी न्यायत्रय म्हणून तिचे वडील व भाऊ आले असताना ती ज्या बाणेश्वरपगाने आपल्या भायला “पेड्या, हे पाय जिथ असतील, तिथच माझा स्वर्ग, तिथच माझ वेडुठ आणि तिथच माझा कैलास!” असे उत्तर देऊन “कशी या त्यजू पडाला ?” हे पद म्हणते तो प्रवेश किंवा, सिंधूची दैन्यायस्था व पतिनिष्ठा पाहून “आज पासून मी टारू सोडली; आपल्या बाळाची शपथ, मी टारू सोडली” असे सुधारण म्हणतो तो प्रवेश किंवा, पतीने मारलेल्या काठीने बर्मी घाय लागून आसन्नमग्नावस्थेत असताना देगील ज्या प्रवेशात सिंधू मुघाकराच्या उपाशीपणाची काळजी वाहते व गोटें ब्रेलून त्याला खुनाच्या अपराधातून मुक्त करते तो प्रवेश किंवा, मुघाकराची स्वगत माणणे च्यात आहेत ते प्रवेश, भावबधन नाटकातील धुडिराज मालती, मालती-मनोहर रतिका धनश्याम यांचे प्रवेश—हे सर्व प्रवेश पाहून असताना आपल्या मनावर भव्यता व उदात्तता याचा एकदमच परिणाम होतो. खाडिलकराच्या व वेळकराच्या नाटकात बावेसुदपणा अधिक आहे त्या मानाने गडकऱ्याच्या नाटकात त्यातील उपकथानकामुळे व सयमाच्या अभयामुळे एक प्रकारचा विस्फोटितपणा किंवा ओगड-धोवडपणा जाला आहे. ताजमहालाचा घोडीपणा व मुळमुळीतपणा गडकऱ्याच्या नाटयशिल्पात नसला, तरी वेळूच्या लेण्यातील खडबडीत भव्यता त्यात निखालत आहे.

ही जी भयना आहे ती दोनतीन कारणांमुळे आली आहे. पहिले कारण म्हणजे गडकऱ्याची ध्येयवादी, त्यागशील, उदात्त आचरणाची नायकनायिकादि पात्रे होत. पात्राच्या स्वभावपरिपोष कडे अग्यासाहेब किलोस्कराच्या काळापासून नाटककारांचे लक्ष जाऊ लागले असले तरी त्यात स्वाभाविकता व वैचित्र्य ही देवलाच्या काळापासूनच येऊ लागली कोल्हटकरानी प्रेमशोधन नाटकापासून पात्राच्या ठिकाणी अतर्मुखता निर्माण केली. देवलाच्या शागदेतहि अतर्मुखता आहे. पण ती अल्पप्रमाणात आहे ही अतर्मुखता कोल्हटकरानी निमट्टिघनने प्रथम मुरू केली आणि त्याचे शिष्य गडकरा यानी तिचे प्रभावशाली स्वरूप आपल्या

नाटकातून व्यक्त केलेले प्रेमसन्ध्यासाठील जयत, लीला, सुशीला, पुण्यप्रभानातील, वसुधरा, कालिंदी, भूपाल, ईश्वर, एकच प्याल्यातील सिंधू, सुधाकर, रामलाल, भावव्रधनामधील धुडिराज, मालती, लतिक्रा, मनादर, धनश्वर इत्यादि पात्रांत रेखीरपणा, सूक्ष्मता, चित्तेवेधकता भरपूर आहे जीवनातील प्रत्येक आदोलनाचा ठसा त्यांच्या वाणीत व्यक्त होत असतो, त्यांच्या कृतींन परिणाम पावत असतो आपण ज्याना व्यवहारा मागसे समजतो त्याचें यांच्या उलट असतें ती गडकन्याच्या पात्रांच्या टिकाणी जी चित्तेवेधकता आली आहे, ती कशामुळें आली आहे याचा विचार करतांना दोन गुण प्रमुग्गपणें नजरेसमोर येतात. निष्ठा (Sincerity) आणि त्याग, (Sacrifice) जयंत, लीला, धुडिराजाचा अगाध प्रीति व त्याग, वसुधरा कालिंदीची पतिनिष्ठा, सहनशीलता आणि त्याग, कारुण्यमूर्ति सिंधूचा ध्येयवाद आणि सोशिकपणा, सुधाकराचा स्वाभिमान आणि दमद्वेष, लतिकेचा अलडपणा, फक्कळपणा आणि त्याग, मालती मनोहराचें गामीर्य आणि परस्पर प्रेम, अमर आणि अनुकृणीय धुडिराजाचा प्रेमळपणा, साधेपणा व दयाळूपणा ह्या सर्व गोष्टी वाचक प्रेक्षकांच्या मनाचा पुरेपूर ठाव घेणाऱ्या आहेत. या पात्रांच्या जोडीला गोकुळ, मधुरा, नृपुत्र, किरीण, सुदाम, इंदु, विंदु, महेश्वर, गीता इत्यादि गौण पात्रे ठेविली आणि मग गडकन्याच्या नाट्यसृष्टीतील स्वभावपरिपोषाकडे वधितले म्हणजे त्यातील विविधता, विदग्धता आणि वैचित्र्य हीं चटकन् नजरेत भरतात. गडकन्याच्या नाट्यसृष्टीत फक्त नायिकाच आहेत (म्हणजे नायिकाकडे त्यानी जास्त लक्ष पुरविलें आहे) असे काहीं गीकाकार (प्रि. गो चि. भाटे) म्हणतात. त्यानीं जयत, सुधाकर, धुडिराज, ईश्वर, मनोहरासारख्या धीरोदात्त पात्राकडे दुर्लक्ष केलेलें दिसतें गडकन्यानीं स्त्रीपात्रांच्या इतकेंच पुरुषपात्राकडे लक्ष पुरविलें हा त्याचा विरोध होय

गडकन्याच्या कथानकरचनेन आदळणाऱ्या भव्यतेची मीमांसा करीत असताना, त्यांच्या नाटकातील इतर पात्राचा विचार आपण येथर केला. यांच्याच जोडीला सत्पात्राचहिं विचार कला असताना सोईस्कर होईल. गडकन्याच्या पूर्वी कोल्हटकर व विरोधत खाडिलकर यांच्या काही नाटकातून

सगळ्या खलपात्रांचे नमुने आले आहेत. परंतु गल्पनांना एक प्रकारची मर्यादा व कलात्मकता गडकऱ्यांनीच मिळवून दिली. प्रेमसंन्यासांतील कमलाकर, पुण्य प्रमाणातील वृंदावन व भावबंधनातील घनश्याम हे गडकऱ्यांचे मुख्य तीन गल्प होत. हे तिघे बुद्धिमान्, कारभ्यानपट्ट व दुष्ट आहेत. त्यांच्यापैकी कमलाकराला पश्चात्ताप होत नाही. तो मारेऱ्याकडून मारला जातो. वृंदावन व घनश्याम हे दोघेहि पश्चात्तापाने पावन होतात. वृंदावन व घनश्याम हे लागतो, तर घनश्याम धुंदिराज्ञाच्या निरपेक्ष दयेने गौगल्याय व्रततो. गडकऱ्यांच्या नंतर वीर वामनराय जोशी, कमतनूरकर, वा. वा. मोळे व काही अशांनी वरेरकर व अत्रे यांच्या नाटकात गल्पनांचे योजिलेली आढळतात. त्यापैकी जोशी, कमतनूरकर व वरेरकर यांची पात्रे केवळ दुष्ट असून मोळे, अत्रे यांची खलपात्रे सुष्ट दुष्ट अशीं दोन्ही प्रकारची गृहजे व्यंग्यारात आढळणाऱ्या धूर्त व ममानित कावेबाजाप्रमाणे वागणारी आहेत. मराठी रंगभूमीवर शेक्सपियरच्या धर्तीवर खलपात्रे घन्याच उशीरा येऊ लागली. इतर पात्रांप्रमाणे गल्पनांचे देखील अन्तर्मुख बनतात असे शेक्सपियरने दाखविले आहे. त्याडिलकर व गडकरी यांचीहि दुष्टपात्रे अन्तर्मुख बनतात. मराठी नाट्यसृष्टीत बुद्धिमान् प्रभावशाली व उच्च दर्जाची गल्पनांचे निर्माण केल्याचे बरेच श्रेय खाडिलकर व गडकरी यांनाच दिले पाहिजे. शेक्सपियरच्या आयागोसारखा अकारण दुष्ट व कणतर मनोवृत्तीचा, कधीहि पश्चात्ताप किंवा पराजय न पावणारा, असा खलनायक गडकऱ्यांना निर्माण करता आला नसता असे नाही. भावबंधनातील घनश्याम हा आयागोइतक्या श्रेष्ठ प्रतीचा खलनायक सहज होऊ शकला असता. परंतु गडकऱ्यांनी त्याला तसा केला नाही. याला कारण मला वाटते, खुद्द गडकऱ्यांचा प्रागातिक आजार असावा. एकच प्याला य भावबंधन ही नाटक त्यांनी स्वतःच्या गळ्याभोवती मृत्यूचा पाश अधिकधिक घट्ट होत असताना लिहिली. तसल्या त्या मनस्थितीत निरपेक्ष दया, परमेश्वरी दया, काय वाटेल ते परिवर्तन करू शकते, असे त्यांना वाटणे अगदी स्वाभाविक होते. आणि म्हणून औदार्याचे व दयेचे वातावरण त्यांनी या दोन्ही नाटकांच्या शेवटी निर्माण केले असावे

दुसरीहि एक गोष्ट या एतयात्रामबंधानें लक्षात ठेवण्याजोगी आहे. गडकऱ्याच्या नाटकात सप्राम किंवा झगडा जो वर्गिलेला असतो तो चव्दशी त्या खलपात्राशीच झालेला असतो. त्याच्या नाटकातील नायकनायिकाच्या अंतःकरणात जसा एक प्रफारचा झगडा चाललेला असतो, तसाच चाहेरहि झगडा सुरु असतो. आणि तो त्याच्या प्रगतीच्या व इच्छेच्या आड येणाऱ्या खलपात्राशी

गडकऱ्याच्या नाटकात जो एक प्रफारचा ध्येयवाद आढळतो, त्याने देखील त्याच्या नाटकातील भव्यतेत आणि उदात्ततेत भरच घातली आहे. गडकऱ्याच्या भावनात्मक ध्येयवादी नाट्यसृष्टीने मराठी सामाजिक नाटकात उत्कर्षाचा बराच बरचा टप्पा गांठला. मनोरमेशी विरामत्रिशाहाच्या निष्प्रेम ग्रंथीने बाधला गेलेल्या जयंताच्या लीलाविषयक प्रेमात उच्च प्रकारचा ध्येयवाद आढळतो. पुण्यप्रभाव नाटकात प्रेमविषयक ध्येयवादच वेगळ्या तऱ्हेने म्हणजे त्यागाच्या भूमिनेवरून माडला आहे. एकच प्याल्यातील सुधाकराच्या टाकविषयीच्या गमीर भाषणात, तसेच सिंधूच्या अटळ पतिनिष्ठेत ध्येयवादाची उत्तम उभारणी करण्यात आली आहे. भावबंधनातील धुडिराजाच्या रूपानें आदर्श व निरपेक्ष दयेचें ध्येयवादी चित्र रगविण्यात आले आहे. गडकऱ्याच्या प्रेमविषयक, दयाविषयक, पातिव्रत्य-विषयक ध्येयवादाच्या बुडाशी भावनात्मकता असल्याने, त्याची चित्रे पाहत असतांना प्रेक्षकांच्या वृत्ति तन्मय होतात.

ही भावनात्मकता गडकऱ्याच्या सर्व नाटकात आहे. प्रेमसंन्यास नाटकातील जयंत-लीला, सुशीला-त्रिशाधर याच्या प्रवेशांत, पुण्यप्रभाव नाटकातील वसुधरा ईश्वर, वसुधरा वृंदावन, कालिंदी वृंदावन याच्या प्रवेशांत, एकच प्याला नाटकातील सुधाकर-सिंधू, सिंधू गीता याच्या प्रवेशांत, आणि भावबंधन नाटकातील मालती धुडिराज, मालती मनोहर, लतिका घनश्याम, मालती कुमुद याच्या प्रवेशांत भावनात्मकता ओतप्रोत भरलेली आहे. गडकऱ्याच्याच नव्हे तर अखिल मराठी नाट्यसृष्टीत हे सर्व प्रवेश अखिल दर्जाचे ठरतील. वाङ्मयात रसाला प्रागस्वरूप मानण्यात येतें. वर उद्देखिलेल्या सर्व प्रवेशांत मुख्यतः

कृष्ण, शृंगार व वीरगाथा आदिभिर्भाव मोठ्या शहरीचा झाला आहे. हे प्रवेश पहात किंवा वाचतात असताना प्रेक्षकांच्या किंवा वाचकांच्या मनोवृत्ती अगदी उचंबळून आल्याखेरीज राहत नाहीत.

ह्या भावनात्मकतेत मीट्यांची भर घालण्याचे सारे श्रेय गडकऱ्यांच्या उज्ज्वल, कल्पनायुक्त व अनुप्रासात्मक भाषाशैलीला यांचे लागेल. आपल्या अपूर्व आणि कल्पनारम्य भाषाशैलीने गडकऱ्यांनी मान्या महाराष्ट्राचे लक्ष आपल्याकडे वळाने वेधून घेतले. मराठी गद्य समृद्ध करण्याच्या कार्मी ज्याप्रमाणे विष्णुदात्री चिपळूणकरांनी क्रांतिकारक प्रयत्न केले, त्याचप्रमाणे आणि त्यांच्या तालोत्ताल राम गणेश गडकरी यांनी केले. शिवरामपंत पराजपे, नरसिंह चिंतामण केळकर आणि अच्युत चळवत कोल्हटकर यांनीहि मराठी गद्य वैभवशाली बनविण्यात वाडी करू केलेली नाही. शिवरामपंताचा उग्रोध, नरसिंह चिंतामणाची विनोदबुद्धि व मार्मिकता आणि अच्युतरावाचा नखरेल्ल्यागा — या गोष्टी मराठी गद्यात मोलाच्या नि सगळ्या मानल्या जातील. परंतु एक गोष्ट या तिघानाहि लाभली नाही आणि ती म्हणजे शिष्यपरंपरेची. मोरोपंताच्या काळी त्यांच्या भाषाप्रभुत्वाने लोक इतके दिपले गेले की, त्यांनी एक मोरोपंती संप्रदायच मान्य केला व घालू ठेवला. गडकऱ्यांच्या बाबतीत असेच झाले. त्यांची भाषाशैली लोकांना इतकी आवडली की, त्यांच्यामागून ती बापरगाराची परपगच सुरू झाली. आता ह्या परंपरेला थोडी थोडोटी लागली आहे. परंतु सदाशिव अनंत शुक्ल, नरहर गणेश कमतनूरकर, प्रल्हाद केशव अत्रे यांच्या भाषाशैलीवर गडकऱ्यांचा ठसा अजूनहि स्पष्ट दिसतो. अनुप्रासात्मक, तालबद्ध, भावपूर्ण, समतोल, बुद्धिनिष्ठ, शाब्दिक कोट्यांनी भरलेली आणि प्रौढ पण चित्ताकर्षक भाषाशैली निर्माण करून आपल्या वाङ्मयसृष्टीलाच नव्हे तर मराठी भाषेला संपन्न बनविले.

गडकऱ्यांची नाट्यसृष्टि जी चित्तवोधक बनली आहे, तिची वर उल्लेखिलेल्या कारणाखेरीज आणखीहि काही कारणे आहेत. शोकपूर्ण किंवा कारुण्यपूर्ण विचार

प्यात व्यक्त नेले जातात तीं गाणीं अधिक मनोश्रम असतात, अशा भाग्याची ओळ एका इंग्रज कवीने लिहिली आहे. गडकऱ्यांच्या नाट्यसृष्टीकडे पाहिले असताना या ओळीची चटकन् स्मृति होते. गडकऱ्यांच्या सर्व नाटकात (वेड्याचा बाजार हें प्रहसन सोडून) करुणरस अधिक महत्वाची भूमिका पार पाडीत असल्यासारखा दिसतो.

येथे एका उपमुद्याचा विचार करणें अप्रस्तुत ठरणार नाही. गडकऱ्यांच्या नाटकाना शोकान्त किंवा शोकपर्यंतसायी नाटकें म्हणता येईल किंवा नाही ? प्रेमसंन्यास नाटकात दुमन, मनोरमा व लीला यांचा मृत्यु झालेला दाखविला असून नाटक शोकपर्यंतसायी आहे. पुष्पप्रभाय व भावबंधन या नाटकात वास्तविक फोगाचाहि मृत्यु झालेला नसून, दोन्ही नाटकांचें वातावरण मात्र करुणरसानें भरलेलें किंवा भरलेलें आहे. 'एकच प्याला' हें नाटक तर उच्च शोकपर्यंतसायी आहे. म्हणजे फेऱळ वातावरण व प्रेक्षकांच्या मनांतील परिणामाचा विचार केला असताना गडकऱ्यांच्या संपूर्ण नाटकांपैकीं सर्वच नाटकां: करुणरसानें ओतप्रोत भरलेलीं असून त्यापैकीं प्रेमसंन्यास व एकचप्याला हीं नाटकां शोकान्त आहेत.

येथे शेक्सपिअरच्या शोकांत नाटकांची (Tragedies) वाचकाना आठवण होणे साहजिक आहे. शेक्सपिअरप्रमाणे गडकऱ्यांनीं देखील दुष्टपुढीचीं एतपात्रे योजून त्यांच्या ताऱ्हांत नायक नायिकादि पात्रे सापडल्याचे दाखविलें आहे. शेक्सपिअर आपल्या मुख्य पात्राचा अधःपात त्यांच्या टिकाणीं स्वभावतः असलेल्या एखाद्या अवगुणामुळे (inherent flaw) झालेला दाखवितो उदाहरणार्थ ऑथेलोची संशयी वृत्ती, ईम्लेटची नुमता विचार करात गडकऱ्यांची वृत्ति, मॅक्बेथची महत्वाकांक्षा इत्यादि. गडकऱ्यांच्या नाटकात हा प्रकार दिवल्यानेच आढळतो. तीम स्वाभिमान व एक प्रकारच्या अहंकागमुळ मुघाकराच्या अधःपाताला सुद्धात शारी असें म्हणता येईल. वेज्रवाजसंगणामुळे लतिका व तिचे आसमिन्न याना काही काळ दुःख भोगावें लागलें असेहि सांगता येईल. परंतु लीला ज्यंत कालिंदी-मुंदिराज सिंधू यांच्या टिकाणीं कोमताहि स्वाभाविक

अरगुग नसताना त्यांना दुःख मात्र भोगवें लागते शेक्सपिअरच्या शोकात नाटकांतील तरुणाचा अशात स्वीकार करून गडकन्यांनी स्वतंत्रपणे आपली करुणरसप्रधान नाटके लिहिली असे म्हणता येईल.

मात्र एका गोष्टीचा त्यांनी आपल्या सर्व नाटकात अवलंब घेतला आहे. नायक नायिकांच्या ठिकाणी असलेल्या सरासुळें शैरीत एतन्नायकाचा पराजय होऊन, नायक नायिकांच्या सदगुणाना एक प्रकारचें पारितोषिक (पोएटिक जस्टिस) मिळाल्याच ते दाखविताना प्रेमसन्ध्यास नाटकात लीलेचा मृत्यु दाखविला असला, तरी निला हें असलेल जयताचें प्रेम तिला शैरीत लाभलें आणि विषमविवाह व गालविवाह नाहीस करुणाच मन जयतानें घेतलें. एकच प्याला नाटकात सिंधू आणि तिचा मुलगा याचा जरा मृत्यु दाखविला असला तरी सिंधूच्या सदगुणाना उद्देशून ज्या वेळी मुधाकर "माझी सिंधू गली! माझी पुण्याईची सिंधू आटली! माझी दयेवी सिंधू, करुणरसाची सिंधू, काळमागाराला मिळाली!" असे म्हणतो, त्या वेळी तिनें भोगलेल्या सव दुःखाचें परिमार्जन हातें. शेक्सपिअरच्या दुःखात नाटकात मुख्य नायकांच्या किंवा नायिकेच्या ठिकाणी असलेल्या एखाद्या स्वभाविक अरगुणाळें त्याचा विनाश झालला जमा दाखविला जातो, तसेच सर्व नाटकात न्याय मिळाला, योग्य निवाडा झाला, अशा प्रकारचे याचक प्रेक्षकांच्या मुखातून उद्गार निघण्याजोग्याहि काहीं गोष्टी तो करतो डेस्टेमानाच्या मृत्यूनंतर अँथेड्रो जो शोक करतो तो याच सदरात घालाया लागल याला ड्रॅमॅटिक जस्टिस किंवा नाट्यन्याय म्हणता येईल हा मिळाल्यानें नाटकाचा शेवट जरा शोकात झाला, तरी प्रेक्षकांच्या वृत्ति तागल्या न जाता त्यांना एकप्रकारें परें किंवा हाथसे वाटतें गडकन्यांनी आपल्या सर्व करुणरसप्रधान नाटकात हा नैतिक न्याय कसोशीनें पाळला आहे

मराठी नाट्यसृष्टीत शोकरसप्रधान नाटके आणि त्यातील दुष्टउत्तीचे एतन्नायक जगाप्रमाणें गडकन्यांनी प्रथम व मोठ्या प्रमाणावर निर्माण वल, त्याचप्रमाणें आपल्या गमीर कथानकाचा ताग कमी व्हावा म्हणून विनादी

उपकथानके त्यांनीच प्रथम योजिली. त्याच्या पूर्वीच्या कोल्हटकराच्या नाटकातून विनोदी पात्रे व उपकथानके आली आहेत हे खरे. परंतु या उपकथानकातून श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद गडकन्याखेरीज कोणीहि निर्माण केलेला नाही. कल्पना-शक्तीचे दिव्य लेखे कोल्हटकराप्रमाणेच गडकन्याना निर्माकडून लाभले असल्या-मुळेच आपल्या गुरूप्रमाणे त्यांनी विविध प्रकारचा विनोद आपल्या नाटकातून निर्माण केला आहे. विमग्भोळा गोकुळ, त्याची कजाग बायको मथुरा ब्रिया-त्रिपथी मद्ययीवृत्ति धारण करणारा सुदाम, बायका आपल्यावर अतुरक्त आहेत असे मानणारा कृष्ण, अधानुकरणात धन्यता मानणारी किंकिणी, टारूच्या नशेत शाब्दिक कोट्या करणारे आर्यमदिगमदळाचे सभासद, दुरूपतेच्या बाबतीत एकमेकींशी स्पर्धा करणाऱ्या इंदु व विंदु आणि जी. भाय. पी. व बी. बी. सी. आय. रेल्वेच्या कच्चाट्यात सापडलेल्या मुसई राहाप्रमाणे त्याच्या कच्चाट्यात सापडलेला महेश्वर-हे विनोदी पात्राचे नमुने पाहिले म्हणजे किती विविध प्रकारचा रम्य विनोद गडकरी करू शकत ते समजते. शिवाय, एका विनोदी पात्राच्या बाबतीत गडकन्यांनी त्यांच्या पूर्वीच्या आणि त्यांच्या नंतरच्या देखील नाटककारांवर कडी घेतली. ते पात्र म्हणजे शब्दवेल्हाळ, प्रेमळ पण निमराळ स्वभावाच्या धुडिराजाचे होय. या पात्राच्या रूपाने श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद कसा असावा याचा जणू बाय आदर्शच गडकन्यांनी आपल्या समोर ठेविला आहे. हास्य आणि करुण या रसाचे बेमालूम मिश्रण धुडिराजाच्या ठिकाणी झालेले वाद्दान्याम सापडते. निरागम, शुद्ध, निर्मळ विनोद धुडिराजाखेरीज अन्यत्र पाहावयास क्वचित्च मिळेल.

भा. वि. धरेकर-मराठी नाट्यसृष्टीतील स्नातःच्या नाट्यसंसागत विषय आणि तत्र याच्या दृष्टीने अगदीं सुरुवातीपासून जर कोणी कालानुरूपता व अद्यतनता दाखविली असेल तर ती भार्गुराम विठ्ठल ऊर्फ माना वरेगकर यांनीच होय. हिंदु समाजात मुलीच्या हुड्याचा प्रश्न अजून ताम धनून त्यापारी स्नेहलता नावाच्या एका बंगाली तरुणीला इ. स. १९१४ मार्चि आत्महत्या करावी लागतानच मामानी त्या प्रभावर हाच मुलाना बाप (१९१६) हे नाटक लिहून

महाराष्ट्रीय समाजाचे लक्ष या अमानुष गोष्टीरुडे वेधले. मुलाच्या लग्नात स्वर्गस्थ पत्नीच्या इच्छेकरिता चार हजार रुपये हुडा इवक पाहणारे दामिक ग. व काटे, स्वतःच्या मुलीच्या लग्नात हुडा म्हणून पैसि द्यायला तयार नमतात ! अमल्या राजबहादुरांची या नाटकांन चरीच फिती उडविण्यात आली आहे. स्वामी त्रिवेकानंद व स्वामी रामतीर्थ यांनी लोकरुल्यागार्थ सन्यास स्वीकारून देशाची व धर्माची सेवा मुरु करताच, त्याचप्रमाणे गजाननराय वैयानी हिंदु मिशनरी मोसायटी काटताच 'सन्याशाचा संसार' क्मा अमाया याची स्पष्ट कल्पना लोकाना आली स्वतःच्या मुलांनर तिलाजनी दिल्यावाचून दुमन्याला मुक्ती करता येत नाही 'सन्याशाचा मसार' (१९१९) या नाटकात पूर्वाभर्मीच्या त्याग राजाने त्रिशोरीच्या प्रेमाचा त्याग करून सन्यास कसा धारण कला, तसेच पतितपरावर्तनाचा प्रश्न हातीं घेऊन तो यशस्वी क्मा करून दाखविला ते दाखविले आहे. महात्मा गांधी यांनी १९२० साली असहकारितची चळवळ पुकारून शाळा कॉलेज-कोर्ट कचेऱ्या यांनर अहिंकार जाहीर करताच मामानी 'सचेचे गुलाम' (१९२२) हे नाटक लिहून व केरोपनाच्या रूपाने समावित वर्कालाचे दुष्ट स्वरूप उघडे करून कोटीत माडणे नेल्याने पैशाचा कऱदा चुगडा होतो ते स्पष्ट करून सांगितले याच सुमारास असहकारिता निवारणाची चळवळ देशात मुरु होनी तिला अनुल्धून इ. स. १९२३ मध्ये मामानी 'तुरुगाच्या दारात' हे नाटक लिहून हिंदुसमाज रुढीरुपी तुरुगाच्या दारात वडकल्याने त्याचे उघडे नुकमान झाले आहे ते दाखविले इ. म. १९२३ च्या सुमारास मुंबईच्या जनतेवर सरकारने कर्मणुनीचा कर लाडताच, सदरहू कराविपरीती लोमाना काय वाडत ते मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून मामानी कर्मद्वग (१९२७) नाटकात विशद करून सांगितले या पुढच्या काळात राजकीय चळवळींनरोडरच त्रियात विलक्षण जागृति निर्माण होऊन, समाजात असलेल्या हीन व अन्याय-मूक स्वतःच्या स्थानाची त्याना जाणीव झाली त्याचरोडर मामानी पापी पुण्य (१९३१), जागनी ज्योत (१९३३), सदा प्रदीवान (१९३३) व समोरासमोर (१९३७) सारकीं नाटक लिहून समाजाच्या डाळ्यात झगझणीत अजन

घालण्याचा प्रयत्न केला काँग्रेसने इ. स. १९३७ च्या सुमारास अधिकारपदाचा स्वीकार करून संपूर्ण दारुवदीची चळवळ हाती घेताच मामानी 'कोरडी करामत, (१९३९) नागाचे नाटक प्रसिद्ध करून 'दारुवदी म्हणजे वेवडावदी, गॅपेनबंदी नव्हे असे या वावतीत योग्य मत प्रदर्शित केले. दुसरे महायुद्ध सुरू होऊन त्यात पूर्वकडून जपान्याच्या हिंदुस्यावरील आक्रमणाची निश्चिन् भीति उत्पन्न होताच "सिंगापूरानून" (१९४४) हे नाटक त्यांनी प्रसिद्ध करून त्यात सिंगापूरस्थ भारतीयांनी हे आक्रमण निष्फळ नवविण्याकरिता कसे आत्मगलिदान दिले ते दाखविले. भूमिपुत्राचा प्रश्न निर्माण होताच त्यावर भूमिकन्या सीता (१९५५) हे नाटक त्यांनी लिहिले. शंबूकाच्या रूपाने दग्युंचा तप करण्याचा अधिकार यात मान्य केला आहे. तात्पर्य समाजात ज्या ज्या वेळी जी जी वैचारिक लाट निर्माण झाली असेल त्या त्या वेळी तिच्या तिच्यावर न्यारूढ होऊन मामानी नाटक हे समाजसंस्काराचे आदर्श चित्र कसे आहे ते दाखविले आहे.

तनाच्या वावतीत देखील मामानी वरीच अद्यतनता दाखविली आहे. मराठी रगभूमि अधिक वास्तवतापूर्ण व्हावी, तिला सगीत जलशाचे रूप येऊ नये, म्हणून त्यांनी नुरूगाच्या दारात (१९२३) या आपल्या नाटकात अत्यंत थोड्या पदाची योजना केली आहे. एाडिलकराच्या पौराणिक नाटकात पदाची सख्या बेसुमार होऊ लागल्याने मुख्य नाट्यविषय जितका परिणामकारक व्हायला पाहिजे तितका होईनासा झाला. खुद्द वररकराच्या कुत्रविहारी, सन्याशाचा ससार, सत्तेचे गुलाम या नाटकात वरीच पदे व्हाली असल्याने तीहि काही अशांनी नाटकाच्या वास्तवतेला मारक ठरली आहेत. ही गोष्ट लक्षात घेऊन पदाच्या सरभ्यंत काट देण्याचे कार्य प्रथम मामानी हाती घेऊन ते यशस्वी करून दाखविले. याच्याच जोडीला आगखीहि त्यांनी काही सुधारणा केल्या रगत भाषणाना त्यांनी याच नाटकापासून मज्जाव केला, रगभूमीवराल स्वगत भाषणाची तरफदारी काही प्रिदिष्ट मुद्यावर करता व्हाली तरी त्यांचा बेसुमार उपयोग हा वेव्हाहि समर्थनीय ठरणार नाही. मामानी धेयाने या वावतीत प्रयत्न करून रगभूमीला वास्तवदर्शी बनविले. एकाच अकात येगाच्या विविध प्रवेशाना

त्यांनी हुमकावून देऊन टारें जिडक्या एतार गुडाळगाऱ्या पड्याची वेअब्रु थारविर्ता. एरी टारें, गऱ्या खिडक्या थारची योजना रगभूमिपर तेल्याने नाटकाना साहजिकच अधिक ररेपणा थाला. 'तुरगाऱ्या दारात' या नाटकान एक प्रवेशी असे तीन अरु अमृत मव्य अशा 'फर्स्ट' सीन्मची वास्तवपूर्ण योजना त्यात आहे. कथानकाच्या काळमर्यादेलार्हि मामानी असाच निर्रथ घाऱून या नाटकातील कथाभाग अवघ्या पधग दिवनात आणेपला आहे. या पुढील बहुनेरु मर्ये नाटकात मामानी थारच तारिक मुधागणा चारू ठेवल्या आहेत सगार (१९३२) या नाटकावामून मामानी एक पाऊल पुढे टाकून खियाच्या भूमिका खियांनी तेल्यानेच नाटक अधिक कलापूर्ण व वास्तवतापूर्ण ठरेल या विचारानें आपल्या नाटकाचें समिध (खी पुरुष-नटाचे) प्रयोग मुरू वेले. या सधें परिस्थितिमुळें जेव्हां 'नाट्यमन्वतरने' १९३३ माली रगभूमि थियवरु मन्वतर घडवून आगण्याचे ठरविलें त्यावेळी जागत्या लोकाना या क्षेत्र तील मामाच्या कामगिरीची साहजिकच आठवग झाली. आणि त्यामुळें 'पाथ्र सगीत' आणि Mighty या शब्दापरलीकडे फारसे नाट्यमन्वतरजवळ काहीं नाहीं असे काहीं लोक म्हणू लागले.^१

नाट्यप्रिय आणि नाट्यतत्र या मवनीत मामानी बरी अत्यतनता आणि वास्तवता ही राखली, तरीच कथानकाच्या वावतीत राखली अमती तर त्याची नाटके कलादृष्या अधिक सरस ठरली असती परतु आपल्या कथानकात अदमुतरम्यता वऱ्याच ठिकाणी घुसू दिल्याने थियुत वि. स. म्वाडेकरानी म्हटल्या प्रमाणें मामाच्या नाटकात वास्तवता आणि अदमुतरम्यता थारचें कलाहीन मिश्रग झाल्यासारखें वाग्तें. 'हाच मुलाचा बाप' या नाटकातील वसताला, आपल्या भावी सासऱ्याला मुलीचा हुडा देता यावा म्हणून, स्वत च्या बापाच्या तिजोरी तील चार हजार रुपयाच्या नोटा चोरून देण्याशिवाय दुसरा मार्ग काहीं सारडत नाहीं! 'सत्तेचे गुलाम' या नाटकातील बाबासाहेब सदानदाच्या विधवेचा फारमा तापास न करता आपली सर्व इस्टेट मित्राच्या मुलाला देऊन टाकतात !

१. आकाशवाणि, ले. प्र भी कोरूदकर. २ अर्वाचान मराठी साहित्य पृ. १६८.

सदानंदाची विधवा डोळ्यासमोर वावगत श्रसून केरोपंतामारख्या चाणाक्ष व विलंदर वकिलाला निचा पत्ता लागत नाही! सदानंदाची विधवा कष्टात दिवस काढून अकारणच आपले नाते उध्वड, करीत नाही! तुरुंगाच्या दारातील 'जोहरा' हिच्या वागणुकीत वास्तवतेपेक्षा अद्भुतताच अधिक आहे. 'स्वयंसेवक' नाटकातील रघोजीचे परिवर्तन अद्भुतरम्य आहे. या काटकाच्या शेवटच्या मागात अद्भुतपणा उताला आला आहे. तुरुंगातला वॉर्डर जगूच्या धरी केलेल्या नोकरीला रमलून आपली बंदूक जगूच्या हातात देतो व स्वतः त्याच्या जागी बसून त्याला पळून जायला सागतो! दिवसाढवळ्या जगू त्याप्रमाणे पळतो आणि हे तुरुंगात कोणाच्याहि लक्षात येत नाही! अद्भुतरम्यतेबरोबरच मामाच्या कथानकांत विस्कळितपणा च्याच ठिकाणी आला आहे. तरी पण कथानकरचनेच्या दृष्टीने 'सन्याशाचा समार' (१९१९) व उडती पाखरे (१९४१) ही नाटके चांगली साधली आहेत यात शंका नाही.

पात्रांच्या स्वभावरेखनासंबंधी विचार करीत असताना मामाच्या अगदी सुद्धातीच्या आणि अगदी अलीकडच्या नाटकातील स्वभावरेखन बरेच निर्दोष झाले आहे. हाच मुलाचा बाप (१९१६) या नाटकातील रा. व. काळे, दिगंबरपंत, यमुना, मजिरी, विष्णुपंत, मनोहरपंत व डॉ. गुलाब; सन्याशाचा समार (१९१९) या नाटकातील भी, डेव्हिड, निशोरी, मुद्रक्षय्य व त्रिदुमाधव; सत्तेचे गुलाम (१९२२) मधील केरोपंत व वैकुण्ठ; कोरडी करामत (१९३९) या नाटकातील पिरोज, मणि, प्रभाश, मालक, प्रभास व दिवाण; उडती पाखरे (१९४१) यातील बाळासाहेब व कमला-याची स्वभावचित्रे रेखीव व परिणामकारक असून, त्यात बरोच सूक्ष्मता सरोल्लता पहावयास सापडते. उरलेल्या बहुतेक सर्व नाटकातील स्वभावरेखन उथळ व दरवरचे आहे. मामाच्या नाटकातील स्त्रीपात्रे पुरुषपात्रापेक्षा आपले अधिक लक्ष वेधून घेतात. याला अपवाद म्हणून हाच मुलाचा बाप, सन्याशाचा समार, सत्तेचे गुलाम व उडती पाखरे या नाटकातील पुरुषपात्रे दागयिता आली तरी सामान्यतः स्त्रीपात्राकडे मामांनी अधिक लक्ष पुरविले आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. या लिखापैकी सुद्धा-

तीच्या नाटकांतील मज्जिा शिष्यांच्या शिष्या ममज्ज, सौशिक, त्यागशील, विनयी व प्रेमळ दास्यविल्या असून, जागती ज्योत (१९३३) या नाटकापासून त्याच्या ठिकाणी कोणते दैवत जागत झाले आहे युगाम टाऊक पण त्या स्वामि-मानी व तेजस्वी म्हणण्यापेक्षा आकस्ताळ्या, भाडजुदळ व नोलमाड वनत चालल्या आहेत. 'सदा वरीवान' नाटकातील रेणू फटकळ तोंडाची असून पुरुषाना 'दैत्य' म्हणून सन्नेधिते ! स्वयसेवक नाटकांतील मज्जळा पुरुषाना नीच, स्वार्था, आपमतलवी म्हणते तर अणिमा निला पाहण्या आलेल्याची "अस का ? पहा तर म्हणाव" असे म्हणून चागलीच शोभा करते ! जागती ज्योत मधील वरदा पुरुषाना पेरमुणी दास्यविते व कुदा त्याना 'राक्षस' म्हणते ! इतकेच नाही तर हीच कुंदा आपल्या चागल्या "मी एक शक मारली म्हणून तुम्ही रोग खावच नव्हत" असेहि म्हणते ! !

वरेकराच्या नाटकांतील विनोद फारसा उच्च श्रेणीचा नमला तरा तो त्याच्या नाटकात एकप्रकारचे आल्हादकारक वातावरण निर्माण करतो. कोल्हटकर किंवा गडकरी याच्या विनोदाप्रमाणे तो कल्पनानिष्ठ नसून रव्हीशी प्रसगनिष्ठ व शब्दनिष्ठ असून काही ठिकाणी उपरोधार आधारेले आहेत. अत्र्याच्या नाटकांतील विनोद चटकदार सवाद, अतिशयोक्ति व तन्हेगार्दक रमभावविशेष यावर आधारलेला असतो मामाच्या नाटकात हा प्रकार क्वचिन्च आढळतो. असे असले तरी काही काही ठिकाणाचा विनोद उल्लेखनीय आहे 'हाच मुलाचा बाप' या नाटकात रा. व. काळे स्वर्गस्य 'तिच्या' इच्छेकरिता आपल्या मुलाचा चार हजार रुपये हुडा व करणेर घ्यायला प्रवृत्त होतात (अंक २ प्र ३), डा. गुलाब स्वर्गस्य चुल्ल्याच्या इच्छेप्रमाणे रामदादादुराता, त्याच्या मुलीचा स्वीकार करीत असताना, आपल्या हुडा विप्रसक अटी कळवितो ! (अंक ४ प्र. ६) या ठिकाणी तसेच मज्जिा ज्यावेळी डॉ पट्टीची पराधा घेऊन तो आपणाला पसंत नाही असे कळविते त्यावेळी उपरोधपूर्ण व प्रसगनिष्ठ विनोद चागला तयार होतो 'सन्याशाचा ससार' या नाटकात रेव्हरड गुलेलूच्या घेगुजरा मराठीमुळे जागोजागी शब्दनिष्ठ विनोदाची कारजी उडत असतात. 'सत्तेचे गुलाम' या

नाटकात वैकुंठाचा भाऊ एकीकडे देवपूजा करीत असताना, त्याची तोंडपुजा करीत असतो, तर मातेडिंगावाच्या शयना पटापटा मरत असल्याने एक शायको जिवंत असतानाच तो नव्या शायकोच्या शोधात फिरत असतो ! ' कर-ग्रहण ' नाटक रश्मी विनोदी अगून त्यानील विनोद प्रसर्गनिष्ठ व उपरोधपूर्ण आहे.

मामाच्या नाटकातील भाषा साधी, सुजोध, घरगुती वळणाची, लयबद्ध व व प्रसंगविशेषी भावपूर्ण असून अलीकडच्या त्याच्या सर्व नाटकातील संवाद अत्यंत सुटसुटीत, स्वाभाविक, पात्रांचा स्वभावपरिपोष ऋणारे व कथानक पुढे टकलगारे असे आहेत.

वरेरकराच्या मामाजिक नाटकाचा साकल्याने विचार रेल असता असे आढळत री, कलाकार आणि प्रचारक या दोन्ही भूमिकांचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न ते करीत आहेत. (सन्याशाचा ससार सांगल्या नाटकात तो पुष्कळ अशानीं साधलाहि आहे) परंतु तो अद्याप तरी परिगामकारक रीतीने साधलेला नाही घड कल्पकारहि नाहीत व घडाडीचे प्रचारकहि नाहीत, अशी स्थिति त्यामुळ त्याचा झालेली दिमत. एखाद्या विषयाचा ध्यास लागून, हृदयनागरात त्याचे मंथन मुरु होऊन, नाटककाराने नाटक लिहिल्यास त्यात रसवत्ता व उत्कृष्ट ही आपाआपच निर्माण होतात. गडकन्याच्या प्रसन्न्यासन, राडिल-फराच्या विद्यादरशात, फळकराच्या तोतयाच्या मडात, अत्र्याच्या उत्राच्या ससारात, भोळ्याच्या सरलादेवीत क्रिया वीर वामनगर जोशांच्या रणदुदुभीत जी मव्यता, रसवत्ता व सग्योलता आहे ती मामाच्या नाटकात फारशी काढे आढळत नाही. असे असल तरी मारेणया व एकप्रकारची शुचिता यामुळ मामाचीं नाटके नेहमीच आकर्षक वागतील. त्याची नाट्यसृष्टि माठी असून, नाट्यविषय व नाट्यतेज या शक्तीत त्यानी जे पुरोगामी धागण सुरुवातीपासून ठेविले आहे त्यामुळ ममाजाला तसेच मराठी रगभूमीला त्याचा निरर पडणे शक्य नाही

माधरगर जोशी (जन्म इ म १८८५) मराठी नाट्यसृष्टीत यशस्वी आणि लोभाप्रिय नाटकागत महादेव नागरगर उफ माधरगर जोशी याचा प्रगाक

वगच वर लागेल. इ. स. १९१० ते इ. स. १९३६ पर्यंतच्या सव्वीस-
मत्तावीस वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत त्यांनी पौराणिक व सामाजिक मिळून सुमारे
चोवीस नाटके लिहिली

माधवरावांच्या नाट्यसमाराचे स्थूलानाने चार भाग करता येण्याजोगे
आहेत. पहिल्या भागात कृष्णविजय, कर्णाजुंनासाखी पौराणिक नाटके, तर
दुसऱ्या विभागात केवळ करमणुकीकरिता लिहिलेली विनोद, करमणूक, हास्य-
तरंग ही नाटके येतात. करमणुकीच्या बरोबर लोकशिक्षण देण्याच्या हेतूने
लिहिलेली स्यानिष्ठ स्वराज्य, बन्हाडचा पाटील, गिरणीवाला ही नाटके तिसऱ्या
विभागात येतात तर चौथ्या विभागात वशीकरण, पेसाच पेसा व प्रो. शहाणे
या एक अडी एक प्रवेशी नाटकांचा अवभाव होतो.

आपल्या नाट्यसंमाराची माडणी माधवरावांनी पौराणिक नाटकांपासून केली.
नामन पंडित, मोरोपंत, मुहुंदराय, मुक्तेश्वर इत्यादि जुन्या कवींचा अभ्यास
कळून त्यांनी कर्णाजुं हे नाटक इ. स. १९१० मध्ये लिहून प्रसिद्ध केले.
कृष्णविजय हे नाटक याच सुमाराचे होय. ही दोग्ही नाटक किलोस्कर नाटक
मट्टी करीत असे. पण ती नितकीसी यशस्वी झाली नाहीत. कृष्णाजी
प्रभाकर ग्याडिस्कर व नरसिंह चिंतामण केळकर यांची नाटके पाहिलेल्या प्रेक्ष-
कांना, माधवराव जोशांच्या या नाटकांत नवीन असे काही आढळले नाही.
आणि साहित्यिक त्यांचे मन या नाटकांनी आकर्षिले गल नाही

माधवरावांनी ही परिस्थिति वेळेवर व विनचूक ओळखिली. प्रेक्षकांना
आलेला पौराणिक नाटकांचा व त्यातील पात्रांचा कगळा त्यांनी बराच
ओळखला नव्या नव्या घटांची व कथानकांची नाटके लाहाना पाहाण्यास हनी
आहेत, हे माधवरावांनी ताडून त्या दिशेने प्रयत्न सुरू केले. या चरतीत ते
म्हणतात, "प्रतिभेच्या अडवगचा सामान्य लोकांना कगळा आला होता हे
लोक (पूर्वीचे नाटककार) प्रतिभासंपन्न होत, पण त्यांच्या प्रतिभेचा सामान्य
लोकांना काय उपयोग ! . त्यांच्या भाषण पाठिपत्रक्य होता. पण म्णून मागून

आलेल्या पिटातील प्रेक्षकांना व पुरुषांना त्याचा काय उपयोग ? ते फक्त द्रौपदीच्या- नाही तर जिजाईच्या पेहरायाकडे बसत बसत त्यांना पायाच्या तोंडातून घातलेली सस्कृतप्रचुर भाषा समजत नसे ती फक्त पुढच्या दोन रगावर विराजमान झालेल्या शिकलेल्या सुबुद्ध पंडिताना समजे ही स्थिति मला बदलायची होती. लोकांच्या डोळ्यासमोर भीमार्जुनाच्या कटाळी कथानकाची तीच तीच शिळीपार्शी, घुसलेली दृश्य दागपिथ्यापेक्षा नेहमीच्या आयुष्यात लोकांच्या डोळ्यासमोर जे लोक नेहमी दिसतात त्याच लोकांचे चित्रण कणायच मी ठरविले म्हणून मी मग माझ्या पिनाड या नाटकात त्या वेळच्या फाजील सुधारलेल्या लोकांची चेष्टा घेई. म्युनिसिपालिटी नाटकात सध्याच्या स्थानिक स्वराज्यातील लोकांचे वास्तवरूप उघड करे व पैसांचे पैसा या नाटकात कृष्णराय दशच्या स्वरूपात समाजात सध्या वावरणाऱ्या चकिल्याचे सत्यस्वरूप जगाला उघड करून दाखविले "१

इ स १९१४ साली सवाई गंधर्वांच्या नूतन सगीत मंडळीच्या रगभूमीवर अग्रणी झालेल्या 'पिनोड' या नाटकाने माधवरायांनी जणू काय नवे नाट्ययुगच सुरू केले या सुमाराम गंगठी रगभूमीवर हीर नारायण आपटेकर सत सप्तुगई, साडिलकरट्टन मियाहरण, वीश्विनट्ट देवयानी, न चिं कळकरट्ट कृष्णार्जुन-युद्ध, वरेकरट्टन वरधर्मिनी अशा सारशी पौराणिक नाटके यशस्वीपणाने रगभूमीवर गाजत होनी यानील कथानके व पात्रे सवयीने लोकांच्या चांगलीच परिचयाची झाली हातीं अमल्या पौराणिक नाटकात माधवरायांनी दुसऱ्या एकाद्या पौराणिक नाटकाची भर घातली अमनी तर ती प्रेक्षकांच्या दृष्टीन आकर्षक ठरली नसती म्हणून माधवरायांनी अगरी नाट्यपूर्ण अस 'पिनाड' नाटक प्रेक्षकांसमोर ठेवले. नूतन सगीत मंडळीने भीतभीतच रगभूमीवर आणले. पग मोज अशी की, या नाटकाने कल्पनातीत कार्ति आणि पैसा नाटककाराला तसेच नाटकमंडळीला मिळवून दिला

आणि याचें कारण अगदीं उघड होतें. या नाटकानें किती तरी नव्या गोष्टी प्रेक्षकांना पहायला व ऐकायला मिळाल्या. पाश्चात्य मुधारणेच्या मार्गें-अंधपणें लागलेल्या लोकांवर उपहास व व्याजोत्तिपूर्ण टीका यात भरपूर अमूनहि ती प्रत्यक्ष तसल्या मुधारमाना देखील वेचक वाटणार नाही अशा खुबीनें करण्यात आली होती. यातील पात्रे लोकांच्या नित्याच्या परिचयातील व पहाण्यानील असल्यानें, आपण ससागचें किंवा समाजतालच्या जगाचें खरेखुरें चित्र पाहतां आहोंत असें त्यांना सहजच वाटले. याहिपेक्षा यातील आल्हादकारक विनोदी प्रसंगानीं व चटकदार संवादांनीं प्रेक्षकांचें मन आपल्याकडे कायमचें म्बचून घेतलें. या नाटकातील एक पात्र वामनराव याच्या तोंडीं येजिलेल्या उपमा इतक्या अमिनत्र व वैचित्र्यपूर्ण आहेत कीं, त्या एकाच ऐकल्या कीं प्रेक्षकांच्या डोक्यात कायमच्या चिक्कटल्यावाचून राहत नाहींत. राजद्विजगाच्या मानापमान नाटकातील निरर्थक व नीरस पदाचीं यात जीं विडवनें आलीं आहेत तीं तर एके काळीं आत्रालवृद्धाच्या तोंडीं रिल्लून बसलीं होती. मी अधणा न शिवे कधिंही पुन., या नवनवल मधु लाडवा, माता बसली स्वर्गहीं स्वर्गत, व गजफणें राजविना मजा आला, हीं पदे म्हणजे विडवणगीताचा सुंदर नमुना होय. तात्पर्य, फाजील मुधारणेवर आलेली समग टीका नित्याच्या परिचयातील खरीखुरीं व वैचित्र्यपूर्ण स्वभाराचीं पात्रे, सुबोध व चटकदार संवाद, अत्यंत अमिनत्र कल्पना व प्रमादपूर्ण विडवणगीतामुळे या नाटकानें एफ नया मनुच निर्माण केला. आत्रालवृद्ध तसेच सर्व ज्ञानींच्या व प्रकाश्या प्रेक्षकांना या नाटकानें अगदीं वेड लाविलें. सत सत्पुत्राई या नाटकानें माधवरावना एक मोलाचा घटा दिला होता तो हा कीं, नाटक यशस्वी करावयाचें असल्यास त्यात विनोद व वैचित्र्यपूर्ण स्वभाराचीं पात्रे याखा इर्वात माधवरावानीं आपल्या नाटकात वैचित्र्य, विविधता व विनोद हीं भरपूर आणल्यानें अशा प्रकारचें त्याचें पहिलेंच नाटक कमाळीचें यशस्वी झाले कर्मणुक (१९१७) नाटकात त्यांनीं विनोद नाटकाचीच परंपरा कायम ठेविली कालिदास व तदनुपंगिक रोमान्सच्या मार्गें लागलेल्या स्त्रीपुरुषांवर यात उपहासगर्भ टीका आली असून,

वेदोक्तांचे वेड लागलेल्या एका मराठा गड्याचे यात विनोदपूर्ण चित्र काढण्यात आले आहे. याच नाटकाची मुधारून वाढविलेली संगीत आनुत्ति इ. स. १९३२ मध्ये प्रसिद्ध करण्यात आली या दोन्ही नाटकांना लिहिलेल्या आपल्या प्रस्तावनात, तसेच मुरातीच्या प्रस्ताविक प्रवेशात माधवरावांनी आपली नाट्य-विषयक दृष्टि लोकांसमोर स्पष्टपणे मांडली आहे. क्षीणत्याहि एकाद्या तत्वाच्या पास प्रतिपादनार्थ नाटके न लिहिता, त्यांनी ती लोकांच्या वेवळ करमणुकीकरिता लिहिल्याचें त्यात स्वच्छ सांगितलें आहे. विनोद नाटकाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, “या कष्टभय ससारांत प्रपचाची चिंता वाहून थकलेल्या त्रिपास आनदांत चार घटका घालविण्यास सापडल्या तर, त्याचें ओझे हलके वाहून तेवढा काळ सुराचा गेला असे वाटल्यावाचून राहणार नाही. म्हणून ज्यान वेवळ हास्यविनोदावाचून दुमरें काहीं नाही असे एखादें नाटक लिहिणें आणि त्याचे प्रयोग टाकून जनतेचें मनरजन करणें अनुचित होणार नाही, असें मला वाटलें ” करमणूक नाटकाच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, “नाटक रचण्याचा हेतु वेवळ जगातील निरनिगळ्या व्यक्ति रगभुमीवर लोकांच्या डोळ्यासमोर मांडून त्याची करमणूक करणें हाच होय ” या आपल्या अमिनय दृष्टिविपरी नाटककाराला इतका योग्य आत्मविश्वास वाग्त होता कीं त्याने तो विनोद नाटकाच्या प्रस्ताविक प्रवेशात गणपतीच्या तोंडून येणेंप्रमाणें बघविला आहे. “मनात अगदीं शका आणू नका मोठमोठ्या कवींच्या काव्यरूपी पक्कात्राचा निरतर स्वाद चाखगारे हे रसिक पक्कात्राने देखील विटले नसतील कशावरून ? चला, आपल्या सुदाम्याच्या पोह्याचा ते प्रेमानें खीजाच करतील ! ” माधवरावांचे हे भविष्य अगदीं परे टगले. विनोदापासूनच त्याच्या सर्व नाटकांचे अलम् महाराष्ट्रान सद्ये स्वागत केलें.

प्रेक्षकांची निव्वळ करमणूक करण्याची दृष्टि माधवरावांनी आपल्या सुप्रसिद्ध स्थानिक स्वराज्य अथवा म्युनिसिपालिटी नाटकापासून सोडून दिल्याचें दिसतें. करमणुकीबरोबर लोकशिक्षणाचा देखील हेतु त्यांनी आपल्यासमोर ठेवलेला स्थानिक स्वराज्य (१९२५), कशाबचा पाद्री (१९२८), गिरणीवाला (१९३९)

व पैसाच पैसा (१९३५) या नाटकात उग्र उग्र टिमनां. स्थानिक स्वराज्याच्या प्रास्ताविक प्रेरणांत 'तुमच्या नाटकाचा हेतु काय ?' या नट्याच्या प्रश्नाला उत्तर देताना मुनघार म्हणतो "एक तर ! मध्याच्या काळी आमच्यात राजरोस वावग्याच्या काही आपमतर्फी, दामिक, मांदू लोमानी घातलेला विगागा चागला चन्हाड्यावर आणून त्याचा चागला खरपूम समाचार घ्यायचा ! 'बन्हाड्या पाटील' या नाटकात मारनाडी, बर्कील, डॉक्टर, वेदया, नाटकासले इत्यादींनी बुद्धविलेल्या पाटिलाचें यथानय्य चित्र रंगविण्यात आले आहे. 'गिरणीराज' या नाटकात मालक व मजूर यांच्यातील तत्त्वाचें स्वरूप व तां मिटविण्याचा मार्ग दाखविल्या अखुन 'पैसाच पैसा' या नाटकात वकिलाचें सत्य स्वल्प उग्र कण्यात आले आहे. तातर्वर, या नाटकातील कर्मणुकीच्या जोडीच्याच काहीना काही तरी विशिष्ट हेतु आहे

माधनग्याच्या या पूर्वीच्या नाटकातील सर्व साधनसामुग्री यादि नाटकात सिद्ध आहे. धेनुवड्डम, गट्टुलाल, पाडोबा, कपिला, रगराय, अचू, गगू, पदरो, मिडोबा, सत्तारामपन, लोळकचड, नागोरान, मजुठा, तुळशी यांच्यासारखी वैचित्र्यपूर्ण साधी व विविध पात्रे या नाटकात ज्याप्रमाणें आहेत, त्याचप्रमाणें चटकदार व खुमामदार कोट्य व सगळीं हींही यात आहेत. दामिक, व भोंदू, लोकाची यात ज्याप्रमाण टिंगल करण्यात आली आहे, त्याचप्रमाणें नवकल्पनायुक्त प्रसादपूर्ण व सोप्या चालीची पण वेतशीर पदेही यात आहेत. गाथकी चालीचा ब्रजेजव न मात्रविता पोवाडे व लायण्या यात आलेल्या चालीवर पदे तयार करून माधनग्यानी तीं आबालवृद्धांच्या तोंडीं बसवून दिली. 'नेमदेवते, म्युनिसिपालिटे, माधन तुज बदन, करिसे घालून लंटागा' किंवा 'शिग फुकीत गेला पाण्याचा इमजी घव'. म्होतुर 'हाल्यावरि नी सागेन तसेच वागायचे हीं स्थानिक स्वराज्यातील पदे किंवा 'या काई जेपुरां नगरात । नादे मल्हारि गुगयन' हें बन्हाड्या पाटीलातील पद हीं अशा प्रकारच्या पदांचे नमुने म्हणून सागता येतील

विधानाच्या अपवादरूप आहे. नाटककारांच्या सर्वोत्तम नाटकात या नाटकाची गगना करावी लागेल. कथानकरचना ज्याप्रमाणे माधवरावना माघा नाही त्याच-प्रमाणे पात्राचा स्वभावविकासहि त्यांना नीटसा दारुवित्या येत नाही. त्याची पात्रे सुगमतामून जेवढेपेढे अमतात तशीच ती राहतात. शिवाय त्यांच्यात सुदमता; मार्मिकता, रेखीवपणा ही जवळ जवळ नसतातच. घन्हाड्या पाटील या नाटकातील पदरी पाटील व विश्ववैचित्र्य या नाटकातील मरला ही दोन पात्रे मात्र चांगली काटली गेली आहेत स्वभावरचनाकडे माधवरावांचे फारसे लक्ष नसावे. निरनिराळ्या जातीची व प्रकारची मागसे रंगभूमीवर जमवून त्यांच्यातील वैचित्र्य व विविधता ही दाखविली की आरले काम सगळे असे त्यांना वाटत असावे. कथानकरचना व स्वभावरचनेन या दोन गोष्टीप्रमाणेच रस किंवा भावनांच्या दृष्टीने पाहता माधवरावांची नाटके फिक्की वाटतात. त्यांच्या नाटकात उत्कट भावनांचे हृदयस्पर्शी असे प्रसंग जवळ जवळ नाहीतच. कथानक सामान्य प्रतीचे, स्वभावरचनेन उघळ स्वरूपाचे, रसोत्पत्तीच्या नावाने टगटगाट-अशी सवे वस्तुस्थिति असूनहि मौज ही की, माधवरावांची नाटके त्यांनील नाविन्यपूर्ण विनोद, अभिनव चमत्कृतिपूर्ण कल्पना व कोट्या आणि वास्तवतापूर्ण अशा समारातील वेचक व आकर्षक चित्रामुळे लोकांच्या मनानर आनंद कायमचा ठसा उमटवू शकली, त्यांना आनंदवू शकली, सधारातील उपाधीनी जेरे झालेल्याची भरपूर करमणूक करू शकली. माधवरावांनी सामान्य नाट्यतत्राकडे दुर्लक्ष करून, स्वतःचे मनीसच तत्र निर्माण केले. विश्ववैचित्र्य या त्यांच्या नाटकात एके ठिकाणी म्हटल्याप्रमाणे, “दगात चमकणाऱ्या विगुडनेला अमूकच आकारान चमकले पाहिजे, असा हुकूम साडणे अस कोगत्याही शास्त्रज्ञान्याच्या हाती नाही, त्याचप्रमाणे कोगत्याही लब्धप्रतिष्ठीताला, आमक्याच साख्यान काव्य ओत, अस कवीला म्हणता येणार नाही।” हेच म्हणणे माधवरावांच्या धारतीतदि खरे आहे.

वीर वामनराव जोशी (मृत्यु २ जून १९५६ सायंकाळी बयाच्या ७५ व्या वर्षी अमरावती येथे)-वामन गोपाळ ऊर्फ वीर वामनराव जोशी यांनी आपल्या

सत भानुशाम अशी ऐतिहासिक व पौगणिक सहा नाटके लिहिली. कथानक रचना, स्वभाष परिपोष, भाषा व विनोद या दृष्टींनी त्याची नाटके निर्दोष असूनहि, रंगभूमीवर सर्वत्र काही गाळणी नाहीत. तोतयाचे ब्रह्म व कृष्णार्जुनयुद्ध ही नाटके मात्र चांगलीच यशस्वी ठगली. ऐतिहासिक नाटकात ज्या ऐतिहासिक घातांमग्याची आनंद्यता असते ती तोतयाचे ब्रह्म व चंद्रगुप्त या नाटकांत उत्तमप्रकारे पूर्ण करण्यात आली आहे. कृष्णार्जुनयुद्धात अटीतटीच्या प्रमगा बरोबर जो एक प्रकारचा खेळकरपणा आहे तो महारांचा आहे. वेळकराच्या सर्वत्र नाटकातील स्वभावरेखन रेखीव, मार्मिक व परिणामकारक झाले असत, विनोदाच्या घेतशीर शिडकानामुळे त्याची नाटके अत्यंत घाचनीय झाली आहेत.

अनंत हरि गद्रे—अनंत हरि गद्रे यांचे नाच नाटिका सप्रशस्तीचे प्रवर्तक म्हणून मराठी नाट्यसृष्टीत गेहमी घेतले जाईल. इ. स. १९३० पासून सोलमट मुरु होनाच, नाटकाना एकदमच मदा आल्यासारखे झाले. सोलमटच्या दरान व वेळात जर प्रेक्षकांना रंगभूमीवर नाट्य पाहाना आले तर ते रंगभूमी सोडून जाणार नाहीत अशा कल्पनेने गद्रे यानी ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजी सध्या-काळीं ६॥ वाचना २॥ ३ ताम चालणाऱ्या 'प्रेमदेवता' या नाटिकेचा पहिला प्रयोग केला हा प्रयोग यशस्वी होनाच त्यानी 'पूर्वप्रवर्त', घटस्फोट, कुमारी २९३१, आर्ष, तद्वारिटी इत्यादि नऊ नाटिका लिहून त्या अनिवार-रचयारी तीन वेळा व इतर वारी दोन वेळा दाखविल्या. कुमारा १९३१ या नाटिकेच ओळीने एका प्रयोग झाले त्यावरून तिची लोफप्रियता अदम्यवना घेईल. कलादृष्ट्या गद्रे यांच्या नाटिका काही उच्च दर्ज्याच्या नसल्या, तरा विषयाच्या ताजेपणामुळे त्या काही काळ लोफाना आनंद्या याच शंका नाही. मो. वा. टोडे, म. ना. पतंग, वि. ल. रवे, न. दा. मगपोडार, ना. रा. रामगणारकर, ह. वि. देसाई, वा. मा. दाभाडे, ए. दा. वर्कल उमना नररा, नवव्याना वेरुग, जगावेगळी, एकसंधी इत्यादि मुरुस्त. श्रियानी करण्यत्रोपना नाटिकाचे फते ना. घों. ताम्हणकर व सौ. दया पटवर्धन इत्यादिकांच्या नाटिका श्री. गद्रे यांच्या

श्री. वि. वर्तक

नाटिकांच्या नगर प्रसिद्ध झाल्या. या गोष्टींवरूनहि या क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी इतरांना कधी उच्चैःश्रवण व मार्गदर्शक ठरली हे दिसून येईल.

एकांकिका व नाटिका

गेल्या काही वर्षांत एकांकिका व नाटिकांचा बराच प्रसार झाला. रेडियो, शाळा, चौरे टिकाणी या एकांकिकांचे प्रयोग सामान्यतः होत असतात सर्वच एकांकिकांचा या रूपरूपेण उद्भव येणे असावच आहे. तरा काही लेखकांचा उद्भव येणं पाहिजे. अशा लेखकांत 'प्रेमकानो अमा करावी' इत्यादि सहा एकांकिकांचे कर्ते बसत सचिनिस, परोपमारां शंभु (१९३७) या नाटिकांचे कर्ते पा. व. काळवारकर, जवें त्यांच्या यशा व प्रेमादिना भिस्कारे या नाटिकांचे कर्ते माधव वृष्णाती कुळकर्णी (जन्म २ फेब्रुवारी १९३४) चिपलालील बमळ, विर प्याण, चंद्रपराचा हाग इत्यादि नाटिकांचे कर्ते सी. म. बापट, दिग्गज कर्ते वि. भ. पुत्रकर्णी, ब्रह्मराणी चौकट गुणाम, मामा फडगवित (१९६०) इत्यादि विनोदी एकांकिका लिहिणारे सुप्रसिद्ध लेखक प्रा. पद्मकर टारारे (यांनीच मृत्युवर नाटांचे सामाजिक नाटक लिहिले आहे) आराधना सागराचा मगीत प्रथम नाटुकले कर्त्यां श्रीमती ज्योत्सना, भोळे, बाजोबाच्या मुली कर्ते माधव मनोहर, व्याघ्रान घाडल थोड, कावेच पर, अशाश रेताश कर्ते गो. ग. पारखी, यशिल्याचें तट्टु कर्ते दि. वि. जोशी, चैरुताकर कर्ते जयपत टळवी, न उज्याहलेले कर्ते गो. नी. दाडेकर; पुन्हा गोबुळ कर्ते मामा वरेकर, उदमन आणि इतर नाटिका कर्ते डॉ. गो. के. भट, अमृत घट तुड्या घरी, अमर हो माझा झारी कर्ते मनुकर आदीकर, घन तमी शुक्र इत्यादि सात एकांकिका लिहिणारे एताकर मनकरा, झगडलेले घर कर्ते श्री. धोंड, बुद्धिमळाचा हाग कर्ते जयपत इत्यादिना उदाहरण करता येईल. अनेक काणेकर व पु. ल. वैद्यनाथे, विद्वज तेंडुलकर यांच्या एकांकिकांचा त्यांच्या नाटकांवरून इतरत्र उदाहरण आन्यात येणे घेणं नाही.

श्री. वि. वर्तक आणि नाट्यात्मवतर द. स. १९३३ मध्ये नाट्यपेक्षात

सुधारणा करण्याच्या हेतूने एक सांघिक प्रयत्न करून पाहण्यात आला. हा प्रयत्न दोन तीन वर्षे चालून पुढे बंद पडला. रंगभूमीवर काही तरी घट्ट घडवून आणण्याच्या प्रामाणिक इच्छेने तो करण्यात आला होता यात शका नाही नाटक-अधिकाधिक वास्तवतापूर्ण, कल्पपूर्ण व समाजस्थितिचोत्क व्हावीत अशा इच्छेने नाट्यमन्वतर लिमिटेड या संस्थेची स्थापना ता १ जुलै १९३३ रोजी झाली. या संस्थेत केशवराव दाते, केशवराव काळे, केशवराव मोळ, श्री वि. वर्तक व पार्श्वनाथ आळतेकर यांच्यासारखी कर्तव्यगार चालक महागार मंडळी असून दाते-काळे-ज्योत्सना मोळे-पद्मावती वर्तक-आळतेकर इत्यादि कुशल व सुशिक्षित नटनट्यांचा सच होता.

नाटक हे खरेखुरे ससाराचे चित्र दिगाने म्हणून स्त्रियांची कामे स्त्रियांनीच करणे, स्वगत व एकीकडे या जुन्या नाटकातील भाष्यप्रकाराचा नाशनाश करणे, एसी टॉरे, एन्या लिडक्या टागविगाच्या 'फ्लॅग्स'ची योजना करून टॉरे-लिडक्या खाव-कारजी गुंडाळून ठेवणारे जुन्या प्रकारचे पडदे काढून टाकणे, पार्श्वमगीताची योजना करून, कथानकातील भाष्यभाष्यप्रमाणे वेतशीर पदाची योजना करणे, रंगभूमीवर एकाचे भाष्य चालू असताना दुसऱ्यांनी ते मुक्तभाष्य प्रमाणे ऐकण्याची प्रथा बंद करणे, आयुष्यातील अटीतटीचे व क्षामकाळ प्रसंग रंगवून, पूर्वोपस्थानिवेदनाच्या तंत्राने कथानकाचा मागील भाग वर्णन करणे इत्यादि सुधारणा घडवून आणण्याचा मनापासून प्रयत्न नाट्यमन्वतरने कला हा प्रयत्न पुढे फार दिवस टिकला नसला तरी थोडे दिवस या संस्थेने नटनाट्य लोकांना दाखविले यात शका नाही नाट्यमन्वतरकरिता श्रीवर विनायक वर्तक यांनी आधळ्याची शाळा (१९३३), लपटान (१९३३) व तक्षशीला अशी एकाच वर्षीत तीन नाटके लिहिली ही तिन्ही नाटके रंगभूमीवर येऊन काही दिवस त्यांनी नाट्यमन्वतर झाल्याचा भास निमाग कला समाजाच्या जिज्ञाळ्याचे विषय आणि आधुनिक नाट्यतंत्र यामुळे ही नाटके चांगलीच लाकप्रिय झाली. आधळ्याची शाळा हे गौग्ले नाटकातील विषयवर पण स्वतंत्रपणे रचण्यात आले असून, तक्षशीला हे भाष्यारात्मक आहे वतकाच्या नाटकातील कथान

करचना कलापूर्ण, स्वभावरखन सूक्ष्म व मार्मिक आणि सवाद सुटसुटीत व पात्रांचा स्वभावपरिपोष करणारे आहेत. मात्र त्यांच्या नाटकात वर्णन केलेले प्रसंग वास्तवतापूर्ण किंवा समाजात नेहमी घडणारे असे न मानता, काही थोड्या लोकांच्या श्रवणीत घडणारे अपवादस्वरूपाचे मानले पाहिजेत. आधळ्यांच्या शाळेंतील मुशिलेवर मानोहर विश्वनाथ-अण्णासाहेब या तिघांचेहि मनापासून प्रेम असून लपडावातील विनायकरागावर उर्मिला व उषा या दोघींचे प्रेम असते. हिंदुसमाजात हे प्रकार अजून तरी क्वचित् घडणारे असल्याने, या नाटकाना आणि त्यातील पात्राना प्रातिनिधिक मानणे चुकीचे ठरेल.

नाटककार आचार्य अत्रे

आचार्य अत्रे (जन्म १३ ऑगस्ट १८९८) यांच्या नाटकांसंबंधी विचार करताना, मराठी रंगभूमीच्या ज्या परिस्थितीत त्यांनी आपली नाटकं लिहिली ती परिस्थिति लक्षात घेतली पाहिजे. इ. स. १९३१ ते १९४० हा दसका मराठी रंगभूमीच्या दृष्टीने जोगभूमीच्या गेला. १९१५ ते १९२५ पर्यंतचा काळ मराठी रंगभूमीचा वैभवकाल म्हणून सांगता येईल. त्यानंतर तिला एक प्रकारची घसरगुडी लागली. त्यात बोलपटाची भर पडताने, प्रेक्षकांच्या झुडीच्या झुडी रंगभूमि सोडून रजतपटाकडे धावत गेल्या. एखादे गडातर यावे आणि मागसाते अनिच्छया शय्यावद्य द्यावे, त्याप्रमाणे रंगभूमीची स्थिति होऊन ती निपचित पडली. आता या महाराष्ट्रातच्या लाडक्या रंगभूमीचे होणार तरी कसे या विचारात जागते लोक पडले. रुग्णाहताच्या विडान्यान्नदळ भन्याजुन्या वैद्याची व डॉक्टराची गर्शे सुरु झाली आणि त्यांनी नवे नवे मंत्र तनाचे इलाज करून रंगभूमीला जग-विण्याचे प्रयत्न केले. अशा प्रयत्नात मामा बरेरकर, नाटिकाकार गद्रे, माधवराव जोशी, नाट्यमन्वतरकर यांचे प्रयत्न प्रमुखपणे सांगता येतील. या चाटणाने रंगभूमीला काही गुण येईना. जोडपट्ट्याकडे धावणा-या प्रेक्षकाना नाटकें श्यायला भाग पाडणारा कोणी तरी चतुर मि कमवी नाटककार इवा होता.

आचार्य अत्रे यांच्या रूपाने इवा होता तो नाटककार रंगभूमीला मिळाला.

अभ्याची नाटकें रंगभूमीवर यशस्वी झालीं याचें कारण विशिष्ट काळातील बहुजनसमाजाच्या मनाची परीक्षा करून त्यांनीं असें टरविलें कीं, रंगभूमीच्या पटल्या काळात विनोदाचा समग व चुंगचुरांत ममाला वापरल्याप्येरीज प्रेक्षकांचा नाट्यनिपयक मदानलेली भूक प्रन्नल्लित होणार नाहीं. साहजिकच विनोदप्रधान अशीं त्रीचशीं नाटकें लिहून आसन्नमग्न अशा रंगभूमीला त्यांनीं प्रथम इसरा, नंतर चेतनायुक्त व नंतर सतेज बनविली. याचा परिणाम होऊन प्रेक्षकांच्या झुडीच्या झुडी त्यांचीं नाटकें पाहण्या लोटू लागल्या.

अभ्याच्या नाटकांचे माझ्या दृष्टीनें तीन गट सहज पडतात. पहिल्या गटात साष्टांग नमस्कार, भ्रमाच्या भोपळा, लग्नाची वेडी, पराचा कावळा, पाणिप्रश्न व कवडीचुंबक हीं प्रहसनात्मक नाटकें येतात. दुसऱ्या गटात घरागहेर, उत्राचा ससार व जग काय म्हणेल हीं भावपूर्ण गमीर व अभिजात स्वरूपाचीं नाटकें येतात. आणि तिसऱ्या गटात वदे भारतम् व मी उभा आहे यासारखीं प्रमेयात्मक नाटकें येतात.^१ या तिन्ही प्रकारच्या नाटकांचें तंतू वेगवेगळें आहे. प्रहसनात्मक नाटकात (ज्याला इंग्रजीत ब्रॅक्वस किंवा फार्स म्हणतात) मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून काहीं गोष्टींचें विडम्वन केलेलें असतें असल्या नाटकातून वास्तवतेचें जसे दर्शन होत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्याला सूक्ष्म स्वभावरेखण म्हणतात त्यांचेहि यात दर्शन होणें दुर्लभ असतें. व्यक्तीचें, वस्तूचें किंवा सस्थाचें विडम्वन करून त्याच्यात सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशानें लिहिलेल्या नाटकात इतर गमीर गोष्टींची अपेक्षा करणें चुकीचें ठरेल. याच्या उलट गमीर नाटकात वास्तवतेचें दर्शन झालें पाहिजे. आयुष्यात आढळणाऱ्या व्यक्तींचीं चित्रें त्यात आलीं पाहिजेत. व्यवहारातल्या व्यक्ती ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच गमीर नाटकातल्या व्यक्तीहि वागल्या पाहिजेत. ज्या भावनांचे समाम आपल्या संसारात चालतात, त्यांचीं चित्रें हळुवार हातानें गमीर नाटकात रेखाटलीं गेलीं पाहिजेत. प्रमेयात्मक नाटकात स्वमापरेखनातील सूक्ष्मता आढळली नाहीं, तरी मुख्य

१ याशिवाय वीरवचन व गुरुदक्षिणा हीं दोन पौराणिक नाटकें दानीं लिहिली आहेत.

प्रमेयाची माडणी परिणामकारक व पटगारी झाली पाहिजे प्रमेयात्मक नाटकात एरव्ही अपरिहार्य असणारा रूक्षपणा गळण्याकरिता नाटकात अर्थात्च विनोदाची माफक पत्रणहि द्यायला पाहिजे

प्रहसनात्मक, भासनात्मक व प्रमेयात्मक अशा तीन प्रकारच्या नाटकांचे तत्र आपल्यासमोर ठेवून अभ्याचीं नाटके पाहिलीं असता आपणाला काय आदळतें तें पाहू या प्रथम प्रहसनात्मक नाटकाच्या गंगपैकीं नमुन्यादाखल साष्टांग नमस्कार हें नाटक घेऊ या या प्रहसनात साष्टांग नमस्कार, काव्य, व ज्योतिष यांचें फाजील वेड लागलेल्याची िंगल उडविण्याच्या उद्देशान मुद्दाम त्याचीं अतिरजित स्वरूपें ग व शेषाद्रि, कवि भद्रायु व सिद्धेश्वर यांच्या रूपानें दाखविण्यात आलीं आहेत नमस्काराचें व्रत मोडू नये म्हणून प्रसासात असताना गाडीच्या डब्यातहि नमस्कार घालणारे रायबहादुर शेषाद्रि, चत्रूला दुखावत झाली असताना त्याला वैद्यकीय इलाज करण्याऐवजीं त्या प्रसगावर आचरटपणाने काव्य करणारा भद्रायु, प्रेमाची मागणी करायला गला असताना ज्योतिषदृष्ट्या वेळ प्रतिकूल आहे असे फळताच प्रेमवाचना न करणारा सिद्धेश्वर या व्यक्ती अशाच स्वरूपात व्यंगदारात आदळणें अथात्च शक्य नाहीं त्याच्या जपळपास रसू दाकणाऱ्या व्यक्ती मान हरधडीं आपणाला पाहाण्यास सापडतात काहीं वर्षांमागे महागाष्टात साष्टांग नमस्कार, ज्योतिष व काव्यगायन यांचे वेड पीक आलें होत त्याला बाळा बसावा म्हणून प्रस्तुत नाटकात या तिन्हीं गोष्टींचें मार्मिक त्रिदशन करण्यात आलें आहे उरलेल्या प्रहसनात्मक नाटकात अशाच प्रकारें मुद्दाम अतिशयाचींचा अरलर करून विनोदाच्या साहाय्यानें सामाजिक वैगुण्ये नाहीशीं करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला आहे या नाटकातील पात्रांचें स्वभावरेखन सूक्ष्म किंवा भरीव नसल तरा तें वैशिष्ट्यपूर्ण रचिन् आहे सर्व रंगावर नमस्काराचा इलाज सांगणारे ग व शेषाद्रि, पस्तीमाव्या वर्षांपर्यंत कधींच्या शिरस्त्र्याप्रमाणें मृत्यु न आल्यास भाडघरच्या तलावात आत्महत्या करण्याचा निश्चय केलेला कवि भद्रायु, उठल्यामुट्या 'आमचे घास ठीक नाहींत' म्हणणारा सिद्धेश्वर, औपदेशे टाण्याचें वेड लागलेला कचेश्वर, रायकोपडे गाय वनगाग गोमण,

अन्वार्ची नाटकें रंगभूमीवर यशस्वी झालीं याचें कारण विशिष्ट काळातील बहुजनसमाजाच्या मनाची परीक्षा करून त्यांनीं असें ठरविलें कीं, रंगभूमीच्या पडत्या काळात तिनोटाचा समग व चुंगुरांत ममाला वापरल्यावेरीच प्रेक्षकांचा नाट्यविषयक मनावलेली भूक प्रखरलिप्त होणार नाहीं. साहजिकच तिनोटप्रधान अशीं वरीचशीं नाटकें लिहून आसन्नमग अशा रंगभूमीला त्यांनीं प्रथम हमरा, नंतर चेतनायुक्त व नंतर सतेज बनविली. याचा परिणाम होऊन प्रेक्षकांच्या झुडीच्या झुडी त्यांचीं नाटकें पाहिलाल लोटू लागल्या.

अन्व्याच्या नाटकाचे माझ्या दृष्टीनें तीन गट सहज पडतात. पहिल्या गटात साष्टांग नमस्कार, भ्रमाचा भोवळा, लग्नाची वेडी, पराचा कावळा, पाणिप्रदण व कवडीचुवक हीं प्रहसनात्मक नाटकें येतात. दुसऱ्या गटात घगगाहेर, उत्राचा सुसार व जग काय म्हणेल हीं भावपूर्ण गभीर व अभिजात स्वरूपाचीं नाटकें येतात. आणि तिसऱ्या गटात बंदे भारतम् व मी वभा आहे यासारखीं प्रमेयात्मक नाटकें येतात.^१ या तिन्ही प्रकारच्या नाटकाच तंन वेगवेगळें आहे. प्रहसनात्मक नाटकात (ज्याला इंग्रजीत रेलेक्स किंवा फार्स म्हणतात) मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अवलंब करून काहीं गोष्टींचें विडंबन केलेलें असतें असल्या नाटकातून वास्तवतेचें जसे दर्शन होत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्याला सूक्ष्म स्वभावरेखन म्हणतात त्याचेंहि यात दर्शन होणें दुर्लभ असतें. व्यक्तींचें, वस्तूंचें किंवा सस्थांचें विडंबन करून त्यांच्यांत सुधारणा घडवून आणण्याच्या उद्देशानें लिहिलेल्या नाटकात इतर गभीर गोष्टींची अपेक्षा करणें चुकीचें ठरेल. याच्या उलट गभीर नाटकात वास्तवतेचें दर्शन झाले पाहिजे. आयुष्यात आढळणाऱ्या व्यक्तींचीं चित्रें त्यात आलीं पाहिजेत व्यवहारातल्या व्यक्ती ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच गभीर नाटकातल्या व्यक्तीहि वागल्या पाहिजेत. ज्या भावनांचे सम्राज आपल्या संसारात चालतात, त्यांचीच चित्रें हळुवार हातानें गभीर नाटकात रेखातलीं गलीं पाहिजेत. प्रमेयात्मक नाटकात स्वभावरेखनातील सूक्ष्मता आढळली नाहीं, तरी मुख्य

१ याशिवाय वीरवचन व गुरुदक्षिणा हीं दोन पौराणिक नाटकें यांनीं लिहिली आहेत.

प्रमेयाची मादणी परिणामकारक व पटणारी झाली पाहिजे. प्रमेयात्मक नाटकात एरव्ही अपरिहार्य असणारा रक्षणा टाळण्याकरिता नाटकांत अर्थात्च विनोदाची माफक पंवरणहि द्यायला पाहिजे.

प्रहमनात्मक, भावनात्मक व प्रमेयात्मक अशा तीन प्रकारच्या नाटकांचे तंत्र आपल्यासमोर ठेवून अभ्याची नाटके पाहिली असता आपणाला काय आढळते ते पाहू या. प्रथम प्रहमनात्मक नाटकाच्या गटापैकी नमुन्यादाखल साष्टांग नमस्कार हे नाटक घेऊ या या प्रहमनात साष्टांग नमस्कार, काव्य, व ज्योतिष यांचे फाजील वेड लागलेल्याची टिंगल उडविण्याच्या उद्देशाने मुद्दाम त्याची अतिरजित स्वरूपे रा. व. शेपाद्रि, कवि भद्रायु व सिद्धेश्वर यांच्या रूपाने टाळविण्यात आली आहेत. नमस्काराचे व्रत मोडू नये म्हणून प्रयासात असताना गाडीच्या डब्यातहि नमस्कार घालणारे रावमहादुर शेपाद्रि, चद्रूला दुखापत झाली असताना त्याला वैद्यकीय इलाज करण्याऐवजी त्या प्रसंगाने आचरणाने काव्य करणारा भद्रायु, प्रेमाची मागणी करायला गेला असताना ज्योतिषपट्ट्या वेळ प्रतिकूल आहे असे कळताच प्रेमाचिना न करणारा सिद्धेश्वर या व्यक्ती अशाच स्वरूपात व्यवहारात आढळणे अर्थात्च शक्य नाही. त्याच्या जवळपास तसे शक्यनाच्या व्यक्ती मात्र हरधडी आपणाला पाहावयास सापडतात. काही वर्षांमागे महाराष्ट्रात साष्टांग नमस्कार, ज्योतिष व काव्यगात्र यांचे वेडे पीक आले होते. त्याला आळा बसावा म्हणून प्रस्तुत नाटकात या तिन्ही गोष्टींचे मार्मिक विडंबन करण्यात आले आहे. उरलेल्या प्रहमनात्मक नाटकात अशाच प्रकारे मुद्दाम अतिशयोक्तीचा अप्रयत्न करून विनोदाच्या साहाय्याने सामाजिक वैगुण्ये नाहीशी करण्याचा यशस्वी प्रयत्न करण्यात आला आहे. या नाटकातील पात्रांचे स्वभावरसन सुक्ष्म किंवा भरीव नसल तरी ते वैशिष्ट्यपूर्ण राहिले आहे. सर्व रात्र नमस्काराचा इलाज सांगणारे रा. व. शेपाद्रि, पत्नीसाठ्या वर्षांपर्यंत कवीच्या शिरल्याप्रमाणे मृत्यु न आल्यास भाडपारच्या तलावात आत्महत्या करण्याचा निश्चय केलेला कवि भद्रायु, उठल्यामुटल्या 'आमचे घास ठीक नाहीत' म्हणणारा सिद्धेश्वर, शीतलें सांगणारे वेड लागलेला केश्वर. गटकोपट्टे पं. नारायण गोर्ण,

लगाने घेऊ लागलेला अवधूत, कोल्हापुरचा अभिमान बाळगणारे गयमाहेब्र अबादाम, यामिनीवर निरसीम प्रेम करणारा तिमिर, यामिनीवर प्रेम असूनहि रदमीच्या नाडी लागलेला काचन, मैथ्रीविनाहाच्या मृगच्छानामें धानगारी अरुणा व पराग, मान्या बोलण्याचा विरयाम करून स्वतःवर अनुत्क होणाऱ्या पुण्याकडे कौतुकाने, कुतूहलाने व एक प्रकारच्या तटस्थतेने पाहणारी परतु जिच्याविषयी पुष्कळांच्या मनात गैरममत्र टप्पण होतात अशी मोहक, अत्यंत व नपरेल रदमी, निष्पाप निर्भीड, फटकळ पग जीविताचे गरे स्वरूप व पुरुषाचा स्वरा स्वभाव ओळखणारी गार्गी—या सव्य पात्रांच्या ठिकाणी फारशी सुक्ष्मता नसली तरी ती अविस्मरणीय निःसशय आहेत.

प्रसनात्मक नाटकाचा थोडामा विचार केल्या नंतर आता भावात्मक किंवा गमीर नाटकाचा विचार करू या. घराबाहेर या नाटकात मासव्याच्या आणि सावत्र दीराच्या पापी वासनेला बळी न पडल्यामुळे त्यांनी बद्रकैलीपणाच्या सोड्या आरोपावरून घरातून घालवून दिलेली निष्पाप निर्मळा, पतीच्या प्रेमाकरिता नव्हे तर मुलाच्या प्रेमाकरिता, मातेचे कर्तव्य पुरे करण्याकरिता काही दिवसांनी घरी कशी परत येते, तें दाखविले आहे. उत्राच्या मसागत आपल्यावरील अज्ञानशरीर न ओळखता, चढोचढूतीने वागणाऱ्याचे उत्राचे ससार कोगत्या स्वरूपाचे होण्याचा सभन आहे तें दाखविले आहे. 'जग काय म्हणेल' मध्ये वेदब्राह्मदार नयन्याच्या टाभिकपणाला आणि दुष्टपणाच बटाळून आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविणाऱ्या तेजस्वी उल्लेखेचे चित्र रेखाटण्यात आले आहे. तिन्ही नाटकातील विषय समाजाच्या निव्हाळ्याचा वाटणारा असून, त्याची माडणी बरीच बरोच यशस्वी झाली आहे. अनेक प्रकारचे हाल सोडूनहि स्त्री कोगत्या ओढणीने घरात राहते, अनेक प्रकारचे पाश तिने घेयाने तोडले तरी कोगता पाश ती तोडू शकत नाही, याची मीमांसा घगबाहेर या नाटकात करणोत्कट प्रसगानी करण्यात आली आहे. नाटकाचा तिमरा अक या दृष्टीने अत्यंत सरस आहे. निर्मलेची समजून घालण्याच्या उद्देशाने पद्मनाम भय्यासाहेबाच्या घरी आला असताना म्हणतो,—"भय्यासाहेब, निर्मलाबाई या केवळ पतीच्या पत्नी

नसून एका अजाण ब्राह्मणाच्या माता आहेत ही गोष्ट आपण आधी लक्षात घ्या. पत्नीपासून पत्नी दूर झाली तरी मुलापासून मातेला दूर होता येत नाही. धर्माचे पाश तुटले, प्रेमाचे पाश तुटले तरी रक्ताचे पाश तुटणें कालत्रयीहि शक्य नाहीत ! समार हा कमळाच्या फुलांनी आणि चिरालानें भरलेल्या सरोवराप्रमाणें आहे त्यात बुडणाऱ्या माणसाला एक घेळ त्या चिरालातून पाय बाहेर काढता येनाल; पण त्या कमळाच्या कोमळ ततूची पायाभोवती बसलेली मगरमिठी कधीहि सोडविता येणे शक्य नाही. ” नाटकांतील हीच मध्यवर्ति कल्पना असून तिच्याच ब्रह्मर घराबाहेर पडलेली निर्मळा घरी परत गेल्याचे दाखविण्यात आलें आहे जरा वेगळ्या रीतीने परंतु मातृत्वाचीच थोड्या उद्याच्या ससारत देखील गाण्यात आली आहे. रयतः वेजवावदारपणानें वागूनहि आपल्या मुलीला तिच्या हातून अज्ञानानें घटलेल्या दोषाबद्दल बें. विश्राम घरातून घालवून याचला उद्युक्त झाला असताना त्याची पत्नी “शैला बाहेर जाणार नाही, हें घर माझे आहे” असें म्हणून प्रथम त्याचा प्रतिकार करते व नंतर म्हणते, “मातृत्व हे कधीही पापो नसत ! मातृत्व हे कधीहि अपवित्र नसत ! मातेचें रक्षण करण हें समाजाचें पहिलें कर्तव्य आहे ! मग ती माता विवाहित असो अगर अविवाहित असो.” “जग काय म्हणेल” मध्ये उल्ला बजावते, “जो पुरुष नको तो टळत नाही व जो पुरुष हसा तो मिळत नाही, हीच हिंदु स्त्रियांच्या आयुष्यातली घोर आपत्ति आहे ! एवढ्यासाठीच स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य पाहिजे आहे. आणि काडीमोडीचा कायदाहि हवा आहे !”

समाम किंवा झगडा हा नाटकाचा प्राण आहे घराबाहेर, उद्याचा ससार व जग काय म्हणेल या नाटकातील समप्रसंग फारच कौशल्याने रंगविले आहेत. घराबाहेर नाटकाच्या पहिल्याच अंकात आभासाहेत, नागधर, नीळकण्ठ व शौनक यांच्याशी तडफदार निर्मलेचा झगडा होऊन ती त्रेशाच्या भगत मंगळसुत्र तोडून घराबाहेर पडते असें दाखविले आहे. याच नाटकाच्या तिसऱ्या अंकात मर्यासाहेत व निर्मला आणि मर्यासाहेत व पद्मनाभ यांच्यात घटका उडालेला दाखविला आहे उद्याचा ससार या नाटकात दाभिरूपणानें व वेजवावदार वृत्तीने

सत्कार करणाऱ्या बॅ. विधामणी करुणेंचा हक्काच्या प्रेमाकरिता जन्मभर चाललेल्या झगडा दाखविल्या असून, त्याच्याच जोडीला उल्हास-शैला, शंकर-शैला व शंकर नयना यांच्यातील भावगमनांविषयी वक्तव्यात आले आहेत. जग काय म्हणेल मधील उल्हा दिवाकर, यश-दिवाकर, उल्हा-त्रिलोक यांच्यातील द्वेषाची चिन्ने मनोवेधक आहेत. या शब्द द्वाचरोपरच या तिन्ही नाटकांतील अंतर्द्वेषाची चित्र पारच बहारीची व हलुवार हाताने काढण्यात आली आहेत. निर्मला, शीतल, मर्यादादेव, रुग्णा, शैल, शंकर, नयना, बॅ. विधाम. उल्हा, दिवाकर इत्यादि प्रमुख पात्रांच्या अन्तःकथनात चाललेल्या धोमानी चिन्ने अत्यंत परिणामकारक वाटतात

अज्ञानाच्या प्रमेयात्मक नाटकांत घडे भारतम् व मी उभा आहे या नाटकाचा अंतर्भाव होतो. हिंदुस्थानचा उद्धार अर्पित हिंदूंच्या समान भूमिचेतना ऐक्यात सामावलेल्या अगून हिंदुस्थानाच्या जो आपली मातृभूमि ममजतो आणि हिंदुमान स्वतंत्र करण्यासाठी ज्याचा आत्मा रात्रे दिवस तळमळतो तो हिंदु होय-या प्रमेयाची माडणी दिल्लीपते कोटेश्वर मंदिर प्रवेशाच्या बान्तीत जो यद्यत्वी सत्याग्रह केला त्याच्यारुपाने चांगली झाली आहे. मी उभा आहे या नाटकात "स्थानिक स्वराज्याच्या निवडणुका जोपर्यंत व्यक्तिनिष्ठ पद्धतीने लढविल्या जात आहेत तोपर्यंत वेकायदेशीर साधनाचा अवलंब करून मतदारांची मते उमेदवार मिळविल्या शिवाय गहवार नाहीत" या प्रमेयाची माडणी अत्यंत परिणामकारक झाली आहे दोन्ही नाटकात बहारीचे समग्रप्रेम आले आहेत. मनातनी विरुद्ध परिवर्तनवादी, हिंदु विरुद्ध मुसलमान, या नेहमींच्या झगड्याचरोपरच मर गुरुनाथ आणि अलका या पितापुत्रीतील तसेच सोमेश्वर आणि कल्याण या पितापुत्रीतील वैचारिक झगडा मोठा चुरशीचा बंदेभारतम् या नाटकात दाखविला आहे. मी उभा आहे, या नाटकातील म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीच्या वेळी पक्षोपपक्षात उडणाऱ्या क्षोभाचरोपरच गोवर्धनाची पत्नी गिराजा ही स्थाला निवडणुकीत विरोध करते, असे दाखविले आहे. दावही नाटकातील स्वभापरिचय साहित्यिक वरवरचे असले तरी निरनिराळी पात्रे वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतात.

मराठी रंगभूमीच्या पडत्या काळांत प्रेक्षकाची नाडी पाहून अभ्यानीं प्रथम प्रदसनात्मक नाटक लिहिलीं. या प्रदसनापैकीं साष्टांग नमस्कार व भ्रमाचा भोपळा हीं नि.सशय मरस असून, अखिल नाट्यसृष्टीतील कोणत्याहि उत्तम प्रदसनापेक्षांनीं तीं हकानें चसू शकतील. घरागाहेर, उग्याचा ससार, जग काय म्हणेल सारखीं भावोत्कट व समाजाच्या जिद्दाळ्याचीं नाटकें लिहून त्यांनीं मराठी नाट्यसृष्टींत स्वतःकरिता खास मानाचें स्थान निर्माण केलें आहे. अभ्याची नाट्यविषयक कामगिरी अद्भुत सफलेंती नाहीं. उग्याचा ससारासारखें शंभर टक्के कलापूर्ण नाटक निर्माण करून वाचक प्रेक्षकाच्या त्यांनीं खूपच अपेक्षा वाढविल्या आहेत. या अपेक्षा पूर्ण करणें आचार्य अत्र याना सुळींच अशक्य नाहीं. तरीपण त्यांच्या हातून आतापर्यंत झालेली कामगिरीहि बहुमोलाची आहे. अल्पावधींत प्रहसनात्मक, भासात्मक व प्रमेयात्मक अशी विविध स्वरूपाचीं नाटकें निर्माण करून मराठी रंगभूमीची त्यांनीं जी सेवा केली आहे ती रसिकारूजून नेहमींच कृतज्ञतापत्रक उडविलेली जाईल.

मो. ग. रांगणेकर

प्रस्ताव देशव अत्रे याच्यानंतर मराठी रंगभूमि गेली वीस वर्षे जगविण्याचे श्रेय श्री. मो. ग. रांगणेकर यानाच टिकें पाहिजे. नाट्यनिकेतन या नात्याची नाट्यसंस्था इ. स. १९४१ मध्ये विजयादशमीच्या मुहूर्तावर काढून व ती जोत्तानासाई भोळे, गणपतराव मोहिते ऊर्फ अविनाश, गजानन जागीरदार, कुसुम देशपांडे, विमल सरदेसाई इत्यादि चांगल्या नटनट्यांचे साहाय्य मिळवून आधुनिक पद्धतीचीं नाटकें प्रक्षकासमोर आणण्यांत रांगणेकरांनीं बराच विजय मिळविला आहे. आतापर्यंत त्यांनीं आर्शावाट (१९४१), कुलवधू (ऑगस्ट १९४२), नंदनवन (नोव्हेंबर १९४२), कन्यादान (१९४३), अलंकार (१९४४), कोणे एके काळी (१९५०), लिळाव (१९५५), धाकटी आई (१९५६), भटाला दिली ओसरी (१९५६), भाग्योदय (१९५७), इत्यादि नाटकें लिहिली आहेत.

रांगणेकरांच्या नाटकासमर्थी साकल्यानें विचार केल्या असता असे आढळतें

की, एका विशिष्ट परिस्थितीशी टक्कर देण्याची दृष्टि आपल्याममोर ठेवून त्यांनी आपली नाटकं आधुनिक तंत्राप्रमाणे लिहिली. त्यांनी आपली नाटकं तीन तामाचीं लिहिलीं याला कारणें दोन एक थिएटराची उणीव आणि दुसरे बोलपटाचें आकर्षण. पूर्वीचीं लाड नाटकं करण्यासाठीं थिएटराची जी संपन्नता होती, ती कमी होऊन पूर्वीच्या नाट्यगृहाचें बोलपटगृहात रूपांतर करण्याकडे थिएटर-मालकाचें लक्ष वेधलें. साहजिकच मुट्टीच्या दिग्दर्शीं सकाळीं नाटकें लावल्या जाचून त्यांना गत्यंतर नव्हतें. लोकच्या बोलपटाच्या आवडीमुळें त्यांनीं आपल्या नाटकांत चित्तेवेधक सुटसुटीत संवाद योजिलें. नवीन परिस्थितींत पूर्वीसारखीं पुष्कळ महळीं नाटक कर्णीत ठेवून त्यांचा सर्व प्रकारचा साभाळ घेणें दुर्घट असल्यानें, त्यांनीं आपल्या नाटकांत सात आठ किंवा दहा पात्रापेक्षा ज्यास्त पात्राची योजनाच केली नाहीं. बोलपटाप्रमाणेंच थोडक्यांत विविधता आणण्याच्या हेतूनें त्यांनीं आपल्या नाटकांत बाल, तरुण, वृद्ध अशा निरनिराळ्या अरस्येचे व गडी, वारकून, मास्तर, डॉक्टर, सिनेमानटी अशा पेशाचे स्त्रीपुरुष पात्राच्या ठिकाणीं योजिलें.

त्यांच्या नाटकांत तंत्राच्या श्रमर्तित वरींच अद्यतनता आहे. एक प्रवेशी अंक, स्वगतभाषणाची अनुपस्थिति, फ्लॅट सीन्सची योजना, श्रित्राच्या भूमिका स्त्रियांनीं करणें इत्यादि आधुनिक गोष्टी त्यांच्या सर्व नाटकांत आहेत. रंगभूमि वास्तवतादर्शक करण्याच्या हेतूनें या गोष्टी आवश्यक असून, त्यांच्या उपस्थितिमुळें रागणेकराच्या नाटकांना आधुनिकता आली आहे ती योग्य आहे. ज्या इन्सेनी तंत्राचा ह्या गोष्टी हा एक भाग समजला जातो, त्यांत समासानील किंवा जीवना तील कूट प्रश्न प्रेक्षकांसमोर पूर्वापस्थानिवेदनाच्या तंत्राचा मदत घेऊन माडणें हे अत्यंत महत्वाचें मानलें जातें नाटक हें साध्या मनागचे चित्र नसून, ममारातील आणित्याणीच्या अटीतटीच्या प्रसगाचे चित्र अमंत ममारातील वास्तवता जशी त्यात हवी, तशीच त्यातील उत्कटता रसवत्ता हीं हि हरी रागणेकराच्या नाटकांत पूर्वापस्थानिवेदन ' Retrospective Action) आठ आहे कुण्डपू नाटकातील भानुमती (दुसऱ्या अंकान) कोणत्या विकट परिस्थितींत तिनें

सिनेमासृष्टीत पाऊल टाकलें तें सागत असताना याच तऱ्याचा उपयोग करते. 'नटनर' नाटकात अशोक व मनोरमा यांच्या संभाषणात पूर्वी घडून गेलेल्या गोष्टींचा असाच उल्लेख आला आहे. 'कन्यादाना' तील अहिल्या व 'अलंकार' तील यत्मला यांच्याहि भाषणातून पूर्वावस्थानिवेदन आलें आहे. परंतु या पूर्वावस्थानिवेदनात जें उत्कटत्व, भव्यत्व व कारकत्व असावयास हवें, तें मात्र रागणेकराच्या नाटकात आढळत नाही. इन्सेनच्या नाटकाची हीच मखली आहे. तो आपल्या नाटकात भावनांचा प्रचंड संग्राम दाखवितो. पण त्या संग्रामातील निम्म्याहून अधिक श्रेय पूर्वावस्थानिवेदनरूपी 'मार्टर फायर' ला देणें अगत्याचें ठरेल. रागणेकराच्या नाटकात ससारातील काहीं प्रश्न नि.संशय आले आहेत. पण त्या प्रश्नात उत्कटत्व व विविधता हीं मुळींच नाहीत नवऱ्यानें बायकोला सोडून जाणें, किंवा बायकोनें नवऱ्याला सोडून जाणें, नवऱ्यानें दुसऱ्या स्त्रिया विचार करणें—याच गोष्टी आलून पालून त्याच्या नाटकात व दृशी आल्या आहेत. शिवाय ह्या ज्या घटना आहेत त्याचें चित्रण खेळकर, विनोदी, खुमासदार संग्रामांनीं झाल्यानें त्यांना एक प्रकारच्या पोरखेळाचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. गल्या पधरा-धीस वर्षांत प्रसिद्ध झालेल्या बहुतेक सर्व नाटकात हा दोष आला आहे. या सर्व नाटकातील संवाद रागणेकराच्या नाटकातील संवादाप्रमाणेच सुटसुटीत, अत्यंत चुरचुरीत, अत्यंत खुमासदार असे आहेत. नाटकातील सर्व पात्रे जणू काय एकात्रा पिकनिक पार्टीला निघाल्यासारखीं एकमेकाशीं अगदीं एकाच पातळीवर येऊन बहूडपणें वेष्टूपणें मोकळेपणानें बोलत असतात पतिपत्नी, पितापुत्र, धनिनोकर यांच्यातील संवाद कॉलेजच्या मधल्या सुटीत विद्यार्थ्यांत झालणाऱ्या संवादाप्रमाणें खुमासदार पण थिल्लर असे असतात. असले संवाद माझ्या मतें नाट्यविषयाच्या गाभीर्याला बाधक होतात. गडकऱ्यांनीं चुरचुरीत संवाद योजिले आहेत. पण ते वेळोवेळत पाहून. आधुनिक नाटककार संवादाच्या पार्शी वाहवत गल्यासारखे दिसतात रागणेकराच्या नाटकातहि हा दोष बऱ्याच अशांनीं आढळतो. त्याच्या नाटकात भावनांचे उत्कटत्व कमी आहे. पण जें काहीं आहे तें देखील या संग्रामांनीं मारलें गलें आहे. नाटककार गडकरी

किंवा अत्रे यांच्यासारखा कुशल नाटककार नमेल तर सुट्टुगीत आणि चुरचुरीत संवाद, गमीर नाटकाना मारक ठरल्यावाचून राहत नाहीत. गडकन्यानीं भाय-बंधनात आणि अर्च्यानीं उद्याचा समार या नाटकात खुमासदार सजावट योजूनहि नाटकाच्या गामीर्याची हानि होऊ दिलेली नाही.

रागणेश्वरांच्या नाटकात रसवत्ता किंवा भावनोत्कटता कमी असूनहि, त्यांची आशीर्वाद व कुलवधू सारखीं काही नाटके रंगभूमीवर अत्यंत यशस्वी म्हणून गाजलीं आहेत यात शंका नाही. याचें कारण मग वाटते त्यातील संवाद व संगीत हें होय. पेशकाची भरपूर क्रमणूक करण्याचें सामर्थ्य रागणेश्वरांच्या चटकदार सजावटात, त्यांच्या ओपवती भाषेत व ज्योत्स्ना भोळे यांच्या स्वर्गाधि संगीतात दृष्टि पडते आहे. ह्या गोष्टींचा संयोग ज्या ज्या नाटकात होऊ शकतो, तीं तीं नाटके द्रव्यदृष्ट्या यशस्वी झाल्या वाचून राहणार नाहीत. आणि ज्यात असा संयोग होणार नाही, तीं नाटके फारशी यशस्वी म्हणूनहि समजलीं जाणार नाहीत.

स्वभावरंगना व स्वभावपरिपोष या गोष्टींमुळे जितके लक्ष पुरवावयास हवें तितके रंगणेश्वरांनीं पुरविले आहे असे म्हणवत नाही. त्यांच्या स्वभावरंगनात सुक्ष्मता व विविधता हीं घेताचीं आहेत. कुलवधू, नदनवन व घाकटीभाई या नाटकातील पात्रांच्या स्वभावरंगनात सुक्ष्मता प्रतीच भाविले. बाकीच्या नाटकातील पात्रे उचळ किंवा धिडोर स्वरूपाचीं वाटतात.

अनंत काणेकर

अनंत काणेकर यांनीं निशिकातची नवरो (१९३८ ऑलिव्हर गोल्ड स्मिथ यांच्या शी स्टूप्स टु कॉकरचे रूपांतर), घरकुल (१९४१ इन्सेनच्या हॉल्स हाऊस नाटकाचे रूपांतर), फास (१९४९ इन्सु ओ. सोमिनच्या अटॅशनचे रूपांतर), पतंगाची दोरा (१९५१ जेम्स बेरीच्या वॉट एव्हरी बुमन नोजचे रूपांतर), झन्न (१९५४ जॉन गाल्सवर्दीच्या स्ट्राइफचे रूपांतर) अशीं रूपांतरित नाटके व धूर (१९४१) हा एकांकिका समूह लिहून प्रसिद्ध केला आहे. एकांकिका स्वतंत्र

व अनुवादित आहेत काणेकरांच्या रूपातरात आपल्या इकडच्या देशकाल परिस्थितीला धरून सर्व गोष्टी आल्याने ती स्वतंत्र सामाजिक नाटकासारखी वाटतात. रंगभूमीला व नाट्यमाहित्याला वळग लावण्याचें काम या रूपातरित नाटकांनीं काहीं अद्यानी साधले आहे. या शिष्याय सोनेरी उन्हात, पाचूचीं घेते सागर आणि इतर नाटिका त्यांनीं अलीकडे लिहिल्या आहेत.

नाना जोग' Hamlet (I)um

नागपूरचे नाना ऊर्फ गणेश शिरराम जोग यांनीं आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण नाटकांनीं मराठी नाट्यसृष्टीत मानाचें स्थान मिळविलें आहे त्यांचीं नाटके रचण्याबुऱ्या अर्थानं सामाजिक, परिणामकारक व साहित्यिक गुणांनीं मंडित अमतात चित्रशाळा (१९४८), सोन्याचे देव (१९४९) व भारती (१९५२) या नाटकात दागविलेला समाज, आपल्या भांती वावरणारा असाच आपणाला वाटतो. अलीकडच्या काहीं नाटकांतून आढळणारा सवरा प्रेमाचा त्रिकोण जोगांच्या नाट्यसृष्टीत न आढळता, जीवनविषयक गभीर समस्या त्यात कलापूर्ण रीतीनें मांडलेल्या दिमतात विनोदावरिना थोडिलेले थिल्लर व पाचकळ संवाद हें अलीकडच्या काहीं नाटकांचें वैशिष्ट्यच होऊन बसलें आहे. त्यांच्या तुलनेनें जोगांच्या नाटकांतील सजाद शैद्धिकगुणांनी युक्त, सुटसुटीत व पात्रांचा स्वभाव व्यक्त करणारे असतात. सभोवतालच्या समाजाकडे पाहत असताना नाटककाराला काहींतरी खुपतें आहे, खटकतें आहे, सलतें आहे आणि तो विचारमग्न झाला आहे, त्याला काहींतरी उत्तर सांपडलें आहे पण ते तो आपल्या विचाराकरितां आपल्या समोर ठेवीत आहे, अशी कल्पना वाचकप्रेक्षकांची जोगांचीं नाटके वाचत किंवा पाहत असताना होते. अद्यावततः, प्रभावी व्यक्तिदर्शन आणि जीवनविषयक विशाल व सहानुभूतिपूर्ण दृष्टिकोन यांनीं अलंकृत झालेलीं जोगांचीं नाटके रसिकाना व विचारवताना नेहमींच आजडतील अशीं आहेत. त्यांनीं बरेलें हॅम्लेटचे रूपातर सरस आहे.

वि. वा. शिरवाडकर & Mulshetty

सागली येथे १९४३ साली झालेल्या नाट्यसततान्तरिक उत्सवानंतर, रंगभूमीच्या क्षेत्रात यशस्वी रीतीने कार्य करणाऱ्या वि. वा. शिरवाडकर याची प्रामुख्याने गणना केली जाते. मुंबई येथील मराठी साहित्यसंघाच्या प्रेरणेनेच साहित्यसंपादकता प्रामुख्याने त्यांनी दुमरा पेशवा (१९४४), दूरचे दिवे (१९४६), वैजयंती (१९५०), कैतिय (१९५३) व राजमुद्रा (१९५४) अशी स्वतंत्र ऐतिहासिक, पौराणिक व रूपांतरित मरम नाटके लिहून नाटककार या नात्याने नागले नाव मिळविले आहे. भव्य, भरीव व परिणामकारक व्यक्तिरेखन, नाटकातील संपर्क, आणि ओजस्वी काव्यमय संवाद या वैशिष्ट्यांनी त्यांची नाटके वाचक प्रेरकाना आकर्षक विंगारी बनली आहेत. प्रस्तुत प्रथाच्या मर्यादित स्वरूपा-मुळे येथे त्यांचा संपूर्ण विचार करता येत नाही. तरी देखील 'दुमरा पेशवा' या नाटकातील बाजीरावांचे स्वभावचित्र व कैतिय मधील कणांचे स्वभावचित्र ही मराठी नाट्यसृष्टीतील भूषणे टरतील, असें जाताजाताना म्हणजेच वागते. वैजयंती या रूपांतरित कल्याणमय नाटकातील वैजयंतीची व्यक्तिरेखा परिणामकारक आहे. त्यातील विविध प्रसंग भव्य, नाट्यपूर्ण व भावोत्कट आहेत. वैजयंतीच्या दिव्य व पवित्र प्रेमानुळे शत्रुपक्षाचा सेनापति गलाकर याच्याहि निचागत बडल पडून, त्याने आपला मूळचा बाईट हेनू कमा टाकून दिला ते यात दारुविले आहे. राजमुद्रा हा शेक्सपियरच्या मंत्रप्रेथ नाटकाचा रसनिष्ठ अनुवाद होय यापूर्वी या नाटकाचे दोन अनुवाद मानाजीगर (शिखरम महादेव पराजपेजत) व डाकिनी पिलास (एल्. एन्. जोशीकर) प्रसिद्ध झाले आहेत. त्या अनुवादापेक्षा हा अनुवाद अधिक सरस व नाट्यपूर्ण आहे. या नाटकाचे दिग्दर्शन (ता. ३० एप्रिल १९५४ रोजी मुंबई येथे याचा प्रथम प्रयोग झाला) इंग्लंड मधील सुविख्यात नाट्यज्ञ व दिग्दर्शक हर्वर्ट मार्शल यानी केले होते. शेक्सपियरच्या काळी बरी रंगभूमि होती, तरी बरीचशी त्यांनी दारुविण्याचा प्रयत्न केला. नाट्यप्रयोगामध्ये सूचक नेपथ्य आणि सुयोग्य नादरचना याची

योजना करण्यात आली होती. त्यामुळे हे मध्ययुगीन नाटक असूनही, तंतुदृष्ट्या प्रेक्षकांना अभिनय अतएव आकर्षक वाटले. रंगभूमीच्या मागच्या बाजूला सिद्धुर्गाचा सेट कायम ठेविल्याने रंगभूमीच्या भव्यतेत भरच पडली. मूळ नाटकात पाच अंक आहेत. पण प्रयोगाच्या वेळी दोन प्रवेशात नाटक टासविण्यात आले. 'दूरचे दिवे' हे नाटक ऑस्कार वाइल्डच्या 'आयडियल हज्ज' या नाटकावरून केलेले हे 'मुक्त रूपांतर' असून ते आपल्या इकडच्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीला साजेल असे आहे. एकात्मिक आदर्श हे दूरच्या दिव्यासारखे असतात, त्यांच्या प्रकाशात आपण जीवनाची वाट चालून जाव, पण ते दूरचे आहेत याचा विमर होऊ देऊ नये, कारण कोणीहि मनुष्य आदर्शपटाला कसा पोहोचू शकत नाही, ते या नाटकात दाखविले आहे.

पु. ल. देशपांडे

जनत काणेकर, माधव मनोहर, वि. वा. शिर्वाडकर इत्यादि नाटककारा प्रमाणे पाश्चिमात्य नाटकावर थोडीबहुत आधारलेली, परंतु आपल्याइकडच्या वातावरणाला व चालीरीतींना साजेशी नाटकं श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी लिहिली असून ती प्रयोगदृष्ट्या अत्यंत यशस्वी ठरली आहेत. याशिवाय काही स्वतंत्र नाटकेही त्यांनी लिहिली आहेत. श्री. देशपांडे यांच्या काही नाटकांचा छोटी परीक्षणें या माली दिली आहे.

अंमलदार:—मुमसिद्ध रशियन लेखक निकोलाय व्ही. गोगोल यांनी रशियन कातिपूर्व काळात झारच्या अमदानीत लिहिलेल्या 'द्वि गव्हर्नॅट इन्स्पेक्टर' ह्या नाटकाच्या कॅम्ब्रेलकून इमजी रूपांतराचे प्रस्तुत स्वरूपांतर श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी करून ते प्रकाशित केल. मूळ रशियन नाटकाचे हे रूपांतर इतके सरस झाले आहे की त स्वतंत्र नाटकानारखे वाटते. कोर्टाहि त्यात विजातीयता फारशी वाटळत नाही. हिंदुस्थानाला स्तराज्य मिळाल्यावर सत्या नाचे चिन्नीकरण झाले. चिन्नीन झालेल्या सत्त्वानापैकी एका मासलेवाईक सत्त्वानानील सोटे ब्रोलगाच्या व त्याचल्लचपतम्बोर अशा अधिकार्याच्या, व्यापा-

न्याय्या व इतरेज्जाच्या यागगुरीचे उग्रोधपूर्ण चित्र यात रेखाटण्यात आले आहे. आपल्या रोंटे घोलण्यात किंवा लाच घेण्यात कांहीं वायगे आहे असें याना यादतच नाही व तथा त्या गोष्टीं सहजनेनें ते करतात. नाटकात स्वभावनिष्ठ, शब्दनिष्ठ व प्रसगनिष्ठ विनोदाचीं स्यळें पानोपानीं असून तीं रम्य आहेत. पात्रांचें स्वभावरेखन चांगले सूक्ष्म व वैशिष्ट्यपूर्ण असून, सदां खुमखुशीत व चटकदार आहेत. चार दिवस सुरंगगडात विश्रातिकरिता राहिलेल्या एका इनामदाराच्या मुलावर सुरंगगडातील भोळसट लोकांमुळे अमलदाराची भूमिका येऊन पडली व ती त्यानें अमलदाराच्या रुत्रागत पार पडली. अमलदाराचें स्वभावचित्र अत्यंत स्वाभाविक व परिणामकारक आहे.

भाग्यवानः—प्रस्तुत नाटकाची कल्पना नाटककारानें साहित्यप्रमाणे मॉमच्या 'शेपी' या नाटकावरून मुचची, तरी त्याची जडग वडग सर्पस्वी स्वतंत्र आहे. शिड्या रद्दीवाल्याला शब्दकोड्यात तीस हजागचे ब्रथीम मिळाले अमताना, त्यानें त्याच्या विनियोग स्वतःकरिता किंवा स्वतःच्या नातेमंडाकरिता न करिता, गरीब यााचीं फुफट गळंतपग करण्याकरिता एका प्रसुतिगडाला रूम देऊन कया केल्या (करविल्या) तें या नाटकात दागविलें आहे. स्वतःच्या सर्वस्वाचें समर्पण करणाऱ्या व आकाशाएवढे अन्तःरुग्ण असलेल्या देवमाणूस शिड्या याचें स्वभरचित्र पारच मार्मिकपणें रंगविलें गेले आहे इक आणि कायत्याचें भापेची पोपटपत्रा करणाऱ्या व पैशाकरिता आपल्या भाची सामन्याला वेडा ठरविणाऱ्या श्रीपतरागाचें पात्र विरोधाकरिता रंगविण्यात आलें असून, तेंहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रसगीं भलेपणा देखील आत्मघातकी कया टगतो ते शिड्याच्या चरित्रावरून समजतें. सायफलीची चोरी करणाऱ्या एका इसमाला तो पकडून देतो आणि मागाहून त्याला कळते कीं, ती चोरी तो त्याच्या धायजांच्या बाळतपगारिता पैसे पाहिजेत म्हणून अतहापतेनें करात असतो ! त्या इसमाच्या पोरक्या मुलीला-लनेला तिच्या त्राप तुरुगात अमेपर्यंत तो नातीप्रमाणे साभाळतो. पग ही गोष्ट त्या चोरा करणाऱ्या इसमाला माहीत नमल्यानें, तो तुरुगातून सुटताच प्रथम शिड्याच्या छातींत मुरी खुपसतो ! या शेयटच्या प्रसगात नाट्य भरपूर

असून, त्याची परिणति स्वाभाविकरूपेण फरण्यांत आली आहे. टोक्याने जगगारी श्रीपतरावासारखी मागसे आणि अन्तःकरणांनी जगगारी शिंद्या, संभा, सरस्वती-मारती मागसे याच्यात सघर्ष टारविला असून तो परिणामकारक आहे.

तुझे आहे तुजपार्शी :—हें तीन अंकी सामाजिक नाटक पु. ल. देशपांडे यांनी लिहून ते जानेवारी इ. स. १९५७ मध्ये प्रसिद्ध केले. या नाटकाचा प्रथम प्रयोग मुंबई मराठी साहित्य सत्राने सप्तमदिरात ता. २६ जानेवारी १९५७ रोजी करून टारविला. त्याचे दिग्दर्शन पु. ल. देशपांडे यांनीच केले. कडक, दामिक व टपयुक्त शिस्ताने जीवनाचा अकारण कोंडमारा करणारे आचार्य पोफळे आणि जग सुंदर आहे असे म्हणून जीवन स्वाभाविकरूपेण पण शातपणे जगणारे काकाजी याची तुलना या नाटकांत दाखविली असून, थोरपणाच्या मागे लागलेल्याचे जीवन नसे कृत्रिम बनते तें यात चांगले दाखविले आहे. आचार्य, काकाजी, उषा, श्याम, डॉ. सनीश, गीता इत्यादि प्रमुख पात्रांचे स्वभावरक्षण रेखीव व परिणामकारक झाले आहे. विशेषतः आचार्य, गीता, उषा यांच्या अतःस्वभावात चाललेल्या द्वेषाचे चित्र अत्यंत सरस रेखाटण्यात आले आहे. आचार्यांच्या दुःखाची कल्पना पुढील शब्दावरून होते. "जग वाजून गेलो की लोक विसरतील मला-मग सामान्याच मुख नाही आणि संन्याशाचा सत्कारहि नाही म्हणून सतत भाषण कर, सप्ताहात जा-मुलांम्वती दे-उपास कर-चित्तशुद्धीच्या जादिराती दे-बाही तरी करून माझ्या अस्तित्वाची जाणीव लोकांना पटवून दे-हेंच कार्य राहिल आयुष्यात—मोह जिकला नाही मी ताल-मोहावर शब्दांचे टीगच्या टीग रचून त्याला गाडण्याचा प्रयत्न केला." (पृ. ९२) एकाच वेळी गभीर आणि खेळकर असलेले हें नाटक, वाचक प्रेक्षकांना अतर्मुग्न बनायला लाविते. कथानकरचना सामान्यरूपेण चांगली आहे. तिसऱ्या अंकाचा शेवट अत्यंत परिणामकारक आहे. त्यामानाने पहिल्या व दुसऱ्या अंकाचे शेवट जरा फिकट वाटतात. नाटकाची भाषा इंदुरी वातावरण चांगले निर्माण करते. 'सामला, तकलिक होऊन राहिली आहे-यार' इत्यादि शब्दावरून हे वातावरण सिद्ध होते. सयाद विनोदी, सुटसुटीत व पात्रानुरूप आहेत. विनोद शब्दनिष्ठ, प्रसंगतिष्ठ, स्वभावनिष्ठ असा विविध स्वरूपाचा

असून, तो बहारीचा व सोडवळ आहे. खरें मुल 'तुलें आहे तुज्जारी' हें पत्रून देणारें हें नाटक सरम आहे. सुदर मी होणार (१९५८) या रूपांतरित नाटकात सनातनी श्राप व त्याची बंडखोर मुल याचा मनातन झगडा दाखविला आहे. नवें गोकुळ हें श्री. देशपांडे याचें नाटकहि उल्लेखनीय आहे. याशिवाय मोठे मामे आणि छोटे मामे, सार कस शात शात या एकाकिनात मानवीत्वमागचें सूक्ष्म निरीक्षण व उपेक्षा आढळतो. यानील विनोद सरस आहे. सदू आणि दाद ही आधुनिक नाट्यतंत्रावरच नव काव्यावर आधारलेली उपहासना आहे.

सौ. मुक्ताबाई दीक्षित

सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांनी जुगार (१९५०), अवलिया (१९५३) व अंधारगणतु (१९५६) अशी तीन सामाजिक नाटके लिहिली असून, ती रंगभूमीवर यशस्वी टरली आहेत. नीटस रचना, सोडवळ वातावरण व विलोमनीय व्यक्तिरेखन असलेल्या त्यांच्या नाटकांत एकादें तरी विचाराचें शिखर असतें आणि त्या दिशेने कथानकाचा व स्वभावरचनेचा ओप वाहत असतो. तडाहणार्थ 'जुगार' या नाटकात विवाह भंग तो कोणत्याहि पद्धतीने केलेला असो एक प्रकारचा जुगार असतो आणि स्त्रीबाजीला गन्या मुत्याचा लाभ मानव्याने मिळतो असा विचार प्रगट केला आहे, तर 'अवलिया' नाटकात "दुनिया निव्वर झाली पाहिजे, दुडुवान शिस्तीपेक्षा प्रेमाचें घन असलें पाहिजे, जाण आदल्या मनाप्रमाणें वागावल्या शिका अन् दुसऱ्याला तशी परजानगी घाबल्या शिका, याा येईल तशी आनदानें मागवानें पाठ फिरविली पाहिजे, चक्रमपणा आणि प्रतिष्ठितपणा ही टोकें वर्ज्य करून मागवानें वागलें पाहिजे" इत्यादि विचार दर्शविले आहेत. भावनाची उत्कटता, नाट्यमघर्षांची नीमता, स्वभावरचनांनील मध्यता किंवा तडाहण हे गुण मुक्ताबाईंच्या नाटकात प्रकर्षानें नसले तरी त्यांची नाटके प्रयोगदृष्ट्य यशस्वी ठरणगी, नीटनेटकी, सोडवळ व विचारगम अशी असतात.

पुरुषोत्तम भास्कर भावे

पुरुषोत्तम भास्कर भावे यांनी थोडीच नाटकं लिहिलीं असलीं तरी तीं वैशिष्ट्यपूर्ण व नाट्यगुणांनी मंडित आहेत. ओजस्वी काव्यमय भाषा, चटकदार मवाद, रेखीव पात्रे, बाह्य व आंतरिक सघर्ष आणि एखाद्या प्रमेयाची माडणी ही सामान्यपणे त्यांच्या नाटकांची वैशिष्ट्ये असून त्यामुळे त्यांच्या नाटकाना एक प्रकारचा भरावपणा आला आहे.

नियकन्याः—हे चार अर्की सामाजिक नाटक श्री. पुरुषोत्तम भास्कर भावे यांनी इ. स. १९४३ मध्ये लिहून इ. स. १९४४ मध्ये प्रकाशित केले. साहित्यगुणांनी, नाट्यगुणांनी मंडित असलेल्या या नाटकात विषया या नायिकेच्या स्वभावरेखनातून, व्यक्तिचित्रणातून, नाटककारांनी एक घोब्याचा कवील समाजापुढे धरला आहे. श्रद्धा, सेवा, त्याग, प्रेम, माणुसकी या शाश्वत जीवनमूल्याचा विसर पडलेल्या आणि केवळ शारीरिक, वैयक्तिक सुखाच्या मार्गे लागलेल्या विषया आणि विलास यांच्या जीवनाची दुर्दशा, मनाची दुर्दशा कशी होते ती यात दाखविली आहे. पुरोगामी विचारांच्या मुशितित तरुणतरुणीपैकी काही जण कोणत्या विनाशाच्या मार्गांनी जात आहेत, ते विषया व विलास या जोडीवरून समजते. विषया, विलास, नीलकण्ठ (विशेषतः नीलकण्ठ) यांच्या मनात चाललेल्या खळखळीचा अविष्कार परिणामकारक व जोरदार संवादांच्याद्वारे करण्यात आला आहे. नीलकण्ठ आणि विषया (उर्फ उमा) यांचे स्वभावरेखन अत्यंत रेखीव, वैशिष्ट्यपूर्ण, जोरदार व परिणामकारक झाले आहे.

स्वामितीः—(१९५६) लक्षाधीश, ब्रीडापटु व कॉलेजियन भशा जगन्नाथा-भोंवती यिल्हर आणि प्रेमवेड्या भशा तरुणीचा जमाव जमू लागला असताना, त्याने आपली स्वयंवराची अट प्रत्येकीला सांगून आणि त्या अटीला त्या न टिकताच दोन्ही माष्या व सोप्या काशीला प्रेमाची कसोटी म्हणून आपल्या चोटावर मुरी मागयला कशी सांगितली आणि ती त्या कसोटीला उतरताच तिचा

स्वामिनी म्हणून कसा स्वीकार केला तें या नाटकात दाखविले आहे. अगदी अलीकडे त्यांनी पडजाया (१९६०) हें नाटक प्रसिद्ध केले असून त्यात केदारनाथाच्या श्रीमतीला भाळलेली हेमा आणि माणुसकीला भाळलेली त्यागशील गौरी यांच्यातील सघर्ष चांगला दाखविला आहे

कॅ मा कृ शिंदे यांनी उडपोर कुमारी, गृहलक्ष्मी, गुनागुत, बनार चायको, अर्थाचा अनर्थ, आदोलन, सोन्याचा दिवस, मातृदेवोभन, नातुक नवरा व सत ज्ञानाबाई सारखी पौराणिक व सामाजिक नाटके लिहिली असून, त्यांचे प्रयोगहि झाले आहेत. सामान्यपणे एखाद्या सामाजिक विषयावर रचल्याने कॅ शिंदे यांची नाटके प्रयोगदृष्ट्या यशस्वी व कथानकरचना, स्वभावपरिपोष, संवाद, विनोद व भाषाशैली या दृष्टींनी बऱ्यापैकी आहेत.

वसंत दुदवडकर

वसंत दुदवडकर यांनी सोन्याचा ससार, माझ लग्न, सप्राम, कुटुंब, गोली प्राड्विजे, श्रीमत, माझा गाव, जगावेगळा इत्यादि नाटके लिहिली असून ती सामान्यपणे बऱ्यापैकी आहेत. मध्यम स्थितीतील, गरीब स्थितीतील लोकांच्या जीवनावर आधारलेली ही नाटके असून, त्यांचे चित्रण बरेच वास्तवतापूर्ण असे असते. प्रत्येक कुटुंबात काहीतरी वेवनाव असतो आणि तो त्या कुटुंबातील सोशीक, त्यागी, भ्रमळ अशा एखाद्या स्त्रीमुळे तीव्र स्वरूप घेऊ शकत नाही असे या नाटकानून प्राय दाखविले जाते. 'सोन्याचा ससार' यामधील काशी नावाची बहीण, 'सप्राम' मधील इन्स्पेक्टर केदारनाथाची बायको मुशीला, 'कुटुंब' नाटकातील पार्वतीप्रहिनी, 'श्रीमत' नाटकातील कमल, हे अशाप्रकारच्या स्त्रियांचे नमुने होत. दुदवडकरांच्या बहुतेक नाटकानून सघर्ष व कृती यांचे प्रमाण चांगले असते. पात्रांच्या तोंडी योजिलेल्या भाषेचा काहीसा ओंगळधोबडपणा व कथानकातील थोडासा मडकपणा वगळल्यास दुदवडकरांची नाटके वर सांगितल्या प्रमाणे बऱ्यापैकी आहेत असे म्हणावयास हरकत नाही. भलेरहाड (१९६०) हा त्यांनी लिहिलेला फारसहि बऱ्यापैकी आहे

आवासाहेब आचरेकर

आवासाहेब आचरेकर यांनी मी राजा आहे, मुजलाम् मुजलाम्, तो फाशी गेल्या, रणकंगण, अपगधी, गाववाले इमतील, सैनिक, अमर जहाले राजे, भागतील तुळस (१९५९), घराणे, भाऊरी इत्यादि छोटी मोठी नाटके लिहिली असून, अजूनहि ते नवी नवी नाटके लिहीत आहेत. एकादें समाजोपयोगी तरच सागण्याकरिता आचरेकर आपली नाटके सामान्यपणे लिहीत असल्यासारखे दिसतात. त्यांच्या नाटकात सतत काही तरी घडत असलेले दाखविल्याने, ती रंगभूमीवर प्रेक्षकांना आवडत असतील.

ला. कृ. आयरे

ला. कृ. आयरे यांनी किर्याद, मायेचा समार, बुद्धिभेद, नरलाची गोष्ट, जुद्धम, लाजमाणूस, शेतकरी दादा, मंगल दिव्य, माय माउली, अमरत्याग, ईर्ष्या ज्या अगो मोठेपण, स्वराज्यरपि, कुलकलक, अमरत्याग, वडील मागस, कसोटी इत्यादि नाटके लिहिली असून त्यात त्यांनी प्रायः शेतकरी-कामगरी वर्गातील स्त्रीपुरुषांच्या जीवनातील संघर्षांचे प्रसंग दाखविले आहेत. मायेचा काहीसा ओवडघोरपणा व प्रसंगाचा अतिरजितपणा हे दोप दगळल्याम आयरे यांची नाटके दन्यापैकी आहेत. रंगभूमीच्या दृष्टीने पाहता त्यांची नाटके उद्दर्शी जुन्या तत्राप्रमाणे लिहिलेली आढळतात. असे असले तरी ती रंगभूमीवर आली आहेत व काही काळ त्यांनी विशिष्ट लोकांचे मनोरंजन व उद्गोधन केले आहे. त्यांच्या नाटकापैकी काहींच्या अनेक आवृत्या निराल्या आहेत त्यांमज त्याची लोकप्रियता अद्दमाविता येते.

बाबुराव गोखले

नाटके रचताना बाबुराव गोखले यांची मनोभूमिका माघवराव जोशी यांच्या सारखी म्हणजे प्रेक्षकांचे मनोरंजन करण्याची दिसते. पेंत्यातील वाढळ या आपल्या नाटकांच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात, "प्रेक्षक नाटक पहावयास आला

असता प्रसन्न मनाने त्याला घरी पाठवावयाचा एवढेच नाटककारांचे व त्या नाटकात भूमिका बगणान्या नटाचे कर्तव्य असते. ते कर्तव्य पार पाडण्याचा प्रयत्न मी आणि के. नागराज नाट्यसत्राने कमोडीने केला आहे. ” पेल्यानील वाळळ (१९४२), कगपला गेलो एक (१९५५) व समाप्त पहावा मोडून (१९५६) ही तिन्ही नाटके त्याच्या म्हणण्याचा पाठपुरावा करीत आहेत.

विजय तेंडुलकर

अत्यावधीत व एक-दोन नाटकात रमिक वाचक-प्रेक्षकांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या नाटकांसारखी. विजय तेंडुलकर यांचे नाव प्रामुख्याने ध्यायें लागेल. त्यांचे पहिले नाटक ‘गृहम्य’ हे प्रहसनत्रया नाटक अद्यापि प्रसिद्ध झालेले नाही. मराठी साहित्य सत्राच्या १९५३ सालच्या नाट्यमहोत्सवात हे करून दाखविण्यात आले. परंतु तितकेसे ते यशस्वी ठरले नाही. त्यानंतर त्यांनी भीमन (१९५५) व माणूस नावाचें बेट (१९५६) अशी दोन नाटके लिहिली. या दोन्ही नाटकांनी त्यांना कीर्ति मिळवून दिली यात शंका नाही. याशिवाय ‘आळख’, ‘रात्र’, ‘शुशां’, ‘चार दिन’ अशा एकाकिकांदि त्यांनी लिहिल्या असून, त्यांपैकी काहींचाच यशस्वी प्रयोगहि झाले आहेत. सामाजिक जिज्ञास्वाचे प्रश्न घेऊन, त्यावर भावोत्कट व नाट्यपूर्ण नाटके लिहिण्याची कला थी. तेंद्रूकरांना चांगली साधली आहे. कथानकाची रचना ते इतक्या सफाईने करतात की वाचक प्रेक्षक कथानकाच्या शेवटापर्यंत उत्कंठेने व आनंदाने जातो. त्याचे संवाद भावोत्कट व सुटसुटीत असतात. त्यांची पात्रे सर्वांग, वास्तवतापूर्ण व स्वत्वपूर्ण वाटतात. मधल्या भित्री (१९५८) यातील भावगर्भ संवाद उद्देखनीय असून साव व सून यांतील संघर्ष पाहण्या जोग आहे. अघेरीनगरीतिल कटाळा दिन ही त्याची नाट्यवृत्ती वन्या पैकी आहे. चिमणीचे घर मंग्याचे हे प्रतिक्रामक सुंदर नाटक यानी १९६० साली लिहिलेले सफाईदार नाटक आहे.

वाळ कोल्हटकर

श्री. जयराम शिलेदार यांच्या ‘मराठी रंगभूमि’ या नाट्यसंस्थेतर्फे श्री. वाळ कोल्हटकर यांची मुंबईची मागस, एखाद्याच नशीब, स्वप्नमगला, प्रतिष्ठित

भामटे, मला निवडून घ्या, आकाशगंगा (१९५८) इत्यादि पौगणिक व सामाजिक नाटके होत असून त्यापैकी बरीच प्रयोगदृष्ट्या लोकप्रिय झाली आहेत. श्री. घाळ कोल्हटकर हे स्वतः नट आमल्याने व इतर अनुभवी नटांचे त्यांना मार्गदर्शन लाभल्याने प्रयोगाच्या दृष्टीने नाटक कसे लिहावे हे त्यांना चांगले समजते. सुटसुटीत व चुरचुरान सवाद, प्रसादपूर्ण पत्रे व विनोदी नाट्यपूर्ण घटना यांच्या जोरावर त्यांची नाटके प्रयोगदृष्ट्या यशस्वी ठरली आहेत. ललितकलादर्श करीत असलेले आकाशगंगा हे नाटक कलात्मक असून, त्यात आकाशगंगे वरील पवित्र वातावरण पृथ्वी वराल एक राजक्रिय पुढारी तेथे जाताच कसे दूषित झाले ते दाखविले आहे. आकाशगंगा नाटकातील दृश्ये चित्तप्रेषक व वातावरणाला साजेल अशी आहेत. पु. श्री. फाळे यांचे नेपथ्य वाग्यागण्या जोग आहे. दुरितांचेति मर जाचो (१९५७) या नाटकात समजाने टगड व वेडा ठरविलेल्या एका देव मागसाची करण कथाणी आहे. यातील दिगूचे पात्र अचिस्मरणीय आहे. वेगळे व्हायच्य मला हे नाटक त्यांनी अलीकडेच लिहिले आहे.

वर उल्लेखिलेल्या मुख्य नाटककागखेरीज ज्याची नाट्यविषयक कामगिरी निर्देशनीय आहे अशा नाटककारात सरलादेवीकते वा. वा. भोळे, सुगातरकते ना. सी. फडके, आकते न. ग. कमतनूरकर, पताची सुनकते गणेश कृष्ण शास्त्री फाटक, जुगारा जगकते वि. गो. शेठे, दुरगी दुनियाकते कृ. ना. अन्तोडकर, राजाचा राजाकते द. ग. सारोळकर, माईताहेचकते ना. वि. कुळकर्णी, पटरधनकते गो. स. टंके, स्वर्गावर स्वारीकते स. अ. शुद्ध, ब्रह्मकुमारीकते वेष्टेर, पांडवकते शिवगमपत्र पराजवे, मुप्रसिद्ध बेवदशाहीकते वि. इ. औषकर, अध्यां वाटेचरकते द. वि. देसाई, दिग हरपल्याकते शा. गो. गुते, समरधुरधरकते श्रीधर कृष्ण ओक, डॉ. वी. वी. गणोचा बाग, भा. वि. नाडकगीटन मधाचे मोहोळ भांगि प्रेममूर्तीची आराधना हा विषय भामटेच्या भावपूर्ण संगीतप्रधान आराधना (१९६०) नाटकाच्या लेखिका मुप्रसिद्ध अभिनीती मी ज्योत्सनायाड भाळे, मगीन सांबळता साहेब (१९५७), संगीत खुग ससा (१९५७) या नाटकांचेकते पा. तु. फाडळगारकर जन्म ४.१०.१९११. निरायणहून सुटका या देविहासिक

व उत्तराविवाह या पौराणिक नाटकाचेकरी गो. ना. आपटे; आकाशपुष्प व आधुनिक मस्तानी या नाटकाचेकरी सी. म. आपटे; प्रीतिविवाह या नाटकाचेकरी वा. कृ. भावे; गृहगृह व परक्याचे धनकरी डॉ. गो. के. मड; आई, सशाचीशिगे करी माधव मनोहर; फुलगावरी, देवमाणूस, मेलाचा टगड, विजय, अंतर्घाटकरी नागेश रामचंद्र जोशी (मृत्यु मे १९५८ पुणे येथे), लाखेचे मणीकरी व्ययुत श्रें; सोनेरी चौकट व ताह लागले किनारी कर्त्या शशिकला आळंदकर; रत्नांच नात, पनीचा रूत, लाडकी लेक (१९५९) करी म. भा. भोसले; पैसे झाडाला लागतातकरी दिनकर पाटील; कल्पनात्म्य 'देवाचे मनोराज्य' व वेड्यांचे घर उन्हातकरी वसंत कानेटकर (यात रम्य, पृथ्वी वगैरेची उत्कृष्ट दृश्ये आनी आहेत), धुळाच कंग (१९५९) कर्त्या सी. सुमतीबाई धनवडे; पळे बापुगायकरी ल. ना. भावे; त्रिगजाची खिडकीकरी बाळ पुगतकर व गंगाघर महाबरे; उदयकरी मंगेश पत्की; बलका टॉकिंग, सेवाकरी प्र. श्री. कोल्हटकर; स्त्रीकरी हरि विनायक घाडेकर; गौराशकर व वेदीच लग्नकरी वसंत जाधव; प्रागप्रतिष्ठा, बुवाबाजी, विद्यार्थी, महारजाडा, सेरधी, शाशीची राणी इत्यादि नाटकाचेकरी ग. वि. उर्फ नानासाहेब गोखले (मृत्यु ७१ वे वर्षी २ ऑक्टोबर १९६०); उःशाव व सन्यस्त राजकरी रघुतन्वीर सावरकर; लोकांचा राजाकरी चि. व. मगडे, जगन्नाथाचा रथ व परनाकाठचा घोडी (१९६०) करी गो. नि. दाडेकर, फुट पायरीकरी सूर्यवंशी; बाधा (१९५५) कर्त्या सरोता पत्की; स्वप्नीचे धनकरी श. गो. साठे, अज्ञात रेखाशकरी गो. ग. पारधी; पुरुषोत्तम (१९५९) करी मो. स. साठे; २६ जानेवारी करी र. दा. दिवेकर; मराठ्यांचे सिंहासनकरी मंगेशीकर, घाट चुकरीकरी नामदेव वडकर; अशीच एक रात्र येतेकरी प्रभाकर तागडे, उर्मिलाकरी जगन्नाथ गोखले, कक्षा कर्त्या ताग बनारसे; काचनमृगकरी गोपाळराय कुलकर्णी, तिकीटकरी रंगनाथ कुलकर्णी, पंडितगज जगन्नाथ (ऐतिहासिक) सुरगुला (पौराणिक) साक्षीशर इत्यादि वैशष्ट्यपणे व काचनम नाटकाचेकरी विद्याधर गोखले, सुद्धाच्या सावर्याकरी ग. दि. माडगूटकर; अमृत घट तुझ्या घर्मेकरी मधुकर अदीकर, एकाच माळेचे मणीकरी दि. वि. जोशी.

‘नायाचे मोठे’ (१९५८) कर्ते गो. र. जोशी; नव्या इशब्ब्या, नवें खोपेकर्ते शरधर टोंगे; साक्षीदारकर्ते विद्याधर गोखले; चंद्र नर्भीचा टळला (फ्रेंच नाटककार आल्बर्ट कामू याच्या कॅलीगुली या नाटकावर आधागलेलें नाटक) कर्ते पुरुषोत्तम नागव्हेकर इत्यादि नाटकें व नाटककार रंगभूमीचे वैभव वाढविणारे आहेत.

आधुनिक वग व प्रहसनं

गेल्या पाचदश वर्षांत इतर कलाप्रमाण लेखन कला लोकभोग्य बनविण्याच्या हेतुने जे प्रयत्न चालू आहेत त्यात तमाशातील वगाना, प्रहसनाना, फार्सोना एक स्थान घायला हरकत नाही. ठिकठिकाणी कलापथकें निघून त्याच्या द्वारे जसा पोवाडे, लावण्या व पद्ये यांचा प्रसार होत आहे तसा वगाचाहि प्रसार होत आहे. सुप्रसिद्ध लेखक अण्णाभाऊ साठे (जन्म १ ऑगस्ट १९२०) याच्या लोकनाट्यकला पथका मार्फत त्याच्या दोन वगांचे (दे. म. घोट्याळे व रावण्या चोर) यशस्वी प्रयोग होत असतात. या वगाची माहितीक पातळी उच्च नमली तरी बहुजनसमाजाला मनोरजनद्वारा शिक्षण देण्यात या वगांचा चांगला उपयोग होत आहे. याच सदर्भात श्री. वरन प्रभूच्या फार्साचाहि अतिभाव करायला हरकत नमावी. झोपी गेलेला जागा झाला (१९५८) हा त्यांचा फार्स रंगभूमीवरील सिनेमातील अभिनयासारख्या अभिनयाच्या जोरावर यशस्वी झाला असून सामान्य प्रेक्षकांची चांगली करमकणू करतो. हा एका इंग्रजी प्रहसनाना आधारलेला आहे. यातील घटना रसवद्दून रसविगाच्या आहेत. चोगवर मोर व माकड आणि पाचर हेहि त्याचे फार्स रंगभूमीवर यशस्वी ठरले आहेत. शाहीर साबळे आणि पार्टीचा यमराज्यातील एक रात्र हा मुक्त-नाट्याचा प्रकार चांगलाच लोकप्रिय झाला आहे यात नफा प्रेमी घ्यावारी, निरडणुकीच्या निर्कीटाकरिता तळमळगारे देशभक्त इत्यादि व्यक्तींचें नमुने प्रशनीय आहेत. भाऊ बापु नारायणगायकराचा “चंद्रमोहन” हा वग अत्यंत प्रेक्षणीय आहे.

रगभूमि आणि समाज

नाटक हे संसाराचे चित्र असल्याने त्यात सभोवतालच्या समागाचे-समाजाचे चित्र उमटायें यात नवल नाही. मगठी रगभूमि ही तिच्या जन्मकाळापासून समाजामिमुख असलेली आढळते. विष्णुदास भावे सुरुवातीला कळमूनी शत्रु त्याचे खेळ दाखवीत. असल्या एका खेळात त्या काळी समाजाच्या चर्चेचा विषय बनलेल्या "दोंगी महंताची नफळ" दिलेली आढळते. चिमणी नावाची विवाहित स्त्री आपल्या पतीची नजर चुकवून घुमाना भेटायला कशी आली आणि मागाहून तिचा पति बडगा घेऊन कमा आला तें या काळमूनी शत्रुत्याच्या खेळात दाखविले आहे. मद्रागष्टात स्त्री शिक्षणाचा प्रश्न घरीघरी चर्चेचा विषय झाला असताना, त्यापर वामुदेव मोरेश्वर पोतदार याचे सुशिक्षित स्त्री (१८८६) व ना. बा. कानिटकर याचे सुप्रसिद्ध तरुणीशिक्षण नाटिका (१८८६) अशी दोन नाटके प्रसिद्ध झाली. तरुणीशिक्षण नाटिकेने ज्याप्रमाणे स्त्रियांच्या शिक्षणाची तर उडविली, त्याप्रमाणे 'मोर एलएल वी.' ग्रहसनाने उच्च शिक्षणाने पुरुषाला क्लेश्य येतें असें सुचवून सुशिक्षिताची टिंगल केली. पुनर्विवाहाच्या प्रश्नापर अनेक नाटके लिहिली गेली. इ. स. १८७० मध्ये पुण्यात या विषयापर शास्त्री महळीचा जगी वाद झाला होता त्यानंतर लागलीच र. श. भ्रम्यकराचे प्रबोध-पितुन् क्रिया स्वैरसदेशा (१८७१) व म. बा. चितळे याचे मनोरमा (१८७१) अशी दोन नाटके प्रसिद्ध झाली अण्णा मार्तंड जोशी याच्या मगीत सौभाग्यमा (१८९०) नाटकात नायिका रमा हिच्यापर आलेल्या वैधव्यदुःखाचे चित्र दाखवून सुप्रसिद्ध मुद्याक विष्णुशास्त्री पंडित याच्या प्रास्तावनाने तिचा एका कर्तृत्ववान तरुणाचरोपर पुनर्विवाह झाल्याचे वर्णिले आहे. याच विषयावर श्रीवाद कृष्ण कोल्हटकराच मतिविकार (१९०६), राम गणेश गडकरी याच प्रेमसन्ध्यास (१९१२) ही नाटके रगभूमीवर चमकली. हुंडा घेण्याच्या चाली विरुद्ध हुंडा प्रहसन (१८८८) व हाच मुलाचा वाप (१९१८) अशी नाटके झाली जगू तरुणीविवाहाच्या शक्तीत पु. भा. डोंगरेचून अरठोदाह (१८९०) व गा. व. देवळाचे सुप्रसिद्ध शारदा (१८९९) ही दोन नाटके रगभूमीवर आली मग्यान

निषेधावर अनेक नाटके लिहिली गेली. त्यात द. वि. गोवलेकर सगतिविचार (१८८६), धीमाद कृष्ण फोल्डरकरकृत मूकनायक (१८९६), कृ. प्र. पाडिलकर-कृत विद्याहर्ष (१९१२) व राम गणेश गडकरीकृत सुप्रसिद्ध 'एकच प्याला' (१९१७) अशी एकाहून एक सगम नाटकांचा प्रमुखपणे उल्लेख करता येईल. देशांत गजनीय चळवळ सुरू होऊन स्वातंत्र्याच्या मूर्तीची आवडरफता दिसतांच नोकशाहीचा ठग्नतरगा दाग्नविगारी ऐतिहासिक पौराणिक सामाजिक अशी शरीय नाटके तगार झाली. गार्डीलकरकृत श्रीचक्रधर (१९०७), गत्यपरीक्षा (१९१५), गगीत शीरडी (१९२०), कृ. इ. दीक्षितकृत सगीत और्द्यांचा रंभा (१९२२); गो. स. टेंबेकृत संगीत पटवर्धन (१९२५), वीर वामनराय जोशीकृत राक्षसी महत्वकांक्षा (१९१५, रगदुदुमी (१९२७), धर्मगिहासन (१९२९), ग. कृ. पाटकरकृत स्टेट कॉमस (१९३९); वि. इ. आंधकरकृत आगन्याहून मुद्रा व बेव्रडशाही, वरेरकरकृत सत्तेचे गुगम, य. ना. टिपणीकृत आगानिगशा ही नाटके अशा प्रफारची होत भाडरन्शाही विद्वद् चालेक्या कामगार शेतकन्यांच्या चळवळीचे प्रतिविध माधयगर जोशीकृत गिरणीवालय (१९२९) ग. कृ. पाटकरकृत माशी जमीन (१९३२), ना. सी. फडकेकृत आगजणी (१९३८) इत्यादि नाटकांत भाटळने. अत्युपेढागमअधी झालेच्या नाटकांत यरेरकरकृत सन्याशाचा सगार (१९१९), तुकगच्या दागत; मोटेकृत पतिनोडार (१९३२), ठाकरेकृत रसा ब्राह्मण (१९३३) व प्र. के. अत्रेकृत वैदेभागतम् (१९३७) यांचा निदेश करिता येईल. एतिहासतत्त्व, म्निचनें रगतत्त्व, पुगगी अरेगणी या सअधी मनाबांत नरमासाद का मरशाशाश्री चर्चा सुरू होशान नरस आचार विवागनें प्रतिरादन रगती नाटके तचार झाली. अशा नाटकांत गारे कृत बनावट मठी, मोटेकृत गग्य देणी, अत्रे कृत परानोद व उगान्या सगार, यंकरकृत आचळनची गाळा व लेनकाय, गगणेकर कृत कुत्यरू व अन्वार, जी. क. नटकृत परनाद, य. ना. अत्रे कृत (यनीच अनीकचे पडे क्यूगार हे ऐतिहासिक नाटक लिहिले आहे) सगगान्न या नाटकांची उलेख करता येईल. या सर्व नाटकांरकन रसा रस येळी

जे जे प्रश्न समाजत निर्माण होतील त्या त्या वेळीं ते ते प्रश्न मराठी रगभूमीवर चित्रित करण्याच्या कामीं आपले नाटककार कसे जागरूक राहिले आहेत तें दिसते.

नाट्यछटा

नाट्यछटा या नाट्यप्रकाराचा थोडासा उल्लेख येथेंच केलेला वग. कै. दिवाकर (शंकर काशीनाथ गणें इ. स. १८८९ ते १९३१) हे या वाङ्मय-प्रकाराचें जनक. पाश्चात्य नाटककार रॉबर्ट ब्राऊनिंग याच्या ड्रामॅटिक मोनोलोग्स (नाट्यात्मक स्वगते) चा परिणाम म्हणून दिवाकरानीं मराठी नाट्यछटा लिहिल्या. त्यांच्या नाट्यछटात उपरोधाचें शस्त्र परिणामकारक रीतीनें वापरण्यात आलें आहे. त्यांच्या सर्व नाट्यछटा आस्पर्शक आहेत. पत मेले, राग चढले; तेवढेंच ज्ञान प्रकाशात या त्यांच्या नाट्यछटा विशेष उल्लेखनीय आहेत. कल्याणविलास, स्वभाव रेखन, नर्मविनोद, काव्यात्मकता, कुशल सवाद ही दिवाकरांच्या नाट्यछटातील वैशिष्ट्ये होत. दिवाकरांच्या नंतर हा वाङ्मयप्रकार हाताळण्याचा बऱ्याच जणांनीं प्रयत्न केला. पण त्यात त्यांना यश आले नाहीं. अगदीं अलीकडे अमळनेरचे प्रभाकर बेन्द्रे यांनीं “ बायका या अशाच व इतर नाट्यछटा ” (१९५१) प्रसिद्ध केल्या असून त्या चांगल्या मार्मिक आहेत मानवा कुठें फेडगार हें पाप, दहा रुपयाची नोट, काटलेला पतंग या त्यांच्या नाट्यछटा सुंदर आहेत.

नाट्यसृष्टीचा विकास

मराठी नाटकासुरधानें सागोपाग तपशीलवार विवेचन करण्याचें शक्य हें नव्हे. यासंबंधीचें विवेचन मराठी नाट्यसृष्टि-पौराणिक नाटके, मराठी नाट्य-सृष्टि-सामाजिक नाटके (द्वितीय आवृत्ति) या माझ्या ठोन ग्रंथात यापूर्वीच मीं केलें आहे. सामान्यपणें गेल्या दशम वर्षांत मराठी नाटकात कोंकणोगत्या दिशानीं प्रगति झाली, ती येथे थोडक्यात सांगितली म्हणजे शाले. मुहूर्ताचीच्या पौराणिक नाटकातून देवाना आणि राक्षसाचा भंगना असे, आणि टसटशीत बाह्य कृतींवर

नाटकभंगचा भंग असे. खून, मागमाग्या, युद्धे, राक्षसांच्या डरकाळ्या, गळेचा भडका इत्यादि प्रकार सुखातीच्या नाटकांतून असत. कोल्हटकराच्या प्रेमशोधन (१९०८) नाटकापासून किंवा त्याच्याहि पूर्वीच्या शारदा (१८९९) नाटकापासून बाह्यवृत्तीपेक्षा मनात चाललेल्या श्रमकाव्यांचे चित्र रंगविणे हे महत्त्वाचे मानले जाऊ लागले. देव आणि राक्षस किंवा श्रीमंत आणि सरदार किंवा गजे आणि प्रधान या पात्रांच्या ऐवजी मध्यम स्थितीतील, शेतकरी-मजूर, शाळाभास्कर-कारकून यांच्या जीवनातील समस्येसंगार आधुनिक नाटके रचली जाऊ लागली. पूर्वीच्या नाटकात बाह्यद्वाराला महत्त्व दिले जाई. त्याऐवजी प्रेमशोधन नाटकापासून अंतर्द्वाराला महत्त्व दिले जाऊ लागले. यामुळे रंगभूमीवरचा तरवारीचा एगएगट, रागामीमदेवी गर्जना, रून खूनच्या आरोळ्या या थावून आवाजाच्या साध्या चढउतारालाहि महत्त्व येऊ लागले. नाटकातला पूर्वीचा ओवडधोवडपणा जाऊन, सर्वत्र भारतीय एकप्रकारची सूक्ष्मता, कलात्मकता आली. “तुझ्याच कपाळींचे थोडे कुक् काढून माझे कुंकू नीट कर” (कुमुद भावबंधन) नारल्या साध्या वाक्यालाहि अंतिम शब्द इतके महत्त्व कसे देता येते हे नाटककारांना कळून आले. सुरुवातीच्या पौर्णिक नाटकांतून स्वभावरेखन बघळ जपळ नसेच. किलोहराच्या संगीत सौम्य नाटकापासून स्वभावरेखनाकडे नाटककारांचे लक्ष जाऊ लागले. देवल, फोल्डकर, रानडिलकर, गडकरी, अत्रे, पु. ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, चाल कोल्हटकर, वि. बा. शिरसाडकर यांच्या नाटकातील पात्रे रेखीव, मार्मिक, वैशिष्ट्यपूर्ण, त्रिभिध व परिणामकारक रेखाटली गेली आहेत. अगदी सुरुवातीच्या नाटकातील सगळी लहान व सुटसुटीत असत. फोल्डकर-देवलाच्या नाटकातील संवाद लहानच आहेत. कोल्हटकर, रानडिलकर, गडकरी यांच्या नाटकातील संवाद सभाषणप्रज्ञा होण्याऐवजी भाषणप्रज्ञा होऊ लागले. गडकऱ्यांच्या नाटकात या गोष्टीचा अतिरेक झाला. प्रेमसन्ध्यासाठी जयंत व एमच प्वालातील सुधाकर यांच्या तोंडी अनेक ठिकाणी लावलेले भाषणे आली आहेत. वरेरकरांच्या ‘सत्तेचे गुलाम’ या नाटकापासून पुन. सगळी लहान लहान व्हायला लागले आहेत. वीर वामनराय किंवा कृष्णाजी प्रभाकर रानडिलकर यांची

ओजस्वी प्रौढ भाषा, किंवा गटकऱ्यांची अनुप्रासात्मक काव्यपूर्ण भाषा, याच्या ऐवजी साधी भाषा व सुदसुदीत खुमासदार सवाद हे अत्रे, गगणेकर इत्यादि आधुनिक नाटककारांच्या नाटकातील वैशिष्ट्य बनत चालले आहे. पूर्वीच्या नाटकात प्रवेश पुष्कळ पग दोन तीन पानी असत. पौगणिक नाटकात हा प्रकार पहाय्यास सापडतो. पुढे प्रवेशाची मख्या तीन, चार, पाचपर आली, परंतु प्रवेश मात्र दहादहा पानी बनले! इ.स. १९२३ सालापासून विशेषतः घरेरकरांच्या तुरुंगाच्या दारात या नाटकापासून-एक प्रवेशा व तीन अर्की नाटकं तयार होऊ लागलीं. खिडक्या दारें महाल-शगिचे घाना गुंडाळून ठेगारे पडदे जाऊन त्याच्या ठिकाणी ररी दारें-गऱ्या खिडक्या, ररे पडदे असलेले फ्लॅट सीन्स रगभूमीपर दिसू लागले. आकाशगंगा (बाल कोल्हाटकर), देवाचे मनोराज्य (वसंत कानेटकर) यांतील दृश्ये अपूर्व आकर्षक व अनुकूल वातावरण निर्माण करणारा आहेत. वेढ्याचे घर उन्हात या सारगें नाटक प्रोड्यूसरच्या हिममतीवर अवलंबून राहणारे आहे. किलोस्कर, महागष्ट, शाहूनगरवासी, गधर्ये, नायबल्याप्रवर्तक सारख्या सुप्रसिद्ध नाटकमंडळ्यांतूनहि पूर्वी खियाच्या भूमिका पुरुष घेत आणि पुष्कळ वेळा त्या स्त्रियाहूनहि सरम रल्या जात. आधुनिक नाटकात खियाच्या भूमिका स्त्रियाच घेऊ लागल्याने, रगभूमीच्या वास्तवतेत भग्न पडली आहे. अगदीं सुवर्णाच्या नाटकातील सगीताची मत्तेदारा सुत्रधागकडे असे. पुढे किलोस्कराच्या सगीत नाटकापासून सर्वच पात्रे गाऊ लागलीं. याचा पुढे अतिरेक होऊन पिशाचा दिकानाहि नाटककार गावू लागले ! नाटकाचें रूपांतर मगीत अदशात व्हायला लागलें. याहि बाबतीत आता सुधारणा होऊन जेथे पूर्वी शंभर दंडां पडे येत, तेथे पाच-दहा पदे येऊ लागली आहेत. स्वगत, एकीकडे इत्यादि भाषणप्रकार पूर्वीच्या ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक अशा सर्वच नाटकात विपुल प्रमाणावर अमृत “ तुरुंगाच्या दारात ” या नाटकापासून ‘ स्वगत ’ ‘ एकीकडे ’ या भाषण प्रकाराना इळूळू मजान व्हायला लागला. अलीकडच्या चतुतेरु सर्व नाटकांतून पूर्वीच्या ‘ स्वगताची ’ इकालपट्टी करण्यात आली आहे. पूर्वीच्या नाटकातील विनोद वनचर किंवा विदूषक या पात्राकडूनच होई आणि तोहि

शाब्दिक व उघळ स्वरूपाचा असे. किलोस्कर कोल्हटकर गडकरी नेळकर माधवराव जोशी-अत्रे-रागणेकर इत्यादि नाटककारांनी विनोदाचे स्वरूप अधिकधिक व्यापक विविध व ब्रह्मरोचे बनविले. सर्व नाटकातच एक प्रकारचे विनोदी नातावरण निर्माण करण्याचे कौशल्य किलोस्कर नेळकर माधवराव जोशी व अत्रे यांच्या ठिकाणी विशेषकरून आढळते. कोल्हटकर व गडकरी यांच्या नाटकात विनोदा करिता काही खास प्रवेशाची व पात्राची योजना अमते. अशा रीतीने अनेक तऱ्हांनी प्रगत व कलापूर्ण झालेल्या नाटकाना १९३० सालापासून बोलपटाशी झुज खेळावी लागत असून, त्या झुजात नाटकाना एकेक पाऊल मागे घ्यावे लागत आहे. पूर्वीच्या नाटकाच्या पिष्टरावी रूपातरे अनेक शहरातून बोलपटगृहात स्थाय्य लागली असून, चांगल्या नाटकानाहि मादीकोपऱ्यातील आणि सामान्य पिष्टरात प्रेक्षकासमोर यावे लागत आहे ! धंदेवाईक नाटक कऱ्या ज्या पूर्वी पंचवीस तीस सज्ज असत त्या आता पांचहि नाहीत ! असें अमले तरी हौशी मडळीचे नाट्यसत्र गेल्या दहा पंधरा वर्षांत अनेक ठिकाणी अनेक निघाले असून, आपल्या मगदुराप्रमाणे जुनी नवी नाटके शाळा कॉलेजाच्या दिवाणगऱ्यातून व इतरत्र रसिक प्रेक्षकासमोर आणित आहेत या प्रयत्नाकडे पाहिले असताना मराठी रंगभूमीचा भविष्यनाळ उज्ज्वल नमला तरी निराशाजनकहि नाही असें खास म्हणता येईल.

आधुनिक काव्य

(१९२१ ते १९६०)

राजशिव तांबे-आधुनिक काव्याच्या अग्रगत्याचा मान राजशिव भास्करराव^१ तांबे याच्या काव्याकडे सहजच जाता. महाराष्ट्रापामून दूर अशा ग्वाल्हेरसारख्या ठिकाणी राहून तयाग झालेली त्याची कविता अगदी स्वतंत्र आहे. देशवसुती संप्रदाय किंवा रविकिरणमदल अशा कोणत्याच कव्यांत पडू शकणारा त्याची कविता नाही आत्मपर, गुटित, ऐहिक अशी देशवसुती संप्रदायातील काही लक्षणे त्याच्या कवितेत आढळली, तरा मनाचाभिनुत्पना-क्रातिकारकता ही जी देशवसुती काव्याची प्रमुख लक्षणे आहेत ती त्याच्या काव्यात नाहीत देशवसुत-टिळक-गोविंदाप्रज्ञ याच्या काव्यात सामाजिक मुषाग्याचा जो पुरस्कार आढळतो, तमत्र प्रहार तांब्याच्या काव्यात नाही. कण ही कलेकरिता अमते, या मताचे तांबे होणे. जीवनात त्यानी व इतरांनी अनुभवलेली सुखदुःखे त्यानी भावोत्कटतेने आपल्या काव्यात वर्णिली आहेत. इ. स. १८९० पासून तांबे काव्य लिहित अमले, तरा त्याचा ग्वग नोन्काला प्रो. मायदव यानी इ. स. १९२० मध्य-त्याच्या कविताचा सग्रह प्रसिद्ध झाल्यानंतरच झाला त्यानंतर कवि अज्ञात वासी व कवि माधव ज्यूलियन यानी अनुक्रमे १९०७ व १९३५ मध्ये त्याच्या काव्याचे सग्रह नवीन स्वरूपात लोकाममाग ठेविले अगदी निरपक्षणे काव्याची

^१ जन्म-इ. स. १८७४ मृत्यु-इ. स. १९४१

काव्यरचना -ज्ञाने याची समय कविता स. डॉ. माधवराव पटवर्धन

उपासना तांत्र्यांनी केलेली दिसते. ते कलावादी असल्याने कमलेहि प्रचारकार्य करून गुरूगाना किंवा पुढारीगानाचा डोळ मिरविण्याचा त्यांचा हेतु नव्हता. या गानांतील ते म्हणतात, "समागोनील अनेक लहानमोठी, घगतील, घगगाहेरील, ङट सुष्टीनील, येनन्य सुष्टीतील दस्ये मनाल्य क्षोऱ्ली म्हगजे ती काव्यरूपाने परिणत व्हावयाची; मग ती कमण्याहि रररूपाची असोत, सामाजिक असोत, धार्मिक असोत, राष्ट्रीय असोत, असा क्रम आजतागाईत चालू आहे." सुष्टीतील विविध दृष्ये पाहून तांत्र्यांच्या भावना उंचवळून येत आणि त्या काव्यरूपाने राहेर पडत मादत्रेहच त्यांच्या काव्याचे स्वरूप बदरूनी भावगीतात्मक आहे. टेनिमन आणि ब्राऊनिंग या इंग्रजी कवींचे काव्य त्यांच्या वाचनात होते. टेनिमनच्या लहान गीतासारखी किंवा ब्राऊनिंगच्या नाट्यगीतासारखी उरीचरी गीते किंवा पदं त्यांनी रचकेरी त्दमतात म्हणून कवि जयदेव हा त्यांच्या आजडीचा होता. त्यांच्याप्रमाणे ते आपल्या गीतावर गग व ताल देत असत. मराठी काव्यात गग आणि ताल तांत्र्यांनीच प्रचलित केले असे म्हणावयास हरकत नाही. पदातील विशिष्ट भावनांना पोषक असे हे राग असत. 'हुमहुमत हुमरु ये' या गीताकरिता शफरा रागाची जशी त्यांनी योजना केली आहे तशीच 'नम्रुधु प्रिया' या गीताकरिता 'ललत'सारख्या करुणगम्य रागाची योजना केली आहे "जोजो जोजो रे" या गीताकरिता सारगामारख्या रागाची योजना आहे तर "नदतिरी उभी" या गीताच्या शोककारक घटनाना अनुकूल अशा जोगी रागाची योजना आहे. तांत्र्यांची भावनात आत्मलक्ष्यी तसेच परलक्ष्यी देखील आहेत. आपल्या भावनांचे चित्रण जसे त्यांनी केले आहे तसेच दुतंत्र्यांच्या भावनांचेहि केले आहे. "मधु मागशि माझ्या सख्या, परी । मधुचटचि रिकामे पडति घरी।" सांगे सुदर आत्मलक्ष्यी भावगीत जसे त्यांनी लिहिले आहे, तसेच "ते कान्त या पुढे, मीहि तथाची काता" सारखे भावपूर्ण परलक्ष्यी गीतहि त्यांनी लिहिले आहे ब्राऊनिंग कविसारखी "नदतिरी उभी ती", "फेरीवाला",

“सिधुचन”, “तर मग गट्टी कोगाची ?” मारुची व्हारीचीं नाट्यगीतेंहि त्यांनीं लिहिलीं आहेत.

असें असले तरी तांच्याच्या कवितेची खरी गोडी त्यांच्या प्रेमगीतात आहे. अगदीं प्रसन्न मनानें आणि भावोत्कटतेनें प्रेमाच्या विविध भावना त्यांनीं गाइल्या आहेत. स्वतःच्या समारात ते मुग्धी होते. त्या मुग्धी समाराचीं आणि तृत प्रेमाचीं चित्रें त्यांच्या प्रेमगीतात जागोजागीं आहेत. स्वपत्नीच्या सहज चालण्यात आणि बोलण्यात मोहिनी भरलेली त्यांना आढळते. “एकवार बघ हायन । टळमळेल सिंहासन । तळमळतील मनि सुरगण । हास्यास्तय गाम ते ”—असा स्वपत्नीच्या हास्याचा मद्दिमा ते वर्णन करितात. स्वपत्नीला सावळी म्हणणाऱ्याची ते कीर्तन करितात. काग्य तिच्या लोचनात त्यांना ‘अगाध दुर्मिळ जनी’ असे काही तरी दिसते. वैयक्तिक प्रेमगीताप्रमाणें त्यांनीं इतरांच्याहि प्रणयविषयक भावना आपल्या प्रेमगीतात वर्णिल्या असून त्यात विविधता भरपूर आहे. ‘डोळे हे जुलमी गडे’ म्हणारी नवविवाहित वधू, वाटेच्या वाटसराला भरल्या ससागत माती न कालविण्याविषयी विनति करणारी प्रौढ स्त्री, पन्नास वर्षांनंतर पूर्वीच्या प्रेयसीची प्रतिमा असणारी तिची नात पाहून तिला आशीर्वाद देणारा वृद्ध, मनातल्या मानना अनिवार झाल्याने ‘ते कान्त यापुढें मीहि तयाची काता’ असे म्हणारी ब्रह्मलोक विधवा-अशा अनेक व्यक्ति त्यांच्या प्रेमगीतांचा विषय बनल्या आहेत. तांच्याच्या प्रेमगीतात मुग्ध शृंगाराचीं, क्वचित् लज्जान शृंगाराचीं व्हाराचीं वर्णनें येतात. या प्रेमगीताकरिता त्यांनीं योजिलेली भाषा नादमधुर भावमधुर अशीच आहे.

तांच्याच्या कवितेचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे निच्यातील गूढगुंजन. जीवा शिवाच्या परस्पर संबधानर आधारलेलीं काही गीतें त्यांनीं लिहिलीं असून तीं सरस आहेत. गोविंदाप्रजाच्या किंबा केशरमुताच्या गूढगुंजनात्मक काव्यासारखीं तांच्याचीं काव्यें कागशीं दुर्गंध नाहीत ‘रतले परपुरुपाशीं वाई’ सारख्या पदातील परपुरुष म्हणजे परमेश्वर इतर कळनावा कवितेचा अर्थ सरळ लागत

जाता व एक प्रकारची मौज वाटते. " या वेळीं माझ्या ये रमणा ", नववधू प्रिया मी इत्यादि गूढगुजनात्मक गीतांचा अर्थ थोड्याशा चिंतनानें सहज कळणारा आहे. ईश्वर प्रियकर असून भक्त हा त्याची प्रिया आहे, अशी मुक्ती पथियाप्रमाणें काहीर्गी तांच्याची कल्पना असून ती काव्यपूर्ण नाही असे कोण म्हणेल ?

तांच्यांच्या काव्यात चाचकाचे मन वेधून घेणारी निसरी गोष्ट म्हणजे त्यांच्या मृत्युविषयक व आशागदी कविता. जुद्धावस्थेत लिहिलेल्या या कवितात कोठेंहि असतोय वा न्यूनतेची जाणीव नाही. सर्वत्र समाधान, प्रेम, आशा यांचें साम्राज्य त्यांना दिसते. या बाबतीत त्यांच्या कृतीचें साम्य ब्राऊनिंगशी बरेचसे आहे. त्यांना दिव्यागनेची ओढ लागली असून 'लामेल ती खास । हा एक विश्राम ।' त्याचा होना मृत्यूनें 'जीवनाभरि पडे आज पूर्णाहुती ।' येई अन्तेष्टिघटि आज झाली कृती 'असें त्यांना वाटे. घन तमीं शुरु बघ राज्य करी-ही आगेनें काठोकाठ भरलेली कविता सुप्रसिद्धच आहे. याशिवाय मुसाफीर आग्ही, पुंगीवाला, चित्रचित्र चिमणीसारसी सवादगीतें; दृष्ट हिला लागली सारसी कौटुम्बिक गीतें, 'म्हातांच्या नवरदेवाची तक्रार' सारसी विनोदी कविता, 'रुणुणु ये' सारसी वत्सलमानें भरलेली कविता, किंवा 'स्वारी कशी येईल', सारसी मृत्यूचे स्वागत करणारी कविता याहि रमणीय आहेत. तांच्यांच्या काव्यात अलंकाराचा क्षणमगाट व कल्पनेच्या उत्तम मगान्या नसल्या तरी त्यात विलक्षण जिद्दाळा, गोडवा, प्रसन्नता, सौंदर्य, सूक्ष्मता हीं आहेत त्यांचीं गीतें लोकप्रिय होऊन त्यांचें अनुकरण करणारे पुष्कळ निघाले याचें कारण हेच होय.

राजकवि चंद्रशेखर^१—राजकवि तावे यांच्याच प्रमाणें स्वतंत्र जडणघडणीचे राजकवि चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे याचे काव्य आहे. बाहेर ग्रीष्माच्या झळा लागत असताना आम्रमजरीशीं प्रेमगोष्टी करित कोकिलानें कुडुकुडु असे स्वरा-

१ जन्म—इ. स १८७१ मृत्यु—इ. स १९३७ काव्यसंपदा—चंद्रिका—स्फुट-कवितांचा संग्रह १९३२, किस्मतपुरचा जमीनदार १९३६, उगड गुपित इत्यादि.

लाप पाठीत वसार्जे, त्याप्रमाणे मर्मोपनालच्या परीस्त्रितीच्या झळा लागत असतानाहि चंद्रशेखर कवितादेवीशी द्वितगूज करीत 'गोशगौरव किंवा 'मानसा तील प्रतिभिजे' सारखी रमणीय काव्य तयार करीत बसलेले असत. ब्रह्मगदी मनुष्य हा जमा आत्मरति-आत्मक्रीड असतो, तद्रत् चंद्रशेखर हे कवितासति व कविताक्रीड होते असे म्हणण्याम चिंता नाही काव्यविपर्याया त्याच्या कल्पना उदात्त अशा होत्या. काव्यापर त्याचे निस्सीम प्रेम होते. दुर्बोध, कटुककल्पना-युक्त काव्य त्यांना मुळीच पसून नसे परंतु जे का नटले नत्र कल्पनानी, ओष बलेंहि सुविचार समागमानी । शृंगार वीर करुणादि नत्र रसाचे । साचेच ज्यात, न हि शब्दसुधारसाचे'—अपले काव्य त्याच्या पसतीस उतरे "ऐशी उदात्त उज्ज्वल काव्ये जेवळ अहो समाधीने साध्य कवीना होती" (कविसदेश) असे ते म्हणत. आणि असल्या काव्याच्या आराधनेपुढे त्यांना कमलीच पर्या वाटत नसे कवितारतिभाव्यात ते म्हणतात, "तुझ्यास्तत्र उपेक्षित्या बहुविधा सुविद्या कला । तुझ्यास्तत्र न तीं पदे उपपदे मिळाली मला." कवितादेवीचे चंद्रशेखर-सारखे उपासक फारच थोडे असतील. आपली कविता नादमधुर, भावमधुर, शब्दमधुर, अर्थमधुर वनविण्याची ते पराकृष्टा करीत ते याचमुळे जुन्या पद्धिती वळगावर आर्याश्लोमादि वृत्तपर काव्यरचना करुनहि त्याची कविता कोठेहि बोजड किंवा दुर्बोध नाही. प्रौढ परंतु प्रसादपूर्ण अशा काव्यपक्ति चंद्रशेखरराच्या काव्यात सर्वत्र निखुरलेल्या आदळतात सगमरवरी पायवाट्यापर मालतीपुष्पाचा वास घेत जावे त्याप्रमाणे त्याचे काव्य वाचीत असताना वाचकाला वाटते व्यर्थाच्या प्रसन्नतेचरोबर सुविचार आणि सद्धान हींहि त्याच्या काव्यात भरपूर आहेत. किंवहुना चिंतनपरता हा त्याच्या काव्याचा एक प्रमुख विशेषत्व मानता येईल. त्याची कविता 'अनुविचारसंचारिणी' आहे. तिचा उद्भव भावनाच्या अतिरेकातून न होता, विचाराच्या परिणामस्थेनून होतो. एखादी गोष्ट पाहताच त्याच्या हृदयातील भाव तर जागृत होतातच. परंतु जगलीच डोक्यातील विचारहि येमान घालू लागतात. आणि अशा तऱ्हेने भावना आणि विचार यांनी युक्त असे त्याचे काव्य तयार होते देहाची नश्वरता इतिहास, धनगर आणि तत्र-

वेत्ता, एकातमास, तारातरंग, वसंतमाधव इत्यादि अनेक चिंतनपर कविता त्यांनी लिहिल्या असून त्यातील विचार प्रौढ व सरम आहेत. मनाने ते वेदाती अमल्याने ईश्वराचा अधिवाम ते सर्वत्र पाहात आणि एक प्रकारच्या योगानदात सदैव असत

चंद्रशेखरानी निसर्गवर्णनपर शरीर कविता लिहिली आहे. ते निसर्गाचे व एकातमासाचे मोठे भोक्ते होते त्यामुळे त्यांचे निसर्गाचे वर्णन परेपुरे व जिह्वाळ्याने भरलेले झाले आहे. निसर्गाच्या ठिकाणी ईश्वराचे प्रतिबिंब त्यांना दिसते (प्रेमलोद्वार). “ येवोनी वायूच्या झुळुकी मयाळ । देती बहुसाळ भास तुझा ” असे ते म्हणत. निसर्गाविषयींची त्यांची वर्णने सूक्ष्म आहेत, तशीच ती भावमय व पवित्र आहेत याच्याच जोडीला निसर्गाकडे पाहून त्यांच्या मनात वडस्वर्थे कविप्रमाणे विचारहि जागृत होतात. याचमुळे कोकिलाच्या गोड शब्दाने कवि मोहून गेल्यानंतर शेवटी म्हणतो, “ वृत्तुनि रूप नकोस फसू मते । सकळ जें चमके नच हेम ते । ” “ मानसातील प्रतिबिंबे ” या काव्यात मानस सरोवरात पडलेल्या चंद्राच्या प्रतिबिंबाकडे पाहून त्यांना परमात्मस्वरूपाची आठवण होते व मग ते म्हणतात, “ त्याम नयता मग नुरे श्रयायाचें । त्याम अभ्यसिता नुरे शिकायाचे । त्यास जाणोनि नुरे जाणण्याचे । त्यास पावुनि नहि फिरनि परतण्याचें ”

चंद्रशेखरानी रंगराज हरे, चितोपंत उदास, काय हो चमत्कार, गोडागौव, कीर्ति आणि प्रीति, किस्मतपूरचा जमिनदार, उगड गुपितसारखी कयात्मक काव्येहि लिहिली आहेत. त्यापैकी पहिली तीन रूपांतरित आहेत. इल पेन्सेनेसो व ल एलेमो या मिल्टनच्या काव्याचे आधारे त्यांनी अनुक्रमे चितोपंत उदास व रंगराज हरे ही काव्ये सजविली असली, तरी त्यातील बराच माग स्वतंत्र असून रूपांतर सर्वम्ही महाराष्ट्रीय वाटते. ससेकम मिराकल्याच्या आधारे रचलेले ‘ कायहो चमत्कार ’ हे काव्य रूपांतरित आहे असेहि न वाटण्याइतके सगळे साधले आहे. बिक्र, शिवरा, धनाजी, राजाऊ यांची स्वभावचित्रे इतकी

अविस्मरणीय आहेत की याही सागण्याची सोय नाही उगट गुपित ही ग्रामीण कथा अगून मोठी भावमयुर आहे. किम्मतपुरचा जमीनदार हे काव्य मुद्दाम रचण्यामागचे असले, तरी त्याची रचना सफाईदार आहे गौडगौड काव्यातील नाट्यमय जयदेवकवीची आठवण करून देणारे असून शिवाय या काव्यात चंद्रशेखरानीं थोडेसे आत्मचरित्रदि दिल्याने ते हृद्य बनले आहे ताच्याची कविता जशी आत्मपर आहे तशा अर्थाने चंद्रशेखराची नाही. त्यामुळे कवितारति किंवा गौडगौडसांगण्या काव्यात येणारे आत्मपर उद्देश्य मोठे निलोमनीय वाटतात. तेनिमन हा कवि जशी घासून पुसून सफाईदार काव्यरचना करी तशीच चंद्रशेखरदि करीत. त्या कारणाने अर्थगौरवाप्रवीर पदलालित्यादि त्यांच्या काव्यात भरपूर येई. या पदलालित्याला शब्दालंकार अर्थालंकार इत्यादिंची जोड मिळाल्याने त्याच्या कवितादेवीचे पदव्यास मोठे प्रौढ, पवित्र नि मनोहर बनले आहेत. गिरिशिखराहुनि जगदाधारा धारा ही हे तव अवतरते । छुमद्गुम् शुमद्गुम् जलफलत्रय हे नाट्यरसचि की नटते । राहिन हे तव जलधारास्य अवधाराया या शिखरी । अथ सजीविनी जननि पयोदे धीगोदे भयताप हरी-गौडगौडवातील या चार ओळींवरूनहि चंद्रशेखराच्या पदलालित्याची सद्गज कल्पना येऊ शकेल.

रश्मिकिरणमंडळ

कवयमुतांनी मराठी कवितेला दिलेले वळण गोविंदाप्रजाच्या अखेर-पर्यंत स्पष्टपणे चाटू राहिले. तुतारोमंडळपैकीं शशकवि, रे. टिळक, गोविंदाप्रजा, रेंदाळकर ही मंडळी, तसेंच जुन्या परपरेंताल लेभे लोंढे आगाशे-कानिटकर इत्यादि मंडळी इ. स. १९२० पर्यंत दिवगत झाली. या मंडळींच्या नंतर काहीं काळ तसाच गला. तरुण व नवविचाराच्या मंडळींत काव्यक्षेत्रात काहीं तरी नवीन करून टाकविण्याची इच्छा निर्माण झाली. काव्य अधिक कलापूर्ण, निर्दोष, सरस बनवावे, त्यात नवेनवे प्रगाइ व्याणून मिसळवे, साहित्याची सवानीं भिळून सेवा करावी, त्या-विषयीं सर्वांनीं चर्चा केली अशा प्रकारचे विचार इ. स. १९२०ते २३ या

काळात पुणे येथे यदृच्छया या नाही त्या कारणाने राहत असलेल्या नाग्य
छाकार दिवाकर, माधवगत्र पत्रघन, शंकर कानेरकर, यशवताव
पेंढरकर, गणेश माडखोलकर, श्री दत्त रानडे, ट. ल. गात्रले इत्यादि
मंडळींच्या मनात येऊन मधून मधून रवीगारी ही मंडळी एकत्र येत व
चहापानारोष साहित्यविषयक चर्चाहि करात अर्थातच आपल्या मिन
सवाला त्यांनी इ. स. १९२३ मध्ये रविकिरणमडळ असे नाव देऊन
त्याची व्यवस्थित स्थापना जाहीर केली थाड्याच दिवसांनी किरण
नावाचा गद्यपद्यात्मक संग्रहहि त्यांनी प्रसिद्ध केला किरणानंतर उपा,
शलाका, प्रभा असे आणखीहि संग्रह त्यांनी प्रकाशित केले मात्र ही सामु
दायिक साहित्यसेवा पुढे फार दिवस चालू न राहता, मडळाच्या नारायण पण
वैयक्तिक कविता संग्रह पुढे प्रसिद्ध हात गहिले मडळाच्या सभामन्यपैकी
पुढे काही दिवसांत झाले, काहींनी मडळ सोडिले, काहींनी मडळ न
साडता काव्य करावयाचे सोडून दिले, आणि शवर्गी रविकिरणमडळ म्हणजे
माधव जूलियन गिरीश व यशवत असा त्रिमूर्तीचाच मुख्यतः सच
ठरला या त्रिमूर्ती मात्र शारदेची उपासना भरपूर केली पंचवीस तीस
काव्यसंग्रह प्रसिद्ध केले आणि अनेक ठिकाणी जाहीरपणे काव्यगावन करून
काव्याची भावद लोकांत निर्माण केली गजल, सुनीत, भावगीत, जानपत्रगीत,
शिशुगीत, राष्ट्रीयगीत, विडंबनकाव्य इत्यादि काव्यप्रकार त्यांनीच मगठी साहित्यात
रूढ केले जातिवृत्ताचा प्रसार करून त्यांना प्रदिस्तपणा, निग्रामतपणा आणि
काव्यरचनेत साक्षेपता आणून ती वृत्तशुद्ध व व्याकरणशुद्ध बनविली अश्वसुतानी
आत्मपर, सृष्टिवर्णनपर, ऐहिक, द्रुष्टित, सामाजिक काव्याची जी परंपरा सुरू
केली होती, तीच रविकिरणमडळाने अधिक जोराने पुढे चालू ठेविली काव्यांत
नव्या विचारापेक्षा, नव्या तहा रविकिरणमडळाने सुरू केलेल्या व काव्य अधिक
कलापूर्ण विविधतायुक्त व आकर्षक बनविले गेल्या तीस वर्षांत रविकिरणमडळाने
मगठी काव्यसंपदेत जी भर घातली ती मोलाची व विनताट श्राद्ध यात शक्य
नाही

माधव जूलियन^१— गविक्रिणमडळाच्या सर्व सदस्यात माधवराव पटवर्धन याची कामगिरी अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण झाली यात शका नाही. त्याच्या टिपणी पाडित्य आणि काव्य याचा जो एकाचवेळी प्रवर्ष झालेला आढळे तो इतर सदस्यांन आढळत नसे शुभारंभकर्त्याने एखादी गोष्ट तडीस नेण्याची चिकाटी त्याच्या इतकी इतरात नव्हती. काव्यनामापासून त्याच्यात नावीन्याची आवड होती. त्याचे स्वतःचे नाव माधव महाविद्यालयात असता त्याच्या काही मित्रांनी एका इंग्रजी कादंबरीतील नायकाचे जूलियन हे नाव दोय्यामधील स्वभावमाहस्याने त्यांना दिले स्वतःच्या नावाबरोबर त्याहि नावाचा स्वीकार करून माधव जूलियन अशा काहीशा वैचित्र्यपूर्ण नावाने त्यांनी आपले काव्य प्रसिद्ध करायला सुरुवात केली फारसी भाषा व साहित्य याचा त्यांनी जो निष्ठापूर्वक अभ्यास केला, त्याचा फायदा त्यांनी मराठी साहित्याला करून दिला. आपल्या काव्यात सुरुवातीला इतरांच्या त्यांनी पुष्कळ फारसी शब्द व फारसी साहित्यातील सनेत योजिले. गजल व प्रसंग अक्षर पायावर त्यांनीच मराठीत रूढ केला त्याच्यापूर्वी नायकातून काही शिथिलचनेचे गजल येत परंतु माधवरावांनी आपली गजलांलि (१९३३) प्रसिद्ध करून भावोत्कट उत्तान प्रेमगीताचा एक नवीनच प्रकार मराठी रमिष्ठान अर्पण केला. मराठीत जानिवृत्ताचा पद्धतशीर प्रचार व्हावा म्हणून उपलब्ध असलेली सर्व मारावृत्त एकत्र करून आणि त्यांना नियमांच्या साच्यात बसवून त्यांनी छंदोचनेसारखा विद्वन्मान्य वृत्तशास्त्रावरील ग्रंथ तयार केला. भाषाशुद्धि-विषयक चळवळ काही काळ त्यांनी हाती घेतली असता, तिच्याहि मार्गे ते निष्ठेने लागले होते स्वतःच्या काव्यात पूर्वी योजिलेल्या अनेक फारसी शब्दांची शक्य तरे त्यांनी हकालपट्टी केली व लुग्या मराठी शब्दांचा पुनरुद्धार सुरू केला.

१ डॉ. माधवराव रंभव पटवर्धन, जन्म जानवारी १८९४, मृत्यु नोव्हेंबर १९३९, साहित्य-विरहतरंग-एक प्रमकाव्य १९२६, सुधागव-मानाजिक उपहासपर गटकाव्य १९०८ उम्मेद खयामच्या रुबाया १९२९ भाषांतर, गजलांलि-१९३३, स्वप्नरंजन-शुद्धिविनायकप्रह १९३४ तुटवेलें दुव-सुनीतमंसह-१९३८, नवुलालंकार-बाह्यवीन शम्भुशाहीवर उपहासपर काव्य १९३०, मधुलहरी-शुद्धविनायकप्रह. छंदोरचना इत्यादि

या सर्वापेक्षा काव्यत्रिपयक त्यांनी जी कामगिरी केली तीच विशेष महत्त्वाची व उद्देखनीय होय. त्यांच्या काव्यांवर फारसी काव्याचा जमा परिणाम झाला, तमाच इंग्रजी काव्याचाहि झाला. फारसी काव्यातील भावोत्कट उत्तान प्रेमाची वर्णने जरी त्यांच्या काव्यात येतात, त्याचप्रमाणे इंग्रजी काव्यातील आत्मपरताहि त्यांच्या काव्यात भरपूर आहे. यांच्याच जोडीला चंद्रगेखरांच्या काव्याचा त्यांच्यावर जो काही परिणाम झाला होता तोहि निर्दोष-सफाईदार काव्याच्या रूपाने पाहावयास सापडतो. चंद्रगेखरांचे पदलालित्य व नादमाधुर्य माधव जूलियन यांच्यात नसले तरी अर्थगौम्य व विचारगामीय हे चंद्रगेखरी गुणविशेष त्यांच्यात निःसशय आहेत. नादापेक्षा अर्थारूढे माधवरावांचे अधिक लक्ष असल्याने, त्यांची कविता प्रमाद गुणाच्या दृष्टीने थोडी कमी भरते. असे असले तरी जिद्दाला व भावोत्कटता या गोष्टी त्यांच्या सर्वत्र काव्यात भरपूर आहेत.

माधव जूलियन यांनी स्फुट तमेव रसकाव्यात्मक अशी दुहेरी काव्यरचना केली आहे. स्फुट रचनेत गज्जलाजलि, स्वप्नरंजन, मधुलहरी या सप्रहाचा समावेश होतो. गज्जलाजलीच्या एकेश आठ गज्जलान आपले यौवनातील प्रेमनाय्य मुख्यतः कवीने प्रथित केले आहे आदर्श, उत्कट काहीशा खैर परतु शुद्ध नि सात्विक प्रेमाची ब्रह्मरीची वर्णने गज्जलाजलीत आली आहेत. प्रथम पदराचा वारकरा ही पद्यी निद्रकाफून त्यांना यातीलच काही गज्जलांनी मिळवून दिली. असे असले तरी यातील कोणतेहि गज्जल अश्लील किंवा उत्तान शृंगारत्मक नाही. प्रगयाची भावना-आत्मपर प्रगयाची भावना-यात प्रामाणिकपणे आणि मोकळ्या मनाने प्रगट केली आहे. प्रमाखेरीज यात ईश्वर, आई, सृष्टि, बालभिन इत्यादि विषयहि आले आहेत. गज्जलाजलीचे वातावरण प्रेममय, स्फूर्तिमय, आशामय असे आहे. 'स्वप्नरंजन' या सप्रहात प्रेमाखेरीज इतरहि विषय मोठ्या प्रमाणावर आले आहेत समगोस्तुक डोद, कचनी, रसिकास, अभिभारिका, रसशूर सारख्या प्रसिद्ध कविता यात आहेत. 'मधुलहरी' या सप्रहात प्रेमत्रिपयक कविता क्वचिन्च अमून, यांत कवीची वृत्ति खोल व गंभीर वनल्यासारखी दिसते गाभीय आणि नैराश्य याचा पगडा कवीवर पडला असताना

रचलेली काव्ये यात आहेत. “तुटलेले दुवे” हा वास्तविक स्फुट सुनीताना सप्रद होय. परंतु मागाहून माघयरायानी सर्व सुनीते एकर करून व आगळी नाहीची भर घालून त्यातून एक कथा गुफण्याचा प्रयत्न केला. नायकाची प्रेमनिगशा वर्गन कण्ण्याच्या उद्देशाने “तुटलेले दुवे” एकर कण्णत आले आहेत. अर्थगामीय रसवत्ता, भावोत्कटता या दृष्टींनी यातील प्रीच सुनीत संस्मरणीय बनली आहेत. सुनीतरचनेचे निरनिगळे कलापूर्ण प्रकार या दृष्टीने देखील “तुटलेले दुवे” अम्यमनीय आहेत.

माघयराय पट्टर्घनाच्या दीघ काव्यात विगूहतरगान्वा क्रमाक पडिल्या लागतो कथानकरचना, स्वभावपरिपोय, रमयपरिपोय, शब्दचित्रे, अलंकार या सर्वंच दृष्टींनी हे काव्य वरच्या दर्जाचे झाले आहे. काळिडामाच्या मेघदूतापेक्षाहि रचना व स्वभावपरिपोय या नात्याने हे काव्य अधिक मग्न आहे. विप्रलभ शुगाराचे यात मनोरम चित्र पटावयास सापडते. यातील नायक विरहावस्थेत ब्रमला अमताना त्याला आपल्या प्रियेची स्मृति होऊन अनेक मार्गील प्रसंगाच्या आटवणी त्याला येतात. प्रस्तुत काव्य चांगले प्रौढ व अलंकारप्रचुर झाले आहे. यात आलेले प्रेमाचे तत्त्वज्ञान रसिक वाचकाना प्रगारे आहे. यातील सृष्टिवर्णने वदायची श्रमून, मनोविक्षेपण मार्मिक आहे. ‘सुधाकर’ काव्यात कवीचा दृष्टि बहिर्मुख रून त्याने बगातील व्यावहारिक जीवन यत्न प्रारंभ टीका केली आहे. बगातील द्राग, दम, शिष्टयग याविययींचा तिटकाग वावरनच्या डोंन जुभान प्रमाणेच यातील नायकाला वाटता शब्द लोकाची दर उदविष्याचा कविचा हेतू स्पष्ट दिसतो. या निमित्ताने उपहास, त्वनोद याची अनेक उत्तम स्थळे या काव्यात निर्माण झाली आहेत. वासु राजे याच्या ध्येयसादाश्वेरीज मार्फी सर्वंच गोष्टी या काव्यातील वास्तवतापूर्ण आहेत यत्नबहादुर होवर, रगराय देशमुख, डॉ. ओंकार, मेजर गोंयले, विमलागई, मगला, तगला, मगुणा कुलकर्णी, दयाना वेगुंकर इत्यादिकांची स्वभावचित्रे वैशिष्ट्यपूर्ण व परिणामकारक आहेत ‘नमुलालंकार’ हे दीघ काव्य ‘सुधाकर’ काव्याच्याच पद्धतीने लिहितात आले आहे भासांतुत्ताने रचलेल्या या काव्यात वाङ्मयाच्या क्षेत्रातील अनेक

झड्युंचा समाचार घेण्यात आला आहे. बापरनकवींच्या इंग्लिश नाट्य अँड देअर स्कॉच रिव्ह्यूअर्स या काव्याची आठवण प्रस्तुत काव्य वाचताना होते. कोठ्या, अर्थचमत्कृत, यमकादि शब्दालंकार आणि बहारीची स्वभावचित्रे यानी नटलेले हे काव्य वाचकाचे चांगलेच मनोरंजन करू शकते.

गिरीश^१—आपल्या काव्यगायनाने काव्याची गोडी लोकांच्या ठिकाणी निर्माण करणाऱ्या कर्नात शंकर केशव कानेटकर ऊर्फ गिरीश याची गणना प्रामुख्याने करावी लागेल. गोड गळ्याने गाऊन दाखविलेल्या त्याच्या 'मन गेले तुझ्यावर जडून रामा' व 'भलरी' मारण्या कविता एरे कार्ळी आशालवृद्धांच्या जिद्दारीने खेळत हो या. गिरीशाना असलेल्या सगीतांच्या आवडीने त्याच काव्य नादमाधुर्य, तालयुक्तता, गयना आणि रचनेचा सफाईदारपणा या गुणांनी महित झाले आहे. कल्पनेची मयता किंवा भावनाची अत्युत्कृष्टता या गोष्टी त्याच्या काव्यात नसल्या तरी कलेला अत्याप्रशंसा असा मयम हा गुण त्यात पदोपरी आढळतो.

गिरीशानी स्फुट तसेच खडकाव्यात्मक अशी दुहेरी रचना केली आहे. त्याच्या स्फुट काव्यात त्यांनी लिहिलेली स्त्रीगीते, जानपदगीते, ग्रामगिक गीते यांचा समावेश होतो. मध्यम प्रकारचा कल्पनाविलास व भावपरिपोष या काव्यात आढळतो. सारगीवाला, शांतिस्थान, सुंदर हिरवे माल, भलरी, मानसमेघ इत्यादि त्याच्या स्फुट कविता सरम आहेत. गिरीशाचे खरे वैशिष्ट्य त्याच्या खडकाव्यात आहे. मराठी काव्याच्या क्षेत्रात त्याचे नाव 'अभागी कमल' व 'आवगई' या काव्याचे लेखक म्हणून वरीच वर्षे राहिले. अभागी कमल हे काव्य प्रथम मासिक मनोरंजनात क्रमशः प्रसिद्ध होऊन नंतर इ. स. १९२३ मध्ये पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले. प्रसिद्धीकरालाच त्याला लोकप्रियता लाभली व ती आजही सामान्यपणे टिकून आहे. कमल नावाच्या विधवेची कृष्ण कहाणी यात भावपूर्णतेने गाण्यात आली आहे. सोपी भाषा, साक्षीसारखे साधे वृत्त,

१ शंकर केशव कानेटकर, जन्म १८९३, काव्यसंपदा—अभागी कमल (१९२३), वला (१९२६), आवगई (१९२८), काव्यगाथा (१९३०), कळमार (१९३४), मानसमेघ (१९४३) चंद्रलेखा (१९५२) इत्यादि

हिंदुमनाच्या पटगारा व त्रोत्रगारा वर्ण्यप्रिय, मफाईदार रचना व कृष्णाकाठची मुग्ध सृष्टिवर्णनें यामुळे हे काव्य मरम व मजुर झाले आहे. ' पा लयात कोण घेतो ' या हरिभाऊच्या कादंबरीत जो घरगुतीपणा व महाराष्ट्रीय मध्यम स्थितीतल्या कुटुंबाचें जस चित्रण आहे, तमला घरगुतीपणा व चित्रण या सामाजिक गडकाव्यात आहे. यातील करुणरसाने वाचकाचे डोळे ओलावल्यानचून राहात नाहीत. आश्वगई (१९२८) काव्यहि साकी वृत्तात असून, त्यातील जीवन शेतकरी वर्गाचें आहे. ' अवेळीं सपत्ति आणि स्वातंत्र्य हातीं आल्यामुळ त्याचें खरें महत्त्व न समजलेल्या ' अशा एका तरुण शेतकऱ्याचा अध.पात कसा होतो व तो पुनः शेतीकडे कसा वळतो, याचें चित्र या काव्यात रेखाटण्यात आले आहे. मधून मधून योजिलेल्या ग्रामीण भाषेनें व कृष्णाकाठच्या सृष्टिवर्णनानें आपण ज्ञानपदांच्या क्षेत्रात वावरत आहोत असे वाचकाला वाटल्यानचून राहत नाही. ' कला ' या छोट्या काव्यात दोन कलावंत तरुण तरुणींच्या काव्यात्मक जीवनाचें शोकांत चित्र आले आहे. परिणामाच्या दृष्टीनें मात्र हे काव्य साधारणच म्हणावें लागेल.

महाराष्ट्र कवि राजकवि यशवंत^१ - विद्यमान कवीत यशोवर्तचें राजकवि महाराष्ट्र कवि यशवंत याच्या इतकी लोकप्रियता क्वचित् कोणाच्या वाट्यास भावी असेल. इ. स १९२१ सालीं बडोदे येथे मराठी साहित्य संमेलन प्रसंगी ' देहाचा पूल ' व ' माळू नको म ' इत्यादि कविता मोठ्या भोवसमुदायापुढें आपल्या खड्या आराजात यशवंतानीं गाऊन दाखविताव, एक नया मोठा कवि मराठी कवितेच्या भित्तिजार लयकरच यशवंत शोगार अशी लोकांची त्वारी झाली. गेल्या तीस वर्षांत काव्यदेवीची त्यानीं इतकी बहुमोल व मतत सेवा केली की तिचे फळ

१. यशवंत दिनकर पेंढारकर - जन्म इ. स १८९९ - काव्यनेपथ्य - यशवंत (१९२२) इंदुकला (१९२३), यशोधन (१९२९) भावमंथ (१९३०) जयमंगला (१९३१) बंदीशाळा (१९३२) यशोमंथ (१९३४) काव्यकिरीट (१९४०) यशोनिधि (१९४१) मोदीराज (१९३२) यशोनिरी (१९४४) ओजस्विनी (१९४५) पालगोई (१९५१), वाकळ, पर्वकाल ये नवा (१९५९) इत्यादि.

म्हणूनच इ. स. १९५० मध्ये मुंबई येथील ३३ व्या मराठी साहित्य-समेलनाचे अध्यक्षपद त्यांना प्राप्त झाले. यशवताची लोकप्रियता पाहून श्रीमंत प्रतापसिंह महाराज गायकवाड यांनी त्यांना चडोदें दरबारचे राजकवि इ. स. १९३९ मध्ये नेमिले. राजकवि हा देखील लोककवि कसा असू शकतो, याचे प्रत्यंतरच जणू काय ३३ व्या मराठी साहित्य समेलनातें लोकाना आणून दिले. महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती होतानाच सप्टेंबर १९६० मध्ये महाराष्ट्र सरकारने त्यांना महाराष्ट्र कवितेचे पद उचित वेतनासह दिले. यशवताचे काव्य राजा आणि प्रजा, स्त्री आणि पुद्गप, धनिक आणि श्रमिक, बाल आणि वृद्ध यांना सारख्याच रीतीने आपडते, याचे कारण त्यात समाजातील सर्वच थरांच्या भावनांचे शहारीचे चित्रण आलेले असते "अनुभवाच्या रवीने घुसळलेल्या भाषेनेर वेळोवेळी उमून आलेले नवनीत म्हणजेच हा कवितासमूह होय" असे खुद्द यशवतांनी आपल्या एका काव्यसंग्रहाचे जे वर्णन केले आहे, ते त्यांच्या सर्वच काव्याला लागू करायला शकत नाही. यशवत हे समाज आहेत. समाजा समाजातील सुखदुःखांचे, मानाधमनाचे, उदरताराचे प्रसंग त्यांनी केवळ पाहिले-अनुभविले आहेत मानवी मनाच्या सुखविशान्या आणि सलगान्या अनेक गोष्टी त्यांच्या नजरेलाचून गेल्या आहेत. या सर्वांची सुप्त-दुःखद, दाहक क्षोभक, कवण रम्य चित्रे त्यांच्या काव्यात सर्वत्र विखुरली आहेत. सहानुभूतीने भावपूर्णतेने जगाच्या पसऱ्याकडे ते पाहता असल्याने, वेळोवेळी त्यांचे अन्तःकरण भावनांनी भरून येते. आणि मग या भावना उत्कट वगून शब्दरूपाने बाहेर येतात. चमेलीचे झेले, गुलामाचे गान्हाणे, गाऊं त्यांना आगती, इशारा, अडियान गरुड, चल भरुनि घडा घे, आई, युगवराचे पाळपड इत्यादि भावगीते अशी निर्माग झाली आहेत. यशवतांनी अक्षरशः शेंकडो भावगीते लिहिली आहेत आणि ती सर्व भावमधुर आहेत. लोकाना पदतील अशा शब्दात, लोकाना अनुभवाप्रमाणे सापडलेल्या भावनांचे चित्रण ते करित असल्याने त्यांची भावगीते लोकांच्या जिन्हामी खेळत असतात. गिरीशाप्रमाणे यशवतांनी अनेक टिकागी आपले काव्य गाऊन दाखविले असल्याने ते लोकांच्या चांगल्याच परिचयाचे व आवडीचे

पुठेही तापतो मातेड डोई । श्रात पाथा बाधली ही तूझियासाठी मगई ”
जगाचे वास्तवरूप दाखविणाऱ्या काव्यानेच आपण जगाचे सात्वत आणि जगाचा
उत्तेजन देऊ गाऊं असे यशवताना वाटत असावे. मात्र इ. स १९४० नंतरचे त्याचे
काव्य हे अधिकधिक उत्साहपर व्हायला लागले आहे, यात शका नाही. स्वतः
कवीला आपल्या जीवनात आशा आनंद उत्साह वाटू लागताच, त्याचा परिणाम
त्याच्या काव्यावर झालेला स्पष्ट दिसतो. ‘ओजस्विनी (१९४५)’ या त्याच्या
काव्यसंग्रहाच्या नावापरूनही त्याचा बदलला दृष्टिकोण दिसून येतो.

यशवंताच्या काव्यात सभोवतालच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब स्पष्ट पडलेले
आढळते. मुरुवातीची त्याची कविता शाहीरी बाण्याची, ऐतिहासिक वीर पुरुषाचे
पराक्रम वर्णन करणारी, महाराष्ट्राची स्तुति करणारी अशी आहे. स्वातंत्र्यलक्ष्मीस
मुजरा, देहान्ता पूल, समर्थांच्या पायाशी, माडवी, माशा महाराष्ट्र या अशा
प्रकारच्या कविता आहेत. देशात स्वातंत्र्य प्राप्त्यर्थ-गांधीजींनी चळवळ मुरू
करताच घेदिजान गडद, गुलामांचे गाढाणे, तुरुंगाच्या दारत, इशारा, गाउ
त्यांना आरती सारख्या कविता त्यांनी रचिल्या. स्वातंत्र्याची चळवळ अधिक
प्रसर घेतानाच त्यांनी “या आगशाला मुळी, जाइलो आग्नी तुमचे ऋळी ।
जगी चिरतन नाडतील परि अमुच्या शाण्या कुळी ” सारखे मरम क्रान्तिगीत
तयार केले. इ. स. १९४४ मध्ये महायुद्ध थावून समाजाची घडी नव्याने
बसविण्याचे विचार मुरू होताच त्यांनी युगवर्गाचे पालुपद, नवी घडी यासारख्या
नवविचारांच्या कविता रचून आपला दृष्टिकोण विशद केला. नैमित्तिक प्रसंगानून
नित्य स्वरूपाचीं तत्वे ओळखून त्यावर काव्यरचना करण्यात यशवंत चांगलेच
पटाईत आहेत.

यशवतानी जयमंगला, वरीशाळा व काव्यकिरीट अशीं तीन संस्कृत
लिहिली. ‘जयमंगला’ काव्यातील कथा जुनीच आहे विल्दाग्या ‘चौगपनाशिमा’
काव्याची जी कल्पना, तीच या काव्याची आधारभूत कथा हाय गुरु शिष्याप्रेमाचे
कथानक जुने असले तरी यशवंतानी त्याची रचना नावीन्यपूर्ण केली आहे.
निरनिराळ्या प्रसंगाचे साक्षात वर्णन न करिता, नायकाच्या तोंडून वाचीस

भाषगीत म्हणून हे सत्काल तयार करण्यात आले आहे. ही मय भाषगीत स्वतंत्र व स्वतंत्र असे, ती मय मधून एका उदात्त प्रेम-कथानक तयार होते भाषगीताच्या योजनेमुळे कथानकाचा सुंदर सूत्रकला प्राप्त झाली आहे. मिरगाच्या मूळ सस्कृत काव्यात किंवा विठ्ठलकवीने केल्या भाषांतरात आत्यंतिक शुभारंभ व शारीरिक वगैरे आणू आहेत तसे यात नाही. यात प्रेमाचे मानसिक वगैरे आले आहे प्रेमभावनेचा विकास आणि स्थित्यंतरे याचे गमनीय चित्र या काव्यात असून, यशाचा न गुणने ते मधुर नले आहे. माधव जूझून याच्या 'विरहतरंग' या प्रेमकाव्याची साधारणपणे यशस्वी करू शकले असे हे काव्य आहे. यदाशाळा काव्य विशिष्ट हून रचण्यात आले आहे बाल गुन्हागार मर्जा हा यदाशाळेत कसा आला व तेथून मुटल्या नंतर ममाजाने त्याला थारा न दिल्याने तो ग्वागगार कसा गला, त्याचा तेथे अत कसा झाला, त्याच्या मृत्यूच्या वारतेने त्याची आई कशी वागली इत्यादि कथाभाग यात आले आहे मय कवि नाकराच्या निमित्ताने येरवड्याच्या रेफरमंत्रानप्ये असताना यात गुन्हागाराची मन स्थिति त्यांना जपून पाणवनाम मिळाली कविज्ञान अथाग सदानुभूति असल्यान लागलीच त्यांना पाहिल्या प्रसंगाने काव्य निर्माण केले काव्यकरीत हे खडकाव्य धीनत प्रतापसिंह महागज गायकवाड यांच्या राजारोडम प्रमगामारका नैमित्तिक गोष्टीवर आधारले असले, तरा यदाशानांनी त्यात मय स्वरूपाच्या अनेक गाथी आणून त्याला अमिमतता मिळवून दिली आहे काव्यात महाकाव्याच्या धर्तीवर निगनिगळी वृत्त व अलंकार आले असून, सगळ्या साष्टमगनह आहेत रचनाकौशल्य, कल्पनाशिल्लम, भाषाशिल्पा इत्यादि दृष्टींनी पाहता मराठी स्वडकाव्यात काव्यकरागचे स्थान यन्त्यान वगैरे दर्शाने ठरले

रविकिरण मद्रातील इतर मद्रस्य

धीधर गळकृष्ण रानड यांनी " काळाच्या गडवून " नावाचे स्वडकाव्य लिहिले असून, त्यात त काव्याने आकारा असताना त्याच्या मनात काव्याने विचारतरंग आले याचे दर्शन आहे रानड व त्यांच्या पत्नी मनाममाकाड यांची स्तुत कविता एकत्र प्रसिद्ध करण्यात आली आहे यातील रानड यांची कविता

सामान्य प्रतीची असून, मनोरमाबाईंची पतिप्रेमाची कविता ग्रन्थापैकी आहे. घाटे-माडगोलकर-गोरल्ले यांनी काही स्फुट कविता चांगल्या लिहिल्या आहेत. परंतु सख्येच्या व गुणाच्या दृष्टीने या तिघांचेही कार्य काही विशेष उल्लेखनीय झालेले नाही.

इतर मंडळे-सध व त्याचे कार्ये

गविक्रम मंडळाच्या यशामुळे अनुकरणाच्या भावनेने बरीच कविमंडळे इ. स. १९२० ते १९३५ पर्यंत निघून, जिकडे तिकडे काव्यालाप ऐकू येऊ लागले. पुण्याचे भ्रमरमंडळ, दादरचे कविमित्रमंडळ, नाशिकचे वाढ्यविहार मंडळ, सातान्याचे अजिंक्यताग मंडळ, औंधचे साहित्यसरोज मंडळ, कोल्हापूरचे साहित्यनेत्रमंडळ व भारतकवि मंडळ, सोलापूरचे कविरायमंडळ, वेळगावचा मारस्वतसेवासभ इत्यादींनी या काळात आपल्या सदस्यांच्या कविता एकत्र करून त्याचे ग्रंथ संपन्न प्रसिद्ध केले. या संप्रदानातील कविता होतकरू कवींनी लिहिली असल्यामुळे तिची प्रत सामान्यच असणे स्वाभाविक आहे. काव्याला आलेली ही भर्ती १९३५ च्या मुमागस ओसरू लागून, घराठी काव्यात जाहोटी लागल्याचा भास काही काळ झाला. याच काळात दोघा तिघा मित्रांनी-आप्तानी प्रसिद्ध केलेले काही संग्रह रसिकाना वाचावयास मिळाले. यशवंत-गिराशाचा श्रीगणेशकार, घाटे-पटवर्धन यांचा मधुमाधव, य. न. केळकर व कमलाबाई देशपांडे यांचे गीतद्विदल, भोरचे सुरराज आणि त्यांच्या आत स्त्रिया यांचे 'त्रिदल,' भोरचे सुरराज व त्यांच्या पत्नी यांची 'निर्झरिणी' पु. य. व विमलाबाई देशपांडे यांची 'निर्माल्यमाला', श्री. बा. रानडे व त्यांच्या पत्नी मनोरमाबाई यांच्या स्फुट कविता, ना. मा. सत व इंदिराबाई सत यांचा 'सहनास' हे अशापैकी संग्रह होत. काही प्रादेशिक वा प्रांतिक संग्रह प्रसिद्ध झाले. 'विदग्धवीणा' या संग्रहात विदर्भातील छोट्या मोठ्या कवींच्या कविता आल्या तर 'मालविका' संग्रहात मालव्यातील कवींच्या कविता आल्या. उड्यातील कवींनी 'करभार' तयार केला तर नागपूरस्थ कवींच्या कविता 'ओहळ' नावाच्या संग्रहात प्रसिद्ध

शाल्या, मोंगलाईतील कवींच्या कविता महाजनकृत 'कवि समेलन' यात आल्या तर गोदाकाठच्या कवींनी 'माधवी' व 'गोदाकाठचा गुंजारव' प्रसिद्ध केला. औंध सस्यानच्या कवींनी 'भाजलेखा' तयार केली तर कन्हाडक्षेत्रस्थ कवींचा 'फुल्लोरा' तयार झाला. 'नव्हाळी' (१९५९) हा विदर्भातील कवींचा अलीकडचा प्रातिनिधिक संग्रह असून तो प्रा. भाऊ माडवकर यांनी संपादन केला आहे. पानोल्या (१९५६) हा विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या जीवनावर आधारलेली काव्य संग्रह खुद्द प्रा. भाऊ माडवकर यांचा आहे. या सर्व संग्रहांत विदर्भवीणा, मालविका व सह्यास हे संग्रह सरम झाले आहेत.

प्रा. गो. मायदेव^१

मायादेवानी स्फुट तसेच खडकाव्यात्मक वरीच रचना केली आहे. त्यांचे काव्य माधे, भावपूर्ण, गरिबाविषयी जिव्हाळ्याने भरलेले, लहान मुलांविषयी आल्या बाळगगारें, लहान मुलांच्या भावभावना चित्रित करणारे असे आहे. केशवमुन व तावे या दोघांच्या काव्याचा परिणाम मायदेवावर झालेला दिसतो. त्यांच्या काव्यातील मनाजामिमुखता त्यांनी केशवमुनापासून घेतलेली दिसते तर नाट्यगीत लेखनाची तन्हा तांच्याच्या अनुकरणाने आलेली दिसते. 'गरिबाची गोष्ट' यातील नायक वामन व भिक्षेवर उदजीपिका करून त्यांच्या पैसा ठेवगारी चागुणा याची साधी कथा आहे. 'सुधा' काव्यात नाविका सुधा ही आधुनिक स्त्रियाना दिलेले आव्हान स्वीकारून त्यापार्थी सक्यात येते व पुढे आत्मनाशाला प्रवृत्त झाली असताना नायक नित्य वाचवितो इत्यादि वर्णन आहे. कल्पना-बिलास, भावपरिपोष, रचना या दृष्टींनी मायदेवाचे काव्य सामान्य ठरले तरी त्यांनी लिहिलेली शिशुगीते व स्त्रीगीते नि.सशय चांगली आहेत. अगदी अलीकडे नवकवि विंश करदांकर यांनीही सरम शिशुगीते लिहिली आहेत.

१ जन्म इ.स. १८९४, काव्यनाम प्रारंभीचे-वनमाली

काव्यसंपदा-भाववरंग-स्फुटकविता-१९३९, गरिबाची गोष्ट (दोघे कविता) १९३९; भावनिर्झर-स्फुटकविता १९३८, सुधा (सहकाव्य) १९४०, अभिनयगीत (मुलांसाठी) १९३२, शिशुगीत-१९३६; बाबविहार-१९४१ इत्यादि.

इ. स. गोखले (जन्म इ. स. १९८५)

गोखले यांचे काव्य नेशवसुताच्या वळगावर अमून, शोधपरता व साधेपणा हे त्याचे खास विशेष होत. "काहीनरी" (१९२५) नावाच्या त्याच्या स्फुट कवितासंग्रहातील कविता साध्याहि निपयात पुष्कळ आशय अर्थगान्या, उपदेशपर, अत्यंत त्रुटित स्वरूपाच्या आहेत. मायदेवाच्या काव्याप्रमाणेच गोखले यांच्या काव्यातहि कल्पनाविलास, भावपरिपोष, अलंकाराची सजावट या गोष्टी बेता-चातानेच आहेत.

केशवकुमार १

सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक व नाटककार प्रहाद केशव अत्रे ऊर्फ केशवकुमार हे चांगल्या प्रकारचे कवीहि आहेत याची खात्री "गीतगंगा" या त्याच्या स्फुट काव्यसंग्रहावरून होते. कल्पनाविलास, भावपरिपोष व भाषाशैली या तिन्ही दृष्टींनी त्यांचे काव्य सरस आहे. प्रेमविषयक, सृष्टिवर्णनपर, तात्त्विक चिंतनपर अशी विविध प्रकारची त्यांची काव्यरचना आहे. कल्पनाविलासाच्या बाबतीत गोविंदाग्रज व प्रासादिक भाषेच्या बाबतीत बालकवि याची छाया त्यांच्या काव्यावर पडलेली दिसते. 'गीतगंगा'पेक्षां केशवकुमाराची "झडूचीं फुले" लोकाना एकदम पसंत पडली. विडंबनगीताचा नवा संप्रदायच झडूच्या फुलांनी मराठी साहित्यात सुरू केला असे म्हणावयास हरकत नाही. रविकिरणधडळ्यातील कवींनी फारसी भाषेचा जो भ्रमसाट उपयोग सुरू केला होता, सुनीताचा जो सुळसुळ्याट केला होता, तुटके वर्ण आणि अन्चा जो ध्यास घेतला होता त्यावर तसेच बोजड समासयुक्त शब्द वापरणाऱ्या कवींची यत्ना करण्याच्या हेतूने त्यांनी विडंबन-गीतें लिहिलीं. तिमारीची अतिरजित ओजस्वी भाषा, लेले मिडे प्रो. चापेकराची प्रौढ समानयुक्त भाषा, माधवज्यूलिपन् याची फारसी मिश्रित प्रेमकाव्ये या सर्वांचा रसपूष समाचार झडूच्या फुलात घेतलेला पहावयास सापडतो. झडूच्या फुलातील कविता विनोदप्रचुर, उपहासपर व सुरचुरीत आहेत. 'पंचगव्य' हा

काव्यसंग्रह याच प्रकारचा आहे. गोविंदाप्रज्ञानी " कवींचा कारखाना " लिहून ग्यात जी कामगिरी केली, तशाच प्रकारची कामगिरी त्याचे शिष्य केशवगुमार यानी पद्यात केली. विडंबनगीताची प्रथा काही काळ फार फौफावून चागल्या कवींच्या सत्काव्याचेंहि अकारण विडंबन करण्यात येऊ लागलें. समुद्र यानी सपादिलेले 'गाजराच्या पुण्या' (१९३५) आणि देवानी सपादिलेले 'उपहासिनी' (१९३६) ही दोन पुस्तके विडंबनकाव्याचे संग्रह म्हणून सांगता येतील. च ग दीक्षित याचें 'चाडगूळ' (१९३५) गो ल आपल्याची 'आपल्याची पानें' (१९३७), नातू याचें 'शम्भुपनि' (१९३२), 'अफूच्या गोळ्या' (१९३२), आणि 'दयामे खसखस' (१९३६) इत्यादि संग्रह विडंबनकाव्याची आणड किती वाटणी होती तें दर्शवितात. चाबूलनाथ याची आकाशगंगा जल्धारा-मुण्याचें वालळ ही विडंबन काव्याची पुस्तके न्यापैकी आहेत छापील समार, स्वप्नीचे घन, पहाटेची चाहूल या विनोदी नाटकाचे कर्ते श. गो. साठे याचें चिंचा आणि बोरे (१९४५) याच घर्तीचें आहे. ही सर्व विडंबनात्मक कविता खऱ्या कवित्व शक्तीच्या व सयमाच्या अभावी सामान्य प्रतीची वाटें, आणि या क्षेत्रात " हंडूची फुले " याचें स्थान सर्वश्रेष्ठ ठरवितें

अज्ञातवासी^१

डि. ग केलकर उर्फ अज्ञातवासी याचें काव्य कवि विनायक याच्या वळगाचें ऐतिहासिक, राष्ट्रीय, भाषोत्कट व ओजस्वी आहे. जीवनाविपर्यायाचा त्याचा दृष्टिकोण नैराश्यप्रधान असून जुनाच काळ चागला होना असे त्याना वाटत असलेलें दिसतें त्याची भाषाशैली गोविंदाप्रज्ञासारखी प्रौढ व ऐतिहासिक काव्याला साजेशी आहे. जोरदार भाषेत माडलेले अज्ञातवासीचें काव्यमय विचार वाचकाना आकर्षक वाटतील असे खास आहेत.

अनिल^२-विदर्भ प्रांतातील अनिल याची काव्यसेवा भरीव व वैशिष्ट्यपूर्ण

१. जन्म, इ. स १८०९, काव्य संग्रहा अज्ञाननाद व अज्ञातवासीची कविता

२ आत्माराम रावजी देशपाटे जन्म इ स १९०१

अशी आहे. फुलघात (१९३२) या त्याच्या स्फुट काव्यसंग्रहातील वन्याच कविता प्रेमविषयक असून, त्याचें स्वरूप भावोत्कट व सदात्त आहे. प्रेमाचा आविष्कार सरळपणें न करिता रूपकाच्या भाषेने पण उत्कटपणें ते करितात. त्याच्या काव्यात जिव्हाळा, एक प्रकारची रम्य गूढता-सुश्रुता असल्याने तें वाचीत 'असताना, आपण वेगळ्या विश्वात वावरत आहोंत असे वाचकाला वाटतें. 'फुलघात' या संग्रहापेशां 'भ्रममूर्ति' (१९४०) या दीर्घ काव्याने अनिलाचें वैशिष्ट्य लोकाना अधिक पटवून दिलें. या काव्यात कवींनीं मुक्त छंदाचा उपयोग करून आपली जुनी मूर्तिरूपा सांस्कृतिक दृष्ट्या कशी रक्षणीय आहे ह् सावेश प्रतिपादन केले आहे. काव्याची भाषा धीरगभीर व भावपूर्ण आहे. भ्रममूर्ति पाहून कवीला होणारें दुःख वाचकालाहि हलवून सोडील अशा तऱ्हेनें वर्णन करण्यात आलें आहे. प्रौढ लेखनशैलीनें युक्त असे मुक्त छंदातील हेंच सर्वात मोठे पहिलें काव्य होय. 'निर्वासित चिनी मुलाल' (१९४३) हें दीर्घ काव्य सधेतुक्त असून तेंहि मुक्त-छंदातच रचण्यात आलें आहे. युद्ध काळात बालकाची कशी असहाय स्थिति होई-याचें वर्णन यात असून युद्धे आणि त्याचे प्रवर्तक याच्याविपर्याया कवीला वाटणारा तिडकारा यात आहे. चिनी मुलाला उद्देशून केलेलें प्रवचन काहींसें कलापकपेक वाटतें. प्रेम आणि जीवन (१९३५) हेंहि मुक्तछंदात्मक दीर्घ प्रेमकाव्य असून त्यांत परस्परावर प्रेम करणाऱ्या पण विवाहाच्या अशक्यतेमुळे एकत्र आत्मघात करणाऱ्या प्रेमिकांचीं करुण कहाणी वर्णन करण्यात आली आहे यातहि उपदेश आल्यानें काव्यदृष्ट्या थोडी न्यूनता निर्माण झाली आहे. मुक्त छंदाचे यशस्वी प्रवर्तक व विचारप्रधान भावोत्कट कविता लिहिणारे कवि या नात्यानें वाचकवर्ग नेहमींच अनिलाना ओळखील.

वा. ना. देशपांडे- 'आराधना' संग्रहात प्रसिद्ध शालेली नामन नारायण देशपांडे यांची कविता थोडी पण रचनेच्या दृष्टीनें वैशिष्ट्यपूर्ण अशी आहे. प्रसाद हा गुण तिच्यात फारसा आढळला नाहीं, तरी ती कल्पनेनें नटलेली व विचारार्नी गंभीर दिसणारी आहे. 'कपट-वेप' या नाट्यकाव्यात गौतमबुद्धाची

परीक्षा घेण्याच्या उद्देशाने उद्यम राशनं गणीचा घेय घेतला व शेजरी क्षमा-याचना फेरी अर्गे घर्गन आहे देशाडे याच्या काही कविता 'दिव्य जीवना'ची आरपकता पटविगान्या व गूढगुंजनात्मक अगा आहेत. 'कपटयेय', 'पन्थांची नगरी', 'दिव्य भवितव्य' इत्यादि कवितानून मुतउदचेहि प्रयोग त्यानी करून पाहिले आहेत.

गु ह देशपांडे-बहोदे येधे इ स. १९२१ मध्ये भरलेल्या माहिती समेलनप्रसगी काव्यगायन करून यशवत हे बसे प्रसिद्धीम आले, तसेच 'कोमता मानू चद्रमा' हे मुद्र भावगीत म्हणून गुगर्धन हनुमतहि लोकाच्या आडगास पाव झाले. नादमधुर, भावमधुर, कोमल अशी त्याची कविता वाचकाला ताडडतोड मोडिनी घालते यात शका नाही. मक्त हा प्रेयसी आणि ईश्वर हा प्रियकर असे समजून वरीन गूढगजनात्मक पग भावपूर्ण कविता त्यानी लिहिली आहे पराप्रीति, प्रयाग, वान्याचे भारे, तान्हे बाल, काही कळेना, नको मारुं मला हाक, सदेश इत्यादि कविता गूढगुंजनात्मक अगल्या तरि दुर्गोध नाहीत. बहुतेक कविता जीव व परमेश्वर याच्या संवेधीच्या आहेत. याशिवाय राधाकृष्ण प्रेमाच्यादि काही कविता त्यानी लिहिल्या असून त्या भावमधुर आहेत. देशपांडे याची ही सर्व कविता 'निवेदन' (१९३५) नावाच्या स्फुटकाव्यसंग्रहात थाली आहे.

या सु. पाठक-एका सत्यकथेवर आधारलेले या. सु. पाठक याचे 'शशिमोहन' (१९२९) हे खंडकाव्य कथानकरचना, स्वभावरिपोय, भावरिपोय या दृष्टीनी नि.सशय वाचनीय झाले आहे. काव्यात सहजता व सफाईदारपणा चागल्य आहे. पाठकाची स्फुटकाव्ये सामान्य प्रतीची असून ती 'फुले नी मुले' नावाने प्रसिद्ध करण्यात आली आहेत.

अनंत काणेकर-याच्या 'चादरात व इतर कविता' (१९३३) यासंग्रहामध्ये माधुराव पटवर्धन यानी म्हटल्या प्रमाणे "आशेचे उद्गार आहेत, निराशेचे निश्वास आहेत, त्रिनोदाचा विलास आहे, विडंबनाचा विहार आहे, चादरातीचा चमत्कार आहे, दिवमा दबळ्या मिरविगान्या काव्यदेशीर अन्यायाचा अक्षेप

आहे' म्हणजेच विविध रूचींच्या रसिफांना रजविण्याचें त्यांत भरपूर सामर्थ्य आहे. प्रेमगीताची सख्या यात अधिक असून कोळ्याचे गाणें, चल ग सजणे गना मध्ये चापचाच फूल तुझ्या कानामधें, नू माझी अन् तुझा मीच साख्खी गीतें विशेष लोकप्रिय आहेत. त्याची विडमन रीतेंहि प्रसिद्ध आहे. विशेषतः वेगवेगळ्या त्रिहंगीताला शिवाजीचे उत्तर, हें महा ओळीचे छोटेसं विडमन गीत मार्मिक आहे. प्रेमगीताला निसर्गाची पार्श्वभूमि मिळवून देऊन, तें निसर्गाचे वातावरण मानवी भावनांना पोषक असं रगविण्यांत काणेकराचा हातखंडा आहे. एक नरा मनुच त्यानीं आपल्या वैशिष्टपूर्ण काव्यानें मुद्द केला असं म्हणण्यास हरकत नाहीं. ध्याला खुशित समिंदर हें निसर्गगीत, प्रेमगीत या दृष्टीने वारसागण्या जोगें आहे.

ग ह पाटील—सुरेश-ठोकळ-नारखेडे—गिरीश—यशवताप्रमाणें जानपद-गीतें रचगाव्यात ग. ह. पाटील याचा क्रमांक बराच वर लागल जानपदाचें जीवन पाटीलाना प्रत्यक्षपणें माहीत असल्यानें 'रानजाई' (१९३४) या सग्रहातील त्याचीं जानपदगीतें वास्तवपूर्ण व मरस वाटतात. भाषासौष्ट्य, रचनेची सफाई व जिद्दाळा या दृष्टीनीं मदिल, शेवती, हा कोण, मिकान्याचा पोर इत्यादि त्याच्या कविता अत्यंत वाचनीय बनल्या आहेत. 'कुंदकळ्या' या सग्रहाचे कर्ते कवि सुरेश ऊर्फ भा. मि. पाटील याच्या कवितात शेतकऱ्यांप्रिपयीं सहानुभूति भरपूर आढळते. कवि सुरेश यांनींहि शेतकऱ्याचें जीवन स्वतः अनुभविलें असल्यानें, त्याच्या कविता वास्तवपूर्ण वाटतात. "टगटर निघाले कणिस पोगव्या तून । वर घुळले फुल्लर पिरळ हळशहुन । जणु विमुन फेकल सोन देवाजिन । (सुगी)" इत्यादि पक्तींवरून त्याच्या प्रतिभेचा कयास जमा बाधता येतो, तसाच जानपदजीवनाचा न्याचा परिचयहि उपड होतो शेतकऱ्याच्या जीवनाशीं निगडिन झालेले तिसरे कवि म्हणजे ग. ल. टाकळ हे शेत. 'सुगी' नावाचा जानपदगीतसंग्रह त्यानीं संपादित केल्य असून तो सरस आहे ठोकळाच्या कविता 'मीठभाकर' या नावानें प्रसिद्ध आहेत. मोडक्यात पुष्कळ अर्थ व्यक्त करण्याची त्याची शैली वारसागण्याजोगी आहे. अभिनव उमा, नादमबुर

शब्द योजना, घोटीय रचना आणि एक प्रफारणा अनुपम गोडवा या गुणांमुळे ठोकळाचें काव्य व्हावीचें वाटणें. 'गरिबीचा पाट्टुगचार', ज्ञात्यापरल गाग इत्यादि त्यांच्या कविता गमणीय आहेत. ठोकळाचीं दिगुगीतें, प्रेमगीतें, गदुगीतेंहि जानपदगीतांच्या इतकींच सरम व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. क्रे. नाखेडे यांनी जानपदगीतें सहेतुकपणें नागर भाषेंत लिहून एक नवीनच पायेंडा पाडला. 'चंद्रकला' नावाच्या पुस्तकात त्यांची असलीं गीतें प्रसिद्ध करण्यात आलीं आहेत. याशिवाय वि. भि. कोल्ते, कवि आनंद, ना. घ. देशपांडे, भ. श्री. पंडित इत्यादिंचाहि जानपद गीतलेखक म्हणून उल्लेख करण्याजोगा आहे.

या. भा. पाठक^१

या. भा. पाठक यांचे काव्य आत्मलेखनपर अमलें तरी विचारप्रधान आहे. जीव जगत आणि ईश्वर यांच्या सवधीं गमीरपणे विचार करणारें त्यांचें काव्य वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शक नाहीं. त्यांच्या 'आशागीत' नावाच्या दीर्घकाव्यात आशेंचें नीटस दशन होत नसलें तरी त्यात समाविष्ट झालेल्या १०८ अमगाच्या 'ओढणी'चें स्वरूप ह्यत्र आहे परमेश्वराला उद्देशून स्वलेल्या या अमगत जिह्लाळा व आतंता भरपूर आहेत जीवनाविषयींच्या व्यापक विचारातूनच 'प्रवासी' व 'मानवता' या काव्याचा जन्म झाला आहे.

इतर कवी

हिंगणेरुचाचें 'वायनतिड' नावाचें ऐतिहासिक काव्य चांगले परिणामकारक झाले आहे. मुख्य कथानकाच्या जाडीनें यात आलेलीं सहाद्री, निशाळगड, पन्हाळगड इत्यादि स्थळपणेंहि सरम आहेत काव्याचा शोधत बाजीप्रभुच्या मरणानें झाला असून, त्या प्रेमगीत वर्गन स्फुर्तिदायक आहे. ज्ञानी थोडेच का होईना पण वाचनीय, उल्लेखनीय काव्य रल आहे, अशा कवींत 'पद्यगुच्छ कर्ते न. चि. फेळकर, 'गीतापायन'कर्ते श्री. कृ. कोल्हटकर, 'काव्यकातार'कर्ते व. ग.

१. जन्म इ. स. १९०५ काव्यसंपदा-आशागीत १९३३, प्रवासी १९३४, मानवता इ.

राष्ट्रीय कविता

‘वापटें, ‘मोत्याची माळ’कतें ना. के. वेहेर, ‘आनंदगीत’कतें आनंदराव टेकाडे, ‘पोपटपंची’कतें जयकृष्ण केशव उपाध्ये, दुर्वाजुर व फणिकारुतें गोपिनाथ तळवळकर, ‘निर्माळ्यमाला’कतें पु. य. व विमलाबाई देशपांडे, ‘आपट्याचीं पानें’कतें गो. ल. आपटे, विरहतरगाचें भ्रष्ट अनुकरण करणारें ‘कॉलेजियन’ व इंग्लिशाच्या फुलांचे हीन अनुकरण करणारें ‘अफुच्या गोळ्या’, व ‘शब्दघनि’ काव्यकतें मनमोहन, सुधारक काव्याच्या धर्तीवर कॉलेजचे विश्व व वाडगुळें कतें च. ग. दीक्षित, गीतगुंफाकतें य. न. फेळकर, अर्धचमत्कृतिपूर्ण ‘चंद्रप्रभा’कतें अ. ज. करदीकर, ‘लक्ष्मी’ कतें वि. मि. कोलते आणि ‘पिचलेला पावा’कतें भ. श्री. पंडित नंदादीपकतें कारे, ‘माशीं फुलें’कतें हैद्राबादचे गाडगीळ, ‘मालती’कतें शशाक, काव्यविहार, स्फूर्तिलहरी, स्फूर्तिनिनाद, स्फूर्तिविलास इत्यादि भावपूर्ण स्फूर्तिप्रद, काव्यविहारी (घोडो वासुदेव गद्रे जन्म १५ नोव्हेंबर १८९४) याची गणना सहज होऊ शकते.

राष्ट्रीय कविता

आत्मपर प्रणयप्रधान काव्यनिर्मितीच्या या काळांत काहीं राष्ट्रीय कविताहि तयार झाली. या कवितेंत पोवाडें, मेळ्याचीं पदें याचाहि समावेश होतो. पोवाड्याच्या वर्णविषयांत शिवाजी, तानाजी, उमाजी नाईक, बाजी प्रभु देशपांडे, चापू गोखले, झाशीची राणी, लो. टिळक, लाला लजपतगय, हुनात्मा ग. श. त्रिपार्थी, बाबू गेनू इत्यादि देशहितार्थ झटणाऱ्या व्यक्ती आल्या आहेत. बरेचसे पोवाडे जुन्या शाहिरांच्या पोवाड्याप्रमाणें अशुद्ध व शिथिल रचनेचे आढळतात. आधुनिक शाहिरांत खाडिलकर याची गणना प्रामुख्याने करावी लागेल. ते पदवीधर असून त्यांचे पोवाडे रचना, भाषा, रसपरिपोष या दृष्टींनी सरस शाले आहेत. इतर शाहिरांत आपखेडकर, नानिबडेकर, आळेकर, मुचाटे व मुळे यांचा उल्लेख करता येईल. स्वातंत्र्यवीर सावकर, अ. व. फोल्डकर, साधुदास, दासगणू यांनीहि थोडेच पण परिणामकारक पोवाडे रचिले आहेत.

राष्ट्रीय कविता गणपत्युत्सवासारख्या प्रसंगानींही बरीच लिहिली जाई.

इ. स. १८९६ मध्ये लो. टिळकांनी गगपति उत्तम व शिवाजी ठत्मव मुरु करतांच, त्यानिमित्ताने मेळे होऊ लागले. या मेळ्यांवर त्यामेळच्या सरकारची वप्रदृष्टि असे. अने असेलें तरी राष्ट्रीय काव्याचे कवि मेळ्याकरिता स्फूर्तिदायक, शोभजायति करणारी कविता तयार करित. गद्यांतील त्या त्या काळीं चांद्र असलेल्या राजकारणाचे पदमाड या मेळ्यांतील पदांत नेहमींच पडलेले आढळत. वगमंग, जहालमवाळ, असहकारिता, फेगनाफेरपक्ष, स्वदेशी, अहिंकार इत्यादि विषय मेळ्याच्या पदानून आढळतात. मेळ्यांतील सर्वच पदे साहित्याच्या कसोटीला उतरणे शक्य नाहीं. तरी पण श्री. रा. वामुदेव दाते व कवि गोविंद यांची मेळ्यांतील पदे तडफदार व सरम म्हणावीं लागतील.

गोविंद^१—राष्ट्रीय वाच्यरचनेत कवि गोविंद याना अरेंच यश मिळाले. मुद्दातील त्यांनीं मेळ्याकरिता व तमांशाकरिता काव्यरचना केली. शब्दचमत्कृति व नादमाधुर्य यांनीं ही कविता युक्त होनी. इ. स. १९०० नंतर नाशिक येथील स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या मित्रमेळ्यात मामील झाल्यावर, त्यांच्या काव्यात क्रांति होऊन ते राष्ट्रीय व वीररसात्मक बनले. इ. स. १९०९ च्या नाशिकच्या कटाच्या रचल्यापर्यंत त्यांनीं मेळ्याकरितांच काव्यरचना केली. 'रणावीर स्वातंत्र्य कोणा मिळाले' या स्फूर्तिदायक कवितेमुळे याच काळात त्यांचे नाव महाराष्ट्रमर दुम-दुमले. त्यांनीं टिळकांची भूपाली, श्रीकृष्णजन्मोत्सव, भागतप्रशस्ति, पक्षिदूत, मुरली व सुंदर मी होगार सारख्या कविता लिहिल्या. भाजनेची उत्कटता, नाद-माधुर्य व प्रसाद या गुणामुळे त्यांच्या कविता तात्काळ लोकप्रिय झाल्या. शरीराने पंगू असलेल्या गोविंद कवींच 'सुंदर मी होगार' हे मृत्यूविषयक काव्य स्फूर्तिदायी व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शका नाहीं.

स्वातंत्र्यवीर सावरकर^२

सावरकरांची राष्ट्रीय कविता उत्कट भावना, उच्च प्रकारचा कल्पनाविलास,

१ गोविंद स्वयंकर दरेकर जन्म इ. स. १८७४ मृत्यु इ. स. १९२६
काव्यसंपदा :—कवि गोविंद यांची कविता (१९३०)

२. विनायक दामोदर सावरकर, जन्म २८ मे १८८३

भेष्ट प्रकारचे ध्येयवादित्व आणि एकप्रकारची भय उदात्तता या गुणानी मंडित आहे. इ. स. १८९९ मध्ये नाशिक येथे मित्रमेळ्याची स्थापना केल्यावर काही वर्षे त्यांनी त्याकरिता कृत्रि गोविंद याच्याबरोबर पोवाडें व पदें लिहिलीं. पुढें त्यांनी देशाभिमानानें ओतप्रोत भरलेल्या आरत्या पदें, स्तोत्रे वगैरे रचिलीं. स्वतंत्रतादेवीच्या स्तोत्रात ते म्हणतात, “ हे अधमरक्त-जिते ! मुजनपूजिते ! श्री स्वतंत्रते ॥ तुजमाठी मरण तें जनन ! तुजवीग जनन त मरण ! तुज सकल चराचर शरण ! भगत भूमिला दटलिगना कधि देशिल वगदे ! स्वतंत्रते भगवति त्वामहंयशोयुता वदे ॥ ” जन्मठेप काळेपाण्याची शिक्षा झाल्यावर अदमानाच्या तुरुंगात त्यांनी जें अंजस्वी तेजस्वी राष्ट्रीय काव्य सृजिलें त्याला क्वचित्च तोड असेल

‘ गनफुलें ’ या सप्रहात अदमानात तयार झालेली बहुतेक कविता आली आहे. ‘ पानपत ’ नावाचे महाकाव्य लिहिण्याचा सावरकराचा हेतु होता, त्यापैकी काही पद त्यांनी ‘ कमला ’, ‘ विरहोच्छ्वास ’ नावांनी प्रसिद्ध केले. कमला काव्यात नायिका कमला हिच्या विवाहासफल्याच्या दिनाचें वर्णन आहे. याच दिवशी तिचा पति मुकुंद यास लढाईवर जाण्याची आज्ञा झाल्याचें सागुन काव्य संपविण्यात आलें आहे. अनुष्टुभ छंदाच्या साडेआठशे ओळींच्या या काव्यात आलेलें श्रृंगाराचें वर्णन प्रौढ व सयमपूर्ण आहे जुन्या सस्कृतीतील प्रेमाचें तें एक रम्य चित्र आहे. ‘ विरहोच्छ्वासात ’ मुकुंदाचा मित्र मुकुल शत्रूच्या हानी सापडला असता, शत्रूला शरण न जाता चाणेदारपणानें वागतो व स्वतःच्या प्रेयसीची आठवण काढून विरहाचे सुस्कारे मनात काढतो असें वर्णन आहे त्यात विप्रलम्भ शृंगाराचें वर्णन आहे. ‘ मूर्ति तुजी ती ’ या काव्यात लडनमध्ये पोलीस चौकीत असताना व राजद्रीदाचें पर्यवेसान फार्शीत होण्याचा संभव दिसत असताना भीषण, रुद्र अशा क्रांतिदेवीचें त्यांनी जें आवाहन केलें तें आहे. ‘ सप्तर्षि ’ काव्यात जन्मठेपेच्या शिक्षेच्या पहिल्या दिवशी मनात आलेले तार्विक विचार आले आहेत. मृत्यूशय्येवर, जगन्नाथाचा रघोत्सव आणि अनंताची आरती याच सप्रहात प्रसिद्ध करण्यात आल्या आहेत. ‘ गोमान्तक काव्यात पोर्तुगीझानी

हिंदूचा फेलेला छळ धर्मिण आहे हेहि काय अनुष्टुभ छंदात व १८५० ओळीत रेले आहे. या काव्यातील तत्त्वप्रतिपादन ओजस्वी व स्फूर्तिदायक आहे. सावरकरांनी मूर्ति दुनी ती, मरगोन्मुग शय्येपर, गोमान्तक उचगर्भ ही काव्य निर्यमक व धान्त्या अशा वैनायक वृत्तात रेली आहेत. सावरकराची कविता ओजस्वी तेजस्वी असली तरी ती प्रौढ सरकृत शब्दयोजनेमुळे काहीशी किञ्चित् वनली आहे. अर्थात् तिच्या किञ्चित्तहि एक प्रकारचा आकर्षकपणा आहे. “बुद्ध्याचि वाग धरिले करि हे सतीचे” असे ज्या राष्ट्रप्रेमाविरशी ते म्हणतात त्याचा विलास ज्या त्याच्या काव्यात मूर्तिमत पाशवयान सापडतो ते अभ्यसनीय नमत्यासच नवल

तिवारी^१—कविमाधव^२—मानेगुरुजी^३

दुर्गाप्रसाद तिवारी हे उत्तर हिंदुस्थानी गृहस्थ असून महाराष्ट्राची समस्त झाले आणि महाराष्ट्राच्या दिव्य इतिहासाचे आकर्षक वाटून गानी तो पद्यरूपाने बनतेसमोर ठेविला. महाराष्ट्राची संग्रामगीते (१९००), हार्शीची संग्रामदेवना (१९२५), मान्याची यमुना (१९२६), शिवप्रताप (१९२८), शिवराजभूषण (१९३१) इत्यादि काव्ये त्यांचे मराठी इतिहासाचे प्रेम व्यक्त करितात त्याची कविता ओजोगुणाने भरपूर भरलेली आहे परंतु तिच्यात कल्पनाविलास, रस-परिपोष हे गुण वेतानेच आढळतात साने गुरुजी^३ यांचे काव्यहि अरेचसे नाशिक, धुळे, त्रिचिनापल्ली इत्यादि तुडगातच तयार झाले असून ते ‘पत्री’ (१९३५) या नावाने प्रसिद्ध आहे. देशप्रीति व देवभक्ति हे त्याच्या काव्याचे मुख्य विषय असून ते अत्यंत सुगंध पण भावपूर्णतेने वर्णन करण्यात आले

१ दुर्गाप्रसाद भागाराम तिवारी जन्म इ म १८८७ मृत्यू इ स १९३९.

२ माधव केशव काटदरे, जन्म १८९२ मलकापुर येथे व मृत्यू इ सप्टेंबर १९५८ काव्यसंपदा —धुवावरील फुले १९१५, फेकलेली फुले १९२१; कविमाधव यांची कविता १९३५

३ पांडुरंग महादेव माने—जन्म २४ डिसेंबर १८९९ पालगढ येथे, मृत्यू २१ जून १९५० मुंबई येथे

आहेत साने गुरुजींचें जीवन परोपकारार्थ, देशहितार्थ होतें एका उच्च, पवित्र, हितकर दृष्टीनें ते जगाकडे व्रत असत. याच कारणानें त्यांच्या काव्यात सेवा, प्रेमभाव, पारिव्रज्य यांचें वातावरण सर्वत्र पसरलेलें दिसतें. विचारांच्या आणि भावनांच्या सौंदर्यानें नटलेली ही "पत्री" सहृदयाना आदरणीयच वाटेल कविमात्र यांचीं मराठ्यांच्या इतिहासावरील कविता सफाईदार रचनेमुळे अधिक परिणामकारक झाली आहे. शनिवारवाड्यापुढें, तारापुरचा सम्राट, सवाई माधवराजाचा मृत्यु, गोकुळाचा लडनेवाळा इत्यादि त्यांच्या कविता ओजस्वी व स्फूर्तिदायक आहेत.

कुमुमाग्रज^१ — अगदीं अलीकडच्या म्हणजे इ. स. १९४० नंतरच्या कवीत कुमुमाग्रज अग्रणी आहेत विषय, शैली आणि वृत्ति या सर्वच दृष्टींनीं त्यांचें काव्य वेगळें दिसतें. मुद्रातीच्या त्यांच्या 'जीवनलहरी' (१९३३) काव्य सम्राटातील कविता झुटित व प्रणयप्रधान असल्या तरी लयकरच ते या वृत्तीतून बाहेर पडले. त्यांचा 'विशाला' (१९४२) काव्यसंग्रह सर्वस्वी वेगळ्या बळणाचा बनला आहे व्यापक व वैयम्यानें भरलेल्या जगाविषयी, कवीला काय वाटते तें यात आलें आहे. गरीबाविषयी, पडदलित्वाविषयी कुमुमाग्रजांना अलोट सहानभूति वाटते. नित्याच्या जगात गरीब कसे चुगडले भरडले जात आहेत याचें चित्र त्यांच्या हिमलाट कवितेंत आलें आहे 'भागगाडी व जमिन', 'शळी', 'लिखाव' इत्यादि कवितानून पददलित्वाचीं चित्रे परिणामकारक भापेंत आलीं आहे. "मानवतेचे कवि" म्हणून खाडेसरानी त्यांना जें सरोधिल आहे तें या काव्याकडे पाहिलें वी, योग्यच वाटते दुर्दम्य आशावाद आणि क्रांतीवरील विश्वास हीं प्रमुख वैशिष्ट्य कुमुमाग्रजांच्या काव्यात आढळतात "कोलवसाचें गर्वगीत" या ओजस्वी काव्यातील नायक आपलीं ध्येयें व आशा या अनंत आहेत असे सागराला बजावून सागतो. 'भ्रातींचा जयजयकार या काव्यात तर तरुण आणि ध्येयासक्त मन कसे निर्भय असतें त्याचें चित्र आलें आहे. आपला

उद्दाग आणवच प्रथ नाने केला पाहिजे, देवाच्या आणि देवाच्या मागे लागण्यात अर्थ नाही, असे "मूर्तिमन्न" आणि "देवाच्या द्वारे" या कवितेत कवीने सांगितले आहे. प्रगयाच्या शक्तीतही कवीचा दृष्टिकोण सक्षम असून त्याला प्रेमापेक्षा कर्तव्य भेद्य वाटते. आणि म्हणूनच त्याच्या एका कवितेतील नायक पहाट होताच आपल्या प्रियेला तिचे 'चादण्याचे हात' त्याच्या गळ्यावरून काढून घ्यायचा सांगतो. "पृथ्वीचे प्रेमगीत" हे काव्य आदर्श प्रेमगीत म्हणून सांगता येईल.

वर्षे विषयाच्या नावीन्यारोवरच कुमुमाप्रजाच्या काव्यात अस्सल काव्यगुणादि भरपूर आहेत. कल्याणविलास, भावपरिपोष, रचनेचा सफाईदारपणा, सूचकता आणि समय हे गुण त्याच्या काव्यात जागोजागी सापडतात. किनाग (१९५२) व मगठी माती (१९५९) ही पुस्तके त्याच्या कर्तीत भर टाकणारी आहेत.

घोरकर^१—गयता, शुचिता व माधुर्य हे घोरकराच्या काव्याचे प्रमुख विशेषे आहेत. राजकवि सावे याच्या काव्याचा परिणाम घोरकरावर पुष्कळच झालेला दिसतो. ताच्याप्रमाणे त्यांनीही रागदारीच्या व प्रेमविषयक कविता पुष्कळच लिहिल्या आहेत. प्रेमविषयक कवितात राधाकृष्ण प्रेमावर, काही भग्न प्रेमावर तर काही मकल प्रेमावर आहेत. प्रेमभावनेची विविध व भावोत्कट चित्रे घोरकराच्या काव्यात आढळतात त्याच्या सूर्याचे प्रेमगीत व शानीचा जयजयकार या कविता कुमुमाप्रजाच्या अनुक्रमे पृथ्वीचे प्रेमगीत व व्रान्तीचा जयजयकार या कविताची आढवण करून देतात.

अमृतघट, तेजोदेवता, तेथे कर माझे जुळनी इत्यादि कवितानून गंभीर व हितप्रद विचारदि परिणामकारक रीतीने वर्णन करण्यात आले आहेत. 'प्रतिभा' (१९३०) 'जीवनमगीत' (१९३७) दूधसागर १९४७ इत्यादि काव्यसमहातील घोरकराची कविता जीवनात संगीत नि सुख शोधणारी, सृष्टिसौंदर्याने मोहीत होणारी, मोहक शब्द चित्रे रेखाटणारी, प्रसादपूर्ण भावनमधुर—नादमधुर अशीच

आहे त्यांच्या काव्याचा आणखी विशेष म्हणणे त्यातील प्रादेशिक वातावरण, नारळी, पोफळी, काजू, केळी, बरस, रेन्दर, चुडते, आगवोट, दर्या, पुरसे, वझरा, मासळी इत्यादि शब्दांच्या योजनेने आपण दक्षिण कोंकण प्रांतात वावरत आहोत असे त्याची कविता वाचत असताना वाचकाला वाटते

रा. ध. काळेले^१ - काळेले यांचे काव्य नावीन्याने फारसे नटलेले तरी तं प्रौढ, विपुल, सफाईदार आहे. ओळखीचे सुर वाग्वसत व भावपूर्ण इत्यादि त्यांच्या काव्यसंग्रहातील कवितात गझले, सुनीत, भावगीते मुक्तछन्दसक गीत आदी असून तांबे पद्धतीची रागदारीचीहि गीते त्यात आहेत. प्रेम, दलितानांचा उदार, नमस्काराचा स्वीकार, क्रांतीचे पूजन इत्यादि अलीकडच्या काव्यातील गोष्टीहि त्यांच्या कवितातून आढळतात. तेज भरले भरले, वगव्यापूर्वी फुकर, पर्जन्यगीत, मानवता इत्यादि त्यांच्या कविता तेजस्वी विचार आणि सुश्लिष्ट भाषाशैली यामुळे स्मरणीय झाल्या आहेत

पु. शि. रेगे - साधना आणि इतर कविता, फुलोरा (१९३७), हिमसेक (१९४३) दोला (१९५०), गंधरेखा (१९५३), या काव्यसंग्रहाचे वरते पु. शि. रेगे हे मुक्तछन्दसचे पुरस्कर्ते असून त्याची बरीचशी कविता प्रेम किंवा शृंगाराचे मोरुळेपणाने वर्णन करणारी आहे. त्याची भाषा सख्खतप्रचुर, घनवर्णने भरलेली कोंकणी, पारशी जुनी मराठी, इंग्रजी वळगाची अशी बहुरंगी असून दुर्बोधता हे त्यांच्या काव्याचे प्रमुख लक्षण आहे हिमसेक हा त्यांचा काव्यसंग्रह विचार गमीर वाला तरी त्या विचाराचा नीट पत्ता वाचकाला लागणे कठीण आहे सुबोधता हा गुण जर रेगाच्या काव्यात येईल तर विविध मूक्षम भाव रंगविणाऱ्या त्यांच्या कवितेचा आस्वाद घेणे रसिकानाहि हितप्रद वाटेल

सजीवनी - राजकवि तांब्याच्या पद्धतीची रागदारीची गीते तयार करणाऱ्या गायिका व कवयित्री सजीवनी मराठे यांचे काव्य नाटमय, भाव मय, प्रगाढपण व सफाईदार असे आहे गिराश-वशवताप्रमाणे सी. मराठे

यांनीहि अनेक ठिकाणी आपले काव्य गाऊन टाखविले असल्याने लोकांना त्यांच्या काव्याचा चांगला परिचय आहे. भावनेची फारशी उत्कृष्टता नाही, विचारांची फारशी गोंदी नाही, कवनेचा धाव वेताशक्तीचीच, असे असूनहि एक प्रकारच्या मगळ आ मनिष्ठेमुळे, प्रांजलनेमुळे, जिज्ञाळ्यामुळे मजीरणीबाईंचे काव्य वाचनीय (गद्य) झाले आहे. 'मजीरणी' (१९३२), 'गंगा' (१९३८), 'समार' (१९४३) व छाया (१९४९), या चार सप्तशत प्रसिद्ध झालेली त्यांची कविता अधिसाधिक रुचिर होत गेली आहे 'समार' सप्तशतील कविता जीवितमाफल्याचे वर्गन करणाऱ्या व सरम आहेत. यातील प्रथमगीते आ मनिष्ठ असून जिज्ञाळ्याने भरलेली आहेत. 'छाया' सप्तशतील काव्यातहि मुद्दर आत्मनिष्ठा आहेच, पण त्याचरोबर एक प्रकारची शानताहि आहे 'परिमल' हा काव्यसंग्रह त्याचा अलीकडेच प्रसिद्ध झाल्या आहे.

मा ग जोशी—(जन्म. ४ ऑक्टोबर १९११) यांनी टीकाकार व मार्मिक काव्य परिक्षक म्हणून तर लौकिक मिळविलेच आहे पण विंगल दृष्टीचे विचारवंत कवि म्हणूनहि त्यांचे कर्तृत्व वाग्यागण्याजोगे आहे. त्यांचे 'जीवन योग' नावाचे देशभक्तिपर एडकाव्य इ. स. १९४२ मध्ये प्रसिद्ध झाले. चिंतनात्मक काव्याचा हा एक चांगला नमुना आहे. 'कविता' (१९४७) या भावगीतात्मक कवितांच्या संग्रहातील शैवटची अमगात्मक गीते यातावरण निर्माण करणारी शाली आहेत. विश्वमानस (१९५०) यात त्यांच्या तत्त्वचिंतनशील प्रतिभेने मोठी शोष घेतली आहे. यात भावात्मकता व चिंतनात्मकता याचा दुबा वेमालुम साधला आहे. मुक्तछट्ट व मुक्तशैली (आशेल्नात्मक गद्यशैली) याचे प्रयोग लक्ष वेधणारे आहेत. अनिश्चाना 'भ्रममूर्ति' नंतर त्या तऱ्हेचे महत्त्वाचे काव्य यात आढळते. याखेरीज त्यांनी अनेक स्फुटगीते निरनिराळ्या मासिकांनून प्रसिद्ध केली आहेत व होत आहेत. 'प्राचीन गीत भांडार' (१९५९) या त्यांनी संपादित केलेल्या प्रथात मध्ययुगीन मराठी गीताचा संग्रह असून त्याला जोडलेली त्यांची प्रस्तावना चांगली आहे.

श्रीकृष्ण पोवळे — याच्या “अग्निपराग” (१९४६) काव्यसंग्रहातील कविता स्वतंत्र अनुभवाच्या, वैशिष्ट्यपूर्ण, जिद्दाळ्याने भरलेल्या ओजस्वी व सुनोप आहेत. समोरताळच्या परिस्थितिकडे पाहून कवीला मुराचे वा दुःखाचे जे अनुभव येतात, तसेच आत्मचिंतनेने ज्या विचारोर्मि त्याच्या हृदयात उत्पन्न होतात, त्यांचे चित्रण “अग्निपरागात” आहे. सौंदर्य, भोग, प्रेम, वात्सल्य, त्याग, आशा, गरीबाविषयी दया, विषमतेचा तिटकारा, स्वातंत्र्याची आवड इत्यादि भावनाची चेतोहर चित्रे या संग्रहात आर्या आहेत वास्तवतेची किंवा नास्तिकतेची यात जी आवड दिसते ती सकस आहे, दुबळी नाही. त्यांचे ‘भैरवी’ हे गीत ओजस्वी व स्फूर्तिदायक आहे. ‘बद्दामा कर मुक्त येऊ दे जगाप्रभे नीती । बलोद्धताना धुळित मिळू दे, चिरायु कर क्रांति । अग्नि चेतवित, घ्वस करित ये थयथय नाचत ये । थयथय नाचत येई भैरवी थयथय नाचत ये ।’ असे हे ओजस्वी आवाहन आहे.

शांता शेळके — याच्या “वर्षा” (१९४७) या संग्रहातील कविता अत्यंत सफाईदार, जिद्दाळ्याने ओतप्रोत भरलेल्या, मनमोकळ्या, प्राणादिक व सरस आहेत. एक प्रकारचा काव्यपूर्ण स्वप्नाळूपणा त्याच्या कवितात आढळतो व तो आस्वादक वाटतो. त्याच्या जीवनात रुखरुख भरलेली असली तरी त्याची ईश्वरावर श्रद्धा अमूग पाऊन, हिरवळ, शाई इत्यादि निमर्गानर त्यांचे प्रेम आहे सकस आत्मनिष्ठा हे शेळके याच्या काव्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. स्वतःला आलेले सर्वच अनुभव त्या काव्यात गोवितात; परंतु तसे करित अगताना त्यात रटवपणा मुळीच येऊ देत नाहीत. जीवन असेल तसे स्वीकारून त्यातील मुलाचा, दुःखाचा, श्वाचा, विपादाचा अनुभव घेण्यात वृत्तीचा जो सकसपणा निष्पटपणा लागतो तो त्याच्याबरोबर असल्याने त्यांचे काव्य वाचकाला सुखद मोहिनी घातल्यावाचून राहात नाही.

वा. रा. कान्त — कवीच्या ‘रुद्रवीणा’ (१९४७) या काव्यसंग्रहातील

कविता नवतेजाने नटलेल्या आहेत. भावनाची उत्कटता आणि विचाराची तेजस्विता त्यात ओतप्रोत भरलेली आहे. केशवसुताच्या गोफग-स्फूर्ति इत्यादि काव्यात जी तेजस्विता आहे, तीच काताच्या वन्याचशा कवितात आहे. १९२० साली कविवर्य तात्यांनी ' रुद्रास आनाइन ' करणारे गीत रचून नव्या ओजस्वी काव्याचा श्रीगणेशा मुरु कला त्याच परंपरेत कुसुमाप्रजांनी ' क्रांतीचा जयजयकार ' केला, पोवळ्यांनी भैरवीला " रिपुरुडाची घाल भयानक गळ्यामधी वलयें " म्हटले आणि कान्तांनी " नेत्रानलि करुनी त्रैलोक्याची शेळी । अन्याय असमता रगडित पायाखाली । कर ताडव रुद्रा." असे आनाइन केले. हिंदुस्थानात इ. स. १९२० नंतर जी प्रचंड राजकीय चळवळ स्वातंत्र्यप्रीत्यर्थ झाली, तिचेच पडसाद कुसुमाप्रज पोवळ्याप्रमाणे कान्तांच्याहि काव्यात उमटले आहेत. जुन्या श्रद्धेला कान्तांच्या काव्यात स्थान नाही. म्हणूनच त्यांचा मूर्तिमनक " त्वह राह करिन आज सर्व दिव्य मूर्ति " असे म्हणतो. मानवाला पगू मनविगान्या या मूर्ति कवीला नको आहेत. तर त्याला क्रांति हवी आहे " क्रांतिदेवी ये विद्युच्चरणी । तव नयनीची ठिगगी उड्डुनि । असतोय पेटवी जनमनी । " असे ते म्हणतात. कान्तांच्या सत्कार करणाऱ्या ' नवे वर्ष ', ' आशिया ' सारख्या ओजस्वी कविता त्यांनी लिहिल्या क्रांतिगीताप्रमाणेच कान्तांनी मधुर मंदिर प्रणयगीतहि लिहिली आहेत. त्यांच्या प्रेमगीतात विदग्गता, व्याकुळता, हुरहूर अशी अनेक ठिकाणी आढळते, तशीच प्रसन्नताहि आढळते. वेचक, अर्थवाही, अनुप्रासात्मक, नादमधुर शब्दांनी नटलेली त्यांची ' तें तुझेच गाणें ग, शेजारिणि तू हसत राहा, नयन मुलापम हलले ग, ' रमणी, उदनिशि निज कचभार सारखी प्रणयगीते भावोत्कट व बहारीची आहेत

इंदिराबाई^१—सत^२—यांनी आपले पति ना. मा सत याच्या कवितासह आपल्या कविता ' सहवास ' (१९४०) या संग्रहात प्रकाशित केल्या आहेत.

१. जन्म इ. स. १९१४, २ जन्म इ. स. १९०९ मृत्यु १९४६ इंदिराबाईंचे मंदी (१९५५), मृगजळ (१९५८) व चैतू हे काव्यसंग्रह भावोत्कट व आत्मपर आहेत

सह्यासात सत पतिपत्नींच्या प्रेमविषयक स्मृति चित्रित झाल्या आहेत इंदिरा चाईनी ओवी या वृत्तात आपल्या अतरींच्या भावना सरळ पण परिणामकारक शब्दात ग्रथित केल्या आहेत पतिप्रेम-अपत्यप्रेम मातृकर्तव्य इत्यादि विषयक त्यांच्या कवितातून एक नैराश्याचें वारें बाहात अमलेल आढळत ना मा सत याची कविता प्रीचशी गमीर हररुपाची असून ती सुनीतात्मक आहे असें असल तरो पतिपत्नीमधील विशुद्ध प्रेमाचा रम्य स्मृतिग्रथ म्हणून 'सह्यास' हा काव्यसंग्रह वाचनीयच आहे श्रीमती इंदिराचाई याचा नुकताच प्रसिद्ध झालेला 'शला' नामक काव्य संग्रहहि निव्हाळ्यानें भरलेला आहे

वि म कुलकर्णी।—याच्या 'विसर्जन' (१९४३) नामक प्रेमकाव्याचें दोन भाग असून त्यापैकी पहिल्यात प्रेमसवाणाचें मनोरम चित्र आहे तर दुसऱ्यात नायिका विमुक्त झाल्यानंतरचा विप्रलम्भ शृंगाराचें वणन आहे काव्यात रचनेची सफाई व कल्पनाचें सौंदर्य दिसतें त्यामानानें भावपरिपोष तितकासा साधलेग नाहीं पहाट्वारा या संग्रहातील स्फुट कविता त्यापेक्षा सरस व नावीन्यपूर्ण वाटतात कमळपेल, पहाट्वारा, अश्विनी (१९५८) हे काव्य संग्रह सरस आहेत छानहार गाणी, फुलवेल, ललकार हे बालगीत संग्रहहि चांगले आहेत

ह न जोशी उर्फ कवि सुधाशु—(जन्म १९१७) यांनी कौमुदी (१९४०) नेतार्जीचा स्वातंत्र्य संग्राम, विजयिनी, जल्वती, गीतसुगंध, उगवते तारें इत्यादि काव्यसंग्रह प्रसिद्ध केले असून ते रसिकप्रिय झाले आहेत याची कविता कोमल आणि मुरर आहे नवे आशय आणि नव्या जाणिव्या देखिल दुर्बोधता टाळून काव्यात सुबोधतेनें आकषरक पद्धतीनें आणणें हे याचें वैशिष्ट्य आहे 'इत दिगवर दैवत माझें' हे महाराष्ट्रात लोकप्रिय झालेले गीत याचच आहे हे कवि औदुम्बर येथे गद्यात यांनी काही बालकथा (चतुरादेवी, सुभाष कथा), व प्रौढकथा (खडकातील शरें) लिहिल्या आहेत

कॅ रा वि धीघडे—(जन्म ८ जानेवारी १८९९) अनुनामक कवि या

या नात्याने याचा लौकिक फार आहे. वाङ्मय श्रीखड, मुश्लोक गोविंद, मुश्लोक कुमार, मुश्लोक मेघ, मुश्लोक मानस, कुदमाला, वाङ्मय त्रिवेणी, मुश्लोक दोहा-वलि हे त्याचे मुख्यतः अनुवादसंग्रह प्रसिद्ध असून ते सरस अनुवादाचे नमुने आहेत कालिदास, तुलसीदास इत्यादि कवींचा त्यांनी कम्म दिलेला महाराष्ट्र वाचकाना परिचय वात्सागण्या जोगा आहे.

ग. दि. माडगूळकर - काव्याच्या क्षेत्रात श्री. ग. दि. माडगूळकर यांनी आपल्या प्रसादपूर्ण, रेखीव व रसाळ काव्याने वाचकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. नवकाव्याच्या जमान्यात त्यांचे काव्य म्हणजे रणात हिरवळी सारखे प्रसन्न वादते इ. स. १९४९ मध्ये सुगंधी वीणा नावाचा गीतसंग्रह यांनी प्रसिद्ध केला. जोगिया (१९५६) या भावपूर्ण काव्यसंग्रहाने त्यांच्या किरात भर टाकली. परंतु त्यांचे काव्य अमर स्वरूपाचे बनविण्याचे कार्य त्यांच्या गीत रामायणाने (१९५७) केले आहे. रामायण या महाकाव्याचा गीतात्मक साराशरूप आविष्कार पाहून वाल्मिकीच्या आत्म्यालाहि घन्यता वाटे. मग सामान्य वाचकाला समाधान वाटे यात नवल काय ? काव्य आणि नाट्य यांनी परिपूर्ण अशा त्यांच्या 'चार सगीतिका' (१९५६) उल्लेखनीय आहेत.

कृ. घ निकुंभ^१ - नाशिकचे निकुंभ यांचे काव्य रचनाकौशल्य, नाटमाधुर्य व भावपरिपोषाच्या दृष्टीने सरस आहे. "उज्वला" (१९४५) या संग्रहातील कविता सृष्टीच्या गूढ शात रम्य उदास अशा विविध स्वरूपाचे स्वानुभवाचे व महाराष्ट्राचे वर्णन करणारी आहे. कणिका, गजबल, सुनीते, ओवी, रागदारीची पदे व मुक्तछंद अशा सर्वच चूतप्रकाराचा सफाईदार उपयोग निकुंभ करू शकतात हे त्यास भूयगाय आहे. मात्र एकच दुरदुरीचा सुर त्यांच्या काव्यातून जो वाहत असतो तो कटाळवाणा होतो. एकाच गाणाने राहून कुसुमाप्रज्ञाचे काव्य भाषायादी तर निकुंभांचे दुरदुरीने भरलेले हे पाहून आश्चर्य वाटणे सांश्रिक आहे.

आणखी काहीं कवी

वर उल्लेखिलेल्या कवींशिवाय 'मधुपर्क'कते पु. म. लाड, 'तो आणि ती'- 'शिल्पण'-'चिन्ता आणि बोरे' इत्यादि विनोदप्रधान काव्यकते श. गो. माठे, नवी मळनाटकते शरश्रंद्र मुक्तिगोध (यानी अलीकडे 'यात्रिक' नावाचे आशावादी वाचनीय, मननीय असे काव्य प्रसिद्ध केले आहे.) बहुजनसमाजाच्या जीवनावर 'लोकगीते' रचणारे सजीव, प्रचलित विषयानर आरुपर्क वृत्तकाव्य रचणारे 'अणुरेणुकते द. कृ. पेठे, विदर्भातील राजा बडे, ना. घ. देशपाडे, नाशिकचे सोपानदेव चौधरी, मधुमालतीकते श. व. चव्हाण ऊर्फ किशोर, 'प्रतिपदा'कते गो. म. वाटवे, शरदिनीकते वा. पु. दामले, पगमकते ना. ना. हूड, उपरोधपूर्ण विनोदी 'अर्धचंद्र कते पंडित सप्रे, काव्य कणिकाकते देवासचे रात्रकवि झोकरकर, हृदयबोलकत्यां सौ निवेदिता विनीत, भावभेटकते मनोहर, सफाईदार व वैशिष्ट्यपूर्ण काव्य करणारे स्वातीचा मेघ 'फुल्लचे अश्रू'कते सी. म. चापट, (जन्म इ. स. २३ ११ १९०८) रक्त नि शाईकते रघुवीर सामत, दुर्बोक्तरकते गोपीनाथ तळवळकर, नावीन्यपूर्ण कल्पनाचे जिह्वाळ्याने भरलेले 'क्षितिजावर' काव्यकते दत्तप्रसन्न कारखानीस, पर्णकुटी, निवारा, गुळखोबरे खिरापतकत्यां सौ. अपर्णाबाई देशपाडे (ज. ११-९-१९११) शकर रामाणी, वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनाविषयी ओद व्यक्त करणारा जिप्सी (१९५३) या काव्यसम्राटचे कते मंगेश पाडगावकर, दि. के. वेडेकर, आ. ना. पेडणेकर, अमरगीत काव्यकते अमर शेख, शाता कुळकर्णी, पुरुषोत्तम पाटील, 'जोगवा' कते (जोगवा काव्य एखाद्या कोड्याप्रमाणे आहे) आरती प्रभु, म. म. देशपाडे, रमेश तेंडूळकर, प्रमा जुमडे, सरिता पदकी, मंगेश पदकी, अरुण कोलटकर, सरला कुलकर्णी, मीना ताकासाव, बाबा मोहोड, मनोहर वन्हाडपाडे, शकुनला सरदेसाई, दिलीप चिप्रे, तु. सं. कुलकर्णी, रविंद्र दूर्वे, प्रगुम्न टंकमाळी, मोहोळ कत्यां सौ. त्रिभया शेनडे, 'एकदाणी' कत्यां शाताबाई दडिग, 'बधरेपा' कत्यां शाताबाई जोशी, 'कल्पकता' कते पु. ना. वीरकर, 'मीना' काव्यकत्यां मीना दिक्षित, 'स्वानन्दमुधा' कते गोपाळराव कोळते, 'बसुधा' कते अ. श्री. मनाळकर,

‘टिंडी गेली पुढे’ कर्ते मजुकर येचे, ‘कल्लोलिनी’ कर्ते कुळकर्णी, ‘मंपूर्ण काव्य रामायण’ कर्त्या सारजागई रापट, ‘श्रीपराग’ सारखा प्रासादिक कवितामग्रहकर्ते पंडित आवळीकर, ‘सात्तरपुत्राणे’ कर्ते वसंत ज. कारखानिस, ‘शैलजा’ कर्ते वि. के. महाश्वेश्वरकर, भावपूर्ण, काव्यपूर्ण, प्रासादिक अशा ‘तळमळ हा काव्य-समग्रह कर्ते गोविंद नन्नोरे (जन्म १७-१२-१९१९), ‘वाटचाल’ (१९५८) या काव्यसमग्रहाचे कर्ते नयु रागोजी धुळधर (जन्म १-७-१९०१) मुख्यतः प्रासंगिक विषयावर काव्य रचणारे ‘अभ्यर्चना’ (१९५७), ‘निराजन’ (१९५९) या काव्यसमग्रहाचे लेखक डॉ. विनायक गोविंदराव दुर्गे उर्फ दुर्गेश (जन्म २२-९-१९२२), भाषा, भावना, कल्पना याचा सुंदर मिलाफ साधणाऱ्या व नव्या बळगाच्या ‘गनमन भरती’ (१९५९) या काव्यसमग्रहाचे कर्ते नरकवि शाम सोनारे (जन्म १-८-३९) ‘स्वप्नलहरा’ कर्ते द. वे. कुळकर्णी (जन्म १८-७-१९२९) ‘मध’ ‘नवी भगत भेट’, ‘नवोढा’ (१९५८) इत्यादि काव्याच्या कर्त्या ललितकुमारी भट उर्फ ललिता गौरी देशपांडे, ‘स्वप्नलहरी’ (एका मुसाफिराचे प्रेमगीत कर्ते कवि निशीकांत, ‘जयजयवती’ (१९५१) काव्यसमग्रह कर्ते व बालकथाकार मा. गोपाटकर (जन्म २५-१२-१९१४) ‘काव्यमय टिळक’ या टिळक विषयक काव्यसमग्रहाचे कर्ते का. र. वैशंपायन, ‘काव्यकळस’ कर्ते प्र. सु. उत्तरे; ‘सुगंध वारा’ (१९५४), ‘घमुधरा’ गीत वेणु कर्ते गोपाळ लक्ष्मण जमटाडे उर्फ कवि प्रताप (जन्म १५-५-१९२३), ‘स्फूर्ति गीते’ या काव्यसमग्रहाचे कर्ते विश्वनाथ हरिभाऊ वेल्लरे उर्फ हरिकुमार (जन्म ६-१०-१९०८); शरदप्रभा, मरालिका हेमंतिना, या समग्रहाचे कर्ते वि. अ. कुळकर्णी, भावगीते (१९२३), लीलेचा ससार या काव्याचे कर्ते डॉ. व्यंक गणाधर धारपुरे (जन्म १९०२), पानोळ्या कर्ते प्रो. भाऊ माडवकर, अमृतानुभव सनपदी (१९५८) कर्ते वृंगाजी गजारास सोवनी (जन्म मार्गशीर्ष वद्य चतुर्थी शक १८०४) ‘कविता’ कर्ते नवकवि मुधीर कोलटकर, ‘वदना म्हणे’ (१९४९) या ग्राम्य काव्याचे कर्ते वसंत हन्नरनिस, ‘गिराट मानव’ कर्ते (१९४३) डॉ. श. ज. पुगवार, ‘घसत वैभव’ (१९३९) कर्ते वसंत सिधडे, ‘नवरागा’ कर्ते (१९५०) वा. ज्यो देशपांडे

‘ सौंदर्य लहरी ’ कर्ते रा. मा. भाबुरकर, ‘ जीवनप्रभा ’ (१९३९) कर्ते ट. दा. पेंडसे ; ‘ आलाप आणि विलाप ’ कर्ते भगवान रघुनाथ कुलकर्णी, ‘ कृत्रन ’ (१९४०) कर्ते नी. र. बन्हाडपाडे; ‘ मानना ’ कर्ते ट. चि. सोमण, ‘ पुष्करिणी कर्ते वसंत हेमळे, ‘ कॉलेजियन ’ ‘ उद्धार ’ ‘ ब्रॉव ’ ‘ युगायुगाचे सहप्रणामी ’ ही चार खंडांतर्गत व ‘ सुनीत गंगा ’ हा सुनीताचा संग्रह आणि ‘ अफुच्या गोळ्या ’ (१९३२), ‘ शयनध्वनि ’ अथवा भोगवोध ‘ दरवातील खसखस व इतर कविता ’ हे तीन त्रिनोदसग्रहकर्ते गोपाळ नरहर नातू उर्फ मनमोहन (कोठे काव्यगुणाचा उत्कर्ष तर कोठे अपकर्ष असे याच्या काव्याचे स्वरूप आहे) जीवनसरिताकार ट. ग. पाळंदे ; सप्तपदी, लाटा आणि लहरी (५०० रुचायाचा संग्रह) व सुभाषिणीकर्ते प्रफुल्ल दत्त, स्वातीतुशार कर्ते अकिंचन; एकले वीत्र (१९३०) आणि वीजाअकुर कर्ते शाताराम आठवले; ससारतरंगकर्ते गोविंदस्वामी आफळे; माझी भावगीतें (१९४९) कर्ते शंभुराज गोखले, रा. मा. कुळकर्णी, कृष्णमूर्ती, अ. सी. वेळुस्कर, रा. पि. खासनीस, जनाचे श्लोक कर्ते चापधर, मो. सी. चौधरी, जावूची नगरी (१९५९) नावाची बालगीते रचणाऱ्या आशा गव्हाणकर (यांनी संगीतिका अनेक सिधिल्या आहेत); छायाकर्ते म. दि. टेकाडे; सौरभकर्ते दसनूरकर, काव्यप्रभाकर्ते प्रभाकर दिनाण; बटुलपुष्प कर्ते म. कृ. देशपाडे; वि. ग. धारप; सी. स गोखले; रामभाऊ भोगे; ‘कुडहूड’ कर्ते भोंसले; ‘विज्रगारी श्रावण’कर्ते रमेश मनी, ‘भावप्रभा’कर्ते भा. ल. रानडे; प्रसादकर्ते गो. गो. ‘रामभजनी’, ‘जीवनाकडे’कर्ते वसंत वैद्य, ‘गीत द्विदल’कर्ते कमलाबाई देशपाडे व य. न. केळकर; मनोरमाबाई नारलेकर, शातादेवी परदेशी, लक्ष्मीबाई वेहेरे, लक्ष्मीबाई टिळक (‘भरली घागर’ कत्या) बहिणाबाई चौधरी; भक्तिमार्गी कविता रचणारे विष्णुदास, दासगणु व तुळडोजी; जागकर्ते रस-गंगाधर उर्फ प्रा. ग. वि. मुलकर्णी, पल्लविनीकर्त्या विमल काळे, अस्मिता कर्ते कृष्णचंद्र भोईटे, ‘टिळी गली पुढे’ या भावपूर्ण कवितासंग्रहाचे कर्ते मधुकर कंचे इत्यादि कवि कवयित्रींनी केलेली कवितादेवीचां संग्रहा उल्लेखनीय आहे.

काव्यरत्नावलि

काव्याचे विश्वमाबलोकन करात असताना नागपग नरसिंह फडणीस याच्या संपादक याग्यांनी सतत वंचाळीस वर्षे (१८९३ ते १९३५) चाललेल्या “ काव्य रत्नावली ” मासिकाचा निर्देश करणे अपरिहार्य आहे. जठगाव येथे रावजी प्रिटिंग प्रेमसमर्थ्य छापल्या जाणाऱ्या या मासिकात सर्व धुन्याना प्रसिद्ध अप्रसिद्ध कवींनी थोडीफार तरी कविता प्रसिद्ध झाल्यावाचून राहिली नाही. काव्यरत्नावली हे कवींचे मासिक होते व ते काव्याला उत्तम उत्तेजन देत असे

अलिङ्गडे ‘छट्ट’ नावाचे द्वैमासिक भी पु. शि रेग याच्या मार्गदर्शनाखाली निरत होते. ते विशेषत काव्यावर भर देत असे. इ. स १९५८ ते १९६० पर्यंत त्याने स्पृष्टणीय कामगिरी केली. अगदी अलिङ्गडे तं ऋड करण्यात आले त्यानंतर रमेश समर्थ याच्या संपादकत्वाखाली ‘शब्द’ नावाचे कवितेला वाहिलेले त्रैमासिक ऑगस्ट १९६० मध्ये सुव करण्यात आले आहे. ‘रूपगघा’ या काव्याला वाहिलेल्या निधनकालिकाचे दोन अंक इ. स. १९५९ साली निघाले होते या प्रयत्नावरून काव्यरत्नावलिकाराचे सान्ध्य नि सशय चारसागण्या जोगे मूटले पाहिजे काव्यसकलनाला वाहिलेल्या प्रयात ज शा देशपांडे (जन्म २५-१-१९५४) संपादित ‘नने नपनीत (१९६०) व डॉ ना ग जाशी संपादित ‘प्राचीन गीत भांडार’ या प्रयाचा उल्लेख करता येईल

नवकाव्य

वर उल्लेखिलेल्या काव्याखेरीज गल्या द्वा वीस वर्षांपासून मराठीत काही निरुद्ध्याच प्रकाराचे वास्तवतावादी काव्य निर्माण होत आहे इप्रज कवि ईलियट व ऑडेन याच्या धर्तावर हे काव्य असून ईलियटच्या काव्यानीष्ठ विफलता नुच्छता व ऑडेनचा समाजवादी टाष्टकाग त्यात बराचसा आहे ‘ वाङ्मयीन महात्मता या पुस्तकाचे कत वा. सी मट्टेकर (मृत्यु २० मार्च १९५६ दिल्ली येथे) या काव्याचे म्हाटक असून त्यानी काही कविता (१९४७) व आगली

काही कविता (१९५२) या नावाचे आपल्या काव्याचे संग्रह प्रसिद्ध केले आहेत. दुसरे कवि य. द. भावे हे असून त्यांचा काव्यसंग्रह "आर्द्रा", इळवे भिंग, मिलन इत्यादि काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. शरद्वद्र मुक्तिबोध, वि. म. कुलकर्णी, मा. रा. कर्णिक, स्वेटगंगा, मृदुघ, घृपद कर्ते विशा करदीकर, त्रिजली (१९५६) सेतु सारखे समाजाभिमुख काव्यसंग्रहाचे कर्ते वसंत श्रापट इत्यादि होत. नवकाव्याच्या पुरस्कारांच्या दृष्टीने नवकाव्यात आशय आहे तो सामान्यपणे असा:— "देशातील विराट विपन्नतेमुळे एकप्रकारची सर्वमन्त्री निराशा विफलता भारतास प्राप्त पहात आहे विशापतः मध्यम वर्गच ह्या विफलतेच्या भावनेने रचून गेलेला आहे आणि मगठी नवकाव्य मध्यमवर्गाचे लिहित आहेत. उदात्त ध्येयाचा चुराडा, जीवनातील उणीस, स्वप्नमग ह्या गोष्टी कवीस जाणवू लागल्या आहेत. चाह्य सामाजिक जीवनातील थराळक विसमति, विद्रूपता, मानवी मूल्याची हत्या, एका विराट यन्त्रव्यस्तेंत उपकरणमात्र झालेला मानव, ह्या खऱ्या सामाजिक वास्तवाचा कविमनाशी सवर्ष होऊन जे आतंस्वर निघत आहेत तेच हे नवकाव्य १२

ही कैफीयत ठीक असली तरी ती एकतर्फी वाटते. कारण समाजाचें हेच जर निदान मार्मिक असतें, तर तें साहित्याचा कादरी कथा नाटक यातहि दिमावयाम पाहिजे होत. आणि दुसरे म्हणजे सर्वच लेखकात कमी अधिक प्रमाणात तें व्यक्त व्हायला हवें होत. काव्यातच—आणि तेंहि काही कवींच्या काव्यातच—तें व्यक्त झालें नसतें. ज्या काळात मर्देकर—भावे वापरत आहेत, त्याच काळात कुमुदाप्रज्ञ श्रापट सुधाशु हेहि वावरत आहेत. हेहि कवि मध्यमवर्गीयच आहेत असे असून भकास जीवनाची ओगळ चित्र त्यांनी काही रेखाटलेली नाहीत देशातील 'विराट विपन्नतेचा' नीट बोध तरी या नवकाव्या बळून होतो म्हणावें तर तेंहि नाही नवकाव्यात ही विपन्नता नाहीशी करण्याचा काही मार्ग सुचविला आहे म्हणावें तर तेंहि नाही मुख्य गोष्ट अशी आहे की नवकावींना स्वतःलाच आपणाला काय सागावयाचें आहे त्याचा बोध झालेला नाही. ३३ व्या मराठी साहित्यसंमेलनप्रसंगी नवकाव्याचे पुरस्कर्ते डा. सी. मर्देकर

१. 'नवी गळवाट' प्रस्तावना-मुक्तिबोध

यानी नवकाव्याविषयी काही सागादला हवे होते. काव्यदाराभाष्यपदावरून त्यांनी जे भाषण केले ते अत्यंत दुर्बोध आणि मुख्य मुख्य नाचल देगारे झाले. “नवकाव्य म्हणजे नवीन भावनानिष्ठ समतानता” असे ते म्हणतात. काव्य फाल्गुण्या आधुनिक असले तरी ते नवीनच असेल असे नाही. “नावीन्य हे अनपेक्षित असते आणि ते कवीच्या प्रतिभेवर आणि कवितेच्या प्रकृतीवर अवलंबून असते” असे त्यांचे जे म्हणणे आहे त्याचा नकी अर्थ काय तो तेच जाणोत. वस्तुवस्तूतील आल्हादकारक सारस्वतशा शोधून काढणे हाच अर्थ भावनानिष्ठ समतानतेचा असेल आणि तोच असावा-तर त्यान मॅट्रिकरानी नवीन काहीच सांगितले नाही. कारण ‘साम्य’ किंवा ‘साधर्म्य’ या जुन्या व सोप्या शब्दांनी हेच सूचित होत. कवि दोन वस्तूतील साम्य किंवा साधर्म्य दाखवित असतो. नवकाव्यात असले नवीन प्रकारचे साधर्म्य किंवा ‘भावनानिष्ठ समतानता’ दाखविण्याचा प्रयत्न झाला आहे. परंतु दुर्बोध छिष्ट ओगळ अशा प्रतिमा या कविता ब्रह्मंशी वापरण्यात आल्याने, हे साधर्म्य वाचकाच्या नीट लक्षात येत नाही. नव्या उपमा वापरायला काहीच हरकत नाही. किंबहुना त्या स्वागतार्थच मानल्या पाहिजेत. विदा करदीकराच्या ‘सायल्या’ या कवितेत मुहूर्ताला ‘कोंवळी किरणे । करतात स्पर्श । आग्याच्या माझ्याना । फगसाच्या स्तनाना । वडाच्या दाटीला’ असे म्हटले आहे. यात अपरिचित रूपके असली तरी-ती फारशी दुर्बोध किंवा वाईट नाहीत. उलट ती नावीन्यपूर्ण व योग्य वाटतात. परंतु अशी तन्हा सर्वत्र नमते. सामान्यपणे नवकाव्य राजकवि यशवतानी म्हटल्याप्रमाणे “दुर्बोध, अनिर्बोध, जीवनाविषयी आणि जगाविषयी पिटलेल्या मनोवृत्तीचे, अमंगळ किंवा शिवराळ शब्दयोजना असलेले आणि गद्यप्राय प्रवचनात्मक” असते. मनमोहन कवीच्या कवितांपैकी बऱ्याचशा कविता दुर्बोध उदाण्यासारख्या असतात. त्यांच्या एका कवितेतील पतंग दीपशिखेला उद्देशून म्हणतो, “गडे । या अठग जमावास्या । बाई । ग तुझ्या केमाची समस्या । अय्या ! तुझ्या गोऱ्या पाठीला । भय्या ! शेषशाईच्या तपस्या । . जाम बक्षात तुझ्या सत्याहत्तर । ठाम कवूतरे लग्नोच्या कडवी । काळ्या डोळ्यात तुझ्या पचाहत्तर ।”

प्रमाद किंवा तावडतोच अर्थ कळणें हा काव्याचा एक प्रमुख गुण समजतात. त्या दृष्टीने पाहता 'नवकाव्य' हें उत्तम काव्याच्या कसोटीला काहीं उतरत नाही. मर्देंकराच्या "काहीं कविता" पैकीं काहीं थोड्या सोप्या भावमधुर आणि सुविचारगर्भ आहेत. त्याचा 'शिशिरागम' (१९३९) हा छोटा काव्यसंग्रह निःसंशय सरस आहे. 'काहीं कविता'तील 'फलाटदादा' ही कविता भावपूर्ण विचारपूर्ण व सुंदर आहे. पण त्याच्या पुढील ओंगळ ओळी पाहून वाचकाला शिसारी आल्याचाचून राहणार नाही. "शिवलिंगा माझे लिंग, हेंच अशातीचें विंग ॥ भाड्या टिल्याशा बोगचे । तळ तुझ्या स्तनावर ॥ बडवीत टिऱ्या । अर्थ पोट किंवा । ओंगळ देखावा । दाखवीत ॥ पिपात मेले ओल्या उदिर । माना पडल्या मुरगळस्याविंग ॥ हाडांचे सापळे हासती । झडगान्या मासास पाहुनी । किती लपविलें तरी शेवटीं । दातांचे दिसणारच पाणी । पहा विचारानि त्याना कमली । मैयुनात रे असते झिंग । दाखविनील ते भोक रिकामे । जिथें असावें मासल लिंग ।" या ओळीं पाहिल्या कीं, याच काव्य म्हणण्याचें धाडस फोर्मी करील असे वाटत नाही. ध्वनि किंवा सूचकता हा काव्याचा आत्मा आहे. जुन्या लानगीकारांनीं असतल शृंगारिक लान्या लिहिल्या असल्या, तरी त्यात शरीराच्या गुण भागचा असला उल्लेख नाही. त्याचीं शृंगारिक वर्णनें या मानानें सूचक आहेत. याचा उलट "नवकाव्यात" काव्याचे सर्व चांगले सनेत जाजूळ ठेवून, अनेक ठिकाणीं अकारण व ओंगळ वर्णनें आढळतात. नवकाव्यातील मानवहिताची दृष्टि स्पृहणीयच म्हटली पाहिजे मंत्रतंत्र, पोष्यापुराणें, श्रुतिस्मृति, रामकृष्ण या सर्वापेक्षा साधा श्रम करणारा मान्य आणि त्याच्या न्याय्य भावभावना याच महत्त्वाच्या होत हें नवकाव्याचें म्हणणें असेल तर तें एकदम मान्य करायला हरकत नाही. विंदा करदीकराचें पुढील म्हणणें "पवित्र मजला जळजळीत ती । भूक भ्रमानंतर मिळगारी । पवित्र मजला दगडार ही । गाढपणें निद्रा वेगारी । पवित्र उपभोगाची इच्छा । पवित्र मज शरीराचें जीवन । पवित्र तुसड्या वैराग्याहून ।

आत्यंतिक प्रेमातील मीळून । पवित्र मंत्र यत्राची घटघट । समाज हृदयातिल हे ठोके । पवित्र मंत्रा सत्यामाठी । धटपटगारे रतत्र डोकें । पवित्र मुत्तदु रार्चा मार्गी । वेदातिल सात्या मत्राहुन । पवित्र साधा मानव प्राणी । श्रीगमाहुन श्रीकृष्णाहुन । पवित्र मत्र पोलादी ठोसा । अन्यायाच्या छातीवरचा । पवित्र मंत्रा आणिक गंधिवर । माणुसकीचा माणुसकीचा ॥ कोगाहि रसिक हृदयाला मान्य होईल. माणुसकीचा प्रचार हा हितप्रदच म्हटला पाहिजे. सर्व क्षेत्रात माणुसकी दिसली पाहिजे अंगळ घाणेरड्या वर्णनात आणि वाचगान्याला न समजेल अशा दुर्बोध रचनेत माणुसकीचा प्रत्यय येत नसल्याने आणि असाच भाग नवनाव्यात अधिक असल्याने त्याचा आदर करताना वाचक साशक झाल्याम काहीच नवल नाही. गाण्यात गोडाला जें महत्त्व, पुण्यात सुगवाला जें महत्त्व, तेच काव्यात सौंदर्याला हाय हे सौंदर्य परिचित नसले तरी व्हालेल. पण तें पाहताक्षणीच सौंदर्य आहे असे वाटले पाहिजे. निचाराचें भावनाचें कल्पनाचें शब्दाचें सौंदर्य काव्यात नसेल तर तें दुसरें काहीहि असू शकेल, पण त्याला काव्य म्हणता येणार नाही. आजच्या कवितेविषयी निराशेचे उद्गार श्री दिलीप चित्रे या नवकवीने काढले आहेत ते चिन्त्य आहेत. “आजच्या कवीमध्ये आच नाही. अनुभवाकडून प्रत्ययाकडे होणारा प्रवास त्याच्या ठेवी नाही अहं विश्व सवादाचें जाणिवेला व्यापून टाकणारे स्वरूप आजच्या काव्यात दिसत नाही . . विशाल व्यक्तित्वानें सुद्ध लाचार होऊन ज्याची आळवणी करावी, अशा प्रत्ययानें लिहील असा मराठी कवि नदरेच्या टप्प्यात दिसत नाही ’ (साहित्य-मुबई मराठी साहित्य संघ १९५६) ‘नवकाव्य’ कर्ते ही गोष्ट लक्षात ठेवून जर काव्य करतील तर मराठी साहित्यात अभिनव दालन उघडल्याचें श्रेय त्यांना घेता येईल नवकाव्यातील समाजवादी मानवतानादी विचारसरणी, नव्या वास्तवदर्शी प्रतिमा, बोधमनाप्रमाणेच (Conscious mind) अबोधमनाचा (Unconscious mind)) भाविष्कार करण्याचा प्रयत्न इत्यादि गोष्टी कोणालाहि स्वागताई वाटतील अशा आहेत.

कादंबरी वाङ्मय

(१९२१ ते १९६०)

ना सी फडके^१—आधुनिक मगठी कादंबरी वाङ्मयात प्रो फडके यांनी आपल्या प्रणयप्रधान कलापूर्ण चटकदार कादंबऱ्यांनी मानाचें व महत्त्वाचें स्थान मिळविलें आहे. इ. स. १९१७ सालीं सरस वाङ्मय भ्रममालेंतून प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या रूपांतरित ऐतिहासिक “अल्ला हो अकबर” या कादंबरीचा विचार सोडल्यास इ. स. १९२५ पासून ते १९६० पर्यंतच्या सुमारे पसतीस वर्षांच्या काळात त्यांनी पनाम कादंबऱ्या लिहिल्या असे म्हणता येईल. कुलाब्याची दाडी (१९२५) ही त्याची पहिली स्वतंत्र कादंबरी जेव्हा लोकानी वाचली तेव्हां एक नवा प्रभावशाली कादंबरीकार उदयाला आला असल्याची खात्री त्यांना पटली. त्यातील सल्लितरम्य भाषा तरुणतर्षणीची मोहक दिने, प्रीताचे लपटाव, कथानकाचा बाधेसुदपणा, मनोहर सृष्टिवर्णनें, स्फूर्तिदायक दिल्खुलासपणा हीं जेव्हा त्यांनी पाहिलीं तेव्हा तीं त्यांना अभिनय, आकर्षक वाटली हरिभाऊ आपटे, वामनराय जोशी, नाथमाधव यांच्या कादंबऱ्यात दुसऱ्या अनेक गोष्टी असल्या तरी तरुणांना भाववहणारा विशिष्ट प्रकारचा चटकदारपणा त्यात नव्हता. सुरम्य, ललित, सुरासर, विलासी, प्रणयपिपासू जीवनाचीं आकर्षक चित्रे विशेषतः तरुण अशा

१. जन्म-ता. ४ आगस्ट १८९४, अहमदनगर जिल्ह्यातील कंजत गांवी कादंबऱ्या अल्ला हो अकबर, कुलाब्याची दाडी, जादूगार, दौलत, अटकेपार, निर्जन, कलकशोभा, आशा, उच्चार, काश्मिरी गुलाब, प्रवासी, समरभूमि, उन्नाद, गुप्त प्रायश्चित्त, प्रतिज्ञा, वादळ, शाकुंतल, अखेरच बंड, बग नवर मारा, जीवन मंगल, भाशा धर्म, दृष्टावाड, अजलि, जेहलम, पत्तण, इस्रा आणि आस, उजाडलं !

वाचकांनी पाहताच, ते त्याच्यावर निहायत रूप झाले. १९१९-२० च्या असहकारितेच्या देशव्यापी वायटळीनंतर, राष्ट्रीय चळवळ थोडीशी मदान्वा-सारखी झाली होती. शाळा-कॉलेजाना रामराम ठोक्यांच्यानी परत शाळा-कॉलेजात आयला मुरुवात घेऊन होती. तात्पुरत्या विभागीची, विस्मृतीची, विरगुळ्याची त्यांना आवश्यकता होती. हे कार्य प्रो. फडकेच्या सुदानीच्या कादंबऱ्यांनी उत्तम प्रकारे व्हायलं. कुल्याच्या दडी, जादूगार, दौलत, अटकपार या चार कादंबऱ्यांनी वाचकांना अगदी वेड लाविले. या कादंबऱ्यातील माणिक, इदुमति, निर्मन्त्र, मीना, जगदीश, आनंदगव, अविनाश, भय्यासाहेब, सुधीर, केशवकाश

(पान ४२१ वरून पुढे चालू)

पण सूर्य कुठे आहे? भरतीची लाट, खेळणी, सिनारा मशिल, मरिना मागर, हाक, सुपमा, चाहूल, शिकार, इशारा, उषाची वात, सुभाषबाबूंच्या उठावावर आधारलेल्या शेनान, अरमान, तुफान, भरारी, जखम, वेई वारं! जहर, ऋतुसंहार, भोवरा! धोका! निर्मास्य? कुहू! कुहू!] प्रबंध-मानसोपचार, मानमोक्षित, सुराचेंसंसार, संतति नियमन, आजचे तरुण स्त्री पुरुष, प्रतिभामाधन, वास्तवविहार, आधुनिक गर्ना, मानम मंदिर, साहित्य व मंमार, मनोहरची आकाशवाणी, वेचलेले गोठी, टाकचे घाब, टाकच्या फेक्री, माझा साहित्यमेवेनाळ स्मृती भाग १ ला, स्मृति भाग २ रा, वॉदणें, शेला पागोट, हाहार, तर्कशास्त्र आणि शास्त्रपद्धति, संपूर्ण तर्कशास्त्र. नाट्य-युगांतर, संजीवन, तोतया नाटककार, काळे गारे. जानकी, जडावाची देवी, आगलावी (नाटिका), क्षमेमाठी अपराध (नाटिका). गोष्टी-प्रा फडके यांच्या गोष्टी भाग १ ला, प्रा फडके यांच्या गोष्टी भाग २ रा, लीला आणि इतर गोष्टी, नमुनेदार गोष्टी, उरहास कथा, वत्सला आणि इतर गोष्टी, चंद्रा आणि इतर गोष्टी. लाडकी लक्ष्मी आणि इतर गोष्टी, माझा देश आणि इतर गोष्टी, जिवाचें मैतर, प्रीतिपुष्प, अभ्यंगरानान, किशोर कथा, सोबत, ऊन्ह आणि सावल्या. वसनी मिठार्थ, मिठी, अत्तर गुलाब, बहार, कुणाचेहि शेजारी. ललित गद्य-गुजगोष्टी, नव्या गुजगोष्टी, धूम्रवलये, अबोलीच्या गोष्टी, मेफल, कमलपत्रे, पडद्याया, स्मृति आणि संचार, अमे वक्तें! अशी व्याख्यान! चरित्रे-दादाभाई नौरोजी, टेरेन्स मॅकस्विनी, डी व्हेलेरा, तीन थोर देशभक्त, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी. व्याख्यान-नाजलेली भाषणें, मित्र हो! मयन, खादिलकराच्या नाट्यकृति, किलोत्कर, देवद आणि गडकरी

याची स्वभावचित्रे अत्यंत रेखीव व मनोवेधक असून, कथानकाची रचना सरस आहे. निरजन (१९३२) कादंबरापासून समीपताल्च्या देशपरिस्थितीची थोडीफार चित्र फडक्याच्या कादंबऱ्यातून येऊ लागली असली, तरी त्यांच्यातील प्रगयप्राधान्य आशा (१९३७) या कादंबरीपर्यंत चारूच राहलं मात्र पावाच्या ठिकाणी थोडा कणखरपणा येऊ लागल्याचें त्रिया आशा या नायिकावरून दिसतें उदार (१९३८) ची नायिका त्रिया हिला पुरुषाचें दास्यत्व कस सुटेल हाच माठा प्रश्न वाटत असतो. मनाफिनी, त्रिया, आशा, निरजन, विलास यांच्या अन्त करणात चाललेल्या खळबळीचीं चित्रे या कादंबऱ्यातून आल्यानं, त्यांच्या मौलिकतेत भर पडली आहे 'कुलाब्याची टाढी' ते आशा पर्यंतच्या कादंबऱ्यातून प्रो. फडने यांनी मानवी जीवनातील आशानिराशाचा खेळ रगविला असला तरी त्यांच्या मार्गे प्रगयाची भावना ही मुख्य आहे. या मध्यवर्ती भावनेच प्रगटीकरण वेगवेगळ्या तऱ्हांनी वेगवेगळ्या कादंबऱ्यात झालें असलें तरी या भावनेतच सकसपणा नसल्याने एक प्रकारचा तानतोचपणा यात आला आहे. या कादंबऱ्यातील घटककारपणा, सृष्टिवर्णने, स्वभावचित्र, विलासी वातावरण इत्यादि मसाला पूर्वीचाच असूनहि त्यात पृथगात्मकता नाही. एवढें खरं वि. स. लाडेकर म्हणतात त्याप्रमाणे 'फडक्याच्या कादंबऱ्यात तन आहे, म्हस्य आहे, पण जीवनाचा जिऱ्हाळा नाही.'

प्रवासी (१९३७) कादंबरीपासून एक वेगळीच विलोमनीय दिशा फडक्याचा कादंबरा यांच्याला लागते. यात शक नाही. राष्ट्रात चाललेल्या स्वातंत्र्याच्या जोरदार चळवळीमुळे म्हणा किंवा, जीवनादी इतर लेखकांचा परिणाम म्हणून म्हणा किंवा, स्वतः लेखकालाच केवळ कलादादी लखनाचा कणाळा आला म्हणून म्हणा, त्यान राजकारणाचा व मुख्य कथानकाचा मिलाफ घटविण्याला सुरुवात केली. इ. स. १९०८ ते १९३० पर्यंतच्या राजकीय घडामोडींचा साग्रत पण चित्तवधक इतिहास या कादंबरीत आला असून त्याच्याच जोडीला राजाभाऊ या राष्ट्रीयवृत्तीच्या तरुणाचा सुरतहु त्याच्या गाडीहि आल्या आहेत. या कादंबरीतील राजाभाऊ, पञ्जाराज, उमा, हीं पात्रेहि सक्त, जामदार, घडाडीची, तेजस्वी

अर्धी आहेत. वैयक्तिक जीवनाव्हेरीज इतरहि राष्ट्रीय व सामाजिक कर्तव्ये काही मागसाग अमतात असे याना वाटते. गमरभूमि (१९३८) या कादंबरीत हाच प्रकार आढळतो. त्यानील नायक सुरेन्द्र आपल्या दृश्यातपादी मेहुण्याला वाचविण्याच्या इराद्याने खुनाचा आरोप स्वतःवर घेऊन परागदा होतो व १९३७ मध्ये काँग्रेस मनिमंडळ अस्तित्वात येताच परततो. काँग्रेसमधील दानागट, उजनागट यांचेहि संध घ्यात वर्गिणे आहेत. मुख्य म्हणजे पूर्वीच्या कादंबऱ्यात प्रगयाला जे प्राधान्य असे ते यान नाही. सुरेन्द्र-गर्जीव रानामाऊ पन्नासराय ही पात्रे तफलादू नाजूफ नाहीत. हाच प्रकार शाकुल (१९४३) व सज्ञागत (१९४७) मध्ये पाहायलास सापडतो. १९४२ सालात 'छोडोभागत'ची जी चळवळ झाली तिच्या पार्श्वभूमीवर पहिलीची रचना असून, त्या चळवळीची स्थित्यंतरे व तिची फलश्रुति हा दुसराचा विषय आहे. सुभाषबाबूच्या दूर पूर्वे कडील आझादसैन्याच्या उठावावर आधारलेला शोनान, अस्मान व तुफान (१९५५) या तीन कादंबऱ्या आहेत. 'ज्ञानावात'चा नायक एका शेतकऱ्याचा विद्याविभूषित मुलगा असून, ता सातारा भागात म्होरक्या म्हणून काम करित असतो. हेनतगव हीशा, शाम-मीरा याच्या प्रगयाच्या लीला या कादंबरीतहि आल्या असल्या, तरा त्यात विवेक व सात्विकपणा आहे. फडन मध्यम वर्गातील मुपयस्तु गडळीची जीवनचरित्रेच वर्णन करितात, असे म्हणणाऱ्यानादि या कादंबरीत खालच्या शेतकरा वर्गातील तरुणाला नायक करून त्यानी चोप उत्तर दिले आहे. हाच अभिनेत्रीनीय उपक्रम ते यापुढील कादंबऱ्यात चालू ठेवतील, तर त्याच्या कादंबऱ्याना विलोभनीय विविधता प्राप्त होईल.

कादंबऱ्याच्या कलात्मक भागाकडे, तत्राकडे, प्रो. फडक्यानी जे लक्ष पुरविले आहे ते नेवळ अभूतपूर्व आहे. 'मी माझ्या कादंबऱ्या कशा लिहितो' या लेखात, तसेच 'ज्ञानावात' कादंबऱ्याला 'मी कादंबरी कशी लिहीली' नावाचा जो प्रस्ताव जाड्या आहे त्यान त्यानी जे मार्मिक विचार प्रगट केले आहेत, त्यावरून किती डाढसपणाने व माक्षेपाने ते आपल्या कादंबऱ्या तयार करितात हे दिसते. मध्यमती कल्पना, स्थानकरचना, पात्रे सवाद, निसर्गवर्णने, रहस्ये,

योगायोग, शैली याच्याकडे किती चारकाईने ते पाहात असतात, हे पाहिले की सादर कौतुक वाटते. कादंबरी प्रत्यक्ष लिहिण्यापूर्वी अनेक प्रकारची टिपणे ते तयार करीत असल्याने, त्यांच्या कादंबऱ्या 'चटकदार वाचनीय एकजिनसी गोष्टी' घनून कलेच्या बसोटीला उतरतात. मानवी भावनाचे खेळ रंगवून, वाचकाला पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळवून देणे हे साहित्याचे श्रेष्ठ कार्य होय, असे ते मानतात. या कल्पनेप्रमाणे त्यांनी आपल्या कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, यात शका नाही. त्यांच्या सर्व कादंबऱ्या वाचल्यावर ते कलावादी आहेत की जीवनवादी आहेत, असा प्रश्नहि उपस्थित करणे असमजसपणाचे उरेल. त्यांच्या कादंबऱ्यातून जीवनाची चित्रे आली आहेत, नाहीतर काय आले आहे? ती चित्रे अत्यंत कलापूर्ण रीतीने काढल्याने ज्यांना तसली कला साधत नाही, त्यांनी त्यांच्या कादंबऱ्या वेवळ कलावादी आहेत असे म्हटले असते. झालावात कादंबरीच्या प्रस्तावावरून, विशेषतः त्यातील शेवटच्या काही वाक्यावरून, प्रो. फडके यांना बोधवादहि नापसंत नसावा असे वाटते. कादंबरीवाचनाने आनंद आणि धोष या दोन्ही गोष्टींची प्राप्ति होते व ज्ञाली पाहिजे, असे मुचविगाऱ्या लेखकाला तो वेवळ कलावादी आहे असे म्हणून कस चालेल? प्रो. फडकेच्या कादंबऱ्यात टोप टाखवावयाचे झाले तर ते विविधतेचा अभाव, स्त्रियाची कामुक वर्णने, तेजस्वी त्यागी पात्रांचा अल्पसंख्या, व भावोत्कटतेचा अभाव हे सांगता येतील. हे सांगूनहि त्यांच्या इतक्या चटकदार, वाचनीय, कलापूर्ण, रमणीय व प्रगयप्रधान कादंबऱ्या अजून कोणीहि लिहिल्या नाहीत हे कबूल केलेंच पाहिजे.

वि. स. खांडेकर-प्रो. फडकेच्या कादंबऱ्यातून जीवनाची चित्रे रंगविण्याची गेली तरी ते कलावादी कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्धीला आले व श्री. वि. स. खांडेकरांच्या 'कादंबऱ्यातून कल्पनासना पुष्कळ दिसूनहि ते जीवनवादी कादंबरी

१ जन्म इ. स १९ जानेवारी १८९८ साहित्य कुषामग्रह-नवमस्तिका, जीवनकला दवरिदू, अशोली, नवा प्रान्तकाल, पहिल्यावाहिका, विपुलप्रकाश, आजची स्वप्ने, अशु आणि हास्य, परट्या बाहेर, स्त्री आणि पुरुष, इत्यांचा पाऊन, दत्तक आणि इनर गोष्टी, ऊनपाऊन, नवचंद्रिका, पूजन, समाधीवरली फुले, पाकळ्या, कालची स्वप्ने,

कार म्हणून लोकमान्यता पावले ! टीव्हा, अटकपार, निरंजन व कलकशीमा यांच्या शेजारी हृदयाची हाक, काचनमृग, दोन ध्रुव व उल्का या कादंबऱ्या ठेविल्या म्हणजे त्याच्यात असलेल्या दोन ध्रुवांचे अंतर कोणालाहि जागवते. एकांत पांढरपेशा मुखेलीसुद्धा कलासक्त वर्गातील तरुण तरुणींच्या वैयक्तिक प्रेम-चेष्टिताची आणि सांठ्यांची वर्णने प्रामुख्याने आहेत, तर दुसऱ्यात श्रीमतांरोबर गरीबाची, भोगारोबर त्यागाची, सांठ्यांभोगेस कुरूपतेची, प्रेमासरोबर कर्तव्याची, जीवनाच्या कर लावणाऱ्या अनेकविध प्रभाची वर्णने आली आहेत अटकपार आणि काचनमृग या कादंबऱ्या एकाच म्हणजे इ. स. १९३१ मध्ये प्रसिद्ध झाल्या. काचनमृगांतील ध्येयवादी स्वार्थ्यागी मुधाकगरोबारी अटकपारमधील नायिकेच्या शेवटात डोकें खुपसून मनसोक्त रडणारा मुधीर ठेविल्या म्हणजे दोन नायकांतील फरक कोणाच्याहि लक्षात येईल. जीवन म्हणजे प्रेम असें पटक्यांच्या नायक नायिकाना वाटते. तर जीवन म्हणजे सप्राम असें खाडिकराच्या नायक नायिकाना वाटते. याच काळाने फडक्याच्या मुवातीच्या कादंबऱ्यातून आलेगीं पात्रे दुजळीं वाटतात, तर त्याच्या तुलनेला खाडिकराचीं पात्रे कणसर वाटतात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक विषमतेविरुद्ध लढून वैयक्तिक सुखाला तीं दूर लोटत असलेलीं दिसतात. फडक्याच्या प्रेमलक्षी पात्राना प्रेमाश्वेरीज काही सुचत नाही.

(पान ४२५ वरून पुढें चालू)

फुलें आणि दगड, पहिली लाट, साजवात, प्रीतीचा शोध, प्रमाद, सुरली, लघुनिबंधसंग्रह—नायुलहरी, चादण्यात, अविनाश, मंजिऱ्या, मंजघात, मार्यकाळ, कल्पकता, कल्पकता, मदाकिनी, निररा प्रवर, हिरवळ रुपककथा संग्रह—कालिका, सोनेरी सावल्या, सुवर्णकण, मृगजळातल्या काळ्या, वनदेवता, वेचलेली फुले (*सुवर्णकण व 'वेचलेली फुले' हे जिज्ञानचे अनुवाद आहेत.) टांका संग्रह—वनभोजन, पुंधुमास, फुलें आणि काटे. गोकणीचीं फुलें, गोक आणि गोकण. हीकारणक वाच्य-वाचकरी शक्ति आणि वाच्य, मराठीचा नाट्यसंसार, सहा भाषणे, तीन संमेलने. कादंबऱ्या—हृदयाची हाक, काचनमृग, पहिलें प्रेम, सुखाचा शोध, दोन ध्रुव, दोन मने, जळलेला मोहर, कांचवध, अम. हिरवा चाफा, उल्का, पांढरे दग, रिकामा देव्हारा, ययानि. इतर पुस्तके—आगरकर चरित्र, रंकाचे राज्य (नाटक), तुरंगातील पत्रे भाग १, २, ३ (अन्स्ट टोल्स्टोया पत्रांचे अनुवाद).

खाडेकराच्या कादंबऱ्या हेतुपुरस्सर-गृहजे जीवनाचा उत्कर्ष साधणाऱ्या हेतुपुरस्सर लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यांना काही तरी जीवनाविपर्या, समाजाविपर्या, समाजातील उणीवाविपर्या, लोकाविपर्या, लोकांच्या कल्याणाविपर्या सागावयाचे आहे व असते. विचार-उन्नतिकारक विचार-हा त्यांच्या साहित्याचा प्राण दिसतो. हे विचार ज्या शैलीच्या द्वारे प्रगट होतात ती सुंदर व कलापूर्ण असते. विचार किंवा तत्त्व आणि शैली यात एकवाक्यता असली पाहिजे व असू शकते असे त्यांना योग्यच रीतीने वाटते. या चाचणीत ते म्हणतात, “कथालेखनात तत्त्व व कला याचा सगम कित्येकाना अर्धनारीनटेश्वरासारखा विचित्र वाटतो. माझ मत तसे नाही. लेखकाची कलाशक्ति व तत्त्वप्रतिपादन शक्ति याचा सुंदर मेळ पडणे अशक्य नाही. तत्त्व हा प्राण व कला ही शरीर मानण्यापर्यंत माझी भजल जाईल पण शरीर विरहित स्थितीत या प्राणाचे अस्तित्व कथावाक्यात शक्य नाही असें मला वाटते.” हा मजबुर वाचीत असताना वाचकांना हरिभाऊ आपल्यांची आठरण होत असल्यास नवल नाही. लोकशिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून करता येईल तेवढे मनोरंजन आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारे करण्याचे त्यांनी जाहीर केले होते. खाडेकरांच्या कादंबऱ्यातून लोकांशिक्षण व लोकरंजन अशा दोन्ही गोष्टी आढळतात. हृदयाची हाक या कादंबरीत प्रत्येकाने आपल्या हृदयाच्या प्रेरणेनुसार वागले पाहिजे, श्रीमतीच्या, अधिकाऱ्याच्या, विद्वेष्याच्या हाकला ओ न देता हृदयाच्या हाकेला ओ देऊन तरुणतरुणींनी आपले जोडीदार निवडावेत असे सांगण्यात आले आहे. ‘काचनमृगा’त खेडी सुधारतील तेव्हाच देश सुधारेल या तत्त्वाचे प्रतिपादन आले असून, देशहिताने प्रेरित झालेल्या सुधाकराने प्रोफेसरची जागा सोडून कोकणात जाऊन मास्तरकी कशी पत्करली व खेड्यातील लोकांना परोपरीने कसे साहाय्य केले ते दाखविले आहे. ‘दोन ध्रुव’ या कादंबरीत गरीबांच्या भावभावनाकडे दुर्लक्ष करून पैसांच्यामागे लागलेल्या श्रीमंताची, कतंब्याकडे काना डोळा करून सौंदर्यामागे व कलेमागे धावणाऱ्या कलावंताची, व्यवहाराला डावलून ध्येयवादाचा पुरस्कार करणाऱ्याची हृद्य व

हृदयद्रावक चित्रे रगविण्णत आर्ची आहेत. 'टल्सा' कादंबरीत भोगलोट्टप तरुणापायी तरुणीचें जीवन निती असहाय वनत चाल्ले आहे तें दाखविलें आहे. जळलेला मोहर, हिरवा चाफा, दोन मनें, फ्रॉचरथ याहि कादंबऱ्यातून अशाच प्रकारें कोणतें ना कोणतें तरी तत्त्व गोवण्यात आल आहे.

तत्त्व प्रतिपादनाबरोबरच कादंबऱ्यातील कल्याणकडे खाडेकरांचे मुळीच दुर्लक्ष झालेले नाही हे त्याचें आगली एक वैशिष्ट्य सांगता येईल. साहित्यात माननाच्या परिपोषाला अपस्थान साहजिकच अमते. आपल्या पात्राशी एकरूप वनून खाडेकर त्याच्या ठिकाणच्या विविध मानना रगवितात. सुधाकर, सुधा, वत्सला, सुरगा, मुल्लोचना, रमाकांत, विद्याधर, बाप्पा, सावळ्या, उल्का, चंद्रकांत इत्यादि अनेकविध पात्राच्या आशा आकांक्षा, ध्येयें, सुगन्धु.खें याची माडणी इतकी सरस झाली आहे की ती येद हृदयाला जाऊन भिडतात. उल्का, उल्केचे वडील, चंद्रकांत, वत्सला, बाप्पा, विद्याधर, सुधाकर, सुधा या सर्व पात्राच्या अन्त करणात चाललेल्या खळबळीचें चित्रण फारच बहारीचें झालें आहे. खाडेकराच्या स्वभावरेखनात सूक्ष्मता रेखीवपणा, भरीवपणा, कणखरपणा, रसाभाविकता या गुणाबरोबरच पात्राचें मनोविश्लेषण आल्याने, ती आपल्यासमोर सजीव वापरत अमल्यासारखी दिसतात. परिस्थितीनें आपल्यात जसा पालट होतो त्याचप्रमाणें याहि पात्रात झालेला दालविला आहे. पात्राच्या स्वभावरेखनाप्रमाणेंच कादंबरीच्या कथानकाकडे खाडेकर चांगलें लक्ष पुरवितात. कादंबऱ्यातील तत्त्वप्रतिपादन हे जीवनाच्या द्वारे करावयाचें असतें. हे तत्त्व त्यानीं बरोबर ओळखिलें असल्याने स्वर्लीच्या जीवनातील मइत्वाच्या, आणीबाणीच्या, भावपूर्ण, नाम्यपूर्ण घटना घेऊन त्याचा सुंदर पट विंगल्याखेरीज ते कधीच राहात नाहीत याच कारणानें त्याची कथानके चित्तवेधक रमणीय बनली आहेत. याच्या जोडीला रम्य कल्पनाविलास आणि लालित्यपूर्ण भाषा आल्याने त्याच्या कादंबऱ्या तत्त्वप्रतिपादनानें सकस व कल्पनाविलासानें सुंदर बनल्या आहेत. साहित्यकार हा जीवनाचा भाष्यकार असतो. या दृष्टीनें खाडेकराच्या कादंबऱ्यातून आलेली सुभाषितें उद्देशनीय आहेत. भावना ही गाधारीसारखी आहे, डोळस असूनहि ती आधळ्यासारखी वागते, मनोराज्यें

म्हणजे दवाचे घेंद; बायकाचें मन म्हणजे विलक्षण मुपीक जमीन; फळाचा रग पाहतात, फुलाचा नाही; इत्यादि सुंदर सुभाषितानीं नटलेल्या एाडेकराच्या कादंबऱ्यांकडे पाहिले, की, किती सरस, व्यापक, उदार व प्रागतिक दृष्टिकोनानें ते जगाकडे व साहित्याकडे बघतात त्याचा प्रत्यय येतो. नुकतेच त्याच्या 'यथाती'स केंद्रसरकारकडून पाच हजारार्चे वधीम मिळाले आहे.

ग. श्य माडखोलकर आधुनिक काळात फडके-एाडेकराच्या बरोबरीनें लोकप्रिय बनलेले तिसरे कादंबरीकार माडखोलकर हे होत. आधुनिक कविपंचक, 'विष्णु कृष्ण चिपळूणकर' इत्यादि टीकापर ग्रंथानीं तसेंच 'महाराष्ट्र' पत्रातील साहित्यविषयक विवेचनानीं लेखक या नात्यानें त्यानीं चांगलीच कीर्ति मिळविली होती. त्यात 'मुक्तात्मा' (१९३३) ही कादंबरी प्रसिद्ध होताच मोठीच भर पडली, ज्या प्रामुख्यानें या कादंबरीत देशातील पक्षोपक्षाविषयी व त्याच्या राजकीय मताविषयी चर्चा व वर्णनें आली, त्याप्रमाणेच हरिभाऊ आपटे वामनराव जोशी, श्री. वृ. कोल्हटकर यांच्या कादंबऱ्यातून न आल्यानें, राजकीय कादंबरीचें एक नवे व स्पृहणीय ढालनच त्यानीं उघडिले असे सर्वांना वाटले समाजमतवादा हिंदुस्थानात इ. स. १९३० नंतर कोणत्या परिस्थितीत निर्माण झाला, तरुण क्रांतिकारक का बनले, याची मीमांसा या कादंबरीत चांगली आली आहे. राजकीय कादंबऱ्याची ही प्रथा त्यानीं काता, मुलपटे, प्रमदरा इत्यादि कादंबऱ्यात चालू ठेविली असून जगल सत्याग्रह, राजकीय पक्षोपक्ष, १९४२ च्या छोडो भारत चळवळीचे पडसाद इत्यादिचें चित्रण त्यात आले आहे. केवळ राजकीय घटनावर माडखोलकर टीका करतात असे नसून सामाजिक घटनावर देखील करतात हे त्याच्या भगलेले देऊळ, शाप, दुहेरी जीवन नागकन्या, चदनवाडी सारख्या कादंबऱ्यावरून समजतें. हिंदुविवाहसंस्था ही भगलेल्या देऊळामारणी कशी झाली आहे. प्रेमविवाह किसे निष्प्रेमविवाह होऊ लागले

जन्म इ. स. १९०० कादंबऱ्या—मुक्तात्मा (१९३३) भगलेले देऊळ, शाप, काता दुहेरी जीवन, मुसकटे, नवे संसार, टाक बंगला, नागकन्या, चदनवाडी, तीन दिवस, प्रमदरा, हे सुद, देवगिरी, गोंडवन, उमरा अनघा (१९४९) स्वप्नतरित्वा (१९५३) अहंघति (१९५६) रुक्मिणी (१९५८).

आहेत, स्वप्नाद्वयपाने जीवन जगणाऱ्यांची कशी शोचनीय स्थिति होऊ लागते आहे, पुरुषाच्या भ्रमरवृत्तिमुळे स्त्रियांचे जीवन कसे अमहाय झाले आहे व अगाधारखे विचार या कादंबऱ्यातून आले आहेत. समाजजीवनाने टीका करावयाचे एक माधन मित्रा शस्त्र, अशाच दृष्टीने साहित्याकडे माद्वोलकर बसत थमतात. आपण कादंबऱ्या कशा व का लिहू लागलों या विषयी ते म्हणतात, “वाङ्मय म्हणजे शून्य न्याून मानवी जीवनाची अनुकृति, प्रतिकृति किंवा विरुति होय. तेव्हा त्या वाङ्मयाचे टीकाकार होण्यापेक्षा त्याला आधारभूत असलेल्या विशाल मानवी जीवनाचे टीकाकार होणे हे अधिक उद्बोधक, अधिक आल्हाददायक नाही काम ? मी कादंबरी लेखना कडे वळलों तो मुख्यत, याच भावनेने” या उतान्यावरून हरिमाऊ आपटे किंवा पाडेकर यांच्याच लोक शिधगात्मक किंवा जीवनवादी साहित्यपथात माद्वोलकर तत्त्वतः तरी बसताना

पाडेकराची कल्पकता किंवा फडक्याची कलागुंमर आपल्या जगळ नसल्याचे त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले असले तरी त्यात यिनयाचाच भाग अधिक आहे. अगदी खाडेकराच्या इतकी कल्पकता त्यांच्याजवळ नसली, तरी बऱ्याच बरच्या दर्जाची कल्पकता त्यांच्याजवळ आहे असे त्यांच्या कादंबऱ्यात जी निसर्गाची वर्णने येतात त्यावरून वाटते निसर्गाची वास्तव पूर्ण वर्णने करित असताना, त्यांच्यावर कल्पनाचा ते जो फुलारा उभारतात तो रमणीय असतो कथानक रचनेच्या बाबतीत मुक्ताःमा कादंबरीत बराच विस्कळीतपणा असला तरी पुढच्या कादंबऱ्यातून चापेसूदपणा बराच आलेला आहे. भगलेले देऊळ ही आत्मवृत्तपर कादंबरी या दृष्टीने नमुनेदार आहे. कथानकाची भव्यता व रेखीपणा पाहतां चंद्रनवाडी ही कादंबरी विशेष उल्लेखनीय वागते माद्वोलकर पात्रांचे स्वभाव रेखन रेखीव, मनोविश्लेषणात्मक, विक्रमशील असे करतात. यांच्याच जोडीला सुरम्य, लालित्यपूर्ण, सुबोध भाषाशैली योजिल्याने त्यांच्या कादंबऱ्या फडक्याच्या कादंबऱ्याद्वतक्याच अलीकडे लोकप्रिय बनू लागल्या आहेत. फडक्याच्या कादंबऱ्या-

प्रमाणेच एक टोन टोपहि त्याच्या कादंबरी सुर्घीत आदळतात विलासी स्त्रीपुरुषांची वणनें कामुक श्रृंगारिक वर्णनें, विवृत विषयासक्तीचीं वणनें त्याच्या शाप, डाकब्रगला, नागकन्या, दुहेरी जीवन इत्यादि कादंबऱ्यात आलीं असून, त्यांचें समर्थन कोगत्याहि सक्तीवर करणें कठिण आहे

डॉ. श्री ज्य. केतकर—(इ. स. १८८४-१९३७) विचारप्रधान समस्या-प्रधान अशा आपल्या कादंबऱ्यांनीं डॉ. केतकर यांनीं मराठी कादंबरी सुर्घीत स्वतंत्र दालनच उघडलें असें म्हणावयास हरकत नाही. काही टीकाकार^१ त्याच्या कादंबऱ्यांना कादंबऱ्या म्हणण्यासच तयार नाहीत. या टीकाकाराच्या मतानें त्याच्या कादंबऱ्या म्हणजे समाजशास्त्रीय सशोधनाचें षष्ठें साहित्य होय. केतकराच्या कादंबऱ्यात कथानक, संवाद, स्वभावरंगन या गोष्टी असताना, त्यांना कादंबऱ्या न म्हणून कसें चालेल ? त्याच्या पात्रांच्या विशिष्ट जीवनातूनच समाजविषयक अनेक प्रश्न निर्माण होतात व त्याची चर्चा करणें त्यांना अपरिहार्य होते. अशा स्थितीत समाजविषयक चर्चा आपल्या सक्तीवर या कादंबऱ्यांना निबंध म्हणून भागणार नाही. मनुष्य हा जमा भावनांनीं युक्त आहे, तसाच तो विचारानीं देखील संपन्न आहे. साहित्यसेवकानें जमे त्याच्या भावनांचें चित्रण करावयाचें असतें, तसेच त्याच्या विचारांचेंहि. डॉ. केतकरांनीं पाश्चिमात्य देशात राहणाऱ्या भारतीयांचे, तसेच पाश्चिमात्य देशात जाऊन विद्याविभूषित होऊन भारतात परत आलेल्यांचे विचार, भावना, प्रश्न याची माहणी कथानकाच्या मदतीनें आपल्या कादंबऱ्यात केली आहे. हरिभाऊ आपटे, प्रो. फडके, साठेकर, माडखोलकर यांनीं रंगविलेल्या मध्यम स्थितीत या लोकांच्या जीवनातून डॉ. केतकरांनीं रंगविलेलें जीवन विस्तृत व व्यापक स्वरूपाचें आहे हरिभाऊ आपटे याच्या कादंबऱ्यांना डॉ. केतकरांनीं सदाशिवपेठी कादंबऱ्या म्हणून त्यांच्या सजुचित क्षेत्राचें दिग्दर्शन केलें आहे ते म्हणतात, “ममाज अत्यंत विविध अर्गी आहे. चातू समाजाचें चित्र सर्व बाजूनीं रंगवावयाचें झाल्यास मला आणखी १०।१२

कादंबऱ्या लिहाऱ्या लागतील इतकें तें विविध आहे. असें असतां गिरगावी अगर सदाशिवपेठी लेखक लोहापुढें महाराष्ट्रीय समाजाचें अत्यंत अल्प स्वरूप ठेवतात तर आपण जितके व्यापक स्वरूप दाखविता येईल तितकें दाखवावें... ज्या लोहाना मी करीत आहे ती मज्या शक्यच नव्हती... त्याम माझ्या कादंबरीचा प्रकार गैर आहे, कलेचा अपकर्षक आहे, असा बोभाटा बगजा लागणार व तो त्याप्रमाणें करीत आहेत तो स्वाभाविकच आहे' " गोडवनातील प्रियवदा, परागडा, आशावादी, ब्राह्मणकन्या, गावसाय य विचक्षण अशा पाच सहा कादंबऱ्या डॉ. केतकरांनी लिहिल्या असून त्यात समाजातील विविध थरांचें दर्शन त्यांनी घडविले आहे. गोडवनातील प्रियवदा या कादंबरीत नागपूरच्या महाराष्ट्रीय समाजाची काही काळापूर्वीची स्थिति वर्णिली आहे तर 'परागडा' कादंबरीत अमेरिकेंत राहणाऱ्या भारतीयांच्या मनातील भावना वर्णिल्या आहेत. 'आशावादी' अनेक राष्ट्र फिरून आलेल्या देवीदासपंथाना हिंदुस्थानाच्या भवितव्याविषयी कोणता आशावाद वाटतो त्याचे दिग्दर्शन करण्यात आले आहे, तर 'गावसाय' मध्ये इंग्लंडमध्ये राहणाऱ्या इ. स. १९१० च्या सुमाराच्या भारतीयांच्या आशा-आकांक्षा आल्या आहेत. ब्राह्मणकन्येंत येने इझाबेल या समाजाची माहिती असून, येशू वचनायाची चिकित्सा करण्यात आली आहे. अशा रांतीनें महाराष्ट्रीयच केवळ नव्हे तर भारतीय समाजाचें चित्र त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यातून रंगवून, समाजाला विविध प्रश्नाविषयी विचार करायला लाविले आहे.

डॉ. केतकरांच्या कादंबऱ्यात आलेले विचार रूढसमजुतींना धके देणारे असले तरी ते प्रामाणिक असून प्रगतिसूचक आहेत. वामन मल्हार जोशी यांना याच कारणाने त्यांच्या कादंबऱ्या अभिनंदनीय वाटतात. ते म्हणतात^१, "केतकरांनी सुशिक्षित समाजाला आपल्या नीति अनीतिविषयक कल्पनांचा आणि भावनांचा फेरविचार करावयास लाविले ही त्यांची एक मोठीच कामगिरी आहे. रूढ कल्पना

१. मी व माझे टीकाकार, ज्ञानोत्सवा-ऑगस्ट १९३६

२. विचारमौदर्य पृ. ५७

व भावना म्हणजेच सत्कल्पना व सद्भाव असे नव्हे हे त्याच्या लोकप्रियक्षम परंतु प्रेमाई व आदराई नायकनायिकांशी परिचय झाल्यानंतर कोणत्याहि रसिकाला पदत्याशियाय रहाणार नाही?" समस्याप्रधान किंवा विचारप्रधान कादंबऱ्या लिहून समाजाला एक नवी अभिरुचि दाखविल्याबद्दल डॉ. केतकराना यावेत तेवढे धन्यवाद थोडेच होतील. विचाराची महनीयता, मौलिकता, विविधता यांचे स्वभावरेखनाच्या द्वारे, कथानकरचनेच्या द्वारे जे दर्शन त्याच्या कादंबऱ्यातून घडते ते विलोमनीय असेच असते. कलापूर्ण रचनेच्या दृष्टीने मात्र त्याच्या कादंबऱ्या अगदीच सामान्य आहेत.

विठ्ठल वामन हडप —मराठी माहित्यात श्री हडप यांच्या इतके कथा-वाङ्मय कोणी निर्माण केले नाही, सामाजिक कादंबऱ्या, ऐतिहासिक कादंबऱ्या, लघुकादंबऱ्या मिळून त्यांनी शमराच्या आसपास कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यात समाजातील सर्व थराची चित्रे येतात. वकील, डॉक्टर, नर्स, मास्त्रीग, व्यापारी, पुढारी, मजूर, राजे, गण्या अशा सर्वांच्या जीवनाचा चित्रपट त्यांच्या कादंबऱ्यांत पाहावयास सापडतो. जगाची वाईट बाजू दाखवून, लोकांचे दुःखाचे वर्णन करून, तरुणतरुणींचे अध.पात निवेदून, कोणते गड्डे मागसाने गळले पाहिजेत ते सांगण्याचा त्यांचा हेतु स्पष्टच दिसतो. दुर्गुणदुराचारांची चित्रे ते थोक्याचालाल कदील म्हणून समाजासमोर ठेवितात लोकांनी त्यांचे अनुकरण करावे म्हणून काही ते काम-लोभ-मोह यांची थोडी मडक पत्र वस्तुस्थितिनिदर्शक चित्र रचवीत नाहीत या चित्रापासून समाजाने बोध घ्यावा अशी त्यांची इच्छा आहे. 'बहकलेली तरुणी' या त्यांच्या पुष्कळच

१ जन्म ६ न. १९०० मृत्यु-मार्च १९६०, सामाजिक कादंबऱ्या —शाबली मूठ (१९१७), निरभ्र चंद्र, दिव्य लावण्य, बहकलेली तरुणी (१९२४), माझा मघाट, वांकडे पाऊल, निवळलेली तरुणी, मीदर्यांचा पुढाराग, बाईल वेडा, इस्काचा प्याला, गणी की रवेली इ ऐतिहासिक कादंबऱ्या —पेशवाईचे पुण्याहवाचन (१९२६) पेशवाईचे प्राणप्रतिष्ठा, पेशवाईचे ध्रुवदर्शन, पेशवाईचा ध्रुव दळळा, पेशवाईचा पुनर्जन्म पेशवाईचे पुनर्वैभव, पेशवाईचा दरारा, कादंबरीमय आंग्लशाही इ

गाजलेल्या व तीन आवृत्त्यांचा मान मिळविलेल्या काठवरीची नायिका अवू म्हणते, “माझी कर्मकथा आज मोठ्याने ओरडून गाला मांगणार आहे की, पहा ! या रस्त्याने गेल्यावर कुळापरी कूळ बुडते, अन्नूपरी अन्नू जाते, नातलगपरी नातलग तुटतात व पराश्वरा नरकवास या कर्मीच देवत डोळा भागाना लागतो !” “मौज” माताहिकात एकेकाळीं हत्याहत्याने प्रसिद्ध होणाऱ्या हटपांच्या कादंबऱ्यांवर वाचकांच्या हजारांनी अक्षरशः उड्या पडत होत्या खुद्द त्यांच्या कादंबऱ्याकडे पाहिले असताना कामुक, शृंगारिक, अश्लील वर्णनाशी एकजीव होऊन त्यांनी तीं केलेली मुळीच दिसत नाहीत फटके-माडखोलकर कामुक-शृंगारिक वर्णनाचा जो तपशील देतात, तसला प्रकार हटपाच्या कादंबऱ्यात आढळत नाही. ‘टफाचा प्याला’ पिशाच्या ‘बहकलेल्या तरुणी’ व ‘बाईलवेडे’ पुरुष यांच्याचवर त्यांच्या कादंबऱ्यात भर देण्यात आल्याने, सामान्य वाचकांनी त्यांना शृंगारिक कादंबऱ्या लिहिणारे लेखक म्हणून मानले. ‘पेशवाईचे पुण्याद वाचन’ या इ. स. १९२६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या पहिल्या ऐतिहासिक कादंबरीने वाचकाना त्यांनी स्वतःविषयी फेगविचार करावयास लाविले पेशवाई, शिवशाही व आंग्लशाही अना भारताचा गेल्या तीनशे वर्षांचा इतिहास त्यांनी आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यात चऱ्याच यशस्वीपणाने गोवून, मराठी कादंबरा क्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे. कलादृष्ट्या हटपाच्या कादंबऱ्यात काही उल्लेखनीय गुण व काही गुणाचे अभाव आढळतात त्यांच्या कादंबऱ्यातील कथानके चटकदार, एकजिन्नसी, गुतागुत फारशी नसलेली अशी असल्याने, वाचक पुस्तक हाती घेताच त्यात रमून जातो. त्यांच्या सामाजिक कादंबऱ्यात विशेषत पात्रे थोडी असल्याने गाचकाल त्यांच्या जीवनविकासाकडे पागले लक्ष ठेविता येते त्याची भाषा सोपी व ओघवती असल्याने वाचकाला विनासावास कथानकाशी परिचय करून घेता येता. यांच्या उलट त्यांच्या कादंबऱ्यातील पात्रे उथळ, विकाराच्या अधीन हागरी व एकसारखी वाटतात देशाच्या राजकारणात भाग घेऊन राजद्रोहाच्या गुन्हाबद्दल तुरुंगवास भोगल्या हटपाच्या मुक्तीच्या कादंबऱ्यात देशाच्या राजकीय-सामाजिक-धार्मिक आर्थिक प्रभावविषयी ‘वाडळ’

या कादंबराखेरीज जगळ जगळ मुग्धताच स्वीकारण्यात आली आहे. मान अलीकडच्या त्याच्या भारतमाते ऊठ, भारतमातेची हाक (१९४८) दाढीयागा (१९५७) इत्यादि कादंबऱ्यात देशस्थितीची वास्तविक चित्रे येत असून, त्याची भाषाहि रमणीय वनत चालली आहे. हा बदल अभिनदनीय नाही असे कोण म्हणेच !

भा. वि. वरेरकर — नाटककार म्हणून प्रसिद्धी मिळविलेल्या वरेरकरांनी 'विधवाकुमारी' ही गाबलेली कादंबरी लिहिली आहे असे जेव्हा लोमाना कळलें, तेव्हा त्याच्या प्रतिभेचा हा नवा प्रभायशाली पैदू पाहून ते रूष झाले. 'विधवाकुमारी' ही कादंबरी १९२८ साली वरेरकरांनी 'एक गतभर्तृका' या टोपण नावाने प्रसिद्ध करताच, त्यातील विधवेच्या करुण आत्मचरिताने आणि अत्यंत घरगुती भावपूर्ण भाषाशैलीने लोकांच्या हृदयाचा ठाव घेतला. असली हृदयाचा ठाव घेणारी भाषा पूर्वी हरिभाऊ आपट्यांनी 'पण लक्षात कोण घेतो ?' या कादंबरीत योजिली होती 'विधवाकुमारी'ने या कादंबरीची आठवण लोकाना करून दिली. स्त्रियाची असहायता, स्त्रियाचा उद्धार हे वरेरकरांच्या लेखणीचे आवडते व आवेशाचे विषय आहेत. कौमार्योत्त वैधव्य प्राप्त झालेल्या विधवेने पुनर्विवाहाचे विचार सोडून देऊन शिभणाकडे व देशकार्याकडे आपले मन कसे वळविले हे विधवाकुमारीत मागितलें आहे. 'परतभेट' कादंबरीत 'विधवाकुमारी'तील नायिकेने पुढें काम नेलें त्याचें वर्णन आहे. धावता धोटा या कादंबरीत मजुरांच्या प्रश्नाचा माहणी करण्यात आली आहे. 'सात लाखातील एक' या कादंबरीत खेड्याचा उद्धार कसा करतां येईल तो दागविला आहे. 'कुलदैवत' कादंबरीत गोव्याकडील वेश्या जीवनाची माहिती आली आहे. वरेरकरांचे सर्वच लिहिणें सहेतुक लोकशिक्षणात्मक प्रचारात्मक असते. त्यांच्या कादंबऱ्याहि या

१ जन्म ६ स. १८८५ काटेंव या — विमणी, विधवाकुमारी, गोदू गोल्ले, धावता धोटा, परतभेट उषटहाप, कुलदैवत, विकारी वात्सल्य, उमलती कळी, बेणू बेलणकर, फाटकी वाकळ, मी-रामजोशी, प्रभातकुमार, मुखोपाध्याय, यांच्या बगला कादंबऱ्यांचे (मलयबाला, रत्नदीप, सौभाग्य) अनुवाद इत्यादि. ✓

नियमाला अपवाद नाहीत. घग्गुनी ओषपूर्ण भाषा व टाकठिक्कीचे कथानक यानी त्याच्या कादंबऱ्या वाचनीय बनल्या आहेत. मात्र त्यात भाषोत्कटता व परिणामकारक स्वभाषेरेखन याचा प्रायः अभावच आढळेल.

पु. य. देशपांडे - 'ब्रधनाच्या पलीकडे' (१९२७) ही कादंबरी लिहून पु. य. देशपांडे यानी वाचकांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेतले. रुढीच्या विरुद्ध वोट करण्याचे शिक्षण आगरकर-केशवमुताच्या काळापासून मराठी साहित्यात अधूनमधून दिले जात असे, तरी वैसाहिक स्वातंत्र्याचा जोरदार पुरस्कार यापूर्वी करण्यात आला नव्हता. या कादंबरीच्या रूपाने तो करण्यात आला. यानील नायक प्रमाकर स्वतःच्या बडिलाच्या इच्छेविरुद्ध जिचा कौमार्यभंग चलाकारामुल शाला आहे अशा एका रग्गेलीच्या मुलीशी लग्न लावून, देहाच्या पात्रिन्याहून मनाचे पाविच्य श्रेष्ठ आहे, असे दाखवितो. रुढ नीतिविरुद्ध वोट करणाऱ्याचे समर्थन करण्याचे धोरण या पुढील कादंबऱ्यात लेखकाने न ठेवता, व्यक्तीच्या अन्तः-करणातील भावनाचे मनोविश्लेषणाच्या पद्धतीने चित्रण करण्याचे ठेविले. यात आत्मवृत्ताचा प्रकार अधिक सोपीचा असल्याने मुकलेले फूल, (१९३१) व 'सदाफुली' (१९३३) या कादंबऱ्यात आत्मनिवेदन पद्धतीचा अलवच केला आहे. परित्या कादंबरीतील विघवा नायिका कृष्णा बाह्यतः परिपूर्ण अशा आपल्या जीवनातील उदासिननेचा इतिहास सांगते तर दुसरीत शातनु तिलोत्तमेच्या प्रेमाचे चढउतार वर्णन करितो. कृष्णा-केशव, डॉ. दिवाकर-शातनु, तिलोत्तमा अशोक-सुरेश अशी विविध पात्रे मनोविश्लेषणाच्या पद्धतीने रंगविल्याने, त्यांचे भावनात्मक जीवन आपण प्रत्यक्ष पाहतो आहेत असे वाचकाला वाटते. या कादंबऱ्यात कथानक असे फारसे नाहीच, प्रेमपूति-प्रेमवैफल्य हाच दोन्ही कादंबऱ्याचा विषय असून व्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा आचारस्वातंत्र्यावर भर देण्यात आला आहे. दोन्ही कादंबऱ्यातील वातावरण काव्यमय असून एकाच मुकलेल्या गुलाबाच्या फुलाची तर दुसऱ्यात सदाफुलीची प्रतिक गृहणून योजना करण्यात आली आहे. 'सदाफुली'त 'कॉस'ची योजना प्रतीकासारखीच असून, त्याने

शातनूच्या दुःगर्ची कल्पना सूचित वेली आहे रचनेची सफाई, वर्णनातील काटकसर, कथानकाची सुसुत्रता या गोष्टी देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यात वेतानेंच आढळतात. त्यांच्या अलिकडच्या आहुति (१९५९) या कादंबरीत वेदाताची चर्चा आली आहे.

वि वि बोजिल (जन्म इ. स १९००) - श्री. वि. वि. गोर्खाल लघुकथा लेखक म्हणून प्रथम प्रसिद्धीस आले. 'यशवत' मासिकात त्यांच्या प्रथमच्या काही खुमासदार सगदाच्या, तिनोदात्मक घटनांच्या आणि ज्वैळकर प्रेमळ पात्रांच्या लघुकथा प्रसिद्ध झाल्या. 'फोल आशा' ही त्यांची पहिली कादंबरी इ. स १९३९ मध्ये यशवत मासिक चालविणाऱ्या गणेश महादेव वीरकरानींच प्रसिद्ध वेली या कादंबरीपासून गेल्या नीस वर्षांत त्यांनी वीसाहून अधिक कादंबऱ्या लिहून चांगलीच लोकप्रियता मिळविली आहे शेकीलाच्या लघुकथात जसे खुमासदार चटकदार संवाद असतात, तसेच त्यांच्या कादंबऱ्यातहि असतात. दुसरी साजूली या कादंबरीतील डिनू व सुमती, सुगधा व सुमती यांचे संवाद किंवा तुझ माझ जमेना या कादंबरीतील सदानंद व मटा, मामा व मामी यांचे संवाद किंवा 'ज्ञेयाचात' मधील सात्यासाहेब व जानकीबाई, शाता व श्रीधर, विमल व श्रीधर यांचे संवाद अत्यंत चमकदार व बहारीचे आहेत. सगदाच्या नंतर त्यांच्या कथानकाकडे पाहिले असताना तीं सार्धा, फारशी गुतागुत नमलेली, कटु व्यंग्यार गोड शब्दात माझगारी, वास्तवतापूर्ण अशी असतात. फाजील भावनात्मकता किंवा फाजील ध्येयवाद या दोन्ही गोष्टी शेकीलाच्या कथानकाचा विषय बनवितच होतात. विशिष्ट प्रश्न घेऊन त्यावर कादंबरीची रचना न करता, मध्यम वर्गीय च्या प्रपंचात उत्पन्न होणाऱ्या सुख दुःखाच्या घटनाभोवतीं कादंबरीचे कथानक रचाल्ल त्यांना विशेष आवडते असे दिसते फोल आशा व ज्ञेयाचात या कादंबऱ्यात अशाच सुख दुःखाच्या घटना आल्या आहेत. तुझ माझ जमेना या कादंबरीत बोलपटक्या लिहिणाऱ्या एका कलावताची त्यांच्या सनातनी पत्नीमुळे कशी चुचरणा झाली व त्यामुळे तो विचित्रपणे कसा चांगू लागला हे दाखविले आहे या कादंबरीत कलावंताचा प्रश्न त्यांनी स्वतःच प्रस्तावनेत

म्हटल्याप्रमाणे मादला आहे, असे मानून चालणं भोळमरपणाचे होईल ऐन प्रसंगी त्यांना आपला मुकुट चढवावाच आठवून त्यांनी आपल्या नायक मदानद याम त्याच्यावर प्रेम करणाऱ्या मदेचा गुपचूप त्याग करून जायला लाविठे आहे. नाई म्हणायला 'दुसरा साजरी' या कादंबरीतील नायक विश्वनाथ म्वत च्या राजकीय विचारांशी समरस न होणाऱ्या सुमतीच्या त्याग करून सुगंधेरीवर मसार थाटताना टाकून दिल्या आहे यातहि सुमतीच्या पत्राने शेवटी तडजोड तो करील असे मुचविले आहेच. प्रश्न मादगे किंवा सोडविणे या गोष्टी रोकीलाना रुचत नसाव्यात अस मला वाटते

रोकीलार्ची पात्रेहि व्ययहाराला धरून यागत असलेली आढळतात हुदर आणि उसामे या गोष्टी त्याच्या कादंबऱ्यात क्वचित्च आढळतील. सदाशिवाने मुलोचनेशी लग्न झाल्यावर ' फोल आर्श' तीव्र दाजुतला कोणाताहि अति प्रसंग न करिता आपले दुःख मिळून टाकते व मुलोचनेशी मोठ्या औदार्याने यागते 'तुझ माझ जमेना' यातील नायक मदानद आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या मदाशी विवाहबद्ध न होता आपले पत्नीशी अमलेले कर्तव्य ओळखून मगला सोडून जातो

सात्विक शृंगार, वत्मल व हास्य या रमाचा परिपाप रोकील पार उत्तम प्रकारे करू शकतात फडर किंवा माडगोलकर उत्तान व सविस्तर अशी शृंगारिक वर्णने पुष्कळ ठिकाणी करतात रोकीलाची वर्णने सात्विक सूचक असतात. मात्र त्याची काही गुणास्पद वैशिष्ट्येच सारखेपणामुळे, वारवार वापरण्यात आल्यामुळे काहीशी दोषास्पद बनली आहेत त्याच्या खुमामदार सजादाचा लाभ बहुतेक सर्वच पात्रांना मिळत असल्याने, तितक्या अशानी त्याच्या विविधतेला व पृथगात्मतेला बाधा आली आहे फोल आर्शेत विनोदीवृत्तीचे मामा जसे आहेत, तसेच तुझ माझ जमेना यातहि आहेत रोकीलाच्या कादंबऱ्याचा देखील एक सचो तयार झाला असावा अशी शका येण्याइतका साधनाचा सारखेपणा त्याच्या कादंबऱ्यात आढळतो

२. वा. दिघे—(जन्म इ. स. १८९६) अद्भुतरम्यता व काव्यात्मकता यांचे एक नवेंच लेणें आधुनिक कादंबरीला दिघ्यानीं लेखिलें आहे. पाणकळा (१९३९), सगई (१९४३), रानजाई (१९४६) व गानलुब्धा मृगनयना (१९४७) आई आहे शेतात (१९५९), पडरे पाण्या या त्यांच्या कादंबऱ्यानीं विसाव्या शतकातील कादंबरी वाङ्मयात अद्भुतरम्यतेचे वेगळें वातावरण निर्माण केलें आहे. काव्यमय भाषा, मरगच व रोमांचकारी घटना आणि शृंगारिक वर्णनें यांनीं त्यांच्या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण व वाचनीय बनल्या आहेत. पाणकळा कादंबरीतील ग्रामीण जीवनाची काव्यपूर्ण व कृतिपूर्ण वर्णनें प्रथम वाचताच, वाचकाना एक नवा कादंबरीकार उदयाला आला असे वाटलं. सगई कादंबरीतील मिहळ कातकरी याच्या चित्रणानें आणि काव्यमय वातावरणानें कादंबरीकाराविषयी वाचकांच्या अपेक्षा अधिकच वाढल्या. गानलुब्धा मृगनयना या कादंबरीनें मात्र त्यांना थोडेंफार चकविलें यात संशय नाहीं. सभोवतालच्या परिचित जीवनाचीं चित्रे न रगवितां दिघ्यानीं मध्ययुगातील कोणी एका शिकारप्रेमी व सगीसप्रेमी अशा ग्याह्हेरच्या मानसिंग राजाची प्रणयकथा यात नेहमीच्याच काव्यमय भाषेंत मागीतली आहे. राज्य कागभाराकडे दुर्लक्ष करून सगीताच्या आणि त्रिवाच्या मार्गे लागलेला हा राजा मध्ययुगीन आहे हेंच उरें. याहि कादंबरीत घटना पुष्कळ आहेत. परंतु कादंबरीचे वातावरण एकदरीत स्वप्नमय वाटतें. 'रानजाई'तील वातावरण मध्ययुगापेक्षाहि मागच्या युगातील वाटतें. बदनाचल व अरुणाचल या दोन राज्यातील पागपरिक वैर रानजाईच्या प्रेमानुळ कसे नाहींत झालें ते यात दाखविलें आहे. रानजाई व मुक्ताता यांच्या जन्मरहस्यानें याहि कादंबरीत अद्भुतरम्यता पुष्कळच निर्माण झाली आहे. स्वभावरेखनाच्या दृष्टिनें पाहता पाणकळा व सगई यातील पात्रे सक्रम व रेखीव वाटतात. बाप्पा, मनाहर, लाडी, अरुशा, भुजरा, गया, सोनी, रमाजी हीं पात्रे वाचकांच्या स्मरणात राहतील अशीं आहेत. कथानकरचनाहि या दोन कादंबऱ्यात वाचकांचें लक्ष वेधून घेणारी झाली आहे. पास्ताळीकपणा व अवास्तवता ह् दोन प्रमुख दोष दिघ्याच्या कादंबऱ्यात आढळतात.

राजरत्न जोशी^१-विशिष्ट सामाजिक प्रश्न आपल्या वाचकासमोर ठेवून त्याची मांडणी करण्यात किंवा ते सोडवून दागविण्यात दिवाण बहादुर राजरत्न घामुदेकराब जोशी यांनी आपल्या कादंबऱ्यांचा मुख्यतः उपयोग केला आहे. न्त्रियाच्या विविध अवस्थेतील अनेक प्रकारच्या अडचणींना त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यांच्या द्वारे याचा फोडली अथून, समाजाचे लक्ष त्याकडे वेधिले आहे. न्त्रिया मर्चस्वी 'पराधीन' कशा असतात, एकप्रकारचा 'जन्माचा बद्विषाम' त्याच्या माग कमी लागल्या असतो, मिश्र विवादानदि 'कठीण कसोटी' कशी लागते, अनौगम मतर्तीचे कोणते प्रश्न असतात, पतिपत्नीत क्यात व विचारात 'अंतर' असल्यावर तीं मसारमुन्वाला कशी अतगतात इत्यादि अनेक प्रभाचा मांडणी त्यांच्या कादंबऱ्यात थाली आहे. काहीशा गुतागुंतीच्या कथानकामुळे व प्रौढ भावेमुळे त्यांच्या कादंबऱ्यात एकजिनसीरगान्चा फागमा प्रत्यव येन नसला, तरी समाजाला निव्हाळ्याच्या वाटगान्या विपनामप्रेधान सागोपाग चर्चा केल्या च्दल लेखकाचे अभिनदन नेल पाहिजे. समाजशिक्षणान्चा हेतु मनात धरून सामाजिक कादंबऱ्या लिहिण्यान्यात राजरत्न जोशी यांचा प्रामुख्यानं समावेश करावा लागल.

★ पांडुरंग मद्रागिव मानं ऊर्फ माने गुरुजी—आपल्या मावोत्कर व घ्येथयादी कादंबऱ्यांनी माने गुरुजींनी^२ मराठी साहित्यात स्वतंत्र व मानाचे स्थान प्राप्त करून घेतले आहे. मद्रावनाचा आणि सद्विचाराचा परिपाय करण्याकरिताच जणू काय त्यांनी आपल्या सर्व कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांचे बरेचमे साहित्य देशाकरिता त्यांनी जे अनेक वळा तुरुगयाम भोगला त्यात तयार झाले असल्याने देशप्रेमाने ते ओतप्रोत भरले आहे. इनामची आई (१९३५) ही त्याची पहिली कादंबरा प्रसिद्ध होताच तिच्यातील थोर व प्रेमळ मातेच्या स्वभावरेणाने साग महाराष्ट्र सनुष्ट व सद्बदित झाला सुमरुत बालयोध घराण्यातील साध्या सगळ व

१ कादंबऱ्या - कठीण कसोटी जन्माचा बद्विषाम, प. १५०, आपळभेले मोगी, मुटलेले कोडे, अंतर सुड, दुराचारी इ

२ जन्म इ. म १८९९ मृत्यु इ. म १९५० मुंबई येथे

रम्य संस्कृतीचें चित्र यात काढण्यात आले आहे. आपल्या जन्मदात्रीविषयी प्रेम, भक्ति व कृतज्ञता श्यामला किती वाटे तीहि यात भावपूर्ण शब्दात वर्णिली आहे. आपल्या आईच्या एकेक गुणाला आठवून श्याम गोष्टी सागत असल्याने, त्या फारच हृद्य व हृदयद्रावक झाल्या आहेत. श्याम (१९३७) ही त्रिखंडात्मक कादंबरी आत्मचरित्रपर असून तिच्यात श्यामचा शारीरिक व मानसिक विकास कसकसा व कोणकोणाकडून झाला तो दाखविला आहे. श्याम, श्यामचे सवगडी राम अहंमद, श्यामची मैत्रीण गगू, श्यामचे वडील, भाऊ, श्यामची आई या सर्वांची स्वभावचित्रे सुस्पष्ट व सुरेख आहेत. “घडपडगारी मूले” (१९३७) हीहि कादंबरी त्रिखंडात्मकच असून तीत देश, देव व कुटुंब यासंबंधीची जी ध्येयें त्याची चर्चा, तसेच ती ध्येयें पुरविण्यासाठी भारतीय तरुण कसे घडपडत आहेत वगैरेचें फारच हृदयगम व स्फूर्तिप्रद वर्णन आले आहे. भारतातील सर्व धर्मांचें व जातींचें ऐक्य साधण्याचा प्रयत्न यात असल्याने सर्व धर्मांची व जातींची पात्रे यात आली आहेत. क्रांति (१९४०) कादंबरीत रान्या माणुमकीचा, समानतेचा उदय झाला की क्रांति निर्माण होईल व तिच्याने देशात शांति व सुनत्ता नादेल असे मीना, मुकुंदराव, रामदास, माया यांच्या जीवनावरून दाखविले आहे. साने गुरुजीची भाषाशैली साधी सरळ व हृदयाला जाऊन भिडणारी आहे देशभक्ति व देशोन्नति हा त्याच्या कादंबऱ्याचा ध्येयत्रिंदु असल्याने आणि तो गाठणारी पात्रे भावोत्कट व उदारचरित असल्याने, शाळा-कॅलेजात जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्या विशेष आगडत असलेल्या दिसतात कथानकरचनेच्या दृष्टीने पाहता या कादंबऱ्या एकजिनसी व सुसुन वाटत नाहींत. तसेच रसपरिपोषाच्या धावतीत विविधता न असल्याने साने गुरुजीच्या कादंबऱ्या एक साऱ्याच्या वाटतात

गीता साने-अनेक समस्यांनी, प्रश्नांनी, भरलेले स्त्रीजीवन रगविवेण हा गीता साने याच्या कादंबऱ्याचा मुख्य विषय होय. प्रथम प्रथमच्या त्याच्या कादंबऱ्यातून स्त्रियांची अनेक प्रकारची गान्धारिणी, त्याची असहायता, त्याची दुःखे, यानाच प्रामुखाने वाचा फोडण्यात आली आहे. शारीरिक वाट पूर्ण न

झालेल्या कृष्णेची तिच्या प्रेमळ पग कानुक नवऱ्यामुळे किती दुर्दशा झाली त्याचें हृदयद्रावक चित्र निखळलेली हिरकणी (१९३६) या कादंबरीत आले आहे. मातापितराच्या इच्छेविरुद्ध ज्याच्यावर आपलें प्रेम आहे अशा प्रिन्सी लम लागणाऱ्या विमीच्या जीवनातील अनेक समस्या हा वडलेला वृक्ष (१९३६) या कादंबरीचा विषय आहे. रिजपराशी लम करून संसार मुण्याचा करून दान्-विण्याची इच्छा बाळगणाऱ्या उमेल, बाह्यतः दिसणाऱ्या हिरवळीखाली अनेक गटे कसे आढळले त्याचे वर्णन हिरवळीखाली (१९२६) या कादंबरीत आहे. स्त्रिया ह्या पुढ्याच्या विलासाची सर्वोत्तम साधनें होत, ही कल्पना जोंवर घडल्या नाही तोंपर स्त्रियाचा खरा उदार होणें शक्य नाही अस या कादंबरीत दाखविलें आहे. प्रियकर आणि पति याच्या कारीत सापडलेल्या राधेची करुणायुक्ता लतिका (१९३७) कादंबरीत वर्णिली आहे; तर माळरानात (१९४१) देशभक्त पग बेकार पतीच्या पत्नीची ओढाताग, एकत्र जुटुवात होणारे तिचे हाल याचें वर्णन आले आहे. धुकें आणि दाहिवर (१९४२) यात खऱ्या आर्थिक स्वातंत्र्या वाचूनचा असृदरोडार हा कसा निरर्थक आहे तो दाखविला आहे.

इ. स. १९३३ नंतरच्या आर्थिक मंदीची, देशात चाललेल्या गांधीजींच्या राष्ट्रीय चळवळीची, तसेच तर्कीच्या अन्तःकरणात चाललेल्या वैचारिक चळवळीची चित्रे गीता साने याच्या कादंबऱ्यातून आलीं असून त्यांनीं जें जीवन वर्णिलें आहे, तें वास्तवपूर्ण व गंभीर आणि मध्यमवर्गीयाचें आहे. आत्मवृत्तर कादंबऱ्या लिहिणें हें त्यांना विशेष आवडत असतें. कारण त्यांच्या वडलेला वृक्ष हिरवळीखाली, माळरानात, धुकें आणि दाहिवर या प्रमुख कादंबऱ्या तशा आहेत. कथानकरचना, स्वभावरेखन मनाद यांच्या दृष्टीनें पाहतां गीताबाईंच्या कादंबऱ्या सामान्यच ठरतील अनेक प्रभांच्या मूळ माडणीमुळे व चर्चेमुळे त्यांच्या कादंबऱ्याची वाचकांच्या मनावर पक्क वसू शकत नाही.

४४ विभागी शिखरकर (सौ. मालतीबाई बेडेकर)-हरिमाऊ आपल्यांच्या काळात स्त्रीशिक्षण, प्रौढविवाह, पुनर्विवाह, येशूपननिषेध ह स्त्रियांच्या उन्नतीचे

विषय समजले जात. गेल्या तीस वर्षांत या सर्व गोष्टी सिद्ध झाल्या असून स्त्रीशिक्षणाने प्राप्त झालेल्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे नवीनच प्रश्न निर्माण झाले आहेत. शिक्षण देऊन स्त्रीला पुरुषाच्या बरोबरीने ससारात आपला वाटा उचलित्ता येण्याइतकी संपत्ति बनविणे हे हरिभाऊंच्या काळातील ध्येय होते. आता मुशिक्षित, प्रौढ, कमवत्या पण अविवाहित किंवा विवाहित अशा स्त्रियांचे विचार-विकार, भाशा-आकांक्षा याची चित्रे वास्तवपूर्ण व सहृदयतेने काढणाऱ्या लेखक लेखिकांची आवश्यकता वाटू लागली आहे. निमावरी शिरूरकर यांचे “कल्याचे निश्चाम” (१९३३) हे पुस्तक ज्यावेळी प्रसिद्ध झाले, त्यावेळी आधुनिक स्त्रियांचे प्रश्न सहृदयतेने मार्मिकपणाने व वास्तवतापूर्ण रीतीने मांडणारी एक नवीन लेखिका उदयास आली असे लोकाना वाटले. मुलगी कमवू लागली की तिच्याकडे पाहण्याचा मातापितराचा दृष्टिकोन कसा स्वार्थी बनू लागतो, आर्थिक स्वातंत्र्य व आचारविषयक स्वातंत्र्य असूनही स्त्रीला पुरुषाच्या मैत्रीवाचून कशी अपूर्णता वाटते, प्रेम म्हणजे केवळ बौद्धिक मैत्री नसून त्यात शरिरमुखाची अपेक्षाही असते, विवाहपूर्व काळात झालेले मित्र विवाहोत्तर काळातही टिकवावेसे स्त्रीला कसे वाटतात इत्यादि अनेक मानसिक गुंतागुतीचे प्रश्न कल्याचे निश्चाम या कथासंग्रहात, तसेच ‘हिंदोब्यावर’ व ‘विरलेले स्वप्न’ या कादंबऱ्यात मोठ्या भावपूर्णतेने मांडण्यात आले आहेत. ज्याने जीवनाचा सपूर्ण विकास होईल असे काहीतरी वेगळे, निराळे, चाकोरी-बाहेरचे, समानता स्वातंत्र्य यांनी परिपूर्ण असे करून दाखवावेसे विमावरी शिरूरकर यांचा स्त्रीपुरुषांना विशेषतः स्त्रियांना वाटते. यांच्या आड अर्थातच सामाजिक, राजकीय, आर्थिक परिस्थिती येत असते. ‘विरलेले स्वप्न’ या कादंबरीत याच असहाय परिस्थितीचे चित्रण आले आहे. ‘हिंदोब्यावर’ कादंबरीत परित्यक्तेच्या प्रभाची चिकित्सा मोठ्या हळुवार रीतीने करण्यात आली आहे. विमावरी शिरूरकरांच्या कादंबऱ्यात बाह्य घटनापेक्षा अंतर्घटनांना, हृदयात व मनांत चाललेल्या सळवळींना विशेष महत्त्व देण्यात येऊन, त्यांचे चित्रण भावपूर्ण, काव्यपूर्ण भाषेत करण्यात आले आहे. या कादंबरीतील अचलेचे स्वभावरेखन

चहारीचे व अविस्मरणीय झाले आहे. तिच्या मानाने “विरलेले स्वप्न” यातील वैशाख व रोहिणी यांचे स्वभावरेखन उच्च स्वरूपाचे वाटते. बळी (१९५०) या कादंबरीत गुन्हेगार जातीतील लोकांचा उदार नेवळ शिक्षणाने कसा होणार नाही ते त्याच्याचपैकी आशांचा ते अगतिक बनून बळी घेतात त्यावरून दाखविले आहे. झाडे (१९५२) या अलीकडच्या त्याच्या कथेनून सोनारजातीतल्या एका दुर्दैवी स्त्रीची करुण कहाणी आली आहे. दोषांचे विश्व (१९५८) हा कथासुप्रसंग उद्देखनीय आहे.

शांताबाई नाशिककर — शांताबाई नाशिककर यांच्या ‘लमाचा बाजार’ या कादंबरीने बरीच खळबळ एका काळी उडवून दिली होती. हुड्याची घातुक चाल, विधवाचा समाजाकडून होणारा छळ व विवाहित हिंदु स्त्रीची दुःस्थिति यांचे चित्रण यात आले आहे. “हाच का धर्म” या कादंबरीत हिंदुधर्म व रूढि यांचे विवेचन आले आहे. “माझी कोरीव लेणी” (१९३९) यात महाराष्ट्रीय मध्यम वर्गाचा गेल्या पन्नास वर्षांचा सामाजिक इतिहास आला असून तदनुषंगाने आचारविचार, राहाणी, सामाजिक रूढि, विधवाची दुःस्थिति इत्यादि गोष्टींचा यथातथ्य चित्रपटच वाचकासमोर ठेवा करण्यात आला आहे. प्रस्तुत कादंबरा मुमतीचे आत्मचरित्र म्हणून लिहिण्यात आल्याने एक प्रकारचा घरगुतीपणा तिला आला आहे. मुमतीला भेटलेल्या व्यक्तींची स्वभावचित्रण मोठी रेखीव व आकर्षक आहेत. लेखिकेची भाषा लालित्यपूर्ण व सुगंध आहे. चिरालतले कमळ (१९३९) या कादंबरीत कुमुनाकर व ममुमति यांचा विवाह ठरला असताना, त्यात तिच्या जन्माविरुद्धी काही दुष्ट लोकांकडून शका निर्माण करण्यात आल्याने व्यत्यय कसा आला व शेवटी मधुमतीच्या आईने—अज्ञानीबाईने सर्व खऱ्या गोष्टी सांगितल्याने त्यांचा विवाह कसा झाला ते सांगितले आहे.

कुमुदिनी शंकर प्रभावळकर—सामाजिक प्रश्न माहीत असतानाहि, मानवी भावना व मानवी स्वभाव यांच्या चित्रणाने कोणत्याहि प्रकारचा उणेपणा न ठेवण्यात प्रभावळकर यांनी चांगले कौशल्य आपल्या कादंबरीलेखनात प्रगट केले

आहे. 'कर्तव्याची जाणीव' कादंबरीत मिश्रविवाहाची, 'एफेरी गाठ' कादंबरीत घटस्फोटाची, 'निर्माल्यातील कळी'त वेद्याव्यरसायर्षदीची तरफदारा करीत असताना मुप-दु ए, प्रीति त्याग, राग द्वेष इत्यादि भावनाचा परिपोषहि त्या चांगल्या प्रकारे करू शकतात हेतु आणि कल्या याचा समन्वय त्यांच्या कादंबऱ्यात दिसतो 'अनियमित जग' या कादंबरीतील स्त्रीपुरुष सुरुवातीला एका विचाराची असतात व मागाहून त्यांच्यात परिस्थितीनं उदल कसा होतो हे मानसशास्त्रीय सत्य दाखविले आहे. 'कल्पना' कादंबरीतील स्त्रीद्वेषा मिळित व विवाहाविरुद्ध असलेली कल्पना, याचा शेवटी विवाह ठरल्याचें सांगितले आहे. "रस्सीखेच" मर्त्य-विकार आणि विचार, हृदय आणि बुद्धि यांच्या रस्सीखेचीत शेवटी कादंबरीतील नायक प्रकाश विचार व बुद्धिच्या मार्गानेच जातो प्रभावळकर याची भाषाशैली लालित्यपूर्ण असून वर्णने सूक्ष्म व हुबेहुब असतात. बहुतेक सर्वच कादंबऱ्यात त्यांच्या तरुणतरुणीना लग्नाचें वेडच जणू लागलेले असते. प्रेम, प्रेमाच्या वाड येगारी सकटे आणि शेवटी इच्छित व्यक्तिलाभ हा जणू काय त्यांच्या कादंबऱ्याचा ठसाच दिसतो अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या 'प्रीतीचा गोल्डमुट' (१९५७) या कादंबरीत त्यांनी आत्मिक सादर्थ्य, आत्मिक प्रेमाचें दर्शन घडविले आहे.

लीला देशमुख—लालित्यपूर्ण भाषा, निसर्गाची व इतर हुबेहुब व चटकदार वर्णने, कलाप्रेमी विलासी व्यक्तींच्या प्रेमचेष्टा, वित्राविभूषित विलासिनींच्या मनातील विचार विलास, मधूनमधून आलेली इंग्रजी समापणे किंवा उद्गार आणि या सर्व साहित्याच्या जोडीला एखादा रॉय डार्सी एरियलसारखा कुत्रा इत्यादि सामुग्रीने सामान्यपणे नटलेल्या लीला देशमुख यांच्या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत असेच ग्दल पाहिजे १९४२ च्या राजकीय लढ्यावर आधारलेली "पूर्वाचा वारा" (१९४८) ही कादंबरी वगळल्यास त्यांच्या वीणा, दोन घडीचा डान, दूर कुठती इत्यादि कादंबऱ्यात सुलभाद कलावाद याचीच तरफदारी केलेली आढळेल. प्रथमदर्शनी प्रेम, त्या प्रेमाची स्वप्ने, त्या स्वप्नात वावरत असल्यागारती चोलणी-नाराणी ही सर्व पाहिली की त्यांच्या कादंबऱ्या वास्तवतेपासून

बऱ्याच दूर आहेत असे वाटते. दोन घडीचा डाग, दूर कुठंतरी, पूर्वेचा वारा हत्यादि कादंबऱ्यात गेल्या वीस वर्षातील हिंदी राजकीय चळवळीचे पडसाद उमटलेले दिसतात. पण त्यातही मुग्नवादी विन्यासाची वर्णने कलापर्यंक वाटतात. 'पूर्वेचा वारा'सारखी बरीचशी वेगळी कादंबरी लिहिणाऱ्या देशमुख, प्रेम विवाह आणि मुलें याच्या ठरावीक वर्णनातून लवकरच बाहेर पडतील अशी आशा करायला काही हरकत नाही.

शाता शेंदळे—आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण भाषाशैलीने शाना शेंदळे यांनी अत्यावधीत मराठी साहित्यात नाव मिळविले आहे. 'कोजागिरी' व 'विज्ञानी ज्योत' या त्यांच्या मुग्नवादीच्या दोन कादंबऱ्यांनी त्यांच्याविषयी याचकांच्या मनात चांगल्याच अपेक्षा निर्माण केल्या आहेत. प्रौढ पण ग्रामादिक, भारदस्त पण भावपूर्ण, सूक्ष्म वर्णनांनी भरलेल्या पण सतमपूर्ण अशा भाषाशैलीने मंडित असलेल्या त्यांच्या कादंबऱ्या याचक आनंदाने शेवटपर्यंत वाचीत जातो. सूक्ष्म पद्धतीचे स्वभावरत्न त्यांना चांगले साधते. याच कारणांने कोजागिरीतील अद्विष्टा—प्रमिला—भय्यासाहेब यांची किंवा 'विज्ञानी ज्योत' यांतील राजू चमेली—मुग्न—मोहन यांची स्वभावरत्न अतिशय परिणामकारक झाली आहेत. या पात्रांच्या अन्तःकरणात चाललेल्या भावनांच्या कल्लोळाची चित्रे मोठ्या कलापूर्ण काव्यपूर्ण पण वास्तवतेला धरून अशा रीतीने काढलेली आहेत. कोजागिरीत नेहमीचाच प्रेमाचा त्रिकोण असला तरी त्याची माटणी व समीक्षण वेगळ्या प्रकारचे आहे. भय्यासाहेब आपली प्रथम पत्नी अद्विष्टा हिला सोडून काही त्यांच्या प्रेयसींमोड लज करायला तयार होत नाही. प्रिष्टल्या ज्योतीत कोष्टी जातीतील राजूर तिच्या पतीच्या भृगवृत्तीमुळे आलेल्या सकटाचे वर्णन असून, घटस्फोटाचे साधन उपलब्ध असूनही तिने त्याचा उपयोग न करता प्रिष्टलेल्या प्रीतिज्योतीने पण मातृत्वाच्या कर्तव्यनुद्धीने वागायचे कसे ठरविले ते दाखविले आहे. अलीकडे 'निरुपमा' (१९५७) नावाची कादंबरा त्यांनी लिहिली असून ती मध्यमप्रतीची आहे. स्त्रीपुरुषांच्या शारारिक व मानसिक संबंधांची सकल

पण सयमशील चित्रे काढण्यात प्रस्तुत लेखिकेची बरोबरी फारच थोडे लेखक करू शकतील.

दत्त रघुनाथ कवठेकर — साऱ्या कौटुंबिक गोष्टी सहृदयतेने मागितल्या अमतां त्या किती परिणामकारक होऊ शकतात याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे कवठेकरांच्या कादंबऱ्या होत. सामाजिक प्रभाची मादणी प्रश्न म्हणून ते न करिता, फक्त भावोत्कट प्रसंग म्हणून करितात. “मदा ऊफ अध अधारी त्रैमले” यात जुन्या चालशोध वळणाच्या कुटुंबात बालविधवेची किती करुणाजनक स्थिति असते, त्याचें विविध प्रसंगांनी त्यांनी वर्णन जेलें आहे. मनातल्या भावना मनात मारून टाकणाऱ्या मदाचें स्वभावचित्र करुणरम्य आहे. तिचें वडील, तिचे आजोबा, तिची मात्या, तिची प्रेमळ वडिनी या सर्वांच्या स्वभावचित्रणातून कवठेकरांनी आपला विधवा-विवाहाचा प्रश्न सूचित जेला आहे. शालन काढबरीत मोहावस्थेत घडलेल्या चुकीचे स्मरण विवाहोत्तर काळात सतत झाल्याने शालनची मानसिक कुचबणा किती झाली, पतीशी एकनिष्ठ राहूनहि कौमार्यावस्थेतील वाकड्या पाऊलाच प्रायश्चित तिला कसे भोगावें लागले आणि शेवटी तिच्या पतिनिष्ठेने तिच्या पतीला पश्चात्ताप होऊन त्याने तिला क्षमा केली जेली याचें वर्णन आलें आहे प्रभाकर, मुकुट शालन यांच्या दृष्ट्यातील एळवळ फार चांगल्या रीतीने यात वर्णिली आहे. “अपुरा डाव” या कादंबरीत कुरुपतेमुळें नवऱ्याच्या घरात राहूनहि नवऱ्याचे मुख न मिळवू शकणाऱ्या करुणमूर्ति मीनाचें जीवनचित्र रेखाटण्यात आलें आहे. मीनाचा नवरा बाहेर जाऊन स्त्रीमुख उकळ माण्याने मिळवीत होता. परंतु मीनाला मात्र तसे काही करण्याची सोप नव्हती. तिची सावू तिला आपल्याजवळ घेऊन निजे! बाहेरच्या जगाचाहि मीनाला भरवसा वाटेना त्यामुळें रासुने व पतीने वाटेल त करण्याची मोकळीक देऊनहि तिने तसे काही केले नाही. ससाराचा तिचा डोप अपुराच गहिला. उमादलेल्या भावना, रेशमाच्या गाठी, त्रिपुरलेले प्रेम, रुपेरीकडा (१९५८ ही कादंबरी स्वभावरूपन व जीवनदर्शन या दृष्टिने ठरूट आहे.) इत्यादि इतरहि कादंबऱ्यात कवठेकर सामाजिक प्रभापेक्षा मानवी भावना व मानवी स्वभाव यानाच अधिक मद्रप देत असलेले आढळतात

मालतीशई दांडेकर-सोवराळ भागा आणि वास्तवपूर्ण चरगुती प्रथम यानी नटलेल्या, मान्त्रीशई दांडेकर यांच्या कादंबऱ्यांनी मराठी कादंबरीक्षेत्रात चांगलीच भर घातली आहे. स्वतःच्या मौजताळच्या जीवनातून त्यांनी अनेक प्रसंग आपल्या कादंबऱ्याकरिता घेतलेले उपद्रवच दिसतात. लोकशिक्षण आणि मनोरंजन यांचा चांगलाच समन्वय त्यांनी आपल्या कादंबऱ्यात घातला आहे. यशस्वी लघुकथालेखिका म्हणून १९३५ साली प्रसिद्धीस आलेल्या मान्त्रीशई, आतां चांगल्याच कादंबरीकार म्हणून ठरविलेल्या जाऊ लागल्या आहेत. तेजशिवनी (१९४३), वृद्धलेख (१९४५), कृष्णारजनी (१९४७), काटेरीमार्ग (१९४८), समागत पदार्पण (१९४९) व अमर प्रीति (१९५०) इत्यादि त्यांच्या कादंबऱ्या हेतुपूर्ण असूनहि वाचनीय आहेत.

गो. नी. दांडेकर-ओपवती प्रमादपूर्ण भागा, प्रत्यक्षरी प्रादेशिक वातावरण, रेखीव स्वभाव चित्रे याची लेणी ल्यायलेल्या गो. नी. दांडेकरांच्या साहित्याकडे वाचकांचे लक्ष वेधले गेले नमते तरच नवल. कथा, कादंबरी, प्रवामवर्णन, चित्र, नाटक इत्यादि वाङ्मयशास्त्रात सहजेतमें वावरणारी त्यांची लेखणी समर्थ आहे यात शंका नाही. त्याची मुख्य व्योळख त्यांच्या कादंबऱ्यावरूनच पडते त्यांनी पुढील कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. शिवू, पदघरली, कोणें एकाची भ्रमणगाथा, पूर्णांमायची लेकरे, मिल्लवीर कलिंग, पटनाकाटवा धोडी, आम्ही भगीरथाचे पुत्र, पद्मा, जगन्नाथ पंडित, माचीवरला जुधा इत्यादि. शिवू ही अमर प्रेमकथा आहे शिवून्या निमुवरील प्रेमाची ही रम्य कहाणी आहे. नौवालीच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली 'तुडनिलेल घरजुल' व भाकरा-नानगळच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेली 'आम्ही भगीरथाचे पुत्र' या कादंबऱ्या सरस आहेत 'आम्ही भगीरथाचे पुत्र' यातील नायक जीवन हा अनेक अडचणींना तोंड देऊन व अनेक मित्रांच्या साहाय्याने आपले ध्येय कसे गाठतो ते दाखविले आहे. जीवन त्याची पत्नी विनयरती, जोगन्द्र, अर्जुन याची स्वभावचित्रे चांगली आहेत. असे असले तरी प्रस्तुत कादंबरातील काही भाग कटाळवाणा झाला आहे.

कोणे एकाची भ्रमणगाथा यातील नर्मदा तटाकाची वर्णने रमणीय व प्रत्यक्षकारी आहे. ही कादंबरी बरीचर्शा आत्मवृत्तर आहे असे म्हणतात. स्वतः कादंबरीकाराने नर्मदेची प्रदक्षिणा केली आहे. कलंडर वृत्तीचा त्याच्यातील 'मी' हा निकोप वृत्तीचा आहे. यातील प्रमुख स्त्रीपात्राच्या (यशोदेच्या) मनातील भावना फार सुश्रुतेने वर्णिल्या आहेत. निश्चलपुरी या साधुचे वर्णनाहू आकर्षक आहे. कला दृष्ट्या मात्र ही कादंबरी निष्कळीत आणि अघळपगळ वाटते. 'माची बुधा' हे जणू काय एक कल्पनारम्य निसर्गकाव्य आहे. बुधार्थे निसर्गावरील प्रेम अद्वितीय आहे. जषदेव आणि जगन्नाथ पंडित यांच्या जीवनावर आधारलेल्या अनुक्रमे 'पद्मा' व जगन्नाथ पंडित या कादंबऱ्या सामान्य आहेत. पूर्णामायची लेकरे यात बऱ्याचदांतील पार्श्वभूमीवर एका शेतकरी कुटुंबाचे जीवनचित्र आले आहे. दाढेकराच्या इतर साहित्यात 'श्रीकृष्णायन' 'रामायण' 'महाराष्ट्र दर्शन' 'आफाशाला आल फुल' 'जगन्नाथाचा रथ' इत्यादि पुस्तकाची गणना होणे.

समंत कानेटकर—यानी लिहिलेल्या 'घर' व 'पर' या कादंबऱ्या विशेष उल्लेखनीय आहेत. सामान्य कोटीतील रघुनाथाची मुर्देच्या घावपळीत निर्वासितासारखी स्थिति करी झाली याचे बोधक चित्र 'घर' मध्ये काढण्यांत आले आहे 'पर' मध्ये पांडुरामास्तर नावाच्या एका नाटकवेड्या व्यक्तीची दुर्दैवी कहाणी आहे. 'पोरका' या कादंबरीत मुमित्रा नावाच्या एका कलेचे घेव लागलेल्या स्त्रीच्या जीवनाचे कथन चित्र आले आहे

श्री ना. पेंढरे—प्रादेशिक कादंबऱ्यांचे निर्माण म्हणून पेडसे प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या 'एन्गार', 'हृदयार', 'गारचीचा बापू' व 'हत्या' या कादंबऱ्या या दृष्टीने गरम आहेत. वास्तवतापुणे स्वभावरंगन, नाट्यमय प्रसंग आणि सूक्ष्म निसर्गचित्रण ही त्यांची वैशिष्ट्ये यागागण्याजोगी आहेत. पाकिस्तानी खळखळीचा परिणाम कोंकणातील रघुनाथ वेन्द्रे व कादर यांच्यावर होऊनहि, त्यांच्यातील माणूस धीने त्यांचा बचार कसा झाला हे 'एन्गार'मध्ये दाखविले

आहे. राजेमास्तरासारख्या सामान्य शाळामातृगर्भे घ्येसुगं व सारिक जीवन 'हृदय' या कादंबरीत वर्णन केले आहे. 'गारवीच्या बापू'तील बापूचे ह्यमाव-चिप्रण मकस, साचिक व अविस्मरणीय असं आहे. 'यशोदा' या कादंबरीतहि प्रामीय वातावरण आले आहे तिच्यातील यशोदेची व्यक्तिरेखा रेखांत आहे. 'कल्लर' (१९५९) या कादंबरीत 'हत्या' कादंबरीचा पुढचा भाग देण्यात आला आहे. 'हत्या'चे विलक्षण अनुभव, त्याचे बटलगांरे मनोविकार व त्याचा जीवनातील लळळ ही मोठ्या तपशीलवार पद्धतीने लेखकाने रगडिली आहे.

काही उल्लेखनीय कादंबरीकार-प्रसुत माहित्याच्या रूपरेषेत सर्वच कादंबऱ्यांचा किंवा कादंबरीकारांचा विचार करता येणे अशक्य असल्याने आता पर्यंत फक्त प्रमुख अशा कादंबरीकारांचाच विचार केला आहे ज्यांनी अगदी थोड्या पण चांगल्या कादंबऱ्या लिहिल्या. तसेच ज्यांच्या कादंबऱ्या आज विशेष लोकप्रिय नसल्या तरी एरे काळी नागाजल्या गल्या, अशा ललमचा निर्देश करणे आवश्यक आहे. अशा लेखकात गोविंदाची गोष्ट व त्रिध्याचलकते शिवरामपत पराजपे, श्याममुद्र, दुटप्पी की दुहेरीकते श्री वृ. कोल्हटकर, नरलपूरचा सख्यानिक कते न. चि. बळकर, माझे रामायणकते दत्तो अप्पाजी तुळनापूरकर, शुभा व सुनीताकते त्रिबलकर, प्रतारणा कुचरगा तिसाचा तरुण इत्यादि कादंबऱ्यांचे कते पि. पा टाडेकर, सहाराकते श्रीधर देशपांडे, पाणी व तागडी मार्तीकते मर्देकर, रणागणकते (१९३९) विश्राम बेडेकर, जीवनगृहस्थकते ना. के. वेहरे, काम आणि कामिनी, अभियानकर्त्या जु प्रेमा कटकर, गोदावरी केरळ घ्येयासाठी बळूताई घडाचे कत्या इंदिराबाई महलजुडे, गृहलक्ष्मी प्रेमळसवत ताजमहाल इत्यादि कत्या जानकीबाई देसाई, चितोडचा चंद्र व कुळकथाकर्त्या धानदीबाई जयरत, मेहेरनिसादि एतिहासिक व सामाजिक कादंबऱ्या लिहिणारे भाऊ श्रीधर कुळकर्णी, कोरलईचा किल्लेदार कते पि. वा. भिडे, लाख्या धारगीरकते सरदार चि. ना मुजुमदार, सगारशकटकते य. कृ. र्पाडिलकर, सीमोहलघन कते मो. ग. रागणेकर, नवी अितिजेकते श. वा. शास्त्री, काळेपाणीकते पि. दा. भावकर दुर्देवीरगूकते चि. पि. वैत्र, लालन पैरागीरकते

दि. गो. वझे, शापित महाराष्ट्रकर्ते सहकारी कृष्ण, सुशील यमुनाकर्ते व. म. पंडित, जगावेगळे व्यक्तिमत्त्व धारण करणाऱ्या कलाकारांचे चित्रण करणारी 'काशमट' ही कादंबरी लिहिणारे मंगेश पदकी, जातीभेदाच्या प्रभावर 'विस्कटलेले घरटे' ही कादंबरी लिहिणारे श्रीपाद जोशी, शालेय जीवनावर आधारलेली 'वेलीपरची फुले' ही कादंबरी लिहिणाऱ्या रमा वसले; वाईट संस्काराने विघडलेल्या गुन्हेगाराची हेटाळणी न करता त्यांना माणूसकीने वागवावे हा संदेश देणाऱ्या 'अग्निदिव्य' (१९५७) या कादंबरीचे लेखक चंद्रकांत काकोडकर, माणिक अभ्यंकर या दुर्दैवी मुलीच्या आयुष्याची आत्मवृत्तपर कहाणी सांगणाऱ्या 'वचना' (१९५७) या कादंबरीच्या लेखिका लता सप्रे; कॅन्सर-हॉस्पिटलच्या पार्श्वभूमीवर ओघवती भायंत लिहिलेल्या 'बंधन' या कादंबरीच्या लेखिका सौ. कमला फडके (यानी 'निष्कलंक', 'भूल', अशा आगली दोन कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत) यादीवासी लोकांच्या जीवनावर आधारलेल्या 'तांबडा दगड' (१९५७) या कादंबरीचे लेखक ना. रा. शेंडे; 'पुर्नमिलन' या कादंबरीचे कर्ते प्रभाकर तामणे; 'मुपारी' या कादंबरीचे कर्ते य. गो. जोशी; 'आवडागाई' या कादंबरीचे कर्ते अ. श. अग्निहोत्री; 'नागिन' या कादंबरीचे कर्ते वि. ट. आवेकर; 'अस्लिना' 'वर्षाव' व 'अतराळ' कर्ते पु. भा. भावे; अनाथ मुलांच्या जीवनावर आधारलेली 'माझी चाळिस भावड' कादंबरी लिहिणारे प्रा. भाऊ माडवकर; 'डेकन कॉलेजात' (१९४३) या कादंबरीचे कर्ते पु. रा. लेले (जन्म ता. ३१-१२-१८९०, रत्नागिरी येथे) विचार विलासाने युक्त असलेल्या 'मायणीची मजुला' या कादंबरीचे कर्ते प्रा. ह. श्री. शेगोलीकर; 'खेड्यातील राम' या कादंबरीचे कर्ते गो. ना. आपटे, 'तिसरा प्रवाह', 'निर्मात्यांनला देव' 'मीलन', 'सुरेस सगम', 'ताजमहालच्या खाली', 'प्रेमवेडी', 'ऐसें असावे सतारी', 'रमा', 'मेळ नव्हे हा', 'ते जग वेगळेच आहे', अशा वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबऱ्या लिहिणारे पि. गो. लोहोकरे (जन्म शके १८१७ माघ वद्य ३) 'पतित अमला या सामाजिक कादंबरीचे कर्ते ना. बा. फेळकर (ज. १२ सप्टेंबर १८९३), 'दोन देवता' या रघुकादंबरीचे कर्ते वि. मु. पाटील, 'आर्य स्त्री', मीलन

‘ स्वयमेविका ’, इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते सां. घ. कंटक (जन्म १५ मार्च १९०५); ‘ रंग देशभक्त ’ या कादंबरीचे कर्ते वा. कृ. भावे; ‘ चागुगा ’ या हृदयस्पर्शिय व रमाळ कादंबरीचे कर्ते प्र. के. अत्रे; ‘ बारी ’ (१९५९) या कादंबरीचे लेखक रगजित देसाई (वेगळे जमातीची कथा यात असून ती आकर्षक आहे); ‘ मुल्नाना ’ या कादंबरीचे लेखक रइझाक (इंडोनेशियात गेलेल्या हिंदी सैन्यातील एक तरुण अधिकारी व इंडोनेशियन क्रांतिकारकांचे नेतृत्व करणारी एक तरुणी मुल्नाना याची प्रेमकथा यात रंगविली आहे); ‘ वैशाग ’ (१९५९) या कादंबरीचे कर्ते माधव कानिटकर; ‘ मुक्तता ’, ‘ प्रवाह ’ ‘ आधार ’ इत्यादि कादंबऱ्यांचे कर्ते मा. का. देगपाडे, ‘ रानभूल कर्ते ए. वि. जोशी; गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या माग जमातीच्या जीवनावर आधारलेली वास्तवतापूर्ण व हृदयस्पर्शी कादंबरी ‘ फकिरा ’ (हिलाच मुंबई सरकारकडून दोन हजार रुपयांचे बक्षिस मिळाले) कर्ते अण्णाभाऊ साठे (ग्रामीण जीवनावर आधारलेल्या ‘ वैजयंता ’ ‘ चित्रा ’ व ‘ वारणेच्या काठी ’ या कादंबऱ्या यांच्याच), ‘ आर्शी असें लडलो ’ व ‘ आर्शी लडाईं जिंकली ’ या विदर्भ मराठ वाड्यातील स्वातंत्र्यलढ्याच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या राजकीय कादंबऱ्यांचे लेखक कृ. म. उजळवंकर; ‘ दोन बहिणी ’ सारखी वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी लिहिणारे ज्ञानेश्वर नाडकर्णी; ‘ आकाशाची फळे कर्ते ग. दि. माडगूळकर; ‘ आकाशपुष्प ’ ‘ शून्य जगत ’ ‘ माझी मैत्रिण ’ ‘ तरुवाला. ’ ‘ मी कौग ’ ‘ कुणीकडे ’ ‘ आत्मदान ’ इत्यादि स्वतंत्र व रूपांतरित कादंबऱ्यांचे सिद्धहस्त लेखक के. रा. पुरोहित (जुन्या ‘ चार आणे माला ’ तून त्यांनी अनेक दीर्घ कथा, ज्यांना आज लघुकादंबऱ्या म्हणतात, अशा लिहिल्या आहेत. त्याची ‘ आकाश पुष्प ही कादंबरी टॉल्स्टॉयच्या ‘ अना करेनिना ’ या जग प्रसिद्ध कादंबरीचे रसाळ व इकडच्या वातावरणाला शोभेल असे रूपांतर आहे; ‘ शून्य जगत ’ हे टॉल्स्टॉयच्या ‘ रेसरेकशन ’ चे रूपांतर होय) दीप राग (अद्य गण्याच्या जीवनाची कथा यात आहे) रगुन्यापरो (जुमारी मातेची कथा यात आहे.) कर्ते माधव कानिटकर इत्यादिंचा समावेश सहज करता येईल.

कांहीं उद्देखनीय माला—ज्यांनीं व्याच कादंबऱ्या प्रसिद्ध करून कादंबरीला चांगलेच वाळसे आणिले अशात काहीं मालाचा निर्देश करता येईल. तात्या नेमीनाथ पागळ यांच्या सरस वाङ्मय रत्नमालेंत व्याच लेखकांच्या भाषातरित व स्वतंत्र कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. स्वतः तात्या नेमीनाथ यांच्याहि नावानें वीर दुर्गादास, ब्रह्महत्या इत्यादि कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. सुरस ग्रंथमाला प्रथम वालचंद रामचंद्र कौठारी पुण्याहून चालवीत असत. यात त्यांच्या स्वतःच्या छत्रमाल, सम्राट अशोकासारख्या कादंबऱ्या व इतरहि अनेक लेखकांच्या रूपातमित व स्वतंत्र कादंबऱ्या आल्या आहेत. हीच माला पुढें हिरालाल गुलाबचंद्र व्हेग पदरपूर येथून चालवू लागले असे दिसते. या मालेंतून अजूनहि कादंबऱ्या प्रसिद्ध होत असतात. वाईहून निघणाऱ्या प्रफट पुष्पमालेतहि व्याच कादंबऱ्या गुंफिल्या गेल्या. गुणागोविंदमालेंतून सुमारे पचवीस कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. या सर्व मालापेक्षाहि मंगेशराव कुलकर्णी यांच्या भागत गौरव ग्रंथमालेंत कादंबरी वाङ्मयाचा गौरव वाढविला यात शका नाही. 'प्रभाकर' यांच्या अनेक व सरस कादंबऱ्या याच मालेंतून प्रसिद्ध झाल्या. नारायण विनायक कुळकर्णाच्या उपेक्षित व गरीब वर्गांच्या जीवनावर आधारलेल्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध करणाऱ्या महाराष्ट्र कुटुंबमालेचा कोणालाहि विसर पडणें शक्य नाही नागपूर येथील बीणा प्रकाशन व पुणें येथील रा. ज. देशमुख, मनोहर ग्रंथमाला यांच्या कडूनहि कादंबरी वाङ्मयाला चांगला हातभार लाविला गेला आहे.

जानपद कथा-कादंबऱ्या

राष्ट्राचे स्तरे घटक खेडी हीं आहेत. खेड्याची सुधारणा म्हणजेच राष्ट्राची सुधारणा होय. हिंदुस्थानात सुमारे सात लाख खेडीं अमून, त्यापैकीं सुमारे एक लाख खेडीं महाराष्ट्रात आहेत. हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळ गांधीजींच्या हातीं येताच, त्यांनीं ती देशव्यापी बनविण्याचें ठरविलें. याचमुळे इ. स. १९२० नंतरच्या काळात खेड्याकडे शहरवासी जनतेचें लक्ष अधिक वेधलें गेलें. जानपदाच्या ऊर्फ ग्रामीण लोकांच्या भाशाभाषाशा, आचारविचार, सुखदुःखे

जाणून घेतल्यासचून आपल्या देशाला तरणोपाय नाही असे विचार लोकांच्या मनात येऊन त्या दिशेने अनेक प्रयत्न सुरू झाले. अशा प्रयत्नात जानपद साहित्य किंवा ग्रामीण साहित्य याच्या निर्मितीला उरच महत्त्वाचे स्थान देता येईल

‘जानपद साहित्य’ हे शब्द जेव्हा आपण उच्चारतो, तेव्हा त्याच्या उलट अशा नागरसाहित्याच्या अस्तित्वाविषयी आपण नकळतच कुतूहलानेच देत असतो. ग्रामीण साहित्य निर्माण करण्याचे प्रयत्न हल्ली असे बुद्धिपुरस्कार होत आहेत, तसे नागर साहित्याच्या बाबतीत कोणी केले नमले, तरी आमच्या लेखकांनी जे साहित्य निर्माण केले ते मात्र वृद्धांनी नगरात किंवा शहरात राहणाऱ्या लोकांपर्यंतच

इ. स. १९२५ मध्ये नारायण विनायक कुळकर्णी यांनी महाराष्ट्र कुटुंबमाला सुरू करून एक नवीन व आवश्यक असे टाऊन मगठी कादंबराच्या क्षेत्रात निर्माण केले. १९२५ साली प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या “मजूर” या कादंबरीने सर्वांचे लक्ष एका दुर्लभ विषयाकडे वेधले गेले. गरजांची चिंते तत्पूर्वीच्या वाङ्मयात आली असली तरी ती तुरळक व लहान सहान असत कादंबरीतील प्रमुख भूमिका ग्रामीण लोकांना मिळत नसत “मजूर” या कादंबरीने ही परंपरा मोडून, एक नवीनच दिशा लेखकांना व वाचकांना दाखवून दिली. मजुरांची दुःस्थिति, गिःणीकामगाराची वेपपार्डे इत्यादि गोष्टींचे वर्णन या कादंबरीत आहे. “कसे दिवस आतील,” “माणिक” इत्यादि कादंबऱ्यातून ना. वि. कुळकर्ण्यांनी गादीतील कामगाराचे सप, खंड्यातील इनामदाराची रेविलवाणी परिस्थिति इत्यादि विषय घेतले आहेत

ग्रामीण जनतेकडे आणि तिच्या विशिष्ट प्रकारच्या भल्याबुऱ्या जीवनाकडे जर कोणी मोठ्या प्रमाणावर लोकांचे लक्ष वेधले असेल तर ते रामतनय या लेखकाने. ग्नेड्यातील परिस्थितीचे अचूक निरीक्षण त्यांनी अनेक वर्षे केले

होतं ब्राह्मण ब्राह्मणेतऱ्यादानें महागष्ट्राचें वातावरण गढूळ व कट्टपित झनल वसताना, खेड्यातील ब्राह्मण व मराठा या समाजाची चित्रें नि पक्षपातीपणानें रगवून व गे-हीं समाजात रन्या वाईट व्यक्ति असल्याने, त्यानींय सदगुणी ब्राह्मण व मराठ्यानीं एकत्र येऊन ग्रामीण उन्नति माधली पाहिजे असे प्रस्तुत कादंबरीपणानें दाखविलें हे विशेष होय इ. स १९३१ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या त्याच्या “मोहित्याची मनुळा” या जानपद कादंबरीनें महाराष्ट्रात बरीच खळखळ उडवून दिली जुन्या वारकरी पथाप्रमाणें कादंबरीनींल नायिका मनुळा हिनें अभिनय पताका पथ स्थापून तद्वारा अस्पृश्योद्धार व ग्रामोद्धार सुरू कला खेड्यातील पिपथ, खेडवळ लोक, त्याची माधीसोपी भाग इत्यादींची जिद्दाळ्यानें भरलेली चित्रें रामतनयांनीं रेखाटताच मराठी कादंबरीच्या भित्तिजागर एका नवीन तान्याचा उदय शाला याचा प्रत्यय लांकाना आला १९३६ सालीं रामतनयांनीं ‘परा उद्धार’ नावाची दुसरी ग्रामीण जीवनावरील कादंबरी लिहून खेड्यातील जनता साक्षर झाल्यावाचून तिचा उद्धार होणार नाहीं हें दाखविलें शिखाच्या अभावीं अगटा करण्याच्या चालीन विनी नुकमान होतं त यात आलें आहे या कादंबरीतील पात्रें अत्राहण असून, शिक्षणाच्या सक्काराप्रमाण तीं खेडवळ किंवा नागर भाषा बोलतात सत्पाग्रहाच्या चळवळींतून सुटून आलेला अरविंद ग्रामोद्धार करण्याच्या हेतूनें एका खेड्यात वास्तव्य करता, असें यात दाखविलें आहे. “सादरगोटी” या तिसऱ्या कादंबरीत खेड्यातील हेवेदावे मत्सर इत्यादींचें वर्णन आलें आहे, तर “प्रमिलावन” या कादंबरीत युद्धकालातील खेड्यातील स्थिति परप्रातियाच्या हातात गलेला खेड्यातील व्यापार, खेड्याची एकजूट, सहकारी तऱ्यावर सामुदायिक जेती इत्यादि विषय आले आहेत रामतनय हे धरत ब्राह्मण असले तरी त्यानीं खेड्यातील अज्ञानाचाचें सुखदु खे, त्याच्या आशाआकांक्षा, त्याच्या मानना, अत्यंत सशानुभूतीनें, समब्रतपणान व नि पक्षपातीपणानें वर्णिल्या आहेत जानपद माहित्यात त्यानीं आपल्या कादंबऱ्यानीं फार मोलाची भर घातली आहे यात शका नाहीं त्याची अलीकड प्रसिद्ध झालेली कादंबरा तिघी जणी (१९५८) ही होय

मि. ल. खै यानी तळ कोंकणील जनस्थितीचें वर्णन करप्याच्या उद्देशानें “मुचकुद दरी” नावाची कादंबरा १९४० माली लिहिची. कुळवी व सावकार याचे सग्रह चागलेहि वसे अमू शकतात त या कादंबरीत दिसतात. गौरीचा नाच, वाघनारशी, वेलची शुभ्र द्रव्यादि खेड्यांनील कर्मणुकीच्या प्रकागचें वर्णन त्याच्या कादंबरीत आलें अशून, भापा रत्नागिरीकडील कुळवी लोक वापगतान ती आह माटियसभ्राट केळकर यानीदि “कोंकणचा पोर” नावाची कादंबरा १९४२ साली लिहून नाविकाच्या जीवनाचा परिचय आपल्या वाचमाना करून दिला आहे. शंकर रामचंद्र भिमे यानी वारली-कातकरी काळी याच्या जीवनापर आधारलेली “जगलातील छाया” नावाची कादंबरी १९४७ माली लिहून, जगलाच्या व्यापान्याफडून हा वर्ग किती अमानुषपणें नाडला जातो याच वर्णन केले आहे. मान कलादृष्ट्या ही कादंबरी अत्यंत कमी दर्जाची वाटते अनेक टिकार्गी तिला फडळ निरघाचें किंवा प्रतिवृत्ताचें स्वरुप आलें आहे मामा वरेकर यानी “मात लाव्यानील एक” व ‘फाटकी वाळ’ अशा दोन कादंबऱ्या लिहून ग्रामीण लोकांच्या जीवनक्रमाची वर्णने केली आहेत. खेड्यातून शहरात रावण आलेले व शहरा राहणाला फटाळलेले एक लोहार कुटुंब परत खेड्यात गल्ले पहिल्या कादंबरीत दाखविले आहे दत्त दयुनाथ कपडेकर यानी “रेगमाच्या गाठी” या कादंबरीत खेड्यांनील दोन ब्राह्मण कुटुंबांनील हेव्यादाव्याची, रागलोभाची वर्णने केली आहेत रा. शा. मानेपाटील याच्या “सीता” कादंबरीत ग्रामाद्वार कसा करता येईल या विषयी चागले विचार आले आहेत खेड्यांनील दैतकन्याची दैतकीविषयक शास्त्रीय ज्ञानाच्या अभावामुळें य दारिद्र्यामुळ कशी कुचरणा झाली आहे याच चित्र प्रस्तुत लेखकाच्या “कुचरणा” नावाच्या कादंबरीत आलें आहे. प्रत्यक्ष ग्रामीण कादंबऱ्या न लिहिता, ग्रामीण लाभाविषयी महानुभूति निमाग करण्याची कामगिरी खाडिकराच्या कादंबऱ्यांनी उत्तमप्रकारें केली आहे दोन धूय, उन्हा, काचनमुग या त्याच्या कादंबऱ्यातून ग्रामीण लोकांना अनुकूल अस पुढळच वातावरण आहे रा. ना. दिव याच्या पागळ्या व मगडें या कादंबऱ्याचा मागेंच उद्देश आला अशून तरा त्याहि एका दर्जान ग्रामीण म्हणून येथें उद्देशनीय आहेत.

ग्रामीण जनतेतून निर्माण झालेले, ग्रामीण जनतेत वाढलेले आणि ग्रामीण जीवनाशी समग्र झालेले असे आधुनिक लेखक म्हटले म्हणजे भिलवडीचे श्री मल्हारी भाऊराव मोसले हे होत. गेल्या काही वर्षांत त्यांनी मयरागण (१९४१) व उघडया जगात (१९४७) अशा दोन सुंदर कादंबऱ्या लिहून नवे सामाजिक व राजकीय विचार खेड्यापाड्यातून कसे पोचले आहेत, त्यापार्शी तेथे प्राति कधी निर्माण झाली आहे, हे दाखविले आहे. मायकार आणि शेतकरी यांच्या पुरातन झगडयावरच त्यांच्या कादंबऱ्यांनी उमारणी झाली असली, तरी कोणत्याहि एका जातीचा द्वेष त्यात आढळत नाही. चुफीच्या विचारमरणीमुळे दोन पक्ष भाडणाला कसे प्रवृत्त होतात ते त्यात दाखविले आहे. दोन्ही कादंबऱ्या वाचीत असताना आपण खेड्यात वागत आहोत, खेडवळाशी गप्पागोष्टी मारतो आहोत. असे वाचकाला वाटल्याशिवाय राहत नाही. "उघडया जगात" या कादंबरीवर आधारलेला "जीवनाचा सगला" नावाचा बोलपटहि तयार झाला आहे.

ज्ञानपट कथालेखकात वि. स. सुव्दणकर, वि. ल. बर्वे, श्री म. माटे, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ, रघुवीर सामत, लक्ष्मणराव सरदेसाई, मो. गो. सोमण, 'नाटत घर' या वैदर्भीय ग्रामीण कथांचे लेखक उद्भव शेळके, वन्हाड नागपूरच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेला 'मैंगी' नावाचा कथासंग्रह प्रसिद्ध करणारे प्रो. भाऊ मांडवकर, चंद्रपुरी लोककथा, पंचमहाल लोककथा लिहिणारे वि. वा. जोशी; यांचीं नावे सहज सुचण्यासारखी आहेत. "सत्ताद्रीच्या पायथ्याशी" नावाचा लघुकथासंग्रह ज्यावेळी सुलटणकरनी प्रसिद्ध केला, त्यावेळी त्यातील नावीन्याने सर्व आश्चर्यिल गेले. गोव्या कडील जनस्थितीची चित्रे त्यात आल्याने आणि त्यावेळी ती नवीन असल्याने त्याचा संग्रह लोकरच लोकप्रिय झाला. लक्ष्मणराव सरदेसाई हे दुसरे गोमतवीय जीवन वर्णन करणारे लघुकथा लेखक होत. कल्पवृक्षाच्या छायेत, सागराच्या लाटा, वाटळानील नौका, व दासळलेले बुद्ध या त्यांच्या संग्रहांतून गोमतकातील विविध प्रश्नांना आणि प्रसंगाना चांगली वाचा फोडण्यात आली आहे. प्राध्यापक बापूसाहेब माटे यांनी "उपेक्षितांचे अतरंग" व "माणुसकीचा गर्डिवर" असे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध करून मुरव्यत.

अस्पृष्टाच्या जीवनाचा सहानुभूतिमय परिचय करून दिला आहे, माथ्याची लेखणी कसलेली व रसाळ ध्याणि अनुभव आपुलकीचे अशी जोड जमल्याने त्याच्या कथा फारच बहारीच्या व मौलिक बनल्या आहेत. रघुवीर मामत यांनी 'हृदय' व 'वाळूतील पाडले' असे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध करून ग्रामीण जीवनाच्या विविध छटा रंगविल्या आहेत. 'उपकारी मागणे' या चार खंडांच्या प्रदीर्घ कथेत एका मोठ्या अविभक्त कुटुंबाच्या व्यक्तित्वाच्या जीवनाचे चित्रण आले आहे. ग. ल. ठोळक यांनी "कडसाखर" नावाचा वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह प्रसिद्ध करून त्यांना सुपरिचित अमलेल्या ग्रामीण जीवनाला उत्तम प्रकारच्या कथा-रूपी चौकटी मिळवून दिल्या आहेत. मो. गो. सोमण यांचे "खेड्यातील स्वभावचित्रे" हे विनोदी पुस्तकहि ग्रामीण जीवनावर आधारलेले अमल्याने उल्लेखनीय आहे. मोमले यांच्या गांगसावडी, नाटाय जाते, अहेर लेणं, पाहुणे, पाझर या कथासंग्रहातील सर्वच गोष्टी ग्रामीण जीवनावर आधारलेल्या अमृत सुंदर आहेत. विशेषतः लढाई घाबरी, गालात मत्वा इमला, मंगल वैधव्य, तिळगुळ इत्यादि कथा वाचनीय आहेत.

आतापयेत मराठी कादंबरीकारांचा व कादंबऱ्यांचा जो आपण आढावा घेतला त्यावरून समृद्धता, विविधता, कलात्मकता व समाजाभिमुखता हे गुण विशेष मराठी कादंबरीत निःसंशय आहेत असें कळते. बाबापदमनजी यांच्या 'यमुना पर्यटन' या कादंबरीपासून ते त्रिलोकरांच्या 'शुभा' या कादंबरी पर्यंत आपण पाहिले तर समाजाभिमुखता हा गुण उत्कटत्वाने आपल्या कादंबऱ्यात घसत असलेला आढळतो. समाजात ज्या ज्या वेळी जे जे प्रश्नोत्तर प्रश्न निर्माण झाले त्याचे त्याचे त्या त्या वेळी आपल्या कादंबऱ्यात पडसाद उमटलेले स्पष्ट दिसतात. पण लक्षात बोग घेतो, जन्माचा बदोवास, विधवाकुमारी, दोन घुन, दसगात, शाहुनर, हिंदोळशर, एल्गार, चळी इत्यादि कादंबऱ्याकडे पाहिले अमतांना हे सहज समजेल. स्त्रियांचे विविध प्रश्न माहणाच्या वा. वि. जोशी, गीता साने, विभायरी शिंदेकर, यांच्या कादंबऱ्या; गजनीय समस्या माहणाच्या न. वि. वेळकर, ग. व. माहणोकर, फडके,

विबलकर याच्या कादंबऱ्या, परदेशात राहणाऱ्या हिंदी लोकांचे जीवन रगविणान्या डॉ. केतकराच्या कादंबऱ्या, वैमानिकजीवन समुद्र पर्यटन-सैनिकीजीवन रेखाटणाऱ्या न. वि. घेळकर व श्रीधर देशपांडे यांच्या कादंबऱ्या, ग्रामीण व कामगार जीवन रगविणान्या रामतनय, कचठेकर, मटेंकर, पेंडसे, त्रिपलकर, र. वा. दिघे, म. भा. भोसले, ना. वि. कुलकर्णी यांच्या कादंबऱ्या इत्यादींमध्ये पाहिले असताना विषयाची विविधता मराठी कादंबरीक्षेत्रात अभिनदनीय अशी आहे, असे म्हणता येईल. हरिभाऊ आपट्यापासून सुरू झालेली मरस व मुरस लेखनपद्धति फडके-खाडेकर-माडसोलकर-पु. य. देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यात विकसितच झालेली आढळते. याच्या जोडीला मनुष्याच्या अंतर्मनाची आश्चर्यकारक, अज्ञात पण मनोहर चित्रे आधुनिक कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यात येऊ लागल्याने, कलात्मकतेत भरच पडली आहे. विभावरि शिरूरकर, गीता ताने, मटेंकर, फडके, खाडेकर, पेंडसे, वसंत कानेटकर, गो. नी. दाडेकर यांच्या अलीकडच्या काही कादंबऱ्या पाहिल्या असताना सज्ञाप्रवाहाची चित्रे त्यात मनोरम रीतीने रगविलेली आढळतील. पात्राचा स्वभावपरिपोष व कथानकरचना या दृष्टीनेहि वर उल्लेखिलेल्या कादंबरीकारांच्या काही काही कादंबऱ्या निःसंशय सरस आहेत. भारताला नुकतेच स्वातंत्र्य मिळून त्यात लोकसत्तात्मक मार्क्सवादी राज्याची प्रतिष्ठापना झाली आहे. यापुढे अनेक वैयक्तिक, सामाजिक, राजकीय प्रश्न निर्माण होणार आहेत. भारतीय जीवन प्रगत व समृद्ध होत जाईल असा भरवसा वाटतो. त्या जीवनाला मार्गदर्शक व प्रातिनिधिक ठरतील अशा कादंबऱ्या या पुढील काळात लिहिल्या जातील असा निर्वाळा गेल्या सुमारे शंभर वर्षांच्या अनुभवावरून घ्यायला काहीच हरकत नाही.

लघुकथा

सुनीत, एकाकी नाटके, लघुनिबंध इत्यादि वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेच लघुकथा हीहि मुख्यतः इंग्रजी वाङ्मयावरून मराठी वाङ्मयात आली आहे. अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यभूमात मूळ लघुकथेचा जन्म झाला. तिच्या जननाचे नाव एडगार एल्स पौ. नवेनचे शोध लावण्याच्या मार्गे लागलेल्या जनतेला थोडक्यात करमणूक करणारा वाङ्मयप्रकार हवा होता. एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात पौ याने हवा होता तो कथेचा प्रकार अमेरिकन लोकाना देताच ते खूप झाले. लवकरच लघुकथा अमेरिकेत लोकप्रिय झाली. तेथून ती फ्रान्स, इंग्लंड, जर्मनी, रशिया इत्यादि राष्ट्रांत गेली. रवीन्द्रसन, मॉपासा, डॉल्स्टॉय, मॅक्झिम गॉर्की, चेखोव्ह, ब्रेटहार्ट इत्यादि प्रतिभासंपन्न कलावंत लेखकांच्या हातात लघुकथा ही माहित्याचे एक उत्कृष्ट लेखे बनली.

पहिल्या महायुद्धानंतरच्या म्हणजे इ. स. १९२० नंतरच्या काळात मराठी वाङ्मयात लघुकथेने प्रवेश केला. गेल्या चाळीस वर्षांत अनेक नामवंत लेखकांनी उत्कृष्ट लघुकथा लिहून मराठी साहित्याच्या ऐश्वर्यात भर घातली आहे. लघुकथा कादंबरीपेक्षा लहान असतात म्हणून त्यांना लघुकथा म्हणावयाचे, असे असेल तर काही कादंबऱ्या लघुकथाहूनहि लहान असतात. लहान असणे हेच काही लघुकथेचे मुख्य गमक नव्हे. इरिभाऊ आपटे यांच्या 'कर्मणुद्धी'तील स्फुट गोष्टींना किंवा 'मनोरजना'तील गुजराच्या गोष्टींना याचमुळे लघुकथा म्हणता येत नाही. लघुकथेचे मुख्य गमक हे की, ती आयुष्यातील एका प्रसंगाचे, एका अनुभवाचे, एका मनःस्थितीचे चित्र रेखाटत. लघुकथेत संयमाला, शब्दांच्या काटकसरीला, सुसूत्रतेला, एकात्मतेला विदीप म्हणूच असते. काही कथात प्रसंगाच्या

महत्त्व देऊन त्याच चित्रण फलेले असते तर काहीत स्वभावरेगनाय भ्रं देऊन उत्कृष्ट प्रकारचे स्वभावरेंतन साधण्यात आलेले असते. आणखी काहीत वातावरणाचेच चित्रण असते. पोच्या कथानून हा प्रकार आढळतो. मराठीत प्रसंग आणि स्वभावरेंगन यावर आधारलेल्याच लघुकथा विशेषकरून लिहिलेल्या आढळतात. कादंबरीप्रमाणेच लघुकथातहि सभोवतालच्या सामाजिक राजकीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब पडणे स्वाभाविक आहे. प्रो. फडके, खाडकेकर, वामन चोरवडे, लक्ष्मणराय सरदेसाई यांच्या लघुकथा वाचल्या असताना गेल्या तीम वर्षात सामाजिक व राजकीय अशी जेवढी आंदोलने निर्माण झाली तेवढी सर्व लघुकथात उमटलेली आढळतील खाडकेकरांच्या 'नवा माणूस' लघुकथेत हिंदुस्थानच्या फाळणीमुळे झालेल्या हत्याकांडाने होरपळलेल्या डॉ. मेघश्यामाच्या मनातील आंदोलने वर्णन केली आहेत. प्रो. फडके यांच्या 'अप्रलेप्त' नावाच्या कथेत निर्वासिताकडे सहानुभूतीने का पाहिल्या हवे तें टाळविले आहे सुखटणकर व सरदेसाई यांच्या लघुकथात गोमंतकीय समाजस्थितीची चित्रे आली आहेत. चोरवडे यांच्या कथात अमहकारिता चळवळीची आंदोलने उमटली आहेत.

लघुकथेच्या घाटीला मदत करून ज्यांनी तिच्या ऐश्वर्यात आतापर्यंत भर घातली व अजूनहि घालीत आहेत अशा लघुकथालेखकांच्या कार्याचे थोडक्यात समालोचन आता करू या.

वि. स. खाडकेकर—(जन्म ११ जानेवारी १८९८) यांच्या कामगिरीचा प्रथम उल्लेख करण्याइतकी मोलाची ती आहे. गेल्या सुमारे पसतीस वर्षांपासून ते लघुकथा लिहीत असून, या क्षेत्रात ते अत्यंत लोकप्रिय ठरले आहेत भावोत्कटता हा खाडकेकरांच्या लघुकथाचा प्राण आहे. भावाचा भाव ह्या त्यांच्या नवमहत्त्वातग्रहातील कथेपासून ते 'हस्ताचा पाऊस' या सग्रहातील 'नवा माणूस' या कथेपर्यंतच्या बहुतेक सर्व कथात भावनाचा परिपोय चागल्या प्रकारे झालेला आढळतो. पान आणि प्रसंग याचीहि योजना करण्यात त्यांनी चांगले कौशल्य

दाखविले आहे. सुखातीच्या कथानून अनपश्यक असे काही प्रसंग येत असत. परंतु अलीकडच्या कथानून एकदोन प्रसंगावरच भर देण्यात आलेला असतो. थोडीच पात्रे व त्यांचे रेखांकन स्वभावरेखन या कारणाने त्यांच्या बऱ्याच कथा वाचकांच्या लक्षात राहतात. सहेतुकता व समाजामिमुखता ही आगरी उल्लेखनीय वैशिष्ट्ये खाडेकराच्या कथांची सांगता येतील. गेल्या पंचवीस वर्षांन असहकारितेच्या चळवळीतून ते देशाच्या निमागणीपर्यंत ज्या ज्या घटना घडल्या, त्यांचे पटसादरि या कथानून स्पष्टपणे उमटले आहेत. याशिवाय लालित्यपूर्ण, अलंकारिक, कोटीवाज भाषाशैलीचे बहुमोल लेखे त्यांच्या सर्वच लघुकथाना लाभल्याने त्या विशेष वाचनीय बनल्या आहेत. 'सोनेरी सावल्या' सारख्या रूपककथासंग्रहातील कथात सयम आणि मनोवेधकता हे गुण विशेषकरून आढळतात. प्रत्येक कथेत एखादे जीवनोपयोगी तत्त्व रूपकाच्या साहाय्याने सांगण्यात येते. भाषेचा पाह्याळीकरण व काही अशानी अगस्तवता किंवा भावनातिरेकता हे खाडेकराच्या कथानाङ्ग्यातील ठळक दोष म्हणून दाखविता येतील. प्रीतीचा शोध व दोन सर्त्री सारख्या कथानून असले दोष आले आहेत

प्रो ना. सी फडके^१ व्यक्तीच्या आयुष्यातील आणीबाणीच्या, महत्त्वाच्या प्रसंगावर प्रो. फडके यांच्या कथा बहुतेक आधारलेल्या असून, त्या सुटसुटीत असतात. त्यांच्या कथातील संवाद खुमासदार व पात्रानुरूप असतात, तसेच एखाद्या प्रसंगाचे वर्णन त्यात अगदी हुबेहूब असे असते. स्वभावरेखन ते बऱ्यापैकी करतात, परंतु अगदी लक्षात राहतील अशी पात्रे त्यांनी फारशी रेखाटलेली नाहीत. वाचकांचे घटकाभर मनोरंजन झाले की आपला कार्यभाग झाला इतकेच ते समजत असावेत समोयताल्या जीवनाचा व परिस्थितीचा त्यांच्या कथांवरि परिणाम झालेला असून, त्यापैकी चंद्रा, दाखंबरी, अग्रलेख सारख्या कथा त्या त्या काळातील परिस्थितीवर आधारलेल्या आहेत. 'चंद्रा'

१ कथामंग्रह - प्रो फडके यांच्या गोष्टी भाग १ व २ मीला आणि इतर गोष्टी नमुनेदार गोष्टी, उल्हासकथा वत्सला आणि इतर गोष्टी, चंद्रा आणि इतर गोष्टी बहार (१९५९) इत्यादि

ही गोष्ट 'गुन्हेगार' ममत्रल्या जाणा-या जमातीच्या विशिष्ट प्रभाव आहे तर 'दाखदी' ही दाखदी अशयस्वी कां होते तें सांगणारी आहे. 'अग्रलेख' या गोष्टीत निर्वासिताची परिस्थिति वर्णन केली आहे तर 'कश्मिर-कहाणी'त काश्मिरात हिंदुमुस्लिम द्वेष्य कोणत्या कारणानें निर्माण झाले तें सांगितलें आहे मोडक माणा, चित्तवेधक मनोरंजक एकजिनसी कथानक, खुनासडार सवाद व मर्मोपताळच्या परिस्थितिचा पार्श्वभूमि सारखा करून घेतलेल्या उपयोग यानी फडक्यांच्या लघुरुधा वैशिष्ट्यपूर्ण बनल्या आहेत.

यशवंत गोपाळ जोशी— यानी आपल्या लघुकथानी मगठी साहित्य चांगलेंच ममूद्ध केले आहे. यशवंत मासिकाने मागे लघुकथाची चढाओढ लाविली असता, त्यात "शेवग्याच्या शेंगा" या जोश्याच्या गोष्टीला पहिलें वधीस मिळालें. तेंव्हापासून गेली पचवीस वर्षे झाली, त्याची लोकप्रियता वाढतेंच आहे. सामान्य स्थितीतील लोकांच्या सुखदुःखांच्या खऱ्याखऱ्या कथा जोशीशुवा इतक्या जिद्दाळ्याने लिहितात की त्या वाचताना वाचक सतुष्ट होतो "शेवग्याच्या शेंगा"तील प्रथम नेहमी घडणारा आहे. भाऊ भाऊ वेगळे होतात व एकमेकांची तोंडें पाहीनासे होतात. बहिणीचें तमे नसतें. कथेंतील नायिका तारका हिला सर्वंच भाऊ हवे असतात. शेवग्याच्या शेंगाचें पिठलें बनवून आपल्या तिन्ही भायाना ती ज्या प्रेमानें एकत्र आणतें, तें अतुलनीय आहे. भावोत्कटता हा जोश्याच्या लघुकथाचा प्राण आहे. शेवग्याच्या शेंगा, कर्ज फिटलें पण सावकार गमायला, सुपारी इत्यादि कथात भावनाचा परिपोष उत्तम झाला आहे. उपरोध व मूक्षम विनोद हाहि त्याच्या कथात भरपूर असतो. 'ग्यानरा तुकाराम आणि टेकनिक', इतिहासाचे पेशर्स, कवि आणि कुस्ती यात भरपूर उपरोध आहे. भावनाच्या प्रमाणेंच विचारानाहि जोश्याच्या कथात मानाचें स्थान आहे किंबहुना विचारप्राधन्यामुळे य. गो. जोशी, ग्यानरातुकाराम, टोकळ्याचें चित्र यासारख्या कथा लघुनिबंधा सारख्या वाटतात टेकनिक किंवा तराची दर उडविणाऱ्या जोशीशुवाच्या कथात मधम आणि शब्दाची सडकमर इत्यादि लघुकथाना आउदरक गोष्टी सापडत नाहीत हें निराळ सांगावयास नका. सात्विक विनोद, हृद्य सवाद आणि घरगुती

प्रसंग यानीं नटलेल्या त्याच्या लघुकथाची गोडी काही और आहे यात मात्र शक्य नाही. त्याचे पुनर्भेट नांवाचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. अगदी अलीकडे 'लघांत राहिलेलीं मागसें' हा त्याचा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे.

विष्णु विनायक बोकील आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण लघुकथांनीं आज मुमारे पचवीस वर्षे झालीं लोकांचें मनोरंजन करान आहेत. 'बेनी' ही त्याची लघुकथा यशवन मासिकांत प्रसिद्ध झाली आणि तिनें एकदमच बोकीलाना प्रसिद्धी मिळवून दिली. खुमामदार, चंद्रकांत संवादाच्या साहाय्यानें समाजतील मुगःदुत्वाचीं रागलोभाचीं, भाडगतडगाचीं वर्णनें ते करू लागले कीं, त्यानूनच एखादी कथा किंवा व्यक्तचित्र तयार होतें. मसाराकड आणि व्यंग्यहाराकडे ते औदार्यानें व सहानुभूतीनें बघतात आणि त्याचमुळे त्यांच्या शैलीत स्वयच्छापणा पेक्षा खेळसर खोडकरपणा अधिक आहे. जगातील दुःसाकडेहि एकप्रकारच्या विजयी दृष्टीनें त्यांचीं स्त्रीपुरुषपार्श्वे पाहात असलेलीं दिसतात. मुखातीच्या त्यांच्या कथा स्वरूपात पाहिलीक असत त्यात एकसुरीपणा छिन्नच असत. अलीकडच्या त्यांच्या कथा आटोपशीर व एकचिन्सी होऊ लागल्या आहेत. 'घोर तंत्र उपकार' हा त्यांच्या निनोदीकथाचा संग्रह प्रसिद्ध आहे.

'एक विद्यार्थी' - रा. नाईक यांच्या 'कथाकलापा' तील (१९२७) कथा लघुकथेच्या तजाला न्याच धरून आहेत, वेचक पार्श्वे, वेचक प्रसंग व भाषेचा मयम यानीं त्यांच्या कथात एकसुरीपणा निमाग झाला आहे. भाषनाचा परिपोष व स्वाभावरेखन या दोन्ही गोष्टी तें चागल्या प्रकारे करू शकतात. भाषनातिरेकता हा त्यांच्या कथातील दोष म्हणून मागतां येईल. कथाकलापातील बहुतेक कथा शोकान्त असून, त्यापैकी काहीं नि सशय सुखान्त करता आल्या असल्या.

प्र. श्री. कोल्हटकर-यांच्या 'मानसपूजा' (१९२८) संग्रहानील कथा काहीशा लुन्या वळगाच्या असून, त्यात पुष्कळ पार्श्वे व पुष्कळ प्रसंग येतात त्यांच्या गोष्टी सहजतुक असून समाजातील दारुविषकार करणाऱ्या आहेत गोष्टींची

भाषा सुशोध व ओघवती आहे. विष्णु सापूजी आवेकर यांच्या भाषाचित्रे (१९३१) या संग्रहातील कथा आटोपशीर असून त्यांत पात्रांच्या अन्तःकरणांत चाललेल्या भाषनाचे चित्रण चांगले झाले आहे. अतिरजनाच्या दोषामुळे पुष्कळ कथात अवास्तवता निर्माण झाली आहे

ख. मा. दींडकर^१—यांनी लघुकथा थोड्याच लिहिल्या असल्या तरी त्या वैशिष्ट्यपूर्ण व डोळ्यांत भरण्याजोग्या आहेत. चाहेरून भपकेचात्र व सुखी दिसणाऱ्या जगत, त्यांना वऱ्याच उणीया दिसतात. आपल्या गोष्टीत उपरोधिक शैलीचा उपयोग करून जगाचे हे वेगळे स्वरूप ते उत्तम प्रकारे दाखवितात. कथानकाचा शेवट चमत्कृतिपूर्ण करण्याची त्यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी असून, तिचा प्रत्यक्ष मोत्याची कुडी, सततिसुख संतोष इत्यादि कथात पडावयास मिळतो दींडकरांच्या कथा तत्रगुद्द आटोपशीर व सूचक असतात

रघुनाथ ज सामंत—ऊर्फ कुमार रघुवीर यांनी पुष्कळ लघुकथा लिहिल्या आहेत^२ उत्तर कोंकणाच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या त्यांच्या भावोत्कट व मुदमुदीत गोष्टी वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. थोडक्या शब्दांत स्वभावरंग्यन ते चांगले करू शकतात एक दोष आढळतो तो भाषनातिरेकतेचा. या दोषापायी त्यांच्या अनेक कथांतून अकारणच मृत्यु दागविले आहेत. माधवराव^३ चांगल यांच्या लघुकथा जिऱ्हाळ्याने ओतप्रोत भरलेल्या व सामाजिक व धार्मिक दुःखे वेशीवर दागणाऱ्या आहेत. ते स्वतः चित्रकार असल्याने एखाद्या प्रसंगाचे किंवा व्यक्तिचे शब्दचित्र ते फार चांगले काढू शकतात. स. हृदय यांच्या कथा^४ आटोपशीर व हृदयस्पर्शी असतात. मानवी हृदयातील सूक्ष्म भावना रंगटाटण्यात त्यांनी चांगले यश मिळविले आहे. विषयाची माडणी, कथानकरचना, भाषा व संवाद या सर्व दृष्टींनी त्यांच्या कथा मरस आहेत. साने गुरुजी यांच्या कथांचे आतापर्यंत अनेक संग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यातील काहीं कथा अनुवादित आहेत व

१ वधासंग्रह—मोत्याची कुडी

२ हृदय, वाहूतील पाउले इ०

३ जिऱ्हाळा, जुळूम, संसार इ०

४ मरला, निशा इ०

बऱ्याचशा स्वतंत्र आहेत. भावोत्कटता, ध्येयप्रवृत्ता हे गुणविशेष म्हणून त्यांच्या गोष्टींचे सांगता येतील. मानूप्रेम, राष्ट्रप्रेम, सत्यप्रेम इत्यादि विषयांवर व सामाजिक अन्यायांवर आधारलेल्या त्यांच्या कथा परिणामकारक आहेत

मनत काणेकर^१—त्यांच्या कथा आटोपशीर असून भाषा अगदी साधी असते. जीवनात येणाऱ्या विविध बऱ्यावाईट अनुभवांवर त्यांच्या कथा आधारलेल्या असतात. वेचक प्रसंग व रेखीव स्वभावरेखन त्यांच्या गृहुतेक कथातून असत. नित्याच्या व्यवहारात घडणाऱ्या प्रसंगांची व आढळणाऱ्या व्यक्तींची चित्रे त्यांच्या कथातून दिसतात. सूक्ष्म उपरोध व सूक्ष्म विनोद यांनी त्यांच्या कथा वाचनीय बनल्या आहेत

ना. ह. भापटे^२ आपल्या गोष्टींना लघुकथा म्हणत असले, तरी त्या आधुनिक लघुकथेच्या तत्राला सर्वस्वी उतरतील अशा नाहीत. 'वाचकहो' म्हणून मधून मधून वाचकाशी गप्पा मागणाऱ्या, कथानकातील सारांश सांगून त्यातून बोधपाठ स्पष्टपणे देणाऱ्या, अनेक प्रसंगांनी भरलेल्या अशा त्यांच्या गोष्टी असतात. असे असले तरी त्या सोपवळ अमतात व वाचकांचे क्षणभर मनोरञ्जन नि सशय करू शकतात.

विठ्ठल सीताराम गुर्जर^३—यांनी गेल्या चाळीस वर्षांत शेकडो स्फुट गोष्टी लिहिल्या आहेत त्यापैकी काही रूपांतरित असल्या व काही आधुनिक लघुकथेच्या तत्राला सर्वस्वी उतरणाऱ्या नसल्या तर त्या सर्व वाचकांची सात्विक व भगूर करमणूक करू शकतात यात सशय नाही पादरपेशा मध्यमवर्गीयांची चित्रे गुर्जरांच्या गोष्टीत असतात घग्गुतीपणा, घरदाजपणा, जिद्दाला हा त्यांच्या गोष्टींचा प्राण आहे. एखादे मजेशीर रहस्य, गमनीदार प्रसंग, खुसखुशीत संवाद

१ कथामंडई—जागला छाया, काळी मेहुणी, दिव्यावरती अंधेर, रक्ताचीवृण, मोरपिसे

२ बनारसी बोरें, आरामविराम, सुमनगंध, इसा किवा रुमा, कोंडाकणी

३ कथासमई—द्राक्षाचे घोंम (१९३६)

आणि त्या सर्वांवर गुणत्रयाणाप्रमाणें शिंपडलेला बहारीचा विनोद, यामुळें गुर्जेराच्या लघुक्रमा म्हणा किंवा गोष्टी म्हणा वाचकाना खूपच आनंदतात. धृपद-घमार, लाजाळूचें झाड, वनविहार, शेवटचें प्रकरण इत्यादि त्याच्या कथा या दृष्टीनें उल्लेखनीय आहेत.

धामन मल्हार जोशी-याचा 'नव पुष्पकरडक' (१९१६) नावाचा गोष्टींचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. यात विनोद, उपरोध, बोध हे गुण बऱ्यापैकी आहेत. परंतु कथानकाची सुसन्न मांडणी, सयम वगैरे गुण नाहींत. बऱ्याच गोष्टी निरुत्साह सारख्या किंवा विनोदी लेखासारख्या वाटतात. विस्कळीतपणा व पाल्हाळ या दोघामुळें "नवपुष्पकरडक" आकर्षक वाटत नाहीं.

शंकर कृष्ण झाडवले-याच्या लघुक्रमा अत्यंत आटोपशीर, शब्दाचा कोणताहि पाल्हाळ न करणाऱ्या, समाजानील व्यंगाचा उपरोधिक भाषेत समाचार घेणाऱ्या अशा असतात. शोच लागला, मानलेला भाऊ, संभावित इत्यादि कथा या दृष्टीनें वाचनीय आहेत 'विजयेचा विजय' ही कथा कोणत्याहि वाचकाच्या भावना पिळबटून टाकल्यावाचून राहणार नाहीं 'ताडगोळे' या संग्रहाच्या मानानें 'बाँबगोळे' हा संग्रह कमी प्रतीचा वाटतो. विदोषतः त्यातील 'जळून मेली,' 'वेऱ्येचे हृदय,' 'कै. सी. सुशिला' इत्यादि कथा अगदीं सामान्य आहेत.

रा. न. कीर्तने^१ याच्या लघुक्रमाची भाषाशैली लालित्यपूर्ण असून, त्यात एखादा प्रसंग, एखादी व्यक्ति, एखादी भावना याचें चित्रण करण्यात आलेले असतें. लघुक्रमेंत जो सयम अत्रश्य असतो, तो त्याच्या बहुतेक कथात आढळतो. 'औट घटकाचे राज्य' सारख्या लघुक्रमेंत श्रीमंत व गरीब यांची जी तुलना करण्यात आली आहे ती कलापूर्ण आहे.

ना. वि. कुलकर्णी यांनी लघुक्रमाचे तीन संग्रह प्रसिद्ध केले असून त्यांना "माझ्या गोष्टी भा. १, २ व ३" असें नाव देण्यात आले आहे. कुलकर्ण्यांच्या लघुक्रमा आटोपशीर असतात व त्यात कृति व स्वभावरेखन याचें

१ लघुक्रमा संग्रह :- सावल्या (१९३७), सोन्याचीं पिसें (१९४२)

चागलें मिश्रण झालेले असते. पाणुमकी आणि कायदा या लघुकथेतील नानामास्रग किंवा मलगारे सौख्य या कथेतील भाऊमाहेच नुमत याची स्वभावचित्रे अविस्मरणीय आहेत.

अनंत खंतरकर—याच्या 'चोंगटे हले' (१९४०) या सग्रहातील लघुकथा अक्षरशः लघुकथा असून, त्यात त्यांनी उपरोक्तपूर्ण भावपूर्ण शैलीने जसे समाजातील दोष दाखविले आहेत, तसेच "यूचेची चूक" मागच्या गोष्टीत नाजूकपणे स्वभावरेखनहि साधले आहे.

कु. परोज खानंडकर—याच्या लघुकथांचा सग्रह ग्रंथाना (१९३४) या नावाने प्रसिद्ध आहे. समाजात हरघडी घडणाऱ्या लहानमोठ्या घटनांवर आधारलेल्या या कथा, लघुकथेच्या तंत्राला कन्याचशा घडून आहेत. वास्तवतापूर्ण म्हणण्यापेक्षा त्यांना कल्पना रम्यच म्हटलेले अधिक शोभेल.

कु. शशिकला आळंदकर—याच्या 'मनोरे' (१९४१) नावाच्या कथासंग्रहातील लघुकथात एखादा लहान प्रसंग व त्यावरून सुचलेले तात्त्विक विचार एकत्रित करण्यात आले आहेत. आळंदकरांच्या लघुकथा लघुनिबंधाकडे झुकणाऱ्या अधिक आहेत.

दिवाकर कृष्ण^१—याच्या लघुकथा कल्पनात्म्य व भावोत्कट असतात. विशिष्ट सामाजिक प्रश्न रंगविण्याऐवजी मानवी विविध भावना रंगविणेच त्यांना अधिक पसंत दिसते. काल्पपूर्ण भाषा व भावपूर्ण प्रसंग यांनी त्यांच्या लघुकथा आकर्षक बनल्या आहेत. व्यक्तींच्या हृदयात चाललेल्या खळबळींची चित्रे म्हणजेच त्यांच्या लघुकथा होत. 'ममाधि', 'अनुरावेचे रम्य' इत्यादि कथात हा प्रकार पाहावयास सापडतो.

गो. ना. आपटे^२—याच्या लघुकथा खेळकर व पटकदार असतात. मृदम स्वभावरेखन, अदीनटीचे प्रसंग वगैरे गोष्टी त्यांच्या लघुकथात नमतान. परंतु

^१ कथामसंग्रह :—ममाधि व इतर सहा गोष्टी; रूपगर्विना आणि सहा गोष्टी

^२ कथामसंग्रह :—मोन्याची खाण व इतर गोष्टी, द्रोणदीची धाडी, ग्रामीण चित्रे

नेहर्माचेच माये प्रमग ते मनोरजक व विनोदपूर्ण रीतीने रंगवं शकतात हे त्याचे वैशिष्ट्य होय.

उमाकांत भेंडे—याच्या 'गांवगप्पा' (१९४६) समग्रहीतील कथा लघुकथेच्या कमोटीत्या सर्वच्या सर्व उतगणान्या नमल्या तरी त्या अत्यंत आटोपशीर व मनोरजक आहेत. थोटवया शब्दात एखाद्या प्रसंग किंवा व्यक्ति यांचे वर्णन ते चांगल्या प्रकारे करू शकतात. सां. घ. कंटक^१ याच्या कथात समारातील मुगदुःखाच्या प्रसंगाची वर्णने येतात. याना सत्तार-कथा म्हणावयाम हरकत नाही. जुहुंवात येणाऱ्या विविध अडचणींची चित्रे सुबोध भाषेत या कथातून पाहावयाम मापडतात. गोमतकातील महाराष्ट्रीय समाजाची ओळखहि या कथावरून होऊ शकते.

वामन चौरघडे—याच्या छोट्या छोट्या कथातून जीवनाचे लहान लहान पण मोलाचे अनुभूत वर्णन केलेले असतात. त्यागी, दुःखी, कष्टी, सेवाभावी, असहाय जीवनाची काव्यमय चित्रे त्याच्या विविध लघुकथात आली आहेत. सामुदायिक जीवन विशुद्ध व्हावे, परस्पर सहाय्यक व्हावे, म्हणून घडपडणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची चित्रे सुपमा, हवन, गौडन, प्रस्थान, पाषेय इत्यादि त्यांच्या कथासंग्रहातून पाहावयास मिळतात. यापैकी बऱ्याच कथांचा चेहेरा लघुनिबंधासारखा विचारप्रधान वाटतो तर काहींचा चेहेरा भावगीतासारखा एखादी भावना ठळकरूपेने व्यक्त करणाऱा वाटतो

'भासवाची माळ' या दीर्घकथेत तसेच "क्षणचित्रे" या संग्रहात आलेल्या भ. दि. गागळ याच्या कथात भावोत्कटता विशेष आढळते. रंगो कृष्ण चिंचलीकर^२ याच्या लघुकथा आटोपशीर व आकर्षक असतात. एखाद्याच प्रसंग, एखादीच व्यक्ति घेऊन त्याच्यावर लघुकथा रचण्यात चिंचलीकर चांगलेच तरवेज आहेत. भावना आणि व्यपहार यांचे नाते त्याच्या लघुकथाना माहीत असल्यासारख्या

१ कथानसंग्रह :—कणसाचे दाणे, शहाळी.

२ लघुकथानसंग्रह :—हिरवळ व रस्ता (१९४०).

यान्तवतापूर्ण त्या अमतात. अगदी चोटका शब्दात आणि मद्रासाच्या माहाय्यानं समावरेण ते चागले करू शकतात.

‘कृष्णाबाई’ या टोपण नावाने लिहिणाऱ्या सी. मुत्ताबाई दक्षित याच्या लघुकथात मुख्यत्वे स्त्रियांच्या भावभावनांचे, आशाआकांक्षांचे चित्रण असते. स्त्रीस्वातंत्र्य, स्त्रीपुरुषाची समानता, स्त्रीपुरुषांचे परस्पराकर्षण, सुशिक्षित स्त्रियांच्या महत्त्वाकांक्षा इत्यादि प्रश्नांवर आधारलेले प्रसंग त्यांच्या कथानून मोठ्या कौशल्याने वर्णन केलेले असतात. मनोविश्लेषण हा कृष्णाबाईंच्या लघुकथांचा प्राग आहे. या मनोविश्लेषणाच्याच साहाय्याने त्या उत्तम प्रकारचे समावरेण करतात. पावित्र्य विडंबन, शिकारी, सुरक्षक, आमचे दाम इत्यादि कथा या दृष्टीने सरम आहेत. कृष्णाबाईंच्या कथात माननाच्या कळोळापेक्षा विचारांच्या ऊर्मांचे अधिक उठत असलेल्या दिसतात. ‘शास्त्रशाचा शोधा’ सारख्या काही कथा यामुळे लघुनिबंधासारख्या वाटतात. पाल्हाळीकथा व कथानकाचा दीर्घकाल हे प्रमुख टोप म्हणून सांगता येतील.

सौ. आनंदीबाई शिर्के^२ यानींही बऱ्याच लघुकथा लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कथा काहीशा जुन्या बळगाच्या म्हणजे लाव, पुष्कळ पात्रे व प्रसंग असलेल्या अशा असतात. याशिवाय प्रासंगिक असा उपदेशही त्यांच्या कथानून असतो. असे असले तरी त्यात कथानक चागले असते व ते वाचकांचे घटकामर मनोरंजन करू शकते यात शंका नाही.

क्षमाबाई राव^३ यांच्या ‘रत्नाकर’ मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या गोष्टी लघुकथेच्या तत्राला उतरणाऱ्या अशा आहेत. लघुकथेला पौरक अशा वातावरणाची निर्मिती त्या चागल्या प्रकारे करू शकतात सी. कुमुदिनी रागणेकर^४ (प्रभाषळकर) यांच्या कथा प्रसंगावर आधारलेल्या व हेतुप्रधान अशा असतात. स्त्रियांच्या

१ कथासंग्रह :- मानसलहरी, अनिरुद्ध प्रवाह इत्यादि

२ .. कथात्रुज, वृंजविक्रम, जुंजेच्या कळ्या, भावनांचे तरेक इ०

३ कथासंग्रह :- देवगी. ४ कथासंग्रह :- पुष्पपत्राग

मनातील भावना त्यांच्या कथात चांगल्या प्रकारे रंगविलेल्या असतात. 'पहिले प्रेम पण दुमरा सत्तार' ही कथा या दृष्टीने वाचनीय आहे.

सौ. कमलाबाई टिळक यांच्या लघुकथात^१ स्त्रियांच्या भावना मोठ्या इल्लवारपणे रंगविलेल्या असतात. हृदयशारदा, कोंकणी वहाणा, बाहुल्या इत्यादि कथातून स्त्रीहृदयाचे जे चित्रण आले आहे ते फार मार्मिक व मनोहर आहे. याशिवाय त्यांच्या कथा अत्यंत आटोपशीर व बाधेमुद असतात. कथेची सुरुवात आणि शेवट कलापूर्ण करण्याकडे त्यांचे चांगलेच लक्ष असते. कोंकणी वहाणा आणि बाहुल्या या गोष्टी या दृष्टीने उल्लेखनीय आहेत.

सौ. कुमुमावनी देशपांडे^२ यांच्या कथा सुटसुटीत व जीवनातील आणीतानीच्या प्रसंगांचे चित्रण करणाऱ्या असतात. पश्चात् बुद्धि, सीता, मृगाचा पाऊन इत्यादि कथात कथेतील व्यक्तींच्या आयुष्यातील निकराच्या प्रसंगाची चित्रण आली आहेत. या प्रसंगाच्या चित्रणातून कथेतील व्यक्तींचे स्वभावगोचरन केले जाते. सौ. देशपांडे यांना लहान मुले, स्त्रिया, दलितवर्ग यांच्या बद्दल सहानुभूति वाटते व तिच्या प्रत्यय त्यांच्या बहुतेक कथातून येतो. कथांचे आयत कलापूर्ण करण्याकडे सौ टिळकप्रमाणेच सौ. देशपांडे यांचेही लक्ष असते.

सौ. मालतीबाई दांडेकर^३ यांनी आपल्या अनेक कथातून स्त्रियांची दुःख तन्मयतेने ओळखून सहृदयतेने चित्रित केली आहेत. नित्याच्या ममारात स्त्रियाना ज्या अनेक संकटातून, अपमानातून, दुःखातून वाटचाल करावी लागते तिचे साध्या मुबोध सरळ भाषेन त्यांनी वर्णन केले आहे. नव्या जमान्यात स्त्रीशिक्षणामुळे व स्त्रियांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे जे प्रश्न समाजात उत्पन्न झाले आहेत, त्यांचीही कलापूर्ण मांडणी त्यांच्या कथातून असते. सौ. दांडेकर यांच्या गोष्टी कलेच्या ऋसोटीला अगदी शंभर टक्के उतरल्या नाहीत, तरी त्या आटोपशीर

१ हृदयशारदा. आकाशगंगा.

२ दीपकळी, मोळी

३ कथासंग्रह — कथामालती, प्रतिभा, विद्युत्लेखा. विसाव्याचे छग; अद्राशोति.

त्वचागुन्या व जिह्वाच्याने मारलेल्या असल्याने दाचनाय व मननीय घनत्वा आहेत.

मां कमळावाडं वंघेवाले यांच्या “कमळाच्या पाकळ्या” या संग्रहातील गोष्टी प्रमग व स्वमान रेतन या टोन्हीवर आधारलेल्या असून बऱ्यापैकी आहेत. “नीलेचा दिलव्या” या संग्रहातील सौ. शाताग्रई नाशिककर यांच्या कथांत मुदमुदीतपगा, आयुष्यातील मइत्याच्या क्षणाचे चित्रण व भावनांचा परिपोष या गोष्टी आढळतात.

प्रो. भा. न. गोरे^१ यांनी लघुतमकथांचा नवा प्रकार मराठी साहित्यात बराच रूढ केला असं म्हणावयास हरकत नाही. गेल्या पचग वर्षांत त्यांनी बऱ्याच लघुतमकथा लिहिल्या असून, त्यांचे काही संग्रहहि प्रतिद्व जाले आहेत. लघुतमकथा या लघुकथेपेक्षा बऱ्याच लहान असतात, त्यात लघुकथेप्रमाणेच पात्रे व प्रसंग अगदी एफ्दोनच असतात. सर्वापेक्षा लघुतमकथेच्या शेवटी जी कलाटणी असते, ती तिचे त्वरे वैशिष्ट्य होय. या कलाटणीमुळ लघुतमकथा विजेच्या लकलकाटाप्रमाणे आरुपेक बनते सुनीतात घोरटल्या दोन ओळींत पुढळ वेळा जशी विचाराची कलाटणी असते, तशीच काहीशी कलाटणी लघुतमकथेत असते, बऱ्याचशा विनोदी नाट्यउदात्तानडि अशी कलाटणी असते. पण त्यात व लघुतमकथेत फरक असतो. नाट्यउदंत एक व्यक्ति दुसऱ्या अदस्य व्यक्तींशी चोलत असलेली टाळवितात. तसा प्रकार काही या कथांचा नाही. ‘नवी पालवी (१९३६) या संग्रहातील प्रो. गोरे यांच्या लघुतमकथा नावीन्यपूर्ण व बऱ्याच आरुपेक आहेत. लघुतमकथेच्या प्रागगात हल्लीं द. वि. गुप्ते, मदानंद रेग यांच्यासारगी काही नवी मडळींई दिम् ल्यागलीं आहेत.

प्रमाकर पाप्ये^२ यांनी थोड्याच पग डोळ्यांत भरतील अशा लघुकथा

१ जन्म २२ जुने १९०८ दहोदे इतर ग्रंथ कादबऱ्या विद्या विनोद, दिवाळीच्या दिवशी; लघुकथा-संग्रह विभानि, नवी बसादत, टीका-आधुनिक आगल वाच्य, प्रातिनिधक लघुतमकथा संग्रह नवे निशाण, चमकत्या चादण्या इत्यादि.

२ कथालंग्रह — कृष्णकमळीची वेळ,

लिहिल्या आहेत. निसर्ग आणि मानव याची सांगड त्यांच्या कथांतून जी दिसते ती मोठी कलात्मक वाटते. परागंदा झालेल्या प्रतीच्या परतण्याच्या आशेने कौटुंबिक पिंपळाकडे राधाबाई श्रद्धेने बघतात आणि आपले जीवन त्याच्या जीवनावर अवलंबून ठेवतात, असे 'पिंपळ या कथेत दाखविले आहे, तर जगू-मामाच्या जीवनात सोनचाफा आणि कृष्णकमळीची वेळ ही कशी अभिन्न प्रतीके बनली होती ते 'कृष्णकमळीची वेळ या गोष्टीत सांगितले आहे. पाथ्ये याच्या गोष्टीत स्वभावरेखन व भावपरिपोष चांगला साधलेला असतो, याचमुळे राधा-काकी, जगूमामा ही पात्रे अविस्मरणीय बनली आहेत. नाट्यात्मकता व उपरोध हेहि उद्देश्यनीय विशेष त्यांच्या सुटसुटीत कथातून आढळतात.

गोपीनाथ तळवळकर यांच्या 'अनुराधा नावाच्या कथासंग्रहात एकाच व्यक्तीच्या जीवनात अनुराधा-शोभा-शमीम इत्यादि स्त्रियांनी क्रमाक्रमाने कोणते भाव निर्माण केले त्यांचे भावपूर्ण चित्रण करण्यात आले आहे. गोष्टी आद्योपशीर आहेत. पण असफल प्रगथाच्या एकाच भावनेने या रगविल्या असल्याने काहीशा कटाळवाण्या झाल्या आहेत

गंगाधर गाडगीळ अलीकडच्या लोकप्रिय लघुकथा लेखकांत गंगाधर गाडगीळ यांची गणना होते. प्रथमच्या त्यांच्या गोष्टी लहान मुलासंबंधी असत. परंतु आता जीवनाच्या विविध अवस्थांच्या कथा ते मोठ्या हल्लुवार हाताने लिहीत असतात. व्यक्तीच्या बाह्य वर्तनापेक्षा त्यांच्या मनात चाललेल्या खळबळींची, लपटावाचीं चित्रे रगविणे हे गाडगीळाच्या कथातील विलोमनीय वैशिष्ट्य सांगता येईल. गुप्तसुप्त भावना रंगवित असताना अलीकडे त्यांच्या काही कथातून जी मडक नि सामुक वणने येतात ती श्रेष्ठ कलेच्या दृष्टीने कमी प्रतीची वाटतात. विविधता, विपुलता, सूक्ष्म विनोद, मनोविश्लेषण आणि संग्रहात जीवनाचे सफाईदार व सूक्ष्म चित्रण, कापीसारख्या कथेत आढळणारे

१. कथसंग्रह :- मानस चित्रे (१९४६) कडू आणि गोड, नव्या वाटा, भिर भिर, संसार, अध्वरत विश्व, कसुतरें, गाडगीळाच्या कथा (१९५८) स्वप्नभूमी, साता समुद्रापलीकडे, वर्षा, वेगळे जग, ओले उद, तलावातले चादणे.

नदर्शन, यानी त्याच्या कथा खुद्दून दिसतात. भिन्चेहेऱ्याची सध्याकाल, तरे, किडलेली मामसे या कथा विशेषकरून उल्लेखनीय आहेत.

भरविंद गोखले^१ हेहि गगाघर गाडगीळ याच्या प्रमाणेच आधुनिक लघु-
कार असून चांगले लोकप्रिय आहेत. त्याच्या लघुकथा अत्यंत आटोपशीर,
युध्यातील मध्यवर्ती किंवा महत्त्वाच्या प्रसंगाचे वर्णन करणाऱ्या, शयकाच्या
प्याप्रमाणे लहान लहान भावपूर्ण काव्यपूर्ण वाक्यानी नटलेल्या अशा असतात.
दाम आणि ईद्द, अवरोप मारल्या कथांच्या मुखानीत आणि शेवटात जो एक
घ ते दाखवितात तो कल्पपूर्ण असून वाचकाला अतर्मुल बनायला लागतो
चप्रमाणे 'जगमी नजर' सारख्या मुंटर गोष्टीत त्यानी "आरोचे" जे
विक्षेपण केले आहे तेहि बहारीचे आहे. परित्यक्ता, मनुची करुण कहाणी,
प्रवादाच्या तत्राने मोठी रोचक, विदारक करून 'कथाई' या समहात सागीतली
हे. शब्दाची काटकसर घ संपम या गुणामुळे गोपले याच्या गोष्टी सरस झाल्या
हेत. मनोरम मनोविक्षेपण व आकर्षक निवेदनशैली ही गोवल्याची प्रनुव
गष्ट्ये होत. वाजवीपेक्षा अधिक आस्वीकरण, काही अशी कृत्रिम भाषाशैली
पमागजाहेर पिडलेली स्वभावचिरे, हे दोष त्याच्या कथांतून सामान्यपणे
दळतात.

पु भा भाचे याच्या कथातील सुश्रम मनोवेधक वर्णने उल्लेखनीय आहेत.
वर्णनातून ते एखादी व्यक्ति इच्छूच निर्माण करतात. जमिनीतून अजुगने
तोड काढावे, त्याचप्रमाणे एखाद्या प्रसंगाच्या वर्णनातून त्याच्या व्यक्तिरेखा
र होतात. 'पहिला पाऊस' या कथेतील बराबजर नानाकाझा याचे व्यक्तिचित्र
र उन्हाळ्याच्या आणि निष्पाप जालकाच्या वर्णनातून तयार झाले आहे.
रद्य ठगीरा-आठवड्याचा चानार याच्या वर्णनातून मोटरमायझिस्ट महादेवचे
र तयार झाले आहे टूमच्या वर्णनातून दारिद्र्यामुळे विवाह करू न शकणाऱ्या

१. लघुकथासंग्रह - नवराणा (१९४४), जन्ममुगा, जन्मेश, ठनुजा, मांडर,
न, जागरण, कमळा, कथाई, भनातिका (१९५९) इत्यादि.

‘ डब अँड ब्लॉक हेड ’ कंपनीतील एका कारकुनाचे व्यक्तिचित्र निर्माण करण्यात आले आहे असली ही व्यक्तिचित्रे अविस्मरणीय आहेत. ही व्यक्तिचित्रे पाहिली की समाजात कुठे काय विघडले आहे याची कल्पना येते आणि वाचक अंतर्मुख बनतो. भाव्याच्या कथा वाचकाना थक व अस्वस्थ करणाऱ्या, अत्यंत सुटसुटीत, मनोवेधक व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. एखादीच भावना वाचकाच्या मनाने रंगळत ठेवण्याची त्याची घाटणी सरस आहे. ^१

महादेवशास्त्री जोशी-सोज्ज्वळ, सरस, प्रायः गोमनकीय पार्श्वभूमीवर आधारलेल्या, भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडविणाऱ्या, कथानकप्रधान, प्रसादपूर्ण कथा लिहाव्यात तर त्या महादेवशास्त्री जोशी यांनीच, भाववळसारख्या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह लिहून त्यांनी आपले स्थान मराठी लघुकथेत कायम केले आहे. आतापर्यंत त्यांचे विराणी, कथाकान्ता सारखे आठदहा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. साहित्यविषयक, सांस्कृतिक स्वरूपाचे वर्णनात्मक असे त्यांचे इरेंच ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. (गाजती दैवते, महाराष्ट्राची धारातीर्थे, तीर्थरूप महाराष्ट्र, तामीळ प्रदेशाचा परिचय करून देणारा ग्रंथ इत्यादि ग्रंथ सरस आहेत).

व्यंकटेश माडगूळकर ^२ यांनी आपल्या ‘मागदेशी माणसे’ या वैशिष्ट्यपूर्ण लघुकथासंग्रहात माणगागेच्या परिसरातील गरीब, भोळ्या, फणखरावृत्तीच्या ग्रामीण स्त्रीपुरुषांची वास्तवतापूर्ण चित्रे रंगविली आहेत. त्यांच्या गोष्टी वाचीत असताना ती ती पात्रे आपल्या नजरेसमोर उभी राहिल्यासारखे आपल्याला वाटते. ‘ गाना कडील गोष्टी ’ या त्यांच्या संग्रहात मागदेशातील लोकांच्या समजुती व आचार-विचार मोठ्या कौशल्याने व सद्दानुभूतीने वर्णन करण्यात आले आहेत. व्यंकटेश माडगूळकराचे चधू ग. दि. माडगूळकर यांच्यादि ग्रामीण जीवनावरील व इतर

१ लघुकथा संग्रह—पहिला पाऊस, रत्न, सतरावे वर्ष, ध्याम, पुलवा, मुक्ति, रूप, बंगला, मावल्या, देव्हारा, नौका, कुर्माट, तपस्वी, सातमजले.

२. मागदेशी माणसे, पुढचे पाऊस, गावाकडच्या गोष्टी, सीताराम एकनाथ, काळी आई, हसनाचा पाऊस, बनगर बाई, जंभब्याचे दिवस, घरदार इत्यादि.

कथा चांगल्या हृद्य व भावपूर्ण असतात. आभाशाची फळें हा सप्रद याचाच आहे. धरगुती वातावरण व कौटुंबिक भावना याच्या चित्रणानें व. गो. जोगी वानी ज्याप्रमाणें वाचकाचें लक्ष वेधून घेतलें; त्याचप्रमाणें माडगूळकर वंधूनीं घेतलें आहे असे म्हणावयास हरकत नाही.

छाणस्वी कांहीं कथाकार

वर उल्लेखिलेल्या लेखकाशिवाय 'जग गरीबाकरिता नाही; कला आणि संसार याचें सख्य शक्य नाही,' असें सांगणाऱ्या शोकान्त प्रगल्भकथा लिहिणारे मा. द. खेर^१; आजारी मुलाचा प्राण वाचविण्याकरिता अगतिक नवून देहविक्रय करणाऱ्या अंबिकेची कहण कहाणी सांगणाऱ्या 'भूमिमार' गोष्टीनें प्रसिद्धीस आलेले व श्रत्यंत खेळकर वातावरणाच्या सुटसुटीत, खुसखुशीत गोष्टी लिहिणारे मा. श्री. पराजपे^२; जनता अमर आहे, 'नीरा आणि इतर गोष्टी' लिहिणारे ब्रह्मानंद मुकुंद नाडकर्णी; छोट्याछोट्या पग चटकदार गोष्टी लिहिणारे वा. ग. तळपळकर^३; रहस्यप्रधान व कल्पनारम्य गोष्टी लिहिणारे वेशव^४ मुकुंद नाडकर्णी; दारिद्र्य व धर्ममोळेपणा याचा दुष्परिणाम वर्णन करणाऱ्या कथा लिहिणारे वि. द. चिंदरकर^५; समाजातील अनेक प्रकारच्या दभावर उणोत्रावर 'प्रकाशकिरणें' टाकणारे भी. रा. देवभानकर^६; अद्भुतरसात्मक व रहस्यप्रधान कथा लिहिणारे द. पा. ग्यानेटे^७; भावपूर्ण कल्पनारम्य कथा लिहिणारे र. वा. दिवे^८; जीवनकल्हाची "प्रतिविधे" आपल्या भावोत्कट वाणीनें रगविणारे वि. कृ. नेरूरकर^९; सुखी मध्यमवर्गीय जीवनाच्या सफाईदार निव्व्याचशा तंत्रशुद्ध कथा लिहिणारे लं. रा. पटवर्धन^{१०}; कागदी नदामामारल्या रोचक कथा लिहिणारे सदाशिव अनंत शुळ^{११}; कोंकणाच्या पार्श्वभूमीवर

१. नादलहरी (१९३७).

२. वसंताच्या खुणा (१९४०). ३. प्राचीं (१९४०)

४. हृदयनिनाद (१९३५) ५. जलतरंग (१९३५) ६. प्रकाशकिरण (१९३९).

७. गौनीच्या छाया (१९४८) ८. पूर्वेना ९. प्रतिविधे

१०. भावकला (१९४८) ११. कागदी नदाम (१९४२).

निनामिश्रित मुमुक्षुत गोष्टी लिहिणारे वि ल वें^१ आर्थिक विषमतेची हृदयाला पिळगटून रागणारीं वारतप्रण कलात्मक दृश्ये आपल्या 'साचरळग' या कथासंग्रहानून वर्णन करणारे रा ट ब्रह्मे, कुमारकथाच एक वेगळें टालन उघडून त्यात गोव्या, चिंगी, सावणातलें गेव, राडकावरील अनुर व मळीराम (१९६०) सारख्या मुग्ध व आदर्श कथा लिहिणारे ना धा ताम्बुकर घटनात आधारलेल्या मनोरंजक गोष्टींचे गगनाला गजसणी कण्हेरीची फुलें-मोत्याचें कणाव इत्यादि संग्रह प्रसिद्ध करणारे विष्णु गणेश भिडे, सामाजिक विषमता आणि धममोळेपणा याचा स्वरूप समजाव घेणाऱ्या प्रचारात्मक व मुमुक्षुत गोष्टींचे 'देवपूजा आणि इतर गोष्टी', 'ठिगण्या आणि तिकल्या इत्यादि संग्रह प्रसिद्ध करणारे मा वृ दिंदे, धममोळेपणा, धमाविषयीच्या कौत्या कल्पना, आर्थिक विषमता, कायद्यातील उणीवा, कर्मसिद्धात इत्यादि गोष्टीमुळे गुह कसे होतात याचें चित्रण करणाऱ्या प्रचारात्मक कथा लिहिणारे ह रा महाजनी^२, प्रमेयात्मक-प्रचारात्मक पण भावपूर्ण निघरगुनी भाषाशैलीच्या गोष्टी लिहिणारे भा वि चरकर^३, आयुष्यातील आणी घाणीच्या, निरुत्साहाच्या, क्षोभाच्या प्रसंगाचेच कलापूर्ण वर्णन करणारे र गा सरदेसाई^४, व्यक्तीवर होणाऱ्या सामाजिक अन्यायाची-लपलल्या राडकाची-जाणीव कर्मन देणारे पु ग सहस्रबुद्धे^५, जेवणपर गोष्टी लिहिणारे ग ग वाळ^६, 'जुना बाजार' कर्ते ग र पवार, ज्येष्ठाई-देशप्रीतीचा पुरस्कार करणाऱ्या आणपशीर गोष्टी लिहिणारे टा न शिंदे^७, कल्पनात्मक व भावपूर्ण कथा लिहिणारे व्य श चकील^८, सुगदुग्ध कर्ते उमाकंत ठामरे वानीई लुकुकाच्या वादीला मृत केली आहे असा म्हातां येईल नाटकाच्या गोष्टी (सौमद्र, शारदा, मूकनायक, मृच्छकटिक, भाऊनर्था) लिहिणारे सुप्रसिद्ध पु रा लाल (नाटक मढळीच्या निहाडी हा लेख भीतुन लाले याचाच आहे) मुमुक्षुत व वैशिष्ट्यपूर्ण

१ कलमी भाव, कावळी पोळें

२ शुद्धगारांची वेळियन (१९४२) ३ ण्वाण्डी ४ साति निवा इत्यादि

५ लपले राडक ६ जीवन विधि ७ ज्ञानिकिरण ८ अधुमुने

सीतेचे पोहे (प. आ. १९५३, दु. आ. १९५७) या लघुकथासंग्रहाचे लेखक ना. ग. गोरे; निमाया, गण्यागोष्टी, पागपोई, छायापडछाया इत्यादि कथासंग्रहांचे लेखक पा. गो. लोहोकरे; सुमनगुच्छ, कणमाचे दाणे या कथासंग्रहाचे कर्ते सां. घ. कटर; रामची कहाणी (१९५८) या भाजपूर्ण व ग्साळ बालकथेचे लेखक गजरागम पाडुरग शिके (जन्म १५-७-१९३२); चैनपालची (१९५२), हे ही दिवस जर्नाल, सुप्तस्वप्न, हापुसचे आवें, प्रयूपल इत्यादि कथासंग्रह व कथा लिहिणाऱ्या सौ. शिरीष पै; अल्मिनार (प. आ. १९५१, दु. आ. १९५८) व ग्यानवाची मेव या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहाचे कर्ते प्रा. पद्माकर डावरे; यनातली वाट, जमिनीवरची मागसं इत्यादि कथासंग्रहाचे कर्ते शाताराम भाडवले; दोन शिलेदार कर्ते सुधाकर प्रभु; कर्मीत कमी शब्दाच्या साहाय्याने काव्यात्मकभाव सगळ कथा लिहिणाऱ्या तारा बनारसे, विजया राजाध्यक्ष, उर्मिला शिरूर व कमल देसाई; चापाची पेंढ, गनमाणूस, ताजना सारख्या पहिल्याप्रतीच्या कथा लिहिणारे ट. मा. मिरासदार, सौ. इन्द्रायणी साजकार व 'प्राची' कर्त्या योगिनी जोगळेकर; निळा सावळा (१९५९) या संग्रहाचे कर्ते जी. छे. कुलकर्णी (याच्या कथातून प्रायः जीवनाचे विशाल दर्शन घडते); झोका व चाटण्याचा सुगंध कर्ते अब्दुल बवे; सुलभा कर्ते श्री. ज. जोशी; अजला, माणसाच्या गोष्टी, 'बृदा आणि इतर कथा' संग्रहाचे लेखक अं. श. अभिज्ञेनी; बरबाचा कजारी व खुळपाडी या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहाचे कर्ते सुप्रसिद्ध अण्णाभाऊ साठे; माशाचे अभु कर्ते बाल गडगीळ, माहा गाव, कणव कर्ते रणजीत देसाई; शिळा, वायफुळ कर्ते शाताराम; 'अनेक शिकारी' कथाचे लेखक 'कारवारचा कळुराम' कर्ते भानू शिरधनकर, 'श्वैरसचार' या कथासंग्रहाचे कर्ते भा. वि. वरेकर; शाती कर्ते शशीकांत पुर्ववसु (मृ. २४ जुलै १९५५) राम डोके; आमोद सुनासी बाले, आघाडी कर्ते दि. बा. मोकाशी; सदानंद रेगे; वसुधरा पटवर्धन; सरला पतकी; दि. वा. फडणीस; परिचिता कर्त्या मुशीला चिकटे, चदनाची वीणा कर्ते माधव कानिटकर; त्याची आई कर्ते भा. वि. नाडकर्णी; जनता अमर आहे कर्ते स. अ. शुद्ध; अनेक सरस कथा लिहिणारे चद्रकांत वावडेकर; सूर्याचं चादणं कर्ते दिनकर

पाटील; वळीव व भेटीगांठी कर्ते शकर पाटील; कानफाट्या कर्ते उमाकांत ठोंबरे; बारा चळतेदार कर्ते शंकरराव खरात; तपोवनातील दुर्वा कर्ते प्रफुल्ल दत्त; स्वर्ग तुच्छ वाटतो कर्त्या स्नेहलता दसनूरकर; दयाळ कर्ते यदुनाथ थत्ते; लपलेला ओघ, वेग आणि इतर कथा, बोलका शंख या प्रायः ग्रामीण वातावरणावर आधारलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहाचे कर्ते ग. टि. माडगूळकर; माधुरी कर्ते के. रा. पुरोहित (यांनी शेंकडो लघुकथा लिहिल्या आहेत); प्रभाकर तामणे; अवगळ ओढा, संकेत कर्ते श्रीपाद काळे; प्रा. ना. ल. वैद्य; जर्मनीच्या वातावरणावर आधारलेल्या गोष्टी लिहिणारे व्यं. न. कुलकर्णी; गुलमोहोर, एक होता राजा, तेरी चूप मेरी चूप, दुसरा ब्रह्मर, तीन उणे दोन बरोबर शून्य या वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रहाकर्त्या सौ. कमलाबाई फडके; गडेच्या कर्ते विष्णु वामन मराठे, चालकथा लिहिणारे प्रभाकर देवता, वीम वर्षानंतर, प्राणी गावच्या मौजा या चालोपयोगी गोडकथा लिहिणाऱ्या सौ. उपा. आपटे; अहिल्या आणि इतर कथा कर्ते स. आ. जोगळेकर; ग्रीष्मरेळा कर्ते द्रु. श. कुलकर्णी; आपाट मेघ कर्ते माधव कानिटकर; लोचकळगारी माणसे कर्ते वसंत पुरुषोत्तम काळे, 'पचरंगी स्वप्न' या शैलीदार कथा कर्ते वि. श. पारगावकर; झुंज कर्ते मधुकर गोपाळ पाठरु; मुख सामोरी कर्ते ग. वा. बेहेरे; मराठवाड्याचे दर्शन घडविणाऱ्या 'विरलेल्या गारा' या कथासंग्रहाचे कर्ते न. शे. ऊर्फ दादासाहेब पोहनेकर हे आहेत. जानपद कथा-कादंबऱ्या या सद्गव्हाली वि. स. मुगटणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, श्री. म. माटे, ग. ल. ठोकळ, रघुवीर रामत इत्यादिकांचा मागेच उल्लेख आल्याने येथे केला नाही. गाडगीळ-गोरले-भावे इत्यादि नवल्लघुकथालेखकांच्या गोष्टीत मनोविश्लेषण, वास्तवता व प्राञ्जल्य जोग आढळतो तो चांगला आहे. कथा म्हणजे एका उत्कट भावनेचे विश्लेषणात्मक चित्र, अशा आशयाची नवी व्याख्या होऊ लागली असली तरी मनोविश्लेषण व वास्तवता यांचाहि अतिरेक झाल्यास, तितक्या अशाने लघुकथा कमी प्रतीची बनते. लघुकथेत मनोविश्लेषणाबरोबरच नाहीतरा कथानक, काहीतरा आणीबाणीचा प्रसंग व रसवत्ता ही असलीच पाहिजेत. गोरले व भावे यांच्या कथांनून मनोविश्लेषण, कथानक व स्वभावरेखण यांचा चांगला मेळ साधलेला असतो. हीच प्रथा चानू राहिल्यास लघुकथेची लोकप्रियता टिकून राहील असे वाटते

विनोद

मराठी साहित्यातील विनोदविभागाची गगोत्री म्हणून श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्याकडे श्रेष्ठ दाखवावयास हरकत नाही. मराठी नाटकाना जाप्रमाणें अण्णामाहेत्र किल्लोस्करानीं प्रतिष्ठा मिळवून दिली, त्याप्रमाणें मराठीतील विनोदाला श्रीपाद कृष्णानीं प्रतिष्ठा मिळवून दिली. लघुकथा, लघुनिबंध, सुनीत, एकात्री नाटके या वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेंच मराठीतील विनोद हाहि इंग्रजी व अमेरिकन वाङ्मयाच्या परिशीलनाने व अनुकरणाने तयार झाला असे म्हटलें पाहिले. मार्कटवेन, डीफ्लस, मोलिअर, जेरोमकेजेरोम, पी. जी. बुडहाऊस, व्हेडीसन इत्यादि लेखकांच्या परिणामरूपाने आपला विनोद तयार झाली असे म्हणायला फारशी हरकत नसावी. जुना मराठी साहित्यात विनोद आहे तो फार थोडा आहे. अध्यात्मविद्या व हरिभक्ति यांना ज्या काळात प्रियक्षण मान होतं, त्या काळात विनोदासारख्या विषयाकडे कोणाचें लक्ष जागार ? जुन्या सताच्या साहित्यात तुरळक विनोदस्युद्ध आहेत. एकनाथाच्या भावडात अनेक भावडे विनोदी आहेत. तुकारामगोदाचे काही अमग विनोदी आहेत. श्रीधरग्या हरिविलासात व्हाई टिकाणी विनोद आहे. परंतु ही स्थळे थोडींच.

कोल्हटकरानीं आपले सुप्रसिद्ध "मुदाम्याचे" पोह" विविधज्ञानविस्तारातून रसिकाना मूटमूट वायला मुह्यात करण्णपुर्वीची विनोदगी स्थिति येथेंच थोडक्यात पाहणें ठीक होईल. इत्यस्वरमाची किंवा विनोदची तहान लोक त्यामळीं इमापनीति, पचतन, इतोपदेश, वेताळ पचपिशी, मिशामन रत्तिशी, भोजगत्रा व कालिदाम याच्या गोष्टी, अकरग त्रदशश व विरगळ प्रधान याच्या गोष्टी,

चित्रसेन व ठकसेन राजपुत्रांच्या गोष्टी इत्यादि पुस्तकांच्या वाचनानें भागवीत. त्याकाळीं प्रसिद्ध झालेल्या व नाम्बेरूपानें पाहावयास सापडणाऱ्या मोर एलएल. वी. सारख्या ग्रंथानानें किंवा अनरशाचा फार्स, डेरपोट्याचा फार्स इत्यादि फार्सांनीं लोकांची धाडीफार करमणूक होई. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनीं 'निग्रधमाला' (इ. स. १८७४) सुरू करताच त्यात 'विनोद व महदाख्यायिका' नावाचे सदर सुरू जेलें. यात चुटके, सुभाषिते, मोठ्याच्या गंमतीदार गोष्टी येत. हें सदर त्या काळीं फारच लोकप्रिय झालें व पुढें स्वतंत्र पुस्तक रूपानें त्याच्या दोन तीन आवृत्त्याहि निघाल्या. हरिभाऊ आपट्याच्या 'करमणूक' (इ. स. १८९०) पर्यंतहि पुढें करमणुकीचे एक सदर सुरू होऊन पुढें "करमणुकीतील करमणूक" या नावानें ग्रंथरूपानें तें प्रसिद्ध झाले ज्ञानमित्र व लोकमित्र या पत्रांनींहि आपल्या विनोदाचा साठा 'विनोद लहरी' व 'हास्यमजूषा' या नावांनीं प्रसिद्ध केला. या सर्वे प्रयत्नात 'विनोद व महदाख्यायिका' व 'करमणुकीतील करमणूक' या पुस्तकानाच काहीतरी मोल आजहि देता येईल. बाकीचीं पुस्तके अगदीं सामान्य दर्ज्याचीं होती 'मनोरंजक गोष्टी', 'चमत्कारिक गोष्टी' 'मनोवेषक गोष्टी' या नावाच्या पुस्तकाचें अनेक भाग पुण्याच्या नारो अप्पाजी गोडबोले यानी इ. स. १८८० च्या सुमारास प्रकाशित केले होते. यातहि भोज कालीदासाच्या गोष्टी, जगमाच्या नकला, मानभावाविषयी नकल इत्यादि शब्दनिष्ठ, पोरकट व उथळ विनोद असलेल्या गोष्टी खेरीज विशेष काहीं नसे. याच सुमारास रमणभाई महिपतराम याच्या गुजराती 'भद्रंभद्र' या पुस्तकाचें मराठीत भाषांतर झालें. संस्कृत शब्दाचें वेड असलेल्या मडळींनीं साध्या व सोप्या इंग्रजी शब्दाबद्दल शोजड संस्कृत प्रतिशब्द योजिल्याने कशी हास्यस्पदता निर्माण होते तें या पुस्तकात दाखविलें आहे सरव्हेटीस या स्पॅनीश ग्रंथकाराच्या डॉन क्विक्सोट या पुस्तकाचें "शामभट आणि त्याचा शिष्य बटो" नावाचे रूपांतर इ. स. १८९३ मध्ये प्रसिद्ध झालें व तें काहीकाळ चांगलेंच लोकप्रिय ठालें. 'हिंदु पंच' या पत्रानें "तासभर मौज" या नावाचें विनोदी चुटके व गोष्टी असलेलें पुस्तक इ. स. १८८५ मध्ये प्रसिद्ध जेले. तेंहि

लोकाना आवडले. परंतु लोकांचें लक्ष जोगानें जर कोणी आणव्याडडे घेधून घेतलें असेल तर तें भीसाड कृष्णाच्या विनोदी लेखानीच होय यात मशय नाही.

विमाव्या शतकाच्या^१ सुरवातीपासून मुरू झालेल्या कोल्हटकराच्या विनोदी लेखानी एक नवें व मोडक टाळूनच मराठी माहिऱ्याच्या दरवागत मुरू वेलें. कोल्हटकरांनी जो विता घाडून दिला तोच योड्या फार फडकानें त्याच्या शिष्य प्रशिष्यांनी गेली पत्रास यों झार्गे गिगविला आहे. त्या वेळच्या इतर माहित्य प्रकाराप्रमाणेंच कोल्हटकरांचा विनोदही महेतुफ वनून सामाजिक व धार्मिक मुधागणा ई त्याचें लक्ष्य बनले. आगरकर, हरिभाऊ आरटे व केशवमुत यानी अनुक्रमें निबंध, पादवरी व काय या शक्तींत लोडशिधगाची जी दृष्टि आपल्या समोर ठेविली, तीच दृष्टि कोल्हटकरांनी देवलीळ ठेविली अतिष्ट रूढीचें विष्वसन, लोडभ्रमाचा निगम, धर्ममोडेरगाचें उघाटन करणाचें जें घ्येय त्यांनी अगिकारिलें, तेच यानी देखील अगिकारिलें. याचमुळें शिमगा, गणेशचतुर्था, आवणी, मविष्यकथनाची साधनें, साधुसन, पाडुतादावी निबंळी एकादशी सारखे विनोदी लेख लिहून सामाजिक व धार्मिक गजनीत कोठे कोठें मुधागण अवश्य आहे तें त्यांनी दाखविलें. हे लेख लिहीत अमताना मुडाना, गडुनाना व पाडुतात्या असे तीन मानमपुत्र तयार करून त्याच्या मदतीनें विनोदी शरसधान त्यांनी अनेक प्रकाश्या व्यगार वेलें आहे. वंडुनाना व पाडुतायाचा मूर्खगण गडगजे काडीं आपला मूर्खगण नाही, अशा ममजुतीनें वाचक कोल्हटकराच्या बोचक विनोद सहन करीत ! मानमपुत्र तयार करणाची ही पद्धत पुढें गटकन्यानीं तिडूनाना वाळक्याच्या रूपानें व चिंतामगगात्र जोशानीं चिमगगात्र व गुंड्याभाऊच्या रूपानें चाटू ठेवलेली दिमते. अतिशयोक्ति, कोटिवात्रगण, विसगतिदर्शन, बहुभुतता, कल्पनागिलास हे कोल्हटकरांचा विनोदाचे रमणीय विगेष भूणून सागता येनील. विनोदाचे वडुनेक सर्व प्रकार त्याच्या लेखात असून, सामान्यगणें

१ सुदाम्याच्या पोडाना प्रारभकाल इ म १९०२ होता १८ मुडींचा संग्रह पुढें मनोरंजन मामिकानें पुस्तक रूपानें प्रसिद्ध विला याचें नाव अठराधान्याचे कडबोळें शेवटची मुष्टि धर्मानर १९१२ मध्वें प्रसिद्ध झाली

त्या स्वरूपचे भारदस्त असे आहे. सुशिक्षित वाचकावाचून कोल्हटकराचा विद्राव स्वरूपाचा विनोद कोणाला फारसा कळेल असे वाटत नाही. कै. राजाराम रामकृष्ण भागवतासारख्या त्या काळातील कर्त्यां सुधारकास व पंडितास त्यांनी "सुदाम्याचे पोहे" अर्पण केले, या गोष्टीवरूनहि त्यांच्या विनोदीलेखनाचा हेतु व दर्जा समजतो. केवळ विनोदाकरितादि कुत्रूप, चोराचें समेलन, हजामतीचीं नीति-मीमांसासारखे लेख त्यांनी लिहिले हे खरे. तरीपण या लेखातहि कांहींतरी व्याजोक्तीचा साहाय्यानें सागण्याचाच त्यांचा इगदा दिसतो. वाचकाना पोट धरधरून हंसावला प्रथम कोल्हटकरांनी शिकविलें हे तर खरेंच, परंतु त्याचरोबर त्यांना विचार करावयाहि त्यांनी लाविलें. त्यांच्या विनोदात दोषच काढायलाच तर तो कोटिशक्यता व अतिशयोक्ति याचा जो अनेक ठिकाणीं अतिरेक करण्यात आला आहे त्याचा होय. दुसरा दोष काहीं ठिकाणीं त्यांनीं देवता व धार्मिक विधि यांचें जें विडम्वन केले आहे त्याचा सांगता येईल मूर्तिपूजक व श्रद्धालु वाचकांचे गणेशचतुर्थी व श्रावणीसारखे लेख वाचून मनोरंजन होण्याऐवजीं ज्ञाना तर धोडाफार मनःक्षोभच होणें अधिक स्वाभाविक होय.

राम गणेश गडकरी ऊर्फ बाळकराम यांच्या विनोदात त्यांचे गुरु श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या विनोदाचे खरेच विशेष आलेले दिसतात. सामाजिक व साहित्यविरयक सुधारणा विनोदाच्या साहाय्यानें कोल्हटकरांप्रमाणेंच गडकऱ्यांनीं देखील घडवून आणण्याचें ध्येय आपल्या समोर ठेविलेलें स्पष्ट दिसतें. ठकीच्या लग्नविरयक लेखाने आपल्या लग्न जमनविरय्याच्या पद्धतिविरुद्ध उपरोधमूलक सडकून टीका करण्यात आलेली आहे. "कवींचा कारखाना" या लेखात मारून मुटवून कवि बनलेल्या कवड्यांना उद्देशून खरमरीत टीका आहे. "स्वयंराज घरांतील गोष्टी" सारख्या एखाद दुसरा लेख नेत्रळ विनोदाकरिता लिहिलेला आढळला तरी सामान्यपणें सहेतुकता हा गडकऱ्यांचा विनोदाचा एक विशेष मानलाच पाहिजे. बहुश्रुतता हा विशेष जसा कोल्हटकरांचा होता, तसाच तो गडकऱ्यांचा देखील असल्यानें त्यांच्या विनोदात अनेक पौराणिक, ऐतिहासिक किंवा साहित्य-विरयक संदर्भ देतात. वस्यकता कोटिशक्यता आणि अतिशयोक्ति हेहि गुण

त्यांच्या विनोदान कोल्हटकरांच्या विनोदाप्रमाणे आहेत. या कल्पनेमुळेच 'एखाद्या ल्नेशी पूर्णसदृश स्हाय्य ठकीच्या एका डोळ्यांत पुन्हा आहे' असे ते म्हणतात. तित्थूनानानी बाळभगमाला ठकी पन्करण्याचे मुचविताच त्याचे हृदय बंद होण्याची पाळी आली, तेव्हा नानानी चार साधे डॉक्टर, तीन देशी वैद्य, एक गुरांचा डॉक्टर, दोन वैदू, एक खाटीक व एक चांधार एवढ्याची एक कमिटी बसविली इत्यादि वर्णनात अनिश्चोक्ति भरपूर आहे कोल्हटकरांच्या बदुनाना-पाहुतात्याप्रमाणेच बाळकरामानी तित्थूनाना-बाळक्या-ठकी अशी काल्पनिक पात्रे तयार करून, त्यांच्याकरवी विविध प्रकारचा घहारीचा विनोद साधला आहे. गडक्याच्या पाची नाटकात भरपूर व विविध प्रकारचा विनोद आहे. इदु, त्रिदु, ठकी यांच्या कुरूपतेवर गडक्यानी ज्या कोण्या केल्या आहेत, त्या काहीं टीकाकाराना नियुरपणाच्या घाटतात. व्यंगानर आघात कल्पे मुधारणा घडवून आणणे, हाच जेथे विनोदाचा हेतु असतो व आहे, तेथे असल्या टीकेला फारसे महत्त्व देण्याची जरूरी नाही.

काशीनाथ नारायण पटवर्धन ऊर्फ 'नाटकी' याचे "नाटक्याचे तारे" हे पुस्तक किती लोकप्रिय होते, याची कल्पना त्याच्या आतापर्यंत ज्या चार आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत त्यावरून येते. या पुस्तकात जुन्या प्रकारच्या-अल्लडुरी प्रकारच्या-नाटकावर, रगभूमीवर, सीन सीनरीवर, अभिनयावर, व्याजोक्ति, उपरोध, अतिशयोक्ति इत्यादींच्या साहाय्याने मोठी रमग व रुचकर टीका करण्यात आली आहे. रगभूमीत आता पुष्कळच सुधारणा झाली असल्याने, या पुस्तकातील टीकेचे मर्म सध्याच्या वाचकाला कळणे कठीण आहे. तरी पण किलोस्कराच्या पूर्वीची रगभूमि कशी होती, याची कल्पना या पुस्तकावरून चांगली येते

नारायण केशव बेहेरे^२ (जन्म १८९० साली टेंभुर्णी येथे मृ. १९-१ १९५८ नागपूर)-यानी इ. स. १९०९ ते १९१६ पर्यंत सामाजिक व्यंगावर जे विनोदी

१. नाटकाचा तारे प्रथम आ १९१४

२ ग्रंथ —मेवाडचा सिंह, शककर्ता शालिवाहन, इ स. १८५७ भोलाची माळ (काव्य).

लेख मनोरजन करमणूक आदि मासिकात व पत्रात लिहिले ते 'त्रोयट्याण' या नावाने त्यांनी प्रकाशित केले. भिक्षुर्फी शाळा, घरगुती भाषाशिक्षक, चातमीदार, पॅशन इत्यादि विषयावर आलेले लेख शब्दनिष्ठ व सामान्य प्रतीच्या विनोदाने युक्त आहेत 'त्रोयट्याण' या पुस्तकातील विनोद कृत्रिम व ओढूप ताणून नेल्यासारखा आहे.

“नाट्यकलारत्नकुठार” नावाचे पुस्तक इ. स १९०८ मध्ये स. ना. टोसर व ग. स. मराठे यांनी मिळून लिहून प्रसिद्ध केले. यात श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या गुप्तमजूप नाटकावर सभाप्रणात्मक विनोदी टीका असून ती मार्मिक व मनोरंजक आहे. ग स. मराठे यांनी आपले 'यालिपीठ' (१९२८) प्रसिद्ध करून त्यात मुख्यतः विलायतचा प्रचाम वर्णन केला आहे. याला प्रस्तावना 'लॉर्ड ब्रोक्नहेड' यांनी लिहिली आहे ! “यालिपीठा”तील विनोद ब्रह्मर्षी शब्दनिष्ठ असून तो चोखट आहे.

कॅ. गोपाळ गंगाधर लिमये^१—यांनी मराठीतील विनोदाला एक नवे, मोहक व अनुकरणीय असे रूप दिले. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदात आलेल्या अति कोटिशरणा व कल्पकता यांनी त्या विनोदाची स्वाभाविकता कमी झाली आहे. वेहेरे-टोसर-मराठे यांचा विनोद विद्वत्ताप्रचुर कृत्रिम व उथळ स्वरूपाचा आहे. कॅ. लिमये यांनी नित्याचे साधे व परिचयाचे प्रसंग घेऊन त्यावर विनोद आधारताच तो स्वाभाविक बनला. मुंबईतील पाण्याचे दुर्भिक्ष, बालगंधर्वांचे खिगाना लागलेले वेड, मुंबईतील प्रचंड गर्दीमुळे उत्पन्न होणाऱ्या अडचणी, आळशी व वैपर्वा गाडीवान यासारखे साधे विषय घेऊन त्यातून बहारीचा विनोद त्यांनी निर्माण केला आहे. विनोदाला स्वाभाविकतेचे लेणे जसे त्यांनी लेवविले, त्याचप्रमाणे त्यातून स्वाभाविक अशा कथादि ते तयार करू लागले. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदी लेखातूनहि मधून मधून कथानकाचा धागा आढळतो.

१. कॅ. लिमयेचे साहित्य :—विनोदी लेखनग्रह, विनोद माग (१९२५), जुना बाजार (१९३२), शकुचा भाऊ, हेलकावे इत्यादि

ठकीच्या लग्नामागच्या लेगात बंधानक बरेच तयार होते. परंतु स्वतंत्र छोट्या छोट्या कथानकाच्या 'पाण्याच्या वाटलीचा विलक्षण गडला' सारख्या विनोदी कथा कोल्हटकर-गडकऱ्यांनी लिहिलेल्या नाहीत. त्यांच्या विनोदाचा निरवाचें-लेगाचें स्वरूप अधिक आहे. कॅ. लिमये यांनी विनोदी कथांचे एक सुदृष्ट असे दालनच निर्माण केले. 'विनोदसागर', 'जुना बाजार', या त्यांच्या पुस्तकात अनेक सरस विनोदी कथा आल्या आहेत. लिमयेच्या विनोदातहि कोटिशतकात व कल्पना हे गुण आहेत. पण त्याचा उपयोग इतक्या मर्यादितेने त्यांनी केला आहे की, त्यामुळे त्यांचा विनोद कृत्रिम न वाटता साहित्यिक वाटावा. विनोदाचा प्रकाशपत्री स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदच कॅ. लिमयेंनी अधिक प्रमाणात निर्माण केला आहे असे म्हणायला हरकत नाही. कोल्हटकर-गडकरी यांच्या विनोदात सामानिक सुधारणा घडून आल्याचा जो प्रयत्न आहे, तसेला प्रयत्न लिमयेंनी फारसा न करता शुद्ध स्वरूपाचा, विनोदाकरिता विनोद, असा केल्याने त्यांच्या वाचनाने कोणाचेहि मन दुखविले जाण्याचा संभव नाही.

चिंतामणराव जोशी^१-यांनी आपले मामा कॅ. लिमये यांनी उपडलेले विनोदी कथांचे दालन अधिक समृद्ध व सुसोभित केले याने शंका नाही. 'रत्नाकर' (१९२७) मासिकात जेव्हा त्यांचे चिंतामणराव व गुंड्याभाऊ अवतीर्ण होऊन, स्वतःचे समाजाविषयी अनुभव सांगू लागले तेव्हा लोकांना धीपाद वृष्ण कोल्हटकरांच्या पाडुतात्या व ब्रह्मानाना यांची तसेंच गडकऱ्यांच्या बाळकृष्ण व तिव्रनाना यांची आठवण झाली. असे असले तर चिंतामणरावांच्या विनोदाचे स्वरूप कोल्हटकर-गडकऱ्यांच्या विनोदाहून बरेच भिन्न आहे. कल्पना-कोटि

१ कथामंडळः—चिंतामणरावांचे चाहाट, आणखी चिंतामणराव, परवाने गुन्हाळ, वायफळाचा मळा, स्टेशनमास्तर, लंकावैभव, गुंड्याभाऊ, नवे भारूड, हापुस पायरी, रावाचा बगिचा, थोडे वडू थोडे गोड सोळा आण, पाल्हाळ, आरसा, मत्तमारी पिचकारी, विसर्वादा चिंतामणराव, इतर साहित्यः—सश्याचे जाळे, रहाट गाडण, चार दिवस सुनेचे, नट भद्र, वडाची साल विरळाला, इटुकल्या गोष्टी, मिटुकल्या गोष्टी, ओसाडवाडीचे देव, प्रवास, संचार, इंग्रजी शिष्टाचार इत्यादि -

राजपणा हे कोल्हटकर-गडकऱ्याचे विशेष होत. दान्तवता हा चित्तामगगाऱ्या विनोदाचा प्राग आहे. समाजात आढळणाऱ्या अनेक विरोधी, उपरोधिक, दोरपूर्ण घटनांचे गथातष्य चित्रण त्याच्या विनोदी कथातून आढळते डॉक्टर, वकील, शिक्षणशास्त्रज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, इतिहाससंशोधक, सत्थानिक, विमाएवंद, एम बुद्धिगारे, रेल्वेचे नोकर, घरगुती नोकर इत्यादि समाजातील सर्व व्यक्तींची चित्रे त्याच्या कथात आल्याने त्या जगत्याच सपन्न व विविध बनल्या आहेत. समाजातील अनेक सोमादोगाचा समाचार त्यांनी आपल्या विनोदी कथांच्याद्वारे घेतला आहे. असे करताना त्यांनी मार्मिकपणा दाखविला असला, तरी फोटेहि मर्ममेदकपणा दाखविलेला नाही चिमगराज स्टेट गेट, स्टेशनस्टाफची मेजवानी एक्सपार्ट, यू. विडये, आय सी. एस; माझे दत्तक यहील, वर सजोधन, अखेरीस जमले, गुलाब, बोळपण; गुंड्यामाऊचें दुपणें, घरगुती नोकराचा प्रश्न, स्पष्ट वक्तृपणाचे प्रयोग इत्यादि त्याच्या कथा वाचल्या असताना शुद्ध व सात्विक अशा प्रसगनिष्ठ व स्वभावनिष्ठ विनोदाची उदाहरणे जागोजागी आढळतील. मनुष्य स्वभाव व मानवी जीवन याच्या दान्तवतापूर्ण चित्रणावर आधारलेल्या त्याच्या विनोदी कथा म्हणजे मराठी वाङ्मयाचें एक बहुमोल भूषण होय.

ना. धों. ताग्हनकर (मृ. १९६१) यांनी 'दाजी'च्या विनोदी कथा लिहून मराठी साहित्यात मोठीच भर टाकली आहे प्रामाणिक, सत्यप्रिय, लोकसेवक, रुढिविध्वंसक दाजीच्या कथा म्हणजे तें एक मराठी वाङ्मयाचें भूषण आहे. दाजीचें यागणें, बोलणें, रसणें चाकोराबाहेरचें असल्याने स्वभावनिष्ठ विनोदाबरोबरच प्रसगनिष्ठ विनोदहि जागोजागी तयार होतो. दाजीची एक एक कथाहि स्वतंत्र पणें वाचनीय आहे परंतु सर्व कथातून त्याचें जे चरित्र तयार हात तें विशेष मनोहर असे आहे ताग्हनकर याच्या 'निनाडे' या पुस्तकात एकदा चारा मोठी असून त्या सर्प यमधर्मासमोर केलेल्या निवेदनाच्या रूपानें आहेत. समाजात व्यक्तीच्या हातून कळत किंवा न कळत जे सामाजिक अपराध होतात, त्याच्या जबाब त्यांना यमधर्मासमोर द्यावा लागतो असे या निनाड्यात दाखविले आहे. या कथात एवढे विनोद व उपरोध जागोजागी भरला आहे. 'दाजी' प्रमाणेंच

'तात्या' हे पात्र निर्माण करून ताग्हनकरांनी त्याच्याहि अनेक कथा लिहिल्या आहेत. मात्र 'तात्या' हे पात्र दाजीपेक्षा सर्वस्वी भिन्न आहे. तात्या हा नरगणुठ अमुन आपल्या आसुरकीयांना छळणे हा त्याच्या स्वभावधर्म आहे. 'दाजी' हा अकारण स्नेहाचा नमुना मानण्या तर 'तात्या' हा अकारणद्वेषाचा नमुना मानता येईल. त्याच्या 'मामा' या पुस्तकात गावमामा वनलेल्या एका शाळामास्तरचे मजेशीर अनुभव दिले आहेत.

प्रल्हाद केशव अग्रे याच्या 'ब्रॅंडीची चाटली', 'गुत्यांत नारट', 'बाजुवंत दतमंजन', आग्ही सात जग आणि ती 'मास्तर आणि पोलीस', 'हास्यकथा' इत्यादि कथात विनोद आणि भावना यांचे मनोहर मिश्रण पाहायचं सापडते. हास्य आणि करुणता हातात हात घालून "ब्रॅंडीची चाटली" या कथेत वाचकांना आढळतात. भोळेपणा-मायेपणा अज्ञान निष्पापवृत्ति यामुळे विचकारण करकुनार आलेल्या अनेक प्रसंगात विनोद जमा भरपूर आहे, तमाच आणि त्या विनोदा-मागे करुणताहि आहे. 'पाठीवरचे वळ' या कथेत भावो-कृता व उपरोध ही दोन्ही आहेत. शब्दनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ विनोदानुनहि विचकारण, अकारण, पुणेरी दागवाल्यासारखी चांगली स्वभावचित्रहि अग्यांनी निर्माण केली आहेत 'मास्तरपुढा' या समदाच्या दुसऱ्या भागात 'लहानाच्या मोठ्यासाठी गोपी' ज्या आल्या आहेत त्यात उपरोध-व्याजोक्ति इत्यादि साधनांनी शिक्षणशास्त्र व मानसशास्त्र याच्यातील काही मूलभूत सिद्धांत व्यक्त केले आहेत. 'समुद्राची देणगी' या कथेतील रुवेनमाहेबाचे स्वभावचित्र जितके कारुण्यमय तितकेच अविस्मरणीय आहे हास्यकथा या भावकथाहि कथा होऊ शकतात याची उदाहरणे पाहावयाची असल्यान अग्याच्या काही कथाकडे नि सशर गोट दाखविता येईल कॉल्हृकर गडकऱ्याप्रमाणे आग्नेय विनोदहि कोटिशतपणा व कल्पना यावर उगचसा आधारलेला आहे अग्याच्या विनोदापैकी बराचसा भाग त्याच्या नाटकात व शब्दांची फुले नामक विद्वानगीनसमग्रहात असून तो अत्यंत खुमासदार आहे. नाटकावरील प्रकरणात त्याचे स्वतंत्र विवेचन आले आहे मृत्वांचावाजार, वाम-कुशी, हास्यकथा, कशी आह गंमत, हे त्याचे अलीकडचे समग्र उल्लेखनीय आहेत

शामराव ओक^१ यांच्या विनोदीकथातून व लेखानून कधी प्रसंगांवर तर कधी व्यक्तींवर मर देण्यात आलेला असतो. 'मुफलीस आपक' मध्ये आपल्या कुरूपतेची जाणीव नीट नसलेल्या प्रमवेड्याची कथा आहे तर 'माफक मुशा-फरी'त रामराव जोगाच्या बायळटपणाचें प्रदर्शन आहे. समाजातील अनेक दोष विनोदी पद्धतीने उघड करून समाजाच्या डोळ्यात चागलेंच अंजन लेखकानें घातले आहे. प्रमगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, व शब्दनिष्ठ अशा विनोदाचीं रमणीय उदाहरणें शामराव ओक यांच्या कथातून आढळतात ग. स मराठ्यांच्या विनोदाप्रमाणें ओकाचा विनोद बौद्धिक किंवा विद्वत्ताप्रचुर व काहीसा कृत्रिम वाटतो.

बाळकृष्ण वामन फाटक^२ यांनी आपल्या विनोदी कथाकरितां मुंबई हे क्षेत्र पसंत केलेले दिसतें. मुंबईतल्या चाळी, त्या चाळीतल्या मौजा, मुंबईतील विविध नागरिक, मुंबईतील 'रामा' गडी, सलूनवाले, बिश्कटोरियावाले इत्यादि सर्वांची त्यांच्या कथा असतात. लघुकथात आढळणारे एकजिनसी कथानक, घेंचण पात्र या गोष्टी अर्थातच त्यांच्या विनोदी कथात अपेक्षितें चुकीचें होईल. मुटेमुटे प्रसंग व काही व्यक्ति यांच्यावर आधारलेल्या त्यांचा विनोद खुसखुशीत, वामनवतापुण व सादिक असतो. 'अण्णा' नावाच्या कथासंग्रहात त्यांनी 'अण्णा' नावाच्या निशिष्ठ कागकुनावरोवरच सामान्य कागकुन वर्गाच्या विनोदी व वामनवतापुर्ण कथा सांगितल्या आहेत

वि. मा. दि. पटवर्धन यांनी कॅ. लिमये, चिंतामगराव जोशी यांच्याच प्रमाणें निर्भेद्य व निर्दोष हास्यकथा लिहिल्या आहेत. साहित्य मुद्रण (१९२९-३१) या पुस्तकात त्यांनी प्रथम आपले सुपारीबाज-पत्तेबाज सीनेमाफिटक जलसेवाज इत्यादि विनोदी लेख प्रसिद्ध केले. हे विनोदी निबंधासारखे आहेत. मात्र यात याचकात सुधारणा घडवून आणण्याचा लेखकाचा हेतु नसून, त्यांचे

१. कथामग्नः—कौपरसत्त्वा, चोरबाजारातील निजा; धोतऱ्याचे कडे; वामन-वर्ना, गळोल इत्यादि. २. चाळीतील चाळे, मुंबईचे मानकरी। अण्णा ३०

मनोरजन करण्याचा आहे. पटवर्धनाचा विनोदी लेखक या नात्याने खरा लौकिक “जीते रद्दो जीवा” (१९३९) या विनोदीकथांच्या संग्रहाने मिळवून दिला. यातील नायक “टाटू” हा अजागळ, व्यवहारशून्य असून, त्याचा नोकर जीवा हा हुशार व मार्मिक आहे. जीवाच्या कल्पकतेने टाटू वरील अनेक सफट्टे दूर होतात. पी. जी. रुडहाऊस या सुप्रसिद्ध इंग्रज विनोदीलेखकाच्या “जीव्ज” या पात्राचा तोंडवळा आणि “जीवाचा” तोंडवळा सांग्या अमला, तरी ते भिन्न व स्वतंत्र आहेत. “जीवाची मर्दुमकी” (१९४०) यातही जीवा टाटू याच्या हास्यकथा आल्या आहेत. “हास्यकळ्या” व “रिनी इमाल” यातील हास्यकथा मुळाव्या उद्देशाने लिहिलेल्या आहेत. पटवर्धनाचा विनोद प्रसंग व व्यक्ति यामुळे मुख्यतः आवागलेला असून, वाचकांचे सात्विक मनोरजन करणे हे त्याचे ध्येय दिसते. त्याच्या विनोदीकथातील कथानक आकर्षक असते व सवाट खुसखुशीत असतात. कल्पकतेचे सुंदर लेखे लेखकाजवळ अमल्याशिवाय इतक्या घरच्या दर्जाच्या व विविध हास्यकथा निर्माण होणे अशक्य आहे. रुडहाऊसप्रमाणे पटवर्धनाच्या हास्यकथातही शंभर टक्के कथा व शंभर टक्के हास्यविनोद सापडतो, असे म्हणावयास हरकत नाही. दीडशहाणे (१९४६) यातील निरनिगळे दीडशहाणे वाचकांचे साधीने मनोरजन करू शकतील असे आहेत.

डॉ. अ. वा. वर्दी^१—याचे नाव आतां वाचकांच्या चांगल्याच परिचयाचे व आवडीचे झाले आहे. विनोद हा त्याच्या प्रतिभेचा अंगभूत गुण असून, त्याच्या कथात स्वभावनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदाची स्थळे सर्वत्र आढळतात. ‘महा मास्तर आणि एक मास्तरांग’, ‘अरसिक जायको’, ‘मुमताज’, ‘बधू पाहिजे’ इत्यादि त्याच्या विनोदी कथा व्हाहीच्या आहेत. पुरुषप्रधान समाजात स्त्री आणि पुरुष यांच्यात शुद्ध आणि अविकारी मैत्री असणे का अशक्य झालेले आहे, याचे अत्यंत प्रभावी त्रिकेण ‘महा मास्तर आणि एक मास्तरांग’ या कथेत लेखकाने केले आहे डॉ. वर्दी याची मायारीली व वर्णनपद्धति अनिश्चय मार्मिक असून त्याचे अत्रलोकनदि फार सुंदर आहे.

भा. रा. भागवत-शहरातल्या अडचणी-अडथळे-संकटे विनोदी पद्धतीने सांगणारे फाटकासारखे दुसरे विनोदी लेखक म्हणजे भागवत हे होत. "वैतागवनातील वाफारे" (१९३९) या पुस्तकात त्यांनी मुंबईतल्या रडिवाद्याला अनुभवाच्या लागणाऱ्या गंगती सांगितल्या आहेत. अतिशयोक्ति, उपरोध, व्याजोक्ति, विनोदी प्रसंग यांच्या साहाय्याने हास्यरस ते तयार करितात. मासा विक्रम (१९४६) या हास्यकथांच्या संग्रहात त्यांनी चक्रमपुरातील विसु रोडे-दाला लढे-किसन व धारुअण्णा यांच्या अनेकविध गंगती सांगितल्या आहेत. याहि पुस्तकांत आलेला विनोद प्रसंग व व्यक्ति यावर आधागलेला आहे.

वृत्तपत्रीय विनोदाच्या क्षेत्रात दत्तु बादेकर यांचे नाव प्रामुख्याने झळकत असताना आढळते. चित्रा-नवयुग इत्यादि साप्ताहिकात त्यांनी गजक्रीय-मामाजिक-धार्मिक टंभाचा जो स्फोट केला आहे तो केवळ अपूर्व आहे. कल्पकता, खेळकरपणा, शोचकपणा या गुणामुळे बादेकराचे लेख वैशिष्ट्यपूर्ण बनले आहेत. सभोवनालच्या परिस्थितीवर ते मार्मिक व मर्मभेदक टीका करितात. पण त्या टीकेच्या मार्गे आपणाला सहानुभूतीने ओतप्रोत भरलेली व्यक्ति स्पष्ट दिसते. "अतिप्रसंग" संग्रहातील वेद्येची कैफियत मार्मिक व निदारक झाली आहे. समाजाच्या भपकपणावर त्यांनी केलेली टीका समर्थनीय नाही असे कोण म्हणेल ? त्यांच्या "सख्या हरी" या चित्रा व नवयुगात चालू असलेल्या लेखमालेतील विनोद त्यांच्या ताजेपणामुळे केवळ बहारीचा वाटत असे. "सख्याहरी"मै खेळाडू गुड बनण्याचा जो धडा समाजाला दिला आहे तो चिंत्य आहे. अच्युतराव कोल्हटकरांच्या "सदेश" मधील "वत्सलावहिनीची पत्रे" या सदराइतकच "सख्याहरी" हेहि सदर अत्यंत लोकप्रिय बनले होते, असे म्हणण्यास हरकत नाही. खुमासदार मार्मिक उपरोधपूर्ण वृत्तपत्रीय विनोद निर्माण करणारे दुसरे लेखक प्र. श्री. कोल्हटकर हे होत. 'आकाशवाणी' व 'मोड आणि खुर्दा' ही त्यांनी पुस्तके अत्यंत वाचनीय आहेत.

मुप्रसिद्ध लघुकथालेखक यशवंत गोपाळ जोशी यांच्या “साहित्यिकाची मफर” (१९४१) या पुस्तकाने मराठी विनोदी वाङ्मयात चांगली भर घातली आहे. खरोखरीची प्रतिमा जवळ नसताना मजग लोकप्रियता मिळविण्याच्या नाटी जे साहित्यक लागनात, त्यांच्या हानून कौगल्या हास्यास्पद लीला घडतात त्याचें उपरोधपूर्ण चित्र यात आले आहे.

मो गो सोमण यांच्या ‘कालेजविहार’ (१९३२) मध्ये कॉलेजात जाणाऱ्या तरुण-तरुणींविषयी तसेच प्राध्यापकांविषयी विनोदी लेख आले आहेत. ‘श्वेड्यातील स्वभावचित्रे’ (१९३५) यात खेडेगावातील लोकांचीं मजेशीर वर्णने आहेत. ‘मासलेवाईक चेहेरे’ (१९३९) या संग्रहातील लेख विनोदीच पण सर्वांगी स्वरूपाचे आहेत. सोमणाचा विनोद कोटिवाजयणा-कल्पकता-प्रतिमा इत्यादि गुणविशेषांनी नटलेला नसला, तरी तो साधा-स्वभाविक व सर्वांना कलेल असा आहे. गो. ल. आपटे यांच्या विचित्र वाटमारी या पुस्तकात आलेल्या विनोदीकथा प्रसंगनिष्ठ, सुटसुटीत व स्वाभाविक आहेत. वा वि जोशी यांनी रेशमी चिमटे, नरम गरम व म्हातारपणच्या उलाढाली अशीं तीन हास्य रसात्मक पुस्तके लिहिली आहेत. जोशाचा विनोद महेतुक व काहीसा बोचक असला तरी समाजाचें त्यांनी रंगविलेलें चित्र वास्तवतापूर्ण आहे यात शका नाही. आपल्या विनोदी लेखात व कथात त्यांनी अनेक संस्थांची व व्यक्तींची टिंगल केलेली आढळली तरी त्यांना त्या त्या संस्थांविषयी वा व्यक्तींविषयी तिडकारा नाही. समाजाचें हसत खेळत दोषदिद्वर्शन करून त्याची सुधारणा करण्याचा त्यांचा भागा अभिनिंदनीय नाही असें कोण म्हणेल ?

वि. आ. धुवा—(जन्म १९२६ पदरपूर येथें) अकलेचे तारे (१९५३) अकलेचे दिवे, एकना घड, अडाण्याचा गाढा, आणखी एकाची भर, एटाटोप, उगीच काहीतरी, फापटपसाग, द्या टाळी, असून अडचण नसून खोळंबा, आधुनिक पंचतन (१९६०) इत्यादि विनोदी लेखांचे संग्रह प्रसिद्ध केले असून त्यातील विनोद कल्पनानिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, दान्दनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ,

रूपनिष्ठ असा विविध प्रकारचा आहे. श्रीयुत बुवाच्या विनोदाचा वेप निवधात्मक, कथात्मक, स्फुटलेखात्मक व चुटकेवजा असा अमून बुद्धिला मुळीच ताग न पडता वाचकाला हसविगारा असा आहे. कथात्मक विनोदात प्रेमाचा सिनेमा, सोळा मेची गोष्ट, महिला मडळाची सभा इत्यादि कथा उल्लेख करण्याजोग्या आहे. कल्पनानिष्ठ विनोदात परमेश्वरास अर्ज, वायकाची राज्ये, ह्या दोन लेखांची गणना होईल. शब्दनिष्ठ विनोदात ("कवि प्रफुल्लदत्त ह्यानाच कोणी चुकून हाऊसफुल्ल दत्त म्हणतात"), मोठ्याच्या खोट्या गोष्टी, ह्याचा अंतर्भाव होऊ शकेल. विनोदी चुटक्यात मंत्री दगड न्याय, मंत्री अश्वसन न्याय, नवकाव्य अर्थ न्याय याचा निर्देश करता येईल. भानू शिरधनकर याच्या नावाने लिहिलेला चुटक्यात ते एका लाजमध्ये ग्हात असताना त्यानी सकाळी उठल्यावर धवत्यापकांकडे पुढीलप्रमाणे "हे काय लॉज आहे की सोंग ! काल रामग शोप आली नाही सारखे दोन उदीर भाडत होते.' तमार केली असताना त्यांना उत्तर मिळाले, "मग इथं उदीरच भाडणार ! रोजी दीड रुपया दराच्या लॉजिंग बोर्डिंगमध्ये तुम्हाला त्रैलाची साठमारा नाहीतर वाघ सिंहाची झुंज पाहयला पाहिजे काय ? अ." सोळा मेच्या गोष्टीत नायक नायिकेची फसगत खिसेकापूच्या चातुर्याने कशी शाली तें ब्रह्मरीने सांगितले आहे. परमेश्वराला केलेल्या अर्जात बुवा पुढील गोष्टीची मागणी करतात, य त्याची विनोदी कारणे देतात — आणखी अर्धा डझन डोळे, चालू डोळ्यांचे दिव्यचक्षूत रूपांतर, ५० मैलाच्या टापूर्तील ऐकू येणारा दिव्य श्रवणशक्ति व एक वर्षापर्यंतचे विनचूक भविष्य कणारा द्रष्टेपणा. मुख्यतः कल्पनानिष्ठ व शब्दनिष्ठ विनोद अमणारे श्री. बुवाचे विनोदी साहित्य अगदी पहिल्या दर्जाचे म्हणता नाही आले तरी ते स्वतः विनयाने म्हणतात त्याप्रमाणे तिसऱ्या दर्जाचे राम नाही. काही ठिकाणी बुवाचा विनोद थालकरी पद्धतिचा (जानव्याचे प्रासासारखा) अमला तरी सामान्यपणे तो आल्हाडकारक आहे. इ. स. १९४६ ते १९५३ पर्यंत प्रत्येक दिवाळीला 'इदुसला' या नावाचे इस्तलिखित श्री. बुवा काढीत असत. हा अंक इस्तलिखित अमूनदि त्यात प्रथम भेणीचे साहित्यिक, चित्रकार, कवि

आपापले साहित्य देत असत. या अकारण मर्याने 'अयुक्त' असेच अभिप्राय येत असत. 'लिंगक बुवाचा' जन्म यातीलच एका अकारण शाल्या.

पु. ल. देशपांडे त्यांनी नमती ठठाठेव, गोगीर भग्ती, 'गोळावेराज' मर्याद्याची चाल विनोदसमूह प्रसिद्ध घेले असून त्यात विविध प्रकारचा विनोद आला आहे. कॅ लिमये ह्यांच्यापासून सुरू झालेला कथात्मक विनोद जसा त्यांनी हाताळला तसाच चणनात्मक, निबंधात्मक, नाट्यात्मक विनोदही त्यांनी सजविला. विनोदाच्या सर्व तन्हा शब्दनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ, प्रसंगनिष्ठ, कल्पनानिष्ठ इत्यादि—त्यांनी अत्यंत यशस्वीपणे आपल्या हास्यसृष्टीत योजिला आहे. इमजीची आवड असलेले टुत्तुना पानाची चंची उचडीत, कथतील नायकाला म्हणतात, "ध्या पेज जमना भोंर, टोरेको" त्यांना म्हणावयाचे असते या पान जमना चुना तंत्राय मिमळून (संगीत चित्रडामणी) "माही पाठ घरते" ह्या नाटुकल्यात "सौ." आणि "मीच्या' सवागत सौ म्हणते," इतकी वर्ष शेजारी आहेत आमच्या ते, कधी डाळा घर करून पाहिले नाही त्यांनी 'माझ्याकडे' त्यावर "मी" म्हणता, "तुझ्याकडे कशाला पाहील ? तुझ्याकडे पाहायला डोळा वर घेला की आपोआप मान ग्याली जाते लोकाची" ते स्वतः घरात विनोद करतात. उदाहरणार्थ "मासेल मा सोंच्या मूकाभिनयाने तर आपल्याला अभिनयातल काही येते वा अहकाराची संपूर्ण विवेक उडाली" असे ते लिहितात. (अपूर्वाई १९६०) कल्पनानिष्ठ विनोद जागोजाग त्यांच्या हास्यसृष्टीत आढळतो. स्वानागळीतला मालक बुवाच्या पानावर तुपाची नुस्ती इनिशियल" न करता "फुल सिमेचर" करतो (नसती ठठाठेव). स्वभावनिष्ठ विनोदात संगीत चित्रडामणी बुवाची गगना करता येईल संगीत चित्रडामणी ही कथा करण व हास्य ह्या रसाने चढाराची बनली आहे या कथेतील शेवटली वाक्ये अशी आहेत, "बाबुराव आम्ही एक मम ओळग्यले लोकाचे त्यांना गाण्याची गरज नाही, गाण्याची आहे ! संगीतचूडामणी पेशा संगीतचित्रडामणीची लोकाना अधिक जरूरी आहे." "त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण" यात शब्दनिष्ठ कल्पनानिष्ठ विनोदाच्या जोडीला भरपूर उपरोध आहे नवकाव्यावर इतकी मोचक खोचक खोडकर टीका

कचित्च पहायला सापडेल नव्य कविचा सामान्य मित्र त्याला म्हणतो, "तुझे काव्य कळायला दुर्बोध आहेरे हरि!" "त्यावर कवि म्हणतो," दुर्बोध!! बरोबर बोललास, हेंच माझ्या वाङ्मयाचें व्यवच्छेदक लक्षण आहे!" स्वभावनिष्ठ व प्रसगनिष्ठ विनोदत्वी भरपूर उदहरणें ज्ञान्याची चाळ या संग्रहात पहायला सापडतात अशा रीतिने विनोदाचें सर्व प्रकार श्री पु ल देशपांडे यांच्या शाला सर्गीत येतात त्याचा विनोद कुठेही ओढून ताणून आणलेला न दिसता, सर्वत्र स्वभाविक व प्रसन्न असा दिसतो देशपांडे यांनी काहीही लिहिल तर त्यात सहस्रता व सौंदर्य, एक प्रकारची चमक असते. ते नाटक लिहोत, निबंध लिहोत, प्रवासवर्णन लिहोत त्यात एक प्रकारचा "अपूर्वाई" असते मित्रास राजार असें सांगतात कीं तो ज्याला स्पर्श करी त्याचें सोने होई श्री देशपांडे हे कोणताही वाङ्मय प्रकार हाताळोत त्याला "देशपांडेच" लागलाच म्हणून समजावें

मोरेश्वर वासुदेव जोशी-यांच्या पुढारी कीं पैटारा या पुस्तकात विनोदी कथा व विनोदी लेख यांच्या रूपानें अनेक सामाजिक दंभावर उपरोधपूर्ण पण आत्सादकारक टीका करण्यात आली आहे. 'ह्याशालद सारवें यातील काही लेख नैबळ विनादी आहेत बगूनानाचें आत्मचरित्र (१९२६) यात बगूनानाला आलेले विचित्र व मजशीर अनुभव देण्यात आले आहेत वि. वा जोशी यांच्या 'विनोदी कळ्या' मुसुटीत व मनोरंजन आहेत हरि विनायक, जनता एक्सप्रेस व चलेजाव या विनोदी पुस्तकाचे लेखक हरि विनायक वाडेकर (जन्म ८-१०-१९१२) याचा विनोद कल्पकतापूर्ण, जोडकर पण क्लृप्तीचा आहे. द. वि गुते यांनी पुराण पुरुषांच्या अडचणी या पुस्तकांत भीराम, भीष्म, नारद, सीम, घर्मराज, गव्य इत्यादि पौराणिक व पूज्य व्यक्ति पुन भूतत्वावर आल्यावर त्यांना कोणकोणत्या अडचणी नडवल्या त्याचें मनोहर चित्र रचिलें आहे. ज्य ग घारपुरे यांच्या 'नाटक कर्नीत' नाटक कर्नी काढून पाडोयाची कर्नी कर्नीनी हानी तें टाकविलें आहे "गाळीर रत्ने' यातील अन्नत अतंकर यांचा विनोद खोडकर पण खेळकर स्वरूपाचा आहे शर शातागम मोरे यांनी

'बजरगा'च्या काल्पनिक चरित्राच्या रूपात गेष्टेगावातील परिस्थितीचे व लोकांचे मोठे मनोरञ्जक चित्र काढले आहे. 'बजरगा' पुस्तकातील विनोद वास्तवतापूर्ण व समासिक असा आहे. सी. ल. देवधर यांच्या गाळगुचे या सम्राटातील नाट्यछटा नाट्यपूर्ण, उपरोधपूर्ण व रसाळ आहेत. होनप व कानडे या भिन्नद्वयाने लिहिलेला "धेन टॉनिक" हा विनोदी कथांचा समग्र वानकाची मारिवक कर्मणूक निःसंशय करील असा आहे. गडे एकाताचा वाम (१९५८), ग्यानराची मेरु, तिसरायाजीराव, पिछाडीचे मगडार, पृथ्वी गोल आहे इत्यादि विनोदी कथांचे कर्ते प्रा. पद्माकर डावरे (जन्म ४-१-१९२८); विनोदी कव्या कर्ते वि. वा. जोशी (ज. ६-४-१९०६), सातमजले कर्ते पु. भा. भावे; कादंबरीकार वि. वि. घोरील; वसंत सवनीस, अरेरे ! अरोग जग बुडालेच नाही कर्ते मो. ग. गंगणेकर; मी दुकान काढतो कर्ते वसंत पटवर्धन, येथे कारकुन पित्रतात कर्ते श. ना. नवरे; मी सिनेमाला जातो व सावरेची चित्रे कर्ते रमेश मंत्री (याचा विनोद प्राय अतिशयोक्त वर्णनाने साधलेला असतो.) चद्रू सिगारेट सोडतो कर्त्या कुमुदिनी गंगणेकर; आत्मगामाचे वडील कर्ते प्र. गो. पाठक, फेळीच्या सालीपलन कर्ते अ. धं. अग्निहोत्री; आधुनिक महागद्गरीत दर्शन कर्ते म. पा. भावे, साहसे धी प्रतिवसति कर्ते प्रमोदनकार ठाकरे, 'एका उपनधू तरुणाची काही मुखदुःखे' कर्ते शरद्वर गुण्ये, गमा वालिस्टर कर्ते ग. दि. माडगूठकर, वसंत सवनीस (हे अगदी अलीकडचे विनोदी लेखक उल्लेखनीय आहेत.) नमता उपहास कर्ते शळ मामत (याचा विनोद शोचत नाही, शोचत नाही, संसारातल्या लढान सहान गोष्टीवर तो आधारला आहे.) चोरलेल्या चरल्या (भाषांतरित विनोदी लेख) कर्त्या सौ. कमलासाई फडने, हुबेहूब कर्ते ट. मा. मिगसदार (खेड्यापाड्यातल्या जीवनावर आधारलेला याच्या विनोदी कथा खुसखुशीत आहेत.) इत्यादि लेखकारांनी अलीकडच्या विनोदाचे दान भूषविले आहे.

निबंधकार-प्रबंधकार

चिपळूणकर, भागरकर, छो. टिळकादि काही निबंधकारांचा विचार मागेच आपण केला आहे. उरलेल्या निबंधकार-प्रबंधकारांपैकी काही प्रमुखांचा येथे उल्लेख करायचा आहे. निबंध आणि प्रबंध गेल्या पचास वर्षांत, अनेक विद्वानां व अनेक लेखकांकडून लिहिले गेले. त्या सर्वांचा येथे विचार करणे अशक्य आहे. ललित साहित्याच्या कसोटीला उतरणाऱ्या निबंधकारांचाच येथे निर्देश करणे लचिन होईल. विज्ञान, स्थापत्य, शिल्प, इतिहास, ध्याकरणादि विषयांवर तयार झालेल्या ग्रंथांचा विचार करणे प्रस्तुत ग्रंथाच्या कक्षेनाहेरचे होईल तथापि विचार किंवा माया यांचे सौंदर्य ज्या ललितेतर निबंधकारांत आढळते अशांचाहि येथे नामोल्लेख केला आहे.

मराठी साहित्याच्या समीक्षकांत विनायक लक्ष्मण भावे यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. जुनी हस्तलिपिते वाचून प्राचीन गद्य व पद्य लेखकांच्या कार्यांचे समालोचन त्यांनी आपल्या 'महाराष्ट्र साखत' (इ. स. १९१९) या ग्रंथात जें केलें आहे तें मोलाचें आहे. या ग्रंथांत अनेक ठिकाणी ग्रंथविषयाशी ममम होऊन भाव्यांनी सुंदर शैलीने युक्त असा मशकुर लिहिला आहे. ग्रंथाचा उपसंहार तर केवळ ब्रह्मराजांचा आहे. दत्तो वामन पोतदार यांचा 'मराठी गद्याचा इमजी अन्वतार' (१९२२) हा ग्रंथ मौलिक आहे. इ. स. १८१० ते १८७४ पर्यंतचा काळांत तयार झालेल्या साहित्याचा यात साधार आढारा घेण्यांत आला आहे. या काळांतले याख्यप बालोपयोगी-शास्त्रोपयोगी-तेजोहीन कां,

१. प्रस्तुत ग्रंथाची पुरवणीमद नवीन पुणे व भावृत्ति डॉ. श. गो. कुन्पुळे यांनी १९५१ मध्ये प्रामिद केली.

याचें विवेचन प्रयात चांगलें व डोळ्यांसार शैरींत करण्यांत आलें आहे. ग. मि. जोशी यांनी आपल्या मराठी भाषेची घटना (१९२३) या प्रयात मराठी भाषेच्या इतिहासाबरोबरच मराठी साहित्याचाहि श्रोटक इतिहास दिला आहे. मिडे याच्या 'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास' (१९३३) या पुस्तकांत महानुभाव अग्रे पर्यंतच्या काळातील भाषा व साहित्याचा विचार आला आहे. 'तुकागम घोवा' हा त्याचा निबन्धहि सरस आहे. महानुभावीय साहित्याचा परामर्ष यशवत खुशाल देशपांडे यांच्या 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' (१९२५) या प्रयात चांगल्या प्रकारें घेण्यांत आला आहे. डॉ. वि. मि. कोल्ते यांच्या "महानुभाव तत्त्वज्ञान" (१९४५) या प्रयात महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानाचा साधार व गोपवक्तिक विचार आला आहे. नरेंद्रचंद्र रुक्मिणीस्वयंवर, उद्भवगीता, भास्करभट्ट चोरीकर, श्री गोविंद प्रभुचरित्र इत्यादि ग्रंथ उत्तमप्रकारे संपादन करून कोल्त्यांनी महानुभावीय साहित्याची लोकाना चांगलाच परिचय करून दिला आहे. ल. रा. पागारकर यांच्या त्रिलोकात्मक मराठी वाङ्मयाचा मागेंच (उत्तरार्धात) उल्लेख आला असला तथापि येथें त्याचे स्मरण करणें प्रस्तुत ठरेल. इंदूरच्या वि. सी. सरवटे यांनी "मराठी साहित्यममालोचन" (१९३७) नावाचा ग्रंथ लिहून त्यात इ. स. १८१८ ते १९३४ पर्यंतच्या अर्वाचीन मराठी साहित्याच चांगलें विवेचन केलें आहे. नाटक काव्य-कादंबरी-कथा इत्यादि वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकांचा यात चिकित्सकपणें विचार करण्यांत आला आहे "अर्वाचीन मराठी साहित्य" (१९३५) या वि. पा. नेने यांनी संपादन केलेल्या प्रयात अनेक लेखकांचे मराठी वाङ्मयाच्या विविध शाखावरील निबन्ध आले आहेत. आपापल्या परीने हे निबन्ध ठीक असले, तरी त्यात एकयुत्रीयणा दिसत नाही. ग. बा. सरदार यांचा "अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका" (१९३७) हा ग्रंथ साधन ग्रंथ म्हणून अभ्यसनीय आहे. याच ग्रंथकाराची उपेक्षित मानकरी व सतवाङ्मयाची फलभ्रुति ही दोन पुस्तकेहि साहित्याच्या इतिहासाच्या दृष्टीने उपयोगी आहेत. अगदी अलीकडे त्यांनी 'महाराष्ट्र जीवन' (१९६०) या नांवाचा ग्रंथ श्री. चि. ग. कर्वे, टा. न. शिरपुरे व मु. ग. पानसे यांच्या मदतीने संपादन

केल अस्मिन्, त्यात महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक जीवनाच्या विविध अंगांचे समीक्षण करण्यात आले आहे. ग्रंथाचे संपादन निर्दोष नसले तरी तो माहितीने भरलेला व काही टप्प्यांनी अपूर्व असा आहे. टंडवते याच “महाराष्ट्र नाट्यकला व नाट्यवाङ्मय” (१९३१) हे पुस्तक त्रोटक असले तरी त्यात रसिकता चांगली व्यक्त झाली आहे. धुळे येथे भरलेल्या २८ व्या साहित्य संमेलनानिमित्त इ. स. १९१४ ते १९४४ पर्यंतच्या मराठी साहित्याचे समालोचन निरनिराळ्या लेखकांकडून संमेलनाने नेमलेल्या संपादक मंडळाने जे करविले ते “मराठी साहित्य” (१९४५) या नावाने प्रसिद्ध करण्यात आले आहे. ग. दे. खानोलकर यांची अर्वाचीन मराठी साहित्यमेयक भाग १-२ व माधवज्यूलियन ही पुस्तके उपयुक्त आहेत. चि. नी. जोशी यांनी मराठवाड्यातील “अर्वाचीन मराठी वाङ्मय” चा आढावा घेतला असून, त्यात इ. स. १८३८ ते १९३८ पर्यंतच्या काळात तयार झालेल्या साहित्याचा विचार झाला आहे. “श्रीधर चरित्र व काव्य विवेचन” हाहि त्याचा प्रथम माहितीने भरपूर आहे. अलीकडे ट. ल. मारुकर व गं. भा. निरंतर यांनी इ. स. १८७४ पर्यंतच्या मराठी साहित्याचे धावंत समालोचन करणारी पुस्तके जी प्रसिद्ध केली आहेत, तीहि उल्लेखनीय आहेत. ना. ग. नाडपूरकर यांनी कहाणीच्या भाषेत मराठी साहित्याची “मराठीची कहाणी” नावाने जी रूपरेखा दिली आहे ती काव्यपूर्ण व आकर्षक आहे. आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (भाग १ व २) या ग्रंथात प्रो. अ. ना. देशपांडे यांनी इ. स. १८७४ ते १९५० पर्यंतच्या आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा माथार व सोपपत्तिक असा इतिहास लिहिला असून, त्यातील विवेचन समतोल व सरस झाले आहे. मराठीचा परिमळ (१९५३) या श्री. दा. न. शिखरे यांच्या ग्रंथात समग्र मराठी वाङ्मयाचे सोदाहरण विवेचन करण्यात आले आहे. मुग्धतः प्रमुख नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार इत्यादींच्या साहित्याचा परिचय यात कृष्ण देण्यात आला आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप (१९५६) या ग्रंथात इ. श्री. शैलेश्वर यांनी इ. स. १०५० ते १८४० पर्यंतच्या मराठी वाङ्मयाचा आढावा घेतला आहे.

साहित्याचा साहित्य म्हणून किंवा तत्र म्हणून विचार करणारे काही प्रयत्नकार आहेत. कळकरांनी बघोदें येथे इ. स. १९२१ मध्ये मरलेल्या दहाव्या मराठी साहित्य संमेलन प्रसंगी साहित्यमाचनाने निर्माण होणाऱ्या सविकल्प समाधीची जी अभिनव कल्पना प्रगट केली तिचा उद्धार येथे करता येईल. कळकरांनी पुढे “सुभाषित आणि विनाद” (१९०८) हा ग्रंथ लिहून आणि त्याचाच अधिक विस्तार केलेला “हास्यविनोदमीमासा” (१९३७) हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून, विनोद या वाङ्मयप्रकाराचे साधार, सुन्दर व मार्मिक विवेचन केले. हरिभाऊ आपटे यांचा “विग्ध वाङ्मय” (१९११) हा निवध व्याकरणाने फारसा मोठा नसला तरी गुणाने मोठा आहे. या गो. आपटे यांनी हडसन यांच्या “अॅन इन्ट्रोडक्शन टु डि स्टडी ऑफ लिटरेचर” च्या धर्तीवर मराठीत “लेखनकला व लेखन व्यवसाय” (१९२६) नावाचे पुस्तक तयार करून, त्यात वाङ्मयाच्या विविध शाखांचे विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने चांगले विवेचन केले आहे.

वाङ्मयविषयक निवधकारात ग. ज्य. माडगोलकर यांची प्रामुख्याने गणना होईल. नेशनल, गोविंदाप्रजादि आधुनिक कवींच्या काव्याचा परामर्श घेणारे त्यांचे ‘आधुनिक कविपत्रक (१९२१)’ हे पुस्तक प्रसिद्ध होताच स्वतःच वृत्तीचा एक चांगला टीकाकार उदयाम आला असे वाचकांनी ठगविले. त्यानंतर त्यांनी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांवर बराच मोठा निवध लिहून शास्त्रीबोवांच्या काव्याचे मूल्यमापन केले. माडगोलकरांच्या निवधात रसिकता, राष्ट्रीयवृत्ति व वास्तवतावाद यांचे सुन्दर मिश्रण झालेले आढळते. त्यांची भाषाहि प्रौढ पण सुनोद व रमणीय असल्याने त्यांचे ग्रंथ वाचनीय बनले आहेत. विलापिका, वाङ्मयविलास, स्वैर विचार, माझे आवडते लेखक, परामर्श, जीवनसाहित्य, सभावना, माझे आवडते कवि, इत्यादि त्यांच्या अनेक ग्रंथात त्यांनी साहित्याच्या अगापागाची बरीच चर्चा केली आहे, त्याचप्रमाणे अनेक साहित्यिकांच्या ललितकृतींचाहि परामर्श घेतला आहे. जीवन म्हणजेच कला, या विचाराचे ते असल्याने कलेकरिता कला हे मत त्यांना कधीच ग्राह्य झालेले नाही. काव्याकडे ते विद्वजनांच्या विनोदनाचे साधन म्हणून न पाहता उद्बोधनाचे साधन म्हणून पाहतात.

प्रसिद्ध कादंबरीकार ना. सी. फडके यांनीं हि साहित्यविषयक व इतर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. लालित्यपूर्ण भाषाशैली व विचाराचा समतोलपणा यामुळे त्यांचे ग्रंथ आकर्षक बनले आहेत. नाटक, कादंबरी, लघुकथा इत्यादि वाङ्मय प्रकाराची लालित्यपूर्ण चर्चा करणारा 'प्रतिभासाधन' हा ग्रंथ अतिशय लोकप्रिय असून, आतापर्यंत त्याच्या चार पाच आवृत्त्या निघाल्या आहेत. वाङ्मयविहार मानसमंदिर, माझ्या साहित्यातील काही स्मृति, ज्ञाडिलमराच्या नाट्यकृति, साहित्य आणि ससार, लघुकथालेखन मंत्र आणि तत्र इत्यादि ग्रंथात साहित्य विषयक व इतर अनेक विषयांवर चर्चा आली आहे. अक्षर वाडमयापासून वाचकाला पुनःप्रत्ययाचा आनंद मिळतो, व कला ही मुख्यतः कलात्मक आनंदा करिता आहे अशा आशयाची त्यांचीं मते असून तीं त्यांनीं परिणामकाक रीतीनें प्रतिपादिलीं आहेत.

वि. स. खाडके हे प्रथम श्रेणीचे जसे लघुकथाकार, कादंबरीकार आहेत. तसेच ते अव्वल दर्जाचे निबंधकार टीकाकारहि आहे. "गडकरी व्यक्ति आणि वाङ्मय" या त्यांच्या ग्रंथात त्यांनीं गडकऱ्यांच्या जीवनाचे तसेच वाङ्मयाचे उत्कृष्ट समालोचन केले आहे. सूक्ष्मता, सहृदयता व मार्मिकपणा हे त्यांच्या ग्रंथाचे विशेष सांगता येतील. त्यांची भाषाशैली विनोदगर्भ व अलंकारिक असल्याने, त्यांचे ग्रंथ खुमासदारहि बनले आहेत. आगरकरांचे चरित्र 'तीन समेलने', 'मराठीचा नाट्यसंसार' इत्यादि त्यांचे ग्रंथ या म्हणण्याची माक्ष देतील.

रा. श्री. जोग (जन्म १५ मे १९०३) यांनीं आपल्या 'अभिनव काव्यप्रकाश (१९३०)' या ग्रंथात मस्कृत साहित्यमीमांसकांच्या तसेच पाश्चिमात्य साहित्य मीमांसकांच्या ग्रंथांच्या आधारे काव्याच्या विविध अंगाचा तौलनिक व सुबोध विचार केला आहे. 'सौंदर्यशोध व आनंदशोध' (१९४३) या ग्रंथात काव्यातील सौंदर्य व काव्यापासून होणारा आनंद या विषयीचे त्यांचे विवेचन मूलग्राही व सरस झाले आहे. फेदावसुत, अर्वाचीन मराठी काव्य, काव्यविभ्रम (१९५१)

डॉ. ग. दा. वालिवे यांनी टीकात्मक अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. साहित्याचा ध्रुवतारा (दुसरी आवृत्ति) या ग्रंथात जीवन हाच साहित्याचा ध्रुवतारा, असे प्रतिपादन केले आहे. मानवतेचे मर्म ज्यात प्रतीत झाले असेल ते थोर साहित्य, साहित्याची उत्पत्ति जीवनात आणि जीवनावरील भाष्यातच त्याची परिणती इत्यादि विचार यात मांडण्यात आले आहेत. वाङ्मयीन टीका-शास्त्र आणि पद्धति, मुधाकर की एकच प्याला; मुक्ताभ्याषासन प्रमद्वरे पर्यंत; शालकवि, साहित्यातील संप्रदाय; गडकन्याचे अंतरंग; ज्ञानेश्वरांतील विद्रग्ध सवृत्ति, भावग्रहन प्रस्तावना, साहित्य मीमांसा, प्राचीन भागतीय कला व नाटककार गडकरी इत्यादि त्याचे ग्रंथ स्वतंत्र व समतोल विचारांनी लिहिलेले आहेत.

श्री. म. माटे यांनी आपल्या 'रमघतीची जन्मकथा' या ग्रंथात काव्य कसे तयार होते, याची मूलग्राही व चित्त अशी चर्चा केली आहे. प्रौढ सुश्लिष्ट भाषा आणि समतोल विचार यामुळे माट्याचे सर्वच ग्रंथ अभ्यसनीय झाले आहेत. असृष्टाचा प्रश्न, विज्ञानबोधाची प्रस्तावना, साहित्यघाग, पंचमानव हिंदुसमाज, आजकालचे विद्यार्थी, विचारशाला इत्यादि त्याचे ग्रंथ मर्मज्ञ वाचकाल' मेजवानीसारखे वाटतील. दा. ना. आपटे^१ हे मागच्या पिढीतील चांगले निरपेक्षकार आहेत. पार्लामेंट, 'तत्त्वज्ञानातील कूट प्रश्न' इत्यादि त्याचे काही ग्रंथ रूपातरात्मक असले, तरी 'साहित्यकाश', 'इंद्रधनुष्य' यासारखे काही स्वतंत्र आहेत. आपल्या स्वतंत्र ग्रंथात त्यांनी साहित्यविषयक व इतर अनेक विषयांवर स्फुट लेख प्रौढ व डोळ्यांर शैलीत प्रसिद्ध केले आहेत. माधव दामोदर आळतेकर^२ हे स्वतंत्रवृत्तीचे निरपेक्षकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. 'गोपाल गणेश आगरकर' या प्रबंधान त्यांनी आगरकरांच्या जीवनाचे तसेच साहित्याचे काहीसे एकतर्फी वाटणारे पण स्वतंत्र निवेदन केले आहे. 'धीज्ञानदेव' या ग्रंथात ज्ञानेश्वरांच्या कार्याचे समालोचन आले आहे. 'नवे मानसशास्त्र व नवी

१. मृत्यु १९५७ बडोदे येथे.

२. मृ. २० ऑगस्ट १९५९ मुंबई येथे वयाच्या ७० व्या वर्षी

नीति', 'दाने व फुलें', कालिदासाची सृष्टि ही त्याची पुस्तके त्याच्या स्वतंत्र विचारांची साक्ष देतील.

श्री समर्थगमदास याच्या वाङ्मयाचे योग अभ्यासी धुळ्याचे शकर श्रीकृष्ण देव याचे गमदानावरील ग्रंथ अभ्यसनीय व अत्यंत रसाळ आहेत. 'श्री समर्थ हृदय' हा त्याचा ग्रंथ तर वेवळ अपूर्व आहे. सतवाङ्मयाचे चिकित्सक अभ्यासी प्रा. नरहर गधुनाथ फाटक याचे ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास यांच्यावरील प्रबंध मौलिक व विचारप्रवर्तक आहेत. प्राचार्य श्री. वा. डांडेकर याचा ज्ञानेश्वरावरील प्रबंध ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान उत्तमप्रकारे विशद करून दाखवितो. 'ईश्वरवाद' हा त्याचा प्रबंधहि आदरणीय असाच आहे. डॉ. शं. दा. पेंडसे याच्या 'ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान' या ग्रंथात शकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान व ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान यात ऐक्य क्रम आहे ते दाखविले आहे. य. र. आगाशे (जन्म १७-८-१८९२) याचा काव्यविवेचनात्मक 'ज्ञानेश्वरीचे काव्यांग' हा ग्रंथ उल्लेखनीय आहे. याच संदर्भात प्रो. श. गो. वाळिपेट्ट (ज. ५ फेब्रु. १९२०) ज्ञानेश्वरचरित्र आणि ज्ञानेश्वरीचिन्ता हा ग्रंथहि वाचनीय आहे. यात ज्ञानेश्वरांचे चरित्र आहे, व वाङ्मयविवेचनहि आहे. श्री ज्ञानेश्वरी अध्याय सातवा, हा याचा ग्रंथ, विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने उपयोगी आहे.

वाङ्मयप्रकाराची चर्चा करणाऱ्या इतर ग्रंथात प्र. वा. बापट आणि ना. वा. पांडनेलेकृत 'मराठी कादंबरी', या कृ. गलगलीकृत 'लघुकथा', ग. ह. देवराडेकृत 'लघुकथा', अ. म. जोशी व प्रभाकर माचरेकृत 'चरित्र, आत्मचरित्र आणि टीका', के. नारखेडेकृत 'काव्यकलेचे अंतरंग', महादेवशास्त्री जोशीकृत 'मुलभ काव्यशास्त्र', मरोजनी शबर व बुळकणोकृत 'साहित्यदर्शन', शिवराम गोविंद भावेकृत 'गडकऱ्यांचा विनोद', मो. प्र. फडकेकृत 'लेखकसे लिहिणे?' प्रो. म. वि. फाटककृत मराठी निबंध तंत्र आणि विद्याम, प्रो. म. ग. मालशेकृत आवडनिबंध (१९५९); डॉ. प्र. न. जोशीकृत मराठी साहित्यातील मधुगमभक्ति (यात मराठीतील शैंगारभक्तीचे मानसशास्त्रीय परीक्षण

मराठी वाङ्मयाभिरुचीचे विहंगमाजलोकन (१९५९). चवंग (१९६०) इत्यादि याचे ग्रंथहि अभ्युपनीय आहेत. द. के. केळकर याच्या "काव्यालोचन" (१९३१) यातहि काव्यविषयक चर्चा आली असून काव्यानंदाची मीमांसा विस्ताराने दिलेली पाहानास सारडते. केळकराची भाषाशैली प्रौढ व अलंकारिक असल्याने, याचा ग्रंथ चित्ताकर्षक बनला आहे. संस्कृतिसंगम, रथाची संस्कृति, वाडळी गारे व साहित्यविहार हेहि त्याचे ग्रंथ सांगले आहेत. य. र. आगादी याच्या 'सारम्बत समीक्षा' (१९३४) ग्रंथात वाङ्मयाच्या अंतर्ब्राह्म स्वरूपाचे शास्त्रीय विवेचन' आले आहे. वामुदेव बळवंत पटवर्धन याचे 'काव्य आणि काव्योदय' (१९२१) हे पुस्तक वाचकाच्या मनात काव्याविषयी प्रेमादर, निर्माण करते. ई. के. ना. वाटवे याचा 'रसविमर्ष' हा ग्रंथ रसान्ता सागोपाग व मूलग्राही विचार क्रमगा असून तो प्रौढ व रसाळ शैलीने नटलेला आहे. संस्कृत काव्याचे वप्रग हा त्याचा ग्रंथहि महत्त्वपूर्ण आहे. सौ. मालती बेडेकर (पूर्वाश्रमीच्या . बाळुताई खरे) याचा "अलंकारमंजुषा" (१९३१) हा ग्रंथ अलंकाराची धक बाधक चर्चा करणारा असूनहि सुबोध झाला आहे. राजकवि काळिले याच्या 'वे अलंकार' (१९५२) या पुस्तकातील विवेचन मूलग्राही व चित्त आहे. दावरी केतकर याचे "भारतीय नाट्यशास्त्र" (१९२८), गिरीश याचे 'मराठी नाट्यशास्त्र' (१९३७), वि. का. राजगडे याचे "कांडंबरा" (१९२८) मोंडी छोटी पुस्तकेहि उपयुक्त आहेत. विशेषतः "कांडंबरी"त कांडंबरीविषयक तिवक विवेचन सांगले केलेले आढळते.

सौ. कुसुमावती देशपांडे यांचे मराठी कादंबरीचे पहिले शतक (१८५४) ग्रंथात प्रमुख मराठी कादंबरीकाराचा परिचय करून देण्यात आला आहे. श्री. मा. कुलकर्णी यांच्या कादंबरीची रचना (१९५६) या ग्रंथात कांडंबरीचा या दृष्टीने विचार करण्यात आला आहे. मराठी कादंबरी या श्री. प्रभाकर देव बापट व नारायण वामुदेव गोडगोले यांच्या ग्रंथात मराठी कादंबरीचा आणि विक्रम अशा दुहेरी दृष्टीने परामर्ष घेण्यात आला आहे.

सुप्रसिद्ध कवि माधवराव पटवर्धन यांनी "छंदोरचना" नामाचा प्रथम तयार करून, त्यात राल्या दीडले वर्षांत मानावृत्तात जी मराठी कविता तयार झाली, तिची पाहणी करून, वर्गधारी करून, तिला ध्यस्थितपणा मिळवून दिले. आजचे बरेच मराठी कवि आता छंदोरचनेतील जातिवृत्तानुरूपे काव्य करीत समलेल भाडळतात.

डॉ. ना. ग. जोशी यांनी मराठी छंदोरचना (१९५४) हा प्रथम लिहिला असून, त्यात त्यांनी कै. माधवराव पटवर्धनाच्या छंदोरचना या ग्रंथाच्या मागेवा पेत, मराठी छंदोरचनेचा लयदृष्ट्या पुनर्विचार केला आहे. श्रीयुत जोशी यांना डॉक्टोरेटची पदवी या प्रथावरच मिळाली मराठी छंदोरचनेचा विकास (१९५७) या ग्रंथात डॉ. जोशी यांनी मराठी पद्यरचनेचा ऐतिहासिक विकास दाखवित, त्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण नमुने दिले आहे. प्राचीन गीतभाडार (१९५९) यात त्यांनी मध्ययुगीन मराठी गीताचा समग्र करून त्याला विवेचक प्रस्तावना जोडली आहे.

श्रीधर विनायक वर्तक यांच्या 'तुतारीचे पडमाड' (१९२६) या ग्रंथाने एवेंकाली सूर्यच एकवळ उडवून दिली होती. केशवसुताच्या काव्याचे या प्रथात करण्यात आलेले विवेचन मोठे मार्मिक व विचारप्रवर्तक आहे. रविकिरण मडळाने प्रसिद्ध केलेले 'काव्यविचार' (१९२४), ना. म. मिडे व द. अ. आपटे यांनी संपादून प्रसिद्ध केलेले 'काव्यचर्चा' (१९२५) आणि महाराष्ट्र शाळा मंदिर पुणे या संस्थेने प्रसिद्ध केलेले 'शास्त्राविहार' (१९४०) या प्रथात अनेक लेखकांकडून लिडवून घेतलेले साहित्यविषयक लेख प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. गो. वि. भाटे यांच्या 'ललितकलामीमासा' (१९२५) या ग्रंथात नृत्यकला, शोदकला व साहित्यकला यांचे विवेचन आले आहे. कविचर्य भास्करराव तापे यांचा 'कला आणि नीति' (१९३२) हा निबंध लहान असला तरी उल्लेखनीय आहे. नीतिचा आणि कलेचा नाही संबंध नाही, असे मत या निवधान मोडण्यात आले आहे.

वस्तुनिष्ठ दृष्टीने केले आहे), प्रो. वा. ल. कुलकर्णीकृत वामन मल्हार जोशी, वाङ्मयातील वादस्थले, वाङ्मयीन टीपा आणि टीप्पणी (१९५२, यात रस गूणजोकाय, चारित्र्य, आत्मचरित्र इत्यादि विषय आले आहेत), वाङ्मयीन मते आणि मतभेद (१९४९; यात टीकाशास्त्राची मूळभूत तत्वे मागितली आहेत). धीयुत वा. ल. कुलकर्णी याचा श्रीपाद कृष्ण-चरित्र आणि दर्शन अलि-कडील प्रसिद्ध झालेला ग्रंथ उल्लेखनीय आहे. प्रो. कुलकर्णी हे सहृदय टीकाकार असून त्याची मते स्वतंत्र वृत्तीची द्योतक आहेत. थोडे पण मौलिक निबंध लिहिणारे बंदोद्याचे प्रो. माधव अचरल याचा येथे उल्लेख करावला ह्या-त्याच्या लेखनात नवा दृष्टीकोन असतो. त्याचा किमया नांवाचा निबंधसंग्रह चांगला आहे. लेखक, कवि व मर्माक्षक या नात्याने गेली तीस वर्षे विविध नियतकालिकानून लिहिणारे चाद्याचे तु. ना. वाडकर हेहि उल्लेखनीय आहेत.

वासुदेव कृष्ण भावे (ज. २६ जानेवारी १८८५) यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. या पैकी पुढील महत्त्वाचे दोत ब्राह्मणेश्वर वाढाचे स्वरूप (१९२६) तुर्कांचे साम्राज्य; पेशवेकालिन महाराष्ट्र, शीघ्र साहित्यादर्श, मुसलमान पूर्व महाराष्ट्र, ब्राह्मण धर्म दर्शिका, शिवराज्य व शिवकाल (१९५७ . भावे याचे ग्रंथ परिश्रमपूर्वक लिहिलेले व माहितीने भरलेले असं असतात.

ना. म पटवर्धन-यांनी बरेच ग्रंथ लिहिलेले आहेत. सहेतुक, उपदेशात्मक पण रसाळ असे ग्रंथ यांचे असल्याने त्यांचा एकत्र प्रस्तुत ग्रंथान उल्लेख वेल्हा वाचून मला राहवत नाही ग्रंथ पुढीलप्रमाणे आहेत. आमची टिवाळी, जगातील मौजा, जगातील मुले, साम्राज्यातील आपले सवधी, आमच्या इंदूचे शिक्षण, हितपत्रे व विरगुळा (१९६०). यांनी लिहिलेल्या चरित्राचा उल्लेख चरित्राच्या प्रकरणात केला आहे.

श्री. अपरबुद्ध-यांनी बरेच मौलिक स्वरूपाचे ग्रंथ लिहिले आहेत. प्रस्तुत साख्या मर्यादित स्वरूपाच्या ग्रंथात त्यांना ओझरता उल्लेखच करता येईल.

वैदिक संस्कृतीची पुनर्घटना, ऋग्वेदाचा संदेश, वेदांचे अपौरुषेयत्व, ऐक्याचे पुरे शत्रु, भारतीय निराहशास्त्र, दोन साम्यवाद, लाल गुडगिरी, माहाग-एक राष्ट्रीय प्रश्न; वातजल योगसूत्रे इत्यादि ग्रंथ प्रमुख आहेत.

वि. गो. आपटे (जन्म ता. २४ ऑक्टो. १९०३)-यांनी गीता ज्ञानप्रदीप, सार्थ शिवमहिम्न, सार्थ हरिपाठ, सार्थ ईशावास्योपनिषद्, सशित रामायण इत्यादि पुस्तके सोप्या व रसाळ भाषेत लिहिली आहेत.

टीकाविषयक, साहित्यविषयक स्वतंत्र दृष्टिकोन वाचकासमोर मांडणारे काही लेखक आहेत. वा. सी. मर्देकर यांनी आपल्या 'वाङ्मयीन महात्मता' या ग्रंथात वाङ्मयविषयक नवा दृष्टिकोन दाखविला आहे. सत्यकथा मासिकातील त्याचे साहित्यविषयक लेख विचारप्रवर्तक आहेत. सौंदर्य आणि साहित्य (१९५५) या ग्रंथात त्यांनी सौंदर्यभावना म्हणजे काय, कलेची फलश्रुति इत्यादि विषय चर्चीले आहे. वा. ना. देशपांडे हे चांगल्यापैकी टीकाकार आहेत. 'विचार समीक्षा' हे त्यांचे लहानसे पुस्तक गुणाने मोठे ठरणारे आहे. लालजी पेंडसे यांच्या साहित्य आणि समाजजीवन (१९३५) पुस्तकाने एकेकाळी रूपच लळकळ उडविली होती. सुप्रसिद्ध पत्रपंडित व लघुकथाकार प्रभाकर पाध्ये यांचे 'कलेची क्षितिजे' हे पुस्तक विचार प्रवर्तक आहे. वामन मल्हार जोशी यांची विचारलहरी, विचारविलास आणि विचारसौंदर्य ही तिन्ही पुस्तके सोबत आहेत. अनेक ग्रंथावर यात अभिप्राय आले असून अनेक साहित्यविषयक प्रश्नांची समतोल व तार्किक पण रमणीय चर्चा करण्यांत आली आहे. शब्दक शंकर शेजवलकर यांनीही साहित्यासवधी काही मौलिक विचार प्रकट केले असून ते त्यांच्या 'शेजवलकराचे लेख' या पुस्तकात वाचावयास मिळतात. प्रसिद्ध नाटककार व विनोदी लेखक आचार्य अत्रे यांनी निरनिराळ्या संमेलनातून जाहीर केलेल्या साहित्यविषयक विचाराना 'ललित वाङ्मय' या

१. मिहगर्जना (१९५७), मराठी लोक-मराठी मने, गुदे आणि गुदे, पंचामृत, साहित्य यात्रा, भ्रमंती, अत्रे लवाच, दशा आणि टाळ्या, चित्रकथा, पत्रकार अत्रे, महात्मा फुले, मनाधिविरील अश्रु.

प्रथात स्थान देण्यात आले आहे. त्याचा साहित्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वास्तवतावादी, जीवनवादी व रसिकतापूर्ण असा आहे. रा. गो. हंपेंडूत 'टीका आणि अभ्यास' व 'गोविंदाग्रज' हे दोन्ही ग्रंथ चांगले साधले आहेत. इंदूरचे ग. वा. कवीश्वर यांनी कला व नीति यांच्यामधील मौलिक व साधार असे विवेचन केलें असून ते त्यांच्या नीति आणि कलोपासना (१९३४) व पानिच्य विडंबनाचा वाट (१९४८) या ग्रंथात पाहाण्यास सापडते. मुप्रसिद्ध ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश नेतकर यांच्या 'महागृहीपाचें काव्यपरीक्षण' या बहुमोल ग्रंथाचा कोणताही विमर पडणें शक्य नाही. प्राचीन मराठी कवींची काव्यपरीक्षणाची पद्धति कशा प्रकारची होती त्याचें विवेचन, या ग्रंथात विस्ताराने आले आहे. श्री. ना. बनहट्टी हेहि चांगल्यापैकी निबंधकार असून त्यांची मयूरकाव्य विवेचन, ज्ञानोपामना व भारतीयाचें कर्तव्य, त्रिभुवानी चित्रकूण, एकावली, नाच्य व रगभूमि, वाडमयविमर्श, मराठी रगभूमीचा इतिहास इत्यादि पुस्तके अभ्यमनीय आहेत. प्राध्यापक मा. का. देशपांडे यांची 'प्रो. फडके-व्यक्ति आणि वाडमय,' 'शत्रे व्यक्ति आणि वाडमय' इत्यादि पुस्तके साहित्यपूर्ण व बरी आहेत. वा. मा. पाठक यांनी 'टीका व टीकाकार' नावाचा मोठा ग्रंथ लिहून मराठीतील टीकावाडमयावरून काही सिद्धांत निघतात की काय ते पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ. श. गो. तुळपुळे यांचे 'यादवकालीन मराठी' व 'पाच संतकवी' हे दोन्ही ग्रंथ अनुक्रमे भाषाभ्यासी व सतप्रेमी वाचकाना मोलाचे वाटतील. डॉ. माधव गोपाळ देशमय यांचा 'मराठीचें साहित्यशास्त्र' हा ग्रंथ विचारप्रसक्त आहे. याशिवाय प्र. श्री. कोल्हटकरकृत 'आकाशवाणी,' ना. गो. चापेकरकृत निघटक लेख भाग १ व २, महादेव मल्हार जोशीकृत ग्रामी सच्चिदानंदाचे विचार, प्रा. रामोशाध्येकृत वाडमयीन मूल्ये व जीवनमूल्ये, दु. का. सतकृत साहित्य आणि संस्कृति व कल्पनीतिवाद; प्रा. द. सी. पगूजत प्राचीन मराठी कविपत्रक, आन्याद, तुषार; वा. मा. दाभाडे ऊर्फ शशांककृत कलातरंग, भारतीय चित्रकला, विद्यामदिगत इत्यादि ग्रंथ अवश्य वाचण्यायोग्य आहेत.

नाट्यसृष्टिसंधानें चर्चा करणारे बरेच साहित्य प्रगटीत आहे. माशिनाथ गळकृष्ण मराठे यांचा नाट्य व नाटक या त्रिपर्यांचा निबंध इ. स. १८७२ मध्ये प्रसिद्ध झाला. आजच्या दृष्टीने पाहता निरंतर सामान्य प्रतीचाच मूटला पाहिजे. म. ना. ठोस व ग. स. मराठे यांच्या नाट्यश्लोककुटार (१९०८) या ग्रंथातील कोल्हटकरांच्या गुप्तमजूर नाटकावरील विनोदी व मार्मिक टीकेने एकेकाळीं मूषक रत्नरत्न उडवून दिन्ही झोती. म. ना. ठोस यांनी हाच क्रम पुढें चालवून आपल्या नाट्यश्लोककुटाराचे दोन वळसे ग्राडिल्ल्यांच्या श्रौपदी व मेनका या नाटकांना लाविले. का. ना. पदधन यांनी 'नाटक्याचे तारे' (१९१४) हा ग्रंथ लिहून त्यांत मराठी रंगभूमी, नट, नाटककार इत्यादींवर विनोदपूर्ण टीका केली. न. चिं. कळकर यांचे 'तोतयाचे बड' हे नाटक प्रसिद्ध होताच श्री वृ. कोल्हटकर यांनी मार्मिक मनोगजनात अनेक लेखमाला (१९१४) लिहून त्यांचे नाट्यशास्त्राधारे विस्तृत विवेचन घेऊन अमंत घामन बघे यांनी नाट्यप्रवेश व नाट्यप्रथामृत इत्यादि पुस्तके लिहून रंगभूमीची चांगली सेवा केली. आप्पाजी त्रिणु कुळकर्णी व शंकर बापूजी मुजूमदार हे रंगभूमी नागांचे मार्मिक काही बरे चालवीत होते. सद्गुरू मामिफातून रंगभूमिविषयक अनेक प्रकारची चर्चा आली आहे. या शिवाय शंकर बापूजी मुजूमदार यांनी अण्णासाहेब किलोस्कर, भाऊगव कोल्हटकर, ग्येरीक इत्यादींचीं चरित्रे, तसेच 'महागांधीय नाटककार' कुलीन स्त्रिया व रंगभूमि इत्यादि पुस्तके लिहून एकोणीसाव्या शतकातील मराठी रंगभूमीची बरीचशी यथार्थ कल्पना आणून दिली आहे. चिं. ग. भानू यांनी भरतमूनीच्या 'नाट्यशास्त्र' ग्रंथाला मराठी वेपभूया चढविली. डॉ. वि. पा. दाडेकर यांनी 'त्रिंश्रुतीचा सहा नाटकें' (१९३२) हा ग्रंथ प्रसिद्ध करून त्यांत केळकरांच्या तोतयाचे बडादि सहा नाटकांचा पगमर्ष घेतला आहे. मराठी नाट्यसृष्टि पौराणिक नाटकें (१९४१) व मराठी नाट्यसृष्टि-सामाजिक नाटकें (१९४५-१९५८)^१ या दोन ग्रंथांत दाडेकरांनी मराठी नाट्यसृष्टीचा

१ (याची द्वितीयावृत्ति इ. स. १९५८ मध्ये प्रसिद्ध होऊन तैवर्षिकच्या सामाजिक नाटकाचा विचार त्यात आला आहे)

मुखवार्तापासून ते इ. स. १९५८ पर्यंतच्या काळाचा विस्तारानें व साधार विचार केला आहे 'मराठीचा नाट्यसंसार' या ग्रंथांत वि. स. खांडेकर यांनी मराठी नाट्यसृष्टीचा थोडक्यात पण चांगला परामर्ष घेतला आहे. व. शा. देसाई यांनी 'मलमलीचा पडदा' हा ग्रंथ लिहून त्यात मुख्यतः गधर्व नाटक मंडळीच्या रंगभूमीचा व तदनुषंगानें काहीं नाटकांचा विचार केला आहे.^१ भा. वि. बरेकर गणपतराव चोडम व गो. स. टेंबे यांनी आत्मचरित्रपर पुस्तकें लिहून त्यात मराठी रंगभूमिसंबंधानें स्वतःचे बरेच अनुभव लिहिले आहेत. धोंडो वासुदेव गद्रे कृत 'नाट्य सुगंध' (१९६०) मध्ये नाट्यविषयक व देवलासंबंधी लेख आले आहेत. पु. गो. काणेकर ऊर्फ शागदाश्रमवासी यांचें 'माझ्या काहीं नाट्यस्मृति' हें पुस्तक चांगले आहे. डॉ. य. ग. लेले यांचें 'यशगान-भागवत नाटक' हें पुस्तक विशिष्ट नाट्यप्रकाराची माहिती देणारें आहे. या शिवाय वामन हरि धारपुरेकृत ग्नाडिलकरांची नाट्यसृष्टि; जोशी-साठेकृत गडकरी व किलोस्कर; वि. म. कुलकर्णीकृत 'नाटककार खाडिलकर', (मृत्यु मार्च १९५४) वि. द. साठेकृत 'मराठी नाट्यकथा'^२ वा. वि. जोशीकृत नाट्यनिबंध, शिल्पकार र. कृ. फडकेकृत नाट्यपरामर्ष (१९४७), शं. वा. सहस्रबुद्धेकृत नाट्याचार्य खाडिलकर, कॅ. शिंदेकृत नाटक शास्त्र आणि तत्र, डॉ. मनोहर माधव आळतेकरकृत शोककारण आणि मराठी शोकांतिका इत्यादि ग्रंथहि अम्यसनीय आहेत

समाजशास्त्र या सद्गत्वाली सामान्यरुपेण पडू शकतील असे काहीं चांगले ग्रंथ मराठीत तयार झाले आहेत. अशा ग्रंथात ना. गो. चाफेकरकृत बदलापूर व चित्पावन; वा. कृ. भावेकृत पेशवेकालीन महाराष्ट्र व मुसलमान पूर्व महाराष्ट्र; श्री. धं. केंतकरकृत भारतीय समाजशास्त्र व प्राचीन महाराष्ट्र, टा. ना. आपटेकृत हिंदी मुमेरी सस्कृति, साने गुरुजीकृत भारतीय सस्कृति, महादेवशास्त्री दिवेकर-कृत हिंदुसस्कृतिप्रदीप व आर्य सस्कृतीचा उत्कर्षापरम्प; गो. म. जोशीकृत हिंदूंचे

१. नट, नाटक, नाटककार (१९५७) या ग्रंथात नाट्यशास्त्रावर चर्चा आहे.

२. मराठी नाट्यरचना (नंथ आणि विकास १९५५).

समाजरचना शास्त्र, गो. चिं. भाटेकृत समाजशास्त्रावरील व्याख्यानें, डॉ. शे. टा. पेंडसेकृत महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास, डॉ. इराबती कर्वेकृत मराठी लोकाची संस्कृति, श्री. म. भाटेकृत अस्पृष्टाचा प्रश्न व पंचमानवसमाज; विठ्ठल रामजी शिंदेकृत भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न, डॉ. आवेढकाकृत अस्पृश्य मूलचे कोण इत्यादि ग्रंथांचा समावेश होऊ शकेल.

हिंदुधर्मचर्चा या सदराव्हाली ज्याचा समावेश होऊ शकेल अशा ग्रंथांत चिं. वि. वैद्यकृत हिंदु धर्माची तत्त्वे, वि. दा. सावरकरकृत हिंदुत्व, रघुनाथ-शास्त्री कोणजेकृत नवा आचारधर्म, भारतीय हिंदुच्या अवततीची मीमांसा, धर्मस्वरूप निर्णय; महादेवशास्त्री दिवेकरकृत नवा हिंदुधर्म, धर्मशास्त्रमंथन; केशव लक्ष्मण दत्तरीकृत धर्मरहस्य इत्यादि ग्रंथांचा निर्देश करता येईल. जुन्या पौराणिक कथा नव्या पद्धतीने कीर्तनात सागणारी दोन छोटी पुस्तके पुण्याचे श्री. विष्णु सखाराम घाटे यांनी प्रसिद्ध केली आहेत. त्यापैकी एक आहे सावित्रीचे कथानक (१९३०) व दुसरे आहे मत्स्यपुराण (१९३१). दोन्ही पुस्तकांत तत्काळीन भारतीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब पडले असून, लेखक त्यावर कीर्तने करित असत व ती लोकप्रिय होत. याच सदर्भात ब्रह्मोद्याचे कीर्तननेमरी नानाबुवा सुपेकर यांची कीर्तनविषयक पुस्तके उल्लेखनीय आहेत.

प्रवासवृत्ते

मराठीत प्रवासवृत्ते बरीच आहेत. त्या सर्वांचा परामर्श येथे घेणे वाशक्य आहे. काही ठळक वैशिष्ट्यपूर्ण अशांचाच येथे अतर्भाव करण्यात आला आहे. हिमालयातील यात्रांचे वर्णन ल. वा. नाटू, सपतराव गायकवाड, मो. गो. काळे, मो. इ. फडके, द. बा. उर्फ काका कालेलकर व कुंदर दिवाण यांनी केले आहे. गो. इ. फडके यांची 'माझी तीर्थयात्रा' (चार भाग) चांगले आवर्णक आहे. काका कालेलकरांचे माऊ धर्माधिकारी यांनी अनुवादलेले 'हिमालयातील प्रवास' हे पुस्तक अत्यंत वाचनीय आहे हिमालयाची शक

(१९४८) हे कुंडल त्रिधागापे पुस्तक चांगले आकर्षक आहे. पं. महादेवशास्त्री जोशी याचा तीर्थरूप महागष्ट लालित्य पूर्ण भाषेने व माद्विर्तने मगलेला आहे. श्री ग. टिकेकरांची प्रथमवर्गने चांगली अमतात. 'मुसलमानी मुल्ल्यातली मुशाफरा' हे पुस्तक देशाभिमानाची दृष्टी ठेवून लिहिलेले आहे. 'भारतभ्रमण' हे ग. गो. भिडे यांचे पुस्तक उद्देग्यनीय आहे एम. एम. मिश्रकरकृत 'टीपोच्या युगोस्त्याविवान' (१९४७); गो. नि. दाडेकरकृत 'नर्मदेच्या तटाकी'; ही प्रवागवर्गने भावपूर्ण आहेत. अनंत कागेकर यांची धुंक्यातून लाल तान्याकडे, आमची मार्ती-आमचे आकाश व निले डोंगर तावडी मार्ती ही तिन्ही पुस्तके गमिकता व व्यक्तिमत्त्वदर्शक शार्दी आहेत. प्रथमवृत्तात त्यांना एक स्वतंत्र स्थान आहे. पं. वा. काणे यांचा युरोपचा प्रवास सरम आहे. गगाधर गाढगीळकृत साता समुद्रा पलिकडे; अगविंड गोम्यलेकून अमेरिकेम पहावे जाउन' गौ. कमला फडकेकृत त्रिवेन्द्रमची सफर; भा. गो. पाणेकर कृत काशी वारागशी दर्शन; ज. पा. देशमुख कृत मला दिसलेला रशीया; ज्ञानेश्वर नाटकशी कृत विलायतची वारी, गीतम बुवा पाठक कृत श्री सोमनाथ तीर्थ, प्रभाकर पाष्ये कृत वैशिष्ट्य पूर्ण नयी धिनिजे व उडता गालिचा; वि. गो. साठे कृत आसेतु हिमालय; गो. विं भाटे कृत अनाकपंड तपशिलाने भरलेली अनेक प्रथम वर्गने हि आपापच्या परीने उद्देग्यनीय अर्गी आहेत या सर्व प्रथम वृत्तात मनात तावडतोत्र भरणाय व दगडाग शैलीने नटलेला श्री पु. ल. देशपांडे यांचा 'अपूर्वाई' (१९६०) या नावाचा वृत्तात अत्यंत सरम आहे. एका दृष्टीने तो अपूर्वच आहे

इतिहासविषयक प्रथात वि. वि. चैत्रकृत महाभारताचा उपसंहार, महाराष्ट्रीय कृत रामायणाचा उपसंहार, के. ल. दत्तराऊा महाभारतीय युद्धकालनिर्णय, वि. टा. मारकरकृत १८५७ चे स्वातंत्रयुद्ध व हिंदुपदपादशाही; य. न. वेळकरकृत ऐतिहासिक पोवाडे, वसडेची मोहीम व इतिहासातील सद्दली; १. वि. आपटेकृत मुघोळ सख्यानच्या घोरपडे घराण्याचा इतिहास, पोतदारकृत इतिहास व इतिहाससन्निधन, प्रभाकर पाष्ये व श्री. रा. टीकेकरकृत आजकालचा

महाराष्ट्र, भास्करराव आधनकृत रामायणावर नया प्रकाश, रियासतकार सरदेसाई यांच्या विविध रियामर्ती याचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करता येईल. म. म. वा. वि. मिराशीकृत सशोधन मुक्तावलि. सर १,२,३; मेघदूतातील रामगिरी अर्थात् रामटेक; दे. गी. लाडगेकृत नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास व सशोधनाजलि; यादव माधव काळे यानी सपादलेली नागपूरकर भोसल्याची वपार, न. शै. ऊर्फ दादासाहेब पोद्दनेकरकृत ' दासोपंताची पासोडी ' (हा ग्रंथ सशोधन पर असून थेट दर्ज्याचा आहे.)

तत्त्वज्ञान या सतराखाली सामान्यतः पढणारे बरेच महत्त्वाचे ग्रंथ तयार झाले आहेत. अशा ग्रंथांत ग. द. रानडेकृत ' उपनिषद्ग्रहस्य, श्री. म. वैयकृत प्रगवोपामना, लक्ष्मणशास्त्री जोशीकृत आनंदमीमासा, ना. सी. फडकेकृत आधुनिक गीता, स. कृ. फडकेकृत मनोबोध आणि नवामनु, ग. स. भागवतकृत आत्मविद्या म्हणजे काय,^२ शं रा राजवाडेकृत नासदीयसूक्तभाष्य, मां गो. मिडेकृत मननामोद, म. ह. मोडककृत खडे तात्त्विक बोल, सी. म. फडकेकृत वेदातनिदर्शन, वि. वा. आपटकृत श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ, शं रा, राजवाडेकृत गीताभाष्य, सदाशीवशास्त्री मिडेकृत श्रीमद्भगवद्गीतार्थ-रहस्यदीपिका, ज. स. कर्दीकरकृत गीतार्थमञ्जरी, महादेव सीताराम मुडलेकृत गीताप्रणीत व्यवहारशास्त्र (१९५९); डॉ. फे. ल. दमरीकृत औपनिषदिक जीवनसौख्य, श्री गणेश विष्णु तुळपुळेकृत श्री अंजुराव महाराजांच्या आठवणी, परमार्थपथ, तुकाराम भक्तीचा डांगोरा, साक्षात्कार पथावर तुकाराम; सतप्रणीत स्वरूप साक्षात्कार; गुरुदेव रानडे यांची परमार्थपर व्याख्याने, नामदेव; फकिराजी गणगणेकृत भागवतधर्म आणि ईश्वर साक्षात्कार; विं. ग. कर्वे (जन्म ४ फेब्रुवारी १८९३ बडोदे. मृत्यु १६ डिसेंबर १९६० पुणे येथे) यांचा उल्लेख येथेच केलेला वरा. कोशकार कर्वे म्हणून ओळखिले जात. डॉ. केतकरांच्या ज्ञानकोशात त्यांनी पुष्कळ

१. मृत्यु ६-६-५७ शुक्रवार, निवाळ येथे.

२ ईश्वर आहे की नाही, सिद्धपुरुष व त्यांचे संप्रदाय, राजयोगाची मूलनस्वे.

लिहिले आहे. महागष्ट शब्दकोश, महागष्ट वाचसंप्रदायकोश, शास्त्रीय परिभाषा कोश इत्यादि त्यांची पुस्तके उपयुक्त आहेत. त्यांनी अनेक विषयांवर लिहिलेले लेख माहितीने भरलेले आहेत. ग. वा कवीश्वरकृत गीतातत्त्वदर्शन इत्यादि ग्रंथांचा तसेच व्यक्तींचा ममानेग करता येईल.

शिक्षणविषयक मानसशास्त्रीय ग्रंथात ह. ना. नेनेकृत शिक्षणकला व मानसशास्त्र, ना. म. पटवर्धनकृत आमच्या इंदूचे शिक्षण व भा. धों. कर्वेकृत अध्यापन व मानसशास्त्र यांची गणना होऊ शकते. ज्योतिःशास्त्रासंबंधी झालेल्या ग्रंथात के. ल. दसरीकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्रनिरीक्षण, श. वा. दीक्षितकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र व ज्योतिर्विलास हे ग्रंथ प्रमुग्ध होत. आइनस्टाईनच्या अपेक्षावादवर प्रो. द. गो. मटंगेकृत अपेक्षावाद व भारद्वाजकृत सापेक्षतादर्शन अशी दोन उल्लेखनीय पुस्तके आहेत.

व्याकरण, भाषाशास्त्र, व्युत्पत्तिविषयक ग्रंथात प्रा. कृ. पा. कुळकर्णीकृत भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा, मराठी भाषा-उद्गम व विकास, व्युत्पत्तिकोश; य. रा. दातेकृत भाषाशास्त्र व जगतील भाषा, मराठी भाषेची उत्पत्ति, मराठी भाषेची वाढ, महागष्टदेश जनता व भाषा; ना. म. पावगीकृत भाषाशास्त्र, राजारामशास्त्री भागवतकृत प्राकृतभाषेची निचिक्त्या; वि. का. गजराडेकृत ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण. गो. कृ. मोडककृत मराठीचे अंतरगदर्शन, भोरो केशव दामलेकृत शास्त्रीय मराठी व्याकरण^१ इत्यादींची प्रामुख्याने गणना होते.

अर्थशास्त्रावरील प्रमुग्ध ग्रंथात वा. गो. कालेकृत अर्थशास्त्र व भारतीय अर्थशास्त्र, धनजयराम गाडगीळकृत हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास; न. वि. गाडगीळकृत ग्दानवाचे अर्थशास्त्र व हिंदी अदाजपत्रके, आचार्य जावडेकरकृत अर्थशास्त्र की अनर्थशास्त्र यांचा समावेश होतो. राजकारणविषयक ग्रंथात न. चिं. वेळकरकृत राज्यशास्त्र, आचार्य जावडेकरकृत आधुनिक भारत, पा. वा. गाडगीळकृत कॅपिटल, न. वि. गाडगीळकृत राज्यशास्त्रविचार, ज. स. करदीकरकृत

निवहक लेख, ग. वि. केतकरकृत मर्मभेद, भा. व. भोपटकरकृत भाल्याच्या फॅरी भाग १-२ दत्त नारायण आपटेकृत 'निसर्गसपत्ति व मानव', पॅलेस्टाईन, (थानीं ड्यूमाच्या मॅन इन दि आयर्न मास्कचे भाषांतर, टॉलस्टॉयच्या वॉर अँड पीसचे युद्ध आणि शांतता-भाषांतर केले आहे. राजकीय व अर्थशास्त्रीय लेखन यांचे विपुल आहे) इत्यादींची गणना होईल.

संकीर्ण निबंधात वि. ट. सावरकरकृत सावरकर साहित्य भाग १ ते २ व क्षत्रिणें; विनोबा भावेकृत गीता प्रवचनें, मधुकर व विचारपोथी, के. सी. ठाकरेकृत स्वाध्याय सदेश, आचार्य कालेकरकृत हिंदुलगाचा प्रसाद, ग्रंथालययून वर्गीकरण इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते वा. पु. कोल्हटकर (ज. २१-६-१९११). जगात वागावें कसे ? जपानच्या प्रजाशाही शिंदोरी, मुलम वेदात, इच्छापूतिं करणारा धर्म इत्यादि ग्रंथांचे कर्ते वि. रा. वेलणकर (ज. ६ जानेवारी १८८७); संत वाङ्मयाचा परामर्श (१९५६) व युरोपियनाचा मराठीचा अभ्यास व सेवा (१९६०) या ग्रंथांचे कर्ते डॉ. श्री. म. विंगे (ज. २४ एप्रिल १९१६), संकेत कोश (१९५९) या ग्रंथांचे संपादक श्री. शा. हृगमते, विश्वनप्रणीत समाजरचना, भारतीय लोकसत्ता (१९५४) स्वभावलेखन, माझे चिंतन, राजविद्या (१९५९) इत्यादि मौलिक ग्रंथांचे चिंतनशील श्रुतीचे व विधायक प्रकारची टीका करणारे ग्रंथकार डॉ. पु. ग. सरस्वतुदे (ज. १०-६-१९०४), मराठी काव्यसमीक्षा, निर्झरिणी व साहित्य सौरभ या पुस्तकांचे लेखक वि. अ. कुलकर्णी, निबंधलेखन (१९६०) या पुस्तकांचे कर्ते मा. गो. दाभाडे (ज. ४-१-१९१९); मराठी ग्रंथ सूचिकार शरद गणेश दाते; इमजी काव्यसूतीची पाणपोई खंड १ व २ आणि गगालहरी या भाषांतरित ग्रंथांचे कर्ते लक्ष्म गोविंद विंसे (ज. २ मार्च १९०२), इत्यादींची गणना होईल.

पत्र पंडितात काहीकांचे आपापल्या पत्रांतील लेख साहित्याच्या कसोटीला उतरणारे असे असतात. मागच्या पिढीत लो. टिळक, आगरकर, शिवरामपंत पराजपे, न. चिं. केळकर, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, अच्युतराव कोल्हटकर,

भालाकार भोंपटकर, ब. स. करदीकर हे अशार्पकी अग्रणी लेखक होते. चांद्र पिढीत तरुण भारतातील ग. त्र्य माडखोलकर याचे लेख भाषेचा डौल, भरघोसपणा, भाषेश, उपरोध यांनी मंडित असतात. अहमदनगरच्या सधशक्तीचे संपादक भारदे याचे लेख विवेचकता, समतोलपणा व भाषेचा प्रवाह यांनी उठून दिसतात. धनतेयकर्ते मे. ट. शिरोडकर याचे लेख केळकरांच्या घाटणीचे सजवून लिहिलेले व समतोलविचाराचे अमतात. नवशक्तीचे एका काळचे प्रभाकर पाध्ये, लोकसत्तेचे इ. रा. महाजनी, नवयुगचे आचार्य अत्रे, केसरीचे ग. वि. जेतकर, त्रिकाळचे शिवगमपत करदीकर, जनवाणीचे ना. ग. गोरे, काळचे शंकरराव दाते व विविधवृत्ताचे बाबडेकर हे शैलीकार सपाटक म्हणून सागता येतील

लघुनिबंध

लघुकथा सुनीत भावगीत इत्यादि वाङ्मयप्रकाराप्रमाणेच, लघुनिबंध हा वाङ्मयप्रकार मराठीने इंग्रजी साहित्यातून प्रेरणा मिळवूनच निर्माण केला आहे. ईलिया (ऊर्फ चार्ल्स लॉर), आल्फा ऑफ दि प्लॉऊ (ऊर्फ गाडिनर), रॉबर्ट लिंड, ल्यूक्स इत्यादि सुप्रसिद्ध इंग्रज लघुनिबंधकारांच्या अनुकरणानेच मराठीत प्रो. फडके, पाडेकर, काणेकरादि लेखकांनी लालित्यपूर्ण लघुनिबंध तयार केले असे म्हणावयास हरकत नाही. लघुनिबंध गेल्या पंचवीस वर्षांतच मराठी साहित्यात रुढ झाला. स्थापूर्वी चिपळूणकर, आगरकर, पराजपे, अच्युतराव कोटकर, केळकर यांच्यासारख्या प्रतिभासंपन्न लेखकांचे निबंध लोक वाचीत असत. या निबंधात व लघुनिबंधात मूलतः फरक आहे. निबंधात एखाद्या गोष्टीचे संपूर्ण व वस्तुनिष्ठ असे विवेचन असते, तर लघुनिबंधात अशातः व आत्मनिष्ठ असे विवेचन असते. निबंधकार स्वतःप्रिथी सहसा काही सागत नाही. याच्या उलट लघुनिबंधकार स्वतःच्या भावहीनिवडी, आचारविचार, यांप्रिथी मोक्षल्या मनाने वाचकाना सर्व काही सागतो. निबंधाची भाषाशैली प्रौढ, गभीर, मुद्देसुद्द, काटेकोर असते, तर लघुनिबंधकार रमतगमत खेळकर पगाने वाचकाशी दितगुत्र करताना आढळतो निबंधाचे विषय गभीर, जीवनोपयोगी असे असतात, तर लघुनिबंधाला परातल्या वेरसुणीवासून ते घाघनिणी पर्थन घाटेल तो विषय चालतो. मित्रास राजाच्या हस्तस्पर्शाने मात्रीचेंदि सोने होई. त्याप्रमाणे लघुनिबंधकाराच्या लेखणीने कोगत्याहि क्षुद्र प्रियवार्ताल सत्य आणि सौंदर्य गाहेर पद्द सागतें. लोकशाहीच्या आणि व्यक्तिस्वातव्याच्या सध्याच्या काळात जुन्या निबंधाच्या पद्धतीने उपदेशामृताचे घोट पात्रणे लोकाना

रचत नाही. त्याऐवजी आपले अनुभव, आपला दृष्टिकोन, आपल्या विशिष्ट आवडीनिवडी, आपले विचार धर्मोपदेशकाप्रमाणे नाही तर एखाद्या सुदृढाप्रमाणे सांगितलेले लोकाना आवडतात. मराठी लेखकांनी ही गोष्ट हेरली आहे आणि म्हणूनच गेल्या पसतीस वर्षांत लघुनिबंध अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहेत.

मराठीतील लघुनिबंधाच्या जनक्याचा मान प्रा. ना. सी. फडके यांच्याकडे सहजच जातो. रत्नाकर मासिकात इ. स. १९२६ मध्ये प्रथम त्यांनी 'गुजगोष्टी या सदराखाली लघुनिबंध चावला मुखात केशी. गुजगोष्टी, नव्या गुजगोष्टी धूम्र बल्ये व पडद्यास असे चार लघुनिबंधसंग्रह प्रो. फडके यांनी प्रसिद्ध केले असून, त्यातील बहुतेक सर्व निबंध लालित्यपूर्ण भाषा, वेतशीर विनोद, माफक तत्त्वज्ञान आणि शहरीचे व्यक्तिमत्व यांनी नटलेले आहेत. सामान्यतः रूढ असलेल्या विचारांच्या उलट प्रकारचे विचार आपल्या गुजगोष्टीत खेळकरपणाने व चमत्कृति पूर्णतेने माहून वाचकांचे लक्ष वेधण्याची प्रो. फडके यांची हातोटी वाखाणण्याजोगी आहे. सहल, पोरखेळ, मित्र इत्यादि निबंधांत ही तन्हा पाहानयास सापडते. रसिकता, सहृदयता, आशावाद, जीवनाकडे पाहण्याचा सकस दृष्टिकोन, काव्यात्मकता इत्यादि गुणविशेषांमुळे त्यांचे लघुनिबंध श्रेष्ठ दर्जाचे वाटतात.

पि स खाडकेकर यांचे आतापर्यंत वायुलहरी, चादण्यात, सायकाळ, अविनाश, तिसरा प्रहर, कल्पकता, मसृष्टार इत्यादि दहा निबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत कलाविलास आणि तत्त्वप्रतिपादन यांचा सुंदर समन्वय त्यांच्या अनेक उत्तम निबंधात पाहानयास सापडतो. समाजातील अनेक टणीनासहल त्यांना कर्माळीचे दुःख होते याच कारणाने त्यांच्या निबंधात माणुसकीचे समर्थन व जिद्दाळा ही पदोपदी आढळतात खाडकेकरांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणेच त्यांच्या लघुनिबंधातहि कोण्या आणि सुभाषिते यांची रेलचेल असते. त्यांचे निबंध वाचीत असताना रसिक, बहुश्रुत, ध्येयवादी, दयाशील अशा सुदृढांनी आपण गप्पा मारीत आहोत असे वाटते.

प्रा अनंत काणेकर^१ याचे आतापर्यंत पिकलीं पानें, विजेची वेळा, शिंपले आणि मोती, तुटलेले तारे आणि उघड्या खिडक्या असे पाच लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाले असून त्यातील निबंध आटोपशीर, मनोरंजक व विचारप्रवर्तक आहेत. आजची विवृत समाजरचना व त्यात आढळणारी दोंगसोंगे याचा खरपूस समाचार उपरोक्त शैलीने त्यांनी आपल्या निबंधातून घेतला आहे. भाषेच्या लालित्यापेक्षा विचाराच्या मौलिकतेकडे ते अधिक लक्ष देत असलेले दिसतात. थोर मनाच्या पण वितडवाद घालणाऱ्या गणूकाकांचे एक अविस्मरणीय पात्र काणेकरांनी आपल्या निबंधातून निर्माण केले आहे. वि. ल. बर्वे याचे झरोके व पिसारा नाराचे दोन लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. काव्यात्मकता व प्रमत्तता हे दोन विशेष गुण त्यांच्या निबंधात आढळतात. फसवे चेहरे, त्रैलगाडी व मोठार, उडाणटप्पू, पात्रसाळी छव्या, रोजचे सगीत इत्यादि निबंधात हे गुण पाहावयास सापडतात.

वि. पा. दाडेकर^२ याचे आतापर्यंत फेरफटका, टेकडीवरून, एक पाऊल पुढें, काळ खेळतो आहे व पंचवीस वर्षांनंतर असे पाच लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांच्याविषयी सुप्रसिद्ध साहित्यिक वि. स. दाडेकर म्हणतात, "लघुनिबंध लिहिण्याची त्यांची पद्धति बाह्यत. थोडीशी फडक्याच्या सारखी भासली तरी खास त्यांची अशी अनेक वैशिष्ट्ये त्यांच्या लेखनात आहेत. त्यांच्या लघुनिबंधात विषयाचे वैचित्र्य भरपूर असते स्वतः विषयी मोलताना अथवा स्वतः वर टीका करताना ते जो मनाचा मोकळेपणा व वृत्तीचा खेळाडूपणा प्रगट करू शकतात, तो वाचकाला मोठा आकर्षक यात्रतो जीवनातल्या सर्व गोष्टींवर त्यांचे प्रेम आहे त्यामुळे त्यांच्या लघुनिबंधात अनेकदा एका जातिवंत रसिक मनाचे दर्शन होते."

१. पादरी शिंदे (१९५७) सर्व निबंधांचा एकत्रित संग्रह.

२. रामराणी (१९५८) निबंधक निबंधांचा संग्रह वि. स. दाडेकरांच्या प्रस्तावोसह

र. गो. सरदेसाई यांचे 'खलनी नाणी' व 'कागडी विमाने' असे दोन लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा व्यंग्याय पत्रकागचा असल्याने, चमत्कृति पूर्ण शतम्या प्रत्येकी त्यांच्या कानावर येत वासतात. चारा हजार प्रकारची बटने गोळा करगारी बाई, गजतान 'डी' रोरीच बाकीची सर्व असलेली विट्टेमिन्स, पडित नेहरू व सायकल, वृत्तान्त नमलेला देश अशा सारख्या चित्रपेधक वृत्तान्त त्यांचे निबंध तयार होतात. बहुश्रुतपणा आणि विनोदी दृष्टि यांच्यामुळे त्यांचे लघुनिबंध खुसखुशीत बनले आहेत. समाजातील अनेक दोषांवर त्यांनी आपल्या निबंधातून उपरोधपूर्ण टीका केली आहे ना. मा. सत यांनी काही थोडी पण सरस कविता बशी लिहिली, नसेच थोडे पण वैशिष्ट्यपूर्ण लघुनिबंधहि लिहिले. 'उघडे लिफाफे' नावाचा त्यांचा लघुनिबंधाचा संग्रह प्रसिद्ध आहे. प्रसन्न भाषा, विनोदीवृत्ति आणि आत्मनिवेदनातला मोकळेपणा यामुळे त्यांचे निबंध रसिकमान्य झाले आहेत. सुप्रसिद्ध कवि वा. म. शेरकर यांचा 'कागडी होड्या' लघुनिबंध संग्रह प्रसिद्ध आहे. काव्यात्मकता आणि तत्त्वचिंतन यांचा सुरेख मिलाफ त्यांच्या निबंधात आढळतो. डॉ. श्री. स. भावे यांचे पहिली उडी व मला नाही पडत असे दोन लघुनिबंधसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. रुढ विचारांच्या उलट राजूने विचार करून आणून निबंध सजविण्याची त्यांची तन्हा वाग्याग्याजोगी आहे. मला नाही पडत या संग्रहातील प्रायः सर्व निबंध अशा प्रकारचे आहेत. प्रा. वि. ट. साळगावकर यांचा लघुनिबंधसंग्रह विनाश्यावर या नावाने प्रसिद्ध आहे. लेखक मूळचे मालगणचे म्हणजे समुद्र किनाऱ्यावर राहणारे वासल्याने तपोतक असे जन्म हे नाव म्हणता येईल, तसेच आधुष्यान तटस्थ किंवा विनाश्यावर उभे राहून जीवनाचे जे दृश्य दिसत तद्दृशकहि त म्हणता येईल. अमिजात रसिकता, सहृदयता व बहुश्रुतता हे प्रमुख विशेष म्हणून त्यांच्या निबंधाचे मागता येतील. कुसुमावती देशपांडे यांच्या निबंधाचा अन्नापि स्वतंत्र संग्रह प्रसिद्ध झालेला नाही. लघुनिबंधांच्या जोडीलाच त्या आपले वेचक लघुनिबंध प्रसिद्ध करत असलेल्या दिसतात. काव्यात्मकता हा त्यांच्या निबंधाचा मुख्य विशेष मानता येईल. गो. ग. दोडके यांचे निबंधहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. सुप्रसिद्ध कवि

यशवत याचा 'ऋतणीचे घर' नावाचा लघुनिबंधमध्य प्रसिद्ध आहे. काव्यात्मकता व बहुभुतता हे त्याच्या निबंधाचे गुणविशेष सांगता येतील. ध्येयवादी दृष्टी आणि वृत्तीचा निरूपण यामुळे यशवताचे निबंध वाचनीय झाले आहेत. याशिवाय 'सात्वत्शोष' कर्ते निरतर, 'नकोत त्या गोष्टी' कर्ते वा. भा. पाठक, 'काबरे' कर्ते शंकर साठे, 'धूम्रतरंग' कर्ते मा. का. देशपांडे, 'काही मागसे' पाहुंगचार, हातचा एक कर्ते स. वि. देशपांडे (ज. १८-९-१९०२ बडोदे) 'रायभायले' कर्ते आवळसरकर, सगमकर्ते द. दा. पेंडसे व द. पा. पडसे, पाला पाचोळा कर्ते न. वि. वेळकर; गुणसंवाद कर्ते वा. पु. दामले; यमुनाजळी कर्ते शंकर देशपांडे, पिताग कर्ते डॉ. वटी, सावळाच रंग तुशा कर्ते शाताराम, अमृतवाणी कर्ते दत्तु बादेकर, मनाचे सकलकर्ते म. ना. अदवत, परिपूर्ति कर्त्या दशावती कर्ते, हृदयभाव कर्ते पा. तु. काडळगावकर, कस्तुरी व लोभ असावा कर्ते हरि विनायक बाडेकर, शब्दांच्या दुनियेत कर्त्या शाता शेळके, मी भटकते आहे कर्त्या यमुधरा पटवर्धन, शैशवदूतकर्ते देवीदास बागुल, लिंबोणीच्या शाडामागे कर्ते मंगेश पाडगावकर, आलोक कर्ते भगवत देशमुख, उथळ पाणी कर्ते श्रीपाद जोशी, आहे आणि नाही कर्ते वि. वा. शिरवाडकर, स्वर्शाची पालवी कर्ते ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, 'रज कण', पगत्या, दिठजमाई कर्ते रघुवीर सामत, कुमुमाग्रज, नामदार न. वि. गाडगीळ याचेहि साल्गुदस्त यातील लघुनिबंध उल्लेखनीय आहेत. धड लघुनिबंध नाहीत, पण त्यातील खेळकरपणा व विचार ज्यंत आहेत अशा पुस्तकाचाहि ओधरता उल्लेख येथे केलेला वग. अशा पुस्तकात रामचंद्र ठेरेकृत अमृत कन्या, डॉ. गो. जे. भटकृत वेडगावचे शहाणे, वि. द. घाटेकृत पादरे केम, शिखी मने, ग श्री रैरकृत सदाचार चितनी, श. व. चव्हाणकृत मनाचा पारवा, दत्तु बादेकरकृत चिरीमिरी व प्रेमाचा गुलकद; ग. द. भोसलेकृत समुद्रमयन, वसंत सवनीकृत पानदान, दुर्गा भागवतकृत श्रुतचक्र पु. म. लाडकृत आकाशगंगा, सी. कमलाबाई फडकृत मकरद (यात काही कथा आहेत व काही लघुनिबंध आहेत), इत्यादींची सहज गणना होईल.

मराठीतील लघुनिबंधसाहित्याकडे पाहिले असताना झाली कामगिरी कौतुकास्पद झाली असें म्हणावयास हरकत नाही. जीवनाकडे रसिकतेने, औदार्याने, खेळाह्वृत्तीने, उत्साहाने, विवेकाने द्यायला मराठी लघुनिबंधकारांनी वाचकाना शिकवले. ही कामगिरी अभिनंदनीय नाही असें कोण म्हणेल ! महाराष्ट्रीय मन हे विचारप्रधान आहे. त्याच्या जोडीला लोकशाहीला साजेशी विनोदबुद्धि आली की मग्या प्रकारचे लघुनिबंध तयार व्हायला वेळ लागणार नाही.

चरित्रं च आत्मचरित्रं

प्राचीन मराठी साहित्यात चरित्रं व आत्मचरित्रं या सद्वार्यानी पडणारीं काही पुस्तके आहेत दासोदिगवरकृत 'संत विजय', महिपतिकृत भक्तविजय, सतमीलामृत, सतविजय, भक्तलीलामृत, भीमस्वामीकृत भक्तलीलामृत, निरजन-माधवकृत 'ज्ञानेश्वरविजय' इत्यादि ग्रंथात महाराष्ट्रीय व इतरहि संताचीं चरित्रं आलीं आहेत. शहाणवकलमी बरर, शिवदिग्विजय, भाऊसाहेबाची बरर सारख्या ग्रंथात शिवाजीमहाराज, भाऊसाहेब पेशवे यांच्या सारख्या ऐतिहासिक वीर पुरुषाचीं चरित्रं पाहानयाम सापडतात. "यानी शुद्र वैश्य केला वेवसाव" इत्यादि अभंगात तुकाराम महाराजांनीं आपलें आत्मचरित्रच सांगितलें आहे. नाना फडणवीस याचें आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे. अशा रीतीनें प्राचीन मराठी साहित्यात चरित्रं व आत्मचरित्रं काही आढळलीं, तरी अर्वाचीन साहित्यातील चरित्र आत्मचरित्राशी त्याची तुलना केलीं असताना तीं बरीच भिन्न वाटतात जुन्या सत चरित्रानून अतिशयोक्तीचा, अतिरचनाचा भाग विशेष आढळतो. चरित्रनायकाविषयीं वाटणाऱ्या केवळ आदरबुद्धीनें पूर्वीचीं चरित्रं लिहिलीं गल्यानें, त्यात सत्यापेक्षा भाविकपणाच अधिक आढळतो. ऐतिहासिक वीर पुरुषांच्या आवर्तीत हाच प्रकार थोड्या कमी प्रमाणावर आढळतो. चरित्र हा देखील उच्च वाङ्मयप्रकार वनू शकतो हे इकडील लेखकाना इमजी वाङ्मयाच्या परिशीलनानेच समजलें असे म्हणता येईल. बॉसवेलनें लिहिलेल्या डॉ जॉनसन च्या चरित्राचा परिणाम इकडील लेखकावर बराच झाला विष्णुशास्त्री चिपळूण करानीं आपल्या मुप्रसिद्ध निबंधमालेंत डॉ. जॉनसनविषयीं लिहिताना या चरित्राचा उपयोग केलेला स्पष्ट दिसतो. चरित्रनायकाविषयीं साधार, इत्यभूत

चातमी मिळवून व शक्य तर त्याच्या सहजामाचा फापडा घेऊन चरित्र लिहिले असताना ते चागले तयार होत, अशी खात्री जॉंगपेसच्या चरित्राने आमच्या लिसकाची झाली. चरित्रात जिद्दाळा उरवून कराण्याचा असेल तर चरित्रनायकाशी समरम झाले पाहिजे व तरच जॉंगपेसच्यासुन आमची मडळी शिकली.

आधुनिक मराठी साहित्यातील सर्वे चरित्राचा किंवा आत्मचरित्राचा प्रस्तुतसारख्या प्रभात विचार करणे शक्य नाही. कलादृष्ट्या जी चरित्र आम चरित्र उल्लेखनीय वाटतात त्याचाच येथे विचार देला आहे सतचरित्र, ऐतिहासिक पुण्याची चरित्रे, पाश्चिमात्य योर पुण्याची चरित्रे याचा सामान्यरणे येथे विचार केलेला नाही काही ठळक अशा चरित्राचा व आत्मचरित्राचाच येथे निर्देश आढळते विष्णुशास्त्री चिपळूणकराच्या निधनानंतर त्याच्यावर बरीच गणपत्यात्मक चरित्रे लिहिली गेली. त्यात संडेगाव भिकाजी बेलसरे यांनी लिहिलेले (१८९१) व लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर यांनी लिहिलेले (१८९४) अशी दोन चरित्र उल्लेखनीय आहेत त्यातही दुसरे विशेष चागले आहे त्यात जीवतपणा आहे. लोकहितवादी ऊर्फ गोपाळ हरि देशमुख याच्यावरान्त कृष्णाजी नारायण आठल्ये व गणेश हरि वेळकर यांनी लिहिलेली चरित्रे लोकहितवादींची यथार्थ कल्याण आणून देणारी आहेत आगरकरावर बरीच चरित्र लिहिली गेली त्या सर्वांत प्रा मा दा आळतेकर व वि स ग्याडेकर यांची चरित्रे सरम आहेत न्यायमूर्ति रानडे याच्या जीवनावरही आठ दहा चरित्रे आतापर्यंत तयार झाली आहेत त्या सर्वांत प्रा न र फाटक याच (१९२४) व ट गो काळे यांचे (१९४२) ही विशेष उल्लेखनीय आहेत नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले याच्या जीवनावरही बरीच चरित्रे लिहिली गेली गणेश रघुनाथ अभ्यकर यांनी इ स १९१५ मध्ये लहानसे पण चागले चरित्र प्रसिद्ध केले. माने गुरुजी यांनी इ. स. १९२५ साली थोडे मोठे व गुणदृष्ट्या अधिक सरस चरित्र प्रसिद्ध केले माने गुरुजींनी ईश्वरचंद्र पियासागर याच्यावर लिहिलेले चरित्र (१९२७) तसेच इतिहासकार्य राजनाडे याच्यावर लिहिलेले चरित्र (१९३३) ही दोन्ही जिद्दाळ्याने भरलेली आहेत. लोकमान्य टिळकाच्या जीवनावर सुमारे तीस चरित्रे लिहिली

गना. त्या सर्वांत न. चि. ङळकर यांनी तीन खडात (१९२३, १९२८) प्रसिद्ध केलेले चरित्र श्रेष्ठ दर्ज्याचे मानता येईल. सर्वांगीण माहिती, जिद्दाळा आणि सुंदर भाषाशैली यामुळे चरित्रग्रंथात या चरित्राला सहजच वरचे स्थान देण्यांत येते. महात्मा गांधी याच्यापरील अनेक चरित्रात अवंतिकाबाई गोरखले व दा. न. शिरारे यांनी लिहिलेली चरित्रे स्फूर्तिदायक आहेत. प्रो. ना. सी. फडके यांनी दादाभाई नौरोजीवर लिहिलेले चरित्र लहान पण नमुनेदार आहे. वामुदेवशास्त्री परे यांनी लिहिलेले नाना फटणगिमाचे चरित्र विस्तृत, साधार व सरस आहे. स्वातंत्र्यपरी मारकर यांच्या जीवनापदि पुष्कळ चरित्रग्रंथ तयार झाले आहेत त्या सर्वांत शि. ल. करदीकरकृत (१९४७) उगृष्ट आहे. भाषेची मनोहारिता व ओज, माहितीचा विपुलपणा, चरित्रनायकाविषयी वाटणारा जिद्दाळा व आदर या गुणांनी हे चरित्र नमुनेदार बनले आहे. डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचे काशीबाई कानिटकर यांनी लिहिलेले चरित्र (१९१२) सुशोध व स्फूर्तिदायक आहे. डॉ. सर भालचंद्र भाटवडेकर यांचे कु. गार्गी भाटवडेकर यांनी लिहिलेले चरित्र सुंदर आहे. याशिवाय ना. भा. परे चरित्र (ग. जोशी), कै. वा. म. जोशी-चरित्र (ना. म. पटवर्धन), शि. म. पराजपे चरित्र, (वा. क. पराजपे) व ङळशास्त्री जामेकर चरित्र भाग १ ते ३ (ग. ग. जामेकर), एस. एन. देशपांडेकृत गुरुदेव रा. द. रानडे यांचे जीवन चरित्र (१९५८); अनार्दन गगाधर करदीकर (ज. १४ एप्रिल १९०६) कृत विठ्ठलभाई पटेल, सरोजिनी नायडू (१९४३) यांची चरित्रे, वा. कृ. भावेकृत युगप्रवर्तक शिवाजी महाराज यांचे चरित्र (१९५५), कर्मयोगी परशुराम व शाक्यमुनि गौतम या चरित्राचे लेखक चिंतामणराव जोशी, स्वामी रामतीर्थ आणि नृसिंह सरस्वति या चरित्राचे लेखक गो. प्र. भावे (ज. ७-१-१८९४), यामन मल्हार जोशी यांचे चरित्र (१९४४), महर्षि कर्षे यांच्या आत्मवृत्ताची पुरवणी इत्यादि चरित्राचे लेखक ना. म. पटवर्धन; अण्णासाहेब पटवर्धन यांचे चरित्र, द्वितीय दत्तावतार श्री नृसिंह सरस्वति यांचे चरित्र-याचे लेखक श्री. अग्रमुद्ध, स. वि. लिमयेकृत पंडित नेहरु यांच्या कार्याची अस्मिता (१९५७), देवदत्त नारायण टिळककृत 'महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई', काळे राबूराम कृत यशवतराव चव्हाण, पु. वा. कुलकर्णीकृत नाना शंकरशेट यांचे

चरित्र, चिं. ग. कोल्हटकरकृत राम गणेश मडवरी (१९५९), वा. ग. कोठारी कृत शिवचरित्र (१९५९), ट. न. गोखलेकृत डॉ. चेतकर; चिं. वि. जोशी व न. का. धारपुरेकृत चित्रकार पिंगळगरे, रा. चिं. ढेंरेकृत श्री गुरु गोरलनाथ, गोविंद तळवलकर कृत लोकमान्य टिळक दर्शन, यदुनाथ थत्तेकृत आधुनिक भारत महर्षि; गो. नी. डाडेकरकृत कृष्णायन, म. श्री दीक्षितकृत तात्याटोपे; ह. वा. देशपांडेकृत १८५७ च्या वीर महिला, म. रा. नाईककृत श्री स्वामी शिवानंद, व. मो. पुरढरेकृत राजा छत्रपति, अ. वा. मराठेकृत सतश्रेष्ठ तुकाराम; रा. चिं. श्रीरडेकृत वाङ्मयत्रिवेणी. मा. रे. सहस्रबुद्धेकृत रामभाऊ मडलीक याचे जीवनचरित्र, श्री. के. क्षीरसागरकृत सागरमंथन, मठाशिव कृष्ण जोशीकृत (जन्म इ. स. १९२७, डोंवीवली येथे राहतात. यानी वसंत, दीपलक्ष्मी, प्रसाद, मनोहर, नरयुग इत्यादि मासिका व साप्ताहिकात अनेक गोष्टी लिहिल्या आहेत). ताटी उषडा ज्ञानेश्वरा (१९५८ दुसरी आ. १९५९) व तुका झालासे कळस (१९६० पहिल्यात ज्ञानदेव, नामदेव, मोरोपंत व चोत्रामेळा यांच्या जीवनाचा व कार्याचा जिद्दाळ्याने परिचय करून दिला असून, दुसऱ्यात एकट्या तुकाराम बोवाच्याच व्यक्तित्वाचा व कायाचा परिचय करून दिला आहे. दोन्ही ग्रंथात गणिती सत्यापेक्षा, भावनिक सत्यावर भर देण्यात आला आहे) सौ. कमलाबाई फडकेकृत थोराच्या सहचारिणी, प्रो. शं. गो. वाळिवेकृत 'ज्ञानेश्वर चरित्र आणि ज्ञानेश्वरी चर्चा' (यात ज्ञानेश्वराना करावे लागलेल्या चमत्काराचे विशेष विवेचन केले आहे), हींदी चरित्रे उल्लेखनीय आहेत.

कलावंतांच्या चरित्रात नटसम्राट बालगंधर्व यांच्यापरील पा. ग. क्षीरसागर याचे चरित्र लहान पण आकर्षक आहे. वसंत शाताराम देसाई कृत 'मलमलीचा पडदा' हा ग्रंथही एकप्रकारे गंधर्वचरित्रच भ्रूणता घेईल. हे चरित्र अतिशय गंदाळ आहे. याच्याहि पेक्षा याच ग्रंथाकाराने लिहिलेले बालगंधर्व व्यक्ति आणि कला (१९५९) हे बालगंधर्वांचे चरित्र अत्यंत सरस आहे. गोपाळ नरहर नातू यानी ब्रॅडमन व क्रिकेटपटु देवघर यांच्यावर लिहिलेली चरित्रे उल्लेखनीय आहेत. लक्ष्मण नारायण जोशी यानी लिहिलेले नटवर्य गणपतराव जोशी यांचे चरित्र सरस आहे.

याद्वयसेवकाच्या चरित्रात गं. दे. तानोलकर संपादित अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक या अनेक खंडात्मक ग्रथाचा प्रथम निर्देश केला पाहिजे. अर्वाचीन दिवगत साहित्यिकांच्या जीवनाचा व साहित्याचा या ग्रथात अनेक विद्वान मंडळींकडून पुराणपर्यंत घेण्यात आला आहे. 'माधव जूलियन' व रवीद्रनाथ टागोर यांच्यावरील तानोलकरांची चरित्रेहि उल्लेखनीय आहेत. हरि नारायण आपटे यांच्यावरील अनेक चरित्रांत बापूजी मातेड आवेकर (१९२९), वेणूचार्ड पानसे (इपें) डॉ. ल. म. भिंगारे वृत्त हरिमाऊ (१९५७) यांची चरित्रे चांगली आहेत वि. स. खांडेकर यांनी लिहिलेलं 'गडकरी-व्यक्ति व व यादमय (१९३२) हे चरित्र गडकरीचा व त्याच्या साहित्याची वाचकांना उत्तम प्रकारे ओळख करून देते. साहित्याच्या दृष्टीने पाहतां देखील हे चरित्र वरच्या दर्ज्याचें घाटते. वामन मल्हार जोशी यांच्या जीवनावरील खांडेकरांनी लिहिलेलं चरित्रहि सरम उतरलं आहे. लक्ष्मण रामचंद्र पाणारकर यांनी महाराष्ट्रीय सताची व कवींची अनेक चरित्रे लिहिली आहेत. त्यांपैकी मोरोपंत चरित्र आणि काव्य विवेचन' (१९०८) हा प्रथम अत्यंत सरस व बहारीचा आहे. शंकर बापूजी मुमुक्षुनाथ यांनी अनेक नट व नाटककारांची लहानमोठी चरित्रे लिहिली आहेत. त्या सर्वांत अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या जीवनावरील चरित्र साहित्यीनं भरलेलं व बहारीचें झालं आहे.

चरित्रापेक्षा आत्मचरित्रं मराठीत थोडं असली तरी त्याची गोडी मोठी आहे. आत्मचरित्रात जिद्दाळा, सत्यदर्शन, व्यक्तिमत्व ही अधिक प्रमाणात आढळत असल्याने वाचकाला ती आकर्षक वाटणें साहजिकच आहे गांधीजींच्या अनेक चरित्रात जी मातुरी आढळणार नाही, ती त्यांच्या 'सत्याच्या प्रयोगात'त पाहावयास सापडते आत्मचरित्रें सामान्यपणें मोठ्या माणसाकडूनच लिहिली जात असल्याने, त्यांना माठेपणा कराने लाभला याची खरीखुरी मीमासा वाचकाला वाचवयास सापडते. काही आत्मचरित्रें फाजील आत्मगौरवाने वरवरलेली असतात हे खरें. तरीपण विचक्षण वाचक त्यातील अधिकपणा शजुआ सारून, योग्य त्या भागाचें रसग्रहण करू शकतो.

अर्थाचीन युगानील आत्मचरित्रात टाडोबा पाडुरग तर्पेडकर व त्रात्रा पद्मनजी यांच्या आत्मचरित्राचा प्रथम उल्लेख केला पाहिजे. टाडोबा पाडुरग व्याकरणकार आणि काव्यममीक्षक म्हणून प्रसिद्ध होते. त्यांच्या आत्मचरित्रात सरलता सुगोपता आणि सहजता हे गुण आढळतात. त्रात्रा पद्मनजी यांच्या 'अरुणोदय' नामक आत्मचरित्रात त्यांनीं ख्रिस्तीधर्म का म्बीकारला याचें निवेदन चांगलें आलें आहे. "आमच्या आयुष्यानील काहीं आठवणी" (१९१०) हा रमानाई रानडे याचा आत्मचरित्रपर ग्रंथ अत्यंत रमणीय आहे त्रायकी धगगुती भाषा आणि निव्दाळा यामुळे हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय झाला. त्यांच्या आतापर्यंत सहा आवृत्त्या निघाल्या आहेत. सुप्रसिद्ध बौद्ध पंडित घर्मानंद कोसवी यांच्या 'निवेदन' (१९२४) नामक आत्मचरित्रात कोगच्या खडतर परिस्थितीत त्यांनीं ज्ञानाची उपासना केली याचें बहाराचें निवेदन आहे. भारतीय महिला विद्यापीठाचें सभ्यापक डॉ. घोंडो केशव कर्वे यांच्या "आत्मवृत्तात", त्यांच्या स्वतःच्या आत्मवृत्तापर्यंतच स्त्रीशिक्षणाचाहि इतिहास आला आहे त्याची भाषाशैली वाच्योपय कळकळीची आहे. ना. भ. पावगी याचें आत्मवृत्त बऱ्यापैकी आहे. सीताराम गणेश देवधर याचा 'माझा जीवनवृत्तात' उद्बोधक आहे. पार्वतीबाई आठवले आणि आनंदीबाई कर्वे या बहिणींचीं आत्मचरित्र अनुक्रमे माझी कहाणा आणि माझ पुगग ही दोन्हीं आणाल्या परानें सरस व वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. पार्वतीबाईच्या कहाणीत ममानुधारणा करायला निघालेल्या स्त्रींची तळमळ दिसत तर आनंदीबाईच्या पुगगात घांडापन स्वर्णविपरीत तमेच कौटुंबविपरीत मोलाची माहिती मिळते. श्रीमंत वृष्ण कोल्हटकर याचें आत्मवृत्त लहान असल तरा उद्बोधक आहे. स्वातंत्र्यीर विनायक टामोडर सावरकर यांच्या अदामानातील कागजघाचें करण नि आवस्वी चित्र त्यांच्या माझी जन्मठेप या आत्मचरित्रात पाहानवास सावरडें देशप्रीति, तळमळ, कळकळ, निव्दाळा, अतर्मुष्यता, त्याग इत्यादि निविध भावनांच्या मनोरम छटा यान टिमतान. मराठीनील आत्मचरित्रपर ग्रथात माझा जन्मठेप सहज पहिला नवर पटकावील इ म १९०२ पर्यंतच्या काळानील घटना उग्न करणारें सावरड्याच आत्मचरित्र'हि बहारीचें आहे.

आत्मप्रीती व फार्जाल विनय या दोन्ही गोष्टी या नमुनेदार आत्मचरित्रात नाहीत. क्विन्स रेव्हरड टिळक यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी स्मृतिचित्रे (१९३४) लिहून, आत्मचरित्राचे ढालन सुशोभित केले आहे. न्यायमूर्ति रानडे यांचा उत्तम परिचय जसा आपणाला श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या आयुष्यातील आठवणी या ग्रंथाने होतो, तसाच रे. टिळक यांचा व त्यांच्या कुटुंबीयांचा परिचय स्मृतिचित्रे या आत्मचरित्रावरून होतो. स्मृतिचित्राची भाषा घरगुती, सुबोध, रमणीय, जिज्ञासूने भरलेली व अभिजात विनोदाने नटवेली आहे. साहित्यसम्राट केळकर यांचे आत्मचित्र "गतगोष्टी" (१९३९) या नावाने प्रसिद्ध आहे यातील चिंतनपर, आत्मचरित्रपर, तत्त्वज्ञानपर भाग जो आहे तो अत्यंत सरस व प्हारीचा आहे. आपल्या राजकीय प्रतिस्पर्ध्यांना उद्देशून यात जो मजकूर आला आहे तो मात्र ग्रंथाच्या उदात्ततेत उणेपणा आणणारा वाटतो. ताल्यासाहेब केळकरांच्या मुक्या श्रीमती कमलाबाई देशपांडे यांचे स्मरणसातळी हे आत्मचरित्र कलापूर्ण व मोहक आहे. हरिभक्तपरायण ल. रा. पागाकर यांच्या 'चरित्रचंद्र' नामक आत्मचित्रावरून त्यांच्या ठिकाणी वसत असलेल्या धर्म-भावना व कळकळ यांचा प्रत्यय येतो. दोनतपे (१९४५) यात गजाननराव माडगोलकर यांनी आपल्या आयुष्यातील काही भागाची माहिती लालित्यपूर्ण शैलीने दिली आहे. भा. वि. वरेकर यांच्या माझा नाटकी सत्कार वरून त्यांच्या नाट्यविषयक कामगिराचा जसा अंदाज येतो, तसाच मराठी रंगभूमीचा इतिहासहि पगचला कळता. प्रो. ना. सी. फडके यांनी माझ्या साहित्यसेवेतील स्मृति (१९४३) लिहून स्वतःच्या साहित्यसेवेची याचकाना उत्तम कल्पना आणून दिली आहे. माधव ज्यूलियन यांच्या पत्नी लीलाबाई पटवर्धन यांनी आमची अकरा वर्षे हा ग्रंथ लिहून, माधवराजांच्या तसेच स्वतःच्या जीवनाचे यथार्थ चित्रण केले आहे. बाळू मी सिनेमात या छोट्या आत्मचरित्रात सुप्रसिद्ध अभिनेत्री शांता आपटे यांनी सिनेमा सुष्टीविपर्यांचे स्वतःचे अनुभव दिले आहेत. माझे क्रीडाजीवन यांत क्रिकेटपटु पी. विठ्ठल यांनी स्वतःचे तसेच आपल्या विठ्ठल-बाळू-गणपत शिवरामादि वर्धूंचे क्रिकेटविषयक जीवन वर्णिले आहे. जनरल नानासाहेब शिंदे

यांचे "एका शिपायाचे आत्मवृत्त" निःसंशय वाचनीय आहे. समाजमेकक विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या माझ्या आठवणी व अनुभव या आत्मचरित्राचे वाचनहि फायदेशीर होणारे आहे. ना. ग. गोरे यांचे कागदहाच्या भिंती नामक दैनंदिनीच्या स्वरूपाचे आत्मचरित्र एका विगिष्ट कालखंडापुरतें अमले तरी मनोविश्लेषणात्मक व प्रभादपूर्ण आहे. झंझ आणि शिपले (१९५७) या पुस्तकात गोरे यांनी आपल्या गंगू नावाच्या बहिणीच्या व त्याच्या स्वतःच्या लहानपणीच्या हृद्य स्मृति दिल्या आहेत. (त्यांची मुगरीचे खळगाव, करवदे, डाली हीं हि पुस्तकेहि उल्लेखनीय आहेत) अंधेचे श्रीमंत बाळामाहेब पंतप्रतिनिधि, बदलापूरचे नानासाहेब चाफेकर, नी. धों. लिमये, श्री. म. माटेकृत चित्रपट (१९५७) मी व मला दिमलेले जग, काव्यविहारीकृत (ज. १५-११-१८९४) माझे वाङ्मयीन जीवन (१९५४), वि. रा. वेलगकरकृत 'काम्पानदार कमा शाली (१९५६) हे उत्साहवर्धक आत्मचरित्र, चिंतामणराव कोल्हटकरांचे गात्रलेले आत्मचरित्र बहुरूपी (१९५८ चरित्र मरम आहे पण त्यात सुमनता नाही. नाटककाराच्या माहितीची अधिक पाने रचली घातली आहेत); मी हा असा आहे (१९५६) या उपहासगर्भ आत्मचरित्राचे लेखक हरि विनायक घाडेकर, 'मी कसा झालो' या सुंदर आत्मचरित्रपर ग्रंथाचे कर्ते आचार्य प्र. के. अत्रे; प्रो. ना. सी. फडकेकृत 'असे वक्तें अशीं व्याख्याने'; गोविंद बाबाजी जोशीकृत आपली रोजनिशी, रा. श. फडणीसकृत आत्मचरित्र, टाजी नागश आपटेकृत आत्मवृत्त; डॉ. वा. वि. आठल्येकृत आत्मवृत्त, गो. वि. देशमुखकृत काल ममुद्रातील रत्ने; ग. वा. मावळकरकृत काही पाऊले; गो. नी. टाडेकरकृत कुणा एकाची भ्रमण गाथा (यातील बराचसा भाग ; गोविंदराव देसाईकृत गोविंदाची गुन्नगोष्ट; व्यकटेश माडगूळकरकृत घरदार; श. ग. चाफेकरकृत चाळिशीच्या चष्म्यातून; मेजर तात्यासाहेब मोहितेकृत जीवनकथा; माधवराव रडेशाव चागलकृत जीवनप्रवाद; गिरिजाबाई कळकरकृत द्रौपदीची थाली, पुढलिकजी कातगडेकृत पुढलिक; भाऊशंशी वसेकृत माझा चित्रपट व काशीचा संपूर्ण इतिहास. सी. ग. देवधरकृत माझा जीवन वृत्तात, गो. म. टेंबेकृत

माझा जीवनविहार, माझा सर्गीत व्यासंग; ग. म. चिटणीसकृत माझ्या आठवणी, डॉ. ना. भा. खरेकृत माझी गेली चारा वर्षे; रोहिणी भाटेकृत माझी मृत्यु साधना, ग. गो. धोडकृत माझी भूमिका; ट. ग. पिंगेकृत माझी वाटचाल; गो. स. सरदेसाईकृत माझी मसारयात्रा; ल. वा. चितळेकृत मी दादल्या वसा झालो; ग. ना. गोखलेकृत माझे आयुष्याचा चित्रपट, ना. सी. फडकेकृत नादलुब्धाच्या आठवणी, इंदिराबाई भागवतकृत या सदाशिव, वा. शि. आपटेकृत फलस्वरु; रमाबाई केंदारकृत वेचलेले मणी; काका कालेलकरकृत स्मरणयात्रा, वा. व. गोगटेकृत डॉटमनवर रोचलेल्या पिस्तुलातून; न. चिं. केळकरकृत माझा जन्ममरचा एक उद्योग, न. वि. गाडगीळकृत माझे समकालीन (यातील आत्मपर मजकुर), प्र. बा. जोगकृत मी हा असा आहे, कृ. पा. कुलकर्णीकृत कृष्णा काठची माती, ना. म. पटवर्धनकृत त्रिरगुळा हींदि आत्मचरित्रे उद्देगपनीय आहेत.

चरित्र व आत्मचरित्र यापेक्षा लहान पण क्वचित् अधिक चटकदार असा 'स्वभावचित्र' नावाचा वाङ्मयप्रकार असून, तो इंग्लंडात डॉ. जॉनसच्या काळापासून फार लोकप्रिय झाला आहे. अलीकडे गार्डिनर या इंग्रज लेखकाने स्वभावचित्राना चांगलीच मान्यता मिळवून दिली. मराठीत अशा प्रकारची स्वभावचित्रे प्रथम दिनकर बासुदेव दिवेकर यांनी लिहिली. लालित्यपूर्ण भाषा, बेतशीर विनोद, चरित्रनायकाविषयी वाटणारा आश्चर्य, चित्तवेधक घटना इत्यादींमुळे डॉ. जयकर, तात्यासाहेब नेळकर वगैरेंनी लिहिलेली 'स्वभावचित्रे' (१९३४) लोकादरास पात्र झाली. श्री. के. शीरसागरकृत 'सुवर्णतुला' (१९४४), श्री. म. माटेकृत, "पाश्चात्य पुरुषभेष्ट", प्र. श्री. कोल्हटकरकृत "ऋगानुवधी" (१९४२), वि. इ. कुलकर्णीकृत "व्यक्तित्वे", सत्याप्रदीकृत 'ग्रह आणि तारे' (१९४३), वि. ट. घाटेकृत 'कांहीं म्हातारे व एक म्हातारी', 'पाटरे केस हिंगवी वने' (ही पुस्तके अविस्मरणीय व रसाळ आहे); कमलाबाई देशपांडेकृत 'इंसरा निर्मात्य' ताराबाई मोडककृत 'त्रिचारी चालके', गोपीनाथ तळवलकरकृत गृहरत्ने, ग. व्यं. माडखोलकरकृत 'माझे व्यापडने लेखक' इत्यादि पुस्तके स्वभावचित्राचे काही नमुने म्हणून सांगता येतील.

उपसंहार

आतापर्यंत आपण मराठी साहित्याचें स्थूलमानानें इ. स. १९६० पर्यंतचें समालोचन केले. प्रस्तुत उपसंहाराच्या प्रकरणात मागे केलेल्या समालोचनावरून कोणत्या प्रमुख गोष्टी आपल्या लक्षात येतात त्या पाहण्याच्या आहेत. पहिली गोष्ट लक्षात येते ती ही की, मराठी साहित्याच्या मुद्दानीच्या काळात जें महाराष्ट्रात स्वराज्य होतं, तसेंच तें आताहि इ. स. १९४७ सालापासून आहे. देवगिरीच्या पगळी यादवांच्या कारकीर्दीतच मुमुक्षुगण, नरेंद्र-भास्करादि महानुभावीय कवी आणि ज्ञानेश्वरासारखे लोकोत्तर ग्रंथकार झाले. पुढें सुमारे तीनशे वर्षे पर्यंत महाराष्ट्रात मुसलमानांनी बहामनी राज्ये झाल्यावर, पुनश्च सवाशे-दोडशे वर्षे पर्यंत महाराष्ट्रानें शिवशाही व पेशवाईतील स्वराज्याचा उपभोग घेतला. या काळात तुकाराम, रामदास, रघुनाथपंडित, वामनपंडित, मोरोपतासारख्या कवींच्या व रामजोशी प्रभाकरादि शाहिरांच्या साहित्याचा आस्वाद महागोष्टीयानी घेतला. त्यानंतर इ. स. १८१८ ते १९४७ पर्यंतच्या सव्याशे वर्षांच्या काळात महाराष्ट्रात व उरलेल्या हिंदुस्थानात इंग्रजांचें राज्य चालू होतें. आता पुनः आपल्या देशात स्वराज्याची स्थापना झाली आहे. येथें ओघाओघानें एक प्रश्न निर्माण होतो तो हा की, स्वराज्याचा आणि साहित्याचा भरभराटीचा काहीं त्रिव्हाळ्याचा सबब आहे की काय ? आतापर्यंत केलेल्या समालोचनावरून असा काहीं सबब आहे असें वाटत नाहीं कारण स्वराज्यात ज्याप्रमाणें ग्रंथरचना झालेली आढळते, तशीच ती परराज्यातहि आढळते एकनाथाच्या एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण, रुक्मिणीस्वयंवरासारख्या लोकमान्य ग्रंथाची तसेंच मुक्तेश्वराच्या सुप्रसिद्ध भारत व रामायणादि ग्रंथाची रचना पारतंत्र्याच्या काळात

झाली. इमज्याच येथे राज्य चानू असतानाच मराठी साहित्याची भरभराट झालेली आपण पाहिली आहे. चिपळूणकर, टिळक, आगरकर, गिररामपंत पराजपे, नरसिंह चिंतामण रेळकर, साडिलकर, सावरकरासारख्यांचे उपरोघपूर्ण, धारदार, तेजस्वी वाङ्मय पारतव्यातच तयार झाले ! साहित्याचे विविध प्रकार मराठीत आले, तेहि या परकीयांच्या राजपटीतच ! चिपळूणकर-पराजपे-साडिलकर-सागरकरादिकांचे साहित्य काही काळ सरकारच्या घडीत राहिले हे खरे आहे. पण तेंहि बैल गेला आणि क्षापा गेला अशा रीतीने म्हणजे लोकांच्या मनावर यथास्थित व यथोचित परिणाम केल्यानंतर ! आता स्वराज्य झाले अमल्याने लेखकांनी दुप्पट जोमाने साहित्यनिर्मितीला सुरुवात केली म्हणानी तर तेंहि नाही. स्वराज्यातहि लेखनावर कांहीं बंधने आहेत व अमणार. तात्पर्य, वर सांगितल्याप्रमाणे स्वराज्याचा आणि साहित्याच्या भरभराटीचा कांहीं नित्यसंबंध आहे असे दिसत नाही.

स्वराज्याचा आणि साहित्याचा विशेष संबंध नमला तरा लोकस्थितीचा, सामाजिक स्थितीचा आणि साहित्याचा घनिष्ट संबंध असल्याचे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयावरून दिसते. प्राचीन वाङ्मयात समाज स्थितीची चित्र कवित् आली आहेत पण ती ओशरती व अप्रत्यक्ष रीतीने आली आहेत. नामदेव तुकारामाच्या अभंगांवरून, एकनाथी भावडावरून, गुरुचरित्रासारख्या ग्रंथांवरून, रामदासांच्या काव्यांवरून आणि शाहीराच्या लावण्यांवरून त्या त्या काळातील समाजस्थितीचा अंदाज घेता येत असला, तरी समाजस्थितीचा फार परिणाम प्राचीन वाङ्मयावर झालेला दिसत नाही. उलट अर्वाचीन वाङ्मयाची बरोचशी स्फूर्ति सामाजिक परिस्थितींनुच उत्पन्न झालेली दिसते विशेषतः विष्णुशान्ती चिपळूणकरांच्या काळापासून जे वाङ्मय निर्माण झाले त्यात समाजस्थितीचे चित्र सुस्पष्ट पडलेले आढळते महाराष्ट्रात ज्या अनेकविध सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, शिक्षण विषयक सुधारणा झाल्या, त्या सर्वांचे पडसाद केशवमुत, गडकरा, तांबे, माधव ज्यूलियन, यशवंत, अनिल, निकुच इत्यादि कवींच्या काव्यात, हरिभाऊ आपटे, वामन मल्हार जोशी, फडके, साडेकर, ना वि कुळकर्णे, श्री ना पेंडसे,

गो. नी दाडेकर इत्यादिकांच्या काटवचनान, तसेच कोल्हटकर-देवल ग्राडिलकर-गडकरी-माधवगव जोशी-मामा बरेरकर अत्रे इत्यादिकांच्या नाटकात उमटलेले स्पष्ट दिसतात. साहित्यात सभोवतालच्या संमाराचें चित्र उमटलेलें दिमागें हें स्वाभाविकच आहे.

प्राचीन मराठी साहित्य हें पत्रप्रधान होतें. लीलाचरित्र, सिद्धांतयंत्रपाठासारख्या महानुभावीय गद्याचा तसेच ब्रह्मरीचा विचार करूनहि हें साहित्य मुख्यतः पत्रातच लिहिलें गेलें असे म्हणावयास हरकत नाही. ग्रंथ पाठ करण्याची पूर्वीची रीत होनी थ पत्र हें पाठ करायला सुलभ असे-यामुळे पद्याचा वेपभूषा त्या काळच्या साहित्याला दिली गेली असेल याच्या उलट अर्वाचीन साहित्याचें आहे. काव्याखेरीज बाकीच्या साहित्याच्या सर्व शाखा गद्यातच सजविलेल्या आढळतात.

गल्या सातशे वर्षांतल मराठी साहित्याचा विचार करीत अमताना नजरेंत भरणारा आगली गोष्ट म्हणजे साहित्य प्रयोजनात किंवा साहित्याच्या ध्येयात होत गेलेला बदल ही होय. साहित्याचें किंवा काव्याचें प्रयोजन देवस्तुति, मोक्षप्राप्ति, अशुभाचें निवारण इत्यादि प्राचीन कवी मानीत. महानुभाव कवि भास्करगें आपल्या शिशुपाल वधात “ देखौनि महाकवींचा पंथू । मज होनसे मनोरथू वागावेया यादवनाथू । भीष्टण-राउं ॥ ” अगें म्हटलें आहे. शानेश्वरीच्या चौथ्या अध्यायात ज्ञानेश्वर म्हणतात, “ तैसे कथेचें ह्ये आइरुणें । एक अरणासि होये पारणे । आणि संसारदुःखा मोकलरणे । चिड्नीचिग ॥ ’ रामदासांनी कवित्वाची व्याख्याच मुळी “ जेणें देहदुद्धि तुटे । जेणें भयसिंधु आटे । जेणें भगवत प्रगटे । या नाव कवित्व ” अशी केली आहे. ज्या काव्यात भीष्टणाच वर्णन नाही तें काव्य नमून काकतीधंच होय असे वामन पंडितानें आपल्या द्वाका त्रिजव काव्यात म्हटलें आहे. मोरोपतांनी आर्याभारताची रचना करताना सुरुवा तीलाच “ काही आनग तरावया गावें ” असे म्हणून मोक्षप्राप्ति हें आर्याभारताचें प्रयोजन सूचविलें आहे. कृष्णदयालबानी महारागापामून मुक्त होण्याकरिता

भाग्यताच्या दृग्मस्फुट्यावर 'हरिहरदा' नामक टीका लिहिल्याचें प्रसिद्धच आहे मोरोपताकडून आपण शाहीगकडे नजर फिरविताच काव्य प्रयोजनात घट झालेला स्पष्टच दिसतो. शाहिराच्या लावण्याचा आणि पौवाड्याचा हे लोकरजन हा स्पष्ट दिसतो परशुरामाच्या काहीं भेदिक लावण्यात अर्थात्मा निवेचन अमल तरी सर्व मामान्शपणे रसराज शृंगाराचीच आळवणी म्हणते लावण्यात केलेली आढळते पौवाड्याचा हेतु तर उग्र उग्र पराक्रमार्थी प्र-
 राधण्याचा. मराठी साहित्याला पारलौकिक पौराणिक आध्यात्मिक क्षेत्रांत ऐदिक क्षेत्रांत प्रथम ज्ञर कागी आणि असेल तर तें शाहीरानीच हाय या शका नाही म्हणूनशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, गडोरा पाहुरम, ज्योतिष पुणे यांच्यासारखे अच्यल इंग्रजीतील लटक शानप्रसार व विचारग्राहति साहित्याच प्रयोजन समजून अमल वाच्याच जोडीला स्वतंत्रजागृति व देशहि-
 ही प्रयोजने निष्णुशास्त्री चिपळूणकर, टिळक, आगरकरादि पुढील प्रयत्नागळ प्रयात आढळतात हरिभाऊ आपटे यांनी आपल्या सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहीत अमलाना स्वतः समोर लोकशिक्षणाचे ध्येय मुख्यत्वे ठेविले दिसते. जुन्या मनोरजन मासिकात 'मधली स्थिति' ही त्याची कादंबरी जेव्हा प्रथम सुरू झाली तेव्हा त्यांनी 'लोकशिक्षणाचा हेतु मुख्य धरून' करता येईत तसे मनाोरजन करण्याचा आपला हेतु स्पष्ट केला आहे नशावसुन मिळक-
 गडकरा यांच्यासारखे कवि घेतले काय किंवा, देवल काव्हटकर (नाडिलकर गडकरी यांच्यासारखे नाटककार घेतले काय किंवा, काव्हटकर गडकरी यांच्या सारखे विनादी लेखक घेतले काय, या सर्वांसमोर सामाजिक सुधारणाचें ध्ये-
 स्पष्टपणे असल्याचें त्यांच्या साहित्यावरून दिसत समाजजागृतीचें मुख्य ध्ये आपल्यासमोर ठेवून या मटळींनी कलेची उपामना केली कलकरिता कल अशा प्रकारचा विचार त्यांच्या मनात आलेला दिसत नाही ही अशी पारस्थिति सामान्यपण इ स १९२५ पर्यंत महिला अस म्हणावयास हरकत नाही पुढे प्रा ना सी फडके यांनी मराठी साहित्याच्या निविध शाग्ना मजवायला सुकवा करिताच साहित्याच्या प्रयोजनात कलाम्बान्तर भर घालला सुरुवात केली

यातूनच पुढे ५० ही कलेकरिता आहे की जीवनाकरिता आहे हा वाद निघन प्रा. फडके व श्री. वि. म. ग्वाडेकर यांचे या वादतीत बरेच लेख प्रसिद्ध झाले. या वादांत सोप्याळ साहित्य निर्माण करणारे न चि. केळकर व कविवर्य तांबे यांच्यासारखे लेखकहि जेव्हा कला ही कलेकरिता आहे असे म्हणू लागले तेव्हा सामान्य लोक चुकळ्यात पडले. मुद्देवाने पुढे तात्यासाहेब केळकरांनी आपल्या एकात्मिक विचाराना मुगड घातल्याने (शाब्दोपासक मंडळाचे संमेलन ५ जून १९३५) आणि उलट बाजूने ग. प्र. माडगोळकर, पु. न. देशपांडे, आचार्य श्रेते यांच्यासारख्या लेखकांनी साहित्याचे प्रयोजन लोकशिक्षण, जीवनाचा पुष्कार असल्याचे मागितल्याने आता या वादतीत कलावाद आणि जीवनवाद यांचा समन्वय झाला आहे.

साहित्याच्या प्रयोजनाप्रमाणेच साहित्याच्या विषयातहि गेल्या मातसे वर्षांत स्पृहणीय बदल पडलेला दिसतो. साहित्यातहि एक प्रकारच्या देवशाही-गजेशाही पासून ते लोकशाहीपर्यंत प्रथकागानी वर्षेविषयाकरिता फेरफट्या मारलेला आढळतो. मुरुवातीच्या मराठी साहित्यात आध्यात्म विवेचनारोमरच देवादिकांच्या पराक्रमाच्या कथा आल्या आहेत मदानुभावीय कवींनी श्रीकृष्णकथ मोठ्या प्रेमाने गाऊन मराठी साहित्याचा श्रीगणेशा काटला असे म्हणावयास हरकत नाही. पुढे एकनाथ मुक्तेश्वर यांनी हाच क्रम पुढे चालवून त्याला गमकथेची जोड दिली. उत्तर पेशवाईच्या काळापर्यंत सामान्यपणे कवींनी देव व पौराणिक वीरकथाच गावलेल्या आढळतात. सवाई माधवराव पेशवे यांच्या काळापासून मात्र शाहीरी वाङ्मयाची भरभराट व्हायला लागून, त्याचरोबर सरदारांच्या पराक्रमाची आणि गुजाराची वर्णने अनुक्रमे पोवाड्यात आणि लावण्यात रंगू लागली. सरदार शिंदेदारांची आणि सायकार धीमतांची जीवनचित्रे पुढे पुढे मुरुवातीच्या अद्भुतरमात्मक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यातून व नाटकानून वेऊ लागली. मुत्तामाला मनुष्यापामारख्या अद्भुतरमात्मक कादंबऱ्या, उपकाल-गडबाला पण सिंह गला सारख्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या, वीरतनय मूर्च्छनाथकसारखी नाटके याच गोष्टीची साक्ष देतात. कादंबराकारात हरिभाऊ आपटे आणि

नाटककागत गडकरी यांनी प्रथम आणि मोठ्या प्रमाणावर मध्यम स्थितीतल्या लोकांची चित्रे काढायला सुरुवात केली. इ. स. १९२० नंतर गांधीजींनी राजकीय चळवळ खेड्यापाड्यातून पसरताच आणि शिक्षणाचा प्रसार होऊन ब्राह्मण प्रभू यांच्या खेरीज इतर जाती सुबुद्ध होऊ लागताच, आपल्या साहित्याचें क्षेत्र सज्जित असल्याचा प्रत्यय लेखकांना आणि वाचकांना येऊ लागला. ज्याला कै. डॉ. फ्रेडरूक 'मदानीच पेठी' साहित्य म्हणत त्याला आणि कॉलेजच्या तरुण तर्णाभिर्गतीं घुटमळत राहणाऱ्या कादंबऱ्यांना वाचक कंटाळताच ग्रामीण जनता, शेतकरी-कामकरी, पतित स्त्रिया व उपेक्षित यांच्या जीवनावर आधारलेल्या कथा-कादंबऱ्या नाटके लिहिली जाऊ लागली. ना. वि. कुलकर्णी, रामतनय, श्री. म. माटे, डॉ. वेतकर, विभावरी शिस्कर, आण्णाभाऊ साठे इत्यादिकांच्या कथातून आणि कादंबऱ्यातून यापूर्वी उपेक्षिलेल्या समाजघटकांची चित्रे येऊ लागली. वरेंकरांच्या नाटकातून शेतकरी कामकऱ्यांना नायकांच्या भूमिका मिळू लागल्या तर गोमंतकीय लेखकांनी व डॉ. वेतकरासारख्यांनी पतित स्त्रियांच्या विपरीत समाजाचा दृष्टिकोन बदलला अशा रीतीने एक प्रकारे देवानुरजन राजानुरजना-पामून ते धीमतानुरजन लोकानुरजनापर्यंत मराठी साहित्याचें क्षेत्र विकसित होत गेलेले दिसते.

गेल्या सातशे वर्षांत महाराष्ट्रात मुख्यत्वे दोन परकीय आक्रमणे झाली. एक मुसलमान राज्यकर्त्यांचे व दुसरें इंग्रजांचे. पहिले तीनशे वर्षे टिकले तर दुसरें सुमारे सव्वारो वर्षे. पहिले आक्रमण तीन शतके टिकून त्याने मराठी भाषेत शेरडो फारसी शब्द, फरणे मारणे देणे इत्यादि क्रियापदांच्या पूर्वी क्रियावाचक अंगर, इतर नामे घालून सयुक्त क्रियापदे साधण्याचा प्रकार (कुच्चाळी करणे, प्राप्त देणे), आन घाना खोर सारखे प्रत्यय (वागवान, दिवाणवाना, हगमखोर) इत्यादि गोष्टी आणिल्या. लोकांच्या पोशाकात आणि भोजनप्रणालीत वारी घट्ट या आक्रमणाने पडला. असे असले तरी खुद्द साहित्याचा विचार केला असतांना, या आक्रमणाचा फारसा परिणाम झाला नाहीं. गसल हा कव्य-प्रकार व खलर हा गद्य याद्वयप्रकार बगळल्यात, मुसलमानांच्या आक्रमणाच्या

काळात फारसी साहित्याने मराठी साहित्यावर विशेष परिणाम केलेला दिसत नाही. नाही म्हणायलास मुफ्ती पंथीयाच्या प्रेममूलक भक्तिसाहित्याचा नामदेव तुकारामादि संतांच्या प्रेमळ श्रमगावर काही परिणाम झालेला वाटला.

याच्या उलट प्रकार दुसऱ्या आक्रमणाचा झाला. इम्रजाचे राज्य महाराष्ट्रावर सुटारे सव्वादो वर्षे टिकून आता नष्ट झाले असले, तरी इम्रजी साहित्याचा आणि सस्कृतीचा मराठी साहित्यावर नि सस्कृतीवर जो परिणाम झाला आहे तो इतका मोठा आणि प्रभावी आहे की तो कधीहि नष्ट होणे शक्य नाही. मराठी साहित्यवृद्धावर इम्रजी साहित्याचे कलम इतके यशस्वी रीतीने केले गेले की, त्यामुळे मूळचा वृक्ष विद्रूप न होता उलट तो शतशतानांनी फुलला-बहरला यांत मराठी साहित्य व इम्रजी साहित्य या दोघांचीहि प्रशंसा अभिप्रेत आहे. वाटेला त्या झाडावर आणि वाटेला त्या झाडाचे कलम यशस्वी होत नाही. उलट मूळ झाडाला किंवा कळमाला त्यामुळे अवकळा येते तसें या कळमाच्या नावनीत झाले नाही. आजच्या मराठी साहित्याकडे पाहिले असताना, त्यातील जवळ जवळ प्रत्येक शाखा, इम्रजी वाङ्मयाच्या अनुकरणाने आपल्याकडे आलेली आढळेल. सुनीते, निसर्गगीते, आत्मनिष्ठगीत, विद्वान काव्ये, नवीन प्रकारची अतिवास्तववादी काव्ये, नवीन प्रकारच्या मनोविश्लेषणात्मक कथा, लघुकथा, लघुनिबंध, शोकांत नाटके, नवीन प्रकारची एकांसी नाटके, विनोदी कथा, देनिर् साप्ताहिके मासिके, त्रैमासिके, चरित्रे नि आत्मचरित्रे, इतिहास नि मशोघनात्मक प्रबंध—या सर्वांकडे पाहिले असताना, तो तो साहित्यप्रकार मुरू नि रुढ करणाऱ्या लेखकांनी इम्रजी साहित्याचे ऋण कपूल केलेले आढळेल. वर उद्देगिलेले साहित्यप्रकार आता मराठी लेखकांच्या आरडीचे बनले असून, त्यांच्या द्वारे मराठी साहित्याचा सख्येन नि गुणाने अभिवृद्धि होत आहे. या साहित्यप्रकारांच्याच जोडीला एकोणिसाव्या शतकात आगळ साहित्याच्या द्वारे वाश्चिमात्य मस्कृतीचा ठसा मराठी साहित्यावर जो उमटला तोहि अभिनवनीय असाच होय. व्यक्तिस्वातंत्र्य, ममता, बंधुता, लोकशाही, बुद्धिप्रामाण्यवाद, नेमस्तपण इत्यादि विचार भारतीय मनाला अपरिचित नसले, तरी त्यांचा प्रभावी उपयोग

गल्या दंड-दोन शतकापासुनच आपण करू लागलों आहांत. हे थोर विचार इंग्रजी साहित्याच्या मार्फतच मराठी साहित्यात आले असे म्हणायला हरकत नाही. या विचाराचा सर्वोत्तम परिपाक ज्याच्या साहित्यात नि चारिव्यात स्पष्टपणे दिसतो अशा तीन ग्रंथकारांची कोणी मला नावे सुचवायला सांगितली तर तीं मी गोपाळ शंदेश भागकर, नरसिंह चिंतामण केळकर आणि चामन मल्हार जोशी यांची सुचवीन

आत्मनिष्ठा किंवा व्यक्तिवाद हा आधुनिक साहित्याचा उल्लेखनीय विशेष मानता येईल. प्राचीन संस्कृत व मराठी कवींनी आपल्या साहित्यात स्वतः विषयी जवळजवळ अभावात्मकच माहिती दिली आहे. व्यासनात्मिकी कालिदासादिकांनी त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वर एकनाथादिकांनी आपल्या वैयक्तिक राजगी गोष्टींविषयी आपल्या साहित्यात प्राय अवाधरहि काढलेल नाही नामदेव किंवा तुकाराम यांच्या अमगातून आत्मचरित्रपर काही माहिती आली आहे परंतु तिचें स्वरूप मर्यादित आहे आत्मोन्नति करीत असताना देवाशी केलेल्या हितगुजासारखी ती माहिती आहे इतत ची माहिती देत असताना एक प्रकारचा सकोच त्यांनी व्यक्त केला आहे उदाहरणार्थ तुकाराममहाराजांनी असे म्हटलें आहे याती शूद्र वैश्य केला वेवसाय । आदि तो हा देव कुळ पूज्य ॥ नये बोलों परि पाळिलें वचन । केलियाचा प्रभ तुम्हीं सर्ती ॥ आधुनिक लेखकांच्या आंगडीनिवडी, आचारविचार, स्वभावपरभाव यांच्याविषयी जशी माहिती आपणाला त्यांच्या साहित्यातून होते, तशी माहिती काही प्राचीन ग्रंथकारांविषयी आपणाला मिळू शकत नाही आत्मनिष्ठापुत्र लेखनाचा प्रकार आपल्या इकडे इंग्रजी वाङ्मयाच्या अनुकरणानेच मुख्यत आला असें म्हटलें पाहिजे प्रथमतः भावगीतें आणि मुनीत यांच्या द्वारे मराठी साहित्यात आत्मनिष्ठा शिरली जेशमनुनाच्या काव्यात प्रथम आपणाला हा व्यक्तिवाद किंवा ही आत्मनिष्ठा आढळते पुढें रे टिळक, गोविंदाग्रज, माधवज्यूलीयन, यशवंत इत्यादिकांच्या काव्यात ती वाढत्या क्रमानें आढळू लागली मुखवातीची आत्मनिष्ठा काहीशी कव्यनामिधित दिसते उदाहरणार्थ केशवमुताची प्रेमविषयक कविता धरीचशी अशी आहे. तिला

सपूर्णपणे आत्मपर म्हणता येणार नाही 'लघुनिबंध' या वाङ्मयप्रकाराने मात्र आत्मनिष्ठा उघडपणे मराठी साहित्यात आणून बसविली. इतकेच नाही तर तिला सुप्रतिष्ठित केली. लघुनिबंधात लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाला, आपडीनिवडींना प्रमुख स्थान असल्याने लेखकांनी मोकळेपणाने आपल्याविषयी सर्व माहिती द्यायला सुरुवात केली

मराठी साहित्याचा सारख्याने विचार केला असता त अर्वाचीन काळात अधिकाधिक कलापूर्ण व अतर्मुख झालेले आढळेल सतकवींच्या साहित्यात आध्यात्मिक अतर्मुखाता आहे. आत्मा व परमात्मा यांच्या विषयीचे सूक्ष्म विवेचन त्यांनी केले आहे. कृति अतर्मुख बनवून आत्मसाक्षात्काराचा सुखसोहोळा त्यांनी अनुभविल्याची वर्णने त्यांच्या साहित्यात जागोजागी आहेत ही पारमार्थिक अतर्मुखता वगळल्यास, ऐहिक मानसिक भावनात्मक अतर्मुखाता प्राचीन मराठी साहित्यात ठळकपणाने नाही असे म्हणायला हरकत नाही महानुभावीय श्रेष्ठ कवि नरद यांचे रुक्मिणीस्वयंवर काव्य सरस, कलापूर्ण व सुंदर आहे रुक्मिणीच्या विरहावस्थेची व निसर्गाची भावपूर्ण चित्रे त्यात आहेत परंतु ही चित्रे सर्व बाह्य अवस्थांची वर्णने करतात मनाच्या सूक्ष्म व्यापाराची चित्रे त्यात नाहीत. प्राचीन कवीपैकी कोणत्याच काव्यात मनोविश्लेषणात्मक वर्णने नाहीत. ज्या काळात बाह्य कृतीचे वर्णने करण्यातच कवी घन्यता मानीत, त्यात असे होणे स्वभाविकच आहे. जुन्या साहित्यात बाह्यदृष्टीची वर्णनेच अधिक अतर्मुखाताची वर्णने करणे, मनात चाललेल्या खळबळीला वाचा फोडणे, बाह्यत दिसत असताना अतर्मुखाता विषयाने रडणाऱ्या स्त्रीपुरुषांची चित्रे रगविणे, हो कला अर्वाचीन काळातील म्हणजे मानसशास्त्राचा सूक्ष्म अभ्यास होऊ लागल्यानंतरच्या काळातील होय असे मला वाटते जुनी कृतिप्रधान नाटके आणि आधुनिक भावप्रधान नाटके, जुन्या कृतिप्रधान कथा-कादंबऱ्या आणि नव्या मनोविश्लेषणात्मक कथा कादंबऱ्या यांच्याकडे पाहिले असताना हा फरक लक्षात येईल जुन्या रंग भीमदेवी नाटकाने शाब्दिक गहनता आणि तरवारीचा खगवण हाच प्रामुख्याने अमृत याच्या उलट स्थिति गडकन्याच्या भावबंधनासारख्या नाटकाची आहे.

हरिभाऊच्या 'मी' कादंबरीत, विभावरा शिरूरकर यांच्या कव्याचे निश्वास व हिंदोज्जावर या कथात, 'कृष्णाबाई'च्या 'मानसलक्ष्मीत', पु. य. देशपांडे यांच्या सदाफुलीत, खांडेकरांच्या 'दोन ध्रुव' या कादंबरीत, गंगाधर गाडगीळ यांच्या बन्वाचशा कथात मनाचे जे सूक्ष्म पापुद्रे उलगडून दाखविण्यात आले आहेत ते चेतोहर असून, आधुनिक साहित्याचे ते एक अभिनवनीय वैशिष्ट्य आहे. यांच्याच जोडीला हे सारे साहित्य बद्धशी कलापूर्ण असल्याचे दिसते. अखिल इंग्रजीतील बालोपयोगी नि शालोपयोगी साहित्य बगळल्यास, 'निबन्धमाले' पासूनचें साहित्य सामान्यपणे शैलीदार दृग्दार व सुंदर आहे. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, शिवरामपंत पराजपे, न. चिं. केळकर, अच्युतराय कोल्हटकर, धीपाद कृष्ण कोल्हटकर, खांडिलकर, गडकरी यांच्यापासून ते ना. सी. फडके, खांडेकर, आचार्य अत्रे, माहग्वोलकर, यांच्यापर्यंतच्या प्रथम श्रेणीच्या प्रथमारांनी इतक्या लालित्यपूर्ण रीतीने आरले साहित्य सजविले आहे की, त्याचा किता समोर ठेवून लिहिणाऱ्या त्यांच्या समकालीन व इतर लेखकांच्या हातून सहजच कलापूर्ण साहित्य तयार व्हावें, विशेषतः मध्याच्या चालू काळात तरी फडके-खांडेकर-अत्रे व पु. य. देशपांडे यांच्या पद्धतीचे लालित्यपूर्ण अलंकारपूर्ण व प्रिनोदमिथ लेखन करण्याकडे ब्रह्मतेक लेखकाची प्रवृत्ति दिसते.

गेल्या सातशे वर्षांत तयार झालेले मराठी साहित्य येथून तेथून सर्व उत्तमच आहे असें म्हणण्याचा माझा हेतु नाही. या साहित्यात उत्तम मध्यम व अधम नसले तरी कनिष्ठ प्रतीचे साहित्य अर्थात्च आहे. साहित्याचा काही थोडा भाग एीन रुचीचा, गदळ, उपळ असाहि आहे. कथा-काव्य-नाटके इत्यादि बाह्ययांच्या सरदारी थाटाच्या दालनात कोटें कोटें कचरा व घाग ही आहेत यात शका नाही. परंतु एकंदर विचार घेता अस्ताना आपले साहित्य भागनीय साहित्यातच नव्हे तर बागतिक साहित्यातहि मानाचे स्थान मिळविण्याइतकें संस्थेने व गुणाने लागले आहे, असा माझा विश्वास आहे.

इतकेच नाही तर मराठी साहित्याचा ऋण पूर्वी होता तितकाच आजहि निकोव व सुट्ट आहे असे मला वाटते. मनाची उन्नति करणारे, उद्गावनाचा

परिपोष करणारे, समाजाची सामूहिक प्रगति साधणारे, वाचकाला ग्रथ वाचून झाल्यावर आपण होतो त्याच्यापेक्षा यरच्या पातळीवर आलो असें वाटायला लावणारे, आपले साहित्य पूर्वी होते व आजही आहे याविषयी माझी खात्री आहे. सुप्रसिद्ध संतकवींचे साहित्य श्रेष्ठ आहे, याविषयी कोणालाच शंका नाही. परंतु आजही जे प्रतिष्ठित ग्रंथकार मानले गेले आहेत त्यांच्या ग्रंथाकडे पाहिले असताना निराशेला जागा नाही असें आढळेल. साहित्यकारपैकी दहा वीस प्रमुख नावांचा येथें निर्देश केला तरी ही गोष्ट पटेल. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, आगरकर, शिवगणपत पगडपे, नरसिंह चिंतामण केळकर, महादेव शिवराम गोळे, लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर, वामन मल्हार जोशी, आचार्य विनोबा भावे, साने गुरुजी, श्री. म. माटे, महादेवशास्त्री दिवेकर, एाडिलकर, फोल्डटकर, चि. वि. वैद्य, वीर वामनराव जोशी, गडकरी, केशवमुत, रे. टिळक, वी कवि, खाडकर, राजकवि तापे, माधव ज्यूलियन, राजकवि महाराष्ट्र कवि, यशवंत, महादेवशास्त्री जोशी, विनोबा भावे, पु. म. देशपांडे इत्यादि सद्दुर्जी ओठावर आलेल्या नावाकडे पाहिले तरी आधुनिक मराठी साहित्याची महनीयता आणि शुचिता मनोमन पटल्यावाचून राहणार नाही. गेल्या सुमारे पाऊणशे वर्षांतच या ग्रंथकारांनी हजारोंच्या सख्येने उत्तम ग्रंथाची जी निर्मिती केली, तिच्याकडे प्राचीन साहित्याच्या तुलनेने पाहिले असताना समाधान वाटण्या जागे आहे.

ज्ञानेश्वरांनी “ वाचे शर्वे कवित्व । कवित्त्वीं शर्वे रसिकत्व । रसिकत्त्वीं परतत्त्व- । स्वर्गु ज्ञेया ” (ज्ञानेश्वरी अध्याय १८ ओंकी ४७) असे म्हणून श्रेष्ठ रसिकता ही परतत्त्व-आत्मतत्त्व चिंतनानेच घन्यता मिळविते असें मुचयिले आहे. जुन्या संतकवींनी आणि पंडितकवींनी आपल्या साहित्यात या कसोटीला उतरेल अशी रसिकता व्यक्त केली आहे यात नवल नाही. परंतु अगदी अलीकडच्या कवींच्या काव्यातूनही अशा ‘ परतत्त्वस्पर्श ’ पाहिला म्हणजे मराठी साहित्याचा कसा कसा शायत आहे त्याचा प्रत्यय येतो अतिल करीना ज्ञानेश्वरांच्या समाधीपार्शी गेल्यावर काही अपूर्व अनुभव येऊन ते म्हणतात :—

१ इथे रोमरोमी जीव मूर्तिमत
 धरुनी विसाव चैतन्य अमत
 तुमच्या स्मरणे उचत्रले मन
 तुमच्या वाणीचे करीत चितन
 तुमच्या स्वर्णी मस्तक ठेविले
 उचलावयाचे मान न गहिले ॥

४ न निवृत्त म्हणतात —

२ आळंदी ! ओन्नरिनी देवी, तू तेजाची ऋचा
 स्वःवाचा येथेच घेतला गे, आम्ही पर्वचा !

विदा करदीकर म्हणतात •—^३

आणि दास्तो
 माझ्या आत्म्यात
 न मावगाग
 विशाल सुगंध ।

समाप्त

१ पर्वेच्छा (१९४७)

२ उन्नरिनी (१९४५) पृ ७२ ३. वापस्य पक्षी (मलकधा एप्रिल १९५१)

सूची

अग्निहोत्री अ. शं. ४७८
 अग्निनदास (अज्ञानदास १६३, १६७
 अत्रे प्र. के. (केशवकुमार) २१८,
 ३०९, ३२४, ३३४, ३३५,
 ३४७, ३५३, ३५६, ३७१,
 ३७३, ३७४, ३७५, ३९५,
 ३९६, ४५२, ४८८, ५३०
 अचवल माधव ५०६
 अदधंत म. ना. ५२१
 अधिकारी गो. गो. १६५
 अनंत फरी १६४, १६५, १६७,
 १६९, १७०
 अनंत कवि १०४, १४०
 अनंतमौनी १३९
 अनंतमुत विट्ठल ३१
 अनंतस्वामी १३९
 अनिल (आ. ग. देशपांडे) ३९६-९७
 अविये सोहोरीबानाय १६१
 अम्यकर र. शं. १, २, ३०९, ३७०
 अमृतानंद ९४
 अमृतराय १४७, १४८
 अत्रिचित्रमुत काशी १४९

अस्नोटकर कृ. ना. ३६७
 अष्टिकर मधुकर ३४५, ३६८
 अशातवासी (दि. ग. कैळकर) ३७६,
 ३९६
 आगरकर गोपाळ गणेश १९७,
 २१०, २२४, २२६, २२८,
 २३२, २३६, २४४, २४७,
 २५९, २९७
 आगाशे गणेश जनार्दन २९३
 आगाशे दत्तानेम गणेश ३०३
 आगाशे भ. र. ५०२
 आचरेकर आशासाहेब ३६५
 आजगावकर ज. र. ८०, २५९
 आचरेकर रामचंद्र पाहुग १५९
 आठरले पार्वतीबाई ५२८
 आठवल शाताराम ४१५
 आठवले शं. कृ. ४६७
 आठल्ये कृष्णाजी ना. २४३, २५८
 आनंदकर विरोज ४६८
 आनंद कवि ४००
 आनंद मूर्ति १२८
 आनंदसनय १४०

आपटे गो. ना. ३६८, ४५१, ४६८
 ,, द. अ. (अनंततनय) २९४
 ,, द. न. ५१५
 ,, दा. ना. ५०४
 ,, नारायण इति २९९, ४६६
 ,, वा. गो. ३०४
 ,, वि. गो. ५०७
 ,, शाता ५२९
 आपटे ह. ना. १०२, २१०, २१३,
 २५९, २६०, २९६, २९९,
 ३३७, ३८८
 आफळे गोविंदस्यामी ४१५
 आवेडकर भीमराय २१८, ५११
 आवरे ला. कृ. ३६५
 भारत प्रभु ४१३
 आळकर ४०१
 आळतेकर मा. दा. ५०४, ५२४
 आळतेकर म. मा. ५१०
 आळडकर शाशीला ३६८, ४६८
 ऑफनर्य १६४
 उदय १२९
 उदय चिदधन १४९
 उदयगुन १५१
 उद्गोपननाथ ७१
 उळ्ळंबकर कृ. म. ४५२
 एरघोटे कृष्णाजी अनंत (सहकारी-
 कृष्ण) ३०३

एकनाथ ८४-९२, १०५, ११४,
 १३५, १४४, २०३, २४२,
 २५०
 एक विद्यार्थी (नार्दक) ४६४
 एलफिन्स्टन मालकूम ३८५
 ओक २६६
 ,, अमृतराव १७५
 ,, वामन दाजी २४३, २५४,
 २५६, २५८
 ,, वामन रावजी १५४
 ,, विनायक कोंडदेव १९४,
 २५४, २५५, २५६, २५८,
 २९६
 ,, धी. कृ. ३६७
 ,, शामराय ४८९
 ओप्पर्ट, डॉ. २
 औषकर वि. ह. ३६७, ३७०
 कचेश्वर १४२
 कट्टी व्यंकट रंगो १९२
 करदीकर ज. स. ५१३
 ,, दि. ल. ५२५
 ,, अ. ज. ४०१
 ,, वि. म. २७१, २७२
 ,, विद्या ४१७, ४१९
 कर्वे वि. म. ५१३
 ,, आनंदीबाई ५२८

कवें महर्षि २२७, ५२८
 कन्हाडकर विठोबा अण्णा १५२
 क्रमवत जगन्नाथ शास्त्री १८६
 कमतनुरकर नरहर गणेश ३२४,
 ३२६, ३६७
 कवठेकर द. र. ४४७, ४५६
 कवि काशी १६०
 कविश्वर ग. वा. ५०८, ५१४
 कंटक सा. घ ४५२, ४७८
 कातगडे पुढलिकजी ५३०
 कात वा. रा. ४०९
 कात्यायन ६, १७
 कादळगावकर पा. तु. ३४५, ३६७,
 ५२१
 कानविदे भवानी विश्वनाथ १९६
 कानिटकर ना. वा. २१०, ३०९,
 ३१८, ३७०
 कानिटकर गोविंद वामुदेव २५३,
 २५६
 कानिटकर श. के. (गिरीश) ३८३,
 ३८७, ३८९, ३९३
 कानिटकर घसंत ३६८, ३७४, ४४९
 ,, माधव ४५२
 कान्होपात्रा ८१
 कान्होपाठक ८२
 कान्होबा ११५

कान्हो त्रिमळदास ८३
 काटकर तु. ना. ५०६
 काणे पा. वा. २
 काणेकर पु. गो. ५१०
 ,, अनत ३४५, ३५६, ३५७,
 ३५९, ३९८, ४६६, ५१२,
 ५१९
 कारखानीस दत्तप्रसन्न ४१३
 कारे ४०१
 कालीदास ११०, १५९
 कालेलकर काका ५३१
 कावळीजुवा २०३
 काव्यविहारी ४०१, ५३०
 काळे या. मा. ५१३
 ,, ना. गो. ५१४
 ,, द. गो. ५२४
 काळिले रा. अ ४०७
 कीर्तने नि. ज. १९४, २०५, २३८
 ,, रा. न. ४६७
 कीर्तिकर डॉ. २५३, २५५, २५६
 किर्लोस्कर ब. पा ३०५, ३०८,
 ३१४, ३१६, ३१८, ३२०,
 ३२२, ३७३, ३७५
 किशोर (चव्हाण) ४१३
 कुलकर्णी धीघर कृष्णाजी १७२
 ,, माधव कृष्णाजी ३४५

कुलकर्णी वि. अ ३४५, ४१४
 ,, वि. म. ४११, ४१७,
 ५२०
 कुलकर्णी शाता ४१३
 ,, सरला ४१३
 ,, तु. शं. ४१३
 ,, ग वि. ३०४
 ,, वा रा. ३०४
 ,, भाऊ ३०४, ४५०
 ,, ना. वि. ३६७, ४५४,
 ४६७
 कुलकर्णी गोपाळ ३६८
 ,, रगनाथ ३६८
 ,, कृ. पा. ५१४, ५३१
 ,, वि. ह. ५३१
 ,, व्यं. न. ४७९
 ,, श्री. म. ५०२
 ,, वा ल. ५०६
 ,, श्री. र. ८८
 कुशावा १६७
 कुशावा माळी १७१
 कुमुमाग्रज ४०५, ४०६
 कुर्वंदबाडकर बापूसाहेब १६०, २५३,
 २५५, २५७
 कूर्मदास ८२
 कुंटे महादेव मोरेश्वर २०४, २०५,
 २५४

कृष्ण दयार्णव १४३, १४४
 कृष्णदास १७४
 कृष्णाजी शामराव १७८, १८०
 कृष्णाबाई (दीक्षित) ४७०
 कृष्ण याज्ञवल्की ९४
 केंचे मधुकर ४१५
 केंडी मेजर १८६
 केपन डेव्हिड १९४
 केतकर श्री. व्यं. ४३१, ४३३,
 ५०८, ५१०
 केरीकर विठ्ठल १६०
 केशवराजसुरी ३०
 केशवस्वामी १२८
 केशवसुत २५६, २५९, २७०,
 २७२, २७४, २७८, २८०,
 २८९, २९२, २९७, ३७६,
 ३७८, ३८२, ३९४, ३९५
 केसरीनाथ ७१
 केळकर ट. के ५०२
 ,, दि. ग. ३९६
 ,, न चि ६८, २१५, २२४,
 २३१, २४२, २४६, २५०,
 २५१, २९५, ३२६, ३३६,
 ३३७, ३४३, ३४४, ४००,
 ४५०, ५००, ५२५, ५२९
 केळकर मा वि. ३०६, ३०८

केळकर य. न. १६५, ३९३, ४०१,
४१५, ५१२

कोठारी बालचंद्र रामचंद्र ३०४

कोल्हे नि. मि. ३३, ३७, ४७,
४९, ४००, ४०१, ४९८,

कोल्हटकर अमरा ४१३

कोल्हटकर श्रीपाद कृष्ण २२४,
२९५, ३०९, ३१२, ३२०,
३२१, ३२३, ३२९, ३७०,
३७१, ३७५, ४००, ४५०,
४८२, ४८३, ५०९ ५२८

कोल्हटकर अच्युतराव १६४, २५१,
२५२, ३२६, ४०१

„ वा. पु ५१५

„ बाळ ३६६, ३७२, ३७३,
३७४

„ प्र. श्री. ३६८, ४६४, ४९०

„ वितामगराव ५८८, ५१०,
५३९

कोल्हापूरकर आबासाहेब १६४

कोरो रघुनाथ १६१

खरे ना. भा. ५३१

„ य. व २४२

„ वासुदेव झाल्मी १७७, २४२,
२५३, २५६, २५७, २१९

खाडीलकर क. प्र. २१४, २१६,
३१०, ३१२, ३१६, ३१८,
३२२, ३७१, ३७३

खाडिलकर शाहीर ४०१

खानोलकर ग. दे ४९९, ५२७

खापटे व. ग. ४०१

खाडेकर ना. घो. २५९

खाडेकर वि. स. ४२५, -४२६,
४६१, ५०१, ५१८, ५२४,

खावेटे ट. पा. ४७६

खेर भा. ट ४७६

खेर ग श्री. ५२१,

गडकरी बाळ कृष्ण सतुराम ३०३

गडकरी राम गणेश (गोविंदाग्रज)

१६०, २१३, २१६, २७३,
२८०, २८२, २९१, ३०९,
३१२, ३१५, ३१६, ३२०-
३३५, ३५६, ३७०, ३७१,
३७३, ३७५, ३७६, ३७८,
३८२, ३९५, ३९६, ४८३

गगगणे फकिराव ५१३

गणेशनाथ ११४

गद्रे अनंत हरि २१८, २५२, ३४१,
३४४, ३४७

गद्रे घोडो वासुदेव ४०१, ५१०

गर्गेशंकर काशिनाथ (दिवाकर)
३७२

- गलगली वा कृ. ५०५
 गव्हागकर आशा ४१५
 गगात्राई ७१
 गगाधर १२८
 गगु हैवती १६६, १६९, १७१
 गाहगीळ बाळ ४७८
 ,, धनजयराव ५१४
 ,, गगाधर २२०, ४०१, ४७३
 ,, न. वि. ५१४, ५२१
 ,, (हैद्राबाद) ४०१
 गाधी महात्मा १४, १०४, १२३,
 २०१, २१३, २१६
 गावना ८९, १७४
 ग्रामोपाध्ये ५०८
 गिरिधर स्वामी १४५, १५१
 गिरिश (कवि) ३८३, ३८७, ३८९
 गुजीकर रा. मि. १९४
 गुणे पा. दा. २२
 गुणे पाडुरग वामन २४३
 गुप्ते बाळकृष्ण आत्माराम १६४
 ,, शा. गो. ३६७
 गुर्जर वि. सि. ३०३, ३१५, ३२०,
 ४६६
 गोखले अरविंद २२०, ४७४
 ,, कृ. वे. ३०४
 ,, द. वि. ३७१
 ,, ट. ल. ३०३

- गोखले जगन्नाथ ३६८
 ,, नाना साहेब (ग वि.) ३६८
 ,, विद्याधर ३६८, ३६९
 ,, नामदार २१५, २१६, २३२
 ,, विष्णु १७५
 ,, विष्णु भिकाजी (विष्णुबुवा)
 ब्रह्मचारी) १८९, १९६, १९८,
 २००, २०५, २२१, २२४,
 ,, बाबुराव ३६५, ४१५
 ,, ह स. ३९५
 गोगटे वा. व. ५३१
 गोडबोले परशुरामपत तात्या १५४,
 १८६, १८८-१९०, १९३,
 २०४, २२१, ३०५
 ,, रावजीशास्त्री १९३
 गोपाळ १६१
 गोपाळनाथ १७४
 गोरक्षनाथ २५
 गोरे ना. ग. ४७८, ५३०
 ,, मा. म ४७२
 गोरोबा ८१, १४९
 गोन्हे चंद्रशेखर शिवराम ३७९
 ३८२
 गोसावीनदन १४१
 गोविंद कवि २१४, ४०२
 गोविंदा १७१

- गोविंदनाथ १७४
 गोविंद नारायण १९५
 गोळे दाजीबा १७५
 गोळे महादेव शिवराम २१५, २२४,
 २२७, २३७
 घघवे बाळशास्त्री १८६
 घाटे कोंडो सत्ताराम १९२
 ,, दत्तात्रेय कोंडो २७२, २७३
 ,, वि. ट. ३९३, ५३१
 ,, वि. स. ५११
 घारपुरे त्र्यं. ग. ४१४
 ,, वा. ह. ५१०
 धुले कृष्णशास्त्री ४४
 चक्रधर २६, ३०, ३१, ३२,
 ४१, ४६
 चढे श. गो. ४४
 चव्हाण श. ब. ५२१
 चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे २०४,
 ३७९-३८२, ३८५
 चापधर ४१५
 चाफेकर श्री नी. २९५
 ,, ना. गो. ५०८, ५३०
 चागदेव १०, ११
 ,, योगी ७१
 चांदोरकर गो. का. ३६, ४४

- चितळे महादेव बाळकृष्ण १९२,
 ३०९, ३७०
 चिटणीस गं. मा. १८०
 ,, मल्हार रामराव १८०
 चिंचलीकर र. कृ ४६९
 चिंचवडकर मोरया गोसावी ११४
 चित्रे दिलीप ४१३, ४२०
 चिंतामणी कवि २६१
 चिपळूणकर कृष्णशास्त्री १५४, १८८,
 १८९, १९३, १९६, १९७,
 १९८, २०४, २११, २२५,
 २५९
 चिपळूणकर लक्ष्मण कृष्ण ५१४
 ,, विष्णुशास्त्री १५४, १९६,
 १९८, २०७, २०८, २१६,
 २३२, २३८, २४२, २४४,
 २४७, २९७, २९९, ३०५,
 ३२६
 चित्रे रघुनाथ यादव १७८, १७९,
 १८०
 चांसोबा ८२
 चौभा कवि ८३
 चौगुले रा. ग. २९६
 चोरवडे वामन ४६९
 चौधरी बटिगाबाई ४१५
 ,, सोपानदेव ४१३

छत्रे सदाशिव काशीनाथ (चापू)
 १८५, १८६, १८८, १९०,
 १९३, २०६, २२१
 छत्रे विरेश्वर सदाशिव १९२
 जगन्नाथ १३६, १४६
 जनार्दन ११४, १६०, १६१, २०३
 जनाबाई ८०
 जनी जनार्दन ९१
 जमदाडे (प्रताप कवि) ४१४
 जयदेव कवि ३७७, ३८२
 जयरामस्वामी १२८, १८०
 जयवंत भानंदीबाई ४५०
 जाधव वसंत ३६८
 जाभेकर ग. ग. ५२५
 जाभेकर चाळशास्त्री १८८, १९०,
 १९५, २०५, २२१, २४७
 जामखेडकर ४०१
 जिवाशिवा १६१
 जीवन १४६
 जुमडे प्रभा ४१३
 जुवेकर ना. वा. २५७
 जोग नाना ३५७
 जोग रा. श्री. ५०१
 जोग पिण्णुवा ४४, ६२
 जोगळेकर दत्तात्रय वा. १९२, ३०५,
 ३०८

जोगळेकर योगिनी ४७८
 जोशी श्रीपाद ४५१
 ,, आण्णा मातेंड २११, ३०९,
 ३१८, ३७०
 ,, ए. वी. ४५२
 ,, गो. म. ५१०
 ,, गो. रा. ३६९
 ,, चिंतामणी १५४, १६०
 ,, चि. नी. ४९९
 ,, चि. वि. ४८६, ४८७
 ,, दि. वि. ३४५, ३६८
 ,, ना. ग. ४०८, ४१६, ५०३
 ,, नागेश रामचंद्र ३६८
 ,, पु. ना. २५३, २५५, २५७,
 २५८
 ,, प्र. न. ५०५
 ,, म. म. ५०८
 ,, महादेवशास्त्री ५१२
 ,, माधवराय ३०९, ३३५, ३४२,
 ३६५-३७१, ३७५
 ,, मो. वा. ४९५
 ,, य गो. ४५१, ४६३
 ,, राजग्न वा. वि. ४४०
 ,, रा. मि. ४९८
 ,, श. प. ३४३
 ,, श. पु. ७४
 ,, ज्ञाता ४१३

- ११ सत्ताराम १८६
 १२ साठे ५१०
 १३ एल. एन. ३५८
 जोशी वामन मल्हार २१३, ३०१,
 ३०३, ४६७, ५०७
 १४ वीर वामनराव २१७, २२८,
 ३२४, ३३५, ३४२, ३७१,
 ३७३
 जोतिपंत दादा १६१
 जोरवेकर के. ल. १९३
 जोर्जे ज्योतिष १८६, १८७
 जॉनसन डॉ. २२३
 जोकरकर राजकवि ४१३
 ठिकेकर रामचंद्र विनायक २४३, ३०४
 १५ श्री. ग. ५१२
 टिपणीस य. न. ३१९, ३७१
 टिळक कमळाबाई ४७१
 टिळक देवदत्त नारायण २७०
 १६ रे. नारायण वामन २६८,
 २७१
 १७ लक्ष्मीबाई २७०, २९५,
 ३८२, ४१५, ५२८, ५२९
 टिळक लोकमान्य बां. गं. १४, ३६,
 २१०, २१४, २१५, २१६,
 २२४, २२७, २३१, २३२,
 २४७, २५९, २९७

- टेकाडे भानुदयाव ४०१
 टेबे गो. स. ३६७, ३७१, ५३०
 टोंगो शरचंद्र ३६९
 ठाकरे के. सी. २१८, ३७१
 ठोकळ ग. ल. ३९९, ४००, ४५८
 ठोमरे (बालकवि) ७५, २८५-२८९
 ठोसर स. ना. ४८५
 डफ ग्रँट १९४
 दावरे पद्माकर ३४५, ४७८
 डुकले माधव चंद्रोबा १८८, १८९
 डोंगरे पु. भा. २११, ३१७, ३१९,
 ३७०
 डोंगरे वा ना ३०७, ३१९
 दबळे परशुराम १६०
 दोले ३७१
 दर्गकर दादोबा पाहुरग १८६,
 १८८
 दळवळकर भोपीनाथ ४०१, ४७३
 दाकभाते राजवी मनोहर १९२
 दाकाखान मीना ४१३
 दाटके वि. ना. ३०५
 दाडपत्रिकर ३०४
 दागडनकर ना. घों. ३४४, ४७७,
 ४८७
 दागडणे प्रभाकर ३६८
 दावे भास्करराव ३७६, ३७९-
 ३८२

तिवारी ३५५, ४०४
 त्रिपाठी ३०४
 त्रिलोकेकर सोकर बापुजी ३०५
 तेंडुलकर विजय ३४५ ३६६, ३७३
 ,, रमेश ४१३
 तेलग २३२
 तेलग काशीनाथ त्रिंबक २४३, २९६
 तेली जोगा परमानन्द ८३
 तुळपुळे शं. गो. १९, २२, ५०८
 तुळजापुरकर २५२, ४५०
 तुळसीदास ८९, १६३
 तुळसीदास शाहीर १६७
 तुकडोजी सत ४१५
 तुकोबा ७९-८२, १०४-११५,
 १२५, १३०, १३१, १४४,
 १५९, १६३, २४२, २४६,
 २५०, २७७, २८०
 त्र्यंबक १४७
 त्र्यंकरराज ९३
 दडगते ग. र. ४९९
 दंडिंगे शाता ४१३
 दसरदार विठोबा आण्णा २०४
 दसरी के. ल ५११, ५१३, ५१४
 दत्तलक्ष्मराज ३७
 दळवी जयवत ३४५
 दातार गोविंद नारायण ३०४
 दातार प्रभाकर जनार्दन १७०

दाते य. रा. ५१४
 दाते वामुदेव ४०२
 दात्रोत्रा पाडुरग १५४, १८६, १९१,
 २००, २०५, २११, २२१,
 ५२८
 दाडेकर गो नि ३६८, ३४५, ४४८,
 ५३०
 ,, मालती ४४८, ४७१
 ,, मोरभट १८९
 ,, श. वा. ६०, ६१, ६३, ५०५
 ,, वि. पा. ४५०, ४५६, ५०९,
 ५१९
 दाभाडे बा. मा. ३४४, ५०८
 दामले गं गो. २९५
 ,, मोरो केशव ५१४
 ,, वा. पु. ४१३
 ,, ह. कृ. २५५, २५८
 ,, सिताराम वेशव २४३, ३०३
 दास ९१
 दासगणु ४०१, ४१५
 दासोपत (निंबराज दैठणकर) ११४
 दासो दिगंबर १४९, १५०
 दिगंबरानुचर ९२, १७६, २०३
 दिगंबरू ९१
 दिघे र. वा. ४३९, ४५६
 दिनकर गोसावी १२८
 दिवाण कुंदर ५१२
 दिवाकर ३७२, ३८३

- टिवाकर कृष्ण ४६८
 दिवेकर दि. वा. ५३१
 ,, महादेवशास्त्री ५१०
 ,, र. दा. ३६८
 दिक्षीत ३०५, ३३७
 ,, कृ. ह. ३१९, ३७१
 ,, चं. ग. ३९६, ४०१
 ,, भीमा ४१३
 ,, सौ. मुक्ताबाई ३६२
 ,, ल. गो. १९२
 ,, श. वा. ५९४
 दुदवडकर वसंत ३६४
 दुर्गेश (डॉ. दुर्गे) ४१४
 देव बा ना. २४३
 देव शंकरराव ९१
 देव शं श्री. ११९, १२०, ५०५
 देवदास १२९
 देवनाथ १७३, १७४
 देवमानकर मी. रा. ४७६
 देवघर सी. ग. ५२८, ५३०
 देवल गो. व. २११, २१३, ३०८-
 ३१०, ३१४, ३१७, ३१८,
 ३२०, ३२१, ३२२, ३७०,
 ३७३
 देसाई कमल ४७८
 ,, जानकीबाई ३०३, ४५०

- देसाई रणजित ४७८
 ,, वसंत शाताराम ५१०, ५२६
 ,, ह. वि. ३४४, ३६७
 देशमुख गो. ह. १९४, १९६,
 २१२
 देशमुख मा. गो. ५०८
 ,, लीला ४४५
 देशपांडे अ. ना. ४९९
 ,, अपर्णा ४१३
 ,, कमलाबाई ३९३, ४१५,
 ५०२, ५२६
 देशपांडे कुसुमावती ४७१
 ,, गु. ह. ३९८
 ,, ज. शा. ४१६
 ,, ना. घ. ४००, ४१३
 ,, बालशंकर ५२१
 ,, पु. ल. ३५९-३६२, ३४५,
 ३७३, ३९३, ४०१, ४९५,
 ५१२
 देशपांडे पु. य. ४०१, ४३६
 ,, म. खु. ४९८
 ,, म. म. ४१३
 ,, मा. का. ४५२, ५०८, ५२१
 ,, यशवंत खु. ३७, ५२, ५३
 ,, रा. ह. ५०५
 ,, वा. ना. ३७, ४०, ३९७,
 ५०७

देशपांडे ललिता गौरी ४१४
 " स. वि. ५२१
 " विमलाबाई ३९३, ४०१
 " श्रीधर ४५०
 दोडके गो. ग. ५२०
 दोदे मो. वा. ३४४
 दौडकर रत सा ४६५
 धनवटे सुमतिबाई ३६८
 धर्माधिकारी भाऊ ५११
 धाकजी प्रभु २००
 धामणरु वा. वि. ३०७
 धुडीराज १५४, १६०
 धुळधर नथु ४१४
 धोड ३४५
 नरेन्द्र ४७, ४८, ५३, ८९, १००
 नरसी मेहता ८०
 नरहरीनाथ ७२
 नरहरी मोरेश्वर १४५
 नन्नोरे गोविंद ४१४
 नागनाथ १४९
 नागदेवाचार्य २७, ३०, ३१, ३४
 नागार्जुन १७६
 नामेश (नामेश गणेश नवरे) २९२
 नामेश १३७
 नामशा ५२
 नातु विनायक शास्त्री १९२

नातु (मनमोहन) ३९६
 नाथमाधव (द्वारकानाथ माधव पितळे)
 ३००
 नादापुरकर ना. ग. ४९९
 नाटकणीं ब्र. सु. ४७६
 " के. सु. २७६
 " मा. वि. ३६७
 " श्यामेश्वर ५२१
 नाना फडणविस १६९
 नानिवडेकर (शाहीर) ४०१
 नाभाजी १४९
 नामदेव ७४, ८३, १०६, ११४,
 १४४, १४९, २७७
 नारखेडे रे. ३९९, ४००
 नारव्हेकर पुरुषोत्तम ३६९
 नारायण १६१
 नारायणगावकर भाऊबापु ३६९
 नाशिककर शाता ४४४
 निकुच क. व. ४१२
 निगडीकर रगनाथ ९४
 निस्तुरे शिवराम रामरुणा २०४,
 २५३, २५६
 निंबराज २०३
 निरजन माधव १४२, १४९
 निर्मला ८१
 नदुरवारकर पांडुरंग रामचंद्र १७८,
 २९५

नेने घनाबा बाबाजी १९२, ३०५
 नेने भवाळकर ३५
 नेने हरिभाऊ ३६, ५१४
 नेयाळकर या. वि. ३१९
 नृसिंह कवि ८९, ९४
 पटवर्धन का. ना. (नाटकी) ४८४
 „ दया ३४४
 „ ना. म. ५०६, ५२५, ५३१
 „ माधुराज (माधव ज्युलिअन)
 २६४, ३८३, ३८५, ३८६,
 ३९३, ५०३
 पटवर्धन ल. रा. ४७६
 „ लीला ५२९
 „ वि. मा. दी. ४८९
 „ वि. ब. ३०३
 पत्की मंगेश ३६८, ४१३, ४५१
 पत्की सरिता ३६८, ४१३, ४५१
 पतंगे स. ना. ३४४
 पठ्ठे बापुराज १६५, १७२
 परशुराम ३५, १६३, १६८, १६९,
 १७१, १७२
 पराजपे भा. श्री. ४७६
 पराजपे शिवराम २१४, २२४, २२७,
 २४४, २४६, २५१, २५२,
 ३०३, ३२६, ३५७, ३५८,
 ४५०
 पराजपे श्रीधर विष्णू १००, १५४

परिसा भागवत ८१
 परळकर सी. ना. ३०७
 पागाकर ल. रा. ६७, ८४, १२८,
 २५०, २५३, ३५४, ३५९,
 ५२९
 पानसे वैष्णुदाई ५२७
 पाटणकर माधुराज ३०७, ३०८,
 ३१९
 पाटणकर शंकर १७५
 पाटील ग. ह. ३९९
 पाटील दिनकर ३६८, ४७९
 पाठक या. मु. २९८
 पाठक कृष्ण प्रभाकर शान्ती १९९
 पाठक ना. मा. ८०, ८३
 पाठक व्हाडो ८२, ८३
 पाठक वा. भा. ४०१, ५०८, ५२१
 पाठारे हरिकृष्ण १८७, १९०, १९३
 पाडगावकर मंगेश ४१३, ५२१
 पाध्ये केशव अप्पा ३६, ४४
 पाध्ये प्रभाकर ४७२, ५१२
 पारखी गो. ग. ३४५, ३६८
 पाखी पाडुरंग गोविंद २५७
 पारनाईक ३०४
 पारसनिष्ठ १७७
 पावगी ना. म. २४३, ५१४
 पावसकर पाडुरंग बापू १८८

चर्चते भाषण शायंश २०८, २५९
 निम्नोक्त निम्नोक्त २१५, २१६
 निम्नोक्त निम्नोक्त २६७
 पुनर्व ४७८
 पुनर्वीर जे. ग. १०४, ४५२,
 ४७९
 पेशवा चर्चते शंकरेश (निम्नोक्त)
 २५५, २५७
 पेशवा जे. ग. ४२३
 पेशवा जे. ग. ४२३
 पेशवा जे. ग. ४२, ६१, ६३,
 ५०५, ५२१
 पेशवा जे. ग. ४२९
 पेशवा शंकरेश २७५
 पेशवा शंकरेश ३८३, ३८८-
 ३९२, ३९३
 पेशवा शंकरेश २८७
 पेशवा जे. ग. ४७८
 पेशवा शंकरेश २०६, २०७,
 ४२७, ५२२
 पेशवा शंकरेश शंकरेश ३७०
 पेशवा श्रीशंकरेश ४०९
 पेशवा शंकरेश जे. ग. ४७९, ५२३
 पेशवा जे. ग. ५०८
 पेशवा शंकरेश शंकरेश ५३०
 पेशवा श्रीशंकरेश शंकरेश २९९,
 २२२

पेशवा शंकरेश ४६
 पेशवा जे. ग. ३०३
 पेशवा जे. ग. ४००, ४०२
 " श्रीशंकरेश ५२
 " शंकरेश १७
 " शंकरेश १३०, १३१, १४१,
 १६३, २९५
 पेशवा शंकरेश २०४, २१०, २१८,
 २४१, २५९, २६३, २४३,
 २९५
 पेशवा शंकरेश २९६, २९९,
 २००, २१२, २४७, ३००
 पेशवा शंकरेश २७५
 " श्रीशंकरेश शंकरेश १८३
 " शंकरेश शंकरेश ५३
 " शंकरेश शंकरेश २१०
 पेशवा शंकरेश शंकरेश २५३, २५६
 पेशवा शंकरेश ४२५, ४७९
 पेशवा शंकरेश ३०३, ४५३
 पेशवा शंकरेश कुमुदिनी ४८८
 पेशवा शंकरेश २८०
 पेशवा शंकरेश ३६९
 पेशवा शंकरेश १७
 पेशवा शंकरेश ३३६
 पेशवा शंकरेश अ. का. ९८
 पेशवा शंकरेश ९४

फडके कमला ४५१, ४७९, ४९१,
५१२

फडके गो. ह. ५११

फडके गंडेराव बालाजी १९४

फडके गंगाधरशाम्नी १८६

फडके ना. सी. २१७, ३६७, ३७१,
४२१ ते ४२५, ४६२, ५०१,
५१८, ५२९

फडके मो. प्र. ५०५

फडके वामुदेव बळनत १४, २१३

फडके र. कृ. ५१०

फडणीस या. न. ४१६

फगसे केशव विश्वास २९५

फगार रेव्हरड १८४

फाटक गणेश कृष्णशाम्नी ३६७,
३७०, ३७१

फाटक न. र. ५९, ५०५, ५२४

फाटक म वि. ५०५

फाटक बा वा ४८९

फुले ज्योतिबा १९६, १९८, २०१,
२०५, २०६, २१३, २२४,
२२७, २४७, २५९, २९७

वखले रमा ४५१

वडवे राम १६०

वडवे रामचंद्र १३५, १६१

वनारसे तारा ३६८, ४७८

बहिगावाई ११४, ११५

बहिरा पिता ८२, १४९

बर्क १९५

बढे राजा ४१३

बनहट्टी धी. ना. ५०८

बर्वे अनंत वामन ३१९, ५०९

बर्वे अच्युत ३६८

बर्वे वि. ल. ३४४, ४५६, ४७७

बर्वे रा. घों. २५४

बापटमजी १८४, १८९, १९१,
१९३, २२४, २९६, ५२८

बागल माधवराव ५३०

बाबु सवाई रामा १६७

बाबुलनाथ ३९६

बापट नागेश विनायक ३०३

बापट बालकृष्ण लक्ष्मण १९९, २१२

बापट वसंत ४१७

बापट वि. वा. ५१३

बापट सारजाबाई २९५, ४१४

बापट सी. म. ३४५, ३६८, ४१३

बाबडेकर चंद्रकांत ४७८

बामणगावकर ना. रा. ३४४

बागभट्ट २३५

बालकवि (च्यंभक बापुजी ठोमरे)

७५, २८५, २८९, ३९५

बाळापूरकर पंडित विश्वनाथ ५१

बाळाजी गणेश १८९
 बाळा लक्ष्मण १६७
 बाळा बहेरू १७१, १७४
 बायं रे. १८४
 बी. (नारायण मुरलीधर गुप्ते) २८९,
 २९२
 विपीनचंद्र पाल २१४
 निवलकर ४५०
 बुवा वि. भा. ४९२
 वेफन ६९
 वेडेकर ३६७
 वेडेकर दि. के ४१३
 वेडेकर मालति ५०२
 वेडेकर विश्राम ४५०
 वेलसरे रतनेराव भिक्षाजि ५२४
 वेलसरे हरिकुमार ४१४
 वेहरे ना. के. ४०१, ४८४
 बेद्रे प्रमाकर ३७२
 बोक्लि वि. वि. ४३७, ४३८, ४६४
 बोघले बुवा ११४
 बोडस ग. गो. ५३१
 बोरकर बा. म. ४०६, ५२०
 बोरीकर भास्कर भट्ट ४८-५१
 घोस नेताजी सुभाषचंद्र १४
 बकिमचंद्र ३०४
 श्रवेवाले कमला ४७२

बादेकर दत्त ४९१, ५२१
 ब्रम्हानंद १४५
 ब्रम्हागिरी १४८
 ब्रॉसवेल ३२
 भगवंत १४०
 भट गो. के. ३४५, ३६८, ३७१, ५२१
 भर्तृहरि १३६
 भराळकर नी. व. ३७
 भाटवडेकर गार्गी ५२५
 भागवत इंदिरा ५३१-
 ,, ना. ह. २१३, २१८
 ,, भा. रा. ४२१
 ,, भास्कर हरि १८५
 ,, गजारामशास्त्री २, २४४
 भानुदास ८२, १३८
 भानु चिं. ग. २४४, ५०९
 भाटे गो. चिं. २४४, २२३, ५१२
 भाडारकर डॉ. २, १०, ३६, ६०,
 २१०, २११, २२७, २९६
 भाडारे ए. ग. २५८
 भारदे (भारद्वाज) ६०, ६१
 भावे देवदास ५२
 ,, पु. भा. ३६३, ४५१, ४७४
 ,, य. द. ४१७
 ,, ल. ना. ३६८, ३७१
 ,, विनोबा ५१५

- भावे वि. ल. २२, ३६, ४४, १४३
४९७
- „ विष्णुदास १९१, ३०५
- „ वा. कृ. ३६८
- „ श्री. स. ५२०
- „ शि. गो. ३२०, ५०५
- भास्कर ८३
- भास्कराचार्य १८, २१, ४९-५१,
६८, १७६
- भिडे बालकृष्ण धनंत २४४, २९४
- „ माधव गोविंद २९५
- „ रा. गो. ५१२
- „ विद्याधर यामन २९३
- „ विष्णु गोपाळ १९४
- „ सदाशिव शास्त्री ५१३
- „ मरस्वतिनाई २९५
- भिगारे ल. म ५२७
- भिसे श. रा. ४५६
- भेंडे उमाकांत ४६९
- „ शामराव नारायण ३०७
- भोवडे हरिबुवा १६२
- भोपटकर मा. व. २१४
- भोमले म. मा ३६८, ४५७
- भोळे ज्योत्स्ना ३४५, ३६७
- „ बा. वा. ३२४, ३३५, ३६७
- भटमे द. गो ५१४
- भट्टिक एल्हन कवि ९०

- भट्टेकर वा. सि. १७३, २२०, ४१६,
४१७, ४१८, ४५०, ५०७
- भतकरी रत्नाकर ३४५
- मध्यमुनी १४७
- मध्याचार्य ३७
- मधुकर कवि ९४
- मधुसुदन टत्त २८५
- मनमोहन ४०१, ४१६, ४१८
- मनोहर ४१३
- मनोहर माधव ३४५, ३५९, ३६८
- मराठे काशिनाथ बालकृष्ण १९६,
५०८
- मराठे ग. स. ४८५
- मराठे चिं. द. ३६८
- मराठे घोडो भिकाजी १९२
- मराठे गणेशजी खुनाथ १८४
- मरकरे रणडोजी अनाजी १७८
- महंत मुगरी यक्षदेव ३७
- महाराजदाम १६५, १६७
- महाजन भाऊ १८८, १९५, २२१
- महाजनी विष्णु मोरेश्वर २५३, २५६,
२५७
- महाजनी द. रा. ४७७
- महादाहसा ५३, ५४
- महादारे गंगाधर ३६८
- महालिंगदास ९४

महिपतिपुरा १४९
 मानवे जोशी ५०५
 माजरेकर ड. ल ४९९
 माटे श्री. म. ४५७, ५०४, ५३०,
 ५११
 माडगोलकर ग. व्य. ३८३, ३९३,
 ४२९, ४३१, ४५२, ५०४,
 ५२९
 माडगांवकर गो. ना. १९६, १९७
 माडगूळकर ग. दि. ३६८, ४१२,
 ४७५, ४७९, ४९६
 माडगूळकर व्य. दि ४७५, ५३०
 माडवकर भाऊ ३९४, ४१४, ४५१,
 ४५७
 माडे इ. ना. ३०४
 माणकेश्वर अनेंतजी १७८
 माधव १४०, १४८, १६१
 माधव कवि (काटकरे) ४०५
 माधव व्युलियन ७६, ३८४, ३९२,
 ३९५
 माधवानुज (का. ड. मोडक) २७२
 मानेपाटील रा शा. ४५६
 माणदेव या. गो. ३७६, ३९४, ३९५
 मालतो स. ग. ५०५
 माडु नरहरी धुडिगात्र १५१
 म्हाईभाट ३२, ५४, १४८
 मिगसदार ट. भा. ४७८, ४९६
 ३५

मिश्राजी वा. वि. ५१३
 मित्र ३०४
 मुक्ताबाई ७१
 मुक्तिशोध शरश्रेष्ठ ४१३, ४१७
 मुक्तेश्वर ९८, ९९, १०३, १३५,
 २०६
 मुकुंदराज २२-२५, ६५, ६८,
 १४६, १६३, ३३६
 मुंगशीकर ३६८
 मुन्नाटे ४०१
 मुलुमदार गोपाल गोविंद (साधुदास)
 २९४, ४०१
 मुलुमदार श. भा. ३०४, ५०९
 मुद्दल कृष्णादास ९३
 मुद्दल गोपाळ २५
 मुनशी माधनराव २०६
 मुनशी शैलभट्टी २०६
 मुरतुले आप्पाराव धुडिगात्र (सुमंत)
 २९४
 मुगरी १६१
 मुळे ४०१
 मुळे नागेश १३७
 मेम्स्वामी १३९, १५१
 मेराळ सतीदास ८३
 मोगरे गंगापर रामचंद्र २५८, २६६,
 २९३

मोगरेकर रंगनाथ ९३
 मोटक गो. कृ. ५१४
 मोटक म. ह. २९५
 मोतीराम १७१
 मोरोपंत ९८, ९९, १०२, १०३,
 १३३, १५२-१६१, १६३,
 १६९, १९०, २०४, २२४,
 २४२, २५०, २६७, २७४,
 २८०, २८४, ३२६, ३३६
 मोरोबा कान्होबा १९४, २१२
 मोरोहरी १७८
 मोहोनी वा. रा. १९२
 यशवंतकवि ३८८-३९१, ३९८,
 ३९९
 यंदे दा. सा. २०३
 यादव रघुनाथ १७८, १८०
 येकैहाळीकर आत्माराम महाराजा
 १५१
 रणदिवे ३०४
 रमा बल्लभदास ९३
 रघुनाथ (हरिदास) १६१
 रवीकीर्ती जैन २५
 रहाळकर न. च. २९२
 ,, म. वि. २९६
 रंगनाथ कवि ४०
 रंगान्धार्य २१५
 रागणेकर मो. ग. ३५३, ३५६,
 ३७१, ३७४, ३७५, ४५०

राघवस्वामी १३९, १४०
 राघव ऊर्फ ग्बळ ३१
 राजशेखर १८, ६८
 राणे ना. टी. ३१९
 राजाराम प्रासादी १५१
 राजाध्याक्ष गो. आ. २५४
 राजवाडे कृष्णाशास्त्री १९०, ३०५
 ,, वि. का. २. २२, ३६, ४४,
 ५६, ८१, १२४, १७७,
 १८१, २२७, २३८-२४०,
 २४२, २७१, २९९, ५०२
 राजवाडे डॉ. रा. ५१३
 राधारमण (लिमये) २९२
 गनडे न्यायमूर्ति १५४, १९९,
 २०५, २१०, २१२, २१५,
 २२४, २२७, २३२, २९६,
 २९७
 रानडे रमाबाई ५२८
 ,, रा. द. ५१३
 ,, श्री. वा. ३८३, ३९२, ३९३
 ,, मनोरमा ३९२, ३९३
 रामदास ९२, १०५, १११-११४,
 ११७, १२९, १३०, १३१,
 १३५, १३९, २४२, २५०,
 २६२
 रामतनय ४५५

वाडेकर हरि विनायक ३६८, ४९५,
५३०

वाळिवे रा. श. ५०४

वाळिवे शं. गो. ५०५, ५२६

विजयकर रा. ब. मोरोगाकान्होना १९९

विज्ञे ल. गो. ५१५

विठ्ठल ४८, १३७, १४७

विठ्ठलकवि ३९२

विठ्ठलगलाडू १७६

विठ्ठलनाथ १७४

विठ्ठल पी ५२९

विठ्ठलपुत्रा २०३

विठा रेणुकानंद ९१

विठोबा आण्णा १५४, १६०

विनायक कवि ११७, १४८, ३९६

विनीत निवेदिता ४१३

विल्सन डॉ. १, १५४, १८९

विलियम कॅरी डॉ. १८३

विसोबाखेचर ८१

विष्णुदास ४१५

विष्णुदासनामा ९३, ९९

विश्वेश्वर १७६

वीरकर पु. ना ४१३

वेगाचार्ड कवियत्री १२८

वेल्लकर वि. रा. ५१५, ५३०

वेद्य चि. वि. २२, २४०, २४७,
३०३

वैजनाथ १४०

वैशपायन का. र. ४१४

व्यास १५६

व्यास आनेगज ५२

व्यास गौरव ३७

व्यास पंडित नारायण ५१

व्यास महिंद्रभट (महिमभट) ३१,

३२, ३४

व्याम खळो (राघोना पाध्ये) ५१

व्यास हयग्रीव ५२

शर्मा वैजनाथ १९३

शहामुनि १७४

शशांक ४०१

शाङ्गदेव ६८

शाताराम ४७८

शास्त्री श. घा. ४५०

शाळीग्राम श. तु. १६४

शिगरे दा. न. ४७७, ४९९

शिगणे २११

शिरधनकर मानु ४७८

शिरवळकर वा. र. ३१९

शिरवाडकर वि. वा. ३५८, ३५९,
३७३, ५२१

शिरूरकर (गिमाकरी) ४४२-४४४

शिकें आनदीचार्ड ४७०

शिकें रा. पा. ४७८

शिंदे नानासाहेब ५२६

शिंदे मा. कृ ३६४, ४७७, ५१९
 शिंदे विद्युत्कार ५११, ५१०
 शिवराम ९३
 शिवदिननाथ केमरी ७२
 शिवनाथ १६१
 शिवराम श्यामी १२९
 शिवराम शरि १४७
 शुक्ल दाती श्यामी १८६
 शुक्ल महाशिव अना ३१५, ३२६,
 ३६७
 शुभानंद १६१
 शंभु अमर ४१३
 .. परीत १९८
 .. मईमठ ११५
 .. मुञ्जान १७४
 .. गेयट १२४
 शेट्टे वि. गो. ३६७
 शेट्टे इरिगत्र १७५
 शेट्टे सुडिगत्र ३०७
 शेखरलकर ज. म. ५०७
 शेगोलिफर द. भी. ४५१, ४९९
 शेवडे विजया ४१३
 शेशाद्रि नारायण १८४
 शैल्ये शाता ४०९, ४४६, ५२१
 शम्भु १४८
 शम्भुदाम १७५

शंभुनाथ ३७, ६१, ६३, ८५,
 ८७, ९३, १३६
 श्रीगणेश म. वि. ४११
 .. वि. गो. १०८
 श्री गोपीगत्र ३७
 श्रीराम २५, १७६
 श्री शंभुदेव २५
 सगनभाऊ १६५, १६७, १६९,
 १७०
 सच्चिदानंद दास १४९
 सत्यामयनाथ ७१
 महाशिव शरि १७६
 मधु परित ४१३
 मधुनाथ वमत ३६५, ४९६, ५३१
 मभासठ कुण्ठाजी अनेन १७८,
 १०७
 मधुसूत रमेश १६६
 समुद्र कान १९६
 सरदार म. बा ८९८
 सरदेसाई गो. म. १७७
 .. लक्ष्मणराय ४५७
 .. शकुंतला ४१३
 .. र. गो. ४७७, ५२१
 सरगट वि. शी. २९५, ४९८
 सर टी. माधवराय ७०४
 सरपानदार न. दा. ३२४
 सहस्रजुडे इरिग ४५०

सहस्रबुद्धे पु. ग. ४७७, ५१५
 ,, श. वा. ५१०
 साग्वरे सरस्वति गंगाधर ९४
 साबाप्पा १७१
 साबाजी १७४
 सामत बाळ ४९६
 सामराज १४२, २९५
 सामत ग्युवीर ४१३, ४५८, ४६५
 सानेगुरुजी ४०४, ४४०, ४४१,
 ५२४
 साने गीता ८४१, ४८२
 साने बाबा १९४
 साठे भण्णाभाऊ ३६९, ४५२,
 ४७८
 साठे मों. स. ३६८
 साठे श. गौ. ३६८, ३९६, ४१३
 सारोळकर शं. ग. ३६७
 सावंतामाळी ८२
 सावरकर वि. दा. २१४, ३६८,
 ४०१-४०४, ४५०
 ५१२, ५१५, ५२८
 साळगावकर वि. द. ५२०
 साळया रसाळ ८२
 मुन्वटणकर वि. स. ४५७
 मुधाशु (इ. ना. जोशी) ४११
 मुपेकर नानाबुवा २५९, ५११

मुरेश कवि ३९९
 सेना न्हावी १९५
 सोनारे शाम ४१४
 सोनार नरहरी ८२
 मोनाळकर के. म. २९५
 सोमण मो. गो. ४५८, ४९२
 सोपराबाई ८२
 सोवनी कृ. रा. ४१४
 सोहनी कृ. वि. १८०
 सोहिरोधानाथ अंबिये १६१
 सजीव ४१३
 सजीवनी (मराठे) ४०७
 सन इंदिराबाई ३९३, ४१०
 ,, दु. का. ५०८
 ,, ना. म. ३९३
 ,, कृ. रा. २९५
 सतुबाई १७५
 सतोपमुनि कृष्णदास ५३, ८
 इजरनीस वसत ४१४
 हळप वि. वा. ४३१-४३५
 हनुमंतस्वामी १७९
 हरपाळ २६, २७
 हरिकेशवजी १८४, १८६,
 हरिदास कान्हा १६१
 हर्षे रा. गो. ५०८

हळये ल. मो. १९३
 हंस बाळकृष्ण मन्दाग १५४
 हंसराज २०३
 हिगणेकर ४००
 हाल १७
 ह्युपनत्सग ५
 हूट ना. ना ४१३
 हेगराज १४९
 हेमाद्रि (हेमाडपत) १०, २२, २५,
 २८, ५७, ६८, १७६

होनाजीवाळा १६४-१७१
 धीरमागर विठ्ठल अनंत १३७
 धीरमागर पा. ग. ५२६
 धीरसागर श्री के. ५२६
 ज्ञानेश्वर ११, ५५-७३, ७९, ८६,
 ९१, १०५, १०६, ११०,
 ११४, १२१, १४९, १५९,
 २०६, २३५, २४२, २५०,
 २६२, २८०, २९१.

डॉ. वि. पां. दांडेकर यांची पुस्तके

पुस्तकाचे नाव

किंमत
रु. म. पै.

१	श्राद्धाचा ऋतू	(स्फुटशा १९२७)	१=००
२	कल्याणचा भाग	(स्फुटशा १९३८)	१=००
३	नारिभ्यमुषा	(छाटवग १९३५)	२=००
४	प्रतापशा	(" १९३८)	१=३५
५	दुस्ययाग	(" १९४३)	२=००
६	विर्नाचा तपग	(" १९५०)	४=५०
७	देवकटक्ष	(ललुनिनय १९३६)	१=५०
८	टेकडीपन्न	(" १९३७)	१=५०
९	एक पाऊल पुढे	(" १९४१)	१=५०
१०	काळ गेळतो आहे	(" १९४८)	२=००
११	पंचमीस वर्णानगर	(" १९४९)	१=८५
१२	रातराणी	(" १९५८)	३=००
१३	केळकरांची सदा नाटके	(प्रथम १९३२)	१=२५
१४	मराठी नाट्यमृष्टि-पौराणिक नाटके	(प्रथम १९४२)	४=००
१५	मराठी नाट्यमृष्टि-सामाजिक नाटके	(प्र. आ. १९४५)	
		दु. आ. १९५८)	१०=००
१६	महागण	(प्रथम १९४७)	२=५०
१७	मराठी साहित्याची रूपरेखा	(प्र. आ. १९५२ दु. आ. १९६१)	१०=००
१८	भर्तृहरण	(चरित्र १९३४)	०=३७
१९	भारतीय समाजस्युति	(भाषांतरित १९३६)	१=२५
२०	निवृत्तिनिरोध	(भाषांतरित १९३४)	१=५०

पुस्तके लेखकाकडे 'हाथीपौड जखळ, घडोदे' या पत्त्यावर किंवा

पुस्तकविप्रेत्याकडे मिळतील.

UNIVERSITY RESERVE

Bharatiya Vidya

Call No. M 81

Title मराठी

Author वि

This book is issued

To be issued at

Date of Issue

29 AUG 19

4 JAN

222

हे पुस्तक लिहिताना आण आजपर्यंत संशोधनाचा उपयोग करून घेतलेला आहे हे विश्व होय. आठशे वर्षातील मराठी साहित्याची रूपरे तयार करताना आपणाला किती भ्रम पडले असती याची मला चांगली कल्पना आहे. त्यामुळेच २ प्रयत्नांचे विशेष महत्त्व वाटते. मराठी साहित्याचे इतकी सुस्पष्ट, सुसंगत व सुबोध रूपरेषा देणार आपला हा पहिलाच ग्रंथ असल्यामुळे तो पुढील लेखकांना मार्गदर्शक होईल. विद्यार्थ्यांतील विद्यार्थ्यांना आणि प्राध्यापकांनाही तो उपयुक्त वाटेल यात शका नाही.

—डॉ. वि. वि. कोलते.

कै. भावे व कै. पागारकर यांची अनुक्रमे संशोधक व भाविक स्वरूपाची निवेदने वाचून झाल्यावर मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासकांच्या पदरात प्रत्यक्ष असे काहीतरी फळ पडावे या हेतूने डॉ. दांडेकरांनी मराठी साहित्याची रूपरेषा वाढिल्ली आहे. मराठी वाङ्मयाचा धावता परिचय करून देऊ इच्छिणाऱ्या सर्वसामान्य वाचकांसहि प्रस्तुत ग्रंथ उपयुक्त वाटेल तपशिलाने न शिरता चर्चेचा पावलाळ न लावता थोडक्यात सर्व काही आणण्याची डॉ. दांडेकर यांची हातोटी प्रशंसनीय आहे

डॉ. शं. गो. तुळपळे,
मराठी विभाग प्रमुख, गीठ.